๚ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส๚

# อนุทีปนีปาฐ

## ๑. จิตฺตสงฺคหอนุทีปนา

อนนฺตญฺญาณํ นตฺวาน, โลกาโลกกรํ ชินํ;
กริสฺสามิ ปรมตฺถ-ทีปนิยา นุทีปนิํ๚

[ตตฺถ, โลกาโลกกรนฺติ ทสสหสฺสิโลกธาตุยํ จตุสฺสจฺจธมฺมเทสนาโลกการกํ๚ ปรมตฺถทีปนีติ เอตฺถ อโตฺถ ทุวิโธ ปธานโตฺถจ ปริยายโตฺถจ๚ ตตฺถ ปธานโตฺถ ปรมโตฺถนาม, ปธานโตฺถติจ ปทวากฺยานํ มุขฺยโตฺถ อุชุกโตฺถ๚ ปริยายโตฺถปิ โกจิ, ยุตฺตรูโป อโตฺถ ปรมโตฺถเยว๚ ปรมตฺถํทีเปติปกาเสตีติปรมตฺถทีปนี]๚ ตํปร มตฺถทีปนิํกโรโนฺตอาจริโย ปถมํตาวพุทฺธสฺสภควโต ปณามํกโรติ ‘‘อุทยายสฺสา’’ติอาทินา๚

ตตฺถ ‘‘อุทยา’’ติ อุทยโตอุคฺคมนโต๚ ‘‘ยสฺสา’’ติ ยสฺส สพฺพญฺญุพุทฺธมหาสูรสฺส๚ ‘‘เอกสฺสา’’ติ อทุตียสฺส, อสหิ สสฺสวา ๚ ‘‘สทฺธมฺมรํสิชาลิโน’’ติ เอตฺถสทฺธโมฺมติสตฺถุสาสนธโมฺมวุจฺจติ๚ ตตฺถจ จตุราสีติสหสฺสธมฺมกฺขนฺธสงฺขาโต เทสนาสทฺธโมฺมอิธาธิเปฺปโต๚ สทฺธมฺมสงฺขาตํรํสิชาลํอสฺส อตฺถีติ สทฺธมฺมรํสิชาลี๚ ตสฺสสทฺธมฺมรํสิชาลิโน๚ ‘‘ปพุชฺฌิํสู’’ติ วิกสิํสุ, จตุสฺสจฺจญฺญาณวิกาสํตญฺญาณสมฺผุลฺลํ ปาปุณิํสุ๚ ‘‘ชนมฺพุชา’’ติ ชนสงฺขาตาอมฺพุชา๚ ตตฺถชนานาม อิธโพธเนยฺยสตฺตา อธิเปฺปตา, เยสพฺพญฺญุเทสนํ สุตฺวา จตุสฺสจฺจ ธมฺมํ พุชฺฌิสฺสนฺติ๚ อมฺพุชาติปทุมา๚ ‘‘ชาติเกฺขเตฺตมหาสเรติ’’ ชาติเกฺขตฺต สงฺขาเต ชนมฺพุชมหาสเร๚ ตตฺถ ชาติเกฺขตฺตํ นามทสสหสฺส จกฺกวาฬํ, ยํ เอกํ พุทฺธเกฺขตฺตนฺติ วุจฺจติ๚ ยตฺถ จ มหาโพธิสตฺตานํ พุทฺธภาวตฺถาย ปถมมหาภินีหารกาลาทีสุ เอกปฺปหาเรนปถวิกมฺปนาทีนิ ปวตฺตนฺติ๚ ยตฺถจวสนฺตาเทวพฺรหฺมาโน พุทฺธปริสาโหนฺติ๚ ชาติเกฺขเตฺตมหาสเรยสฺส เอกสฺส สทฺธมฺมรํสิชาลิโน มหาสูรสฺส อุทยา ตสฺมิํ ชาติเกฺขเตฺต มหาสเร ชนมฺพุชาปพุชฺฌิํสูติโยชนา๚

‘‘ตํ มหาสูร’’นฺติ สพฺพญฺญุพุทฺธมหาสูริยมณฺฑลํ๚ ชนมฺพุช สนฺตาเนสุปวตฺตํ มหนฺตํ โมหตมํนุทติ อปเนติ, สทฺธมฺมรํสิชาลํ วิสฺสชฺชโนฺต อนฺตรธาเปตีติ มหาโมหตโมนุโท๚ ตํ ‘‘มหาโมหตโมนุทํ’’๚

เอวํ พุทฺธสฺสปณามํ กตฺวา อตฺตนา อิจฺฉิตํ ปณามปฺปโยชนํ ปริณาเมโนฺต ‘‘สญฺชาต’’นฺติอาทิมาห๚ ‘‘โสมหาสูโรมยฺหํ หทเย สญฺชาตํ ตโมขนฺธํ ปนูทต’’นฺติโยชนา๚ ตตฺถ ‘‘สญฺชาต’’นฺติ สุฏฺฐุชาตํ, อนมตเคฺคสํสาเร ทฬฺหํ ปวตฺตนฺติ อโตฺถ๚ ‘‘ตโมขนฺธ’’นฺติ มหาโมหตโมขนฺธํ๚ สพฺพกิเลสตโมขนฺธํ วา๚ อนฺตรายกรานิ อุปวีฬิโกปฆาตกกมฺมานิปิ ตโมขเนฺธ สงฺคหิตานิ เอว๚ ตถา โรคาทโย อนฺตราย ธมฺมาปิ ตโมชาติกาเอวตโมตมปรายโนติอาทีสุ๚ ‘‘ปนูทต’’นฺติ ปนูทตุ, อปเนตุ, อนฺตรธาเปตุ๚

เอวํ สปฺปโยชนํ ปณามํ กตฺวา อิทานิ สนิทานํ คนฺถปฺปฏิญฺญํ กโรโนฺต ‘‘โปราณเกหี’’ติอาทิมาห๚ ตตฺถ นิทานํ นาม คนฺถปฺปฏิญฺญาย อาสนฺนการณํ๚ กตธํปนตนฺติ, สารตฺถาภิมานีนํ ยาจนญฺจสงฺคหสฺสวิปุลตฺถตา จ๚

ตตฺถ ทฺวีหิ คาถาหิ สการณํ ยาจนํ ทเสฺสติฯ ปุน ทฺวีหิ คาถาหิ สอุปมํวิปุลตฺถตํทเสฺสติฯ “ตสฺมา”ติอาทินา คนฺถปฺปการ คนฺถคุเณหิ สหคนฺถปฺปฏิญฺญํ ทเสฺสติฯ ตตฺถ อาทิคาถายํ “อภิธมฺมตฺถสงฺคเห โปราณเกหิ วิญฺญูหิ วณฺณิตา พหูวณฺณนา อิธโลกมฺหิทิสฺสนฺตี”ติ โยชนาฯ “วณฺณนา”ติ โปราณฏีกาโย วุจฺจนฺติฯ เอวญฺจสติ กสฺมา อภินวํ วณฺณนํ ยาจนฺตีติฯ “เย สารตฺถาภิมานิโน, เต ตาหิพหูหิ โปราณวณฺณนาหิตุฏฺฐึ นวินฺทนฺติฯ ตสฺมา ตํ ยาจนฺตี”ติ โยชนาฯ เอเตน อปฺปสารตฺถา เอว ตาโปราณวณฺณนาโยติปิ ทีเปติเยวฯ ตตฺถ “ตุฏฺฐิ”นฺติ สนฺตุฏฺฐึฯ นวินฺทนฺตินปฏิลภนฺติฯ “เย”ติเยชนาฯ

สารตฺถเมว อภิมาเนนฺติ, วิเสเสน นนฺทนฺติสีเลนาติ สารตฺถาภิมานิโนฯ เตนวินฺทนฺตีติปุริเมนสมฺพนฺโธฯ ปุน “เต”ติ ตาหิ ตุฏฺฐึ อวินฺทนฺตา เตชนาฯ “ม”นฺติ อตฺตานํ นิทฺทิสติฯ “สงฺคมฺมา”ติ สมาคนฺตฺวาฯ ยสฺมา ปรมตฺถสฺสทีปนํ ยาจนฺติ, ตสฺมา อิมิสฺสาฏีกาย “ปรมตฺถทีปนี”ติ นามํปิ สิทฺธํโหติฯ “มหณฺณเว”ติ มหาสมุเทฺทฯ “รตนานี”ติ สุวณฺณรชตาทีนิ รตนานิฯ “อุทฺธริตฺวา”ติ อุทฺธํ อาหริตฺวาฯ “ยถิจฺฉกํวี”ติยถิจฺฉิตํปิฯ ยตฺตกํ อิจฺฉนฺติ, ตตฺตกํวีติ อธิปฺปาโยฯ “ทเชฺชยฺยุํ”ติ ทเทยฺยุํฯ กามํ ททนฺตูติ อโตฺถฯ เอยฺยาทิวจนานํ อนุมติ อเตฺถปวตฺตนโตฯ “นวตฺตพฺพาวอูนตา”ติ มหณฺณเวรตนานํ อูนตาหานิตา นวตฺตพฺพาวฯ กสฺมา, อปริมาณรตนาธิฏฺฐานตฺตา มหาสมุทฺทสฺสฯ ยโต โส สาคโรติ วุจฺจติ, สานํธนรตนานํ เคหคพฺภสทิสตฺตาสาคโรติ หิสฺส อโตฺถฯ

“ตเถเวตฺถา”ติ เอตสฺมึ อภิธมฺมตฺถ สงฺคเหตเถวฯ “วิปุลตฺถา”ติ มหนฺตา อตฺถาฯ “รตนูปมา”ติ มหณฺณเว รตนสทิสาฯ “สตกฺขตฺตุํปิ”ติ อเนกสตวารํปิฯ “วเณฺณยฺยุํ”ติ กามํ วเณฺณนฺตุฯ “ปริยาทินฺนา”ติ ปริโต อนวเสสโต อาทินฺนา คหิตาฯ ปริกฺขีณาติ วุตฺตํ โหติฯ “นเหสฺสเร”ติ นเหสฺสนฺติ นภวิสฺสนฺติฯ “ตสฺมา”ติ ยสฺมาจ ยาจนฺติ, ยสฺมาจ ปริยาทินฺนานเหสฺสนฺติ, ตสฺมาฯ “ตาสุวณฺณนาสู”ติ ตาสุ โปราณฏีกาสุฯ “วณฺณน”นฺติ อภินววณฺณนํ, อภินวฏีกํกริสฺสนฺติ สมฺพโนฺธฯ กีทิสํวณฺณนํ กริสฺสตีติ อาห “นานาสารตฺถ สมฺปุณฺณ”นฺติอาทิฯ ตตฺถ “อุตฺตานปทพฺยญฺชน”นฺติ อุตฺตานปทญฺจ อุตฺตานวากฺยญฺจฯ “นาติสเงฺขปวิตฺถาร”นฺติ นาติสเงฺขปํนาติวิตฺถารญฺจฯ มนฺทา พุทฺธิ เยสํ เต มนฺทพุทฺธิโนฯ “มนฺทา”ติ มุทุกาฯ “พุทฺธี”ติ ญาณํฯ มนฺทพุทฺธิโน โสตุชเน ปโพเธติ วิกาเสติ, ญาณ วิกาสํปาเปตีติ มนฺทพุทฺธิปฺปโพธนาฯ “กริสฺส”นฺติ กริสฺสามิฯ “ต”นฺติ ตํวณฺณนํฯ “ปรมเตฺถสุปาฏวตฺถิโนสุณนฺตู”ติ โยชนาฯ ปฏุโนภาโวปาฏวํฯ ปฏุโนติ พฺยตฺตสฺสปณฺฑิตสฺสฯ ปาฏเวน อโตฺถ เยสํ เต ปาฏวตฺถิโนฯ อิติสโทฺท ปริสมาปนโชตโกฯ โส หิ คนฺถารพฺภวิธานสฺส อิธปริสมาปนํ ปรินิฏฺฐานํ ญาเปตุํ คนฺถารพฺภวากฺยสฺสปริยเนฺต โยชิโตฯ อวยว วากฺยานํ ปิโยชียติเยวฯ เอสนโย สพฺพตฺถฯ

คนฺถารพฺภคาถาวณฺณนานิฏฺฐิตาฯ

๑. เอวํ คนฺถารพฺภวิธานํ กตฺวา อิทานิ อาทิคาถาย สมฺพนฺธํ ทเสฺสโนฺต “อภิธมฺมตฺถสงฺคห”นฺติอาทิมาหฯ สมฺพนฺธนฺติ การณปฺผลสํโยคํฯ ตตฺถ คาถาปวตฺตนํ การณํ นามฯ ปญฺจปิณฺฑตฺถ ทสฺสนํ ผลํ นามฯ การณปฺผลสํโยโค สมฺพโนฺธนามฯ “สปฺปโยชเน”ติ ผลปฺปโยชนสหิเตฯ คเนฺถน อภิธาตโพฺพ กเถตโพฺพติ คนฺถาภิเธโยฺยฯ นิปตสฺส กมฺมํ นิปจฺจํฯ นิปจฺจ กิริยา, นิปจฺจากาโร, นิปจฺจการสฺสกรณนฺติ สมาโสฯ “สา”ติ รตนตฺตยวนฺทนาฯ ทสฺสิตาติสมฺพโนฺธฯ “อภิหิตา”ติ กถิตาฯ ปกาสิตาติ วุตฺตํ โหติฯ “ปธานตฺถภูตา”ติ อธิเปฺปตตฺถภูตาติ อธิปฺปาโยฯ ทฺวิโธหิ อโตฺถวจนโตฺถ จ อภิธานโตฺถจฯ ตตฺถ คจฺฉตีติ คโต, ปฺริโสติ วุ

เตฺตคจฺฉติ ปเทน วุโตฺต โยโกจิ คจฺฉโนฺต วจนโตฺถนามฯ ปฺริโสติ ปเทนทสฺสิโต ปธานโตฺถ อธิเปฺปตโตฺถ อภิเธยฺยโตฺถ นามาติฯ ‘‘อภิธมฺมตฺถา’’ติฯ

ตตฺถ วุตฺตาภิธมฺมตฺถา, จตฺธา ปรมตฺถโต;
จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ, นิพฺพานมิติ สพฺพถาฯ ติ

เอวํ วุตฺตา อภิธมฺมตฺถาฯ เอวํ วุตฺตตฺตาเยวจ เตจตฺตาโร อภิธมฺมตฺถา เอว อิธปธานตฺถภูตาติ จ, - ปธานตฺถาเอว อิธคนฺถาภิเธยฺย ภาเวน อธิเปฺปตาติ จวิญฺญายตีติ อธิปฺปาโยฯ

เกจิปนวเทยฺยุํ, เตอภิธมฺมตฺถา สงฺคหปฺปกรณํ ปตฺตา วิสุํ สงฺคหตฺถานามภเวยฺยุํ, นอภิธมฺมตฺถา นามฯ อิธ จ สงฺคหตฺถา เอว อภิเธยฺยภาเวน อธิเปฺปตาติ วุตฺตํ อภิเธโยฺย อภิธมฺมตฺถ สงฺคหปฺปเทนาติฯ วุจฺจเตฯ เตอภิธมฺมตฺถา สงฺคหปฺปกรณํ ปตฺตาปิ อภิธมฺมตฺถา เอว นาม โหนฺติ, น วิสุํ สงฺคหตฺถานามฯ ตตฺถ วุตฺตาภิธมฺมตฺถาติหิ วุตฺตํ, นตฺวุตฺตํ ตตฺถ วุตฺตาสงฺคหตฺถาติฯ เอวญฺจสติ สงฺคหิตภาวมตฺตํ วิสิฏฺฐํ โหติฯ ตเทว อิธ อภิเธโยฺย นาม สิยาติ วุตฺตํ ‘‘สงฺคหิตภาโวปิ อภิเธโยฺย เยวา’’ติอาทิฯ ตตฺถ ‘‘สงฺคหิตภาโว’’ติจิตฺตสงฺคโห, เจตสิกสงฺโคหิติอาทินา สงฺคหณกิริยาฯ สา สงฺคหิเตหิ ธเมฺมหิ อญฺญา นโหติฯ เตเสฺววธเมฺมสุสงฺคยฺหตีติ วุตฺตํ ‘‘สงฺคหิตภาโวปิ อภิเธโยฺย เยวา’’ติฯ กิญฺจาปิเตหิ อญฺญานโหติ, เต เสฺวว สงฺคยฺหติฯ สาปน คนฺถสฺสปธานโตฺถ นโหติฯ อิธ จ ปธานโตฺถว อธิเปฺปโตติ วุตฺตํ ‘‘ตํนสุนฺทร’’นฺติฯ กสฺมา นสุนฺทรนฺติ อาห ‘‘นหิโส’’ติอาทิํฯ เอตฺถจหิสโทฺท อิมสฺส วากฺยสฺสเหตุวากฺยภาวํ โชเตติฯ เอสนโยปรตฺถปิฯ ‘‘อิโตปฏฺฐาย จา’’ติอาทิ คนฺถ ครุโทสวิวชฺชนํฯ ตตฺถ ‘‘อิมสฺสสงฺคหสฺสา’’ติ อิมสฺสอภิธมฺมตฺถสงฺคหสฺสฯ ‘‘ทฺุตียา’’ติทฺุตียาฏีกาฯ ‘‘เทฺวปี’’ติ เทฺวปิฏีกาโยฯ ‘‘วิสุทฺธิมเคฺคมหาฏีกา’’ติ อาจริยธมฺมปาลเตฺถเรน กตาปรมตฺถมญฺชูสานามฏีกาฯ สา พฺรมฺมรเฏฺฐ ติริยปพฺพตวาสินา เถเรนกตํ จูฬฏีกํ อุปาทาย มหาฏีกาติ ปากฏาฯ ตํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํฯ

คนฺถปฺปกาโรจ ปการวเนฺตหิ ธเมฺมหิ สเหวสิชฺฌติ, วินา นสิชฺฌตีติ อธิปฺปาเยน ‘‘โสอภิธมฺมตฺถปเทนา’’ติ วุตฺตํฯ กามญฺจ โส เตหิ สเหวสิชฺฌติ, วินานสิชฺฌติฯ อภิธมฺมตฺถปทํ ปน สงฺคหณกิริยาปการํน วทตีติ วุตฺตํ ‘‘ตํ นสุนฺทร’’นฺติฯ ทุวิธํ นามํ อนฺวตฺถนามํ รุฬฺหีนามนฺติฯ ตตฺถ, อตฺถานุคตํ นามํ อนฺวตฺถนามํ, ยถา สุขิตสฺสชนสฺส สุโขตินามํฯ อตฺถรหิตํ อาโรปิตํ นามํ รุฬฺหีนามํ, ยถา ทุกฺขิตสฺสชนสฺส สุโขติ นามํฯ อิธ ปน อนฺวตฺถนา มนฺติทเสฺสตุํ ‘‘อตฺถานุคตา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ ‘‘อตฺถานุคตา’’ติ สกตฺถานุคตาฯ สทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺตานุคตาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘คนฺถสมญฺญา’’ติ คนฺถสมฺมุติฯ คนฺถสฺสนามนฺติ วุตฺตํ โหติฯ สงฺคหคโนฺถนาม ปาฬิยํตตฺถ ตตฺถ วิปฺปกิเณฺณธเมฺม เอกตฺถ สภาคราสิกรณวเสน ปวโตฺต คโนฺถฯ ตํ อุคฺคณฺหโนฺต อปฺปเกน คเนฺถนพหุเกธเมฺมสุเขนชานาติฯ ‘‘ตทุคฺคหปริปุจฺฉาทิวเสนา’’ติ ตสฺสอุคฺคโหจ ปริปุจฺฉาจาติ ทฺวโนฺทฯ อาทิสเทฺทน ธารณาทีนิ สงฺคณฺหาติฯ ตตฺถ ปาฐสฺสวาจุคฺคตกรณํ อุคฺคโหนามฯ อุคฺคหิ ตสฺสปาฐสฺส อตฺถคฺคหณํ ปริปุจฺฉานามฯ ‘‘อนายาสโต’’ติ นิทฺทุเกฺขนฯ ‘‘ลทฺธพฺพํผลานุผล’’นฺติ สมฺพโนฺธฯ สรูปโต อวพุชฺฌนํ สรูปาวโพโธฯ อาทิสเทฺทน ลกฺขณาวโพโธ รสาว โพโธติอาทิํ สงฺคณฺหาติฯ อนุปาทาปรินิพฺพานํ อโนฺต ปริโยสานํ ยสฺสาติ อนุปาทาปรินิพฺพานนฺตํฯ ตตฺถ ‘‘อนุปาทาปรินิพฺพาน’’นฺติ ตณฺหาทิฏฺฐีหิ ขเนฺธสุ อนุปาทายปรินิพฺพานํฯ อนุปาทิเสส ปรินิพฺพานนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ผลานุผล’’นฺติ ผลเญฺจว อนุผลญฺจฯ ตตฺถ ‘‘ผล’’นฺติ มูลปฺผลํฯ ‘‘อนุผล’’นฺติ ปรมฺปรปฺผลํฯ ปโยเชตีติ ‘‘ปโยชนํ’’ฯ ปโยเชตีติ นิโยเชติฯ กิํ นิโยเชติฯ ผลตฺถิกํชนํฯ กตฺถ นิโยเชติฯ ผลนิพฺพตฺตเกกเมฺมฯ กิมตฺ

ถาย นิโยเชติฯ ตสฺสกมฺมสฺส กรณตฺถายาติฯ ผลานุภวนตฺถาย ตตฺถตตฺถ ผลานุภวนกิเจฺจสุ ปยุชฺชียตีติ ปโยชนนฺติ ปิวทนฺติฯ ‘‘สามตฺถิยโต’’ติ วจนสามตฺถิยโตฯ กึ วจนสามตฺถิยนฺติฯ การณวจนํ ผลํปิทีเปติฯ ผลวจนํ การณํปิทีเปติฯ ยถาตํ อสุกสฺมึ รเฎฺฐ สมฺมาเทโว วุโฎฺฐติ วุเตฺต ตํ รฎฺฐํสุ ภิกฺขนฺติ วิญฺญายติฯ อสุกรฎฺฐํ สุภิกฺขนฺติวุเตฺต ตสฺมึ รเฎฺฐ สมฺมาเทโว วุโฎฺฐติ วิญฺญายตีติฯ ปโยชนํ ปน อภิธมฺมตฺถ สเทฺทน ทเสฺสตพฺพํ นตฺถิ, สงฺคหวจนสามตฺถิเยเนว สิทฺธํ โหตีติ อธิปฺปาเยน ‘‘สงฺคหสเทฺทนา’’ติ วุตฺตํฯ สามตฺถิยทสฺสเน ปน สุฎฺฐุ ปริปุณฺณวจนํ อิจฺฉิตพฺพํ โหติฯ อิตรถา อนิฎฺฐตฺถปฺปสโงฺคปิ สิยาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ ‘‘ตํ น สุนฺทร’’นฺติ วตฺวา ‘‘นหี’’ติอาทินา เหตุวาเกฺยน ตทตฺถํ สาเธติฯ

**๒**. เอวํ สปฺปโยชเน ปณฺจปิณฺฑเตฺถติ เอตฺถ ปณฺจปิณฺฑเตฺถ ทเสฺสตฺวา อิทานิ เตสํปณฺจนฺนํ ปิณฺฑตฺถานํ วิสุํวิสุํ ปณฺจปฺปโยชนานิ ทเสฺสนฺโต ‘‘ตตฺถา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ เตสุปณฺจสุ ปิณฺฑเตฺถสุฯ นสงฺขฺยาตพฺพนฺติ อสเงฺขฺยยฺยํฯ สงฺขาตุํอสกฺกุเณยฺยนฺติ อโตฺถฯ นปเมตพฺพนฺติ อปฺปเมยฺยํฯ ปเมตุํ อสกฺกุเณยฺยนฺติ อโตฺถฯ เอวํ กิจฺจปจฺจยานํ กตฺถจิ สกฺกตฺถ ทีปนํ โหติฯ สกวจนํ ปาฬิวจเนน สาเธตุํ ‘‘ยถาหา’’ติ ปุจฺฉิตฺวา ปาฬิคาถํ อาหริฯ ตตฺถ ‘‘ยถาหา’’ติ กถํ อาห อิเจฺจวโตฺถฯ อนนฺตเร วุตฺตสฺส อตฺถสฺส สาธกํ วจนํ กถํ ปาฬิยํ อาห, กถํ อฎฺฐกถายํ อาห, กถํ ฎีกายํ อาหาติ เอวํ ยถารหํ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ ‘‘เตตาทิเสนิพฺพุเต อกุโตภเย ปูชยโต’’ติ โยชนาฯ ตตฺถ ‘‘เต’’ติ พุทฺธ พุทฺธ สาวเกฯ ‘‘ตาทิเส’’ติ ตถา รูเปสี ลกฺขนฺธาทิคุณ สมฺปเนฺนฯ ‘‘นิพฺพุเต’’ติ กิเลส นิพฺพาเนน นิพฺพุเตฯ นตฺถิ กุโตจิ เหตุโต ภยํ เยสํ เต อกุโต ภยาฯ อนาคามิ ขีณาสวาฯ ‘‘ภย’’นฺติ จิตฺตุตฺราสภยํฯ ‘‘ปูชยโต’’ติ ปูเชนฺตสฺสฯ ‘‘ตํ ปโยชน’’นฺติตสฺสารตนตฺตย วนฺทนาย ปโยชนํฯ ‘‘สงฺคหการา’’ติ พุทฺธโฆสเตฺถราทโย ปจฺฉิม อฎฺฐกถาการา วุจฺจนฺติฯ เตหิ โปราณฎฺฐกถาสุ ตตฺถ ตตฺถ วิปฺปกิเณฺณปกิณฺณกวินิจฺฉเยยุตฺตฎฺฐาเนสุ สงฺคเหตฺวา อภินว อฎฺฐกถาโย กโรนฺติฯ ตสฺมา สพฺพาอภินวอฎฺฐกถาโย สงฺคหา นาม โหนฺติฯ เต จ อาจริยา สงฺคหการา นามฯ เตน วุตฺตํ ‘‘สงฺคหการาติ พุทฺธโฆสฯ เป.... วุจฺจนฺตี’’ติฯ เต อนฺตราย นีวารณเมว อิจฺฉนฺตีติ กถํ วิญฺญายตีติ เจฯ เตสํ วจเนน วิญฺญายตีติ ทเสฺสตุํ สงฺคหการ คาถํ อาหริฯ ‘‘รตนตฺตเยกตสฺส เอตสฺสนิปจฺจการสฺส อานุภาเวน อนฺตราเย อเสสโตโสเสตฺวาติ โยชนาฯ ‘‘หี’’ติ ญาปกเหตุ โชตโกฯ ‘‘วุตฺต’’นฺติ อฎฺฐสาลินิยํ วุตฺตํฯ

**๓**. ‘‘กถญฺจโหตี’’ติ สมฺพนฺโธฯ อิติ อยํ ปุจฺฉาฯ ‘‘วุจฺจเต’’ติ วิสชฺชนา กถียเตฯ ‘‘หี’’ติ วิตฺถารโชตโกฯ ‘‘วนฺทนา กิริยาภินิปฺผาทโก ปุญฺญปฺปวาโห’’ติ สมฺพนฺโธฯ ‘‘อเนก...เป.... วาเร’’ติ อจฺจนฺต สํโยคเตฺถ อุปโยค วจนํฯ ‘‘ปุญฺญาภิสโนฺท’’ติ ปุญฺญาภิโสโต, ปุญฺญปฺปวาโหติ ตเสฺสว เววจนํฯ ‘‘โส จ ปุญฺญาติสฺสโย โหตี’’ติ สมฺพนฺโธฯ กสฺมา โส ปุญฺญา ติสฺสโย โหตีติฯ เขตฺต สมฺปตฺติยา จ อชฺฌาสย สมฺปตฺติยา จ โหตีติ ทเสฺสตุํ ‘‘อนุตฺตเรสู’’ติอาทิมาหฯ สํวฑฺฒิตฺถาติ สํวฑฺฒิโตฯ ปุญฺญาภิสโนฺทฯ สํวฑฺฒิตสฺสภาโว สํวฑฺฒิตตฺตํฯ สุคเนฺธหิวิย สุปริสุทฺธํวตฺถํ ปริภาวียิตฺถาติ ปริภาวิโตฯ ปุญฺญาภิสโนฺทเยวฯ ปริภาวิตสฺส ภาโว ปริภาวิตตฺตํฯ อุภยตฺถาปิ เหตุ อเตฺถ นิสฺสกฺกวจนํฯ ‘‘มหาชุติโก’’ติ มหาเตโชฯ ‘‘มหปฺผโล’’ติ มูลปฺผเลน มหปฺผโลฯ ‘‘มหานิสํโส’’ติ อานิสํสปฺผเลน มหานิสํโสฯ อานิสํสปฺผลนฺติ จ ปรมฺปราผลํ วุจฺจติฯ อญฺญํ ปุญฺญํ อติกฺกมโนฺต สยติ ปวตฺตตีติ อติสฺสโยฯ ปุญฺญญฺจ ตํ อติสฺสโยจาติ ปุญฺญาติสฺสโยฯ อติสฺสยปุญฺญํ, อธิก ปุญฺญนฺติ อโตฺถฯ ‘‘โส อนุพลํ เทติ, โอกาสลาภํ กโรตี’’ติ สมฺพนฺโธฯ กถญฺจ อนุพลํ เทติ, กถญฺจ โอกาสลาภํ กโรตีติ อาห ‘‘สยํ ปโยค สมฺปตฺติภาเวฐตฺวา’’ติอาทึฯ ตตฺถ ปโยคสมฺปตฺตินาม อตีต ปุญฺญกมฺมานํ พลวตรํ อุปตฺถมฺภกกมฺมํ โหติฯ ‘‘พหิทฺธา’’ติ พหิทฺธสนฺตานโตฯ ‘‘วิปตฺติปจฺจเย สมฺปตฺติปจฺจเย’’ติ โยเชตพฺพํฯ

ตตฺถ, วิปตฺติปจฺจยานาม-ราชโตวา โจรโตวา-ติอาทินา อาคตา ทุกฺขุปฺปตฺติปจฺจยาฯ สมฺปตฺติปจฺจยานาม กายจิตฺตานํ สปฺปาย ปจฺจยาฯ จตฺตาโร ปจฺจยา จ อุปฏฺฐากกุลานิ จ อารกฺขเทวตาทโย จ สุขุปฺปตฺติ ปจฺจยาฯ เตหิ ปจฺจเยหิ ปาโมชฺช พหุ ลสฺส เถรสฺส สนฺตาเน รตฺติทิวํ ปีติปสฺสทฺธิสุขสมาธีนํ ปวตฺติยา อชฺฌตฺตภูตา อุตุจิตฺตาหารา จ อติ ปณีตา โหนฺติฯ เตหิ สมุฏฺฐิตา สรีรฏฺฐกธาตุโย จ อติปณีตา เอว หุตฺวา อุปพฺรูหนฺติฯ ตตฺถ สรีรฏฺฐกธาตุโย นาม ปถวี อาทโย วาตปิตฺตเสมฺหาทโยจฯ ''อนุพลํเทตี''ติอภินวํถามพลํ ปวเตฺตติฯ ''ปุญฺญนฺตรสฺสา''ติ ปวตฺติวิปากชนกสฺส พหุวิธสฺส ปุญฺญ กมฺมสฺสฯ ''อถา''ติ ตสฺมึ กาเลติ อโตฺถฯ ''พลวพลวนฺติโย หุตฺวา''ติ ปกติ พลโต อติพลวนฺติโย หุตฺวาฯ ''ตสฺมิ เถรสนฺตาเน''ติ สมฺพโนฺธฯ ''อิฏฺฐปฺผลฆนปูริเต''ติ อิฏฺฐปฺผลภูตานํ รูปสนฺตตีนํ ฆเนน ปูริเตฯ ''โอกาโส นาม นตฺถี''ติ ปติฏฺฐาโนกาโส นาม นตฺถิฯ ''อิตี''ติ ตสฺมาฯ ''ทูรโต อปนีตาเนว โหนฺตี''ติ สมฺพโนฺธฯ อิฏฺฐปฺผลสนฺตานํ วิพาธนฺติ นีวาเรนฺตีติ อิฏฺฐปฺผลสนฺตานวิพาธกานิ อุปปีฬกูปฆาตกกมฺมานิฯ อนิฏฺฐปฺผล สนฺตาน ชนกานิ, อกุสล ชนก กมฺมานิ, อปุญฺญ กมฺมานีติ ตานิติวิธานิ อกุสลกมฺมานิ ทูรโต อปนีตาเนว โหนฺติ, เตสํ วิปากสฺส อโนกาสกรเณนาติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห ''นหี''ติอาทิํฯ ''ตโต''ติ ตสฺมา อปุญฺญ กมฺมานํ ทูรโต อปนีตตฺตาฯ อภิวาเทตพฺพานํ มาตาปิตุ สมณพฺราหฺมณาทีนํ อภิวาทนกเมฺมครุํกรณํ อภิวาทน สีลํ นามฯ ตํ อสฺส อตฺถีติ อภิวาทนสีลีฯ คุณวุฑฺธวยวุเฑฺฒ อปเจติ อตฺตานํ นีจวุตฺติ กรเณน ปูเชติสีเลนาติ วุฑฺธาปจายีฯ อุภยตฺถาปิสมฺปทาน วจนํฯ เอวนฺติอาทินิ คมน วจนํฯ นิคมนฺติ จ นิฏฺฐงฺคมนํฯ ตสฺมาติอาทิ ลทฺธคุณ วจนํฯ ลทฺธคุโณติ จ ตํตํปสงฺค วิโสธนํ ปริปุณฺณํ กตฺวา ลโทฺธวิสุโทฺธ อโตฺถ วุจฺจติฯ ตถา วจน สามตฺถิเยน ลโทฺธ อตฺถนฺตโรปิ อยมิธ อธิเปฺปโตฯ ''นเกวลญฺจ เถรเสฺสว อนนฺตราเยน ปริสมาปนตฺถํ โหตี''ติ โยชนาฯ ''โสตูนญฺจคหณ กิจฺจ สมฺปชฺชนตฺถ''นฺติสมฺพโนฺธฯ สุณนฺตีติ โสตาโรฯ เตสํฯ ''คณฺหนฺตาน''นฺติ อุคฺคณฺหนฺตานํฯ ''วนฺทนาสิทฺธิยา''ติร ตนตฺตเยวนฺทนา ปุญฺญสฺสสิทฺธิโตฯ ชวนวินิจฺฉเย ยสฺมา อนฺตราย นีวารณํนาม ทิฏฺฐธเมฺม อิจฺฉิตพฺพํ ผลํ โหติฯ ทิฏฺฐ ธโมฺม จ ปถม ชวนสฺส วิปากเกฺขตฺตํฯ ตสฺมา อุปตฺถมฺภน กิจฺจํ ปตฺวาปิ ปถม ชวน เจตนา เอว อิธปริยตฺตาติ อธิปฺปาเยน ''ทิฏฺฐธมฺมเวทนียภูตา''ติ วุตฺตํฯ สา ปน ปถม ชวน เจตนา อุปตฺถมฺภน กิจฺจํ ปตฺวาปิ สพฺพทุพฺพลา เอวสิยาฯ กสฺมา, อลทฺธาเสวนตฺตาฯ เสส เจตนาโย เอว พลวติโย สิยุํฯ กสฺมา, ลทฺธา เสวนตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ ''สตฺตชวนปเกฺข อธิเปฺปตตฺตา อุปลทฺธพฺพตฺตา ตํ นสุนฺทร''นฺติ สมฺพโนฺธฯ ''อิตี''ติ วากฺยปริสมาปนํฯ ''ยถา อปฺปมตฺตกํ โหติฯ เอวเมวํ อปฺปมตฺตกํ โหตี''ติ โยเชตพฺพํฯ ''ตถาหี''ติ ตโต เอวาติ อโตฺถฯ ปฏฺฐาเนปิ=กพฬีกาโรอาหาโร อิมสฺสกายสฺส อาหาร ปจฺจเยนปจฺจโย=ติวิภโตฺตฯ อิตรถา 'กพฬีกาโร อาหาโร อาหารสมุฏฺฐานานํ รูปานํ อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย'ติ วิภโตฺต สิยาติฯ ''อธุนาวา''ติ อิมสฺมึ ภเว เอวฯ เอวํ วนฺทนายปโยชนํ ทีเปตฺวา อิทานิ เสสานํ ปิณฺฑตฺถานํ ปโยชนํ ทีเปตุํ ''ยสฺมาปนา''ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ, ''อาทิโตวิทิเตสตี''ติอาทิมฺหิ-ภาสิสฺสํ อภิธมฺมตฺถ สงฺคห-นฺติ ปทํ สุตฺวา วิญฺญาเตสติ, ''อุสฺสาโหชายติ''ฯ อิมํ อุคฺคเหตฺวา สุทุลฺลเภ อภิธมฺมเตฺถ จ อนายาเสน ชานิสฺสาม, ตมฺมูลกสฺส จ อนุปาทา ปรินิพฺพานนฺตสฺส ปโยชนสฺสภาคิโน ภวิสฺสามาติ จิตฺตุปฺปาท สมฺภวโตติ อธิปฺปาโยฯ

ปิณฺฑตฺถานุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. ปทเตฺถฯ ''พุชฺฌี''ติ อญฺญาสิฯ ''เอตฺถา''ติ เอตสฺมึ ปเทฯ จ สโทฺท วากฺยารมฺภโชตโกฯ วากฺยา รโมฺภติ จ มูลวาเกฺย ยํ ยํ วตฺตพฺพํ อวุตฺตํ, ตสฺส ตสฺส กถนตฺถาย อนุวากฺยสฺส อารโมฺภฯ พุชฺฌนกิริยาวุจฺจติญาณํฯ กถํปนอวิปรีตเตฺถ ปวโตฺต สมฺมาสโทฺท อเสส พุยาปนํ ทีเปตีติ ปุจฺฉาย ปุริมตฺถเม วพฺยติเรกโต จ อนฺวยโต จ ปุน วิตฺถาเรโนฺต ''ตถาหี''ติอา

ทิมาหฯ ตตฺถ, ‘‘ตถาหี’’ติ ตสฺส วจนสฺส อยํ วิตฺถาโรติ โชเตติฯ ‘‘อวิปรีต’’นฺติ กิริยาวิเสสน ปทเมตํฯ ‘‘อตฺตโน วิสเย เอวา’’ติ อตฺตโน ญาณวิสเย เอว เตสํ วิสโยจาติ สมฺพนฺโธฯ ยสฺมา เอโกปิ ธมฺโม กาลเทสสนฺตานาทิเภเทน อนนฺต เภโท โหติฯ ตสฺมา ปเทสญาณิกา ปเจฺจก พุทฺธาทโย เอกธมฺมํปิ สพฺพาการโต ชานิตุํ น สโกฺกนฺติฯ เตนาห ‘‘เตหี’’ติอาทิํฯ ตตฺถ ‘‘สพฺพาการโต’’ติ สภาวโต, เหตุโต, ปจฺจยโต, ผลโต, นิสฺสนฺทโต, กาลโต, เทสโตติอาทินา อาการนฯ ‘‘ยตฺถา’’ติ ยสฺมิํ อวิสเยธมฺเมฯ ‘‘เต วิปรีตํ พุเชฺฌยฺยุํ, โส อวิสโย นามธโมฺมนตฺถี’’ติ โยชนาฯ ตํ วิตฺถาเรโนฺต ‘‘เตหี’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ, ‘‘ติยทฺธคเต’’ติ ตีสุกาเลสุ คเต ปวเตฺตฯ ‘‘อทฺธามุตฺตเก’’ติ กาลตฺตยวิมุตฺตเกฯ ‘‘หตฺถมณิเกวิยา’’ติ หตฺถ ตเล ฐปิตมณิรตนานิวิยฯ ‘‘สเพฺพ ธมฺมา’’ติอาทิ ปาฬิสาธกํฯ ตตฺถ, ‘‘อาปาต’’นฺติ อภิมุขํ ปตนํฯ อาพาธนฺติปิ ปาโฐ, โอตฺถริตฺวา อุปฏฺฐานนฺติ อโตฺถฯ ‘‘สพฺพญฺญุมหาภวงฺค’’นฺติ สเพฺพสํสพฺพญฺญุพุทฺธานํ ปจฺฉิมภเว ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย ปวตฺตํ อฏฺฐสุ มหาวิปาเกสุ ปถมมหาวิปากํ ภวงฺค จิตฺตํฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ ตสฺมิํ มหาภวเงฺคฯ ‘‘นิจฺจกาลํ อุปฏฺฐหนฺตี’’ติ สพฺพกาลํ อุปฏฺฐานาการ ปตฺตา หุตฺวา ติฏฺฐนฺติฯ กสฺมา, กสฺสจิ อาวรณสฺส อภาวโตฯ อิทํปิหิ เอกํ อุปฏฺฐานํ นามาติฯ ‘‘อาวชฺชนายา’’ติ มโนทฺวาราวชฺชน จิเตฺตนฯ ธมฺมา มหนฺตาฯ ภวงฺคํ ปริตฺตกํฯ ตสฺมา ปริตฺตกํ ภวงฺคํ เอกกฺขเณ มหนฺตานํ ธมฺมานํ นปโหตีติ โจทกสฺส อธิปฺปาโยฯ ‘‘นโจเทตพฺพเมต’’นฺติ เอตํ ฐานํ นโจเทตพฺพํฯ ‘‘ปรมุกฺกํสปตฺตาน’’นฺติ เอตฺถ ‘‘อุกฺกํโส’’ติ อจฺจุคฺคโม อจฺจุตฺตโรฯ ปรโม อุกฺกํโส ปรมุกฺกํโสติวิคฺคโหฯ

เอวํ สมฺมาสทฺทสฺส อตฺถํ วิจาเรตฺวา อิทานิ สํสทฺทสฺส อตฺถํ วิจาเรโนฺต ‘‘สํสโทฺท ปนา’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ, ‘‘อุปสโคฺค’’ติ อุปสคฺคปทํฯ ‘‘ปฏิเวธเมฺมสู’’ติ ปฏิจฺจสมุปฺปาทาทีนํ ปฏิวิชฺฌนญฺญาเณสุฯ นตฺถิ อาจริโย เอตสฺสาติ อนาจริโยฯ สมาสเนฺต กกาเรน สห อนาจริยโกฯ อนาจริยกสฺส ภาโว อนาจริยกตาฯ ตํ อนาจริยกตํฯ ตตียา รุปฺปสมาปตฺติ นาม อากิญฺจญฺญายตนชฺฌานํฯ ตํ ภควา อาฬารสฺส สนฺติเก อุคฺคณฺหาติฯ จตุตฺถารุปฺปสมาปตฺติ นาม เนวสญฺญา นาสญฺญายตนชฺฌานํฯ ตํ อุทกสฺสสนฺติเก อุคฺคณฺหาตีติ วุตฺตํ ‘‘อาฬารุทกมูลิกา’’ติฯ ‘‘อนลงฺกริตฺวา’’ติ อาวชฺชนสมาปชฺชนาทิวเสน อนลงฺกริตฺวาฯ อนาเสวิตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ฉฑฺฑิตตฺตา’’ติ เอตาสมาปตฺติโยนาลํ โพธาย, อถ โข ยาวเทว ตตีย จตุตฺถารุปฺปภวปฺปฏิลาภาย สํวตฺตนฺตีติ เอวํ อาทีนวํ ทิสฺวา ฉฑฺฑิตตฺตาฯ ‘‘พุชฺฌนกิริยายา’’ติ ปฏิเวธญฺญาณสฺสฯ ‘‘กุโต ปฏิเวธธมฺมา’’ติ ตา กุโต ปฏิเวธธมฺมา โหนฺติฯ ปฏิเวธธมฺมา เอว จ พุทฺธภาวายปทฏฺฐานาโหนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ

ปาฬิยํฯ ‘‘ปุเพฺพ อนนุสฺสุเตสุธเมฺมสู’’ติ อิมสฺมิํ ภเว อิโต ปุเพฺพ กสฺสจิสนฺติเก อนนุสฺสุเต สุจตุสฺสจฺจ ธเมฺมสุฯ ‘‘อภิสมฺพุชฺฌี’’ติปเท อภิสโมฺพธิสงฺขาตํ อรหตฺตมคฺคญฺญาณํ วุตฺตํฯ ตเทว ญาณํ สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส ปทฏฺฐานํ โหติฯ ตปฺปจฺจยา ตทนนฺตรา เอว สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ปาตุพฺภวตีติ วุตฺตํ ‘‘ตตฺถ จ สพฺพญฺญุตํ ปาปุณาตี’’ติฯ ‘‘ตทนนฺตรา’’ติ จ อรหตฺต มคฺควีถิยาจ จตุนฺนํ ปจฺจเวกฺขน วารานญฺจ อนนฺตเร กาเลติ อโตฺถฯ ‘‘นิมิตฺตเตฺถ’’ติ นิมิตฺต เหตฺวเตฺถฯ ‘‘ภุมฺม’’นฺติ อฏฺฐกถาสุอาคตํ สตฺตมีวิภตฺติยานามํฯ ตาสุ หิ ปจฺจตฺตวจนํ, อุปโยควจนํ, กรณ วจนํ, สมฺปทาน วจนํ, นิสฺสกฺกวจนํ, สามิวจนํ, สุมฺมวจนนฺติ เอวํ อนุกฺกเมน สตฺตนฺนํ วิภตฺตีนํ นามานิ อาคตานีติฯ

‘‘ทสพลญฺญาเณสู’’ติ ฐานาฐาน โกสลฺลญฺญาณาทีสุ ทส ญาณพเลสุฯ ‘‘วสิภาว’’นฺติ เอตฺถ อตฺตโน วสํ วเตฺตตุํ สมตฺถตา สงฺขาโตสตฺติ วิเสโส วโสนามฯ วโส เอตสฺส อตฺถีติ วสี-วสิคเณหีติอาทีสุวิยฯ วสิโน ภาโว วสิภาโวฯ ตํ วสิภาวนฺติ อโตฺถฯ เตนาห ‘‘วสิภาว’’นฺติ อิสฺ

สรภาวนฺติฯ กตฺถจิ ปน ‘‘วสี’’ติ อิตฺถิลิงฺคปทํปิ ทิสฺสติ=ตตฺริมา ปญฺจวสิโย อาวชฺชนวสีสมาปชฺชนวสี=ติอาทีสุฯ

### สมฺมาสมฺพุทฺธปทฯ

**๕**. อตุลปเท ฯ อเนเกหิคุณปเทหิ ปวตฺติตาวนฺทนา ‘‘อเนกคุณปทวิสยานาม’’ฯ ‘‘อิติกึ ทุตีเยนา’’ติ อิติ ตสฺมา ทุตีเยน อตุลปเทน กึ ปโยชนํ อตฺถีติ อโตฺถฯ ‘‘นน สมตฺถา’’ติ นสมตฺถา น โหตีติ โยชนาฯ สมตฺถา เอวาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘มตฺตการิโน’’ติ ปมาณการิโนฯ ‘‘เถโร จ เตสํ อญฺญตโร’’, ตสฺมา มตฺตํ น กโรติ, ทุตียํ อตุล ปทํ อาหรีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อปิจา’’ติ กิญฺจิ วตฺตพฺพํ อตฺถีติ อโตฺถฯ ‘‘นเกวลํ วนฺทนาย อนฺตรายนีวารณเมว อิจฺฉิ ตพฺพํ โหตี’’ติ โยชนาฯ ‘‘วนฺทนายา’’ติ วนฺทนาเหตุฯ โสปิ ปญฺญาปาฏวาทิ อโตฺถฯ ‘‘คนฺถปาริสุทฺธิยา’’ติ คนฺถโทสานาม ปทโทส วากฺยโทส อตฺถโทสาทโย อตฺถิฯ เตหิ โทเสหิ อิมสฺส คนฺถสฺส ปาริสุทฺธิยาฯ กถํ ปน วนฺทนาย ปญฺญาปาฏวาทิ อโตฺถสมฺภวตีติ วุตฺตํ ‘‘อนุสฺสติฏฺฐาเนสู’’ติอาทิฯ อนุสฺสติฏฺฐานานิ นาม พุทฺธ ธมฺม สงฺฆสีลาทีนิฯ จิตฺตสมาธานํ อาวหตีติ จิตฺตสมาธานาวโหฯ ‘‘ติกฺขาสูราหุตฺวาวหตี’’ติ คมฺภีเรสุ อตฺถ พฺยญฺชน ปเทสุ อมนฺทา วิสฺสฏฺฐา หุตฺวา วหติฯ ‘‘ตทตฺถายปี’’ติ ปญฺญาปาฏวาทิ อตฺถายปิฯ คุณนามปทานํ คุณโตฺถนามวิคฺคห วาเกฺยสุ ปากโฏ, สิทฺธปเทสุ อปากโฏฯ ตสฺมา ตานิ วิคฺคหตฺถํ อชานนฺตานํ สนฺติเก นาม มตฺตานิ สมฺปชฺชนฺตีติ วุตฺตํ ‘‘ยถาวุตฺต วจนตฺถโยเคปิ…เป…. ปวตฺตตฺตา’’ติฯ ‘‘สภาวนิรุตฺตึ ชานนฺตาน’’นฺติ มาคธ ภาสํ ชานนฺตานํฯ มาคธภาสาหิ มูลภาสาติ จ อริยภาสาติ จ มาคธภาสาติ จ ปาฬิภาสาติ จ ธมฺมนิรุตฺตีติ จ สภาวนิรุตฺตีติ จ วุจฺจติฯ ‘‘ภาวตฺถสุญฺญ’’นฺติ เอตฺถ คุณนามานํ คุณโตฺถ ภาวโตฺถ นามฯ โส เอวสกโตฺถติ จ วจนโตฺถติ จ วิคฺคหโตฺถติ จ วุจฺจติฯ กิริยนามาทีสูปิ เอเสวนโยฯ ‘‘สตฺถู’’ติ สตฺถุโนฯ ‘‘สมญฺญามตฺต’’นฺติ นามสญฺญามตฺตํ ภวิตุํ นารหติฯ ตถาหิ อนาถปิณฺฑิโกเสฏฺฐิ ราชคหํ อนุปโตฺต พุโทฺธ โลเก อุปฺปโนฺนติ สุตฺวา อุทานํ อุทาเนสิ=โฆโสปิ โข เอโสทุลฺลโภ โลกสฺมึ ยทิทํ พุโทฺธ=ติฯ ตสฺมา พุโทฺธติ นามํปิ โลเก มหนฺตํ สุทุลฺลภํคุณปทํ โหติฯ สมฺมาสมฺพุทฺธ นาเมวตฺตพฺพเมวนตฺถีติฯ ‘‘สภาวนิรุตฺตึ อชานนฺตานํ ปน ปทสหสฺสํ วุจฺจมานํปี’’ติ ติฏฺฐตุ เอกํ อตุลปทํ, ปทสหสฺสํปิ วุจฺจมานํ สตฺถุสมญฺญามตฺตเมว สมฺปชฺชติฯ ตาทิสาหิ ชนา อิทํ โลเก มหนฺตํ คุณปทนฺติปิ นชานนฺติฯ ภาวตฺถํ กึชานิสฺสนฺติฯ

‘‘อตุโล’’ติ อเญฺญน โส อสทิโสติ วา, อโญฺญ วาเตน สทิโสตสฺสนตฺถีติวา, - ทฺวิธาปิอโตฺถลพฺภติฯ สาธกคาถายํ ‘‘ปฏิปุคฺคโล’’ติ ยุคฺคฺคาหีปุคฺคโลฯ กิญฺจาปิ มกฺขลิ ปูรณาทโย วิสุํวิสุํ - อหํ สพฺพญฺญู สพฺพทสฺสาวี - ติจ, อหํ สมฺมาสมฺพุโทฺธ-ติจ ปฏิชานนฺตา ยุคฺคฺคาหิโน หุตฺวา วิจรนฺติฯ ธมฺมโต ปน สิเนรุ ปพฺพต ราชสฺส สนฺติเก สกฺขร กถลานิวิยสมฺปชฺชนฺตีติฯ ‘‘อนจฺฉริย’’นฺติ นตาว อจฺฉริตพฺพํ โหตีติ อโตฺถฯ ‘‘พุทฺธภูตสฺสา’’ติ พุทฺธภาวํ ภูตสฺสปตฺตสฺสฯ ‘‘ยํ พุทฺธ ภูตสฺส อตุลตฺตํ, เอตํ อนจฺฉริย’’นฺติ โยชนาฯ ยทิ เจตํ อนจฺฉริยํ โหติ, กตมํ ปน ตาว อจฺฉริยํ ภวตีติ อาห ‘‘สมฺปติชาตสฺสา’’ติอาทึฯ ตตฺถ ‘‘สมฺปติชาตสฺสา’’ติ อเชฺชวชาตสฺสปิ อสฺส ภควโตฯ กถํ อตุลตา ปญฺญายตีติ อาห ‘‘ตทาหี’’ติอาทึฯ ‘‘เอกงฺคณานี’’ติ เอกตลานิฯ ตทาหิ โพธิสตฺตสฺสปุญฺญานุภาเวน อติมหโนฺต โอภาโส ปาตุพฺภวติฯ = อุฬาโร โอภาโส ปาตุรโหสิ อติกฺกมฺมเทวานํ เทวานุภาว=นฺติหิ วุตฺตํฯ เตน โอภาเสน ผริตาสเพฺพ ปถวิ ปพฺพตาทโย ชาติผลิกกฺขนฺธาวิย สุปฺปสนฺนา โหนฺติฯ ทสสหสฺส จกฺกวาฬานิ เอกตลํ หุตฺวา ปญฺญายนฺติฯ เตน วุตฺตํ ‘‘อเนกานิ จกฺกวาฬสหสฺสานิ เอกงฺคณานิ อเหสุ’’นฺติฯ ‘‘ปรมาย ปูชายาติ ฤติมงฺคลวจนปูชายฯ ‘‘โลกสฺสา’’ติ สพฺพ สตฺตโลกโตฯ เอวํ อจฺฉมฺภิ

วาจํ นิจฺฉาเรสิ ธมฺมตาย สโญฺจทิตตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ตตฺถ ‘‘อจฺฉมฺภิวาจ’’นฺติ วิสารทวาจํฯ อาสภึ วาจนฺติปิ ปาโฐฯ อุตฺตมวาจนฺติ อโตฺถฯ ‘‘นิจฺฉาเรสี’’ติ อุทาหรติฯ อิทมฺปิ อนจฺฉริยํ, อญฺญํ ปิตโต อจฺฉริยตรํ อตฺถีติ ทเสฺสตุํ ‘‘ยทาปนา’’ติอาทิ อารทฺธํฯ ปารมิตา คุเณหิ เตน สทิโส โกจินเตฺถว ถเปตฺวา อเญฺญ จ มหาโพธิ สเตฺตติ อธิปฺปาโย ฯ ‘‘อสฺสา’’ติ เตน สทิสสฺสฯ ‘‘นตฺถิภาโว ทีเปตโพฺพ’’ติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ทีเปตโพฺพ’’ติ พุทฺธวํสปาฬิโต อาหริตฺวา ทีเปตโพฺพฯ ‘‘กุโตสาวกโพธิสตฺตานํ สตสหสฺสํ สกฺขิสฺสตี’’ติ โยชนาฯ ปารมิโย ปกาเรนวิจินนฺติ เอเตนาติ ปารมิปวิจโยฯ ญาณํฯ ตํปนญาณํ มหาโพธิสตฺตานํ เอว อุปฺปนฺนํ นโหติฯ ปเจฺจกโพธิสตฺต สาวกโพธิสตฺตานํปิ อุปฺปนฺนเมวฯ ตเทว จ สเพฺพสํปิ โพธิสตฺตานํ นิยตพฺยากรณปฺปฏิลาเภ ปธานการณนฺติ ทเสฺสตุํ ‘‘สาวกโพธิสตฺตาปี’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ โพธิวุจฺจติวิโมกฺขญฺญาณํฯ อริยมคฺคเสฺสตํ นามํฯ โพธิมฺหิสชนฺติ ลคฺคนฺตีติ โพธิสตฺตาฯ ‘‘ลคฺคนฺตี’’ติ ตปฺปฏิลาภตฺถาย นิยต จิตฺตา โหนฺตีติ อโตฺถฯ โพธิ อตฺถาย ปฏิปนฺนา สตฺตา โพธิสตฺตาติปิ ยุชฺชติฯ พุทฺธ สุเญฺญปิโลเก กมฺมสฺสกตาญาเณ ฐตฺวา วฏฺฏทุกฺขโต โมกฺขธมฺมปริเยสิโน สตฺตาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘สมฺภาร ธเมฺม’’ติ ทสวิเธ ปารมิ ธเมฺมฯ วฏฺฏํ อนุสรนฺติ อนุคจฺฉนฺตีติ วฏฺฏานุสาริโนฯ ปถวิยํ ปํสุจุณฺณานิ วิย ปกติยา วปุถุภูตาชนาติ ปุถุชฺชนาฯ มหนฺตาปุถุชฺชนาติ มหาปุถุชฺชนาฯ วฏฺฏานุสาริโน จ เต มหาปุถุชฺชนาจาติ สมาโสฯ เตสํ ภาโวติ วิคฺคโหฯ อยํ ภาโวเยว เตสํ ภูมีติ จ วุจฺจติฯ อตฺถโต ปน โมกฺขธมฺมนิรเปกฺขตา เอวฯ อจฺฉนฺทิกตาติปิ วุจฺจติฯ ‘‘โอกฺกนฺตา’’ติ ปวิฏฺฐาฯ ตโยนิยตา, โพธิสตฺตนิยโต จ จูฬโสตาปนฺนนิยโต จ อริย โสตาปนฺนนิยโต จฯ ตตฺถ โพธิสตฺตนิยโต โพธิสมฺภารพเลน สิโทฺธฯ จูฬโสตาปนฺน นิยโต ปจฺจยาการานุโพธญฺญาณพเลนฯ อริยโสตาปนฺน นิยโต โสตาปตฺติ มคฺคญฺญาณ พเลนฯ เตสุ โพธิสตฺตนิยโต อิธ อธิเปฺปโตติ วุตฺตํ ‘‘เอเกน ปริยาเยนา’’ติอาทิฯ วตฺตพฺพเมวนตฺถิเตสํ ทุวินฺนํ โพธิสตฺตานํ ปารมิ ปวิจยญฺญาณ สมฺปตฺติยา วินา นิยตพฺยากรณ ลาภา สงฺกาย เอว อภาวโตติ อธิปฺปาโยฯ

ปทสิทฺธิวิจาเรยํ วุตฺตํ วิภาวนิยํ=ตุลายสมิโตตุโลฺยฯ ตุโลฺย เอว ตุโลยการ โลปวเสนา=ติฯ ตํสนฺธาย ‘‘ย การสฺสวาวเสนา’’ติ วุตฺตํฯ ยญฺจวุตฺตํ ตเตฺถว=อถวาสมีตเตฺถ อการปจฺจยวเสน ตุลายสมีโตตุโล=ติฯ ตํ สนฺธาย ‘‘อการสฺสวาวเสนา’’ติ วุตฺตํฯ ตตฺถ ‘‘ตุลายา’’ติ โลเก ธารณตุลาสทิสาย ปญฺญายาติ อโตฺถฯ ‘‘สมีโต’’ติ สมํ กโตฯ นหิ ตุลสโทฺท ภวิตุํ นยุโตฺตฯ ยุโตฺต เอวาติ อธิปฺปาโยฯ กถํ วิญฺญายตีติ อาห ‘‘ตุลยิตุ’’นฺติอาทึฯ ตตฺถหิ ‘‘ตุลยิตุํ อสกฺกุเณโยฺย’’ติวจเนน ตสฺสกมฺมสาธนตฺตํทเสฺสติฯ ‘‘กมฺมสาธเนเนวา’’ติ ปุเพฺพ-ตุลยิตโพฺพ อเญฺญน สห ปมิตโพฺพติ ตุโลติ เอวํ อิธวุเตฺตน กมฺม สาธน วจนเตฺถเนวฯ ‘‘ตทตฺถสิทฺธิโต’’ติ ตสฺส วิภาวนิยํ วุตฺตสฺส ทุวิธสฺส อตฺถสฺส สิทฺธิโตฯ ‘‘ตโต’’ติ ตุลสทฺทโตฯ จินฺตาย กึ ปโยชนํ อตฺถิฯ นตฺถิเยวาติ อธิปฺปาโยฯ วทติ สีเลนาติ วตฺตาฯ วาที ปุคฺคโลฯ วตฺตุโน อิจฺฉาวตฺติจฺฉาฯ วตฺตุํ อิจฺฉาวตฺติจฺฉาติปิวทนฺติฯ วตฺติจฺฉํ อนุคโต สมฺมุติ สเงฺกต โวหาร สิทฺธตฺตาติ สมาโสฯ ‘‘เอต’’นฺติ เอตํ ทุวิธาสิทฺธวจนํฯ ‘‘เจ’’ติ เจวเทยฺยฯ ‘‘นา’’ติ นยุตฺตํฯ ‘‘ยถาสุต’’นฺติ ตุล อิติ สุตํฯ ‘‘ยุตฺต’’นฺติ ยถาสุต นิยาเมเนว ยุตฺตํ วเชฺชตฺวาฯ ‘‘อสฺสุตสฺสา’’ติ ธารณตุลาปริยายสฺส อิตฺถิลิงฺคตุลาสทฺทสฺสฯ ตโตเยวยการ ยุตฺตสฺสตุลฺยสทฺทสฺส จ อสฺสุตสฺสฯ อิตฺถิลิเงฺคสติ, ตโตปิ เอโก อกาโรติ กตฺวา สมีตเตฺถ ทุตีโย ตทฺธิต อกาโรปิ อสฺสุโตเยวนามโหติฯ ‘‘ปริกปฺปนายา’’ติ ปริกเปฺปตฺวา กถนายฯ ปโยชนาภาวโต น ยุตฺตนฺติสมฺพโนฺธฯ อตุลปทํฯ

๖. เอวํ ทุวินฺนํ ปทานํ ปทตฺถ สํวณฺณนํ กตฺวา อิทานิ เตสํเยว อตฺถุทฺธารสํวณฺณนํ กโรโนฺต ‘‘อิเมหิ ปนา’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ‘‘สมฺปทา’’ติ สมฺปตฺติโยฯ ‘‘โพธิสมฺภารสมฺภรณํ

นาม'' สมตึ สปารมีนํ ปริปูรณํฯ ''มหาวชิรญฺญาณ''นฺติ ภควโต อาสวกฺขยญฺญาณมฺปิ วุจฺจติฯ ตสฺส ปุพฺพภาเค พุทฺธภาวตฺถาย อนุปทธมฺมวิปสฺสนาวเสน ฉตฺตึส โกฏิ สตสหสฺส สงฺขานํ เทวสิกํ วฬญฺชนกปฺผลสมาปตฺตีนํ ปุพฺพภาค วิปสฺสนาญาณมฺปิ มหาวชิรญฺญาณนฺติ วุจฺจติฯ สพฺพเมฺปตํ มหาฏีกายํ วุตฺตํฯ ''มหาโพธิยา''ติ สพฺพญฺญุ พุทฺธานํ อภิสโมฺพธิ สงฺขาตสฺส อคฺคมคฺคญฺญาณสฺสฯ ปหิยฺยนฺติ ปหาตพฺพา ธมฺมา เอเตนาติ ปหานํฯ ปชหนฺติ ปหาตเพฺพธเมฺมเอเตนาติวา ปหานนฺติ กตฺวา ตํ อคฺคมคฺคญฺญาณมฺปิตํ วิปสฺสนาญาณมฺปิ ปหานนฺติ วุจฺจตีติ อิมินา อธิปฺปาเยน ''ปหานสมฺปทายํ วา สา สงฺคหิตา''ติ วุตฺตํฯ ปญฺจสีลานิฯ ปาณาติปาตสฺส ปหานํสีลํ, เวรมณิสีลํ, เจตสิกํสีลํ, สํวโรสีลํ, อวีติกฺกโมสีลนฺติอาทีสุวิย เอตฺถหิ ปหานสีลํ นาม ยถา วุเตฺตน อเตฺถน เวรมณิสีลเมวาติ ยุชฺชติฯ ปหานํ นาม โกจิธโมฺม นโหตีติ อธิปฺปาเย ปน สติปหาน สีเสน ปหานสาธกํ ตเทวญาณทฺวยํ อุปจาเรนปหานนฺติ คเหตพฺพํฯ อิตรถา ปหานสมฺปทา นาม อสารา อผลาติ อาปเชฺชยฺยาติฯ ปเจฺจกพุทฺธ พุทฺธสาวกา กิเลเส ปชหนฺตาปิ วาสนาย สห อปฺปชหนโต จิตฺต สนฺตาเน โมหวาสนาย วิชฺชมานตฺตา สพฺพญฺญุ ภาวํ นคจฺฉนฺติฯ ตสฺมา ยถาเตสํ กิเลสปฺปหานํ ปหานสมฺปทา นาม นโหติฯ นตถาสพฺพญฺญุพุทฺธานนฺติ อาห ''สหวาสนายา''ติอาทึฯ วิภาวนิยํญาณสมฺปทา ปถมํ วุตฺตาฯ ตโต ปหาน สมฺปทาฯ ฏีกายํ ปน ปหานสมฺปทา ปถมํ วุตฺตาฯ ตโต อธิคม สมฺปทานาม วุตฺตาฯ ตโต ญาณสมฺปทาฯ ปหานสมฺปทายญฺจ อคฺคมคฺคญฺญาณํ ทสฺสิตํฯ อธิคม สมฺปทาติ จ สพฺพญฺญุตญฺญาณปฺปฏิลาโภ วุโตฺตฯ ญาณสมฺปทายมฺปน เตหิ ทฺวีหิ ญาเณหิ อวเสสานิทสพลญฺญาณาทีนิสพฺพญฺญาณานิทสฺสิตานิฯ อิธปิ ฏีกานยเมว สมฺภาเวโนฺต ''ปหานสมฺปทาเยวปนา''ติอาทิมาหฯ ''สพฺพญฺญุตญฺญาณปฺปทฏฺฐาน''นฺติ สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺสปทฏฺฐานํ, อาสนฺน การณํฯ ''น หิ มคฺคญฺญาณโต อญฺญา ปหานสมฺปทานาม อตฺถิ''ฯ ปรมตฺถโต นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ อิทญฺจ วิสุทฺธิมเคฺค=ปหานนฺติ โกจิ ธโมฺมนาม นตฺถิ อญฺญตฺรวุตฺตปฺปการานํ ปาณาติปาตาทีนํ อนุปฺปาทมตฺตโต=ติ อาคตตฺตา วุตฺตํฯ ปหายกธมฺมสมาทาเนน ปน ปหาตพฺพ ธมฺมานํ อนุปฺปาโท นาม เอโกปณีต ธโมฺมโหติฯ เอกํ สนฺติ ปทํ โหติฯ ตถาหิ วุตฺตํ ปฏิสมฺภิทา มเคฺค=อุปฺปาโท ภยํ , อนุปฺปาโท เขมนฺติ สนฺติปเท ญาณํฯ ปวตฺติ ภยํ, อปฺปวตฺติ เขมนฺติ สนฺติปเทญาณ=นฺติฯ ตทงฺคปฺปหานํ ปนตทงฺคอนุปฺปาโท นามฯ วิกฺขมฺภนปฺปหานํ วิกฺขมฺภน อนุปฺปาโท นามฯ สมุเจฺฉทปฺปหานํ สมุเจฺฉท อนุปฺปาโท นามาติ วตฺตพฺพํฯ อิธ ปน อนุปฺปาท สมฺปาปกํ วิปสฺสนา ญาณญฺจ มคฺคญฺญาณญฺจ อุปจาเรน ปหานนฺติ อธิเปฺปตํฯ กสฺมา, อุปริญาณ สมฺปทาทีนํ ปจฺจยตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ ''สมฺปทาสงฺกโร''ติ สมฺปทาสเมฺภโท, สมฺปทาสมฺมิโสฺสฯ ''ญายาคต''นฺติ ยุตฺติโต อาคตํฯ ''สีลาทิคุเณหี''ติ สีล สมาธิ ปญฺญา วิมุตฺติ วิมุตฺติญฺญาณทสฺสน คุเณหิฯ ''อิทฺธิธเมฺมหี''ติ อิทฺธิวิธาภิญฺญาทีหิ อิทฺธิคุเณหิฯ ''ลกฺขณานุพฺยญฺชนปฺปฏิมณฺฑิตสฺสา''ติ ทฺวตฺตึส มหาปุริสลกฺขเณหิ จ อสีติ ขุทฺทกลกฺขเณหิ จ ปฏิมณฺฑิตสฺสฯ ''อาสโย''ติ จิตฺต สนฺตาเน อธิสยิโต อิจฺฉาวิเสโสฯ ''อชฺฌาสยสฺสา''ติ อโลภชฺฌาสยาทิกสฺสอชฺฌาสยสฺสฯ ''อุฬารตา''ติ ปณีตตาฯ ''หิตชฺฌาสยตา''ติหิตกามตาฯ อปริปาก คตินฺทฺริยานํ สตฺตานํ อินฺทฺริยปริปากกาลาคมนญฺจ เอตฺถ วตฺตพฺพํฯ ''อภิญฺญาตาน''นฺติ อติปากฏานํฯ ''เทฺวปหานสมฺปทา''ติ เทฺวปหาน สมฺปทา ญาณสมฺปทาฯ สมฺมาสมฺพุทฺธปเทฯ ''สามํ สจฺจานิ อภิสมฺพุชฺฌี''ติ เอตฺถ อภิสโมฺพธิสงฺขาตํ อคฺคมคฺคญฺญาณํ คหิตํฯ ตญฺจ ปหานกิจฺจปฺปธานํ โหติฯ ''ตตฺถ จ สพฺพญฺญุตํ ปโตฺต''ติ เอตฺถ สพฺพญฺญุตญฺญาณํฯ ''พเลสุ จ วสิภาว''นฺติ เอตฺถ ทสพลญฺญาณานิ คหิตานิฯ เตน วุตฺตํ ''เทฺว…เป…. สมฺมาสมฺพุทฺธปเทนวิภาวิตา''ติฯ

สมฺปทานิฏฺฐิตาฯ

๗. สสทฺธมฺมคณุตฺตมปเทฯ ยถา=สสงฺฆํโลกนายกํ นมสฺสิสฺสํ=ติ เอตฺถสหสทฺทสฺส สมวายตฺถตฺตา อหํโลกนายกญฺจ สงฺฆญฺจ นมสฺสิสฺสนฺติ เอวํ สมวายโตฺถ วิญฺญายติฯ ตถา อิธปิ สมฺมาสมฺพุทฺธญฺจสทฺธมฺมญฺจ คณุตฺตมญฺจ อภิวาทิยามีติ เอวํ กิริยาสมวายโตฺถ สหสเทฺทน ทีปิโตติ ทเสฺสตุํ ‘‘ทูรโตหํ…เป…. เอวมิทํ ทฎฺฐพฺพ’’นฺติ วุตฺตํฯ ‘‘อิท’’นฺติ สสทฺธมฺมคณุตฺตมปทํฯ เอตฺถ จ‘‘สมวาโย’’ติ ทฺวินฺนํ ติณฺณํ พหูนํ วา อตฺถานํ เอกสฺมิํ ทเพฺพวา คุเณวากิริยายวาสมํ อเวจฺจ อยนํปวตฺตนํ สมวาโยฯ ปจฺจานุตาป ปจฺจานุโมทนาทิฐาเนสุ=อหํ ปุเพฺพทานํ นททิสฺสํ, สีลํ นรกฺขิสฺสํฯ - อเนกชาติ สํสารํ สนฺธาวิสฺส=นฺติอาทินา อตีเตปิกาเล อนาคตวจนํ ปยุชฺชตีติ อาห ‘‘นมสฺสิสฺส’’นฺติ นมสฺสิํติฯ ‘‘คุณีภูตาน’’นฺติ สมาสปเท วิเสสนภูตานํ, อปฺปธานภูตานนฺติ อโตฺถฯ อพฺภูต ตพฺภาเวจายํ อีกาโรฯ ยถา, กาโก เสตี ภวติ, พโก กณฺหี ภวตีติฯ เอตฺถ จ ‘‘เสตี ภวตี’’ติ อเสตปุโพฺพ เสโตภวติฯ ‘‘กณฺหีภวตี’’ติ อกณฺหปุโพฺพ กโณฺหภวตีติ อโตฺถฯ ตถา อิธปิฯ พุทฺธํ ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจวนฺทิตฺวา-ติอาทีสุ วิสุํวิสุํ ปธานตฺตา อคุณภูตาปิ ธมฺมสงฺฆา อิธสมาสปเท อญฺญปทตฺถสฺสคุณภูตาโหนฺติฯ อยํ อพฺภูตตพฺภาวโตฺถ นามฯ ‘‘อภิวาทิตภาโว’’ติ วุเตฺต ตปจฺจยสฺส พหุลํ อตีตกาลวิสยตฺตา ปุเพฺพคนฺถารมฺภกาเล ธมฺม สงฺฆานํปิ เถรสฺส วนฺทนาสิทฺธิ ทสฺสิตา โหติฯ ‘‘อภิวาเทตพฺพ ภาโว’’ติ วุเตฺตปน ตพฺพปจฺจยสฺสกาลสามญฺญวิสยตฺตาน ตถา ทสฺสิตา โหติฯ ทานํ ทาตพฺพํ, สีลํ รกฺขิตพฺพนฺติ อาทีสุ วิย ธมฺมสงฺฆานามสพฺพกาลํปิ อภิวาเทตพฺพาติฯ เอวํ ธมฺมสงฺฆานํ สพฺพกาลํปิ อภิวาทนารหคุโณ เอว ทสฺสิโตติ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ ‘‘ตตฺถา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ, ‘‘อภิวาทน’’นฺติ อิทํ กิริยาสมวายทสฺสนโต วุตฺตํฯ กาลวิเสสํ ปน นทีเปติเยวฯ ‘‘อตฺตโน นิทสฺสเนนา’’ติ สปุตฺตทาโร อาคโตติ อตฺตนา นีหริตฺวา ทสฺสิเตน ปโยเคนฯ โสหิ ปโยโค กิริยา สมวายเสฺสวฯ นคุณสมวายสฺสาติฯ เอตฺถ จ เถรสฺส วนฺทนาวจเน เถโร อิเมหิ เยวปเทหิ รตนตฺตยํตีหิทฺวาเร หิวนฺทตีติ คเหตฺวา ‘‘อภิวาทิยา’’ติ เอตฺถ อภิวาทิยาธีติ จ อตฺถํ นีหรนฺติฯ อปฺปธานกิริยาปเท ปน ตทตฺถ นีหรณํ อสมฺภาเวโนฺต ‘‘อปิจา’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ‘‘อปิจา’’ติ กิญฺจิ วตฺตพฺพํ อตฺถีติ อตฺถโชตเน อยํ นิปาตสมุทโยฯ ‘‘คนฺถปฺปฏิญฺญายา’’ติ คนฺถปฺปฏิญฺญาวจเนนฯ ‘‘สหฆเฎตฺวา’’ติ เอกโต สมฺพนฺธิตฺวาฯ

วจนเตฺถ ฯ สธโน ปุริโส, ธนวาปุริโส-ติ อาทโย สมาสตทฺธิตสทฺทา เยภุเยฺยน อติสฺสยตฺถ ทีปกา โหนฺติฯ นหิ อปฺปเกน ธเนน ตถา โวหรนฺติฯ ตสฺมา อิธาปิ ตถา รูปํ อติสฺสยตฺถํ ทเสฺสตุํ ‘‘อตฺตนานิมฺมิเตน…เป…. สรณภูเตนา’’ติ วุตฺตํฯ ตตฺถ, ‘‘อตฺตนานิมฺมิเตนา’’ติ อตฺตนา อุปฺปาทิเตนฯ ‘‘นหี’’ติอาทินา ตทตฺถเมว พฺยติเรกโต วิวรติฯ ตตฺถ, ‘‘ปรนิมฺมิเตนา’’ติ พุทฺธนิมฺมิเตนาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ตถา โถมน’’นฺติ สสทฺธมฺม คณุตฺตมนฺติ โถมนํฯ ‘‘อิทํปี’’ติ ทุตียตฺถ สมฺปิณฺฑเน อยํปิกาโรฯ นเกวลํ ปุริมปททฺวยเมว สตฺถุ อสาธารณคุณปทํ โหติฯ อถ โข อิทํปิ ปทํ สตฺถุ ปเจฺจกพุทฺธาทีหิ อสาธารณ ปทเมวโหตีติ โยชนาฯ

ธมฺมวจนเตฺถฯ ‘‘ธาเรตี’’ติ วหติฯ คาถายํ ‘‘รกฺขตี’’ติ อปายาทิทุกฺขโตรกฺขติฯ ‘‘เยส’’นฺติ กิเลสานํฯ ‘‘อิมสฺมิํ อเตฺถ’’ติ กิเลสสมุจฺฉินฺทนสงฺขาเต ธารณเตฺถฯ ‘‘นิพฺพานญฺจนิปฺปริยายโต ธโมฺม นามา’’ติ กสฺมา วุตฺตํ, นนุ นิสฺสรณปฺปหานเมว นิพฺพานสฺส กิจฺจํ, อิทญฺจ สมุเจฺฉทปฺปหานนฺติ โจทนํ ปริหรโนฺต ‘‘อริยมคฺคาหี’’ติอาทิมาหฯ ‘‘นิพฺพาเนน สเหว หุตฺวา’’ติ อารมฺมณาธิปติภูตํ อารมฺมณํ ปนิสฺสยภูตญฺจ นิพฺพานํ อตฺตโน ปติฎฺฐํ กตฺวาติ อธิปฺปาโยฯ อปิจ, สมุเจฺฉโทติ จ นิสฺสรณนฺติ จ อตฺถโต สมานคติกํ โหติฯ ตสฺมา นิสฺสรณํปิ มุขฺยธารณ เมวาติ ทฎฺฐพฺพํฯ นิสฺสรณเมววา ปธานธารณนฺติ ปิยุชฺชติเยวฯ ‘‘ธารณูปาโยเยวโหติ’’ฯ นมุขฺยธารณํฯ กสฺมา, สมุเจฺฉท กิจฺจาภาวโตฯ ‘‘เอเตปญฺจ ปริยายธมฺมาเยว’’ฯ กสฺมา, นิพฺพานสฺสวิยมคฺคานํ สมุเจฺฉท กิเจฺจ อสหายตฺตาติฯ เอตฺถ จ ‘‘สามญฺญปฺ

ผลานี’’ติ สมณสฺส ภาโว สามญฺญํฯ อริยมคฺคเสฺสตํ นามํฯ สามญฺญสฺสผลํ สามญฺญปฺผลํฯ ทุตียวิกเปฺป อกิจฺจ ปจฺจยภูตาปิ เกจิกิตกปจฺจยา กมฺมเตฺถคตา กิจฺจปจฺจยานํปิ อตฺถํ ทีเปติฯ ยถา, ทิฎฺฐํ, สุตํ, มุตํ, วิญฺญาตนฺติ วุตฺตํ ‘‘ธารณารโห’’ติฯ ‘‘ยถา วุตฺต ธมฺมา เยวา’’ติ ปญฺจมฺขฺยธมฺมา, ปญฺจปริยายธมฺมาเยวฯ ‘‘เกจี’’ติ จตฺตาโร มคฺคาฯ ปุน ‘‘เกจี’’ติ นิพฺพานเมวฯ พหุวจน โสเตปตฺติตฺตา เอตฺถ พหุวจนํ รุฬฺหํฯ ปุน ‘‘เกจี’’ติ จตฺตาโร สามญฺญปฺผล ธมฺมาฯ ‘‘เกจี’’ติ ปริยตฺติ ธโมฺมฯ เอตฺถาปิ พหุวจนํ โสตปติตเมวฯ ‘‘ธาเรนฺต’’นฺติ ธาเรนฺตํ ปุคฺคลํฯ ตตีย วิกเปฺป ‘‘อปตมานํ วหนฺตี’’ติ อปตมานํ กตฺวา วหนฺติฯ จตุตฺถ วิกเปฺป ‘‘เอตฺถา’’ติ เอตสฺมึ ธเมฺมฯ ธโมฺมวทีปํ เอเตสนฺติ ธมฺมทีปาฯ ธโมฺมว ปฎิสรณํ เอเตสนฺติ ธมฺมปฺปฎิสรณาฯ ธมฺมทีปา ภิกฺขเว ภวถ ธมฺมปฺปฎิสรณา, อนญฺญปฺปฎิสรณา ติหิ วุตฺตํฯ ลทฺธา ปติฎฺฐา เอเตสนฺติ ลทฺธปฺปติฎฺฐาฯ ยุชฺชติเยวฯ ธมฺมทีปปาฐานุโลมตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ธมฺมวิจารณายํ, โจทโกปฎิปตฺติ ธมฺมํ ทสวิธ ธมฺมโต อญฺญํมญฺญมาโน ‘‘กสฺมา’’ติอาทินา โจเทติฯ โส ปน ปฎิปตฺติ ธโมฺม ตโต อโญฺญน โหติ, ตเตฺถว อโนฺตคโธติ ทเสฺสโนฺต ‘‘โสปนา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘มคฺคสฺส ปุพฺพภาคปฺปฎิปทา โหตี’’ติ ยถา อมฺพรุโกฺข อมฺพปฺผอมฺพปฺผลสฺส ปติฎฺฐา ภาเวน ปุพฺพภาค นิสฺสโย โหติฯ กสฺมา, อิโตเยวตสฺส ปุปฺผปฺผลสฺส ชาตตฺตา เอเตฺถวสํวฑฺฒิตตฺตา จฯ ตถา ปฎิปตฺติ ธโมฺมปิ อริยมคฺคปฺผลสฺสปติฎฺฐาภาเวน ปุพฺพภาคูปนิสฺสยปฺปฎิปทาโหติฯ กสฺมา, อิโตเยว ตสฺสชาตตฺตา เอเตฺถวสํ วฑฺฒิตตฺตา จฯ วุตฺตเญฺหตํ มหาวคฺค สํยุเตฺตฯ เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว เยเกจิ เมพีชคามภูตคามาวุฑฺฒึ วิรุฬฺหึ เวปุลฺลํ อาปชฺชนฺติฯ สเพฺพเต ปถวึ นิสฺสาย ปถวึ ปติฎฺฐายฯ เอวเมว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุสีลํ นิสฺสาย สีเลปติฎฺฐาย อริยํ อฎฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวโนฺต วุฑฺฒึ วิรุฬฺหึ เวปุลฺลํ ปาปุณาติ ธเมฺมสูติฯ ‘‘ปุพฺพเจตนาวิยทาเน’’ติ ยถา ติวิธํ ปุญฺญํ, ทานมยํ ปุญฺญํ สีลมยํ ปุญฺญํ ภาวนามยํ ปุญฺญนฺติ วุเตฺต ทานวตฺถุ ปริเยสนโต ปฎฺฐาย ทานํ อารพฺภปวตฺตา สพฺพา ปุพฺพภาค เจตนา ทานวจเน สงฺคหิตา ทานเนฺตฺวว สงฺขฺยํคตาฯ เอวํ โส ปฎิปตฺติ ธโมฺม อริย มคฺควจเน เอวสงฺคหิโต, อริยมโคฺคเตฺวว สงฺขฺยํ คโตติ วุตฺตํ โหติฯ

อิมสฺมึ ธมฺมสํสนฺทเน อปรมฺปิ วตฺตพฺพํ วทโนฺต ‘‘อปิจา’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ‘‘ยทเคฺคนา’’ติ เยนการณโกฎฺฐาเสน ธารณูปาโยติอาทินา การณภาเคนาติ อโตฺถฯ วนฺทนํ อรหตีติ วนฺทเนโยฺยฯ ตสฺมึ วนฺทเนเยฺยฯ ‘‘ปุถุชฺชนกลฺยาณโก’’ติ เอตฺถ ติวิโธ กลฺยาณโก วินยกลฺยาณโก สุตฺตนฺตกลฺยาณโก อภิธมฺมกลฺยาณโกติฯ ตตฺถ วินเย ปญฺญตฺตาย กลฺยาณปฺปฎิปตฺติยา สมนฺนาคโต ภิกฺขุ วินยกลฺยาณโก นามฯ โส อิธ ภิกฺขุ ปาติโมกฺข สํวรสํวุโต วิหรติ อาจาร โคจร สมฺปโนฺน, อณุมเตฺตสุ วเชฺชสุ ภยทสฺสาวี สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสูติ เอตฺถ เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ วินเย ปญฺญตฺตากลฺยาณปฺปฎิปตฺติทุวิธา, อาทิ พฺรหฺมจริยกสีลํ อภิสมจาริกสีลนฺติฯ ตตฺถ, อุภโตวิภงฺคปริยาปนฺนํ สีลํ อาทิพฺรหฺมจริยกํ นามฯ ขนฺธกปริยาปนฺนํ สีลํ อภิสมจาริกํ นามฯ

สุตฺตเนฺตสุ วุตฺตาย กลฺยาณปฺปฎิปตฺติยา สมนฺนาคโต คหโฎฺฐ วา ปพฺพชิโต วา สุตฺตนฺต กลฺยาณโก นามฯ โส จตูหิ ภิกฺขเว ธเมฺมหิ สมนฺนาคโต อริยสาวโก สพฺพํ ทุคฺคติภยํ สมติกฺกโนฺต โหติฯ กตเมหิ จตูหิฯ อิธ ภิกฺขเว อริยสาวโก พุเทฺธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต โหติ อิติ ปิโส ภควา…เป…. สตฺถาเทวมนุสฺสานํ, พุโทฺธ, ภควาติฯ ธเมฺม อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต โหติ สฺวากฺขาโต ภควตา ธโมฺม…เป…. ปจฺจตฺตํ เวทิตโพฺพ วิญฺญูหีติฯ สเงฺฆ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต โหติ สุปฺปฎิปโนฺน ภควโต สาวกสโงฺฆ…เป…. อนุตฺตรํ ปุญฺญเกฺขตฺตํ โลกสฺสาติฯ อริยกเนฺตหิ สีเลหิ สมนฺนาคโต โหตีติ เอตฺถ เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ พุเทฺธ อเวจฺจปฺปสาโท นาม อรหํ, สมฺมาสมฺพุโทฺธ, ติอาทิกานํ คุณปทานํ อตฺถ ชาน

นญฺญาเณน ยุโตฺต ปสาโทฯ อริเยหิกามียนฺติ อิจฺฉียนฺตีติ อริยกนฺตานิฯ สุปริสุทฺธสฺส อาชีว ฏฺฐมกสีลเสฺสตํ นามํฯ จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว โสตาปตฺติยงฺคานิฯ กตมานิ จตฺตาริฯ สปฺปุริสสํเส โว, สทฺธมฺมสฺสวนํ, โยนิโส มนสิกาโร, ธมฺมานุ ธมฺมปฺปฏิปตฺตีติอาทีนิ พหูนิ สุตฺตนฺตานิ อิธ วตฺตพฺพานิฯ

อภิธเมฺม วา สุตฺตเนฺตสฺ วา วุตฺตาย กลฺยาณปฺปฏิปตฺติยา สมนฺนาคโตคหโฏฺฐ วา ปพฺพ ชิโต วา อภิธมฺมกลฺยาณโก นามฯ โส อิธ สุตวา อริยสาวโก อริยานํ ทสฺสาวี อริย ธมฺมสฺสโก วิโท อริยธเมฺมสฺ วินีโตฯ โส รูปํ อตฺตโต น สมนุปสฺสตีติ เอตฺถ เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ, ‘‘สุตวา’’ติ เอตฺถ ขนฺธา, ยตน, ธาตุ, ปฏิจฺจสมุปฺปาท, สติปฏฺฐานา, ทีสุ อุคฺคห ปริปุจฺฉา วินิจฺฉยญฺญาณ สมนฺนาคโต คหโฏฺฐ วา ปพฺพชิโต วา สุต วา นามาติ อฏฺฐกถาสุ วุโตฺตฯ โส เอว ปุถุชฺชน กลฺยาณโกติ จ วุจฺจติฯ

ทุเว ปุถุชฺชนา วุตฺตา, พุเทฺธนาทิจฺจพนฺธุนา;<br>
อโนฺธ ปุถุชฺชโน เอโก, กลฺยาเณโก ปุถุชฺชโนฯ ติ

จ วุตฺตํฯ องฺคุตฺตเร ปน จตุกฺกนิปาเต กตโม ปุคฺคโล อปฺปสฺสุโต สุเตน อุปปโนฺน โหติฯ อิเธกโจฺจ ธมฺมํ สุณาติ เอกายปิ จาตุปฺปทิกาย คาถาย อตฺถ มญฺญาย ธมฺม มญฺญาย ธมฺมา นุ ธมฺมปฺปฏิปโนฺน โหติฯ อยํ อปฺปสฺสุโตสุเตน อุปปโนฺนติ วุตฺตํฯ สุตวาติ จ สุเตน อุปปโนฺนติ จ อตฺถโต เอกนฺติฯ ปุถุชฺชน กลฺยาณโก สเงฺฆ เสเกฺขสฺสงฺคหิโตฯ วุตฺตํเหตํ ปริวาเร เก สิกฺขนฺตี ติฯ ปุถุชฺชน กลฺยาณเกน สทฺธึ สตฺต อริยปุคฺคลา สิกฺขนฺติฯ อรหา ขีณาสโว สิกฺขิตสิโกฺขติฯ ทกฺขิณ วิภงฺคสุตฺต อฏฺฐกถายํ ปนฯ ติ สรณ สรณํ คโต อุปาสโกปิ โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปเนฺน สงฺคหิโตติ วุตฺตํฯ ตตฺถ, โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปโนฺนนาม โสตาปตฺติ มคฺคโฏฺฐ อริยปุคฺคโลฯ ‘‘โสหิสงฺคหิโต’’ติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘เอตฺตาวตา ปฏิกฺขิตฺตํ โหตี’’ติ สมฺพ โนฺธฯ ‘‘สเงฺฆ อสงฺคหิโต’’ติ สงฺฆํสรณํ คจฺฉามีติ จ, สุปฺปฏิปโนฺน ภควโต สาวกสโงฺฆติ จ, เอวรูเปสุ ฐาเนสุ อาคเต สงฺฆ วจเน อสงฺคหิโตฯ ‘‘น หิตํ สรณํ คจฺฉนฺตสฺสสรณคมนํ สมฺปชฺช ตี’’ติ อิทํ สงฺฆํสรณํ คจฺฉามีติ เอตฺถ สงฺฆ วจเนตสฺสปุคฺคลสฺส อสงฺคหิต ภาวสาธนตฺถํ วุตฺตํฯ เตนาห ‘‘ตํ ปฏิกฺขิตฺตํ โหตี’’ติฯ สเจ ปน สพฺพํ ภควโต สาวกสงฺฆํ อนุทฺทิสฺสตเมว ปุคฺคลํ สงฺฆํสรณํ คเจฺฉยฺย อายสฺมนฺตํ สรณํ คจฺฉามีติฯ สรณ คมนํ น สมฺปชฺชติเยวฯ อถ สพฺพํ ภคว โต สาวกสงฺฆํ อุทฺทิสฺส ตสฺส สนฺติเก สรณํ คเจฺฉยฺย สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามีติฯ สมฺปชฺชติเยว ฯ อิทญฺจ ทหรกาเล สพฺพปฺปถมํ สรณคมนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ อิทญฺหิ สรณ คมนํ นาม สกึ คเหตฺ วา รตนตฺตเย สทฺธํ อชหนฺตสฺส ยาวชีวํปิ น ภิชฺชติฯ ปุนปฺปุนํ คหณ กิจฺจํ นตฺถิฯ ปุนปฺปุนํ คณฺหเนฺตปิ โทโสนตฺถิฯ ปุนปฺปุนํ ปุญฺญํ วฑฺฒติฯ สพฺพปฺปถมํ คหณกาเล จ อเญฺญน ทินฺนตฺ ตา ลทฺธํ นโหติฯ อตฺตโนวจี เภเทน ลทฺธํ โหติฯ ตสฺมา อญฺญสฺส สนฺติเก อคฺคเหตฺวา สยเมว วจีเภทํ คณฺหนฺตสฺส คหฏฺฐสฺส สรณ คมนํ สมฺปชฺชติเยวฯ ตถา สพฺพานิ คหฏฺฐสีลานีติฯ สามเณร สรณ คมนมฺปน ภิกฺขุนาทินฺนเมว ลพฺภติฯ ตญฺจ โข อุภินฺนํปิฐานกรณ สมฺปตฺติยา สติ เอวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ ‘‘โว’’ติ ตุมฺหากํฯ โยธโมฺม จ เทสิโต โยวินโยจปญฺญโตฺตฯ ‘‘มมจฺจ เยนา’’ติ มมาติกฺกเมนฯ มยิ ปรินิพฺพุเตติ วุตฺตํ โหติฯ สตฺถา ภวิสฺสตีติ ปาฐเสโสฯ ‘‘สํวณฺณิ โต’’ติ สุฏฺฐุตฺรํวณฺณิโต โถมิโตฯ ‘‘กลฺยาณปฺปฏิปตฺติยํ ฐิโตปี’’ติ ตีสุกลฺยาณปฺปฏิปตฺตีสุ อญฺญตรปฺปฏิปตฺติยํ ฐิโตปิฯ ‘‘อฏฺฐิโตปี’’ติ สพฺพปฺปฏิปตฺติพาหิโร ทุสฺสีโลปาปธโมฺมติ อธิปฺ ปาโยฯ วิเสสโต ปน วินยปฺปฏิปตฺติ เอว อิธ ปริยตฺตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ ‘‘โส’’ติ โสทุสฺสีโล ปาป ธโมฺมฯ อตฺตโนปิ สรณํ นโหติฯ อวสฺสํ อปายคามีเยว โส โหตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘กุโต สรณํ ภ

วิสฺสตี’’ติ โยชนาฯ ‘‘อเนเกสุ สุตฺตสหเสฺสสู’’ติ วินเยปิ พหูนิ ครหสุตฺตปทานิ ทิสฺสนฺติ สุตฺตเนฺตสุปิฯ วิเสสโต ปน อคฺคิกฺขนฺธปมสุตฺตาทีสุฯ

สทฺธมฺมวจนเตฺถฯ กิเลเสสเมนฺติ วูปสเมนฺตีติ สโนฺตติ วจนตฺถํ สนฺธาย ‘‘สมิตกิเลสาน’’นฺติ วุตฺตํฯ สนฺต สโทฺท ปน ปสเตฺถจ, ปูชิเตจ, สปฺปุริเสจ, ปณฺฑิเตจ, ทิสฺสตีติ อิมํ อภิธานตฺถํ สนฺธาย ‘‘ปสตฺถาน’’นฺติอาทิวุตฺตํฯ ‘‘สโจฺจวา ธโมฺม สทฺธโมฺม’’ติ โยชนาฯ เอเตน สภาวโต อตฺถิสํวิชฺชตีติ สโนฺตติ ทเสฺสติฯ ‘‘โส’’ติ อญฺญติตฺถิย ธโมฺมฯ ‘‘ธาเรนฺตสฺสา’’ติ สวนุคฺคหธารณปฺปฏิปชฺชนาทิวเสน ธาเรนฺตสฺสฯ อหิโตเยว สมฺปชฺชติ, เยภุเยฺยน ทุคฺคติ วิปากตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อยํ ปนา’’ติ สตฺถุ สทฺธโมฺม ปนฯ ‘‘ตถา ธาเรนฺตสฺสา’’ติ อยํ เม หิโตติ ธาเรนฺตสฺส หิโตเยวสมฺปชฺชติ, สุคติ นิพฺพาน สมฺปาปกตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ

‘‘สมานทิฎฺฐิสีลาน’’นฺติ สมานทิฎฺฐิกานํ สมานสีลานญฺจฯ เอเตน สมานทิฎฺฐิสีลา ชนา คณียนฺติ เอตฺถาติ คโณฯ สํหนียนฺติ เอกโตกรียนฺติ เอตฺถาติ สโงฺฆติ อิมมตฺถํ ทีเปติฯ สห เอกโต ธมฺมํ จรนฺตีติ สหธมฺมิกาฯ เอกสฺส สตฺถุโน ธมฺม วินเย ปพฺพชิตาฯ เตสํ สหธมฺมิกานํฯ ภควโต สาวกสโงฺฆ อุตฺตมคโณ นามฯ เย เกจิ โลเก สงฺฆาวา คณาวาฯ ตถาคตสฺส สาวกสโงฺฆ เตสํ อคฺคมกฺขายตีติ หิ วุตฺตํฯ โสเยว อิธ คณุตฺตโมติ วุจฺจติ วิเสสน ปร นิปาต วเสนาติ อธิปฺปาโยฯ อุตฺตมสทฺทสฺส คุณนามตฺตา ‘‘คุณมฺหิเยว ปวตฺตตี’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘เตนา’’ติ อุตฺตมสเทฺทนฯ ‘‘คโณติ สโงฺฆเยว วุจฺจติ’’ สงฺฆสทฺทสฺสปิ สมูหเฎฺฐ นิรุฬฺหตฺตา, ‘‘โส วินยกเมฺมสุ ปสิโทฺธ’’ติ ปญฺจสงฺฆา จตุวคฺคสโงฺฆ, ปญฺจวคฺคสโงฺฆ, ทสวคฺคสโงฺฆ, วีสติวคฺคสโงฺฆ, อติเรกวีสติวคฺคสโงฺฆ, จตุวคฺคกรณียํ กมฺมํ, ปญฺจวคฺคกรณียํ กมฺมนฺติอาทินา ปสิโทฺธ ปากโฎฯ ทกฺขิณา วุจฺจติ กมฺมญฺจ กมฺมผลญฺจ สทฺทหิตฺวา อายตึ วิปากปฺผลปฺปฏิ ลาภตฺถาย ทินฺนํ ทานกมฺมํ ทกฺขนฺติ วฑฺฒนฺติ สตฺตา เอตายาติ กตฺวาฯ ตํทกฺขิณํ ปฏิคฺคณฺหิตุํ อรหตีติ ทกฺขิเณโยฺยฯ ‘‘อรหตี’’ติ จ อนุตฺตร ปุญฺญเกฺขตฺต วิเสสตฺตาทายเกน อิจฺฉิต ปตฺถิตสฺส อายตึ ผลสฺส สุฎฺฐุสมฺปาทนวเสน ทายกสฺส จ อวิราธนโต อสเงฺขยฺยยาปฺปเมยฺยวฑฺฒิ อาวหนโต จ ปฎิคฺคณฺหิตุํ อรหติฯ เอวรูปํหิทานํ นาม อุฬารทานํ โหติฯ ตํ เยสุทุสฺสีเลสุทิยฺยติฯ เตสํ เขตฺต ทุฎฺฐตฺตา ทายเกน อิจฺฉิตปตฺถิตํ ผลํ น สมฺปาเทติฯ นิปฺผลํ วา โหติฯ อปฺปปฺผลํ วาฯ เอวํสติ, เต ทายกญฺจ วิราเธนฺติ นามฯ ปุญฺญปฺผลานิ จ วินาเสนฺติ นามฯ สยญฺจ ตํทานํ ปฏิคฺคหณโต วา ปริโภคโต วา สทฺธาเทยฺยํ วินิปาตนโต วา ทุคฺคติ ภาคิโน โหนฺติฯ ตสฺมาเต เอวรูปํ ทานํ ปฏิคฺคณฺหิตุํ นารหนฺตีติฯ ‘‘อุปสมฺปทากมฺมํ สมฺมุติ นามา’’ติ เอเกน ปริยาเยน สมฺมุติ กมฺมํ นามฯ ตญฺหิ กามํเตร สสฺสมฺมุติ กเมฺมสฺนาคตํฯ ญตฺติ จตุตฺถ กมฺมวาจา สงฺขาตาย ปน สงฺฆสมฺมุติยา สิทฺธตฺตา เตน ปริยาเยน สมฺมุติ กมฺมนฺติ วุจฺจตีติฯ ‘‘อุปสมฺปนฺนภูมิํ ปตฺวา’’ติ อุปสมฺปนฺนภูมิ สงฺขาตํ อุปริฐานนฺตรํ ปตฺวาฯ ตถา หิ วุตฺตํ วินเย ภิกฺขุ วิภเงฺคฯ ญตฺติ จตุเตฺถน กเมฺมน อกุเปฺปน ฐานารเหนาติฯ ตตฺถ, ‘‘ฐานารเหนา’’ติ อุปสมฺปนฺน ภูมิสงฺขาตํ ฐานนฺตรํ ปาเปตุํ อรเหนาติ อโตฺถฯ ‘‘อุปสมฺปนฺนภูมี’’ติ จ อุปสมฺปนฺน สีลํ วุจฺจติฯ ‘‘วินยกเมฺมสุ ปสิโทฺธ’’ติฯ สุณาตุเมภเนฺต สโงฺฆ ติอาทีสุ ปากโฎฯ อปิจ ‘‘สมฺมุติ สโงฺฆ’’ติ, เทวสงฺฆาสมาคตาติอาทีสุ วิย พหูนํ สมูหนเฎฺฐน โลกสมฺมุติยา สิโทฺธสโงฺฆ สมฺมุติ สโงฺฆติปิ ยุชฺชติฯ ‘‘อริยปุคฺคลสมูโห’’ติ ปุถุชฺชนกลฺยาณโก ภิกฺขุ ปุเพฺพ วุตฺตนเยน โสตาปตฺติ มคฺคเฎฺฐ สงฺคหิโตติ, เตน สห อฎฺฐวิโธ อริย ปุคฺคลสมูโหฯ ‘‘สมฺมุติ สเงฺฆ อโนฺตคโธเยวา’’ติ เอเตน ทกฺขิเณยฺยสโงฺฆ นาม วิสุํ นวตฺตโพฺพฯ ตสฺมิญฺจ นวตฺตเพฺพ สติ, สมฺมุติ สโงฺฆติปิ วตฺตพฺพ กิจฺจํ นตฺถิฯ ภควโต สาวกสโงฺฆ เตฺวว วตฺตพฺพํ โหตีติ ทเสฺสติฯ สจฺจเมตํฯ อิธ ปน สงฺฆวจเนน อาคตฎฺฐานสฺส ทุวิธตฺตา สงฺฆสฺส ทุวิธตา วุตฺตาฯ ตตฺถ สมฺมุติ สงฺฆสฺส อาคตฎฺฐานํ วินยกเมฺมสูติ วุตฺตเมวฯ อิทานิ อริยสงฺฆสฺส อาคตฎฺฐานํ ทเสฺสโนฺต ‘‘ตถาปี’’ติอา

ทิมาหฯ ตตฺถ สรณ คมน…เป…. อนุสฺสติฏฺฐาเนสุ อุปสมฺปนฺนภูโต ภิกฺขุสโงฺฆว คเหตโพฺพฯ ทกฺขิณาวิสุทฺธิฏฺฐาเน ปน ปุคฺคลิกทาเนสุ จตูหิ โสตาปตฺติยเงฺคหิ สมนฺนาคโต อุปาสโกปิ สามเณโรปิ ยุชฺชติฯ สงฺฆิก ทาเนสุ ปน ภิกฺขุสโงฺฆวฯ ‘‘ตถา ตถา สํวเณฺณตฺวา’’ติ อาหุเน โยฺย, ปาหุเนโยฺย, ทกฺขิเณโยฺย, อญฺชลีกรณีโยฺย, อนุตฺตรํ ปุญฺญเกฺขตฺตํ โลกสฺสา, ติอาทินา สุฏฺฐุ โถเมตฺวาฯ โส ทกฺขิเณยฺย สโงฺฆฯ ‘‘ปุถุชฺชน สโงฺฆ’’ติ อิทํ อริย สเงฺฆน วินาเกวลํ ปุถุชฺชนสงฺฆํ สนฺธาย วุตฺตํฯ เอตฺถ จ สงฺฆ วจเนน สงฺฆ ปริยาปโนฺน เอโกปิ ภิกฺขุ คเหตโพฺพฯ โส สเจ ปุถุชฺชโน โหติ, อนุตฺตรํ ปุญฺญเกฺขตฺตํ นโหติฯ ยทิ อริย ปุคฺคโล โหติ, อนุตฺตรํ ปุญฺญเกฺขตฺตํ โหติฯ

ทกฺขิณวิภงฺคสุเตฺต สงฺฆิกทาเน ภวิสฺสนฺติ โข ปนานนฺท โคตฺรภุโน กาสาวกณฺฐา ทุสฺสีลา ปาปธมฺมาฯ เตสํปิ สงฺฆํ อุทฺทิสฺส ทานํ ทสฺสนฺติฯ ตทาปานนฺท สงฺฆคตํ ทกฺขิณํ อสเงฺขยฺยยํ อปฺปเมยฺยนฺติ วทามีติ วุตฺตตฺตา สงฺฆิกฏฺฐานํ ปตฺวา โกจิ ภิกฺขุ ทกฺขิเณยฺย สเงฺฆ อสงฺคหิโตติ นตฺถีติ ทฏฺฐโพฺพฯ

เขตฺตํ ทูเสนฺตีติ เขตฺตทุฏฺฐานิฯ ติณานิฯ เขตฺตทุฏฺฐา กิเลสาฯ วุตฺตญฺหิธมฺมปเทฯ

ติณโทสานิ เขตฺตานิ, ราคโทสา อยํปชา;
ตสฺมาหิ วีตราเคสุ, ทินฺนํ โหติ มหปฺผลํฯ

ติณโทสานิ เขตฺตานิ, โทสโทสา อยํปชา;
ตสฺมาหิ วีตโทเสสุ, ทินฺนํ โหติ มหปฺผลํฯ
ติณโทสานิ เขตฺตานิ, โมหโทสา อยํปชา;
ตสฺมาหิ วีตโมเหสุ, ทินฺนํ โหติ มหปฺผลนฺติฯ

อิธ ปน สาติสฺสยโต เขตฺตทุเฏฺฐ กิเลเส ทเสฺสตุํ ‘‘สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานุสยาน’’นฺติ วุตฺตํฯ ‘‘สพฺภาวา’’ติ สนฺตสฺส วิชฺชมานสฺสภาโว สพฺภาโวติวิคฺคโหฯ ‘‘อสฺสา’’ติ ปุถุชฺชน สงฺฆสฺสฯ ‘‘สทฺธมฺมปเท วุตฺตนเยนา’’ติ อปิจยทเคฺคนาติ วุตฺตนเยนฯ

สสทฺธมฺมคณุตฺตมปทตฺถานุทีปนี นิฏฺฐิตาฯ

๘. ‘‘อภิวาทิยา’’ติ สุขีโหหิสปฺปุริสาติ เอวํ อภิวทาเปตฺวาฯ อภิวาทนญฺจ นาม วนฺทนาเมวาติ วุตฺตํ ‘‘วนฺทิตฺวา’’ติฯ วนฺทโนฺตหิ วนฺทเนยฺย วุเทฺธ ตถา วทาเปติ นามฯ ตถา วทนญฺจ วนฺทเนยฺยานํวุทฺธานํ วตฺตํฯ ‘‘ปจฺจุปฏฺฐาเปตฺวา’’ติ ปฏิมุขํ อุปฏฺฐาเปตฺวาฯ ‘‘ติวิธา’’ติ ทฺวาร เภเทน ติวิธาฯ ‘‘วนฺทเนยฺยาน’’นฺติ พุทฺธาทีนํฯ ‘‘นิปชฺชโนฺต’’ติ นิปตโนฺตฯ ‘‘อวนฺทิเยสู’’ติ ภิกฺขูหิ อวนฺทิตเพฺพ สุนวกตราทีสุฯ ‘‘คุณปทานี’’ติ คุณทีปกานิ อรหํ สมฺมาสมฺพุโทฺธติอาทิปทานิฯ เอตฺถจกาเยนวนฺทตีติอาทิ อุปจาร วจนํ โหติฯ ยถา จกฺขุนา รูปํ ปสฺสตีติฯ ตถาหิ วุตฺตํ อฏฺฐกถาสุ จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวาติ กรณวเสน จกฺขูติ ลทฺธโวหาเรน รูปทสฺสน สมเตฺถน จกฺขุ วิญฺญาเณน รูปํ ทิสฺวาฯ โปราณา ปนาหุ จกฺขุ รูปํ น ปสฺสติ, อจิตฺตตฺตาฯ จิตฺตํ น ปสฺสติ, อจกฺขุตฺตาฯ ทฺวารารมฺมณ สงฺฆฏฺฏเน ปน สติ จกฺขุ ปสาทวตฺถุ เกนจิเตฺตน ปสฺสติฯ อีทิสี ปเนสา กถา ธนุนา วิชฺฌตีติอาทีสุ วิย สสมฺภาร กถานาม โหติฯ ตสฺมา จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวาติ จกฺขุ วิญฺญาเณน รูปํ ทิสฺวาติ อยเมเวตฺถ อโตฺถติฯ เอตฺถหิ ‘‘กาเยนา’’ติ กาย วิญฺญตฺติสงฺขาตํ ทฺวาร รูปํ กรณํ โหติฯ ตสฺมา จกฺขุนาติ วจเน อุปจาร วจเน สติ กาเยนาติ วจนํปิ อุปจาร วจนนฺติ วิญฺญายติฯ ตถา จกฺขุนาติ ปเท จกฺขุวิญฺญาเณนาติ อเตฺถ สติ กาเยนาติ ปเทปิ กา

ยกเมฺมนาติ อโตฺถ วิญฺญายติฯ วาจาย วนฺทติ, มนสาวนฺทตี,ติ ปเทสุปิ เอสนโยฯ เอวญฺจ สติ, กาย กเมฺมนวนฺทามิ, วจีกเมฺมน วนฺทามิ, มโนกเมฺมน วนฺทามิ, ตีหิ กเมฺมหิ วนฺทามีติ อิท เมว มุขฺยวจนนฺติ สิทฺธํ โหติฯ สพฺพมิทํ อินฺทฺริย สํวรสีลฏฺฐาเน อฏฺฐกถาสุ อาคตตฺตา วุตฺตํฯ จกฺขุนาติ อิทํ ปน มุขฺย กรณ วจนเมว สมฺภวติฯ กสฺมา, จกฺขุสฺส ทสฺสนสงฺขาตสฺส จกฺขุวิญฺญาณสฺส วตฺถุ ปุเรชาตินฺทฺริยปจฺจยวิเสสตฺตาฯ โสเตน สทฺทํสุตฺวาติอาทีสุปิ เอสนโยฯ

กาเยนวนฺทติ, วาจายวนฺทตี,ติ เอตฺถ ตํกายวจีวิญฺญตฺติ รูป ทฺวยํ กิญฺจาปิ สหชาต เจตนา กเมฺมน ชาตํ โหติฯ น ตํ เจตนากมฺมํ วิญฺญตฺติ ทฺวเยนชาตํฯ เอวํ สเนฺตปิ ตํ รูป ทฺวยํ ตสฺสาเจตนาย กายวนฺทนากมฺม, วจีวนฺทนากมฺม สิทฺธิยา อุปนิสฺสย ปจฺจยวิเสโส โหติฯ ยถา ตํ มาติโต ชาโต ปุโตฺต วุทฺธิ ปโตฺต ตํ ตํ กเมฺมสุ มาตุยา พล วูปนิสฺสโย โหติฯ เอวญฺจ กตฺวา ตํ รูปทฺวยํ อภิธเมฺม ทฺวารรูปนฺติ วุตฺตํฯ ตสฺมา ‘กาเยน, วาจายา,ติ อิทํปิ มุขฺย กรณ วจนเมวา ติ ทฏฺฐพฺพํฯ กาเยนาติ ปน กายกเมฺมนาติ อเตฺถ สติ, ตสฺสกมฺมสฺส วนฺทนากิริยาย สห อเภโท อาปชฺชตีติ เจฯ นาปชฺชติฯ กสฺมา เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ, เจตยิตฺวา กมฺมํ กโรติ ‘กาเยน, วาจาย, มนสาติ อิมสฺมิํ สุเตฺต ยถาหิ ‘‘เจตยิตฺวา’’ติ ปุริมเจตนาหิ เจต ยิตฺวา ฯ ‘‘กมฺมํ กโรตี’’ติ ปจฺฉิมํ สนฺนิฏฺฐาปน เจตนา กมฺมํ กโรตีติ อโตฺถฯ ตถา อิธปิ ปุริมปจฺฉิม เจตนา สมฺภวโตติฯ เอตฺถ หิ ‘‘กายกเมฺมนา’’ติ ปุริมเจตนา กมฺมํ คยฺหติฯ ‘‘วนฺทตี’’ติ ปจฺฉิม สนฺนิฏฺฐาปนเจตนากมฺมนฺติฯ

๙. ‘‘รจยโนฺต’’ติ วิทหโนฺตฯ ‘‘รจยิสฺสตี’’ติ อปจฺจเกฺข อตีเต อนาคตวจนํฯ ‘‘โปตฺถกา รุฬฺห’’นฺติ โปตฺถก ปเตฺตสุลิขนวเสน อารุฬฺหํฯ

๑๐. อภิธมฺมตฺถปเทฯ ‘‘อภิธเมฺม’’ติ อภิธมฺมปฺปกรเณฯ ‘‘เอตฺถ, เอเตนา’’ติ วจเนหิ สงฺคหสทฺทสฺส เอกเสสวิธานํปิ วิญฺญายติฯ ‘‘อญฺญํปาฬิทฺวยํ วุจฺจติ’’ฯ กสฺมาตํ ปาฬิทฺวยํ อภิธโมฺม นามาติ วุตฺตํ ‘‘ตญฺจา’’ติอาทิฯ ‘‘ยถาปวเตฺต’’ติ อตฺตโน ปจฺจยานุรูปํ ปวเตฺตฯ ‘‘ปรม ตฺถธเมฺม เอวา’’ติ เทฺว เม ภิกฺขเว ปุคฺคลา, ตโยเมภิกฺขเว ปุคฺคลาติอาทินา ปญฺญตฺติโวหา เรน ปวตฺตาปิ เทสนา ปรมตฺถ ธเมฺมหิ วินา นปวตฺตติฯ ปรมตฺถ ธมฺมานํ นานตฺตวเสเนว ปุคฺคลานํ นานตฺตสมฺภวโตฯ ตสฺมา ปรมตฺถธเมฺม เอว ทีเปติฯ น อาณาวิธานํ ทีเปติฯ ‘‘ทฺวีสุธเมฺมสู’’ติ นิทฺธารเณ ภุมฺมวจนํฯ ‘‘โยอิตรโต’’ติ นิทฺธารณียํฯ ‘‘โย’’ติ โย ธโมฺมฯ ‘‘อิตรโต’’ติ อิตร ธมฺมโต สุตฺตนฺต ธมฺมโตฯ ‘‘เอวญฺจ กตฺวา’’ติ อิมินาการเณนาติ อโตฺถฯ อฏฺฐกถาสุ วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ เทเสตพฺพปฺปการานํ อนวเสสวิภตฺติวเสน อติเรกตา, สุทฺธ ธมฺมาธิฏฺฐาน เทสนา ปวตฺติวเสน วิเสสตา โยเชตพฺพาฯ ‘‘ยโต’’ติ ยสฺมา อนวเสสวิภตฺติโต, อติวิตฺถารเทสนาภาวโตติ วุตฺตํ โหติฯ กสฺมา เทเวสุ เอว เทเสนฺตีติ อาห ‘‘น หิ มนุสฺสา’’ติอาทิํฯ ตตฺถ ‘‘น หิ มนุสฺสา ปฏิคฺคเหตุํ สโกฺกนฺตี’’ติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ปวตฺตนโยคฺย’’นฺติ ปวตฺตนตฺถาย ปโหนฺตํฯ ‘‘กถามคฺค’’นฺติ เทสนากถาปพนฺธํฯ ‘‘เอกมาติกานุ พนฺธา’’ติ กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมาติอาทิกํ เอกํ อภิธมฺม มาติกํ อนุคตาฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ อภิธมฺมสฺสฯ อติเรก วิเสสตนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ ติสฺสํ อฏฺฐสาลินิยํฯ อาทิมฺหิเยวตตฺถ เกนเฏฺฐน อภิธโมฺม, ธมฺมาติเรก ธมฺม วิเสสเฏฺฐ นา-ติ วตฺวา ตทตฺถํ วิตฺถาเรโนฺต สุตฺตญฺหิ ปตฺวา ปญฺจกฺขนฺธา เอกเทเสเนว วิภตฺตา, นนิปฺปเทเสนฯ อภิธมฺมํ ปตฺวา ปน นิปฺปเทสโตว วิภตฺตา-ติ วุตฺตํฯ เตนาห ‘‘ธมฺมนามิกาน’’นฺติอาทิํฯ ‘‘ธโมฺม ปนา’’ติ ปาฬิทฺวยมาหฯ‘‘เอวํ สเนฺตปี’’ติ อฏฺฐสาลินิยํ เอวํ วิจาริเตปิ สติฯ ‘‘สพฺพเชฏฺฐโก’’ติ ติณฺณํ ปิฏกานํ มเชฺฌสพฺพเชฏฺฐโกฯ กสฺมา สพฺพเชฏฺฐโก สิยาติ อาห ‘‘วินยํ วิวเณฺณนฺตสฺสหี’’ติอาทิํฯ ตตฺถ ‘‘วิวเณฺณนฺตสฺสา’’ติ ครหนฺตสฺสฯ จรติ ปวตฺตตีติ จกฺกํฯ โลกสฺมิํ เกนจิ สมเณน วา พฺราหฺมเณน วา เทเวน วา มาเรน วา พฺรหฺมุนา วา ปฏินิวตฺ

ติตุํ อสกฺกุเณยฺยํ อาณาวิธานํ อาณาจกฺกํ นามฯ ตถา อสกฺกุเณยฺยํ เทสนา วิธานํ ธมฺมจกฺกํ นามฯ ตตฺถ, โย ปน ภิกฺขุ เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวติ, ปาราชิโก โหติ อสํวาโส-ติอาทินา นเยน ปวตฺตํ อาณาวิธานํ อาณาจกฺกํ นามฯ จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว อริยสจฺจานี-ติอาทิกํ เทสนาวิธานํ ธมฺมจกฺกํ นามฯ ตทุภยํปิ โกจิ ภินฺทิตุํ ปาราชิกํ วา ภิกฺขุํ อปาราชิกํ กาตุํ จตุสฺสจฺจํ วา ธมฺมํ อสจฺจํ กาตุํ นสโกฺกติฯ อถ โข กโรโนฺตเยว เทวทโตฺตวิย อาปายิโก โหติฯ ปาราชิโกจ ภิกฺขุ อตฺตานํ สุทฺธํ อกโรโนฺต อปายคามีเยว โหติฯ เอวํ สเพฺพสุ วินย สิกฺขาปเทสุฯ เอวํ เกนจิ ปฏิ นิวตฺติตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา ตทุภยํปิ อปฺปฏิวตฺติยํ จกฺกํ นาม โหติฯ ''วินโย นาม สาสนสฺส มูล''นฺติ วินเย ฐิเต ภิกฺขุสโงฺฆ ปญฺญายติฯ ภิกฺขุ สเงฺฆ ปญฺญายเนฺต ติวิโธปิสทฺธ โมฺมปญฺญายติ, ติวิธํปิ สตฺถุสาสนํ ติฏฺฐติฯ เอวํ วินโย ติวิธสฺสสาสนสฺส มูลํ โหตีติฯ กถญฺจ ปริยตฺติสทฺธเมฺม ปญฺญายเนฺต ติวิธํปิ สาสนํ ติฏฺฐตีติฯ วุจฺจเตฯ ตตฺถ สาสนํ ติฏฺฐตีติ กิตฺตกํ กาลํ ติฏฺฐตีติฯ ปญฺจวสฺสสหสฺสานิ ติฏฺฐตีติ โปราณฏฺฐกถาสุกถยิํสุฯ มิจฺฉาวาทิโนปนวทนฺติ วินเย จูฬวเคฺคภิกฺขุนิกฺขนฺธเก สเจ อานนฺท มมสาสเนมาตุคาโม ปพฺพชฺชํ นลเภยฺยฯ วสฺส สหสฺสํ สทฺธโมฺม ติเฏฺฐยฺยฯ อิทานิ มาตุคามสฺส ปพฺพชฺชา อนุญฺญาตา โคตมิยา ปุนปฺปุนํ อา ยาจนํ อุปาทายฯ ปเญฺจวทานิ อานนฺท วสฺสสตานิ สทฺธโมฺมฐสฺสตีติ วุตฺตํฯ ตสฺมา พุทฺธสา สนํ ปญฺจวสฺสสตานิ เอว ติฏฺฐติฯ ตโตปรํ เอกทิวสํปิ น ติฏฺฐติฯ อิทานิ สาสนปฺปฏิ รูปกมตฺตํ โหตีติฯ ตํ เตสํ มิจฺฉา วจนมตฺตํฯ ''ปเญฺจววสฺสสตานี''ติ อิทํ ปน สนฺนิฏฺฐาน วจนํ นโหติฯ มาตุคามานํ อาทีนว ทีปนมตฺตวจนํฯ โส จ อาทีนโว อฏฺฐครุธเมฺม สณฺฐเปตฺวา สตฺถารา เอว ปฏิพาหิโตฯ ปุน ''วสฺสสหสฺส''นฺติ อิทเมวสนฺนิฏฺฐาน วจนํ ชาตนฺติฯ เอตฺถปิเกจิวทนฺติ วสฺส สหสฺสเมว สาสนํ ติฏฺฐติ, ตโตปรํ เอกทิวส มตฺตํปิ น ติฏฺฐติ, อนฺตรธายติฯ ตทา สีมาโยปิ อ สีมา โหนฺติฯ ปจฺฉาตาสุ อุปสมฺปาทิตาปิ อนุปสมฺปนฺนา โหนฺติฯ อิทานิ สาสนปฺปฏิ รูปกมตฺตํ โหตีติฯ อิทํปิ เตสํ อตฺถญฺจการณญฺจ อทิสฺวา อชานิตฺวา วุตฺตตฺตา มิจฺฉา วจนมตฺตํ โหติฯ อยํ ปเนตฺถ อโตฺถฯ ''วสฺสสหสฺสํ สทฺธโมฺม ติเฏฺฐยฺยา''ติ วสฺสสหสฺสเมว สทฺธโมฺม อปริหาย มาโน ติเฏฺฐยฺยฯ ตโตปรํ ปน น ติเฏฺฐยฺย, อนุกฺกเมน ปริหายมาโน คเจฺฉยฺยาติฯ กถํ ปน อปริ หายมาโน ติฏฺฐติ, กถญฺจ ปริหายมาโน คจฺฉตีติฯ วุจฺจเตฯ ปญฺจสงฺฆา เวทิตพฺพาฯ เยสุ สเงฺฆ สุสทฺธโมฺม ติฏฺฐติฯ กตเม ปญฺจฯ ขีณาสวสโงฺฆ, อนาคามิสโงฺฆ, สกทาคามิสโงฺฆ, โสตาปนฺนสโงฺฆ, ปุถุชฺชนกลฺยาณกสโงฺฆ,ติฯ ตตฺถ, วสฺสสหสฺสพฺภนฺตเร สเพฺพปญฺจสงฺฆา ปญฺญายนฺติฯ เอวํ วสฺสสหสฺสํ สทฺธโมฺม อปริหายมาโน ติฏฺฐติฯ ตโตปรํ ขีณาสวสโงฺฆ น ปญฺญายติฯ เสสานิ จตฺตาริวสฺสสหสฺสานิ อนุกฺกเมน เสสานํ จตุนฺนํ สงฺฆานํ เขตฺตานิ ชาตา นิฯ เอวํ ตโตปรํ ปริหายมาโน คจฺฉตีติ อยเมตฺถ อโตฺถฯ การณํ วุจฺจเตฯ ''สทฺธโมฺม ติเฏฺฐยฺ ยา''ติ เอตฺถ ติวิโธ สทฺธโมฺม 'ปริยตฺติสทฺธโมฺม, ปฏิปตฺติสทฺธโมฺม, ปฏิเวธสทฺธโมฺม,ติฯ โส เอว ติวิธํ สาสนนฺติ จ วุจฺจติฯ ตตฺถ, ปริยตฺติ สทฺธโมฺม นาม สาฏฺฐกถานิตีณิปิฏกานิฯ โสจ เอ ตรหิ ปริปุโณฺณ ติฏฺฐติฯ กถํ ปริยตฺติ สาสนํ ปฏิรูปกมตฺตํ ภเวยฺยฯ ภิกฺขู จ ปริยตฺติกมฺมิกา อเนก สตสหสฺสมตฺตา ปญฺญายนฺติฯ กถญฺจิทํ สาสนํ ตโตปรํ เอกทิวสํปิ น ติเฏฺฐยฺยฯ เต จ ภิกฺขู สีลปฺปฏิปตฺติยํ ฐิตา อเนก สตสหสฺสมตฺตา เอตรหิ สนฺทิสฺสนฺติฯ กถญฺจ ปฏิปตฺติ สาสนํ ตโตปรํ น ติเฏฺฐยฺยฯ ปริยตฺติยาจ ปฏิปตฺติยาจ ติฏฺฐมานายปฏิเวธสทฺธโมฺมปิ น ติฏฺฐตีติ น วตฺตโพฺพฯ ยถาหิ-เอโก ธนเสฏฺฐิ นาม อตฺถิฯ โส ปุตฺตธีตุ ปรมฺปรานํ อตฺถาย มหนฺตารตนนิธ โย ภูมิยํ พหูสุฏฺฐาเนสุ นิทหิตฺวา ฐปิตา โหนฺติฯ โปตฺถเกสุ จ เตสํ ปวตฺติํ ปริปุณฺณํ ลิขิตฺวา ฐ เปติฯ ตตฺถ นิมีสุ จ โปตฺถเกสุ จ อกฺขเรสุ จ ธรเนฺตสุ เตนิธโย นสฺสนฺติ อนฺตรธายนฺตีติ น วตฺตพฺพาเยวฯ เอวมิทํ สาสนํ ทฏฺฐพฺพํฯ ตตฺถหิ นิธีนํนิธานภูมิสทิสํ เตปิฏกํ พุทฺธวจนํ, ธน รตนสทิสานิ ธมฺมรตนานิฯ ยถา จ เสฏฺฐิวํเสชาโต พลสมฺปโนฺน ปุริโส โปตฺถกํ ปสฺสิตฺวา สุฏฺฐุ ขณโนฺต ตานิรตนานิ ลภิสฺสติเยวฯ เอวมิธปิ พลสมฺปโนฺน ภิกฺขุ เทสนาธมฺมํ สุตฺวา

สุฏฺฐุ ปฏิปชฺชนฺต ตานิธมฺมรตนานิ ลภิสฺสติเยวฯ ลภมาเน จ สติ, กถํ ตานิธมฺมรตนานิ อนฺตรหิตานิฯ สีมานญฺจ ปวตฺติวานิวตฺติ วา อาณาจกฺกเสฺสว วิสโย โหติฯ น ธมฺมจกฺกสฺสฯ ยญฺจ วุตฺตํ-ปเญฺจววสฺสสตานิสทฺธมฺมํ ฐสฺสตีติ จ, - วสฺสสหสฺสํ สทฺธมฺมํ ติฏฺฐยฺยาติ จฯ อิทญฺจ วจนํ ธมฺมจกฺกเมว โหติ, น อาณาจกฺกํฯ พทฺธสีมาโย จ นิวตฺตมานา ทฺวีหิ การเณหิ นิวตฺตนฺติ อนฺตรธายนฺติฯ อาณาจกฺกภูตาย กมฺมวาจาย สมูหนเนน วา, สาสนสฺส วา อนฺตรธาเนนฯ ตตฺถ วสฺสสหสฺสปริยนฺต กมฺมวาจาย สมูหนนญฺจ นตฺถิฯ สาสนนฺตรธานญฺจ นาม อนาคเต ธาตุปรินิพฺพาเนน ปริจฺฉินฺนํ โหติฯ ธาตุปรินิพฺพาเนหิ ชาเต สพฺพํ อาณาจกฺกํ วิคตํ โหติ, อนฺตรธายติฯ ธมฺมจกฺกํ ปน เทวโลเกสุ ยาวานาคตพุทฺธกาลาปิ ปวตฺติสฺสติเยว อาฬวก ปุจฺฉาคาถาโย วิยฯ อปิจโย โว อานนฺท มยา ธโมฺม จ วินโย จ เทสิโต ปญฺญโตฺตฯ โส โว มมจฺจเยน สตฺถา-ติ วุตฺตํฯ โสจติ ปิฏกภูโต ธมฺมวินโย สตฺถา เอตรหิ ติวิธํปิ สาสนํ โลกสฺส ที เปโนฺต ปกาเสโนฺต ติฏฺฐติฯ ยโตพุทฺธภาสิกานํ เทวมนุสฺสานํ นานา พาหิรเกหิ ชเนหิ อสา ธารโณ มหโนฺต ญาณาโลโก เอตรหิ วิโชฺชตมาโน ปวตฺตติฯ เตหิ สพฺพญฺญุตญฺญาเณน เท สิตานิ เอตรหิธรมานานิ จตุราสีติ ธมฺมกฺขนฺธ สหสฺสานิ สุตฺวา อนมตเคฺคสํสาเร อนนฺตาสุ โลกธาตูสุ สพฺพํโลกตฺตยปฺปวตฺติญฺจ, สพฺพํธมฺมปฺปวตฺติญฺจ, สพฺพญฺญุตญฺญาณานุคติเกน สุตมยญฺญาเณน ชานนฺติฯ อายติญฺจ สคฺคตฺถาย จ มคฺคผลนิพฺพานตฺถาย จ นานาปุญฺญกิริ ยวตฺถูนิ อารภนฺติ, ปพฺพชนฺติฯ ปริยตฺตึ ปริยาปุณนฺติฯ ปฏิปตฺตึ ปูเรนฺติฯ ภาวนํภาเวนฺติฯ อิทํ สพฺพํ สาสนปฺปฏิรูปกมตฺตํน โหติฯ เอกนฺต สาสนํ โหติฯ กสฺมา, ยถา ธมฺมํ ยถา วินยํ ปฏิปชฺ ชนโตฯ อิมาย จ ปฏิปตฺติยา อายตึ สคฺคมคฺคผล นิพฺพานปฺปฏิลาภาย สํวตฺตนิกตฺตาติฯ เอตฺ ตาวตา สพฺพํ มิจฺฉาวาทีนํ มิจฺฉาวจนํ วิธมิตํวิทฺธํสิตํ โหตีติฯ

ปณามคาถาวณฺณนาฯ

**๑๑**. ทุตียคาถาวณฺณนายํฯ ''อาทิคาถายา''ติ ปถมคาถาวาเกฺยนฯ ''ตํ ตํ ปโยชนสหิ เต''ติ เตนเตนปโยชเนน สหิเตฯ ''ปญฺจ อเตฺถ''ติ ปญฺจปิณฺฑเตฺถฯ ''เตอภิธมฺมเตฺถ''ติ อภิ ธมฺมตฺถปเท ทีปิเต เตอภิธมฺมเตฺถฯ ''ตตฺถา''ติ ติสฺสํ ทุตียคาถายํฯ ''นตฺ วุตฺต''นฺติ นปนปก รณํปิ ปุเพฺพวุตฺตํ โหติฯ อภิธมฺมตฺถา กุโตปุเพฺพวุตฺตา โหนฺตีติ โยชนาฯ เอวํตีสุ อตฺถวิกเปฺ ปสุ ปถมสฺส กาลวิโรธํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ทุตีย ตตียานํ สทฺทโตวิโรธํ วตฺตุํ ''นจา''ติอาทิม าหฯ ตตฺถ ''อาทิมฺหิ เยวา''ติ เอเตน ยทากทาจิ ปจฺจามสนํ อปฺปธานนฺติ ทเสฺสติฯ ''อปฺปธานปทานี''ติ อภิธมฺมตฺถสงฺคหนฺติ อิมสฺมึ เอกสฺมึ สมาสปเท ปุริมานิ วิเสสน ปทานิฯ ตตฺถ สพฺพถาปิ วุตฺตาติ โยชิเต สติ, ตสฺมึ อภิธมฺมตฺถสงฺคหปฺปกรเณ ตสฺมึ อภิธมฺมตฺถ ปเท วา สพฺพถา มยา วุตฺตาติ อโตฺถ โหติฯ โส น ยุชฺชติฯ ตสฺมึ อภิธเมฺม พุเทฺธน ภควตา สพฺพถา วุตฺตาติ อโตฺถ ยุชฺชติฯ อปฺปธานปทํ ปจฺจามสตีติ โทโสปน อาปชฺชเตวฯ เตนาห ''เอวญฺหิ สตี''ติอาทึฯ ตตฺถ, ''เอวญฺหิสตี''ติ อฏฺฐสาลินิยํ วิย อิธ อภิธมฺมตฺถสงฺคหปทํ ปจฺจามสเนฺต สติฯ หิสโทฺท ผล วาเกฺยโชตโกฯ ลทฺธคุณโชตโกติปิ ยุชฺชติฯ ''ปฏิกฺขิตฺตา โหติ'' ตสฺมึ อภิ ธมฺมตฺถสงฺคหปเท มยา สพฺพถา วุตฺตาติ อตฺถสฺส สมฺภวโตฯ น เกวลํ โส เอว โทโส อาปชฺช ติฯ อปโรปิโทโส อตฺถีติ ทเสฺสตุํ ''สาหี''ติอาทิมาหฯ ธาตุกถายํ วุเตฺตนสงฺคหาสงฺคหาทิปฺ ปกาเรนาติโยชนาฯ

**๑๒**. ปรมตฺถปทวณฺณนายํฯ วิเสสนปทํ นาม กตฺถจิ ภูตกถนตฺถายวา ปยุชฺชติ กโณฺ หกาโก, เสโตพโก,ติฯ กตฺถจิ อญฺญนิวตฺตนตฺถาย วา ปยุชฺชติ นีโลปโฏ, นีลํปุปฺผ, นฺติฯ อิธ ปน อญฺญ นิวตฺตนตฺถายาติ ทเสฺสตุํ ''ทุวิธานิหิสจฺจานี''ติอาทิมาหฯ ปญฺญาปียตีติปญฺญตฺ ติฯ ปญฺญาปนญฺจ นาม สมฺคานํ ชนานํ โวหาเรน จ สมฺปฏิจฺฉเนน จาติ ทฺวีหิ อเงฺคหิ สิชฺฌ

ตีติ อาห ‘‘เตจมหาชนา’’ติอาทึฯ ‘‘ตสฺมาเต สมฺมุติ สจฺจนฺติ วุจฺจนฺตี’’ติ สมฺพนฺโธฯ ‘‘สมฺมตตฺตา’’ติ โวหริตตฺตาเจว สมฺปฏิจฺฉิตตฺตา จฯ ‘‘วจีสจฺจวิรติสจฺจาน’’นฺติ เอตฺถ วจีสจฺจํ นาม มุสาวาทรหิตํ สจฺจวจนํฯ วิรติสจฺจํ นาม สมฺมาวาจาวิรติฯ สาหิ มุสาวาทาทีหิ วจีทุจฺจริเตหิ วิรมณมตฺเตน วจีสจฺจนฺติ วุจฺจติฯ ‘‘วตฺถุภูตตฺตา’’ติ อธิฏฺฐานภูตตฺตาฯ สมฺมุติสจฺจนฺติ วุจฺจนฺติ, สมฺมตตฺตา สมฺมุติ จ, สา สจฺจานํ วตฺถุภูตตฺตา สจฺจญฺจาติ กตฺวาฯ สมฺมุติยา สิทฺธํ สจฺจํ สมฺมุติสจฺจนฺติปิ ยุชฺชติฯ ‘‘สมฺมาปฏิปชฺชนฺตา’’ติ ปาโณ นหนฺตโพฺพ, สเพฺพสตฺตา อเวรา โหนฺตูติ อาทินา สมฺมาปฏิปชฺชนฺตาฯ ‘‘สพฺพโลกิยสมฺปตฺติโย’’ติ ทานสีลาทีนํ ปุญฺญกิริยวตฺถูนํ ผลวิปากภูตา สพฺพโลกิยสมฺปตฺติโยฯ สเพฺพ ‘‘โพธิสมฺภารธเมฺม’’ติ ทานปารมิสีลปารมิอาทิเกปารมิธเมฺมฯ ‘‘อาราเธนฺตี’’ติ สมฺปาเทนฺติฯ ‘‘มิจฺฉาปฏิปชฺชนฺตา’’ติ ทุจฺจริต ทุราชีวมิจฺฉาชีวาทีนํ วเสน มิจฺฉาปฏิปชฺชนฺตาฯ ‘‘เอวํ มหนฺตํ สมฺมุติ สจฺจ’’นฺติ เอเตน อหํ ปรมตฺถ สจฺจเมวคณฺหามีติ สมฺมุติ สจฺจํ นภินฺทิตพฺพํฯ ภินฺทโนฺตหิ สพฺพสมฺปตฺตีหิ ปริพาหิโร อสฺสาติ ทเสฺสติฯ กถญฺจ ตํ ภินฺทตีติฯ สโตฺต นาม นตฺถิฯ สตฺตสฺส ภวโตสงฺกนฺติ นาม นตฺถิฯ ภวนิพฺพตฺตกํ กุสลากุสลกมฺมํ นาม นตฺถีติ คณฺหโนฺต อุเจฺฉททิฏฺฐิยํ ติฏฺฐติฯ สพฺพสมฺปตฺตีหิ ปริพาหิโร โหติฯ อปาย ปูรโก ภวตีติฯ ‘‘วิชฺชมานเนฺตฺวว คณฺหาเปตี’’ติ สญฺญา จิตฺตทิฏฺฐิ วิปลฺลาสานํ วตฺถุภาเวน คณฺหาเปติฯ เตนาห ‘‘สกฺกายทิฏฺฐี’’ติอาทึฯ ‘‘เอวํ วิปรีตญฺหิ สมฺมุติสจฺจ’’นฺติ เอเตนสมฺมุติ สจฺจเมวทฬฺหํ คเหตฺวา ปรมตฺถ สจฺจํ นภินฺทิตพฺพํฯ ภินฺทโนฺตหิ ตาหิ ทิฏฺฐีหิ นมุจฺจติฯ กถญฺจ ตํ ภินฺทติฯ ขเนฺธ วา ขนฺธมุตฺตเกวา อตฺตชีเว คเหตฺวา เตจ อตฺตชีวา ปรมฺมรณา อุจฺฉิชฺชนฺตีติ คณฺหโนฺต อุเจฺฉททิฏฺฐิยํ ติฏฺฐติฯ เต จ อตฺตชีวา ภวาภเวสุสสฺสตา หุตฺวา ภวโตภวํ สํสรนฺติ สนฺธาวนฺตีติ คณฺหโนฺตสสฺสตทิฏฺฐิยํ ติฏฺฐติฯ ‘‘นวิสํวาเทนฺตี’’ติ วิปรีตํ นาปาเทนฺติฯ ‘‘ตํ ปนา’’ติ สภาวสจฺจํ ปนฯ อนุภวนเภทมตฺตํ อุปาทาเยว เวทนา สุขาติ วุตฺตาฯ สพฺพาการโต สุขภูตตฺตา เวทนา สุขาติ วุตฺตา นโหติฯ ‘‘สพฺพาปิเวทนา ทุกฺขา เอวา’’ติ ปธานโตฺถฯ ตตฺถ อนุภวนเภโท ติวิโธฯ สาตโต วา อนุภวนํ, อสฺสาตโต วา, มชฺฌตฺตโต วาฯ ‘‘ทุกฺขา เอวา’’ติ ภยเฏฺฐน ทุกฺขา เอวฯ ภยเฏฺฐนาติ จ สํสาร ภยทสฺสีหิภายิตพฺพเฏฺฐนฯ สุโข วิปาโก เยสํ เต สุขวิปากาฯ เตภูมกกุสลาฯ ‘‘กุสลสมฺมตา’’ติ เอเตน สภาวสเจฺจปิ เอเตโวหารา โลกสมฺมุติ นิสฺสิตาติ ทีเปติฯ ‘‘สาสวตา’’ติ อาสเวหิ สหิตภาโวฯ ‘‘สํกิเลสิ กตา’’ติ สํกิเลส ธเมฺมหิ สํยุตฺตภาโวฯ โอเฆหิ จ โยเคหิ จ อุปาทาเนหิ จ ปตฺตพฺพภาโว ‘‘โอฆนียโยคนีย อุปาทานียตา’’ฯ อธิกา อตฺตา อชฺฌตฺตาฯ พหิทฺธารุเกฺขรูปธมฺมารุกฺขสฺส อตฺตานาม สารเฏฺฐนฯ สาขายํ รูปธมฺมา สาขาย อตฺตานาม สารเฏฺฐนฯ สตฺตสนฺตานปริยาปนฺนา ปน รูปารูปธมฺมา ตณฺหาปริคฺคห ทฬฺหเฏฺฐน ตโต พหิทฺธา อตฺตโต อธิกา อตฺตาติ อเตฺถน อชฺฌตฺตาติ โลกสมฺมุติ โหติฯ เตนาห ‘‘อชฺฌตฺตติกญฺจา’’ติอาทึฯ ทุกฺขนิโรธ มคฺคภาโว จ, อิติ อิทํ จตุกฺกํ อริยสจฺจํ นามาติ โยชนาฯ ‘‘อิทเมวา’’ติ อิทํ จตุกฺกเมวฯ ‘‘อจลมาน’’นฺติ เอเตน อริยสทฺทสฺส อตฺถํ ทีเปติฯ เตภูมก ธมฺมานํ สุขตา นาม จลา โหติฯ กสฺมา, อนิจฺจ ธมฺมตฺตาฯ เต ธเมฺมสุขาติ คเหตฺวา อตฺตโน อชฺฌตฺตงฺคํ กโรนฺตา อจิเรเนว ทุกฺขํ ปาปุณนฺติฯ เต ธเมฺม ทุกฺขาติ ญตฺวา เตหิวิมุตฺตา ปุน ทุกฺขํ ปาปุณนฺตีติ นตฺถิฯ เอสนโย เสสอริยสเจฺจสุ ฯ ‘‘เตสู’’ติอาทิมฺหิ ทุวิธานิหิ สจฺจานีติ วุเตฺตสุ ทุวีสุ สเจฺจสุฯ ‘‘เตน วุตฺต’’นฺติอาทิลทฺธคุณวจนํฯ ‘‘โย วินา อญฺญาปเทเสนา’’ติ เอตฺถ อญฺญาปเทโส นาม อฏฺฐธมฺม สโมธานํ นิสฺสาย ฆฏสณฺฐานํ ปญฺญายติ, ปฏสณฺฐานํ ปญฺญายติ, ตํ สณฺฐานํ อตฺตโน สภาเวน วินาอญฺญาปเทเสน สิทฺธํ โหติฯ ยาปนจินฺตน กิริยา นาม อตฺถิฯ ยํ จิตฺตนฺติ วุจฺจติฯ สา อญฺญาปเทเสน สิทฺธา น โหติฯ อตฺตโน สภาเวเนวสิทฺธาฯ เอสนโย ผุสนกิริยา, เวทยิตกิริยา, ทีสูติฯ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ ‘‘โยวินา อญฺญาปเทเสนา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘จิเตฺตนปริกเปฺปตฺวา’’ติ มโนวิญฺญาณ จิเตฺตน อวิชฺชมานํ สณฺฐานํ วิชฺชมานํ กตฺวาฯ ‘‘สวิคฺคหํ กตฺวา’’ติ สรีรํ กตฺวาฯ วตฺถุ

ทพฺพสหิตํ กตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘จิตฺตมโยจิตฺตนิมฺมิโต’’ติ สุปินเนฺต ทิฎฺฐรูปานิ วิย จิเตฺตน ปกโต จิเตฺตน นิมฺมิโตฯ กสฺมา สภาวสิโทฺธ ปรมโตฺถ นามาติ อาห ‘‘โสหี’’ติอาทิํฯ ‘‘สนฺตี’’ติ เอเตน อสธาตุ วเสน อโตฺถติ สิทฺธํ วุตฺตํฯ สทฺทาพุทฺธีหิ อรณียโต อุปคนฺตพฺพโต อโตฺถติปิวทนฺติฯ ‘‘อิตรโต’’ติ ปริกปฺปสิทฺธโตฯ ‘‘ปรโม’’ติ อธิโกฯ เตนาห ‘‘อุกฺกํสคโต’’ติฯ เอเตน ปรมสทฺทสฺส อธิกตฺถํ วทติฯ อิทานิ ตสฺส อุตฺตมตฺถํ ทเสฺสตุํ ‘‘อปิจา’’ติอาทิวุตฺตํฯ ตตฺถ, อิมสฺมิํ พุทฺธสาสเน ปญฺจสาสน กิจฺจานิ มหนฺตานิ อภิเญฺญยฺยานํ ธมฺมานํ อภิชานนํฯ ปริเญฺญยฺยานํ ปริชานนํฯ ปหาตพฺพานํ ปหานํฯ สจฺฉิ กาตพฺพานํ สจฺฉิกรณํฯ ภาเวตพฺพานํ ภาวนาติฯ ตตฺถ สเพฺพปิ ปรมตฺถ ธมฺมา อภิเญฺญยฺยา นามฯ ทุกฺข สจฺจธมฺมา ปริเญฺญยฺยา นามฯ สมุทย สจฺจธมฺมา ปหาตพฺพา นามฯ สามญฺญปฺผลานิ จ นิพฺพานญฺจ สจฺฉิกาตพฺพา นามฯ มคฺคสจฺจธมฺมา ภาเวตพฺพา นามฯ เตสุ ธเมฺมสุ เตสํ กิจฺจานํ สิทฺธิยา อิมสฺมิํ สาสเน สาสนกิจฺจํ สิทฺธํ โหติฯ นิฎฺฐานํ คจฺฉติฯ เต จ ธมฺมา เอว รูปานํ สาสน กิจฺจานํ อวิราธกตฺตา อวิสํวาทกตฺตา อุตฺตมเฎฺฐน ปรมตฺถา นาม โหนฺตีติ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ ‘‘อปิจา’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ‘‘เย’’ติเยชนาฯ ‘‘อย’’นฺติ อยํ ธโมฺมฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ ตสฺสอภิเญฺญยฺยสฺส, ตสฺสปริเญฺญยฺยสฺส, ตสฺสปหาตพฺพสฺส, ตสฺสสจฺฉิกา ตพฺพสฺส ตสฺสภาเวตพฺพสฺสาติ สมฺพโนฺธฯ ปรมตฺถวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

‘‘ตํ นสฺสนฺทร’’นฺติ พฺยญฺชนโต นสฺสนฺทรํฯ นเกวลํ พฺยญฺชนโตเยว นสฺสนฺทรํ, อตฺถโตปิ นสฺสนฺทรเมวฯ จตุสจฺจ ธมฺมาหิ ปเจฺจกพุทฺธญฺญาณสฺสปิ โคจรา โหนฺติฯ ปญฺจเญฺญยฺย ธมฺมา ปน สพฺพญฺญุตญฺญาณเสฺสวฯ ตตฺถ จตุสจฺจ ธมฺมา นาม ปรมตฺถ ธมฺมา เอวฯ ปญฺจเญฺญยฺยธมฺมา ปน สพฺพ ปญฺญตฺติยา สห สพฺพปรมตฺถ ธมฺมาฯ สพฺพญฺญุพุทฺธานํ จตุสจฺจาภิ สโมฺพโธ ธมฺมปญฺญตฺติยา สห สิชฺฌติฯ ปเจฺจกพุทฺธานํ จตุสจฺจ สโมฺพโธ ธมฺมปญฺญตฺติยา สห นสิชฺฌติฯ ตสฺมา เต สยํ ปฎิวิทฺธํ จตุสจฺจ ธมฺมํ นาม ปญฺญตฺติํ นีหริตฺวา ปเรสํ เทเสตุํ น สโกฺกนฺติฯ เตสํ จตุสจฺจสโมฺพโธ มูคสฺส สุปินทสฺสนํ วิย โหตีติ อฎฺฐกถาสุ วุตฺตํฯ ตสฺมา ปญฺญตฺติยา สห ปญฺจ เญฺยฺย ธมฺมา เอว สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส โคจราติ สกฺกาวตฺตุนฺติฯ

ปรมตฺถปทวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

**๑๓**. จิตฺตวจนเตฺถฯ นหิ สา อารมฺมเณนวินา ลพฺภติฯ จิเนฺตตีติ วุเตฺต กิํ จิเนฺตติ, อารมฺมณํ จิเนฺตตีติ เอวํ อารมฺมณภูเตน กมฺมปเทน วินา อสมฺภวโตฯ ตสฺมา อิธ จินฺตนาติ ทฎฺฐพฺพา, ตสฺมา อสฺส นามํ สิทฺธนฺติ ทฎฺฐพฺพนฺติ สมฺพโนฺธฯ สุตมยญฺญาณํ, จินฺตามยญฺญาณ, นฺติ เอตฺถ อารมฺมณสฺส ภูตสภาว จินฺตาปิ อตฺถิ, สาปญฺญาเอวาติ ตํ นิวเตฺตตุํ ‘‘อารมฺมณ…เป…. ญูปลทฺธิเยวา’’ติ วุตฺตํฯ จิตฺตํ, มโน, มานสํ, วิญฺญาณ, นฺติ สพฺพํ จิตฺตสฺส นามํฯ อารมฺมณ ปจฺจยปฺปฎิพทฺธํ โหติฯ น อญฺญปจฺจยปฺปฎิพทฺธํฯ น จ อญฺญปจฺจเยน ลทฺธํ นามํฯ เอวรูปสฺส อารมฺมณ วิชานน สงฺขาตสฺส อตฺถนฺตรสฺสโพธกํ นโหตีติ ทเสฺสตุํ ‘‘สเนฺตสุ จา’’ติอาทิวุตฺตํฯ ‘‘เอเตนา’’ติ อิทํ กตฺตุโน กิริยาสาธเน อติสฺสยูปการกํ กรณ สาธนํ วทตีติ ทเสฺสตุํ ‘‘ตญฺหี’’ติอาทิวุตฺตํฯ ‘‘จินฺตนมตฺต’’นฺติ เอตฺถ มตฺตสโทฺท วิเสสนิวตฺติ อโตฺถติ, เตน นิวตฺติตํ อตฺถํ ทเสฺสติ ‘‘สเพฺพปิหี’’ติอาทินาฯ ‘‘วิคฺคโห วา’’ติ สรีรํ วาฯ ปจฺจเยน อายตฺตา ปจฺจยายตฺตาฯ ‘‘อายตฺตา’’ติ สมฺพนฺธาฯ วตฺตนํ วุตฺติฯ อุปฺปชฺชนํ วา ฐิติ วาฯ ปจฺจยายตฺตา วุตฺติ เอเตสนฺติ ‘‘ปจฺจยายตฺต วุตฺติโน’’ฯ ‘‘ถาเมนา’’ติอาทิ อญฺญมญฺญเววจนานิฯ ‘‘เอกํ ภาวสาธนเมว ปธานโต ลพฺภตี’’ติ อิทํ ธมฺมานํ ตํ ตํ กิริยา มตฺตภาวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ กิริยามตฺตภูตาปิ ปน เต ธมฺมาสยํ นานาปจฺจยา วตฺถายํ ฐิตา วา โหนฺติ นานาปจฺจยุปฺปนฺนาวตฺถายํ ฐิตา วาฯ ตสฺมา ปรมตฺถ ปเทสุปิ ยถารหํ ตทญฺญสาธนานํ ปฎิลาโภ อวาริโต โหติฯ อิตรถา

เหตุ ปจฺจโย, อารมฺมณ ปจฺจโย, สหชาตปจฺจโย, นิสฺสยปจฺจโยติอาทีสุ กถํ ภาวสาธนํ ยุตฺตํ สิยาติฯ ‘‘ปธานโต’’ติ มุขฺยโตฯ ‘‘อเภทสฺส จินฺตนสฺสเภทกรณ’’นฺติ อิทํ จินฺเตตีติ จิตฺตนฺติก ตํ กตฺตุสาธนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ‘‘สิลาปุตฺตกสฺสา’’ติ เภสชฺชมูลานํ ปิสนสิลาโปตกสฺสฯ ตสฺส สรีรํ นาม วิสุํ องฺคํ นตฺถิฯ อภินฺนํปิ ภินฺนํ กตฺวา วุจฺจติ ‘‘สิลาปุตฺตกสรีร’’นฺติฯ อิทํ อเภทสฺส เภทกรณํ นาม อภูตรูปํ โหติฯ ปโยชเน สติ วตฺตพฺพํ, อสติ น วตฺตพฺพนฺติ อาห ‘‘ตถากรณญฺจา’’ติอาทิํฯ ตตฺถ ‘‘ปรปริกปฺปิตสฺสา’’ติ ปเรหิ อญฺญติตฺถา จริเยหิ ปริจินฺติตสฺสฯ ‘‘สติหิ… เป…. กปฺปนายา’’ติ สเจ อตฺตา อตฺถิ, อตฺตา จินฺเตติ, ตสฺมา อตฺตา จิโตฺตนามาติอาทิ วตฺตพฺพํฯ น วตฺตพฺพํ จินฺเตตีติ จิตฺตนฺติ, จิตฺตสฺส กิริยามตฺตตฺตาฯ น ปน อตฺตาทิโก กตฺตา นาม อตฺถิฯ ตสฺมา กิริยา มตฺตเมว กตฺตารํ กตฺวา ‘‘จินฺเตตีติ จิตฺต’’นฺติ วุตฺตํฯ เตน วิญฺญายติ โลเก อตฺตาทิโกกตฺตา นาม นตฺถีติฯ อิทํ อเภทสฺสเภท ปริกปฺปนาย ปโยชนนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อตฺตปฺปธาโน’’ติ กิริยาสาธเน พหูนํการกานํ มชฺฌ สยํปธาโน สยํเชฏฺฐโก หุตฺวาฯ ‘‘ตํกตฺตุภาว’’นฺติ โลเกสิทฺธํ กตฺตุภาวํฯ ‘‘ปุน กรณภาว’’นฺติ ปุน โลเก สิทฺธํ กรณภาวํฯ เอวํ จิตฺตสฺส วจนตฺถํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ตสฺส อภิธานตฺถํ ทเสฺสโนฺต ‘‘อปิเจตฺถา’’ติอาทิมาหฯ ยถยิทํ เย อิเม ติรจฺฉานคตา ปาณา จิตฺตาวิจิตฺตาฯ เอวํ จิตฺตํ วิจิตฺตํ ยํ อญฺญํ อตฺถิ, ตํ อญฺญํ เอกนิกายํปิ นสมนุปสฺสามี-ติ โยชนาฯ ‘‘นิกาย’’นฺติ สตฺตชาติสมู หํ ฯ‘‘นิสฺสเกฺก กรณวจน’’นฺติ วิภตฺตาปาทานเตฺถ กรณวจนํฯ เอเตน ตโต จรณโต จิตฺตโตติ อตฺถํ วทติฯ คาถายํฯ ‘‘ตํ ตํ สภาโว’’ติ วิชานนผุสนาทิโก สภาโว, อคฺคิสฺสอุโณฺหวิยฯ ‘‘กิจฺจสมฺปตฺติโยรโส’’ติ เตน เตน ธเมฺมน กรณกิจฺจญฺจ, ตํ กิจฺจํ กตฺวา ลโทฺธ สมฺปตฺติคุโณ จฯ อคฺคิสฺส วตฺถุมฺหิ ปริปาจนกิจฺจํ วิย, โอภาสนคุโณวิย จฯ ‘‘คยฺหากาโร’’ติ ญาเณน คเหตโพฺพ ตสฺส ตสฺส ธมฺมสฺส ธชภูโต อากาโรฯ สมฺปตฺติ รโสเยว วุจฺจติฯ ‘‘ผลํวาปี’’ติ การิยปฺผลํ วาปิ, อคฺคิสฺส ธูโมวิยฯ ‘‘อาสนฺนการณ’’นฺติ อตฺตโน อนนฺตเร ผลนิพฺพตฺตกํ การณํ, อคฺคิสฺส อคฺคิการก ปุริโส วิยฯ ‘‘อล’’นฺติ สมตฺถาฯ ‘‘วิพุทฺธิโน’’ติ วิเสสพุทฺธิ สมฺปนฺนสฺส ปณฺฑิตสฺสฯ ‘‘ปุพฺพงฺคมรส’’นฺติ อารมฺมณคฺคหเณ ปธานรส กิจฺจํฯ ‘‘สนฺธาน ปจฺจุปฏฺฐาน’’นฺติ นิรนฺตรปฺปวตฺตาการปจฺจุปฏฺฐานํฯ ‘‘นามรูปปทฏฺฐาน’’นฺติ ผสฺสาทินามญฺจ วตฺถุ รูปญฺจจิตฺตสฺสปทฏฺฐานํฯ

จิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

**๑๔**. ‘‘เจตสิ ภว’’นฺติ จิตฺตสฺมิํ ปาตุภูตํฯ ‘‘เอเตน สิทฺธา โหนฺตี’’ติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘สา เอว ผสฺสาทีนํ ชาติฯ ยาจิตฺตสฺสชรา, สา เอว ผสฺสาทีนํชรา’’ติอาทินา โยเชตพฺพํฯ ‘‘เอกวณฺฏูปนิ พนฺธานี’’ติ เอเกน วณฺฏทณฺฑเกน อุปนิพนฺธานิฯ ‘‘เอกชาติยาทิ อุปนิพนฺธา’’ติ เอกชาติกถา ทิวเสน อุปนิพนฺธาฯ ‘‘เจ’’ติ เจวเทยฺยฯ ‘‘นา’’ติ น วตฺตพฺพํฯ คาถายํฯ ‘‘ธมฺมา’’ติ นามกฺขนฺธ ธมฺมาฯ ‘‘มนสา เอวา’’ติ กตฺตุภูเตน มเนน เอวฯ ‘‘ปกตา’’ติ ปวตฺติตาฯ ‘‘นิมฺมิตา’’ติ นิปฺผาทิตาฯ ‘‘จิตฺตกิริยา ภูตา เอวา’’ติ อารมฺมณํ วิชานนฺตํ จิตฺตํ ผุสนาการํ ชเนตฺวาว วิชานาติฯ โส ผุสนากาโร ผโสฺสติ วุจฺจติฯ อวเสสา ปน สเพฺพปิ เจตสิกธมฺมา ผสฺสํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชนฺติฯ ผโสฺส เหตุ ผโสฺส ปจฺจโย เวทนากฺขนฺธสฺส อุปาทายฯ สญฺญากฺขนฺธสฺสฯ สงฺขารกฺขนฺธสฺส อุปาทายาติ หิ วุตฺตํฯ เอวํ สเนฺตปิ จิตฺตมูลกตฺตา จิตฺตนิสฺสิตตฺตา จ เตปิธมฺมา จิตฺตกิริ ยาภูตา เอว โหนฺตีติฯ ‘‘เอเตนา’’ติ เอเตนคาถาปเทนฯ วิภาวนิยํ ปน เอกาลมฺพณตา มเตฺตน วิภาเวติฯ ปริปุณฺณานิ เจ ตสิกงฺคานิ อุปริ เถเรน สยเมว วกฺขมานตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ อิธ ปน ปทตฺถวิภาวนฏฺฐานตฺตา ปริปุเณฺณหิ อเงฺคหิ วิภาเวตุํ วฏฺฏตีติ อาห ‘‘ตํ นสุนฺทร’’นฺติฯ ‘‘วตฺถุมฺหี’’ติ ปฏโกฏฺฐกาทิมฺหิฯ ‘‘นานาจิตฺตกมฺมานี’’ติ หตฺถิ อสฺสรูปาทีนิฯ วิชานนมตฺตํ จิตฺตํ, กุสลนฺติ วา อกุสลนฺติ วา วตฺตพฺพํ นตฺถิฯ นานาเจตสิเก หิ ยุตฺตตฺตา เอว ตถา

วตฺตพฺพํ โหติฯ วุตฺตํเหตํ ภควตาฯ ปภสฺสรมิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํฯ ตญฺจ โข อาคนฺตุเกหิ อุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฏฺฐนฺติฯ เตนาห ''อุทกํ วิยจิตฺต''นฺติอาทิํฯ

เจตสิกวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

**๑๕**. รุปฺปตีติ ปทํ กตฺตริวาเหตุกมฺมนิวาสิทฺธํฯ รุปฺปนญฺจวิการาปตฺติ เอวาติ ทเสฺสตุํ ''สีตุณฺหาทีหิ''ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ ''วิสมปฺปวตฺติวเสนา''ติ ธาตูนํ วิสมปฺปวตฺติวเสนฯ ธาตุโกฺขภวเสนาติ วุตฺตํ โหติ, ''เกนรุปฺปตี''ติ เอตฺถ ''เกนา''ติ เหตุ อเตฺถวา เหตุ กตฺตริวา กรณวจนํ ทฏฺฐพฺพํฯ ตถา สีเตนาติอาทีสุปิฯ ฑํสมกสา นาม สูจิมุขา ขุทฺทกมกฺขิกาเจว มหนฺต มกฺขิกาจฯ วาตา นาม ปุรตฺถิมวาตาทโยฯ อาตโป นาม สูริยาตโปฯ สริํสปานาม อหิ วิจฺฉิก สตปทิกาทโยฯ เตสํ สมฺผเสฺสหิปิ รุปฺปติฯ มรณํ วา คจฺฉติ, มรณ มตฺตํ วา ทุกฺขํฯ ''เย ธมฺมา''ติ ทุวาทสวิธา สปฺปฏิฆรูปธมฺมาฯ ''อเญฺญส''นฺติ โสฬสนฺนํ อปฺปฏิฆรูปานญฺจ อรูปธมฺมานญฺจฯ ''เตสู''ติ นิทฺธารเณภุมฺมํฯ อิทานิ ปาฬิยา สทฺธิํ มุขฺยรุปฺปนํ สํสเนฺทโนฺต ''สมาคโม จา''ติอาทิมาหฯ สมาคโม จ นาม อญฺญมญฺญาภิฆฏฺฏนํ วุจฺจตีติ สมฺพโนฺธฯ อาปาตาคมนญฺจ อารมฺมณกรณญฺจ ฐเปตฺวาติ โยชนาฯ ''มหาภูตานเมว วา''ติ อาโปธาตุ วชฺชิตานํ ติณฺณํ มหาภูตานเมว วาฯ ''วิการํ อาปชฺชตี''ติ วตฺวา ตเมวตฺถํ วิวรโนฺต ''ยสฺมิํ ขเณ''ติอาทิมาหฯ ''สยํปิ วิการปตฺตา โหนฺตี''ติ เตมหาภูตาสยํปิ ปกติํ วิชหิตฺวา โอมตฺตาธิมตฺตภาวํ ปาปุณนฺตีติ อโตฺถฯ ''โอมตฺตาธิมตฺตรูปสนฺตตีนญฺจา''ติ ปรมฺปรโต อุปฺปชฺชมานา รูปสนฺตติโย สนฺธายวุตฺตํฯ เอวํ ปาฬินเยน วิปตฺติวเสน รุปฺปนํ วตฺวา อิทานิ วิปตฺติ วา โหตุ, สมฺปตฺติ วาฯ ปุริมปจฺฉิ มสนฺตตีนํ วิสทิสปฺปวตฺติภูโต วิกาโรปิ เอเกน ปริยาเยน รุปฺปนํนามาติ กตฺวา ปุน ตํ รุปฺปนํ ทเสฺสโนฺต ''อปิเจตฺถา''ติอาทิมาหฯ ''ฆฏฺฏนวเสน รุปฺปน ธมฺมาน เมวา''ติ อาปาตาคมนาทิวเสน รุปฺปนธเมฺมหิวินา อภิฆฏฺฏนวเสนรุปฺปน สภาวานํ รูปธมฺมานเมว สิทฺธนฺติ ปุจฺฉาฯ ''สวิคฺคหา โหนฺตี''ติ ทพฺพ สณฺฐานาการสหิตา โหนฺติฯ กสฺมา, โอฬาริกสภาวตฺตาฯ พหูนญฺจรูปกลาปานํ เอกกฺขเณ เอกาพทฺธภาเวนปวตฺตตฺตาฯ อรูปธมฺมาหิ สณฺหสุขุมสภาวา จ โหนฺติฯ สเจ อเนกสตสหสฺสานิปิ เอกโต ปวเตฺตยฺยุํฯ ทพฺพสณฺฐานภาวํ นคมิสฺสนฺติเยวฯ เอกสฺมิญฺจ สตฺตสนฺตาเน เอกกฺขเณ เอก กลาโปว ปวตฺตติฯ กสฺมา, อนนฺตร ปจฺจยูปนิพเนฺธน ปวตฺตตฺตาฯ ตสฺมาเต สวิคฺคหาน โหนฺติฯ รูปธมฺมา ปน โอฬาริก สภาวา จ โหนฺติฯ พหูนํ สนฺนิจเยสติ ทพฺพสณฺฐานตฺถาย สํวตฺตนฺติฯ เอกกฺขเณ จ พหุกลาปาปิ เอกาพทฺธาหุตฺวา ปวตฺตนฺติฯ ตสฺมา เตสวิคฺคหาโหนฺตีติฯ

''สีตาทิคฺคหณสามตฺถิเยนา''ติ สีเตนปิ รุปฺปติ, อุเณฺหนปิ รุปฺปตีติอาทินา โลกสฺส ปจฺจกฺขโต ปากฏสฺส สีตาทิวจนสฺสสามตฺถิเยนฯ ตญฺหิ วจนํ โลกสฺส อปากฏํ อรูปธมฺมานํ รุปฺปนํ อิธนาธิเปฺปตนฺติ ทีเปตีติ อธิปฺปาโยฯ ''โวหาโร นามา''ติ นามสญฺญา นามาติ วุตฺตํ โหติฯ ''โลโกปจาเรนา''ติ พหุชนสฺส อุปจาเรน โวหาเรน กถเนนฯ ''ปากฏ นิมิตฺตวเสเนวา''ติ ปากฏสฺส สทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺตสฺส วเสเนวฯ ''สีตาทิคฺคหเณน วินาปี''ติ ปิสเทฺทน สีตาทิคฺคหณสามตฺถิเยนปีติ ทีเปติฯ เอวํ สเนฺตปิ ปาฬิสาธกํ นาม น สกฺกาสพฺพตฺถ ลทฺธุํฯ ปากฏนิมิตฺต วจนเมว สพฺพตฺถ สาธารณนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ''ตปฺปสงฺคนิวตฺตี''ติ ตสฺส อรูปธมฺมานํ รูปตาปสงฺคสฺส นิวตฺติฯ ''อิทฺธิวิกุพฺพนาวสปฺปวตฺตา''ติ เอตฺถ อิทฺธิวิกุพฺพนานามอิทฺธิยานานปฺปการมาปนํฯ ''รูปตา สิทฺธี''ติ รูปนฺติ นาม สญฺญาสิทฺธิฯ ''อิทํ ปนา''ติ อิทํ รูปํ ปนฯ ''อนุคฺคหานํ สีตาทีนํ วเสนา''ติ กิญฺจาปิปาฬิยํ สีตาทิวจนํ อุปฆาตกานํ สีตาทีนํ วเสน วุตฺตํฯ เตจ พฺรหฺมโลเก นตฺถิฯ อนุคฺคาหกา เอว อตฺถิฯ เตสํวเสนาติ อธิปฺปาโยฯ ''ปาฬิยํ นิทฺทิฏฺฐานี''ติ สญฺชานาตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา สญฺญาติ วุจฺจติฯ กิญฺจ สญฺชานาติฯ นีลํปิ สญฺชานาติ, ปี

ตมฺปิ สญฺชานาตี-ติอาทินา จ, วิชานาตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา วิญฺญาณนฺติ วุจฺจติฯ กิญฺจ วิชานาติฯ มธุรํปิ วิชานาติ, อมฺพิลํปิ วิชานาตี-ติอาทินา จ-ปาฬิยํ นิทฺทิฏฺฐานิฯ

รูปปทวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

**๑๖**. นิพฺพานปเทฯ ‘‘ขนฺธาวา’’ติ ภวนฺตเร อปายาทีสุ ภวิสฺสมานา ขนฺธาวาฯ น หิ อตีตธมฺมา, นิพฺพายนฺติ นาม, สเตฺต ปีเฬตฺวา นิรุทฺธตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ปจฺจุปฺปนฺนา จ ธมฺมา เอตรหิ ปีเฬนฺติ, อวสฺสํ อุปฺปชฺชมานา อนาคตธมฺมา จ อนาคเต ปีเฬสฺสนฺติ, กถํ เต นิพฺพายนฺติ นามาติ อาห ‘‘ปจฺจุปฺปเนฺนสุ…เป…. วตฺตพฺพเมว นตฺถี’’ติฯ ‘‘วิสเยภุมฺม’’นฺติ วิสยาธาเรภุมฺมํฯ วิสยาธาโร นามมนุสฺสาภูมิยํ คจฺฉนฺตีติอาทีสุ วิย มุขฺยาธาโร นโหติฯ เตน ปน วินา อญฺญตฺถ ตํ กิริยํ กาตุํ นสโกฺกติฯ ตสฺมา อาธารภาเวน ปริกปฺปิโต อาธาโรติ ทเสฺสตุํ ‘‘ยถา อากาเส’’ติอาทิวุตฺตํฯ ยถา สกุณานํ ปกฺขน กิริยา นาม อากาเสน วินา อญฺญตฺถ นสิชฺฌติฯ ตถา วฎฺฎทุกฺขธมฺมานํ นิพฺพุติ กิริยาปิ นิพฺพาเนน วินา อญฺญตฺถ นสิชฺฌตีติ ทเสฺสตุํ ‘‘เยหิ เต’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ‘‘เย’’ติ เยติวิธวฎฺฎทุกฺขสนฺตาปธมฺมาฯ หิสโทฺทนิปาโตฯ เตสโทฺท วจนาลงฺกาโรฯ ‘‘ตพฺพินิมุตฺต’’นฺติ นิพฺพานวินิมุตฺตํฯ นิพฺพุติฐานํ นาม นตฺถิฯ ตสฺมา นิพฺพานํ เตสํ นิพฺพุติ กิริยาย วิสยา ธาโรโหตีติ อธิปฺปาโยฯ ยถา อยํ ปทีโป นิพฺพายติฯ ตถาธีรา นิพฺพนฺตีติ โยชนาฯ ‘‘ตํ ตํ กิเลสานํ วา’’ติ เต สํเตสํกิเลสานํ วาฯ ‘‘ขนฺธานํ วา’’ติ อนาคตภเวสุ ขนฺธานํ วาฯ ‘‘ปุนอปฺปฎิสนฺธิกภาว’’นฺติ สนฺตานสฺส ปุน ปฎิสนฺธานาภาวํ ปาปุณนฺติ อริยาชนาฯ ยถา มเคฺค กรณวจนํ ทิสฺสติ อทฺธา อิมายปฎิปตฺติยา ชรามรณมฺหา ปริมุจฺจิสฺสามีติอาทีสุฯ น ตถา นิพฺพาเนติ อาห ‘‘มเคฺควิยา’’ติอาทิํฯ นิพฺพาเนปนภุมฺมวจนเมว ทิสฺสติ ยตฺถ นามญฺจรูปญฺจฯ อเสสํ อุปรุชฺฌตีติอาทีสุฯ ตสฺมา นิพฺพาเน กรณ วจนํ น ทิสฺสติ, กรณลกฺขณเสฺสว อภาวโตติ ทเสฺสตุํ ‘‘น จ นิพฺพาน’’นฺติอาทิ วุตฺตํฯ กรณ ลกฺขณํ นามกตฺตุโน สหการี ปจฺจยภาโวฯ นนุ อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา นิพฺพายนฺตีติ ทิสฺสตีติฯ สจฺจํ, ตตฺถ ปน วิเสสเน กรณ วจนํฯ น กรณการเกฯ ตญฺหิ สอุปาทิเสสนิพฺพานธาตุยานิวตฺตนตฺถํ วุตฺตนฺติฯ

นิพฺพานปทวณฺณนาฯ

ทุติยคาถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

**๑๘**. กามาวจรปเทฯ ‘‘กามียตี’’ติ อิจฺฉียติฯ นิมิตฺตสฺสาทวตฺถุ มชฺฌิมฎฺฐกถายํ อาคตํฯ ‘‘เตกามียนฺตี’’ติ เต อวีจินิรยาทโย อิจฺฉียนฺติฯ ‘‘ตตฺถ อุปฺปนฺนานมฺปี’’ติ อวีจินิรยาทีสุ อุปฺปนฺนานํปิ สตฺตานํฯ ‘‘ภวนิกนฺติ นาม โหตี’’ติ ภวสงฺขาตํ อตฺตโน ขนฺธํ เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโสเม อตฺตาติ คณฺหนฺตี ตณฺหา ภวนิกนฺติ นามฯ สา เนรยิกสตฺตานํปิ อตฺถิเยวฯ ‘‘กาเม อวจรตี’’ติ กาเมปริยาปนฺนํ โหติฯ กาเม อโนฺตคธํ โหติฯ รูปารูปภูมีสุ อุปฺปนฺนํปิ รูปารูปสงฺขยํ นคจฺฉติฯ กามสงฺขยเมว คจฺฉติฯ กามคณนเมวคจฺฉตีติ อโตฺถฯ ‘‘ตีสุภเวสุ อุปฺปนฺนานิปี’’ติ กามรูปารูปสตฺตสนฺตาเนสุ อุปฺปนฺนานิปิ น ตตฺรปริยา ปนฺนาเนว โหนฺติฯ ตตฺร อปริยาปนฺนาเนว โหนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘กามาวจรตาปตฺติโทโส’’ติ กามาวจร ธมฺมาติ วตฺตพฺพตา ปตฺติโทโสฯ ‘‘รูปาวจรตาทิมุตฺติโทโส’’ติ อิเม รูปาวจร ธมฺมา น โหนฺติ, อรูปาวจร ธมฺมา น โหนฺติ, โลกุตฺตร ธมฺมา น โหนฺตีติ เอวํ วตฺตพฺพตาปตฺติ โทโสติ วุตฺตํ โหติฯ เอสนโย ‘‘รูปารูปาวจรตาปตฺติ โทโส กามาวจรตามุตฺติ โทโส’’ ติปเทสุ ฯ อวจรสทฺทสฺส อุปฺปนฺนเตฺถ คหิเตปิ เอเตโทสา นาปชฺชนฺติฯ กสฺมา, โลเก เยภุยฺยนยตพฺพหุลนยานํปิ สพฺภาวาติ อิมมตฺถํ วทโนฺต ‘‘นนุเยภุยฺย วุตฺติวเสนปี’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ‘‘เกสญฺจี’’ติ เกสญฺจิ ปุคฺคลานํ วา ธมฺมานํ

วาฯ ยถามิคลุทฺทโก คาเม จรนฺโตปิ วเน จรณพหุลตฺตา วนจรโกติ นามํ ลภติฯ ราชหตฺถี อญฺญตฺถ จรนฺโตปิ สงฺคาเม จรณพหุลตฺตา สงฺคามาวจโรติ นามํ ลภติฯ อยํ เยภุยฺยนโย นามฯ ยสฺมึ วเน อมฺพรุกฺขาปิ อตฺถิ, อญฺญรุกฺขาปิ อตฺถิฯ อมฺพรุกฺขพหุลตฺตา ปน ตํ วนํ อมฺพวนนฺติ นามํ ลภติฯ เอวํ สิมฺพลิวนาทีสุฯ อยํ ตพฺพหุลนโยฯ อิธ ปน ภูมิโย ตพฺพหุลนเยน กามรูปารูป นามํ ลภนฺติ, ธมฺมา เยภุยฺยนเยน กามาวจราทิ นามํ ลภนฺตีติฯ เอวํ คหิเต สติ, เต โทสานา ปชฺชนฺตีติ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ ‘‘ตสฺมา อิธปิ…เป…. โทโสตี’’ติอาหฯ ‘‘นา’’ติ น โกจิ โทโส นตฺถิฯ อตฺถิ เอวาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ตสฺมาสฺสา’’ติ เอตฺถ ‘‘อสฺสา’’ติ อวจรสทฺทสฺสฯ ‘‘ตถา อตฺถํ อคฺคเหตฺวา’’ติ อุปฺปชฺชนตฺถํ อคฺคเหตฺวาฯ ‘‘ปริคฺคาหินิยา กามตณฺหาย กโต’’ติ ตถา ปริคฺคาหินิยา กามตณฺหาย โคจรวิสยตฺตาตายตณฺหาย กโตนาม โหติฯ เอเตน กาเมตีติ กาโม, กามตณฺหาฯ อวจรติ เอตฺถาติ อวจรํฯ กามสฺส อวจรนฺติ กามาวจรํฯ กาม ตณฺหาย โคจรวิสยตฺตา กามาวจรนฺติ อยมโตฺถปิ สิชฺฌติฯ

รูเปอวจรตีติ รูปาวจรํฯ ‘‘รูเป’’ติ โสฬสวิธายรูปภูมิยาฯ ‘‘อวจรตี’’ติ ตตฺถ ปริยาปนฺนภาเวน ปวตฺตติฯ อรูเป อวจรตีติ อรูปาวจรํฯ ‘‘อรูเป’’ติ จตุพฺพิธาย อรูปภูมิยาฯ ‘‘อวจรตี’’ติ ตตฺถ ปริยาปนฺนภาเวน ปวตฺตตีติ อิมมตฺถํ วทติ ‘‘รูปารูปาวจเรสุปิ อยํนโย เนตโพฺพ’’ติฯ รูเป ภโว รูปํฯ รูปตณฺหาฯ อรูเป ภโว อรูปํ, อรูปตณฺหาฯ รูปสฺส อวจรํ รูปาวจรํฯ อรูปสฺส อวจรํ อรูปาวจรนฺติ อิมมตฺถํ ทีเปติ ‘‘เตสุ ปนา’’ติอาทินาฯ ‘‘อตฺรา’’ติ อิมสฺมึ ฐาเนฯ ยทิปิ โลโภ, ราโค, กาโม, ตณฺหา, ติสพฺพเมฺปตํ โลภสฺสเววจนํ โหติฯ รูปราโค อรูปราโคติ ปน วิสุํ วิภตฺตตฺตา อิธ กามสเทฺทน ตํ ทโฌญฺญโลโภ คยฺหติฯ ‘‘สโพฺพปิ โลโภ’’ติ เอเตนสสฺสตุเจฺฉททิฏฺฐิสหคโตปิ สงฺคหิโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ

**๑๙**. ‘‘รูปารูปสทฺทา ตาสุ ภูมีสุ นิรุฬฺหา’’ติ อนิมิตฺตา หุตฺวา นิรุฬฺหาติ อธิปฺปาโยฯ อิทานิ สนิมิตฺตํ นยํ วทติ ‘‘อปิจา’’ติอาทินาฯ ‘‘นิสฺสโยปจาโร’’ติ ฐานูปจาโร, ยถา สโพฺพคาโม อาคโตติฯ ‘‘นิสฺสิโต ปจาโร’’ติ ฐานฺยูปจาโรฯ ยถา ธชา อาคจฺฉนฺตีติฯ ‘‘ยํ เอตสฺมึ อนฺตเร’’ติ เย เอตสฺมึ อนฺตเร ขนฺธธาตุ อายตนาฯ ยํ รูปํ, ยา เวทนา, ยาสญฺญา, เย สงฺขารา, ยํวิญฺญาณนฺติ โยชนาฯ ‘‘สุวิสท’’นฺติ เยภุยฺยาทิ นเยหิ อนากุลตฺตาสุวิสุทฺธํฯ ‘‘กึ วิเกฺขเปนา’’ติ จิตฺตวิเกฺขเปน กึ ปโยชนนฺติ อโตฺถฯ

**๒๐**. ‘‘ลุชฺชนปฺปลุชฺชนเฏฺฐนา’’ติ ภิชฺชนปฺปภิชฺชนเฏฺฐนฯ ‘‘ยตฺถา’’ติ ยสฺมึ เตภูมเก ธมฺมสมูเหฯ ‘‘นิวิสตี’’ติ นิจฺจํ วิสติ, อุปคจฺฉติฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ มิจฺฉาคฺคาหสฺสฯ ‘‘เตส’’นฺติ โลกุตฺตร ธมฺมานํฯ ‘‘เยส’’นฺติ โลกิย ธมฺมานํฯ ‘‘ลุชฺชน’’นฺติ ขณิกภงฺคน ภิชฺชนํฯ ‘‘ปลุชฺชน’’นฺติ สณฺฐานเภเทน สนฺตติเจฺฉเทน นานปฺปการโต ภิชฺชนํฯ นิพฺพานํ ปน อิธ น ลพฺภติ จิตฺตสงฺคหาธิการตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ โส จ อปริยาปนฺนภาโว, วิสุํ เอกาจตุตฺถี อวตฺถา ภูมินามาติ โยชนาฯ

จตุพฺภูมิวิภาควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

**๒๑**. ‘‘หีน’’นฺติ สทฺธาสติอาทีหิ โสภณธเมฺมหิ อยุตฺตตฺตาหีนํฯ ‘‘สพฺพหีน’’นฺติ โลภาทีหิ ปาปธเมฺมหิ ยุตฺตตฺตา สพฺพ จิเตฺตหิ หีนตรํฯ ‘‘ตทโตฺถ’’ติ อุปริมานํ จิตฺตานํ โสภณสญฺญากรณสุขโตฺถฯ ‘‘อาทิโต’’ติอาทิมฺหิฯ ‘‘วีถิจิตฺตวเสนาติ เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตาติ เอวํ ปวตฺตสฺส ภวนิกนฺติ ชวนวีถิจิตฺตสฺส วเสนฯ เอวญฺจสติ, กึ การณํ โลภมูลจิตฺตสฺสปถมํ วจเนติ อาห ‘‘อกุสเลสุ ปนา’’ติอาทึ ฯ‘‘ทฺวีหิวฏฺฏมูเลหี’’ติ โลภโมหสงฺขาเตหิ ทฺวีหิ วฏฺฏมูเลหิฯ

**๒๒**. ‘‘สินิทฺธจิตฺต’’นฺติ สาตเวทนายุตฺตตฺตาลูขจิตฺตํ น โหตีติ อธิปฺปาโยฯ สุมนสฺสภาโวติ วุเตฺต กายิกสุขเวทนายปิ ปสโงฺค สิยาติ วุตฺตํ ‘‘มานสิก…เป…. นาม’’นฺติฯ ‘‘สุมนาภิธานสฺสา’’ติ สุมนนามสฺสฯ ‘‘ปวตฺตินิมิตฺต’’นฺติ ปวตฺติยา อาสนฺน การณํฯ กถํ ปน ภาโว ปวตฺตินิมิตฺตํ นามโหตีติ อาห ‘‘ภวนฺติ…เป…. กตฺวา’’ติฯ นิมิเตฺต ภุมฺมํฯ ตถาหิ ภาโว นาม สทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺตนฺติ วุตฺตํฯ อิทานิ นิมิตฺต ลกฺขณํ ทเสฺสโนฺต ‘‘ยถาหี’’ติอาทิมาหฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ ตสฺมิํ ปโยเคฯ ‘‘ทนฺต นิมิตฺต’’นฺติ ทนฺตการณาฯ ‘‘ตํ เวทนา นิมิตฺต’’นฺติ ตํ เวทนาการณาฯ เอตฺถ สิยา, ‘‘เอตสฺมินฺติ นิมิเตฺต ภุมฺม’’นฺติ วุตฺตํ, นิมิตฺตญฺจนาม อการกํ อสาธนํ, ตํ กถํ สาธนวิคฺคเห ยุชฺชตีติฯ อธิกรณ สาธนานุรูปตฺตา สทฺทปฺปวตฺตินิมิตฺตสฺสาติ ทฏฺฐพฺพํฯ เอเตนาติ จ เอตสฺมาติ จ เหตุ อเตฺถ อุภยวจนนฺติ วทนฺติฯ อาสนฺนเหตุ นามสาธนรูโป ภวตีติ เตสํ อธิปฺปาโยฯ สุฏฺฐุ กโรติ, ปกติปจฺจเยน อนิปฺผนฺนํ กมฺมํ อตฺตโน พเลน นิปฺผาเทตีติ สงฺขาโรฯ ‘‘ปุพฺพาภิสงฺขาโร’’ติ ปุพฺพภาเค อภิสงฺขาโรฯ ปโยเชติ นิโยเชตีติ ปโยโคฯ อุเปติ ผลสงฺขาโต อโตฺถ เอเตนาติ อุปาโยฯ ‘‘อาณตฺติยาวา’’ติ เปสนายวาฯ ‘‘อเชฺฌสเนน วา’’ติ อายาจเนน วาฯ ‘‘ตเชฺชตฺวา วา’’ติ ภยํ ทเสฺสตฺวา วาฯ ‘‘ตํ ตํ อุปายํ ปเร อาจิกฺข’’นฺติฯ กถํ อาจิกฺขนฺตีติ อาห ‘‘อกรเณ’’ติอาทิํฯ ‘‘ตสฺมิํ ตสฺมิํ กเมฺม ปโยเชตีติกตฺวา อิธ สงฺขาโร นามา’’ติ โยชนาฯ ‘‘ปจฺจย คโณ’’ติ ปกติปจฺจยคโณฯ ‘‘เตนา’’ติ สงฺขาเรนฯ ‘‘สาธารโณ’’ติ กุสลากุสลาพฺยากตานํ สาธารโณฯ ‘‘ทุวิเธน สงฺขาเรนา’’ติ ปโยเคน วา อุปาเยน วาฯ ‘‘โย ปน เตนสหิโต’’ติอาทินา ปุเพฺพวุตฺตเมวตฺถํ ปการนฺตเรนปากฏํ กาตุํ ‘‘โสปน ยทา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘อิตี’’ติอาทิ ลทฺธคุณ วจนํฯ ‘‘ปจฺจยคณเสฺสวนาม’’นฺติ ปจฺจยคณเสฺสว วิเสส นามนฺติ วุตฺตํ โหติฯ อุปฺปนฺนเตฺถ อิกปจฺจโยติ กถํ วิญฺญายตีติ อาห ‘‘ยสฺมิํ สมเย’’ติอาทิํฯ ‘‘ปาฬิย’’นฺติ ธมฺมสงฺคณิปาฬิยํฯ ‘‘อสลฺลเกฺขตฺวา’’ติ อจิเนฺตตฺวา อิเจฺจวโตฺถฯ สพฺพเมตํ น ยุชฺชติเยวฯ กสฺมา, ปาฬิอฏฺฐกถาหิ อสํสนฺทนตฺตา, อตฺถยุตฺติพฺยญฺชนยุตฺตีนญฺจ อวิสทตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ต’’นฺติ จิตฺตํฯ ‘‘เอเตนา’’ติ ปุพฺพปฺปโยเคนฯ ‘‘ยถาวุตฺตนเยนา’’ติ ติกฺขภาว สงฺขาตมณฺฑนวิเสเสนฯ ‘‘โส ปนา’’ติ ปุพฺพปฺปโยโค ปนฯ ‘‘อิตี’’ติ ตสฺมาฯ ‘‘ตํ นิพฺพตฺติโต’’ติ เตน ปุพฺพปฺปโยเคน นิพฺพตฺติโตฯ ‘‘วิรชฺฌิตฺวา’’ติ อยุตฺตปเกฺขปติตฺวาฯ เอเตนปฏิกฺขิตฺตา โหตีติ สมฺพโนฺธฯ คาถายํฯ ‘‘จิตฺตสมฺภวี’’ติ จิตฺตสฺมิํ สมฺภูโตฯ วิเสโส สงฺขาโร นามาติ โยชนาฯ สโลมโก, สปกฺขโกตฺยาทีสุวิยาติ วุตฺตํฯ สาสวา ธมฺมา, สารมฺมณา ธมฺมาตฺยาทีสุวิยาติ ปน วุเตฺต ยุตฺตตรํฯ ‘‘ปาฬิอฏฺฐกถา สิทฺธ’’นฺติ ปาฬิอฏฺฐกถาโต สิทฺธํฯ อปิจยตฺถวิสุทฺธิมคฺคาทีสุ อสงฺขารํ จิตฺตํ, สสงฺขารํ จิตฺตนฺติ อาคตํฯ ตตฺถ อยํ ปจฺฉิมนโย ยุโตฺตฯ อุปายสมฺฏฺฐิตสฺส อเนกสตสมฺภวโต ‘‘อิทญฺจ นยทสฺสนเมวา’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘อุทาสินภาเวนา’’ติ มชฺฌตฺตภาเวนฯ ‘‘ยโต’’ติ ยสฺมาฯ วิการปโตฺต โหติฯ ตโต อธิมตฺตปสฺสนํ วิญฺญายตีติ โยชนาฯ

**๒๓**. อิทานิ สหคตวจน สมฺปยุตฺตวจนานิ วิจาเรโนฺต ‘‘เอตฺถจา’’ติอาทิมารภิฯ ‘‘น ปน เต เภทวนฺตา โหนฺตี’’ติ กสฺมา วุตฺตํฯ น นุ เตปิจกฺขุ สมฺผโสฺส, โสตสมฺผโสฺส, ติอาทินา จ, กามวิตโกฺก, พฺยาปาทวิตโกฺก, ติอาทินา จ, ทุเกฺข อญฺญาณํ, ทุกฺขสมุทเย อญฺญาณ, นฺติอาทินาจ เภทวนฺตา โหนฺตีติฯ สจฺจํฯ เต ปน เภทา อิมํ จิตฺตํ ภินฺนํ น กโรนฺติฯ ตสฺมา เต เภทวนฺตาน โหนฺตีติ วุตฺตาฯ น จ เตสํ อยํ วิกโปฺป อตฺถีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อิมสฺมิํ จิเตฺต’’ติ โลภมูลจิเตฺตฯ ‘‘กตฺถจี’’ติ กิสฺมิญฺจิ จิเตฺตฯ เยวาปนาติ วุเตฺต สุธเมฺมสุ อาคตานิเยวาปนกานิฯ ‘‘อเญฺญหี’’ติ โทสมูลโมหมูเลหิฯ นนฺตานิปิ อิธ คเหตพฺพานีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘นา’’ติ น คเหตพฺพานิฯ กสฺมาติ อาห ‘‘เตสฺหี’’ติอาทิํ ฯ เตปิ อิธ นคเหตพฺพา สิยุํฯ น ปน น คเหตพฺพาฯ กสฺมา, เวทนาย จ สยํ เภทวนฺตตฺตา, ทิฏฺฐิสงฺขารานญฺจ วิกปฺปสพฺภาวาติ อธิปฺปาโยฯ

**๒๔**. ‘‘โสมนสฺสสฺสการณ’’นฺติ โสมนสฺสุปฺปตฺติยา การณํฯ โสมนสฺสุปฺปตฺติยา การเณ วุเตฺต ตํ สหคต จิตฺตุปฺปตฺติยาปิการณํ สิทฺธํ โหตีติ กตฺวา ตเมว วุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ เตนาห ‘‘โสมนสฺสปฺปฎิสนฺธิโกหี’’ติอาทิํฯ หีเนน วา…เป…. อารมฺมเณน สมาโยโค, เตน สมายุตฺตสฺสาปิ จิตฺตํ อุปฺปชฺชมานนฺติอาทินา วตฺตพฺพํฯ ตถา พฺยสนมุตฺติยํปิฯ อุเปกฺขาการเณ ‘‘พฺยสนมุตฺตี’’ติ อิทํ โทมนสฺสปฺปสงฺคปริหารวจนํฯ อชฺฌาสโยวุจฺจติ อชฺฌาวุตฺตํ เคหํฯ ทิฎฺฐิสงฺขาโต อชฺฌาสโยยสฺสาติ ทิฎฺฐชฺฌาสโยฯ ตสฺส ภาโว ทิฎฺฐชฺฌาสยตาฯ ‘‘อโยนิโส อุมฺมุชฺชน’’นฺติ อนุปายโต อาภุชนํ, มนสิกรณํฯ ‘‘จินฺตา ปสุตวเสนา’’ติ คมฺภีเรสุ ธเมฺมสุ จินฺตาปสวนวเสน, วีมํสา วฑฺฒนวเสนฯ ‘‘ทิฎฺฐการณเมวา’’ติ ทิฎฺฐํ การณปฺปฎิรูปกเมวฯ เตนาห ‘‘สารโตสจฺจโต อุมฺมุชฺชน’’นฺติฯ ‘‘ตพฺพิปรีเตนา’’ติ ตโต วิปรีเตนฯ อทิฎฺฐชฺฌาสยตา, ทิฎฺฐิวิปนฺนปุคฺคลปริวชฺชนตา, สทฺธมฺมสวนตา, สมฺมาวิตกฺกพหุลตา, โยนิโส อุมฺมุชฺชนญฺจ ทิฎฺฐิวิปฺปโยคการณนฺติ วตฺตพฺพํฯ

‘‘อิเมสํ ปน จิตฺตานํ อุปฺปตฺติวิธานํ วิสุทฺธิมเคฺคเหตพฺพ’’นฺติ วิสุทฺธิ มเคฺคขนฺธ นิเทฺทสโต คเหตพฺพํฯ วุตฺตญฺหิตตฺถฯ ยทา หินตฺถิกาเมสุ อาทีนโวติอาทินานเยน มิจฺฉาทิฎฺฐิํ ปุเรกฺขิตฺวา หฎฺฐตุโฎฺฐ กาเมวา ปริภุญฺชติ, ทิฎฺฐมงฺคลาทีนิ วา สารโตปเจฺจติ สภาว ติเกฺขน อนุสฺสาหิเตนจิเตฺตนฯ ตทา ปฐมํ อกุสล จิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ยทา มเนฺทน สมุสฺสาหิเตน จิเตฺตน, ตทาทุตียํฯ ยทา มิจฺฉา ทิฎฺฐิํ อปุเรกฺขิตฺวา เกวลํ หฎฺฐตุโฎฺฐ เมถุนํ วา เสวติ, ปร สมฺปตฺติํ วา อภิชฺฌายติ, ปรภณฺฑํ วา หรติ สภาวติเกฺขเนว อนุสฺสาหิเตน จิเตฺตนฯ ตทา ตตียํฯ ยทา มเนฺทน สมุสฺสาหิเตนจิเตฺตน, ตทา จตุตฺถํฯ ยทา ปน กามานํ วา อสมฺปตฺติํ อาคมฺม อเญฺญสํ วา โสมนสฺสเหตูนํ อภาเวน จตูสุปิ วิกเปฺปสุ โสมนสฺสรหิตาโหนฺติ , ตทาเสสานิ จตฺตาริ อุเปกฺขาสหคตานิ อุปฺปชฺชนฺตีติฯ

โลภมูลจิตฺตวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

**๒๕**. โทสมูลจิเตฺตฯ ‘‘วิรูป’’นฺติ ทุฎฺฐํ, ลุทฺทํฯ ทุมฺมนสฺส ภาโวติ วุเตฺต กายิกทุกฺขเวทนายปิ ปสโงฺค สิยาติ วุตฺตํ ‘‘มานสิก…เป…. นาม’’นฺติฯ ปฎิหญฺญติ พาธติฯ ‘‘สนฺตเตฺต’’ติ สนฺตาปิเตฯ

**๒๖**. ‘‘เภทกโร’’ติ อญฺญมญฺญวิเสสกโรฯ ‘‘เภทกราน โหนฺตี’’ติ อิมสฺส จิตฺตสฺส อญฺญมญฺญวิเสสกราน โหนฺติฯ โทมนสฺสคฺคหณํ ปสงฺคนิวตฺตนตฺถํ คหิตนฺติ โยชนาฯ ปสโงฺคติ จนานปฺปการโต สชฺชนํ ลคฺคนํฯ กถํ ปสโงฺคติ อาห ‘‘ยทาหี’’ติอาทิํฯ ‘‘ตุฎฺฐิํ ปเวเทนฺตี’’ติ ตุฎฺฐามยํ อิเมสํ มรเณนาติอาทิ จิกฺขนฺติฯ เอวํ สหคตปฺปสงฺคํ นิวเตฺตตฺวา สมฺปยุตฺตปฺปสงฺคํ นิวเตฺตตุํ ‘‘ปฎิฆคฺคหณํปี’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ติรจฺฉานคตปาณวเธ อปุญฺญํ นาม นตฺถิฯ อาทิกปฺปโต ปฎฺฐาย มนุสฺสานํ ยถากาม ปริโภคตฺถาย โลกิสฺสริเยนถาวรฎฺฐายินา นิมฺมิตตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘วิสฺสฎฺฐา’’ติ อนาสงฺกาฯ ‘‘อเญฺญวา’’ติ อเญฺญ วา ชเนฯ วิมติ เอว เวมติกํฯ เวมติกํ ชาตํ เยสํ เต เวมติกชาตาฯ ปุริมจิตฺตสฺสโลภสหคตภาโว อิมานิอฎฺฐปิ โลภสหคตจิตฺตานินามาติ อิมินา จูฬนิคมเน เนว สิโทฺธวิยาติ โยชนาฯ จูฬนิคมเนน ปฎิฆสมฺปยุตฺต ภาเวสิเทฺธ โทมนสฺสสหคตภาโวปิ เตนสิโทฺธ เยวาติ กตฺวา ‘‘เตสํ คหณํ’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘เตส’’นฺติ โทนสฺสปฎิฆานํฯ อิมสฺมิํ จิเตฺต อิสฺสามจฺฉริยกุกฺกุจฺจานิจถินมิทฺธานิ จ อนิยตโยคีนิ จ โหนฺติ เยวาปนกานิ จฯ เตนาห ‘‘ปุริมจิเตฺต’’ติอาทิํฯ โทมนสฺสํ อิมสฺมิํ จิเตฺต อตฺถิ, อญฺญจิเตฺตสุนตฺถิ, ตสฺมา อสาธารณ ธโมฺม นามฯ อนญฺญสาธารณ ธโมฺมติปิ วุจฺจติฯ ‘‘ยถาตํ’’ติ ตํ นิทสฺสนํ ตทุทาหรณํ ยถา กตมนฺติ อโตฺถฯ ‘‘อุปลเกฺขตี’’ติ สญฺญาเปติฯ อาตปํตายติรกฺขตีติ อา

ตปตฺตํฯ เสตจฺฉตฺตํฯ ลทฺธํ อาตปตฺตํ เยนาติ ลทฺธาตปโตฺตฯ ราชกุมาโรฯ โส อาตปตฺตํ ลโทฺธติ วุเตฺต สพฺพํ ราชสมฺปตฺตึ ลโทฺธติ วิญฺญายติฯ ตสฺมา อิทํ อุปลกฺขณ วจนํ ชาตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ‘‘อุภินฺน’’นฺติ ทฺวินฺนํ โทมนสฺส ปฏิฆานํฯ ปุเพฺพ โทมนสฺสสหคตนฺติ วตฺวา นิคมเน ปฏิฆสมฺปยุตฺตจิตฺตานีติ วุตฺตตฺตา ‘‘อิมสฺส…เป…. สิทฺธิโต’’ติ วุตฺตํฯ

**๒๗**. ‘‘อนิฎฺฐโลกธเมฺมหี’’ติ อลาโภ จ, อยโสจ, นินฺทาจ, ทุกฺขญฺจาติ จตูหิ อนิฏฺฐโลกธเมฺมหิฯ ‘‘ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา’’ติ อหํ อลาภาทีหิ มาสมาคจฺฉีติ ปเตฺถนฺตสฺสปิ กุโตเมเอตฺถโลเกตํ ปตฺถนา ปูรณํ สพฺพกาลํ ลพฺภาติ อโตฺถฯ ‘‘ลพฺภา’’ติ จ กมฺมตฺถทีปกํ ปาฏิปทิกปทํฯ อิเมสํ อุปฺปตฺติวิธานํ วิสุทฺธิมเคฺค สเงฺขปโตว วุตฺตํ ตสฺส ปาณาติ ปาตาทีสุ ติกฺขมนฺทปฺปวตฺติกาเล ปวตฺติเวทิตพฺพาติฯ

โทสมูลจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

**๒๘**. โมหมูลจิเตฺตฯ ‘‘มูลนฺตรวิรเหนา’’ติ อญฺญมูลวิรเหนฯ สํสปฺปตีติ สํสปฺปมานาฯ เอวํ นุ โข, อญฺญถานุ โขติ เอวํ ทฺวิธา เอรยติ กมฺปตีติ อโตฺถฯ วิกฺขิปตีติ วิกฺขิปมานํฯ ‘‘นิยมนตฺถ’’นฺติ อิทํ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ นามาติ นิยมนตฺถํฯ อิทญฺหิ ปฏิฆสมฺปยุตฺตํ วิย นิคมเนน สิทฺธํ น โหติฯ ‘‘อิธ ลโทฺธกาสํ หุตฺวา’’ติ มูลนฺตร วิรหตฺตา เอว อิธลโทฺธกาสํ หุตฺวาฯ ปกติสภาวภูตํ, อิติ ตสฺมา นตฺถีติ โยชนาฯ ‘‘อโนสกฺกมาน’’นฺติ ปจฺฉโต อนิวตฺตมานํฯ ‘‘อสํสีทมาน’’นฺติ เหฏฺฐโต อปตมานํฯ อุภเยน อโพฺพจฺฉินฺนนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อติสมฺมุฬฺหตายา’’ติ มูลนฺตร วิรเหน โมเหน อติสมฺมุฬฺหตายฯ ‘‘อติจญฺจลตายา’’ติ สํสปฺปมานวิกฺขิปมาเนหิวิจิกิจฺฉุทฺธเจฺจหิ อติจญฺจลตายฯ ‘‘สพฺพตฺถปี’’ติ สเพฺพสุปิ อารมฺมเณสุฯ อฎฺฐกถายํ สงฺขาร เภเทน อวิชฺชาย ทฺวิธภาโวว วุโตฺตฯ กถํ วุโตฺตฯ อวิชฺชา อปฺปฏิปตฺติ มิจฺฉา ปฏิปตฺติโต ทฺวิธาตถา สสงฺขา ราสงฺขารโตติ วุโตฺตฯ ‘‘ติวิธภาโววา’’ติ อิมสฺมึ จิเตฺตสงฺขารวิมุตฺตาย อวิชฺชาย สทฺธึ ติวิธภาโววฯ อิเมสํ ทฺวินฺนํ จิตฺตานํ อุปฺปตฺติวิธานํ วิสุทฺธิมเคฺคสเงฺขปโตววุตฺตํ ตสฺสอสนฺนิฏฺฐานวิเกฺขปกาเลปวตฺติ เวทิตพฺพาติฯ

**๒๙**. ‘‘สพฺพถาปี’’ติ นิปาตสมุทาโย วา โหตุ อญฺญมญฺญเววจโน วา, วิสุํ นิปาโตวาติ เอวํ สพฺพปฺปการโตปิฯ อกุสลปเท อกาโร วิรุทฺธโตฺถฯ ยถา อมิโตฺต, อสุโร, ติทเสฺสตุํ ‘‘อกุสลานี’’ติอาทิมาหฯ ‘‘ปฏิวิรุทฺธภาโว’’ติ โมหาทีหิ อกุสเลหิ วิรุทฺธภาโวฯ ภาวนํนารหนฺตีติ ‘‘อภาวนารหา’’ฯ กถํ ปน ภาวนํนารหนฺตีติ อาห ‘‘ปุนปฺปุน’’นฺติอาทึฯ ‘‘นิยามํ โอกฺกมนฺตาปี’’ติ ปญฺจานนฺตริย กมฺมภาเวน นิยตมิจฺฉาทิฏฺฐิภาเวน จ นิยามํ โอกฺกมนฺตาปิฯ อปายํ ภชนฺตีติ อปายภาคิโนฯ กมฺมการกาฯ เตสํ ภาโวฯ ตายฯ ‘‘วฏฺฏโสตนิยเต’’ติ สํสารวฏฺฏ โสตสฺมึ นิยเตฯ ‘‘ถิรตรปตฺตา’’ติ สมาธิวเสน ถิรตรภาวํ ปตฺตาฯ อิทานิ ตเมวตฺถํ ปการนฺตเรน วิภาเวตุํ ‘‘อปิจา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘สิยุ’’นฺติ ปทํ ธาตุปจฺจเยหิ สิทฺธํ นิปฺผนฺนปทํ นาม นโหติฯ กสฺมา, อิธปริกปฺปตฺถสฺส อสมฺภวโตฯ นิปาตปทํ โหติฯ กสฺมา, อเนกตฺถตา สมฺภวโตฯ อิธ ปน ภวนฺติ สเทฺทน สมานโตฺถฯ เตนาห ‘‘นิปาตปทํ อิธ ทฏฺฐพฺพ’’นฺติฯ

อกุสลวณฺณนาฯ

**๓๐**. อเหตุกจิเตฺตฯ ‘‘สพฺพนิหีน’’นฺติ สพฺพจิเตฺตหิ หีนํฯ ปุน ‘‘สพฺพนิหีน’’นฺติ สพฺพาเหตุเกหิ หีนํฯ ‘‘ต’’นฺติ อกุสล วิปากํฯ

๓๑. สุตฺตปาฬิยํ, ‘‘กฏฺฐ’’นฺติ สุกฺขทารุํฯ ‘‘สกลิก’’นฺติ ฉินฺทิตผาลิตํ กฏฺฐกฺขณฺฑกํฯ ‘‘ถุส’’นฺติ วีหิสุงฺกํฯ ‘‘สงฺการ’’นฺติ กจวรํฯ จกฺขุญฺจรูเป จ ปฏิจฺจ ยํวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชติฯ ตํ จกฺขุวิญฺญาณเนฺตฺวว วุจฺจตีติอาทินา โยเชตพฺพํฯ ตตฺถ ‘‘รูเป’’ติ รูปารมฺมณาน ฯ ‘‘สเทฺท’’ติ อาทีสุปิ เอสนโยฯ เอตฺถ จ วิญฺญาณานิ เอกวตฺถุ นิสฺสิตานิ โหนฺติฯ ตสฺมา วตฺถุ ทฺวาเรสุ เอก วจนํ วุตฺตํฯ อารมฺมณานิ ปน เอกวิญฺญาเณนาปิ พหูนิ คหิตานิฯ ตสฺมา อารมฺมเณสุ พหุวจนํฯ ‘‘ทุกฺขยตี’’ติ ทุกฺขํ กโรติฯ นามธาตุ ปทเญฺหตํฯ ยถา อตฺตานํ สุเขติ วีเณตีติ สทฺทวิทูฯ ธาตุปาเฐสุ ปน สุขทุกฺขตกฺกิริยายํติ วุตฺตํฯ ตกฺกิริยาติ จ สุขกิริยา ทุกฺข กิริยาติ อโตฺถฯ สาต กิริยา อสฺสาตกิริยาติ วุตฺตํ โหติฯ จ สโทฺท โอกาสโตฺถติ กตฺวา ‘‘ทุกฺกรํ โอกาสทาน’’นฺติ วุตฺตํฯ

๓๒. ‘‘จกฺขุสฺส อสมฺภินฺนตา’’ติ จกฺขุปสาทรูปสฺส อภินฺนตาฯ ตสฺมิญฺหิ ภิเนฺนสติ อนฺธสฺส จกฺขุสฺส รูปานินุปฏฺฐหนฺตีติฯ ‘‘โสตสฺสอสมฺภินฺนตา’’ติอาทีสุปิ เอสนโยฯ ‘‘อาโลก สนฺนิสฺสยปฺปฏิลาโภ’’ติ จกฺขุ จ อาโลเกสติ กิจฺจการี โหติฯ อสติ นโหติฯ ตถา รูปญฺจฯ ตสฺมา อาโลโก เตสํ วิสยวิสยีภาวูปคมเน สนฺนิสฺสโย โหติฯ ตสฺส อาโลกสนฺนิสฺสยสฺส ปฏิลาโภฯ เอสนโย อากาสสนฺนิสฺสยาทีสุฯ อิเมสํ องฺคานํ ยุตฺติ ทีปนา อุปริรูปสงฺคเห อาคมิสฺสติฯ ‘‘อฏฺฐกถาย’’นฺติ อฏฺฐสาลินิยํฯ ตตฺถ ‘‘ตสฺมึ ปน อาปาตํ อาคจฺฉเนฺตปิ อาโลกสนฺนิสฺสเย อสติ จกฺขุวิญฺญาณํ นุปฺปชฺชตี’’ติ วจนํ อสมฺภาเวโนฺต ‘‘ตํ วินา อาโลเกนา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘อ ภาวทสฺสน ปร’’นฺติ อภาวทสฺสนปฺปธานํฯ

๓๓. วิปากวจนเตฺถฯ วิปจฺจตีติ วิปากํฯ วิปจฺจตีติ จ วิปกฺกภาวํ อาปชฺชติฯ ปุเพฺพ ก ตกมฺมํ อิทานิ นิพฺพตฺตึ ปาปุณาตีติ วุตฺตํ โหติฯ อิทานิ ตทตฺถํ ปากฏํ กโรโนฺต ‘‘อยญฺจ อ โตฺถ’’ติอาทิมาหฯ อฏฺฐกถายํ อายูหน สมงฺคิตาปิ อาคตาฯ อิธ ปนสา เจตนา สมงฺคิตาย สงฺคหิตาติ กตฺวา ‘‘จตโสฺส สมงฺคิตา’’ติ วุตฺตํฯ สมงฺคิตาติ จ สมฺปนฺนตาฯ ‘‘ตํ ตํ กมฺมายูหน กาเล’’ติ ปาณาติ ปาตาทิกสฺส ตพฺพิรมณาทิกสฺส จ ตสฺส ตสฺส ทุจฺจริตสุจฺจริตกมฺมสฺส อายูหนกาเลฯ สมุจฺจินนกาเลติ อโตฺถฯ ‘‘สพฺพโส อภาวํ ปตฺวาน นิรุชฺฌตี’’ติ ยถา อพฺยากต ธมฺมานิรุชฺฌมานา สพฺพโส อภาวํ ปตฺวา นิรุชฺฌนฺติฯ ตถา นนิรุชฺฌนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘สพฺพา การ ปริปูร’’นฺติ ปาณาติปาตํ กโรนฺตสฺส กมฺมานุ รูปาพหูกาย วจีมโน วิการา สนฺทิสฺสนฺติฯ เอ สนโย อทินฺนาทานาทีสุฯ เอวรูเปหิ สเพฺพหิ อาการ วิกาเรหิ ปริปูรํฯ ‘‘นิทหิตฺวา วา’’ติ สณฺฐเปตฺวา เอวฯ ‘‘ยํสนฺธายา’’ติ ยํกิริยาวิเสสนิธานํ สนฺธายฯ

คาถายํฯ ‘‘สชฺชู’’ติ อิมสฺมึ ทิวเสฯ ‘‘ขีรํ วมุจฺจตี’’ติ ยถา ขีรํ นาม อิมสฺมึ ทิวเส มุจฺจติฯ ปกตึ ชหติฯ วิปริณามํ คจฺฉติฯ น ตถา ปาปํ กตํ กมฺมนฺติ โยชนาฯ กถํ ปน โหตีติ อาห ‘‘ท หนฺตํ พาลมเนฺวตี’’ติฯ ‘‘ภสฺมาฉโนฺนวปาวโก’’ติ ฉาริกา ฉโนฺนวิย อคฺคิฯ ‘‘โส ปนา’’ติ กิริยา วิเสโส ปนฯ ‘‘วิสุํ เอโก ปรมตฺถ ธโมฺมติปิ สงฺขฺยํ น คจฺฉตี’’ติ วิสุํ สมฺปยุตฺต ธมฺม ภาเวน สงฺขฺยํ น คจฺฉตีติ อธิปฺปาโยฯ โส หิ กมฺมปจฺจยธมฺมตฺตา ปรมตฺถ ธโมฺม น โหตีติ น วตฺต โพฺพฯ เตนาห ‘‘อนุสยธาตุโย วิยา’’ติฯ ‘‘โส’’ติ กิริยาวิเสโสฯ ‘‘ต’’นฺติ กมฺมํ วา, กมฺมนิมิตฺตํ วา, คตินิมิตฺตํ วาฯ ‘‘ตทา โอกาสํ ลภตี’’ติ วิปจฺจนตฺถาย โอกาสํ ลภติฯ โอกาสํ ลภิตฺวา ปจฺจุปฏฺฐาตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ ตาสุ จ ตูสฺสมงฺคิตาสุฯ ‘‘อิตี’’ติ ลทฺธคุณวจนํฯ ‘‘เอวญฺจ กตฺวา’’ติอาทิ ปุน ลทฺธคุณวจนํฯ ‘‘ปาฬิย’’นฺติ ธมฺมสงฺคณิ ปาฬิยํฯ ‘‘กมฺมสนฺตานโต’’ติ อรูป สนฺตานํ เอว วุจฺจติฯ ‘‘เย ปนา’’ติ คนฺถการา ปนฯ ‘‘เตส’’นฺติ คนฺถการานํฯ อาปชฺชตีติ สมฺพ โนฺธฯ เตสํ วาเทติ วา โยเชตพฺพํฯ ยญฺจอุปมํ ทเสฺสนฺตีติ โยชนาฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ ตสฺมึ วจเนฯ น จ น ลภนฺตีติ โยชนาฯ ‘‘ตทา’’ติ ตสฺมึ ปริณตกาเลฯ ‘‘นาฬ’’นฺติ ปุปฺผผลานํ ทณฺฑกํฯ

**๓๔**. ‘‘สมฺภโว’’ติ ปสงฺคการณํฯ อภิวิเสเสน จรณํ ปวตฺตนํ อภิจาโรฯ วิเสส วุตฺติฯ น อภิจาโร พฺยภิจาโรฯ สามญฺญ วุตฺติฯ ปกฺขนฺตเรน สาธารณตาติ วุตฺตํ โหติฯ ปกฺขนฺตเรน สาธารณตา นามปกฺขนฺตรสฺส นานปฺปการโต สชฺชนเมว ลคฺคนเมวาติ วุตฺตํ พฺยภิจารสฺสาติ ปสงฺคสฺส อิเจฺจวโตฺถติฯ เอตฺถจาติอาทินา สมฺภวพฺยภิจารานํ อภาวเมว วทติฯ อกุสลเหตูหิ จ สเหตุกตา สมฺภโว นตฺถีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘เตส’’นฺติ อกุสลวิปากานํฯ ‘‘อพฺยภิจาโรเยวา’’ติ พฺยภิจารรหิโตเยวฯ

**๓๕**. ‘‘ปญฺจทฺวาเร อุปฺปนฺน’’นฺติ ปญฺจทฺวารวิการํ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺนตฺตา วุตฺตํฯ เตนาห ‘‘ตญฺหี’’ติอาทิํฯ เอสนโย มโนทฺวาราวชฺชเนปิฯ

ยทิ หิ อยมโตฺถสิยา, เอวญฺจสติ, อยมโตฺถ อาปชฺชตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘เตส’’นฺติ วีถิจิตฺตานํฯ อุปฺปาทสโทฺทนิยตปุลฺลิโงฺคติ กตฺวา ‘‘ฏีกาสุ ปน…เป…. นิทฺทิฏฺฐํ’’ สิยาติ วุตฺตํฯ ‘‘วุตฺตนเยนา’’ติ สมฺปยุตฺตเหตุวิรหโตติ วุตฺตนเยนฯ วิปจฺจน กิจฺจํ นาม วิปากานํ กิจฺจํฯ วิปากุปฺปาทนกิจฺจํ นาม กุสลากุสลานํ กิจฺจํฯ ‘‘ตํ ตํ กิริยามตฺตภูตานี’’ติ อาวชฺชน กิริยา หสนกิริยามตฺตภูตานิฯ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติจิตฺตานิ นาม เกวลํ กมฺมเวคกฺขิตฺตภาเวนสนฺตาเนปติตมตฺตตฺตา ทุพฺพล กิจฺจานิ โหนฺติฯ ปญฺจ วิญฺญาณานิ จ อสารานํ อพลานํ ปสาทวตฺถูนํ นิสฺสาย อุปฺปนฺนตฺตา ทุพฺพลวตฺถุกานิ โหนฺติฯ สมฺปฏิจฺฉนาทีนิ จ ปญฺจวิญฺญาณานุพนฺธ มตฺตตฺตา ทุพฺพล กิจฺจฏฺฐานานิ โหนฺติฯ ตสฺมา ตานิ สพฺพานิ อตฺตโน อุสฺสาเหนวินา เกวลํ วิปจฺจนมเตฺตน ปวตฺตนฺติฯ ‘‘วิปากสนฺตานโต’’ติ ปญฺจทฺวาราวชฺชนญฺจ มโนทฺวาราวชฺชนญฺจ ภวงฺควิปากสนฺตานโต ลทฺธปจฺจยํ โหติฯ โวฏฺฐพฺพนํ ปญฺจวิญฺญาณาทิ วิปากสนฺตานโต ลทฺธปจฺจยํฯ ‘‘อิตรานิ ปนา’’ติ หสิตุปฺปาทจิตฺต มหากิริยจิตฺตาทีนิฯ ‘‘นิรนุสยสนฺตาเน’’ติ อนุสยรหิเต ขีณาสวสนฺตาเนฯ ‘‘อุสฺสาหรหิตานิ เอวา’’ติ ยถา รุกฺขานํ วาตปุปฺผานิ นาม อตฺถิฯ ตานิ ผลุปฺปาทกสิเนหรหิตตฺตา ผลานิ น อุปฺปาเทนฺติฯ ตถา ตานิ จ วิปากุปฺปาทกตณฺหาสิเนหรหิตตฺตา อุสฺสาหพฺยาปาร รหิตานิ เอวฯ

**๓๖**. เวทนาวิจารณายํฯ ‘‘ปิจุปิณฺฑกานํ วิยา’’ติ ทฺวินฺนํ กปฺปาสปิจุปิณฺฑกานํ อญฺญมญฺญสงฺฆฏฺฏนํ วิย อุปาทารูปานญฺจ อญฺญมญฺญสงฺฆฏฺฏนํ ทุพฺพลเมวาติ โยชนาฯ ‘‘เตสํ อารมฺมณภูตาน’’นฺติ ติณฺณํ มหาภูตานํฯ ‘‘กายนิสฺสยภูเตสู’’ติ กายนิสฺสยมหาภูเตสุฯ‘‘เตหี’’ติ ปญฺจวิญฺญาเณหิฯ ‘‘ปุริมจิเตฺตนา’’ติ สมฺปฏิจฺฉนจิตฺตโตฯ ‘‘ต’’นฺติ อกุสลวิปากสนฺตีรณํฯ ปฏิเฆน วินา นปฺปวตฺตติฯ กสฺมา นปฺปวตฺตตีติ อาห ‘‘เอกนฺตากุสลภูเตนา’’ติอาทิํฯ ‘‘อพฺยากเตสุ อสมฺภวโต’’ติ อพฺยากต จิเตฺตสุ ยุชฺชิตุํ อสมฺภวโตฯ กมฺมานุภาวโต จ มุญฺจิตฺวา ยถาปุริมํ วิปากสนฺตานํ กมฺมานุภาเวน ปวตฺตํ โหติฯ ตถา อปฺปวตฺติตฺวาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘เกนจี’’ติ เกนจิ จิเตฺตนฯ ‘‘วิสทิสจิตฺตสนฺตาน ปราวฏฺฏนวเสนา’’ติ ปุริเมนวิปาก จิตฺตสนฺตาเนน วิสทิสํ กุสลาทิ ชวน จิตฺตสนฺตานํ ปรโต อาวฏฺฏา ปน วเสนฯ ตถาหิทํ จิตฺตทฺวยํปาฬิยํ อาวฏฺฏนา, อนฺวาวฏฺฏนา, อาโภโค, สมนฺนาหาโรติ นิทฺทิฏฺฐํฯ ‘‘สพฺพตฺถาปี’’ติ อิฏฺฐารมฺมเณปิ อนิฏฺฐารมฺมเณปิฯ ‘‘อตฺตโน ปจฺฉา ปวตฺตสฺส จิตฺตสฺส วเสนา’’ติ อตฺตโน ปจฺฉา ปวตฺตํ จิตฺตํ ปฏิจฺจ น วตฺตโพฺพติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อตฺตโน ปจฺจเยหิ เอว โส สกฺกา วตฺตุ’’นฺติ อตฺตโน ปจฺจเยสุ พลวเนฺตสุ สติ, พลวา โหติฯ ทุพฺพเลสุ สติ, ทุพฺพโล โหตีติ สกฺกาวตฺตุนฺติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘วิสทิส จิตฺตสนฺตาน’’นฺติ โวฏฺฐพฺพนกิริยจิตฺตสนฺตานํฯ

**๓๗**. สงฺขาร วิจารณายํ ‘‘วิปากุทฺธาเร’’ติ อฏฺฐสาลินิยํ วิปากุทฺธาร กถายํฯ ‘‘อุภยกเมฺมนปี’’ติ สสงฺขาริก กเมฺมนปิ, อสงฺขาริก กเมฺมนปิฯ ‘‘เถเรนา’’ติ มหาทตฺตเตฺถเรนฯ ‘‘ตทุภย

ภาวาภาโว''ติ สสงฺขาริก อสงฺขาริกภาวานํ อภาโวฯ ''ตานิปิ หิ อปริพฺยตฺตกิจฺจานิเยวา''ติ เอตฺถ อาวชฺชน ทฺวยํ ชวนานํ ปุเรจาริก กิจฺจตฺตา อปริพฺยตฺตกิจฺจํ โหตุฯ หสิตุปฺปาทจิตฺตํ ปน ชวนกิจฺจตฺตา กถํ อปริพฺยตฺตกิจฺจํ ภเวยฺยาติฯ ตมฺปิ สพฺพญฺญุตญฺญาณาทีนํ อนุจาริกมตฺตตฺตา อปริพฺยตฺตกิจฺจํ นาม โหตีติฯ ''อฏฺฐมหาวิปาเกสุ วิย วตฺตโพฺพ''ติ มหาวิปากานํ สสงฺขาริกา สงฺขาริกภาโว ปุริมภเว มรณาสนฺนกาเล อารมฺมณานํ ปโยเคน สห วา วินา วา อุปฏฺฐานํ ปฏิจฺจ วุโตฺต, ตถา วตฺตโพฺพติ อธิปฺปาโยฯ

**๓๘**. ''ทุพฺพล กมฺมนิพฺพเตฺตสู''ติ ปฏิสนฺธิ ภวงฺค จุติกิจฺจานิ สนฺธาย วุตฺตํฯ ''ทุพฺพลวตฺถุ กิจฺจฏฺฐาเนสู''ติ จกฺขาทิวตฺถุเกสุ อาวชฺชนาทิ ทุพฺพลกิจฺจ ทุพฺพลฏฺฐานิเกสุฯ ''ตตฺถา''ติอาทินา ตทตฺถํ วิวรติฯ ตตฺถ ''วิเกฺขปยุตฺต''นฺติ วิเกฺขปกิเจฺจน อุทฺธเจฺจนยุตฺตํ หุตฺวาฯ ''กปฺปฏฺฐิติกํ'' นาม สงฺฆเภทกมฺมํฯ ฉสฺวตฺถุ รูเปสุ หทยวตฺถุเมว สุวณฺณรชตํ วิย สารวตฺถุ โหติฯ อิตรานิ ผลิกานิวิย ปสาทมตฺตตฺตา อสารานิ โหนฺตีติ วุตฺตํ ''จกฺขาทีสุ ทุพฺพลวตฺถูสู''ติฯ ทสฺสนาทีนิ จ กิจฺจานิ ชวน กิจฺจสฺส ปุเรจรตฺตา ขุทฺทกิจฺจานิ โหนฺติฯ เตนาห ''ทสฺสนาทีสู''ติอาทิํฯ

**๓๙**. อิธ ทีปนิยํ อิเจฺจวนฺติ ปทํ อฏฺฐารสาติปทสฺสวิเสสนนฺติ กตฺวา ''สพฺพถาปีติ ปทสฺส…เป…. เวทิตโพฺพ''ติ วุตฺตํฯ วิภาวนิยํ ปน ตํ สพฺพถาปีติ ปทสฺส วิเสสนนฺติ กตฺวา ''สพฺพถา ปีติกุสลากุสลวิปากกิริยาเภเทนา''ติ วุตฺตํฯ

อเหตุกจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

**๔๐**. โสภณจิเตฺตสุฯ อวุตฺตาปิ สิทฺธา โหติฯ ยถา อฏฺฐจิตฺตานิ โลกุตฺตรานีติ จ วุเตฺต อวุเตฺตปิสิชฺฌนฺติ เสสจิตฺตานิ โลกิยานีติ จ สอุตฺตรานีติ จาติ อธิปฺปาโยฯ ''อตฺตสมงฺคีโน''ติ อตฺตนา ปาปกเมฺมน สมนฺนาคเตฯ ''อนิจฺฉเนฺต เยวา''ติ สเจปิ อวีจินิมิตฺตสฺสาทวตฺถุ วิย เกจิ อิจฺฉนฺตุฯ อชานนฺตานํ ปน อิจฺฉา อปฺปมาณนฺติ อธิปฺปาโยฯ ''โสภคฺค ปตฺติยา''ติ เอตฺถ สุภคสฺส ภาโว โสภคฺคนฺติ วิคฺคโหฯ สุภคสฺสาติ จ สุสิริกสฺสฯ

**๔๑**. ''ยาถาวโต''ติ ยถา สภาวโตฯ เอตฺถ สิยา ชานาตีติ ญาณนฺติ วุตฺตํ, กิํ สพฺพํ ญาณํ ยาถาวโต ชานาตีติฯ กิเญฺจตฺถฯ ยทิ สพฺพํ ญาณํ ยาถาวโต ชานาติฯ เอวํ สติ, ญาเณน จิเนฺตนฺตานํ อชานนํ นาม นตฺถิ, วิรชฺฌนํ นาม นตฺถีติ อาปชฺชติฯ อถ สพฺพํ ญาณํ ยาถาวโต น ชานาติ, กตฺถจิ ชานาติ, กตฺถจิ น ชานาติฯ เอวญฺจสติ, ยตฺถ ชานาติ, ตเตฺถว ตํ ญาณํ โหติฯ ยตฺถ น ชานาติ, ตตฺถ ตํ ญาณเมว น โหตีติ อาปชฺชตีติฯ วุจฺจเต ฯ ญาเณน จิเนฺตสฺสามีติ จิเนฺตนฺตานํปิ ยตฺถ ยตฺถ ยาถาวโต ชานนํ น โหติ, ตตฺถ ตตฺถ ญาณ วิปฺปยุตฺต จิตฺตํ โหติฯ ญาณปฺปฏิ รูปกา จ ธมฺมา อตฺถิ จิตฺตญฺจ วิตโกฺก จ, วิจาโร จ, ทิฏฺฐิ จฯ เอเตหิ จิเนฺตนฺตาปิ อหํ ญาเณน จิเนฺตมีติ มญฺญนฺติฯ ''เทยฺย ธมฺมปฏิคฺคาหก สมฺปตฺตี''ติ เทยฺยธมฺม วตฺถุ สมฺปตฺติ, ปฏิคฺคาหก ปุคฺคล สมฺปตฺติฯ ''อพฺยาปชฺชโลกูปปตฺติตา''ติ เอตฺถ อพฺยาปชฺชโลโก นาม กายิกทุกฺข เจตสิก ทุกฺข รหิโต อุปริเทวโลโก วา พฺรหฺมโลโก วาฯ อุปปชฺชนํ อุปปตฺติฯ ปฏิสนฺธิวเสน อุปคมนนฺติ อโตฺถฯ อพฺยาปชฺชโลกํ อุปปตฺติ ยสฺส โส อพฺยาปชฺช โลกูปปตฺติฯ ตสฺส ภาโวติ วิคฺคโหฯ ''กิเลส ทูรตา''ติ สมาปตฺติ พเลน วา, อญฺญตรปฺปฏิปตฺติยา วา, วิกฺขมฺภิต กิเลสตา วา, อริยมเคฺคน สมุจฺฉินฺน กิเลสตา วาฯ

เตสํ อุปฺปตฺติ วิธานํ วิสุทฺธิ มเคฺค ขนฺธนิเทฺทเส เอวํ วุตฺตํฯ ยทาหิ เทยฺยธมฺม ปฏิคฺคาหกาทิ สมฺปตฺติํ อญฺญํ วา โสมนสฺสเหตุํ อาคมฺม หฏฺฐตุโฏฺฐ อตฺถิทินฺนนฺติอาทินยปฺปวตฺตํ

สมฺมาทิฏฺฐึ ปุเรกฺขิตฺวา อสํสีทนฺโต อนุสฺสาหิโตปเรหิ ทานาทีนิ ปุญฺญานิ กโรติ, ตทาสฺส โสมนสฺสสหคตํ ญาณ สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ อสงฺขารํ โหติฯ ยทา ปน วุตฺตนเยน หฏฺฐตุฏฺโฐ สมฺมาทิฏฺฐึ ปุเรกฺขิตฺวา อมุตฺต จา คตาทิวเสน สํสีทมาโน วา ปเรหิ วา อุสฺสาหิโต กโรติ, ตทาสฺส ตเทว จิตฺตํ สสงฺขารํ โหติฯ อิมสฺมิญฺหิ อเตฺถ สงขาโรติ เอตํ อตฺตโน วา ปเรสํ วา วเสน ปวตฺตสฺส ปุพฺพปฺปโยคสฺสาธิวจนํฯ ยทา ปน ญาติ ชนสฺส ปฏิปตฺติ ทสฺสเนน ชาตปริจยา พาลทารกา ภิกฺขู ทิสฺวา โสมนสฺส ชาตาสหสา กิญฺจิ เทว หตฺถคตํ ททนฺติ วา วนฺทนฺติ วา, ตทา ตตียํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ยทา ปน เทถวนฺทถาติ ญาตีหิ อุสฺสาหิตา เอวํ ปฏิปชฺชนฺติ, ตทา จตุตฺถํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ยทา ปน เทยฺยธมฺม ปฏิคฺคาหกาทีนํ อสมฺปตฺตึ อเญฺญสํ วา โสมนสฺสเหตูนํ อภาวํ อาคมฺม จตูสุปิ วิกเปฺปสุ โสมนสฺสรหิตา โหนฺติฯ ตทา เสสานิ จตฺตาริ อุเปกฺขาสหคตานิ อุปฺปชฺชนฺตีติฯ

๔๒. อฏฺฐปีติ เอตฺถ ปิสเทฺทน อิมานิ จิตฺตานิ น เกวลํ อเฏฺฐว โหนฺติ ฯ อถ โข ตโต พหูนิปิ พหุตรานิปิ โหนฺตีติ อิมํ สมฺปิณฺฑนตฺถํ ทีเปตีติ ทเสฺสตุํ ''เตนา''ติอาทิวุตฺตํฯ ทสสุ ปุญฺญกิริยาวตฺถูสุ ทิฏฺฐุชุ กมฺมํ นาม ญาณ กิจฺจํฯ ตํ กถํ ญาณ วิปฺปยุตฺต จิเตฺตหิ กโรนฺตีติฯ วุจฺจเตฯ ญาณ สมฺปยุตฺต จิเตฺตหิ ทิฏฺฐึ อุชุํกโรนฺตา เตสํ อนฺตรนฺตรา ญาณโสเต ปติตวเสน ญาณวิปฺปยุตฺต จิเตฺตหิปิ กโรนฺติเยวฯ สเพฺพสตฺตา กมฺมสฺสกาติอาทินา, พุโทฺธ โสภควา, สฺวากฺขาโต โส ธโมฺม, สุปฺปฏิปโนฺน โส สโงฺฆ, ติอาทินา จาติ ทฏฺฐพฺพํฯ เตนาห ''อิมานิ อฏฺฐ จิตฺตานี''ติอาทิํฯ ตตฺถ ทสปุญฺญกิริยวตฺถูนิ นาม 'ทานํ, สีลํ, ภาวนา, อปจายนํ, เวยฺยาวจฺจํ, ปตฺติทานํ, ปตฺตานุโมทนํ, ธมฺมสฺสวนา, ธมฺมเทสนา, ทิฏฺฐุชุ กมฺมํ,ฯ เตหิ คุณิตานิ วฑฺฒิตานิฯ ตานิ จ อฏฺฐฉสุ อารมฺมเณสุ อุปฺปชฺชนฺติฯ ตีณิ จ กมฺมานิ กโรนฺตา เต เหว อฏฺฐหิ กโรนฺติฯ ตานิเยว จ สพฺพานิ อตฺถิ หีนานิ, อตฺถิ มชฺฌิมานิ, อตฺถิ ปณีตานิฯ ตสฺมา ปุน อนุกฺกเมน อารมฺมณาทีหิ วฑฺฒนํ กโรติฯ ตตฺถ ''ตานิ ฐเปตพฺพานี''ติ สมฺพโนฺธฯ ''สุทฺธิกานี''ติ อธิปตีหิ อมิสฺสิตานิฯ ''อิติ กตฺวา''ติ อิติ มนสิ กริตฺวาฯ ตถา ญาณวิปฺปยุตฺตานิ เทฺวสหสฺสานิ สตํ สฏฺฐิ จ โหนฺตีติ โยชนาฯ ''วีมํสาวชฺชิเตหี''ติ วีมํสาธิปติ วชฺชิเตหิฯ ''ตถาคุณิตานี''ติ สพฺพานิ ปุญฺญกิริยาทีหิ สมํ คุณิตานิฯ ''โกสเลฺลนา''ติ โกสลฺลสงฺขาเตนฯ ''นานาวชฺชนวีถิย''นฺติ ญาณวิปฺปยุตฺต วีถีหิ วิสุํ ภูตาย อาวชฺชนาย ยุตฺต วีถิยํฯ ''เตเนวา''ติ วีมํสาธิปติภูเตน เตเนว อุปนิสฺสยญฺญาเณนฯ เอวํ สเนฺตปิ น สกฺกาภวิตุนฺติ สมฺพโนฺธฯ

๔๓. วจนเตฺถ ''รุชฺชนเฏฺฐนา''ติ ตุทนเฏฺฐนฯ ''อหิตเฏฺฐนา''ติ หิตวิรุทฺธเฏฺฐนฯ ''อนิปุณเฏฺฐนา''ติ อสณฺหา สุขุมเฏฺฐนฯ ''อนิฏฺฐวิปากเฏฺฐนา''ติ อนิฏฺฐํ วิปากํ เอเตสนฺติ อนิฏฺฐวิปากานิฯ เตสํ ภาโว อนิฏฺฐ วิปากโฏฺฐฯ เตน อนิฏฺฐ วิปากเฏฺฐนฯ ''ตปฺปฏิ ปกฺขตฺตา''ติ ราคาทีหิ ปฏิปกฺขตฺตาฯ เอวํ ปริยายตฺถ สงฺขาตํ อภิธานตฺถํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ อฏฺฐกถาสุ อาคตํ วจนตฺถํ ทเสฺสติ กุจฺฉิเตติอาทินาฯ ตตฺถ ''กุจฺฉิเต''ติ เชคุจฺฉิตเพฺพ, นินฺทิ ตเพฺพ วาฯ จาเลนฺติ ตทงฺคปฺปหานวเสน, กเมฺปนฺติ วิกฺขมฺภนปฺปหานวเสน, วิทฺธํเสนฺติ สมุเจฺฉทปฺปหานวเสนฯ ''ตนุกรณเฏฺฐนา''ติ สลฺลิขนเฏฺฐนฯ ''อนฺตกรณเฏฺฐนา''ติ ปริโยสานกรณเฏฺฐนฯ ''อปิ จา''ติ อาทิ ทีปนียทสฺสนํฯ ''โกสลฺล สมฺภูตเฏฺฐนา''ติ มหาอฏฺฐกถานโยฯ ตตฺถ, กุสลสฺส ปณฺฑิตสฺส ภาโว เอกาสลฺลํฯ ญาณํฯ เตน สมฺภูตํ สญฺชาตํ โกสลฺล สมฺภูตํ ติวิคฺคโหฯ

๔๔. ''พลวกเมฺมนา''ติ ติเหตุ กุกฺกฏฺฐ กเมฺมนฯ ''ทุพฺพล กเมฺมนา''ติ ติเหตุโกมเกน วา ทฺวิเหตุก กุสล กเมฺมน วาฯ ''เกหิจิ อาจริเยหี''ติ โมรวาปิ วาสี มหาทตฺตเตฺถรํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ''สงฺคหกาเรนา''ติ ภทฺทนฺต พุทฺธโฆสเตฺถเรนฯ ''สนฺนิหิต ปจฺจยวเสนา''ติ อาสเนฺน สณฺฐิตปจฺจย วเสนฯ ปจฺจุปฺปนฺน ปจฺจยวเสเนวาติ วุตฺตํ โหติฯ อุปฏฺฐิตานิ กมฺมาทีนิ อา

รมฺมณานิฯ ปวตฺตานิ มหาวิปากานิฯ ‘‘อวิปาก สภาวโต’’ติ อวิปจฺจนสภาวโตฯ อวิปากุปฺปาทนสภาวโตติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อฏฺฐกถาย’’นฺติ ธมฺมสงฺคณิฏฺฐกถายํฯ ‘‘อิธา’’ติ มหาวิปากจิตฺเตฯ ‘‘ตถา อปฺปวตฺติยา จา’’ติ ทานาทิวเสน อปฺปวตฺติโต จฯ

**๔๕**. มหากิริยจิตฺเตฯ ‘‘อุปรี’’ติ วีถิสงฺคเห ตทา รมฺมณ นิยเมฯ ‘‘สยเมวา’’ติ อนุรุทฺธเตฺถเรเนวฯ ‘‘วกฺขตี’’ติ วุจฺจิสฺสติฯ ‘‘ยถารห’’นฺติ ขีณาสวสนฺตาเน อุปฺปนฺนานํ มหากิริยานํ อรหานุรูปํฯ ภูตกถน วิเสสนํ เตน นิวเตฺตตพฺพสฺส อตฺถสฺส อภาวาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ตํ’’ติ สเหตุกคฺคหณํฯ ‘‘พฺยวเจฺฉทกวิเสสน’’นฺติ อเหตุก วิปากกิริย จิตฺตานญฺจ สพฺภาวาตปฺปสงฺคสฺส อวเจฺฉทกํ วิเสสนํฯ ‘‘ยถา สกฺขร กถลิกํปิ มจฺฉคุมฺพํปิ ติฏฺฐนฺตํปิ จรนฺตํปิ ปสฺสตี’’ติ วจเน สกฺขร กถลิกํ ติฏฺฐนฺตํ, มจฺฉคุมฺพํ ติฏฺฐนฺตํปิ จรนฺตํปิ ปสฺสตีติ เอวํ ยถา ลาภ โยชนา โหติฯ ตถา อิธ ปีติฯ

**๔๖**. ‘‘ยทิท’’นฺติ ยา อยํ ทีปน สมตฺถตา, ‘‘อิทํ สามตฺถิย’’นฺติ โยชนาฯ อยํ สมตฺถ ภาโวติ อโตฺถฯ เภทวจเน โจทนายาติ สมฺพโนฺธฯ รจนาคาถายํฯ ‘‘เอตานี’’ติ โสภณ กามาวจรจิตฺตานิฯ ‘‘ปุญฺญ ปาป กฺริยาเภทา’’ติ ปุญฺญ ปาป กฺริยเภเทนฯ

**๔๗**. กตเม ธมฺมา กามาวจราฯ เหฏฺฐโต อวีจินิรยํ ปริยนฺตํ กริตฺวา อุปริโต ปรนิมฺมิตวสวตฺติเทเว อโนฺต กริตฺวาติ เอวํ ปาฬิยํ นิทฺทิฏฺฐตฺตา อิธกามสเทฺทน สโหกาสากามภูมิ วุจฺจตีติ อาห ‘‘กาเม กามภูมิย’’นฺติฯ ปริยาปนฺนาติ ปาฐเสโสฯ ‘‘กฺริยา จา’’ติ เอตฺถ จ สโทฺทปน สทฺทโตฺถฯ อิติ สโทฺท อิเจฺจวํ สทฺทโตฺถฯ เอเตน ปฏิสิทฺธาติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อิธา’’ติ อิมสฺมิํ จิตฺตสงฺคเหฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ สพฺพถาสทฺทสฺสฯ ภโว นาม อินฺทฺริย พทฺธสนฺตานคโต ธมฺมสมูโห วุจฺจติฯ อิธ ปน กามาวจรา ธมฺมาติ ปเท กามสโทฺทฯ โส จ ปถวิ ปพฺพตาทีหิ สทฺธิํ สพฺพํ กามภูมิํ วทตีติ วุตฺตํ ‘‘ภูมิปริยาโย จา’’ติอาทิฯ ‘‘อินฺทฺริยานินฺทฺริยพทฺธ ธมฺม สมูโห’’ติ อินฺทฺริยพทฺธ ธมฺม สมูโห สตฺตสนฺตานาคโต, อนินฺทฺริยพทฺธ ธมฺม สมูโห ปถวิ ปพฺพตาทิคโตฯ ตตฺถ ชีวิตินฺทฺริเยน อนาพโทฺธ อนายโตฺต อนินฺทฺริยพโทฺธติฯ

อิติกามจิตฺตสงฺคหทีปนิยาอนุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

**๔๘**. รูปาวจรจิเตฺตฯ ‘‘สมฺทิเตนา’’ติ ปญฺจงฺค สมฺทิเตนฯ ปญฺจนฺนํ องฺคานํ เอกโต สามคฺคิภูเตนาติ อโตฺถฯ ปญฺจนฺนญฺหิ เอกโต สามคฺคิยํ สติเยว อปฺปนา โหติ, โน อสติฯ สามคฺคิยนฺติ จ สุฏฺฐุ พลวตาย สมคฺคภาเวติ อโตฺถฯ ‘‘ปฏิปชฺชิตพฺพตฺตา’’ติ ปตฺตพฺพตฺตาฯ ฌานํ ทุวิธํ อารมฺมณูปนิชฺฌานญฺจ ลกฺขณู ปนิชฺฌานญฺจาติ อาห ‘‘กสิณาทิกสฺสา’’ติอาทิํฯ อิธ ปน อารมฺมณูปนิชฺฌานํ อธิเปฺปตํฯ อุปนิชฺฌานนฺติ จ กสิณ นิมิตฺตาทิกํ อารมฺมณํ เจตสา อุปคนฺตฺวานิชฺฌานํ โอโลกนํฯ ฌานสทฺทสฺสฌาปนโตฺถปิ สมฺภวตีติ วุตฺตํ ‘‘ปจฺจนีก ธมฺมานญฺจ ฌาปนโต’’ติฯ อคฺคินา วิย กฏฺฐานํ กิเลสานํ ทยฺหนโตติ อโตฺถฯ เอกคฺคตา เอว สาติสฺสยยุตฺตา อปฺปนาปตฺตกาเลติ อธิปฺปาโยฯ ปุพฺพภาเค ปน ปถมชฺฌาเน วิตกฺกสฺส พลวภาโว อิจฺฉิตโพฺพฯ ‘‘สาหี’’ติอาทินา ตทตฺถํ วิวรติฯ สาหิ เอกคฺคตาติ จ วุจฺจตีติ สมฺพโนฺธฯ เอโก อตฺตาสภาโว อสฺสาติ เอกตฺตํฯ เอกตฺตํ อารมฺมณมสฺสาติ เอกตฺตา รมฺมณาฯ เอกคฺคตาฯ ตสฺส ภาโวติ วิคฺคโหฯ

อคฺคสโทฺท โกฏิ อโตฺถฯ โกฏฺฐาสโฏฺฐวาฯ ‘‘ตถา ปวตฺตเน’’ติ จิตฺตสฺส เอกคฺคภาเวน ปวตฺติยํฯ ‘‘อาธิปฺปจฺจคุณโยเคนา’’ติ อธิปติภาวคุณโยเคนฯ อินฺทฺริยปจฺจยตาคุณโยเคนาติ วุตฺตํ โหติฯ สาเยว เอกคฺคตา เอกคฺคตา, สมาธี,ติ จ วุจฺจตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘สมาธี’’ติ ปทสฺส-

สํ-อาธี-ติ-วา, สมอาธีติ-วา, ทฺวิธา ปทเจฺฉโทฯ ตตฺถ สํอุปสโคฺค สมฺมาสทฺทโตฺถฯ สมสโทฺท ปน ธเมฺมน สเมน รชฺชํ กาเรตีติอาทีสุ วิย นามิกสโทฺทติ ทฺวิธา วิกปฺปํ ทเสฺสโนฺต ''สาเยว จิตฺต''นฺติอาทิมาหฯ สาเยว จิตฺตํ-สมฺมา จ อาธิยตีติ สมาธิ, สาเยว จิตฺตํ-สมญฺจ อาธิยตีติ สมาธีติ ทฺวิธา วิกโปฺปฯ ตตฺถ สมฺมา จาติ สุนฺทเรนฯ อาธิยตีติ อาทหติฯ อาทหนญฺจ ฐปนเม วาติ วุตฺตํ ''ฐเปตี''ติฯ สมญฺจาติ อวิสมญฺจฯ ''ตเตฺถวา''ติ ตสฺมิํ อารมฺมเณ เอวฯ ''ลีนุทฺธจฺ จาภาวา ปาทเนนา''ติ ลีนสฺส จ อุทฺธจฺจสฺส จ อภาโว ลีนุทฺธจฺจาภาโวฯ ตสฺส อาปาทนํ อาปชฺชาปนนฺติ วิคฺคโหฯ วิวิเธน จิตฺตสฺส สํหรณํ วิสาหาโรฯ น วิสาหาโร อวิสาหาโรฯ สา เยว จ นิทฺทิฎฺฐาฯ อิติ เอวํ อิเมสุ ทฺวีสุ อเตฺถสุ เอกคฺคตา เอว สาติสฺสยยุตฺตาติ โยเชตพฺพํฯ เอวํ ปน สติ, เอกคฺคตา เอว ฌานนฺติ วตฺตพฺพา, น วิตกฺกาทโยติ โจทนํ ปริหรโนฺต ''วิตกฺกา ทโยปนา''ติอาทิมาหฯ อปิสโทฺท สมฺปิณฺฑนโตฺถฯ ปนสโทฺท ปกฺขนฺตรโตฺถฯ ตสฺสา เอกคฺค ตายฯ ''สา ติสฺสย''นฺติ อติสฺสเยน สหฯ ''โอสกฺกิตุ''นฺติ สํสีทิตุํฯ ''นํ''ติ จิตฺตํฯ ''สํสปฺ ปิตุ''นฺติ เอวํ นุ โข อญฺญถานุ โขติ ทฺวิธา จญฺจลิตุํฯ ''อุกฺกณฺฐิตุ''นฺติ อญฺญาภิมุขี ภวิตุํฯ อา รมิตุนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ลทฺธํ สาตํ เยนาติ ลทฺธสฺสาตํฯ ''สาตํ''ติ สารตฺตํฯ ''อุปพฺรูหิตํ''ติ ภุสํ วฑฺฒิตํฯ ''สนฺต สภาวตฺตา''ติ อุปสนฺต สภาวตฺตาฯ ''ตถา อนุคฺคหิตา''ติ อารมฺมณาภิมุข กรณาทิวเสน อนุคฺค หิตา ฯ สมาธิสฺส กามจฺฉนฺทนีวรณปฺปฎิปกฺขตฺตา ''สยํ…เป…. นีวาเรตฺ วา''ติ วุตฺตํฯ ''นิจฺจลํฐตฺวา''ติ อปฺปนากิจฺจมาหฯ

เอวํ อุปนิชฺฌานตฺถํ ทเสฺสตฺวา ฌาปนตฺถํ ทเสฺสโนฺต ''เตสุ จา''ติอาทิมาหฯ ''ตปฺปจฺ จนีกา''ติ เตสํ ฌานงฺค ธมฺมานํ ปจฺจนีกา ปฎิปกฺขาฯ ''มนสฺมิํ ปี''ติ มโนทฺวาเรปิฯ ปเคว กาย วจีทฺวาเรสูติ เอวํ สมฺภาวนโตฺถ เจตฺถ ปิสโทฺทฯ อปิสโทฺทปิ ยุชฺชติฯ ''ฌาปิตา นาม โหนฺ ตี''ติ ฌานงฺค ธมฺมคฺคีหิ ทฑฺฒานาม โหนฺติฯ ''เอวํ สเนฺตปิ เตสํ สมุทาเย เอว ฌาน โวหาโร สิโทฺธ''ติ โยชนาฯ ''ธมฺม สามคฺคิปธาน''นฺติ ฌานฎฺฐาเน ฌานงฺค ธมฺมานํ มคฺคฎฺฐาเน มคฺ คงฺค ธมฺมานํ โพธิฎฺฐาเน โพชฺฌงฺค ธมฺมานํ สมคฺคภาวปฺปธานํฯ

เอวํ สงฺคหการานํ มติยา ฌานํ วตฺวา อิทานิ อปเรสานํ มติยา ตํ ทเสฺสตุํ ''อปเร''ติอา ทิมาหฯ อปเร ปน วทนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ ตตฺถ ''ยถา สกํกิจฺจานี''ติ สสฺส อิทํ สกํฯ สสฺสาติ อตฺตโนฯ อิทนฺติ สนฺตกํฯ ยานิยานิ อตฺตโน สนฺตกานีติ อโตฺถฯ ''อิตี''ติ ตสฺมาฯ ''ปฎฺฐาเน ฌานปจฺจยํ ปตฺวา…เป…. สาเธนฺติเยว''ฯ วุตฺตญฺหิ ตตฺถฯ ฌานปจฺจโยติ ฌานงฺคานิฌาน สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํ สมุฎฺฐานานญฺจ รูปานํ ฌานปจฺจเยน ปจฺจโยฯ มคฺคปจฺจโยติ มคฺ คงฺคานิ มคฺคสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํ สมุฎฺฐานานญฺจ รูปานํ มคฺคปจฺจเยน ปจฺจโยติฯ ''ปญฺจสมุทิตาทีนี''ติ ปญฺจสมูห ทสสมูหานิฯ ''ปฐมชฺฌานาทิภาวเสฺสวจา''ติ ปฐมชฺฌาน าทิ นามลาภเสฺสวจาติ อธิปฺปาโยฯ ''ฌานภาวสฺสา''ติ ฌานนามลาภสฺสฯ ''ตถาวิธกิจฺจวิเส สาภาวา''ติ ตถาวิธานํ อารมฺมณาภินิโรปนาทีนํ กิจฺจ วิเสสานํ อภาวโตฯ

**๔๙**. ''เอตฺถ สิยา''ติ เอตสฺมิํ ฐาเน ปุจฺฉาสิยาฯ ''องฺค เภโท''ติ ปฐมชฺฌาเน ปญฺจ องฺ คานิ, ทุตียชฺฌาเน จตฺตาริ องฺคานี ติอาทิโก องฺคเภโทฯ ''ปุคฺคลชฺฌาสเยนา''ติ ปุคฺคลสฺส อิจฺฉาวิเสเสนฯ อิติ อยํ วิสชฺชนาฯ ''โส''ติ โส ปุคฺคโลฯ ''หี''ติ วิตฺถาร โชตโกฯ วิตโกฺก สหาโย ยสฺสาติ วิตกฺกสหาโยฯ ''วิตเกฺก นิพฺพินฺทตี''ติ โอฬาริโกวตายํ วิตโกฺก, นีวรณานํ อาสเนฺน ฐิโตติ เอวํ วิตเกฺก อาทีนวํ ทิสฺวา นิพฺพินฺทติฯ ตสฺส อชฺฌาสโยติ สมฺพโนฺธฯ วิตกฺกํ วิราเชติ วิคเมติ อติกฺกมาเปตีติ วิตกฺกวิราโคฯ วิตกฺกวิราโค จ โส ภาวนา จาติ สมาโสฯ ''อุตฺ ตรุตฺตรชฺฌานาธิคมเน''ติ อุตฺตริ อุตฺตริฌานปฺปฎิลาเภฯ อชฺฌาสย พเลน ปาทกชฺฌานสทิสํ น โหตีติ สมฺพโนฺธฯ เจโตปณิธิ อิชฺฌตีติ สมฺพโนฺธฯ ''วิสุทฺธตฺตา''ติ สีลวิสุทฺธตฺตาฯ

๕๐. สงฺขาร เภทวิจารณายํฯ ‘‘สงฺขาร เภโท น วุโตฺต’’ติ ปถมชฺฌาน กุสล จิตฺตํ อสงฺขาริกเมกํ, สสงฺขาริกเมกนฺติอาทินา น วุโตฺตติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘โส’’ติ สงฺขาร เภโทฯ ‘‘สิทฺธตฺตา’’ติ สงฺขาร เภทสฺส สิทฺธตฺตาฯ กถํ สิโทฺธติ อาห ‘‘ตถาหี’’ติอาทิํฯ สุขา ปฏิปทา เยสํ ตานิ สุขปฺปฏิปทานิฯ เตสํ ภาโวติ วิคฺคโหฯ ‘‘โย’’ติ โยคีปุคฺคโลฯ ‘‘อาทิโต’’ติอาทิมฺหิฯ ‘‘วิกฺขเมฺภโนฺต’’ติ วิโมเจโนฺต วิโยคํ กโรโนฺตฯ ทุเกฺขน วิกฺขเมฺภตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘กามาทีนวทสฺสนาทินา’’ติ องฺคารกาสู ปมากามาพหุทุกฺขาพหุปายาสา, อาทีนโว เอตฺถภิโยฺยติอาทินา กาเมสุอาทีนวํ ทิสฺวาฯ อาทิสเทฺทน วิตกฺกาทีสุ อาทีนวทสฺสนํ สงฺคยฺหติฯ ‘‘เตเนวา’’ติ กามาทีนวทสฺสนาทินา เอวฯ เอตฺถ อภิญฺญาเภเทน สงฺขาร เภโท น วตฺตโพฺพ, ปฏิปทา เภเทเนว วตฺตโพฺพติ ทเสฺสตุํ ‘‘ขิปฺปาภิญฺญชฺฌานานํปี’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ, อภิชานนํ อภิญฺญาฯ ขิปฺปาสีฆา อภิญฺญา เยสํ ตานิ ขิปฺปาภิญฺญานิฯ ทนฺธา อสีฆา อภิญฺญา เยสํ ตานิ ทนฺธาภิญฺญานิฯ ฌานานิฯ ‘‘ยทิ เอวํ’’นฺติ เอวํ ปฏิปทา เภเทน สงฺขาร เภโท ยทิ สิยาติ อโตฺถฯ ‘‘วฬญฺชนกาเล’’ติ สมาปตฺติ สมาปชฺชนกาเลฯ ปฏิพนฺธกา นาม อนฺตรายิกาฯ ‘‘สนฺนิหิตาสนฺนิหิตวเสนา’’ติ อาสเนฺน สณฺฐิตาสณฺฐิตวเสนฯ สุทฺธํ วิปสฺสนายานํ เยสํ เต สุทฺธวิปสฺสนายานิกาฯ ‘‘สุทฺธํ’’ติ สมถชฺฌาเนน อสมฺมิสฺสํฯ ‘‘สเตฺถน หนิตฺวา’’ติ ปเร น สเตฺถน หนนโต ฉินฺทนโตฯ ‘‘สหสา’’ติ สีฆตเรนฯ ‘‘มรนฺตานํ อุปฺปนฺนํ’’ติ มรณาสนฺนกาเล อุปฺปนฺนํติ อธิปฺปาโยฯ อนาคามิโน หิ สุทฺธ วิปสฺสนายานิกาปิ สมานา สมาธิสฺมิํ ปริปูรการิโน นาม โหนฺติฯ อิจฺฉเนฺต สฺสติ กิญฺจิ นิมิตฺตํ อารพฺภมนสิการ มเตฺตนปิ ฌานํ อิชฺฌติฯ เตนาห ‘‘ตํปิ มคฺคสิทฺธคติก’’นฺติฯ ‘‘รูปีพฺรหฺมโลเก’’ติ อิทํ อฏฺฐนฺนํ สมาปตฺตีนํปิ ตตฺถ ปากติกภาวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ อรูปี พฺรหฺมโลเก ปน เอกา เอว สมาปตฺติ ปากติกาสมฺภวติฯ อุปปตฺติสิทฺธชฺฌานานํ ภวนฺตเร สนฺนิหิต ปจฺจยเภเทน สงฺขาร เภโท วุโตฺต, โส กถํ ปเจฺจตโพฺพติ อาห ‘‘เอกสฺมิํ ภเวปิ…เป…. ยุตฺตานิ โหนฺตี’’ติฯ เอกสฺมิํ ภเวสพฺพปฺปถมํ ลทฺธกาเล สงฺขาร เภทสฺส อาสนฺนตฺตา วฬญฺชนกาเลปิ โส เอว สงฺขาร เภโท สิยาติ อาสงฺกาสมฺภวโต อิทํ วุตฺตํฯ เตน ภวนฺตเร อุปปตฺติ สิทฺธชฺฌานานํ สนฺนิหิต ปจฺจยเภเทน สงฺขารเภเท วตฺตพฺพเมว นตฺถีติ ทเสฺสติฯ อิทานิ ตานิ มคฺค สิทฺธชฺฌาน อุปปตฺติ สิทฺธชฺฌานานิ สนฺนิหิตปจฺจยํ อนเปกฺขิตฺวา มคฺคกฺขณ อุปปตฺติกฺขเณสุ สิทฺธกาเล ฌานุปฺปตฺติ ปฏิปทาย เอว สพฺพโส อภาวํ คเหตฺวา อปรํ วิกปฺปํ ทเสฺสตุํ ‘‘ฌานุปฺปตฺติ ปฏิปทา รหิตตฺตา วา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ เอวํ มหคฺคตฌานานํ อฏฺฐกถาวเสน สิทฺธํ สงฺขาร เภทํ วตฺวา อิทานิ ปาฬิวเสนาปิ โส สิโทฺธ เยวาติ ทเสฺสตุํ ‘‘อปิจา’’ติอาทิ อารทฺธํฯ ทุกฺขปฺปฏิปทาปุพฺพกานํ ทฺวินฺนํ ทนฺธาภิญฺญขิปฺปาภิญฺญสมาธีนํฯ ‘‘เอตฺตาวตา’’ติ เอตํ ปริมาณํ อสฺสาติ เอตฺตาวํฯ เอตฺตาวเนฺตนฯ เอตฺถ สิยา, กสฺมา อิธ สงฺขารเภโท น วุโตฺตติอาทินา วจนกฺกเมน สิโทฺธ โหตีติ สมฺพโนฺธฯ เสสํ สุวิเญฺญยฺยํฯ

๕๑. วิภาวนิปาเฐฯ ปริกมฺมํ นาม ปถวี, ปถวี, อาโป, อาโป-ติอาทิกํ, รูปํ อนิจฺจํ, รูปํ ทุกฺขํ, รูปํ อนตฺตา-ติอาทิกญฺจภาวนาปริกมฺมํ อธิกาโร นาม ปุพฺพภเวกตภาวนากมฺมํฯ ปุพฺพภเว ฌานมคฺคผลานิปเตฺถตฺวา กตํ ทานสีลาทิ ปุญฺญกมฺมญฺจฯ ‘‘อิทํ ตาวนยุชฺชตี’’ติ เอตฺถ ตาวสโทฺท วตฺตพฺพนฺตราเปกฺขเน นิปาโตฯ เตน อปรํปิ วตฺตพฺพํ อตฺถีติ ทีเปติฯ ปุพฺพาภิสงฺขาโร ทุวิโธ ปกติ ปุพฺพาภิสงฺขาโร, ปโยคปุพฺพาภิสงฺขาโรติฯ ตตฺถ ปริกมฺม ปุพฺพาภิสงฺขาโร ปกติ ปุพฺพาภิสงฺขาโร นาม, อยํ ปกติ ปจฺจยคโณ เอวฯ ปุเพฺพ วุโตฺต ปุพฺพปฺปโยโค ปโยคปุพฺพาภิสงฺขาโร นาม ฯ โส เอว อิธาธิเปฺปโตติ ทเสฺสตุํ ‘‘นหี’’ติอาทิมาหฯ ‘‘อนฺตมโส’’ติ อนฺติมปริเจฺฉเทนฯ ‘‘อาโลปภิกฺขา’’ นาม เอกา โลปภิกฺขาฯ โส ปริกมฺมสงฺขาตปุพฺพาภิสงฺขาโรฯ ฌานานิ จ สพฺพานิ อุปฺปนฺนานิ นาม นตฺถีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อิตี’’ติ ตสฺมาฯ ‘‘โส’’ติ ภาวนาภิสงฺขาโรฯ ‘‘เตสํ’’ติ สเพฺพสํปิ ฌานานํฯ น หิ โลกิยชฺฌานานิ นาม…เป…. อตฺถิ, อิเมสํ สตฺตานํ สพฺพกเปฺปสุปิ กปฺปวินาสกาเล ฌานานิ ภาเวตฺวา พฺรหฺมโลก ปรายนตา สพฺภาวาติ อธิปฺปา

โยฯ ‘‘ปุเพฺพ สมถกเมฺมสุ กตาธิการสฺสา’’ติ อาสนฺนภเวกตาธิการํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ทูรภเว ปน สมถกเมฺมสุ อกตาธิกาโร นาม โกจิ นตฺถีติฯ ‘‘เอวเมวา’’ติ เอวํ เอวฯ วิปากชฺฌาเนสุ สงฺขาร เภทสฺส ปุพฺพ กมฺมวเสน วตฺตพฺพตฺตา ‘‘กุสล กฺริยชฺฌาเนสู’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘อถวาติอาทิโก ปจฺฉิม วิกโปฺป นาม’’ อถวา ปุพฺพาภิสงฺขาเรเนว อุปฺปชฺชมานสฺส นกทาจิ อสงฺขาริกภาโว สมฺภวตีติ อสงฺขาริกนฺติ จ, พฺยภิจาราภาวโต สสงฺขาริกนฺติ จ น วุตฺตนฺติ อยํ วิกโปฺปฯ ตตฺถ อ สงฺขาริกนฺติ จ น วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘พฺยภิจารา ภาวโต’’ติ อสงฺขาริกภาเวน ปสงฺคาภาว โตฯ สสงฺขาริกนฺติ จ น วุตฺตํฯ ยทิ วุเจฺจยฺยฯ นิรตฺถ กเมวตํภเวยฺยฯ กสฺมา, สมฺภว พฺยภิจา รานํ อภาวโตฯ สมฺภเว พฺยภิจาเร จฯ วิเสสนํ สาตฺถกํ สิยาติ หิ วุตฺตํฯ น จ นิรตฺถกวจนํ ปณฺฑิ ตา วทนฺติฯ กสฺมา, อปณฺฑิตลกฺขณตฺตาฯ สติ ปน สมฺภเว จ พฺยภิจาเร จ, ตถา สกฺกา วตฺตุํฯ กสฺมา, สาตฺถกตฺตาฯ สาตฺถกเมว ปณฺฑิตา วทนฺติฯ กสฺมา, ปณฺฑิต ลกฺขณตฺตาติ อธิปฺปา โยฯ

**๕๒**. ปฎิปทา อภิญฺญาววตฺถาเนฯ ‘‘นิมิตฺตุปฺปาทโต’’ติ ปฎิภาคนิมิตฺตสฺส อุปฺปาทโตฯ สุขาปน ปฎิปทา, ปจฺฉาทนฺธํ วา ขิปฺปํ วา อุปฺปนฺนํ ฌานํ สุขปฺปฎิปทํ นาม กโรตีติ โยชนาฯ ‘‘ปุพฺพภเว’’ติ อาสเนฺน ปุพฺพภเวฯ อนฺตรายิกธมฺมา นาม ‘กิเลสนฺตรายิโก จ, กมฺมนฺตรายิโก จ, วิปากนฺตรายิโก จ, ปญฺญตฺติ วีติกฺกมนฺตรายิโก จ, อริยูปวาทนฺตรายิโก จฯ ตตฺถ ติโสฺส นิยตมิจฺฉาทิฎฺฐิโยกิเลสนฺตรายิโก นามฯ ปญฺจานนฺตริย กมฺมานิ กมฺมนฺตรายิโก นามฯ อ เหตุก ทฺวิเหตุกปฺปฎิสนฺธิวิปากา วิปากนฺตรายิโก นามฯ ภิกฺขุ ภาเวฐิตานํ วินย ปญฺญตฺตึ วี ติกฺกมิตฺวา อกตปฺปฎิกโมฺม วีติกฺกโม ปญฺญตฺติวีติกฺกมนฺตรายิโก นามฯ ปฎิกเมฺมปนกเต อนฺ ตรายิโก น โหติฯ อริยปุคฺคลานํ ชาติอาทีหิ อุปวทิตฺวา อโกฺกสิตฺวา อกตปฺปฎิกมฺมํ อโกฺกสนํ อริยูปวาทนฺตรายิโก นามฯ อิธปิ ปฎิกเมฺม กเต อนฺตรายิโก น โหติฯ เสเสสุ ตีสุ ปฎิกมฺมํ นาม นตฺถิฯ อิเม ธมฺมา อิมสฺมึ ภเว ฌานมคฺคานํ อนฺตรายํ กโรนฺตีติ อนฺตรายิกา นามฯ เตหิ วิ มุโตฺต อนฺตรายิก ธมฺม วิมุโตฺต นามฯ ‘‘กลฺยาณปฺปฎิปตฺติยํ ฐิโต’’ติ สีลวิสุทฺธิ อาทิกาย กลฺ ยาณปฺปฎิปตฺติยํ ปริปูรณ วเสน ฐิโตฯ ‘‘ฉินฺนปลิโพโธ’’ติ อาวาสปลิโพธาทีนิ ทสวิธานิ ปลิโพธกมฺมานิ ฉินฺทิตฺวา ฐิโตฯ ‘‘ปหิตโตฺต’’ติ, ยนฺตํ ปุริสถาเมน ปุริสปรกฺกเมน ปตฺตพฺพํ, น ตํ อปตฺวา วีริยสฺส สณฺฐานํ ภวิสฺสตีติ เอวํ ปวเตฺตน สมฺมปฺปธาน วีริเยน สมนฺนาคโตฯ โส หิ ปหิโต เปสิโต อนเปกฺขิโต อตฺตภาโว อเนนาติ ปหิตโตฺตติ วุจฺจติฯ ‘‘นสมฺปชฺชตีติ นตฺถิ’’ฯ สเจ ปญฺจปธานิยงฺคสมนฺนาคโต โหตีติ อธิปฺปาโยฯ ปญฺจปธานิยงฺคานิ นาม สทฺธาสมฺปนฺน ตา, อสาเฐยฺยํ, อาโรคฺยํ, อลีนวีริยตา, ปญฺญวนฺตตา,ติฯ

**๕๒**. วิปากชฺฌาเนฯ ‘‘มุทุภูตํ’’ติ ภาวนา พลปริตฺตตฺตามนฺทภูตํฯ มนฺทภูตตฺตา จ ทุพฺ พลํฯ ‘‘นานา กิจฺจฎฺฐาเนสุ จา’’ติ ทสฺสนสวนาทีสุฯ ‘‘หีเนสุปิ อตฺตภาเวสู’’ติ อเหตุก ทฺวิเหตุ กปุคฺคเลสุปิฯ ‘‘อสทิสํปี’’ติ ติเหตุกฺกฎฺฐํปิ กมฺมํ อเหตุกวิปากํปิ ชเนตีติอาทินา อสทิสํปิ วิ ปากํ ชเนติฯ ‘‘ภวงฺคฎฺฐาเนสุ เยวา’’ติ เอตฺถ ภวงฺค สเทฺทน ปฎิสนฺธิฎฺฐาน จุติฎฺฐานานิปิ สงฺคยฺหนฺติฯ ‘‘กุสลสทิสเมวา’’ติ ปฐมชฺฌานกุสลํ ปฐมชฺฌาน วิปากเมว ชเนติ, ทุติยชฺฌาน กุสลํ ทุติยชฺฌาน วิปากเมว ชเนตีติอาทินา กุสล สทิสเมว วิปากํ ชเนติฯ ‘‘กุสลเมว…เป…. กฺริยชฺฌานํ นาม โหติ’’ อเภทู ปจาเรนาติ อธิปฺปาโยฯ เภทมฺปิ อเภทํ กตฺวา อุปจาโร โวหา โร อเภทู ปจาโรฯ

**๕๔**. สงฺคหคาถา วณฺณนายํฯ ฌานานํ เภโท ฌานเภโทฯ อตฺถโต ปน ฌาเนหิ สมฺปโย คเภโท ฌานเภโทติ วุโตฺต โหตีติ อาห ‘‘ฌาเนหิ สมฺปโยคเภเทนา’’ติฯ ปฐมชฺฌานิกํ จิตฺ ตนฺติอาทินา โยเชตพฺพํฯ ‘‘ตเมวา’’ติ รูปาวจร มานสเมวฯ วิภาวนิยํ ปน อุปริสงฺคหคาถายํ

ฌานงฺค โยคเภเทน, กเตฺวเกกนฺตุ ปญฺจธาติ วจนํ ทิสฺวา อิธ ฌาน เภเทนาติ ฌานเงฺคหิ สมฺปโยคเภเทนาติ วุตฺตํฯ เอวํ สเนฺตปิ อิธ ฌานเภทสฺส วิสุํ อธิเปฺปตตฺตา ‘‘อโญฺญหิ ฌานเภโท’’ติอาทิ วุตฺตํฯ

รูปาวจรจิตฺตทีปนิยาอนุทีปนา นิฎฺฐิตาฯ

**๕๕**. อรูปจิตฺตทีปนิยํฯ ‘‘ภุโส’’ติ อติเรกตรํฯ ‘‘สรูปโต’’ติ ปรมตฺถ สภาวโตฯ นตฺถิ ชฎา เอตฺถาติ อชโฎฯ อชโฎ อากาโสติ อชฎากาโสฯ ‘‘ปริจฺฉินฺนากาโส’’ติ ทฺวารจฺฉิทฺทวาตปานจฺฉิทฺทาทิโก อากาโส, ยตฺถ อากาส กสิณ นิมิตฺตํ อุคฺคณฺหนฺติฯ กสิณ นิมิตฺตํ อุคฺฆาเฎตฺวา ลโทฺธ อากาโส กสิณุคฺฆาฎิมากาโส, กสิณํ อุคฺฆาเฎน นิพฺพโตฺต กสิณุคฺฆาฎิโมติ กตฺวาฯ รูปกลาปานํ ปริเจฺฉทมตฺตภูโต อากาโส รูปปริเจฺฉทากาโสฯ ‘‘อนนฺตภาเวน ผรียตี’’ติ จตุรงฺคุลมโตฺตปิโส อนนฺต นามํ กตฺวา ภาวนามนสิกาเรน ผรียติฯ ‘‘เทวานํ อธิฎฺฐานวตฺถู’’ติ มหิทฺธิกานํ คามนคร เทวานํ พลิปฺปฎิคฺคหณฎฺฐานํ วุจฺจติ, ยตฺถ มนุสฺสา สมเย กุล เทวตานํ พลึ อภิหรนฺติฯ ‘‘พลึ’’ติ ปูชนีย วตฺถุ วุจฺจติฯ ‘‘ตสฺมึ’’ติ กสิณุคฺฆาฎิมากาเสฯ ‘‘ตเทวา’’ติ ตํ อารมฺมณเมวฯ กุสลชฺฌานํ สมาปนฺนสฺสวา, วิปากชฺฌาเนน อุปฺปนฺนสฺสวา, กฺริยชฺฌาเนน ทิฎฺฐธมฺม สุข วิหาริสฺสวา, ติโยเชตพฺพํฯ อนนฺตนฺติ วุจฺจติ, ยถาปถวีกสิเณ ปวตฺตนโต ฌานํ ปถวีกสิณนฺติ วุจฺจตีติฯ ‘‘เอกเทเส’’ติ อุปฺปาเทวา ฐิติยํ วา ภเงฺควาฯ อนฺตรหิตตฺตา อนนฺตนฺติ วุจฺจติฯ ‘‘อนนฺต สญฺญิเต’’ติ อนนฺต นามเกฯ ‘‘อนนฺตนฺติ ภาวนาย ปวตฺตตฺตา’’ติ อิทํ ปถมารุปฺปวิญฺญาณํ อนนฺตนฺติ เอวํ ปุพฺพภาค ภาวนาย ปวตฺตตฺตาฯ ‘‘อตฺตโน ผรณาการ วเสนา’’ติ ปุพฺพภาคภาวนํ อนเปกฺขิตฺวาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘นิรุตฺติ นเยนา’’ติ สกเตฺถ ยปจฺจยํ กตฺวา นการสฺสโลเปนฯ ‘‘ปาฬิยา นสเมตี’’ติ วิภงฺค ปาฬิยานสเมติฯ ‘‘อนนฺตํ ผรตี’’ติ อนนฺตํ อนนฺตนฺติ ผรติฯ ‘‘ปถมา รุปฺปวิญฺญาณาภาโว’’ติ ตสฺส อภาว ปญฺญตฺติมตฺตํฯ ‘‘เนวตฺถี’’ติ นตฺถิฯ ‘‘อสฺสา’’ติ จตุตฺถา รุปฺปชฺฌานสฺสฯ อถวาติอาทีสุ ‘‘ปฎุสญฺญา กิจฺจสฺสา’’ติ พฺยตฺตสญฺญา กิจฺจสฺสฯ ‘‘สงฺขาราวเสส สุขุมภาเวน วิชฺชมานตฺตา’’ติ อิมสฺส อตฺถํ วิภาเวโนฺต ‘‘เอตฺถจา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘มุทฺธภูตํ’’ติ มตฺถกปตฺตํฯ ‘‘เทสนาสีสมตฺตํ’’ติ ราชา อาคจฺฉตีติอาทีสุ วิย ปธาน กถามตฺตนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ตเสฺสวา’’ติ ปถมา รุปฺปวิญฺญาณเสฺสวฯ กุสลภูตํ ปถมา รุปฺปวิญฺญาณํ ปุถุชฺชนานญฺจ เสกฺขานญฺจ กุสลภูตสฺส ทุติยารุปฺปวิญฺญาณสฺส อารมฺมณํ โหติฯ อรหา ปน ติวิโธฯ ตตฺถ, เอโกปถมา รุเปฺปฐตฺวา อรหตฺตํ ปตฺวา ปถมารุปฺปํ อสมาปชฺชิตฺวาว ทุติยา รุปฺปํ อุปฺปาเทติฯ ตสฺส กุสลภูตํ ปถมา รุปฺปํ กฺริยภูตสฺส ทุติยา รุปฺปสฺส อารมฺมณํฯ เอโกปถมา รุเปฺปฐตฺวา อรหตฺตํ ปตฺวา ปุน ตเมว ปถมา รุปฺปํ สมาปชฺชิตฺวา ทุติยา รุปฺปํ อุปฺปาเทติฯ เอโก ทุติยา รุเปฺปฐตฺวา อรหตฺตํ คจฺฉติฯ เตสํ ทฺวินฺนํ กฺริยภูตํ ปถมา รุปฺปวิญฺญาณํ กฺริยภูตเสฺสว ทุติยารุปฺปสฺส อารมฺมณํฯ เตนาห ‘‘วิญฺญาณํ นามา’’ติอาทึฯ

อรูปจิตฺตานุทีปนาฯ

**๕๗**. โลกุตฺตรจิเตฺตฯ ‘‘ชลปฺปวาโห’’ติ อุทกธาราสงฺฆาโฎฯ ‘‘ปภวโต’’ติอาทิปวตฺติฎฺฐานโตฯ ‘‘ยถาหา’’ติ กถํ ปาฬิยํ อาหฯ ‘‘เสยฺยถิท’’นฺติ โส กตโมฯ ‘‘อยํ ปี’’ติ อยํ อริยมโคฺคปิฯ เอกจิตฺตกฺขณิโก อริยมโคฺค, กถํ ยาว อนุปาทิเสส นิพฺพานธาตุยาสวติ สนฺทตีติ อาห ‘‘อานุภาวปฺผรณวเสนา’’ติฯ ปาฬิยํ คงฺคาทีนิ ปญฺจนฺนํ มหานทีนํ นามานิฯ ‘‘สมุทฺทนินฺนา’’ติ มหาสมุทฺทาภิมุขํ นินฺนา นมิตาฯ ‘‘โปณา’’ติ อนุปติตาฯ ‘‘ปพฺภารา’’ติ อโธวาหิตาฯ ‘‘กิเลสานํ’’ติ อนุปคมเน กมฺมปทํฯ ปาฬิยํ ‘‘ฆโฎ’’ติ อุทก ปุณฺณฆโฎฯ ‘‘นิกฺโชฺช’’ติ อโธมุขํ ฐปิโตฯ ‘‘โนปจฺจาวมตี’’ติ ปุน โนคิลติฯ ‘‘น ปุเนตี’’ติ น ปุน เอติ นุปคจฺฉติ อริยสาวโกฯ

‘‘น ปเจฺจตี’’ติ น ปฏิ เอติฯ ตทตฺถํ วทติ ‘‘น ปจฺจาคจฺฉตี’’ติฯ เอวํ ตํ อนิวตฺตคมนํ ปาฬิสาธกํ เกหิ ทีเปตฺวา อิทานิ ยุตฺติสาธเกหิ ปกาเสตุํ ‘‘ยถา จา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘ยโต’’ติ ยํ การณาฯ ‘‘เต’’ติ ปุถุชฺชนาฯ ‘‘ทุสฺสีลา’’ติ นิสฺสีลาฯ ‘‘อุมฺมตฺตกา’’ติ ปิตฺตุมฺมตฺตกาฯ ‘‘ขิตฺต จิตฺตา’’ติ ฉฏฺฐิตปกติ จิตฺตายกฺขุมฺมตฺตกาฯ ‘‘ทุปฺปญฺญา’’ติ นิปฺปญฺญาฯ ‘‘เอฬมูคา’’ติ ทุปฺปญฺญตาย เอว ปคฺฆริตลาล มุข มูคาฯ ‘‘ตสฺมิํ มเคฺค เอวา’’ติ อฏฺฐงฺคิเก อริยมเคฺค เอวฯ โส ปน มโคฺค ปฐม มโคฺค, ทุติย มโคฺค, ตติย มโคฺค, จตุตฺถ มโคฺค,ติ จตุพฺพิโธ โหติฯ ‘‘อาทิโต ปชฺชนํ’’ติ จตูสุ มเคฺคสุ อาทิมฺหิ ปฐม มคฺคโสตสฺส ปชฺชนํ คมนํฯ ปฏิลาโภติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘โสตาปตฺติยา’’ติ โสตสฺส อาปชฺชเนนฯ ‘‘อธิคมฺมมาโน’’ติ ปฏิลพฺภมาโนฯ สเพฺพ โพธิปกฺขิย ธมฺมา อนิวตฺต คติยา ปวตฺตมานา โสโตติ วุจฺจนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ สโมฺพธิ วุจฺจติ จตูสุ มเคฺคสุ ญาณํฯ อุปริสโมฺพธิ เอว ปรายนํ เยสํ เต อุปริสโมฺพธิ ปรายนาฯ ปรายนนฺติ จ ปฏิสรณํฯ กถํ โสตาปตฺติ วจนํ มเคฺคน สมานาธิกรณํ โหตีติ วุตฺตํ ‘‘ปฐม มคฺค สงฺขาตาย โสตาปตฺติยา’’ติอาทิฯ ‘‘มเคฺคตี’’ติ คเวสติฯ มาเรนฺต คมโนนิรุตฺตินเยน มโคฺคติ สิชฺฌตีติ วุตฺตํ ‘‘กิเลเส มาเรโนฺต คจฺฉตีติ มโคฺค’’ติฯ

**๕๘**. สกทาคามิ มเคฺคฯ ‘‘สกิํ อาคจฺฉตี’’ติ อิโตคนฺตฺวา ปุน อิธ อาคจฺฉตีติ อโตฺถฯ ‘‘สีเลนา’’ติ ปกติสภาเวนฯ กามโลกํ อาคจฺฉนฺติ เอเตหีติ กามโลกาคมนาฯ กิเลสาฯ เตสํ สพฺภาเวน วิชฺชมานภาเวนฯ ปาฬิยํ ‘‘เอกจฺจสฺส ปุคฺคลสฺสา’’ติ กตฺตุ อเตฺถสามิวจนํฯ เอกเจฺจน ปุคฺคเลน อปฺปหีนา นีติ สมฺพโนฺธ ฯ ‘‘สหพฺยตํ’’ติ สหายภาวํฯ ‘‘อาคามีโหตี’’ติ วตฺวา ตเมวตฺถํ วทติ ‘‘อาคนฺตฺวา อิตฺถตฺต’’นฺติฯ อาคจฺฉติ สีเลนาติ อาคนฺตฺวาฯ อิตฺถํ ภาโว อิตฺถตฺตํฯ อิมํ กามตฺตภาวํ อาคนฺตฺวา, ตสฺมา อาคามี นาม โหตีติ โยชนาฯ ‘‘อยญฺจ อโตฺถ’’ติ ปฏิสนฺธิวเสน สกิํ อิมํ โลกํ อาคจฺฉตีติอาทิโก อโตฺถฯ ‘‘กิเลส คติวเสนา’’ติ กามโลกา คมน กิเลส คติวเสนฯ มคฺคสหาเยน ฌาเนน วิกฺขมฺภิตา กิเลสา มเคฺคน สมุจฺฉินฺนฺน คติกา โหนฺติฯ อยํ มคฺคสหาโยฌานานุภาโว นามฯ เตนาห ‘‘น หี’’ติอาทิํฯ ‘‘เทวโลกโต’’ติ เอตฺถ พฺรหฺมโลโกปิ สงฺคหิโตฯ ปจฺฉิมสฺมิํ ปน อเตฺถ สตีติ โยชนาฯ อาคมนสีโล อาคนฺตฺวาฯ น อาคนฺตฺวา อนาคนฺตฺวาฯ ‘‘เตนา’’ติ อนาคมเนนฯ ‘‘นานตฺถา สมฺภวโต’’ติ ทฺวีสุ อิตฺถตฺตสเทฺทสุ เอกสฺมิํ อิมํ กามาวจร โลกนฺติ เอกสฺมิํ อิมํ มนุสฺส โลกนฺติ เอวํ นานตฺถานํ อสมฺภวโตฯ ปาฬิยํ ‘‘สพฺยาพโชฺฌ’’ติ เจโตทุกฺข สงฺขาเตน เจตสิกโรคา พาเธน สหิโตฯ เตนาห ‘‘เตหิ ปฏิฆานุสยสฺสา’’ติอาทิํฯ ตตฺถ ‘‘เต’’ติ ปุถุชฺชน โสตาปนฺน สกทาคามิโนฯ สพฺยา พชฺฌานามาติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ปจฺฉิมสฺส วากฺยสฺสา’’ติ อาคนฺตฺวา อิตฺถตฺตํ โสตาปนฺน สกทาคามิโน เตน ทฏฺฐพฺพาติ วากฺยสฺสฯ ‘‘ทฺวีสุ สกทาคามีสู’’ติ อาคนฺตฺวา อิตฺถตฺตนฺติ วุตฺตตฺตา เตน อเตฺถน สกทาคามินามเกสุ ทฺวีสุ โสตาปนฺน สกทาคามีสุฯ ‘‘ปุริมสฺสา’’ติ โสตาปนฺนสฺสฯ ‘‘อนญฺญ สาธารเณเนวา’’ติ ทุติย ผลฏฺฐาทีหิ อสามเญฺญเนวฯ พฺรหฺมโลเกฐิตานํ โสตาปนฺนานํ สตฺตกฺขตฺตุ ปรม ตาทิภาโว นตฺถิ วิย ทุติย ผลฏฺฐานํ สกทาคามิ ภาโวปิ นตฺถิฯ เตนาห ‘‘ปฐม ทุติย ผลฏฺฐาปี’’ติอาทิํฯ ‘‘ตสฺมา’’ติอาทิ ลทฺธคุณวจนํฯ ‘‘อิติ กตฺวา’’ติ อิมินา การเณนฯ ‘‘เหฏฺฐูปรูปปตฺติวเสนา’’ติ อุปริโต อาคนฺตฺวา เหฏฺฐูปปตฺติ จ, เหฏฺฐโต อาคนฺตฺวา อุปรูปปตฺติ จาติ เอวํ เหฏฺฐูปรูปปตฺติวเสนฯ ‘‘เอวญฺจ กตฺวา’’ติอาทิ ทุติย ลทฺธ คุณวจนํฯ ‘‘ปญฺจนฺนํ อิธ นิฏฺฐา’’ติ ปญฺจนฺนํ ปุคฺคลานํ อิธ กามโลเก นิฏฺฐา อนุปาทิเสส นิพฺพานปตฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘โส ปนา’’ติ สกทาคามิ ปุคฺคโล ปนฯ เยสํ ปน อฏฺฐกถา จริยานํ อโตฺถ, เตสํ อเตฺถโส สกทาคามิ ปุคฺคโล ปญฺจวิโธว วุโตฺต, น ฉโฏฺฐ ปุคฺคโลติ โยชนาฯ เยสํ ปน อิมํ โลกนฺติ อโตฺถ, เตสํ อเตฺถ ฉโฏฺฐปิ ลพฺภตีติ ทเสฺสตุํ ‘‘มหาปรินิพฺพาน…เป…. อาคโต เยวา’’ติ วุตฺตํฯ ตตฺถ ‘‘สกิํ อาคมนเฏฺฐน อาคโต เยวา’’ติ สกิํ อาคมนเฏฺฐน สกทาคามีสุ อาคโตเยวฯ สพฺพญฺญุพุทฺธาปิ ปฐม ผลฏฺฐ ภูตา สตฺตกฺขตฺตุ ปรมตายํ สณฺฐิตา วิยาติ โยชนาฯ เอตฺถ จ ‘‘สตฺตกฺขตฺ

ตุปรมตายํ’’ติ สตฺตกฺขตฺตุ ปรมภาเวฯ อิทญฺจ นิทสฺสน วจนมตฺตํฯ สพฺพญฺญุ พุทฺธาปิ ทุติย ผลฏฺฐภูตา สกึ อาคมนปฺปกติยํ สณฺฐิตาเยว โหนฺติฯ กสฺมา, ตสฺมึ ขเณ ตํ สภาวานติ วตฺตน โตติ อธิปฺปาโยฯ สโพฺพปิ โส ฉพฺพิโธ ปุคฺคโล อิธ…เป…. ทฏฺฐโพฺพฯ เอเตน ยํ วุตฺตํ วิภา วนิยํ ปญฺจสุ สกทาคามีสุ ปญฺจมโกว อิธาธิเปฺปโตติฯ ตํ ปฏิกฺขิตฺตํ โหติฯ กสฺมา, ปญฺจมโก เอว อิธ สกทาคามิปเท อธิเปฺปเตสติ อิตเร จตฺตาโร กตฺถ อธิเปฺปตา สิยุนฺติ วตฺตพฺพตฺตาฯ ชนกภูโต สมาโนฯ ‘‘ญายาคตา เอวา’’ติ ยุตฺติโต ปรมฺปราคตา เอวฯ เตนาห ‘‘ยถา’’ติอาทึฯ ‘‘อวิรุโทฺธ’’ติ ญาเยน อวิรุโทฺธฯ

**๕๙**. โอรมฺภาโค นาม เหฏฺฐาภาโค กามโลโกฯ โอรมฺภาคาย สํวตฺตนฺตีติ โอรมฺภาคิยา นิ กามราค พฺยาปาท สํโยชนาทีนิฯ ‘‘โส’’ติ อนาคามิ ปุคฺคโลฯ

**๖๐**. มหปฺผลํ กโรนฺติ สีเลนาติ มหปฺผล การิโนฯ เตสํ ภาโว ‘‘มหปฺผล การิตา’’ฯ สีลาทิ คุโณฯ ‘‘อรหตี’’ติ ปฏิคฺคหิตุํ อรหติฯ ‘‘อรหโต’’ติ อรหนฺตสฺสฯ ‘‘นิพฺพจนํ’’ติ นิรุตฺติฯ วิคฺคห วากฺยนฺติ วุตฺตํ โหติฯ สุทฺธิกสุญฺญตาย ตถา น วจิตฺตานิ, สุญฺญตปฺปฏิปทาย ตถา น วจิตฺ ตานีติอาทินา โยเชตพฺพํฯ ตตฺถ ‘‘สุทฺธิก สุญฺญตายา’’ติ สุทฺธิกสุญฺญตวาเรฯ ‘‘สุญฺ ญตปฺปฏิปทายา’’ติ สุญฺญตปฺปฏิปทาวาเรฯ ‘‘สจฺจ สติปฏฺฐาน วิภเงฺคสุ ปนา’’ติ สจฺจ วิภงฺค สติปฏฺฐาน วิภเงฺคสุ ปน, สพฺพํ จิตฺต วฑฺฒนํ ปาฬิ อฏฺฐกถาสุ เทสนาวาเร วิจาเรตฺวา เวทิ ตพฺพํฯ

**๖๑**. ผลจิเตฺต ฯ โสตาปตฺติยา อธิคตํ ผลํ โสตาปตฺติ ผลํฯ ตตฺถ ‘‘อธิคตํ’’ติ ปฏิลทฺธํฯ อฏฺฐงฺคิก ผลํ สนฺธาย ‘‘เตน สมฺปยุตฺต’’นฺติ วุตฺตํฯ ‘‘นิรุตฺตี’’ติ วิคฺคโหฯ

**๖๒**. ตนฺภูเตปิ กาตุํ น สโกฺกติ, กุโต สมุจฺฉินฺทิตุํฯ ‘‘ตานี’’ติ อินฺทฺริยานิฯ ‘‘ปฏู นี’’ติติกฺ ขานิฯ ‘‘โส’’ติ จตุตฺถ มโคฺคฯ ‘‘ตา จา’’ติ รูปราค, อรูปราค, มาน, อุทฺธจฺจ, อวิชฺชาทโย จฯ ‘‘อเญฺญ จา’’ติ เตหิ ทสหิ สํโยชเนหิ อเญฺญ อหิริกาโนตฺตปฺปาทิเก, สเพฺพปิ ปาป ธเมฺม จฯ

**๖๓**. กิริย จิตฺต วิจารณายํฯ น คหิตํ อิติ อยํ ปุจฺฉาฯ อภาวา อิติ อยํ วิสชฺชนาติอาทินา โยเชตพฺพํฯ ‘‘อสฺสา’’ติ กิริยานุตฺตรสฺสฯ ‘‘นิรนุสยสนฺตาเนปี’’ติ อนุสย รหิเต อรหนฺต สนฺตา เนปิฯ ‘‘อิตี’’ติ วากฺย ปริสมาปนมตฺตํฯ ‘‘วุจฺจเต’’ติ วิสชฺชนา กถียเตฯ ปุน อนุปฺปชฺชนํ อนุปฺ ปาโทฯ อนุปฺปาโท ธโมฺม สภาโว เยสํ เต อนุปฺปาท ธมฺมาฯ เตสํ ภาโวติ วิคฺคโหฯ วิปากญฺจ ชเนตีติ สมฺพโนฺธฯ กถํ ชเนตีติ อาห ‘‘กุสล…เป…. กตฺวา’’ติฯ ตตฺถ, ‘‘กตฺวา’’ติ สาเธตฺวาฯ สเจปิ กเรยฺยาติ โยชนาฯ ‘‘โกจี’’ติ อพฺยโตฺต โกจิ อริยสาวโกฯ ตทา ผล จิตฺตเมว ปวเตฺตยฺ ยาติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ปฏิพาหิตุํ อสกฺกุเณโยฺย’’ติ อปฺปฏิพาหิโย อานุภาโว อสฺสาติ สมาโสฯ

**๖๔**. ‘‘อาทิ อนฺต ปเทเสฺว วา’’ติอาทิมฺหิ ทฺวาทสา กุสลานีติ จ, อเนฺต กฺริย จิตฺตานิ วี สตีติ จ ปเทสุฯ รูเป ปริยา ปนฺนานิ จิตฺตานิฯ อรูเป ปริยา ปนฺนานิ จิตฺตานิฯ ‘‘ปถมาย ภูมิยา ปตฺติยา’’ติ ปถมภูมึ ปาปุณิตุํฯ ‘‘สามญฺญ ผลํ อธิเปฺปตนฺติ วุตฺตํ’’ อฏฺฐสาลินิยํฯ อตฺถโต ปน ธมฺม วิเสโสติ สมฺพโนฺธฯ มคฺค ผล นิพฺพาน สงฺขาโต ธมฺม วิเสโส โลกุตฺตรภูมิ นามาติ โย ชนาฯ อวตฺถา ภูมิ เอว นิปฺปริยายภูมิฯ กสฺมา, อวตฺถา วนฺตานํ ธมฺมานํ สรูปโต ลทฺธตฺตาฯ อิ ตรา โอกาสภูมิ นิปฺปริยาย ภูมิ น โหติฯ กสฺมา, ปญฺญตฺติยา มิสฺสกตฺตาฯ ‘‘ธมฺมานํ ตํ ตํ อวตฺ ถา วิเสสวเสเนว สิทฺธา’’ติ เอเตน อวตฺถา ภูมิ เอว ปธาน ภูมีติ ทเสฺสติฯ กามตณฺหาย วิสยภู โต โอฬาริกากาโร กามาวจรตา นามฯ ภวตณฺหาย วิสยภูโต มชฺฌิมากาโร รูปารูปาวจรตา นามฯ ตาสํ ตณฺหานํ อวิสยภูโต สณฺห สุขุมากาโร โลกุตฺตรตา นามฯ หีนานํ อกุสล กมฺมานํ

วเสน หีนา อปายภูมิโยฯ ปณีตานํ กุสล กมฺมานํ วเสน ปณีตา สุคติ ภูมิโยฯ ตตฺถ จ นานา อกุสล กมฺมานํ วา นานา กุสล กมฺมานํ วา โอฬาริก สุขุมตา วเสน นานา ทุคฺคติ ภูมิโย นานา สุคติ ภูมิโย จ สิทฺธา โหนฺตีติ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ ‘‘อปิ จา’’ติอาทิมาหฯ

**๖๕**. คาถาย ปุพฺพทฺธํ นาม-อิตฺถ เมกูน นวุติ, ปฺปเภทํ ปน มานสนฺติ ปาททฺวยํฯ อปรทฺธํ นาม เอกวีสสตํวาถ, วิภชนฺติ วิจกฺขณาติ ปาททฺวยํฯ ตํ อิมินา น สเมติฯ กถํ น สเมติฯ อิมินา วจเนน สกลมฺปิ คาถํ เอกูน นวุติปฺปเภทํ มานสํ เอกวีส สตํ กตฺวา วิภชนฺตี-ติ เอวํ เอกวากฺยํ กตฺวา โยชนํ ญาเปติฯ ‘‘ปฐมชฺฌาน สทิสเฎฺฐนา’’ติ โลกิย ปฐมชฺฌาน สทิสเฎฺฐนฯ ยํ จตุรงฺคีกํ, ตํ สยเมว ทุติยชฺฌานนฺติ สิทฺธํฯ ยํ ติยงฺคีกํ, ตํ สยเมว ตติยชฺฌานนฺติ สิทฺธํฯ ยํ ทุวงฺคีกํ, ตํ สยเมว จตุตฺถชฺฌานนฺติ สิทฺธํฯ ยํ ปุน ทุวงฺคีกํ, ตํ สยเมว ปญฺจมชฺฌานนฺติ สิทฺธํฯ ‘‘เอวํ วุตฺต’’นฺติ วิภาวนิยํ ฌานงฺควเสน ปฐมชฺฌาน สทิสตฺตา ปฐมชฺฌานญฺจาติ เอวํ วุตฺตํฯ วิตกฺกาทิ องฺคปาตุภาเวน ปญฺจธา วิภชนฺตีติ สมฺพนฺโธฯ น อิตรานิ โลกิยชฺฌานานิ สาติสฺสยโต ฌานานิ นาม สิยุํฯ กสฺมาติ อาห ‘‘ตานิ หี’’ติอาทิํฯ ตตฺถ ‘‘ตานี’’ติ โลกิยชฺฌานานิฯ ‘‘อุเปจฺจา’’ติ อุปคนฺตฺวาฯ ‘‘ฌาเปนฺตี’’ติ ทหนฺติฯ ปกติยา เอว สิโทฺธ โหติ, น ปาทกชฺฌานาทิวเสน สิโทฺธฯ ‘‘กิจฺจ’’นฺติ ปญฺจงฺคีก ภาวตฺถาย กตฺตพฺพ กิจฺจํฯ ‘‘เตน ปจฺจย วิเสเสนา’’ติ ปาทกชฺฌานาทินา ปจฺจย วิเสเสนฯ ‘‘ตสฺมิํ’’ติ ปจฺจย วิเสเสฯ ยถาโลกิยชฺฌาเนสุ อุปจารภูตา ภาวนา กาจิ วิตกฺก วิราค ภาวนา นาม โหติ…เป…. กาจิ รูป วิราค ภาวนา นามฯ อสญฺญิ คามีนํ ปน สญฺญา วิราค ภาวนา นาม โหติฯ เอวเมวนฺติ โยชนาฯ ‘‘สา’’ติ อุปจาร ภาวนา ฯ‘‘อุเปกฺขา สหคตํ วา’’ติ เอตฺถ วา สเทฺทน รูปสมติกฺกมํ วา สญฺญา สมติกฺกมํ วาติ อวุตฺตํ วิกเปฺปติฯ อาทิกมฺมิกกาเล เอวํ โหตุ, วสิภูตกาเล ปน กถนฺติ อาห ‘‘ฌาเนสู’’ติอาทิํฯ นานาสตฺติยุตฺตา โหตีติ วตฺวา นานาสตฺติโย ทเสฺสติ ‘‘กาจี’’ติอาทินาฯ ยา อุปจาร ภาวนาฯ ‘‘วิตกฺกํ วิราเชตุํ’’ติ วิตกฺกํ วิคเมตุํฯ อตฺตโน ฌานํ อวิตกฺกํ กาตุนฺติ วุตฺตํ โหติฯ เตนาห ‘‘อติกฺกาเมตุํ’’ติฯ สา อุปจาร ภาวนาฯ เสสาสุปิ อุปจาร ภาวนาสุฯ

**๖๖**. (ก) ‘‘สา วิปสฺสนา’’ติ วุฎฺฐานคามินิ วิปสฺสนาฯ ‘‘วิปสฺสนา ปากติกา เอวา’’ติกาจิ วิราค ภาวนา นาม น โหตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘นิยาเมตุํ’’ติ อวิตกฺกเมว โหตูติ วทมานา วิย ววตฺถเปตุํฯ ‘‘อธิปฺปาโย’’ติ ปาทกวาทิเตฺถรสฺส อธิปฺปาโยฯ ‘‘สมฺมสียตี’’ติ อิทํ ฌานํ อนิจฺจํ ขยเฎฺฐน, ทุกฺขํ ภยเฎฺฐน, อนตฺตา อสารกเฎฺฐนาติ สมฺมสียติ สมนุปสฺสียติฯ ตํ อฏฺฐกถาย น สเมติฯ วุตฺตญฺหิ ตตฺถฯ ยโต ยโต สมาปตฺติโต วุฎฺฐาย เย เย สมาปตฺติ ธเมฺม สมฺมสิตฺวา มโคฺค นิพฺพตฺติโต โหติฯ ตํ ตํ สมาปตฺติ สทิโสว โหติฯ สมฺมสิตสมาปตฺติ สทิโสติ อโตฺถติฯ เอตฺถ หิ ‘‘ยโต ยโต สมาปตฺติโต วุฎฺฐายา’’ติ เอเตน ปาทกชฺฌานํ กถิตํ โหติฯ ‘‘ปาทกชฺฌาเน สตี’’ติ เอเตน อยํ วาโทปิ ปาทกชฺฌาเนน วินา นสิชฺฌตีติ ทเสฺสติฯ ‘‘วิปสฺสนาปิ…เป…. ปตฺตา โหตี’’ติ เอเตน อิมสฺมิํ วาเทปิ วิปสฺสนา นิยาโม อิจฺฉิตโพฺพติ ทเสฺสติฯ เตนาห ‘‘ยถาโลกิยชฺฌาเนสู’’ติอาทิํฯ กามเฌจตฺถ…เป…. อวิโรโธ วุโตฺต วิย ทิสฺสติฯ กถํฯ ปญฺจมชฺฌานโต วุฎฺฐาย หิ ปฐมชฺฌานาทีนิ สมฺมสโต อุปฺปนฺนมโคฺค ปฐมเตฺถรวาเทน ปญฺจมชฺฌานิโก, ทุติย วาเทน ปฐมาทิชฺฌานิโก อาปชฺชตีติ เทฺวปิ วาทา วิรุชฺฌนฺติฯ ตติย วาเทน ปเนตฺถ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ฌานิโก โหตีติ เต จ วาทา น วิรุชฺฌนฺติ, อชฺฌาสโย จ สาตฺถโก โหตีติ เอวํ อวิรุโทฺธ วุโตฺต โหตีติฯ เอตฺถ ปน ยํ อิจฺฉติ, ตํ ฌานิโก โหติฯ อิจฺฉาย ปน อสติ, วิโรโธเยวฯ เตนาห ‘‘อิเม ปน วาทาฯ …เป…. ฯ วิโรโธ ปริหริตุํ’’ติฯ ปาฬิยํ ‘‘อชฺฌตฺตํ สุญฺญตํ มนสิ กโรตี’’ติ อชฺฌตฺตสนฺตาเนตํ ตํ ฌานญฺจ ฌานสหคตญฺจ ขนฺธ ปญฺจกํ นิจฺจ สุข อตฺต ชีวโต สุญฺญตํ มนสิ กโรติฯ ‘‘น ปกฺขนฺทตี’’ติ น ปวิสติฯ ‘‘สนฺนิสาเทตพฺพํ’’ติ สนฺนิสินฺนํ

กาตพฺพํฯ ‘‘เอโกทิกาตพฺพํ’’ติ เอกมุขํ กาตพฺพํฯ ‘‘สมาทหาตพฺพํ’’ติ สุฏฺฐุ ฐเปตพฺพํฯ ‘‘นิสฺสายา’’ติ ปาทกํ กตฺวาติ อธิปฺปาโยฯ

**๖๗**. (ก) วาทวิจารณายํฯ อุปจาร ภาวนา เอว อุปริชฺฌาเน ฌานงฺคํ นิยาเมตีติ วุตฺตํฯ เหฏฺฐา ปน อชฺฌาสโย เอว อุปริชฺฌาเน ฌานงฺคํ นิยาเมตีติ วุตฺตํฯ ตตฺถ ‘‘อชฺฌาสโย เอวา’’ติ เอว สเทฺทน ปาทกชฺฌานํ นิวตฺเตตฺติฯ ‘‘อิธ อุปจาร ภาวนา เอวา’’ติ เอว สเทฺทน อชฺฌาสยํ นิวตฺเตตฺติฯ เอเตสุ หิ ทฺวีสุ สห ภาวีสุ อุปจาร ภาวนา เอว ปธานํ โหติฯ อชฺฌาสโย ปน ตสฺส นานา สตฺติโยคํ สาเธติฯ ‘‘อชฺฌาสย สามญฺญํ สณฺฐาตี’’ติ มเคฺค ยํ ลทฺธพฺพํ โหติ, ตํ ลพฺภตุ, มยฺหํ วิเสโส นตฺถีติ เอวํ อชฺฌาสย สามญฺญํ สณฺฐาติฯ ‘‘ตสฺมิ’’นฺติ อชฺฌาสย วิเสเสฯ ‘‘โส’’ติ อชฺฌาสย วิเสโสฯ กสฺมา ยุตฺตนฺติ อาห ‘‘อิจฺฉิ ติจฺฉิต…เป…. นิพฺพตฺตนํ’’ติฯ ‘‘สพฺพชฺฌาเนสุ จิณฺณวสิภูตานํ’’ติ อิทํ สมาปชฺชนนฺติ จ นิพฺพตฺตนนฺติ จ ปท ทฺวเย สมฺพนฺธ วจนํฯ ‘‘วิปสฺสนา วิเสสตฺถาย เอวา’’ติ วุฏฺฐาน คามินิ วิปสฺสนา วิเสสตฺถาย เอวฯ ยสฺมา ปน อฏฺฐสุ สมาปตฺตีสุ เอเกกาย สมาปตฺติยา วุฏฺฐาย วุฏฺฐิต สมาปตฺติ ธมฺม สมฺมสนํ อาคตํ, น ปน อญฺญชฺฌาน สมฺมสนํฯ ตสฺมา ปาทกชฺฌานเมว ปมาณนฺติ โยชนาฯ ปาฬิปเทสุ ‘‘คหปตี’’ติ อาลปน วจนํฯ ‘‘วิวิเจฺจวา’’ติ วิวิจฺจิตฺวา เอวฯ วิวิโตฺต วิคโต หุตฺวา เอวฯ ‘‘อุปสมฺปชฺชา’’ติ สุฏฺฐุ สมฺปาปุณิตฺวาฯ ‘‘อิติ ปฏิสญฺจิกฺขตี’’ติ เอวํ ปจฺจเวกฺขติฯ ‘‘อภิสงฺขตํ อภิสเญฺจตยิต’’นฺติ สุสํ สมฺปิณฺฑิตํ, สํวิทหิตํฯ ‘‘ตตฺถ ฐิโต’’ติ ตสฺมิํ ปฐมชฺฌาเน อปริหีโน หุตฺวา ฐิโตฯ ‘‘เมตฺตา เจโต วิมุตฺตี’’ติ เมตฺตาฌานสงฺขาตา เจโตวิมุตฺติ, อญฺญตฺถ อลคฺคนวเสน จิตฺตสฺส ปวตฺติฯ ตถา กรุณา เจโตวิมุตฺติฯ มุทิตา เจโตวิมุตฺติฯ ‘‘วิเวกช’’นฺติ กายวิเวก จิตฺตวิเวกานํ วเสน ชาตํฯ ‘‘ปีติ สุขํ’’ติ ปีติยา จ สุเขน จ สมฺปนฺนํฯ อถวา, วิเวเกหิ ชาตานิ ปีติ สุขานิ อสฺสาติ วิเวกชํ ปีติ สุขํฯ มเชฺฌ นิคฺคหิตาคโมฯ รูปเมว รูปคตํ, เวทนา เอว เวทนา คตนฺติอาทินา สมาโสฯ คตสโทฺท จ ปทปูรณมเตฺต ทฏฺฐโพฺพฯ ‘‘เตเนว ธมฺม ราเคน ตายธมฺมนนฺทิยา’’ติ วิปสฺสนานิ กนฺติมาหฯ สหเตฺถ จ กรณ วจนํฯ โอปปาติโก โหตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ตตฺถ ปรินิพฺพายี’’ติ พฺรหฺมโลเก อวสฺสํ ปรินิพฺพาย น ธโมฺมฯ เตนาห ‘‘อนาวตฺติ ธโมฺม ตสฺมา โลกา’’ติฯ ‘‘ปาทกชฺฌานเมว ปมาณ’’นฺติ ปาทกชฺฌานเมว มเคฺคฌานงฺคํ นิยาเมสฺสติ, น สมฺมสิตชฺฌานนฺติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ปาทกํ อกตฺวา’’ติ อาสเนฺน อสมาปชฺชิตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ยํ ยํ ฌานํ อิจฺฉนฺตี’’ติ มเคฺค อิจฺฉนฺติฯ

**๖๖**. (ข) ‘‘ตถา วิโธ’’ติ ตถา ปกาโรฯ อาสเนฺน วุฏฺฐิตเสฺสว ฌานสฺสฯ ‘‘จิตฺตสนฺตานํ วิเสเสตุํ’’ติ สเจ ปาทกชฺฌานํ ปฐมชฺฌานํ โหติ, ตโต ปรํ ปวตฺตํ จิตฺตสนฺตานํ วิตเกฺก นินฺนํ โหติ, วิตเกฺก ปกฺขนฺทติฯ อถ ปาทกชฺฌานํ ทุตียชฺฌานํ โหติฯ ตโต ปรํ ปวตฺตํ จิตฺตสนฺตานํ วิจาเร นินฺนํ โหติ, วิจาเร ปกฺขนฺทตีติอาทินา นเยน จิตฺตสนฺตานํ วิเสเสตุํฯ ‘‘ยํ ตตฺถ วุตฺตํ’’ ติยํ วิภาวนิยํ วุตฺตํฯ

เวทนา วิจารณายํฯ ‘‘น สิโทฺธ’’ติ สิโทฺธ น โหติฯ ‘‘อญฺญถา’’ติ อเญฺญน ปกาเรนฯ คหิเต สตีติ โยชนาฯ ปาทกชฺฌานาทีนํ วเสน สิโทฺธติ คหิเต สตีติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ยาย กาย จิ เวทนาย ยุตฺตา หุตฺวา’’ติ โสมนสฺส เวทนาย วายุตฺตา หุตฺวา อุเปกฺขา เวทนาย วา ยุตฺตา หุตฺวาฯ ‘‘เตหิ นิยมิตาย เอเกกาย มคฺค เวทนายา’’ติ ปาทกชฺฌานาทีหิ นิยมิตาย มเคฺค โสมนสฺส เวทนาย เอว วาสทฺทิํ ฆฏิเยยฺย มเคฺค อุเปกฺขา เวทนาย เอว วาติ อโตฺถฯ เวทนา นาม เอกํ ฌานงฺคํ โหติฯ ตสฺมา มเคฺคฌานงฺค นิยเม สิเทฺธ มเคฺค เวทนา นิยโมปิ สิโทฺธฯ ตานิ ปน ปาทกชฺฌานาทีนิ มเชฺฌ วุฏฺฐาน คามินิ วิปสฺสนายํ นกิญฺจินิยาเมนฺติฯ เอวญฺจ สติ, ปาทกชฺฌานาทีหิ นิยมิตาย มเคฺค เอเกกาย เวทนาย สทฺธิํ เทฺว เทฺว วิปสฺสนา เวทนาโย

ฆฏิเยยฺยุํฯ มเคฺค โสมนสฺส เวทนาย วา สทฺธึ เทฺว วิปสฺสนา เวทนาโย ฆฏิเยยฺยุํฯ มเคฺค อุเปกฺขา เวทนาย วา สทฺธึ เทฺว วิปสฺสนา เวทนาโย ฆฏิเยยฺยุํติ วุตฺตํ โหติฯ เอวญฺจสติ เอกวีถิยํ ชวนานิ ภินฺน เวทนานิ สิยุํฯ ตญฺจ น ยุชฺชติฯ ตสฺมา มเคฺค เวทนา นิยโม ปาทกชฺฌานาทินิยเมน สิโทฺธ น โหติ, วิปสฺสนา นิยเมเนว สิโทฺธติ อธิปฺปาโยฯ ตานิ ปน ปาทกชฺฌานาทีนิ มเชฺฌ วุฏฺฐาน คามินิ วิปสฺสนายํ น กิญฺจิ น นิยาเมนฺติฯ เวทนํ นิยาเมนฺติ เยวาติ ทเสฺสตุํ ‘‘ตํปิ น ยุชฺชตี’’ติ วตฺวา ‘‘ปาทกชฺฌานาทีนํ วเสเนวา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘ฉ เนกฺขมฺมสฺสิตา อุเปกฺขา’’ติ เอกาว จตุตฺถชฺฌานุ เปกฺขา ฉสุ อารมฺมเณสุ โสมนสฺสานิ ปชหิตฺวา ปวตฺตตฺตา ฉ เนกฺขมฺมสฺสิตา อุเปกฺขา นาม โหติฯ ‘‘ฉ เนกฺขมฺมสฺสิตานิ โสมนสฺสานี’’ติ เอกํ วปฐมชฺฌาน โสมนสฺสํ ฉสุ อารมฺมเณสุ ฉ เคหสฺสิตานิ ปชหิตฺวา ปวตฺตตฺตา ฉ เนกฺขมฺมสฺสิตานิ โสมนสฺสานิ นาม โหนฺติฯ อฏฺฐกถายญฺจ วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ปฐมาทีนิ จ ตีณิ ฌานานี’’ติ จตุกฺกนเย ตีณิ โสมนสฺส ฌานานิ ปาทกานิ กตฺวาฯ ‘‘สุทฺธสงฺขาเร จ ปาทเกกตฺวา’’ติ อารมฺมณ ภาเวน ปาทเกกตฺวาติ อธิปฺปาโยฯ อยญฺจ ปาทกชฺฌานาทีนํ วเสน วุฏฺฐาน คามินิ วิปสฺสนายญฺจ มเคฺค จ เวทนา ปริณาโม อฏฺฐสาลินิยํปิ วิตฺถารโต วุโตฺตฯ ‘‘อมานุสี รตี โหตี’’ติ มนุสฺสานํ เคหสฺสิตรตึ อติกฺกมฺม ฐิตตฺตา อมานุสี นาม รติ โหติฯ ‘‘สมฺมธมฺมํ วิปสฺสโต’’ติ สมฺมา อนิจฺจ ลกฺขณ ธมฺมํ ปสฺสนฺตสฺส ภิกฺขุโนติ สมฺพโนฺธฯ

**๖๗**. (ข) ‘‘ฌานงฺคโยคเภทนา’’ติ วุตฺตํ, ฌานโยคเภโท ปน อธิเปฺปโตฯ ‘‘ปญฺจ วิเธ ฌาน โกฏฺฐาเส’’ติ ปญฺจก นยวเสน วุตฺตํฯ อิธ จิตฺต เภทสฺส อธิเปฺปตตฺตา ฌานเภเทติ จ ฌานนฺติ จ วุเตฺตปิ จิตฺตเมว อธิเปฺปตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

คาถาโยชนาสุฯ ‘‘อปราปิ โยชนา วุตฺตา’’ติ อถวา รูปาวจรํ จิตฺตํ อนุตฺตรญฺจ ปฐมาทิชฺฌาน เภเทน ยถา คยฺหติ, ตถา อารุปฺปญฺจาปิ ปญฺจเมฌาเน คยฺหตีติ เอวํ อปราปิ โยชนา วุตฺตาฯ ‘‘ปฐิตตฺตา’’ติ อุจฺจาริตตฺตาฯ อนฺติมคาถา วณฺณนายํฯ ‘‘ยถา’’ติ เยน ปกาเรนฯ ‘‘ตํ สงฺคหํ’’ติ เอก วีสสตสงฺคหํ ฯ พุชฺฌนฺตีติ พุธาฯ ‘‘อาหา’’ติ จ ‘‘อาหู’’ติ จ วตฺตมานกาเลปิ อิจฺฉนฺติ สทฺทวิทูติ วุตฺตํ ‘‘กเถนฺติ วา’’ติฯ อิทญฺจ วจนํ ปุเพฺพ ‘‘อิตฺถเมกูน นวุติ…เป.… วิภชนฺติ วิจกฺขณา’’ติ คาถาย นิคมนนฺติ ญาปนตฺถํ ‘‘วิภชนฺติ วิจกฺขณา’’ติ วุตฺตํ โหตี’’ติ วุตฺตํฯ

อิติปรมตฺถทีปนิยานามฎีกายอนุทีปนิยํ

จิตฺตสงฺคหสฺสอนุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

# ๒. เจตสิกสงฺคหอนุทีปนา

**๖๘**. เอวํ จิตฺต สงฺคหสฺส ทีปนึ กตฺวา เจตสิก สงฺคหสฺส ทีปนึ กโรโนฺต ปฐมํ ปุพฺพา ปรานุ สนฺธิญฺจ อาทิคาถาย ปโยชน สมฺพนฺธญฺจ ทเสฺสตุํ ''เอวํ''ติอาทิ มารโทฺธฯ ตตฺถ ''อนุ ปตฺต''นฺติอาทิมฺหิ จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ, นิพฺพานมิติสพฺพถาติ เอวํ อนุกฺกโม วุโตฺตฯ เตน อนุกฺก เมน อนุปตฺตํฯ เหตุ วิเสสนเญฺจตํฯ ยสฺมา จิตฺตสงฺคหานนฺตรํ เจตสิก สงฺคโห อนุปฺปโตฺต, ตสฺ มา อิทานิ ตํ สงฺคหํ กโรตีติ ทีเปติฯ จตฺตาริ สมฺปโยค ลกฺขณานิ 'เอกุปฺปาทตา, เอก นิโรธ ตา, เอกา รมฺมณตา, เอก วตฺถุกตา,ติฯ ''เจตสิ ยุตฺตา''ติ จิตฺตสฺมึ นิยุตฺตาฯ จิตฺตํ นิสฺสาย อตฺตโน อตฺตโน กิเจฺจสุ อุสฺสุกฺกํ อาปนฺนาติ อโตฺถฯ ''เจตสา วายุตฺตา''ติ จิเตฺตน วา สมฺป ยุตฺตาฯ จิเตฺตน สห เอกีภาวํ คตาติ อโตฺถฯ ''สรูปทสฺสน''นฺติ สงฺขฺยาสรูปทสฺสนํฯ สิทฺธปทํ นาม ปกติ ปจฺจเยหิ นิปฺผนฺน ปทํฯ ''ปุพฺพนฺตโต''ติ เอกสฺสสงฺขต ธมฺมสฺส ปฐม ภาคโตฯ อุทฺ ธํ ปชฺชนํ นาม กตมนฺติ อาห ''สรูปโต ปาตุภวน''นฺติฯ ธาตุ ปาเฐสุ-ชนิปาตุภาเว-ติ วุตฺตตฺตา อาห ''ชาตีติ วุตฺตํ โหตี''ติฯ ''สรูป วินาโส''ติ สรูปโต ปาตุภวนฺตสฺส ภาวสฺส วินาโส อนฺตรธานํฯ ''เอวํ ปรตฺถ ปี''ติ ปรสฺมึ เอกาลมฺพณวตฺถุกาทิปเทปิฯ ''เอก จิตฺตสฺสปิ พหุเท วา''ติ จกฺขุ วิญฺญาณํ รูปํ ปสฺสนฺตํ เอกเมว รูปํ ปสฺสตีติ นตฺถิฯ อเนกานิ เอวรูปานิ เอกโต กตฺ วา ปสฺสติฯ โสตวิญฺญาณาทีสุปิ เอเสว นโยฯ เอวญฺจ กตฺวา ปาฬิยํฯ จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุ วิญฺญาณํฯ โสตญฺจ ปฏิจฺจ สเทฺท จ อุปฺปชฺชติ โสตวิญฺญาณนฺติอาทินา วตฺถุทฺวาเรสุ เอกวจนํ วตฺวา อารมฺมเณสุ พหุวจนํ กตนฺติฯ ''เอกตฺตํ อุปเนตฺวา''ติ จกฺขุ วิญฺญาเณ พหูนิปิ รูปารมฺมณานิ รูปตา สมเญฺญน เอกีภาวํ กตฺวา เอกํ อารมฺมณเนฺตฺวว วุตฺตนฺ ติ อธิปฺปาโยฯ สทฺทารมฺมณาทีสุปิ เอเสว นโยฯ ตํ น สุนฺทรํฯ กสฺมาฯ อตฺถ วิเสสสฺส อ วิญฺญาปนโตฯ โกปนายํ อตฺถ วิเสโสติ ฯ ยาจิตฺตสฺส ชาติ, สาเยว ผสฺสาทีนนฺติอาทิโก อ โตฺถฯ เตนาห ''อถ โข''ติอาทึฯ อธิเปฺปตา เอกุปฺปาทตาฯ เอส นโย เอก นิโรธตาทีสุฯ ''มูล ฏีกาย''นฺติ รูปกณฺฑมูลฏีกายํฯ ''สเหวา''ติ เอกโต เอวฯ ''อุปฺปาทาทิปฺปวตฺติโต''ติ อุปฺ ปาทสฺส จ ชีรณสฺส จ นิโรธสฺส จ ปวตฺติโตฯ ''อุปฺปาทาทโย''ติ อุปฺปาท ชีรณ นิโรธาฯ ชาติ ชรามรณานีติ วุตฺตํ โหติฯ ''เจตสิกามตา''ติ เจตสิกา อิติ วิญฺญาตาฯ ''ภาวปฺปธานํ''ติ เอกุปฺ ปาท ภาโว เอกุปฺปาโทติ วุโตฺตฯ ตถา เอก นิโรธาทีสุฯ ยถา อิทํปิ สเงฺฆรตนํ ปณีต-นฺติอาที สุ อยํ รตน ภาโว ปณีโตติ เหตฺถ อโตฺถฯ ''เย''ติ เย ธมฺมาฯ ''สหชาต ปจฺจยุปฺปนฺน รูปานิ ปี''ติ สหชาตปจฺจยโต อุปฺปนฺนานิ รูปานิปิฯ เจตสิกานิ นาม สิยุนฺติ สมฺพโนฺธฯ ''ตทา ยตฺต วุตฺติตายา''ติ จิตฺตายตฺตวุตฺติยายฯ ''เจโตยุตฺตานี''ติ เหตุ วิเสสนํฯ ตเทว เหตุมนฺต วิเส สนนฺติ จ เหตุ อโนฺต นีตวิเสสนนฺติ จ เหตุ อโนฺต คธวิเสสนนฺติ จ วทนฺติฯ ''เตส''นฺติ จิตฺตสฺส สหชาตปจฺจยุปฺปนฺนรูปานํฯ ''นานุโภนฺตี''ติ นปาปุณนฺติฯ ''น หิ สกฺกา ชานิตุํ''ติ เอเตน ภู ตกถน วิเสสนานิ เอตานีติ ทีเปติฯ ภูตกถนํปิ สมานํ วตฺติจฺฉาวเสน พฺยวเจฺฉทกํปิ สมฺภวติฯ ''วโยปญฺญายตี''ติ วินาโส ปกาสติฯ ''ฐิตายา''ติ ติฏฺฐ มานาย เวทนายฯ อโญฺญ ปกาโร อญฺญถาฯ อญฺญถา ภาโว อญฺญถตฺตํฯ ชราวเสน ปริณาโมติ วุตฺตํ โหติฯ โย ปถวีธาตุยา อุปฺ ปาโท, ยา ฐิติ, ยา อภินิพฺพตฺติ, โย ปาตุภาโวฯ เอโส ทุกฺขสฺส อุปฺปาโท, เอสา โรคานํ ฐิติ, เอโส ชรามรณสฺส ปาตุภาโวติ โยชนาฯ ''อิตรถา''ติ อิโต อญฺญถา คหิเต สตีติ อโตฺถฯ เอกสฺมึ รูปารูปกลาเป นานา ธมฺมานํ วเสน พหูสุ อุปฺปาเทสุ จ นิโรเธสุ จ คหิเตสูติ วุตฺตํ โห ติฯ ''วิการรูปานํ''ติ วิญฺญตฺติ ทฺวย ลหุตาทิตฺตยานํฯ สพฺพานิปิ อุปาทารูปานิ จตุนฺนํ มหาภู ตานํ อุปาทาย ปวตฺตตฺตา มหาภูต คณนาย จตฺตาริ จตฺตาริ สิยุํติ อิมินา อธิปฺปาเยน ''สเพฺพ สมฺปิ วา''ติอาทิวุตฺตํฯ สเพฺพสมฺปิ วา จกฺขาทีนํ อุปาทารูปานํ เอเกกสฺมึ กลาเป พหุภาโว วตฺตโพฺพ สิยาติ โยชนาฯ กสฺมา พหุภาโว วตฺตโพฺพติ อาห ''จตุนฺนํ มหาภูตาน''นฺติอาทึฯ

ยทิ เอวํ, เอกสฺมึ จิตฺตุปฺปาเท ลหุตาทีนิปิ เอเกกานิ เอว สิยุํ, อถ กิมตฺถํ เทฺว เทฺว กตฺวา วุตฺตานีติ อาห ''กายลหุตา จิตฺต ลหุตาทโยปนา''ติอาทึฯ ''อิมมตฺถํ อสลฺลกฺเขตฺวา''ติ อีทิสํ วินิจฺฉยตฺตํ อจินฺเตตฺวาติ อธิปฺปาโยฯ วิภาวนิปาเฐ ''จิตฺตานุปริวตฺติโน''ติ เอเตน จิเตฺตน อุปฺปชฺชิตฺวา เตเนว จิเตฺตน สหนิรุชฺฌนวเสน จิตฺตํ อนุปริวตฺติสฺสฯ ''ปสงฺคา''ติ เจตสิกตาปสโงฺคฯ ''ปุเรตรมุปฺปชฺชิตฺวา''ติ ปุเรตรํ เอเกน จิเตฺตน สห อุปฺปชฺชิตฺวาติ อธิปฺปาโยฯ ''จิตฺตสฺสภงฺคกฺขเณ''ติ อญฺญสฺส สตฺตร สม จิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณฯ ตถา รูปธมฺมานํ ปสโงฺค น สกฺกา นีวาเรตุํ ติโยชนาฯ ''ปสโงฺค''ติ เจตสิกตา ปสโงฺคฯ ''อลมติ ปปเญฺจนา''ติ อภิธเมฺม เวทนาตฺติเกฏฺฐีกาสุ วิย อติ วิตฺถาเรน นิรตฺถกํ โหตีติ อโตฺถฯ ''นิรตฺถกํ''ติ วิภาวนิยํ ปปโญฺจ นิรตฺถโก เอวาติ อธิปฺปาโยฯ

๖๙. ผสฺสวจนเตฺถฯ ''ผุสตี''ติ อารมฺมณํ อาหนติ, สงฺฆเฏฺฏติฯ ตญฺจ สงฺฆฏฺฏ นํ นโทส ปฏิฆสฺส วิย อารมฺมณสฺส วิพาธนํ โหติ, อถ โข ภมรสฺส ปทุม ปุเปฺผสุ ปุปฺผร สคฺคหณํ วิย วิชานน มเตฺต อฐตฺวา อารมฺมณ รสปาตุภาวตฺถํ ยถารมฺมณํ สํหนน เมวาติ ทเสฺสตุํ ''ผุสนเญฺจตฺถา''ติอาทิมาหฯ ''อาหจฺจา''ติ อาหนิตฺวา สมฺปาปุณิตฺวาฯ ''อุปหจฺจา''ติ ตเสฺสว เววจนํฯ อยมโตฺถ กถํ ปากโฏติ อาห ''ยโต''ติอาทึฯ ตตฺถ ''ยโต''ติ ยํ การณาฯ ''ตทนุภวนฺตี''ติ ตํ อารมฺมณ รสํ อนุภวนฺตี, เวทนา ปาตุภวติ, เวทนา ปาตุภาวํ ทิสฺวา อารมฺมณปฺผุสนํ ญาเณ ปากฏํ โหตีติ อธิปฺปาโยฯ สฺวายํ ผุสน ลกฺขโณ, สงฺฆฏฺฏนรโส, สนฺนิปาตปจฺจุปฏฺฐาโน, อาปาตา คตวิสย ปทฏฺฐาโนฯ ตตฺถ สนฺนิปาโต นาม ติณฺณํ ติณฺณํ ทฺวารา รมฺมณ วิญฺญาณานํ สงฺคติ สมาคโม สโมธานํฯ ตถาหิ วุตฺตํฯ จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุ วิญฺญาณํ, ติณฺณํ สงฺคติ ผโสฺส ติอาทิฯ ''สงฺฆฏฺฏนรโส''ติ อารมฺมเณ สมฺมเทว ฆฏฺฏน กิโจฺจฯ สงฺฆฏฺฏน กิจฺจตฺตา เอว ติณฺณํ สนฺนิปาโต หุตฺวา ธมฺม จินฺตาญาณสฺส ปฏิมุขํ อุปฏฺฐาติ ปกาสตีติฯ ''สนฺนิปาต ปจฺจุปฏฺฐาโน''ฯ ปจฺจุปฏฺฐานนฺติ วา ปญฺญาณํ วุจฺจติ ธโชรถสฺส ปญฺญาณนฺติ เอตฺถ วิยฯ สนฺนิปาตากาโร ปจฺจุปฏฺฐานํ ยสฺสาติ สนฺนิปาตปจฺจุปฏฺฐาโนฯ เวทนาปจฺจุปฏฺฐาโน วาฯ ธูโมวิย อคฺคิสฺสฯ เวทนาผลํ ปจฺจุปฏฺฐานํ ยสฺสาติ วิคฺคโหฯ อฏฺฐสาลินิยํ ปน กสฺมา ปเนตฺถ ผโสฺส ปฐมํ วุโตฺต ติปุจฺฉิตฺวา มหาอฏฺฐกถา วาโทตาว ทสฺสิโตฯ จิตฺตสฺส ปฐมาภินิปาตตฺตาฯ อารมฺมณสฺมิญฺหิ จิตฺตสฺส ปฐมาภินิปาโต หุตฺวา ผโสฺส อารมฺมณํ ผุสมาโน อุปฺปชฺชติฯ ตสฺมา ปฐมํ วุโตฺตฯ ผเสฺสน ผุสฺสิตฺวา เวทนาย เวทยติฯ สญฺญาย สญฺชานาติฯ เจตนาย เจตติฯ เตน วุตฺตํ ผุโฏฺฐ ภิกฺขเว เวเทติ, ผุโฏฺฐ สญฺชานาติ, ผุโฏฺฐ เจเตตีติฯ อปิจ อยํ ผโสฺส นาม ยถาปาสาทํ ปตฺวา ถโมฺภ นาม เสสทพฺพ สมฺภารานํ พลวปจฺจโยฯ เอวเมว สหชาต สมฺปยุตฺต ธมฺมานํ พลว ปจฺจโย โหติฯ ตสฺมา ปฐมํ วุโตฺตติฯ สงฺคหกาเรน ปน อิทํ ปน อการณํ, เอกกฺขณสฺมิญฺหิ อุปฺปนฺน ธมฺมานํ อยํ ปฐมํ อุปฺปโนฺน อยํ ปจฺฉาติ อิทํ วตฺตุํ น ลพฺภาฯ พลวปจฺจยภาเวปิ ผสฺสสฺสการณํ น ทิสฺสตีติ เอวํ ตํ วาทํ ปฏิกฺขิเปตฺวา อิทํ วุตฺตํ เทสนา วาเรเนว ผโสฺส ปฐมํ วุโตฺตติฯ ตตฺถ ''เทสนาวาเร เนวา''ติ เทสนกฺกเมเนว, ตโต อญฺญํ การณํ นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ เตสุ ปน ทฺวีสุ วาเทสุ มหาอฏฺฐกถา วาโท เอว ยุโตฺตฯ ยญฺหิ ตตฺถ วุตฺตํ จิตฺตสฺส ปฐมาภินิปาโต หุตฺวาติฯ ตตฺถ ปฐมาภินิปาโตติ อิทํ กิจฺจปฺปธานตฺตา วุตฺตํฯ น ปนเญฺญหิ เจตสิเกหิ วินา วิสุํ ปฐมํ อุปฺปนฺนตฺตาฯ ยถา ตํ เย เกจิ ภิกฺขเว ธมฺมา อกุสลา อกุสลภาคิยา อกุสลปกฺขิกาฯ สเพฺพ เต มโนปุพฺพงฺคมา, มโน เตสํ ธมฺมานํ ปฐมํ อุปฺปชฺชตีติ อิมสฺมึ สุเตฺต กิจฺจปฺปธานตฺตา มโน เตสํ ธมฺมานํ ปฐมํ อุปฺปชฺชตีติ วุตฺตํฯ น ปน สพฺพเจตสิเกหิ วินา วิสุํ ปฐมํ อุปฺปนฺนตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ พลวปจฺจย ภาเวปิ ผสฺสสฺสการณํ ทิสฺสติเยวฯ ผโสฺสเหตุ ผโสฺส ปจฺจโย เวทนากฺขนฺธสฺส ปญฺญา ปนายฯ ผโสฺส เหตุ ผโสฺส ปจฺจโย สญฺญากฺขนฺธสฺส ปญฺญา นาย ฯ ผโสฺส เหตุ ผโสฺส ปจฺจโย สงฺขารกฺขนฺธสฺส ปญฺญาปนายาติ หิ วุตฺตํฯ ตสฺมา สเพฺพสํ เจตสิกานํ ธมฺมานํ ผสฺสปฺปธานตฺตา เอว ผสฺส พลวปจฺจยตฺตา

เอว จ ผโสฺส ปถมํ วุโตฺตติ ทฏฺฐพฺพํฯ เอตฺถ จ จิตฺตํ อารมฺมณ วิชานนเฏฺฐน ผสฺสาทีนํ สพฺพ เจตสิก ธมฺมานํ ปุพฺพงฺคมํ โหติ, ปธานํ, เชฏฺฐกํฯ ผโสฺส ปน อารมฺมณ สงฺฆฏฺฏนเฏฺฐน ส เพฺพสํ เจตสิก ธมฺมานํ ปุพฺพงฺคโม โหติ, ปธาโน, เชฏฺฐโกติ อยํ ทฺวินฺนํ วิเสโสติฯ เอตฺถ โจท โก ผุสนํ นาม สปฺปฏิฆรูปานํ เอว กิจฺจนฺติ มญฺญมาโน ‘‘นนุจา’’ติอาทินา โจเทติฯ ‘‘นนุ จา’’ติ โจเทธีติ ทีเปติฯ ‘‘อปฺปฏิฆสภาวา’’ติ เหตุวิเสสนํฯ ‘‘กิญฺจี’’ติ กิญฺจิวตฺถุํฯ อยํ ปน ผโสฺสฯ ‘‘จิตฺตสฺส วิการา ปตฺติ’’ติ จลน กมฺปน ถมฺภน เชคุจฺฉ ภย ตาส ฉมฺภิตตฺตา ทิวเสน วิ การา ปชฺชนํฯ ‘‘เวทนา วิเสสุปฺปตฺติ’’ติ สุขเวทนียํ ผสฺสํ ปฏิจฺจ สุขเวทนา, ทุกฺขเวทนียํ ผสฺสํ ปฏิจฺจ ทุกฺข เวทนาติอาทินา นเยน ผสฺส วิเสสานุรูปํ เวทนา วิเสสุปฺปตฺติ สาเธติฯ เอตฺถ จ ผุ สนํ นาม ทุวิธํ รูปปฺผุสนํ, นามปฺผุสน, นฺติฯ ตตฺถ รูปปฺผุสนํ นาม โผฏฺฐพฺพ ธาตูนํ กิจฺจํฯ นาม ปฺผุสนํ ทุวิธํ ผสฺสปฺผุสนํ, ญาณปฺผุสน, นฺติฯ ตตฺถ ญาณปฺผุสนํ นาม ญาณปฺปฏิเวโธฯ อปิ จ ฌานมคฺค ผล นิพฺพานานํ ปฏิลาโภปิ ผุสนนฺติ วุจฺจติฯ ผุสนฺติ ธีรา นิพฺพานํฯ โยคเกฺขมํ อนุ ตฺตรํฯ ผุสามิ เนกฺขมํ สุขํฯ อปุถุชฺชน เสวิตนฺติ-อาทีสุฯ อิทํ อุปมา มตฺตํ สิยา, กสฺสจิ มนฺท ปญฺญสฺสาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อิท’’นฺติ เขฬุปฺปาท วจนํฯ วิญฺญุสฺส ปน อติปากฏ ผสฺส นิ ทสฺสเนน อปฺปากฏ ผสฺส วิภาวนํ ยุตฺตเมวฯ เตนาห ‘‘อติปากฏาย ปนา’’ติอาทิํฯ

**๗๐**. เวทนาวจนเตฺถฯ ‘‘ตํสมงฺคีปุคฺคลานํ วา’’ติ เวทนา สมงฺคีปุคฺคลานํ วาฯ ‘‘สาตํ วา’’ติ สาธุรสํ วาฯ ‘‘อสฺสาตํ วา’’ติ อสาธุรสํ วาฯ ‘‘กิํ เวทยตี’’ติ กตมํ เวทยติฯ ‘‘สุขมฺปิ เวท ยตี’’ติ สุขมฺปิ เวทนํ เวทยติฯ อถวา ‘‘กิญฺจเวทยตี’’ติ กถญฺจเวทยติฯ ‘‘สุขมฺปิ เวทยตี’’ติ สุขํ หุตฺวาปิ เวทยติฯ สุข ภาเวน เวทยตีติ วุตฺตํ โหติฯ เอวํ เสสปเทสุปิฯ ‘‘กิจฺจนฺตรพฺยาว ฏา’’ติ อญฺญกิจฺจพฺยาวฏาฯ อธิปติ ภาโว อาธิปจฺจํฯ อินฺทฺริย กิจฺจํฯ ‘‘เอวญฺจ กตฺวา’’ติ ลทฺธ คุณวจนํฯ ราชารห โภชนํ ราชคฺคโภชนํฯ ‘‘สูทสทิสตา’’ติ รโญฺญภตฺตการสทิสตาฯ ตตฺถ สูโท รโญฺญภตฺตํ ปจโนฺต รสชานนตฺถํ โถกํ คเหตฺวา ชิวฺหเคฺค ฐเปตฺวา รสํ วีมํสติฯ ยถิจฺฉิตํ ปน ภุญฺชิตุํ อนิสฺสโรฯ ราชา เอว ยถิจฺฉิตํ ภุญฺชิตุํ อิสฺสโรฯ ราชา วิย เวทนาฯ สูโท วิย เสส เจตสิก ธมฺมาฯ

**๗๑**. สญฺญาวจนเตฺถฯ ‘‘สญฺชานาตี’’ติ สุฏฺฐุ ชานาติฯ สุฏฺฐุชานนญฺจ นาม น วิญฺญาณ สฺส วิย วิวิธชานนํ โหติฯ น จ ปญฺญาย วิย ยถาภูตชานนํ โหติฯ อถ โข ภูตํ วา โหตุ, อภูตํ วาฯ ยํ ยํ ฉ หิ วิญฺญาเณหิ วิชานาติ, ปญฺญาย วา ปชานาติฯ ตสฺส ตสฺส ปจฺฉา อปฺปมุสฺสก รณ เมวาติ วุตฺตํ ‘‘ปุนชานนตฺถํ สญฺญาณํ กโรตี’’ติฯ ตตฺถ ‘‘สญฺญาณ’’นฺติ นิมิตฺต กรณํฯ ภ วนฺตรํ ปตฺวาปิ อปฺปมุฏฺฐภาวํ สาเธติ โอปปาติก ปุคฺคลานนฺติ อธิปฺปาโยฯ เตหิ ปุริมํ อตฺตโน ภวํ ชานนฺติฯ คพฺภเสยฺยกาปิ เกจิ ปุริมํ ภวํ ชานนฺติ, เยชาติสฺสร ปุคฺคลาติ วุจฺจนฺติฯ ตตฺถ ‘‘อปฺปมุฏฺฐภาว’’นฺติ อนฏฺฐภาวํฯ มิจฺฉาภินิเวส สญฺญา นาม อนิเจฺจ นิจฺจนฺติอาทิปฺปวตฺตา สญฺญาฯ ‘‘โพเธตุ’’นฺติ พุชฺฌาเปตุํฯ ‘‘ทารุตจฺฉกสทิสาติ จ วุตฺตา’’ติ ทารุตจฺฉโก นาม กฏฺฐวฑฺฒกีฯ โส กฏฺฐกฺขเนฺธสุ นิมิตฺตการีโหติฯ สุตจฺฉิตฉินฺทิเตสุ กเฏฺฐสุ นิมิตฺตานิ กตฺวา ฐ เปติฯ ปจฺฉาตานิ โอโลเกตฺวา กฏฺฐานิ กมฺม อุปเนติฯ ‘‘หตฺถิ ทสฺสก อนฺธสทิสา’’ติ เอตฺถ เอโก กิร ราชา เกฬิปฺปสุโต โหติฯ โส ชจฺจนฺธานํฐาเน เอกํ หตฺถิํ อาเนตฺวาฐเปโนฺต ชจฺจเนฺธ อาห ชานาถ โภ ตุเมฺห หตฺถินฺติฯ เต หตฺถิํ ชานิสฺสามาติ ปรามสิตฺวา อตฺตโน ปรามสิตํ ตํ ตํ องฺคมวหตฺถีติ อภินิวิสนฺติฯ ทฬฺหํ สลฺลเกฺขนฺติฯ ปุน ราชา เต ปุจฺฉิ กีทิโส โภ หตฺถีติฯ เต รโญฺญ หตฺถิสณฺฐานํ อาจิกฺขนฺตา วิวาทํ อาปชฺชนฺติฯ อาจิกฺขนเมว รโญฺญหตฺถิทสฺสนนฺติ กตฺวา เต หตฺถิทสฺสก อนฺธาติ วุจฺจนฺติฯ ‘‘อุปฏฺฐิตวิสยคฺคหเณ’’ติ รตฺติยํ อนฺธกาเร รชฺชุกฺ ขณฺฑํ ปสฺสนฺตสฺส สปฺปสณฺฐานํ อุปฏฺฐาติฯ โส อุปฏฺฐิตํ สณฺฐานมตฺตํ สโปฺปติ คณฺหาติฯ เอวํ อุปฏฺฐิตวิสยคฺคหณํ โหติฯ มิคโปตกานญฺจ อรเญฺญเขตฺตมเชฺฌปุริสสณฺฐานํ ติณ รูปํ ปสฺสนฺ

ตานํ ปุริสสณฺฐา นํ อุปฏฺฐาติฯ เต อุปฏฺฐิตํ สณฺฐานมตฺตํ ปุริโสติ คณฺหิตฺวา โส อเมฺห ปหเรยฺยาติ ปลายนฺติฯ วุตฺตา อฏฺฐสาลินิยํฯ

**๗๒**. เจตนาวจนเตฺถฯ เจเตตีติ เจตนาฯ เจตนเญฺจตฺถ อภิสนฺธานํ วา วุจฺจติ ปกปฺปนํ วา อายูหนํ วาติ เอวํ ติธา อตฺถวิกปฺปํ ทเสฺสตุํ ‘‘สมฺปยุตฺต ธเมฺม’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ‘‘อภิสนฺทหตี’’ติ อภิมุขํ สนฺทหติ, สํโยคํ กโรติฯ เตนาห ‘‘ปุนปฺปุนํ ฆเฏตี’’ติฯ ‘‘ฆเฏตี’’ติ สมฺพนฺธติฯ ‘‘ปกเปฺปติ วาเต’’ติ อถวา เต สมฺปยุตฺต ธเมฺม ปการโต กเปฺปติ, สเชฺชติฯ เตนาห ‘‘สํวิทหตี’’ติฯ ‘‘สํวิทหตี’’ติ ตฺวํ ผุสนกิจฺจํ กโรหิ, ตฺวํ เวทยิต กิจฺจํ กโรหิ, ตฺวํ สญฺชานนกิจฺจํ กโรหีติอาทินา วทมานา วิย สํวิทหติฯ ‘‘อายูหติวาเต’’ติ อถวา เตสมฺปยุตฺต ธเมฺม ภุโส พฺยูหยติ, ราสึ กโรติฯ เตนาห ‘‘อารมฺมเณ สมฺปิเณฺฑตี’’ติฯ ‘‘สโมสรเนฺต’’ติ เอกโต โอสรเนฺตฯ สงฺคมเนฺตฯ ‘‘สา’’ติ เจตนาฯ ‘‘ตายา’’ติ เจตนายฯ ‘‘ตสฺมิํ’’ติ รูปาทิเกวา อารมฺมเณฯ ปุญฺญาปุญฺญ กิเจฺจวาฯ ปวตฺตมานาย สติยาฯ เชฏฺฐสิโสฺส นาม พหูสุ สิเสฺสสุ เชฏฺฐภูโต สิโสฺสฯ ตสฺมิํ สชฺฌายเนฺต เสสา สเพฺพ สชฺฌายนฺติเยวฯ เตน โส อุภยกิจฺจ สาธโก โหติฯ เอวํ มหาวฑฺฒกีปิฯ

**๗๓**. เอกคฺคตาวจนเตฺถฯ เอกตฺตารมฺมณํ นาม เอการมฺมณสฺสปิ พหูสุ สภาเวสุ เอกสภาวสงฺขาตํ อารมฺมณํฯ ‘‘ตสฺมิํ’’ จิตฺตสฺมิํฯ ‘‘นิวาเต’’ติ วาตรหิเต ปเทเสฯ ‘‘ทีปจฺจีนํ’’ติ ทีปชาลานํฯ

**๗๔**. ชีวิตินฺทฺริยวจนเตฺถฯ ‘‘อิสฺสรภาโว วุจฺจติ’’ ภาวปฺปธาน นเยนาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อภิภวิตฺวา’’ติ ชีวน กิเจฺจ อตฺตโน วสํ วตฺตาเปตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ จิตฺต สนฺตานํ ชีวนฺตํ หุตฺวาติ สมฺพโนฺธฯ

**๗๕**. มนสีการวจนเตฺถฯ สมาสมเชฺฌ สการาคโมฯ กรธาตุโยเค อีการาคโม จ ทฏฺฐโพฺพฯ อลุตฺต สตฺตมี ปทนฺติ เกจิฯ เอวํ สติ อีทีฆตฺตํ นสิชฺฌติฯ ‘‘อสฺสุญฺญํ’’ติ อริตฺตํฯ ‘‘ปฏิปาเทตี’’ติ ปฏิปชฺชนํ กิจฺจสาธนํ การาเปติฯ อตฺถโต นิโยเชติ นามาติ อาห ‘‘โยเชตี’’ติฯ ‘‘อิทเมว ทฺวยํ’’ติ อาวชฺชน ทฺวยํฯ ‘‘ตํ’’ติ ตํ ทฺวยํฯ อุปตฺถมฺภิตํ หุตฺวา อารมฺมเณ นินฺนํ กโรตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘โยนิโส’’ติ อุปาเยน หิตสุข มเคฺคนฯ ‘‘อโยนิโส’’ติ อนุปาเยน อหิต อสุข มเคฺคนฯ ‘‘สมุทาจิณฺณนินฺนนิยามิตาทีหี’’ติ เอตฺถ สมุทาจิณฺณํ นาม อาจิณฺณ กมฺมวเสน สุฏฺฐุ ปุนปฺปุนํ อาจริตํฯ นินฺนํ นาม อิทํ นาม ปสฺสามิ, อิทํ นาม กริสฺสามีติ ปุเพฺพ เอว อชฺฌาสเยน นินฺนํฯ นิยามิตํ นาม อิทํ นาม กตฺตพฺพํ, อิทํ นาม น กตฺตพฺพํ, กตฺตพฺพํ กโรมิ, อกตฺตพฺพํ นกโรมีติ เอวํ นิยามิตํฯ ‘‘อสติ การณ วิเสเส’’ติ ภวงฺค จิตฺตํ วีถิจิตฺตุปฺปตฺติยา อสติ, วีถิจิตฺตานิ จ กายจิตฺตานํ อกลฺลาทิเกวา อธิมตฺตสฺส อารมฺมณนฺตรสฺส อุปฏฺฐาเนวา อสติฯ ‘‘สาธารณา’’ติ เอตฺถ สํสเทฺท พินฺทุ โลโป, ทีฆตฺตญฺจาติ อาห ‘‘สมํ ธาเรนฺตีติ สาธารณา’’ติฯ

**๗๖**. วิตกฺกวจนเตฺถฯ ‘‘ตถา ตถา สงฺกเปฺปตฺวา’’ติ กามสงฺกปฺปาทีนํ เนกฺขมฺมสงฺกปฺปาทีนญฺจวเสน เตน เตน ปกาเรน สุฏฺฐุ จิเนฺตตฺวาฯ ‘‘ตํ’’ติ อารมฺมณํฯ ‘‘เต’’ติ สมฺปยุตฺต ธเมฺมฯ ‘‘อวิตกฺกมฺปิ จิตฺตํ’’ติ ปญฺจวิญฺญาณ จิตฺตญฺจ ทุติยา ทิชฺฌาน จิตฺตญฺจฯ ‘‘อปิจา’’ติ กิญฺจิ วตฺตพฺพํ อตฺถีติ อโตฺถฯ ‘‘ทุติยชฺฌานาทีนิ จา’’ติ ทุติยชฺฌาน จิตฺตาทีนิ จฯ ‘‘อุปจาร ภาวนาวเสนา’’ติ สมุทาจิณฺณ วสิภูตาย อุปจาร ภาวนาย วเสนฯ ‘‘กิํ วา เอตายยุตฺติยา’’ติ สวิตกฺกจิตฺตสนฺตาเนติอาทิกาย ยุตฺติยา กิํ ปโยชนํ อตฺถีติ อโตฺถฯ กิญฺจิ ปโยชนํ นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ อารมฺมณํ อาโรหติเยว อารมฺมเณน อวินาภาววุตฺติกตฺตาฯ ‘‘ตํ’’ติ จิตฺตํฯ นิยามโก นาม นาวํ อิจฺฉิต ทิสาเทสนิโยชโกฯ ‘‘อกุสลํ ปตฺวา’’ติ วุตฺตํฯ กุสลํ ปตฺวา ปน กถํติฯ กุสลํ ปตฺวาปิ ปติ

รูปเทสาวาสาทิวเสน สมฺทา จิณฺณ นินฺนาทิวเสน จ ลทฺธ ปจฺจเย สติ จิตฺตมฺปิ สทฺธาสติ อาท โยปิ อารมฺมณ รูหเน ถามคตา เอวฯ อลทฺธ ปจฺจเย ปน สติ อกุสล ภาเว ฐตฺวา ถามคตํ โห ติฯ ‘‘มนสิการ วีริย สตีนํ’’ติ ภาวนา พลปตฺตา นนฺติ อธิปฺปาโย ฯ เอวํ ปน สติ, วิตกฺกสฺส โอ กาโส นตฺถีติฯ อตฺถิฯ สงฺกปฺปน กิจฺจ วิเสสตฺตาฯ ตณฺหิ กิจฺจํ อเญฺญสํ อสาธารณํ, วิตกฺก เสฺสว กิจฺจนฺติ ทเสฺสโนฺต ‘‘วิตโกฺกปนา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘สารมฺมณ สภาวา’’ติ เหตุ วิเสสน เมตํฯ ‘‘ตถา วุโตฺต’’ติ วิตโกฺกติ วุโตฺตฯ

**๗๗**. วิจารวจนเตฺถฯ ‘‘วิจรตี’’ติ เอกเมกสฺมึ เอว อารมฺมเณ วิวิเธน จรติ, ปวตฺตติฯ สภาวากาโร นาม นีลปีตาทิโก อคมฺภีโร อารมฺมณ สภาโว จ อารมฺมณสฺส นานา ปวตฺตากา โร จฯ ‘‘อนฺมชฺชนวเสนา’’ติ ปุนปฺปุนํ มชฺชนวเสน โสธนวเสนฯ วิตโกฺก โอฬาริโก จ โหตีติ อาทินา โยเชตพฺพํฯ ‘‘โอฬาริโก’’ติ วิจารโต โอฬาริโกฯ เอวํ เสสปเทสุฯ ‘‘ฆณฺฑาภิฆาโต วิยา’’ติ ฆณฺฑาภิฆาเตน ปฐมุปฺปนฺนสโทฺท วิยาติ วทนฺติฯ ตถาหิ วิจาโร ฆณฺฑสฺส อนุรโว วิย วุโตฺตติฯ ทณฺฑเกน ฆณฺฑสฺส อภิฆาต กิริยา วา ฆณฺฑาภิฆาโตฯ ตถาหิ อารมฺมเณ เจต โส ปฐมาภิ นิปาโต วิตโกฺกติ จ, อาหนน ปริยาหนน รโสติ จ วุตฺตํฯ ‘‘ฆณฺฑานุรโว วิยา’’ติ ฆณฺฑสฺส อนุรวสโทฺท วิยฯ

**๗๘**. อธิโมกฺขวจนเตฺถฯ ‘‘สํสปฺปนํ’’ติ อนวตฺถานํฯ ‘‘ปกฺขโต มุจฺจนวเสนา’’ติ เอวํ นุ โขติ เอโก ปโกฺข, โนนุ โขติ ทุตีโย ปโกฺขฯ ตาทิสมฺหา ปกฺขโต มุจฺจนวเสนฯ

**๗๙**. วีริยวจนเตฺถฯ ‘‘วีรสฺสา’’ติ วิสฺสฏฺฐสฺสฯ โส จ กายวจีมโน กเมฺมสุ ปจฺจุ ปฏฺฐิเตสุ สีตุณฺหาทิ ทุกฺข ภยโต อลีน วุตฺติวเสน ปวโตฺตติ อาห ‘‘กมฺมสูรสฺสา’’ติฯ เอเตน อโนตฺตปฺปี นิวเตฺตติฯ อโนตฺตวีหิ ปาปสูโร, อยํ กมฺม สูโรติฯ ‘‘มหนฺตํ ปิกมฺม’’นฺติ กุสีตสฺส มหนฺตนฺติ มญฺญิตํ กมฺมํฯ เอวํ เสเสสุฯ ‘‘อปฺปกโต คณฺหาตี’’ติ อปฺปกภาเวน คณฺหาติฯ อปฺปกเมวิทนฺติ มญฺญตีติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อตฺต กิลมถํ’’ติ กายจิตฺตเกฺขทํฯ ‘‘ตํ’’ติ วีริยํฯ ‘‘ตถาปวตฺติยา’’ติ กมฺมสูรภาเวน ปวตฺติยาฯ ‘‘เหตุเจ วา’’ติ เอเตน ภาวสทฺทสฺส อตฺถํ วทติฯ ‘‘กายจิตฺต กิริยา ภูตํ’’ติ เอเตน กมฺมสทฺทสฺส อตฺถํฯ ‘‘วิธินา’’ติ ตสฺส ปวตฺติยา ปุพฺพาภิสงฺขาร วิธาเนนฯ ตเมว วิธานํ กเมฺมสุ เนตพฺพตฺตา นโยติ จ, อุเปตพฺพตฺตา อุปาโยติ จ วุจฺจตีติ อาห ‘‘นเยน อุ ปาเยนา’’ติฯ ตเมว วิธานํ ทเสฺสติ ‘‘วีริยวโต’’ติอาทินาฯ ‘‘อีรนฺตี’’ติ เอรยนฺติฯ ‘‘กิจฺจ สมฺปตฺ ติยา’’ติ อารมฺมณ วิชานน ผุสนาทิ กิจฺจ สมฺปตฺติ อตฺถายฯ พฺยาวฎานิ กายจิตฺตานิ เยสนฺติ วิคฺคโหฯ ‘‘พฺยาวฏานี’’ติ อุสฺสาหิตานิฯ ‘‘ถูญฺปตฺถมฺภน สทิสํ’’ติ ชิณฺณสฺส เคหสฺส อปตนตฺ ถาย สารตฺถเมฺภน อุปตฺถมฺภนสทิสํฯ อุปตฺถมฺภกตฺถมฺภสทิสนฺติปิ วทนฺติฯ ‘‘สพฺพ สมฺปตฺตีนํ มูลํ’’ติ สพฺพาสํ โลกิย สมฺปตฺตีนํ โลกุตฺตร สมฺปตฺตี นญฺจ มูลํฯ กสฺมา, ปุญฺญกมฺม สมฺปตฺติยา จ ปารมิ ปุญฺญสมฺปตฺติยา จ ปติฏฺฐานตฺตาฯ สติหิ ปุญฺญกมฺมสมฺปตฺติยา สพฺพา โลกิย สมฺปตฺ ติ สิชฺฌติฯ สติ จ ปารมิ ปุญฺญ สมฺปตฺติยา สพฺพาโลกุตฺตร สมฺปตฺติ สิชฺฌตีติฯ เอเตน หีน วีริ โย นาม สพฺพ สมฺปตฺติโต ปริพาหิโยติ ทีเปติฯ

**๘๐**. ปีติวจนเตฺถฯ ‘‘ปีนยตี’’ติ ปีเนติ, ปีนํ กโรตีติ อาห ‘‘ตเปฺปตี’’ติฯ โตเสตีติ อโตฺถฯ ‘‘ตุฏฺฐึ’’ติ ตุสิตํ, ปหฏฺฐํฯ ‘‘สุหิตํ’’ติ สุธาตํ, สุปุณฺณํ, วทฺธิตํฯ อเนกตฺถตฺตา ธาตูนํ ‘‘วเฑฺฒ ตี’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘ปีนนฺตี’’ติ ตปฺปนฺติ, โชตนฺติ, วิโรจนฺติ, ทิวา ตปฺปติอาทิโจจฺจติอาทีสุ วิยฯ ขุทฺทิ กา ปีติ นาม โลมหํส น มตฺตการิกา ปีติฯ ขณิกา ปีติ นาม ขเณ ขเณ วิชฺชุปฺปาทสทิสา ปีติฯ โอกฺกนฺติกา ปีติ นาม สรีรํ โอกฺกมิตฺวา โอกฺกมิตฺวาภิชฺชนฺตี ปีติฯ อุเพฺพคาปีติ นาม กายํ อุท

คฺคํ กตฺวา อากาเส อุลฺลงฺฆาเปนฺตี ปีติฯ ผรณา ปีติ นาม กปฺปาสวตฺติยํ ผรณกเตลํ วิย สกล กายํ ผรณวเสน ปวตฺตา ปีติฯ

**๘๑**. ฉนฺทวจนเตฺถฯ ''อภิสนฺธี''ติ อภิลาโส, อภิกงฺขนํฯ ''กตฺตุสโทฺท''ติ กรธาตุ วเสน วุตฺตํฯ ''สพฺพกิริยา ปทานี''ติ สพฺพานิ ตุมิจฺฉตฺถ กิริยา ปทานิฯ ''อตฺถิโก''ติ อสิโทฺธ หุตฺวา สาเธตุํ อิจฺฉิโต อโตฺถ อสฺสาติ อตฺถิโกฯ อิจฺฉโนฺตติปิ วทนฺติฯ ''อาราเธตุกามตา วเสนา''ติ สาเธตุ กามตาวเสน, สมฺปาเทตุ กามตา วเสนฯ อุสฺ สรํ อ สนฺติ ขิปนฺตีติ อิสฺสาสาฯ อิการสฺส อุกาโรฯ ธนุคฺคหาฯ ''ยเสน วา''ติ ปริวาเรน วา, กิตฺติ สเทฺทน วาฯ ''สเร''ติ กเณฺฑฯ วิภาวนิ ปาเฐ นานาวาท โสธนตฺถํ อยญฺจาติอาทิวุตฺตํฯ ''ยทเคฺคนา''ติ เยน การณ โกฏฺฐาเสนฯ สงฺ คหิตาติ สมฺพโนฺธฯ ''วิสฺสชฺชิตพฺพ ยุตฺตเกนา''ติ วิสฺสชฺชิตพฺพ โยเคฺยนฯ ''เตน อตฺถิโก เยวา''ติ ปทฺทฺธาโรฯ ''โส น ยุชฺชตี''ติ โส อโตฺถ น ยุชฺชติฯ ''ขิปิต อุสูนํ''ติ ปุพฺพภาเค ขิปิต อุสูนํฯ ''อตฺถโต ปนา''ติ อธิปฺปายตฺถโต ปนฯ ''หตฺถปฺปสารณํ วิยา''ติ โลเก กิญฺจิ อิจฺฉนฺตสฺส ชนสฺส หตฺถปฺปสารณํ วิยาติ อธิปฺปาโยฯ ''ถามปโตฺต''ติ อธิปติ ภาว ปโตฺตติ วุตฺตํ โหติฯ เตนาห ''ตถาเหสา''ติอาทึฯ ''ตณฺหาย หเตฺถ ฐิตา''ติ อุปจาร วจนเมตํฯ ตณฺ หาย ปริคฺคหิตาติ วุตฺตํ โหติฯ นสกฺขิสฺสนฺติเยว, โน นสกฺขิสฺสนฺติฯ ตสฺมา เวทิตพฺพเมตํ ฉ โนฺทเยว ตณฺหาย พลวตโรติฯ กสฺมา พลวตโรติฯ อาทีนวานิสํส ทสฺสนญฺญาเณน ยุตฺตตฺตา ติฯ

**๘๒**. ''ปกิรนฺตี''ติ ปตฺถรนฺติฯ ''สมานา''ติ สาวเชฺชหิ ยุตฺตา สาวชฺชา, อนวเชฺชหิ ยุตฺตา อนวชฺชาติ เอวํ สทิสา, สาธารณาฯ

อญฺญสมานราสิมฺหิอนุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

**๘๓**. อกุสลราสิมฺหิฯ ''มุยฺหตี''ติ ญาตพฺพสฺสเญยฺย ธมฺมสฺส อญฺญาณ วเสน สมฺมุยฺหติ, จิตฺตสฺส อนฺธภาโว โหติฯ จตุรงฺคตโม นาม 'กาฬปกฺข จาตุทฺทสิ ทิวโส, อฑฺฒรตฺติ สมโย, ติพฺพวนสโณฺฑ, พหลเมฆจฺฉโนฺน,ติ อยํ จตุรงฺคตโมฯ โส จกฺขุสฺส อนฺธภาวํ กโรติฯ เอวํ ตสฺส ตมสฺส จกฺขุสฺส อนฺธภาวกรณํ วิยฯ ญาณคติโก โหตีติ ทฏฺฐโพฺพ อฏฺฐกถา นเยนฯ ตเมว อฏฺฐกถา นยํ ทเสฺสตุํ ''ตถา เหสา''ติอาทิ วุตฺตํฯ อภิธมฺมฏีกายํ ปน มิจฺฉา ญาณนฺติ มิจฺฉา วิตโกฺก อธิเปฺปโตฯ โส หิ มิจฺฉา สงฺกโปฺป หุตฺวา นานปฺปการ จินฺตา ปวตฺติ วเสน ญาณคติโก โหติฯ โมโห ปน จิตฺตสฺส อนฺธี ภูโต , นานาจินฺตน กิจฺจ รหิโต, กถํ ญาณคติโก ภเวยฺยาติ ตสฺส อธิปฺปาโยฯ ''ปาป กิริยาสู''ติ ทุจฺจริต กเมฺมสุฯ ''อุปาย จินฺตาวเสนา''ติ ก ตกมฺมสฺส สิทฺธตฺถาย สตฺถาวุธาทิวิธาเนสุ นานาอุปาย จินฺตาวเสนฯ อปฺปฏิ ปชฺชนํ อปฺปฏิ ปตฺติฯ ญาณ คตึ อคมนนฺติ อโตฺถฯ เตนาห ''อญฺญาณเมว วุจฺจตี''ติฯ ''ญาณคติกา''ติ ญาณปฺปวตฺติยา สมานปฺปวตฺติกาฯ โลโภ ญาณ คติโก มายาสาเฐยฺย กเมฺมสุ วิจิตฺตปฺปวตฺ ติกตฺตาฯ วิจาโร ญาณ คติโกฯ ตถาหิ โส ฌานเงฺคสุ วิจิกิจฺฉาย ปฏิปโกฺขติ วุโตฺตฯ จิตฺตสฺส ญาณ คติ กตา วิจิตฺตตฺถวาจเกน จิตฺตสเทฺทน สิโทฺธฯ เต จ ธมฺมา สพฺพ สเตฺตสุ ญาณ คติ กา น โหนฺติฯ ญาณูปนิสฺสยํ ลภิตฺวา เอว โหนฺตีติ ทเสฺสตุํ ''เตหี''ติอาทิมาหฯ เต สาเธนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ ปกติยา วิญฺญุชาติกา นาม ติเหตุกปฺปฏิ สนฺธิกาฯ อญฺญูปฺปฏิ สนฺธิกาปิ โพธิสตฺต ภูมิยํ ฐิตา วา ปญฺญาปสุต ภวโต อาคตา วาฯ สุตปริยตฺติ สมฺปนฺนา นาม ทฺวิเหตุกปฺปฏิ สนฺธิ กาปิ อิมสฺมึ ภเว พหุสฺสุต สมฺปนฺนา จ ปริยตฺติ กมฺม สมฺปนฺนา จฯ

**๘๔**. อหิริกวจนเตฺถฯ ''น หิรียตี''ติ นาม ธาตุ ปทเมตํฯ หรายติ ลชฺชตีติ หิรีฯ หเร ลชฺ ชายํติ ธาตุฯ น หิรี อหิรีติ วจนโตฺถฯ ''รุจึ อุปฺปาเทตฺวา''ติ คามสู กรสฺส คูถราสิ ทสฺสเน วิย

จิตฺตโรจน จิตฺต ขมนํ อุปฺปาเทตฺวาฯ อตฺตานํ ปาปกมฺม ลิมฺปโต จิตฺตสฺส อลีนตา อชิคุจฺฉนํ นามฯ อตฺตานํ อสปฺปุริส ภาวปตฺติโต จิตฺตสฺส อลีนตา อลชฺชา นามฯ

**๘๕**. อโนตฺตปฺปวจนเตฺถฯ ''น ภายตี''ติ ปาปกมฺมํ ภยโต น อุปฏฺฐาติฯ ''น อุตฺรสตี''ติ ปาปกมฺม เหตุ น กมฺปติฯ ''ตาสู''ติ ปาปกิริยาสุฯ ''อสารชฺชมานํ กตฺวา''ติ สูรํ วิสฺสฏฺฐํ กตฺวาฯ อสารชฺชํ นาม สูรภาโวฯ อนุตฺตาโส นาม ปาปกมฺม เหตุ จิตฺตสฺส อกมฺปนํฯ คาถายํฯ อชิคุจฺฉนสีโล ปุคฺคโล อเชคุจฺฉีฯ ''ปาปา''ติ ปาปกมฺมโตฯ ''สูกโร''ติ คามสูกโรฯ โส คูถโต อเชคุจฺฉีฯ อหิริโก ปาปโต อเชคุจฺฉีติ โยชนาฯ อภายนสีโล อภีรูฯ ''สลโภ''ติ ปฏงฺโคฯ ''ปาวกา''ติ ทีปชาลมฺหาฯ สลโภ ปาวกมฺหา อภีรู วิย อโนตฺตวฺวี ปาปโต อภีรูติ โยชนาฯ

**๘๖**. อุทฺธจฺจวจนเตฺถฯ ''อุทฺธรตี''ติ อุกฺขิปติฯ อารมฺมณสฺมึ น สนฺนิ สีทติฯ วิกฺขิปตีติ วุตฺตํ โหติฯ ''วเฎฺฏตฺวา''ติ อาวเฎฺฏตฺวาฯ ''วิสฺสฏฺฐเคณฺฑุโก วิยา''ติ วิสฺสชฺชิโต สารเคณฺฑุโก วิยฯ ''ธชปฏากา วิยา''ติ วาเตริตา ธชปฏากา วิยฯ

**๘๗**. โลภวจนเตฺถฯ ''ลุพฺภตี''ติ คิชฺฌติ, อภิกงฺขติฯ อภิสชฺชนํ อภิลคฺคนํฯ มกฺกฏํ อาลิมฺปติ พนฺธติ เอเตนาติ มกฺกฏา เลโปฯ ''ตตฺต กปาเล''ติ อคฺคินาสนฺตเตฺต ฆฏ กปาเลฯ เตลสฺส วตฺถมฺหิ อณฺชนํ อภิลคฺคนํ เตลญฺชนํฯ รชฺชนํ ปฏิสชฺชนํ ราโคฯ เตลญฺชน ภูโต ราโค เตลญฺชน ราโคฯ น กิเลสราโคฯ รตฺติ ทิวํ ปวตฺตนเฏฺฐน ตณฺหา เอว นทีโสตสทิสตฺตา ตณฺหา นทีฯ ''สตฺตานํ''ติ ปุถุชฺชน สตฺตานํฯ ''สุกฺขกฏฺฐสาขาปลาสติณกสฏานี''ติ สุกฺข กฏฺฐกสฏานิ, สุกฺข สาขา กสฏานีติอาทินา โยเชตพฺพํฯ กสฏ สเทฺทน อสารภาวํ ทีเปติฯ ''นที วิยา''ติ ปพฺพเตยฺยา นที วิยฯ

**๘๘**. ทิฏฺฐิวจนเตฺถฯ ''ทสฺสนํ''ติ ปริกปฺปนา สิเทฺธสุ มิจฺฉา สภาเวสุ วิปรีต ทสฺสนํฯ เตนาห ''ธมฺมานํ''ติอาทึฯ ตตฺถ ''ธมฺมานํ''ติ รูปารูป ธมฺมานํ, อนิจฺจตาทิ ธมฺมานญฺจฯ ''ยาถาว สภาเวสู''ติ ภูตสภาเวสุฯ ภูตสภาโว หิ ยถา ธมฺมํ อวติ รกฺขตีติ อเตฺถน ยาถาโวติ วุจฺจติฯ อตฺตานํ ปณฺฑิตํ มญฺญนฺตีติ ปณฺฑิต มานิโนฯ ปฏิเวธญฺญาณํ นาม อริย มคฺคญฺญาณํฯ ปรมํ วชฺชนฺติ ทฏฺฐพฺพา โลเก มหาสาวชฺชเฏฺฐน ตํ สทิสสฺส อญฺญสฺส วชฺชสฺส อภาวโตติ อธิปฺปาโยฯ

**๘๙**. มานวจนเตฺถฯ ''มญฺญตี''ติ ภูตสภาวํ อติกฺกมฺม อธิกํ กตฺวา อหมสฺมีติอาทินา เตน เตน อภูตากาเรน มญฺญติฯ เตนาห ''อหํ โลเก''ติอาทึฯ ตตฺถ ''กฏฺฐกถิงฺคโร วิยา''ติ สุกฺข ทารุกฺขโนฺธ วิยฯ โส ปน อุปตฺถมฺภิโต มญฺญตีติ สมฺพโนฺธฯ ''อตฺตานํ อจฺจุคฺคตํ มญฺญตี''ติ ปุคฺคลํ มาเนน อภินฺนํ กตฺวา วุตฺตํฯ ''อุนฺนติ ลกฺขโณ''ติ อุนฺนมน สภาโวฯ

**๙๐**. โทสวจนเตฺถ ฯ จเณฺฑน กายวจี มโนกเมฺมน สมนฺนาคโต จณฺฑิโกฯ จณฺฑิกสฺส ภาโว จณฺฑิกฺกํฯ ''ปหตาสีวิโส วิยา''ติ ทเณฺฑน ปหโต อาสีวิโส วิยฯ ''วิสปฺปนเฏฺฐนา''ติ สกลกาเย วิวิเธน สปฺปนเฏฺฐน, ผรณเฏฺฐนฯ อิทญฺจ ตํ สมุฏฺฐาน รูปานํ ผรณ วเสน วุตฺตํฯ ''อสนิปาโต วิยา''ติ สุกฺขา สนิปตนํ วิยฯ ''ทาวคฺคิวิยา''ติ อรญฺญคฺคิ วิยฯ ''สปโตฺต วิยา''ติ ทุฏฺฐเวรี วิยฯ ''วิสสํสฏฺฐปูติมุตฺตํ วิยา''ติ ยถา มุตฺตํ นาม ปกติยา เอว ทุคฺคนฺธตฺตา ปฏิกุลตฺตา ทูเร ฉฑฺฑนียนฺติ อหิตเมว โหติฯ ปุน ปูติภาเว สติ, ทูรตเร ฉเฑฺฑตพฺพํฯ วิสสํสเฏฺฐปน วตฺตพฺพเมวนตฺถิฯ สพฺพโส อหิตราสิ โหติฯ เอวํ โทโสปิ ตํ สมงฺคีโน ตสฺมึ ขเณ ปเรสํ อมนาปิยตํ อาปาเทติฯ อตฺตหิต ปรหิต วินาสญฺจ กาเรติ, ปรมฺมรณา อปายญฺจ ปาเปตีติ สพฺพโส อหิตราสิ โหติฯ เตน วุตฺตํ ''วิสสํสฏฺฐปูติ มุตฺตํ วิย ทฏฺฐโพฺพ''ติฯ

๙๑. อิสฺสาวจนเตฺถฯ ทุวิธา อิสฺสาลทฺธสมฺปตฺติ วิสยา จลภิตพฺพ สมฺปตฺติ วิสยา จฯ ตตฺถ ลทฺธ สมฺปตฺติ วิสยํ ตาวทเสฺสติ ''ปเรสํ ปกติยา''ติอาทินาฯ ลทฺธ สมฺปตฺติคฺคหเณน อตีต สมฺปตฺติปิ สงฺคหิตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ อิสฺสาปกติกาหิ เกจิ อสุโก นาม ปุเพฺพ เอวํ สมฺปตฺติโก อโหสีติ วา, อหํ ปุเพฺพ เอวํ สมฺปตฺติโก อโหสินฺติ วา สุตฺวา นสหนฺติเยวฯ ตํ วจนํ โสตุํปิ น อิจฺฉนฺตีติฯ อสุโกติอาทินา ลภิตพฺพสมฺปตฺติ วิสยํ ทเสฺสติฯ

๙๒. มจฺฉริยวจนเตฺถฯ ''มม เอวา''ติ มมปเกฺข เอวาติ อธิปฺปาโยฯ ''คุณชาตํ''วาติ อตฺตนิวิชฺชมานํ สิปฺปวิชฺชาทิ สมฺปตฺติ คุณชาตํ วาฯ ''วตฺถุ วา''ติ ธนธญฺญาทิวตฺถุ วาฯ ''อวิปฺผาริกตาวเสนา''ติ อเญฺญน ตํ สิปฺปวิชฺชาทิกํ วา ธนธญฺญาทิกํ วา มยฺหํ เทหีติ วุเตฺต ปรหิตตฺถาย ทาตพฺพ ยุตฺตกํ ทสฺสามีติ เอวํ จิเตฺตสติ, ปรหิตปฺผรณาวเสน ตํ จิตฺตํ วิปฺผาริกํ นาม โหติฯ เทหีติ วจนมฺปิ โสตุํ อนิจฺฉโนฺต ปรหิตตฺถาย อวิปฺผาริก จิโตฺต นาม โหติฯ เอวํ อวิปฺผาริกตาวเสน จรติ ปวตฺตตีติ มจฺฉรญฺจ การสฺส ฉ การํ กตฺวาฯ ตถา ปวตฺตํ จิตฺตํฯ ปุคฺคโล ปน มจฺฉรีติ วุจฺจติฯ ''ตํ''ติ ลทฺธสมฺปตฺติํฯ ''ปเรหิ สาธารณํ ทิสฺวา''ติอาทินา โยเชตพฺพํฯ สาธารณนฺติ จ ทุวิสนฺตกํ วาติ สนฺตกํ วา ภวิสฺสมานํ, ปเรหิ วา ปริภุญฺชิยมานํฯ ''นิคฺคุหนลกฺขณํ''ติ รกฺขาวรณคุตฺตีหิสโงฺคปน สภาวํฯ อตฺตนา ลทฺธ สมฺปตฺติ นาม อิสฺสาย อวิสโยฯ ลภิตพฺพสมฺปตฺติ ปน อุภย สาธารณํฯ ตสฺมา ตตฺถ อุภินฺนํ วิเสโส วตฺตโพฺพติ ตํ ทเสฺสตุํ ''เอตฺถ จา''ติอาทิมาหฯ ''ยสฺส ลาภํ น อิจฺฉตี''ติ อตฺตนา ลภตุ วา มาวา, เกวลํ ปร สมฺปตฺติํ อสหโนฺต ยสฺส ปรสฺส ลาภํ น อิจฺฉติฯ ''จิตฺต วิฆาโต''ติ จิตฺต วิหญฺญนํฯ ''อตฺตนา ลทฺธุํ อิจฺฉตี''ติ ปโร สมฺปชฺชตุ วา มาวา, ยตฺถ ปรลาเภสติ, อตฺตนา น ลภิสฺสติ, ตตฺถ อตฺตนาว ลทฺธุํ อิจฺฉติฯ ยตฺถ อตฺตนา จ ลภติ, ปโร จ ลภติ, ตตฺถ วิฆาโต นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ ''อลพฺภมานกํ จิเนฺตตฺวา''ติ อตฺตนา อลภิสฺสมานํ สลฺลเกฺขตฺวาฯ

๙๓. กุกฺกุจฺจวจนเตฺถฯ ''กิริยา กตํ''ติ กต สทฺทสฺสภาว สาธนมาหฯ เอวํ วจนตฺถํ ทเสฺสตฺวา อภิเธยฺยตฺถํ ทเสฺสโนฺต ''อตฺถโต ปนา''ติอาทิมาหฯ ''อนุโสจน วเสนา''ติ ปจฺฉา ปุนปฺปุนํ จิตฺตสนฺตาปวเสนฯ โส กุกตนฺติ วุจฺจตีติ สมฺพโนฺธฯ ''กุสล ธเมฺมสู''ติ ปุญฺญ กิริยวตฺถุ ธเมฺมสุ จิตฺต ปริยาทานาย เอว สํวตฺตติฯ กุกฺกุจฺจ สมงฺคี ปุคฺคโล ปุญฺญกมฺมํ กโรโนฺตปิ จิตฺต สุขํ น ลภติฯ พหุชน มเชฺฌ วสิตฺวา นานากิจฺจานิ กโรโนฺต นานา ติรจฺฉาน กถํ กเถโนฺต จิตฺต สุขํ ลภติฯ ตทา ตสฺส ปุญฺญกมฺม กรณตฺถาย จิตฺตํ ปริยาทียติ, ปริกฺขิยฺยติฯ จิตฺตวสํ คจฺฉโนฺต วิจรติฯ เอวํ จิตฺต ปริยาทานาย เอว สํวตฺตติฯ ''อฏฺฐกถายํ''ติ อฏฺฐสาลินิยํฯ ''กตา กตสฺส สาวชฺชานวชฺชสฺสา''ติ ปุเพฺพ กตสฺส สาวชฺชกมฺมสฺส, อกตสฺส อนวชฺชกมฺมสฺสฯ กมฺมเตฺถสามิวจนํฯ ''อภิมุขคมนํ''ติ อารมฺมณ กรณวเสน จิตฺตสฺส อภิมุขปฺปวตฺตนํฯ เอเตน ปฏิมุขํ สรณํ จินฺตนํ ปฏิสาโรติ ทเสฺสติฯ ''อกตํ น กโรตี''ติ อกตํ กาตุํ น สโกฺกตีติ อธิปฺปาโยฯ เอวํ กตํ น กโรตีติ เอตฺถปิฯ ''วิรูโป''ติ วีภโจฺฉ อโสภโณฯ ''กุจฺฉิโต''ติ ครหิตโพฺพฯ นนุ ปุเพฺพ จิตฺตุปฺปาโท กุจฺฉิโตติ วุโตฺตฯ อฏฺฐกถายํ ปน วิปฺปฏิสาโร กุจฺฉิโตติ วุโตฺตฯ อุภยเมตํ น สเมตีติฯ โน น สเมติ, อญฺญถานุ ปปตฺติโตติ ทเสฺสตุํ ''เอตฺถ จา''ติอาทิมาหฯ ''เยน จ การเณนา''ติ กตากตํ ปฏิจฺจ นิรตฺถก จิตฺตปฺปวตฺติ การเณนฯ โส จิตฺตุปฺปาโทว กุกตปเท คเหตุํ ยุโตฺต, นวิภาวนิยํ วิย กตากต ทุจฺจริต สุจริตนฺติ อธิปฺปาโยฯ นนุ วิภาวนิยมฺปิ โส จิตฺตุปฺปาโทว อุปจาร นเยน คหิโตติ เจฯ ยุตฺติ วเสน จ อฏฺฐกถาคเมน จ มุขฺยโต สิเทฺธ สติ, กิํ อุปจาร นเยนฯ เตนาห ''วิภาวนิยํ ปนา''ติอาทิํฯ กุกตสฺสภาโว กุกฺกุจฺจํ, อการสฺส อุการํ กตฺวาติ อยํ อฏฺฐกถานโยฯ อิทานิ สทฺทสตฺถนเยน อปรํ วจนตฺถญฺจ อธิปฺปายตฺถญฺจ ทเสฺสตุํ ''อปิ จา''ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ ''ธาตุปาเฐสู''ติ อกฺขรธาตุปฺปกาสเนสุ นิรุตฺติ ปาเฐสุฯ ปฐนฺติเยว, โน น ปฐนฺติฯ เต จ อตฺถา เจตโส วิปฺปฏิสาโร มโน วิเลโขติ เอวํ ปาฬิยํ วุเตฺตหิ

กุกฺกุจฺจปริยาเยหิ สเมนฺติเยวฯ ตสฺมา อยํ อปโรนโย อิธ อวสฺสํ วตฺตโพฺพ เยวาติ ทีเปติฯ วิปฺปฏิ สาริปุคฺคโล จ ตํ ตํ ปุญฺญกมฺมํ กโรโนฺตปิ วิปฺปฏิ สารคฺคินา ทยฺหมาน จิโตฺต ปุญฺญก เมฺม จิตฺตปฺปสาทํ นลภติฯ จิตฺต สุขํ น วินฺทติฯ กึ อิมินา กเมฺมนาติ ตํ ปหาย ยตฺถ จิตฺต สุขํ วินฺทติ, ตตฺถ วิจรติฯ เอวํ วิปฺปฏิสาโร ปุญฺญกมฺมโต สโงฺกจนํ นาม โหตีติฯ กิเลสสลฺลิขนํ นาม สนฺตุฎฺฐิ สเลฺลขปฺปฏิปตฺติยํ ฐิตสฺส ตทงฺคปฺปหานาทิวเสน ตํ ตํ กิเลสปฺปหานํ วุจฺจติฯ ‘‘อนุตฺถุนนากาเรนา’’ติ ปุนปฺปุนํ วิลปนากาเรนฯ สโงฺกจตีติ วตฺวา ตสฺส อุภยํ อตฺถํ ทเสฺส โนฺต ‘‘กุสลกมฺม สมาทาเน’’ติอาทิมาหฯ นมิตุมฺปิ น เทติฯ กุโต สมาทาตุํ วา วเฑฺฒตุํ วา ทสฺสตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ตนุกรเณนา’’ติ ทุพฺพลกรเณนฯ วิเสสนเฎฺฐกรณ วจนํฯ ‘‘โส’’ติ ธมฺม สมูโหฯ ตํ ปน กุกฺกุจฺจํฯ เกจิ ปน กุกฺกุจฺจํ ปจฺจุปฺปนฺน สุจริต ทุจฺจริตา รมฺมณมฺปิ อนาคต สุจริต ทุจฺจริตา รมฺมณมฺปิ กเปฺปนฺติฯ ตํ ปฏิกฺขิปโนฺต ‘‘เตนา’’ติอาทิมาห ฯ มหานิเทฺทส ปาเฐ ทฺวีหากาเรหิ อุปฺปชฺชติ กุกฺกุจฺจํ เจตโส วิปฺปฏิสาโร มโนวิเลโขติ ปาโฐฯ ‘‘กตตฺตา จา’’ติ อกตฺตพฺพสฺส กตฺตา จฯ ‘‘อกตตฺตา จา’’ติ กตฺตพฺพสฺส อกตตฺตา จฯ เกจิ ปน อยํ วิปฺปฏิสาโร นาม กทาจิ กสฺสจิ เกนจิ การเณน ปุเพฺพกต สุจริตมฺปิ อกต ทุจฺจริตมฺปิ อารพฺภ อุปฺปชฺชติฯ อุมฺมตฺตกสทิสญฺหิ ปุถุชฺชน จิตฺตนฺติ วทนฺติฯ ตํ ปฏิกฺขิปโนฺต ‘‘เอเตนา’’ติอาทิม าหฯ โส ปน เกสญฺจิ วาเท วิปฺปฏิสาโร นาม โทมนสฺสํ โหติ, น กุกฺกุจฺจนฺติ อธิปฺปาโยฯ โสจ โข ทฺวิธา ภาโวฯ อปายภเยน ตชฺชียนฺติ ตาสียนฺตีติ อปายภย ตชฺชิตาฯ ‘‘น อเญฺญสํ’’ติ สุจริต ทุจฺจริตํ อชานนฺตานํ อมนสิกโรนฺตานญฺจ น โหติฯ กถํ วิญฺญายตีติ เจฯ สุจริตทุจฺจริต นาเมน อนุโสจนาการสฺส ทสฺสิตตฺตาติ วุตฺตํ ‘‘อกตํ เม’’ติอาทิฯ ยาถาวมาโน นาม เสยฺยสฺส เสโยฺย หมสฺมีติ สทิสสฺส สทิโสหมสฺมีติ หีนสฺส หีโนหมสฺมีติอาทินา ปวโตฺต ภูตมาโนฯ ยญฺจกุกฺกุจฺจํ อุปฺปชฺชตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อกตฺวา’’ติ ตํ กลฺยาณ กมฺมํ อกตฺวาฯ ‘‘กตฺวา’’ติ ตํ ปาปกมฺมํ กตฺวาฯ อิทํ ปน ปุเพฺพกตา กตกาเล เอว อยาถาวํ โหติฯ อนุโสจน กาเลปน ยาถาว เมวฯ ‘‘หตฺถ กุกฺกุจฺจํ’’ติ เอตฺถ สโงฺกจนโตฺถ น ลพฺภติฯ กุจฺฉิต กิริยโตฺถ เอว ลพฺภติฯ หตฺถโลลตาหิ หตฺถ กุกฺกุจฺจนฺติ วุจฺจติฯ ปาทโลลตา จ ปาทกุกฺกุจฺจํฯ เตนาห ‘‘อสํยต กุกฺกุจฺจํ นามา’’ติฯ ยํ ปน กุกฺกุจฺจํฯ ‘‘ตํ’’ติ ตํ วตฺถุํฯ กุกฺกุจฺจํ กโรนฺตีติ กุกฺกุจฺจายนฺตาฯ นามธาตุ ปทเมฺหตํฯ กปฺปติ นุ โข, น นุ โข กปฺปตีติ เอวํ วินย สํสยํ อุปฺปาเทนฺตาติ อโตฺถฯ ‘‘กุกฺกุจฺจปฺปกตตายา’’ติ กุกฺกุเจฺจน อปกตตาย อภิภูตตายฯ ‘‘อตฺตโน อวิสเย’’ติ อาณาจกฺกฐาเนฯ อาณาจกฺก สามิโน พุทฺธสฺสวิสยตฺตา อตฺตโน สาวก ภูตสฺส อวิสเยติ อโตฺถฯ เย ปน กโรนฺติ เยว กุกฺกุจฺจายนฺตา ปีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อาปตฺตึ’’ติ ทุกฺกฎาปตฺตึฯ

**๙๔-๙๕**. ถินมิทฺธวจนเตฺถสุฯ ‘‘จิตฺตํ มนฺทมนฺทํ กตฺวา’’ติ จินฺตน กิเจฺจ อติมนฺทํ ปริทุพฺพลํ กตฺวาฯ จิตฺตํ คิลานํ มิลาตํ กตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อโชฺฌตฺถรตี’’ติ อภิภวติฯ อารมฺมณ วิชานเน วา ชวนกิเจฺจ วา ปริหีนถามพลํ กโรติฯ ‘‘ถิยตี’’ติ ปทํ ปาฬิวเสน สิทฺธนฺติ อาห ‘‘ถินํ ถิยนา’’ติอาทึฯ ‘‘อกมฺมญฺญภูเต กตฺวา’’ติ กายกมฺมาทีสุ อกมฺมกฺขเม ปริทุพฺพเล กตฺวาฯ [มุคฺคเรน โปเถตฺวา วิยาติ วุตฺตํ โหติ ]ฯ ‘‘เต’’ติ จิตฺต เจตสิเก สมฺปยุตฺต ธเมฺมฯ ‘‘โอลียาเปตฺวา’’ติ อวลีเน อวสีทเนฺต กตฺวาฯ เตนาห ‘‘อิริยา ปถํ ปี’’ติอาทึฯ ถินํ จิตฺตํ อภิภวติ, วิชานน กิจฺจสฺส เคลญฺญตฺตา ถินสฺสฯ มิทฺธํ เจตสิเก อภิภวติ, ผุสนาทิ กิจฺจสฺส เคลญฺญตฺตา มิทฺธสฺสาติ อธิปฺปาโยฯ

**๙๖**. วิจิกิจฺฉาวจนเตฺถฯ ‘‘จิกิจฺฉนํ’’ติ โรคาปนย นเตฺถ กิตธาตุวเสน สิทฺธํ สงฺขต กิริยา ปทนฺติ อาห ‘‘ญาณปฺปฏิกาโรติ อโตฺถ’’ติฯ ‘‘ปฏิกาโร’’ติ จ โรคสฺส ปฏิปกฺข กมฺมํฯ ‘‘เอตายา’’ติ นิสฺสกฺกวจนํฯ วิจินนฺติ ธมฺมํ วิจินนฺตีติ วิจิโนฯ ธมฺม วีมํสกาฯ กิจฺฉติ กิลมติ เอตายาติ กิจฺฉาฯ วิจินํ กิจฺฉาติ วิจิกิจฺฉาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต ‘‘สภาวํ’’ติอาทิมาหฯ ‘‘วิจิกิจฺฉตี’’ติ

สงฺขตธาตุปทํฯ ตญฺจ กงฺขายํ วตฺตตีติ ทเสฺสตุํ ‘‘วิจิกิจฺฉติ วา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ทฺวิธา เอฬยตีติ กมฺปตีติ เทฺวฬฺหกํฯ ตถา ปวตฺตํ จิตฺตํฯ เทฺวฬฺหกสฺส ภาโวติ วิคฺคโหฯ ‘‘พุทฺธาทีสุ อฏฺฐสู’’ติ พุทฺเธ กงฺขติ, ธมฺเม กงฺขติ, สงฺเฆ กงฺขติ, สิกฺขาย กงฺขติ, ปุพฺพนฺเต กงฺขติ, อปรนฺเต กงฺขติ, ปุพฺพนฺตาปรนฺเต กงฺขติ, อิทปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจ สมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ กงฺขตีติ เอวํ วุตฺเตสุ อฏฺฐสุ สนฺเธยฺย วตฺถูสุฯ ตตฺถ ‘‘พุทฺเธ กงฺขตี’’ติ อิติปิ โส ภควา อรหํติอาทินา วุตฺเตสุ พุทฺธคุเณสุ อสทฺทหนฺโต พุทฺเธ กงฺขติ นามฯ สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโมติอาทินา วุตฺเตสุ ธมฺมคุเณสุ อสทฺทหนฺโต ธมฺเม กงฺขติ นามฯ สุปฺปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆติอาทินา วุตฺเตสุ สงฺฆคุเณสุ อสทฺทหนฺโต สงฺเฆ กงฺขติ นามฯ ติสฺสนฺนํ สิกฺขานํ วฏฺฏทุกฺขโต นิยฺยานเฏฺฐสุ อสทฺทหนฺโต สิกฺขาย กงฺขติ นามฯ อตฺตโน อตีต ภวสฺส อตฺถิ นตฺถิภาเว กงฺขนฺโต ปุพฺพนฺเต กงฺขติ นามฯ อตฺตโน ปรมฺมรณา อนาคต ภวสฺส อตฺถิ นตฺถิภาเว กงฺขนฺโต อปรนฺเต กงฺขติ นามฯ ตทุภยสฺส อตฺถิ นตฺถิ ภาเว กงฺขนฺโต ปุพฺพนฺตา ปรนฺเต กงฺขติ นามฯ อิมสฺมิํ ภเว อตฺตโน ขนฺธานํ ปฏิจฺจ สมุปฺปาเท จ ปฏิจฺจ สมุปฺปนฺนภาเว จ กงฺขนฺโต อิทปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจ สมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ กงฺขติ นามฯ ‘‘วิมติ วเสนา’’ติ เวมติกภาเวนฯ ปวตฺตมานา วิจิกิจฺฉาฯ วิจิกิจฺฉา ปฏิรูปกา นาม สพฺพ ธมฺเมสุ อปฺปฏิหตพุทฺธีนํ สพฺพญฺญุ พุทฺธานํ เอว นตฺถีติ วุตฺตํ ‘‘อสพฺพญฺญูนํ’’ติอาทิฯ

อกุสลราสิมฺหิอนุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

**๙๗**. สทฺธาวจนเตฺถฯ ‘‘สนฺนิสินฺนํ’’ติ อจลิตํฯ ‘‘สุฏฺฐู’’ติ อนสฺสนฺตํ อจลนฺตญฺจ กตฺวาฯ ‘‘ธาเรตี’’ติ เอวเมว โหตีติ สลฺลกฺขณวเสน ธาเรติฯ ตถา ฐเปตีติฯ สทฺทหนฺติ วา สทฺธา สมฺปนฺนา สตฺตาฯ สทฺธาตุํ อรหนฺตีติ สเทฺธยฺยานิฯ อกาลุสฺสํ วุจฺจติ อนาวิลํ จิตฺตํฯ อกาลุสฺสํ เอว อกาลุสฺสิยํฯ ตสฺส ภาโวติ วิคฺคโหฯ ‘‘โอกปฺปนา’’ติ อโหสาธุ อโหสุฏฺฐูติ อธิมุจฺจนวเสน จินฺตนาฯ ‘‘มิจฺฉาธิโมโกฺข เยวา’’ติ ทิฏฺฐิสมฺปยุโตฺต อธิโมโกฺขเยวฯ ‘‘วิเตฺต อสตี’’ติ ธเน อสติฯ ธนญฺหิ วิตฺตนฺติ วุจฺจติฯ ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ตํ วินฺทนฺติ เอเตนาติ กตฺวาฯ ‘‘เตสํ’’ติ มนุสฺสานํฯ

**๙๘**. สติวจนเตฺถฯ ‘‘สรตี’’ติ อนุสฺสรติฯ ‘‘กตานี’’ติ ปุเพฺพกตานิฯ ‘‘กตฺตพฺพานี’’ติ อิทานิ วา ปจฺฉา วา กตฺตพฺพานิฯ กลฺยาณ กมฺมํ นามปกติยา จิตฺตสฺส รติฏฺฐานํ น โหติฯ ปาปกมฺมเมว จิตฺตสฺส รติฏฺฐานํ โหติฯ ตสฺมา กลฺยาณ กเมฺม เอว อปฺปมชฺชิตุํ วิสุํ สตินาม อิจฺฉิตพฺพาฯ ปาปกเมฺม ปน วิสุํ สติยา กิจฺจํ นตฺถิฯ สเพฺพปิ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อปมตฺต รูปา โหนฺติฯ เตนาห ‘‘อิตราปนา’’ติอาทิํฯ ‘‘สติเยว น โหตี’’ติ วิสุํ สติ นามโก เอโก เจตสิโกเยว น โหติฯ กตมา ปน สา โหตีติ อาห ‘‘กตสฺสา’’ติอาทิํฯ ตตฺถ กตสฺส อปฺปมชฺชนํ นาม เกสญฺจิ อนุโมทนวเสน เกสญฺจิ อนุโสจนวเสน อปฺปมชฺชนํฯ กตฺตพฺพสฺส อปฺปมชฺชนํ นาม นิจฺจกาลมฺปิ กาตุํ อภิมุขตาฯ ‘‘กตสฺสา’’ติ วา ภุมฺมเตฺถ สามิวจนํฯ ตถา เสเสสุ ทฺวีสุ ปเทสุฯ สเพฺพสุ ราชกเมฺมสุ นิยุโตฺต สพฺพกมฺมิโกฯ ‘‘นิยุโตฺต’’ติ อปฺปมโตฺต หุตฺวา พฺยาวฏกาย จิโตฺตฯ สเพฺพสุ ฐาเนสุ อิจฺฉิตพฺพาติ สพฺพตฺถิกาฯ สา หิ ฉสุ ทฺวาเรสุ จิตฺตสฺส อารกฺข กิจฺจา โหติ อินฺทฺริย สํวรณ ธมฺมตฺตาฯ ตสฺมา ฉสุ ทฺวาเรสุ อิฏฺฐารมฺมเณ โลภมูลจิตฺตสฺส อนุปฺปชฺชนตฺถาย สา อิจฺฉิตพฺพา, อนิฏฺฐา รมฺมเณ โทสมูล จิตฺตสฺส, มชฺฌตฺตารมฺมเณ โมหมูล จิตฺตสฺสาติฯ อปิ จ, โพชฺฌงฺค ภาวนา ฐาเนสุ อิทํ สุตฺต ปทํ วุตฺตํฯ ตสฺมา ภาวนา จิตฺตสฺส ลีนฏฺฐาเนปิ สา อิจฺฉิตพฺพา ลีนปกฺขโต จิตฺตสฺส นีวารณตฺถายาติอาทินา โยเชตพฺพาฯ

**๙๙-๑๐๐**. หิริโอตฺตปฺปวจนเตฺถสุฯ ‘‘กายทุจฺจริตาทีหิ ลชฺชตี’’ติ ตานิกาตุํ ลชฺชติฯ ตานิ หีนกมฺมานิ ลามกกมฺมานีติ หีเฬตฺวา ตโต อตฺตานํ รกฺขิตุํ อิจฺฉติฯ เตนาห ‘‘ชิคุจฺฉ

ตี’’ติฯ ‘‘อุกฺกณฺฐตี’’ติ วิรุชฺฌติ, วิโยคํ อิจฺฉติฯ ‘‘เตหิ เยวา’’ติ กาย ทุจฺจริตาทีหิเยวฯ ‘‘อุพฺพิชฺชตี’’ติ อุตฺตสติ, ภยโต อุปฏฺฐาติฯ คาถาสุฯ ‘‘อลชฺชิเยสู’’ติ อลชฺชิตเพฺพสุ กลฺยาณกเมฺมสุฯ ‘‘ลชฺชเร’’ติ ลชฺชนฺติฯ ‘‘อภเย’’ติ อภายิตเพฺพ กลฺยาณกเมฺมฯ ยสฺมา ปน สปฺปุริสา อตฺตานํ ปริหรนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘หิริยา อตฺตนิ คารวํ อุปฺปาเทตฺวา’’ติ อตฺตโน ชาติคุณาทิกํ วา สีล คุณาทิกํ วา ครุํ กตฺวา มาทิสสฺส เอว รูปํ ปาปกมฺมํ อยุตฺตํ กาตุํฯ ยทิ กเรยฺยํ, ปจฺฉา อตฺตานํ อสุทฺธํ ญตฺวา ทุกฺขีทุมฺมโน ภเวยฺยนฺติ เอวํ หิริยา อตฺตนิ คารวํ อุปฺปาเทตฺวาฯ ‘‘โอตฺตเปฺปน ปเรสุ คารวํ อุปฺปาเทตฺวา’’ติ ปรานุวาทภยํ ภายิตฺวาติ อธิปฺปาโยฯ ตตฺถ ปรานุวาทภยํ นาม ปเรสํ สาธุ ชนานํ ครหา ภยํฯ อญฺญมฺปิ อปายภยํ สํสาร วฏฺฏภยญฺจ เอตฺถ สงฺคยฺหติเยวฯ โลกํปาเลนฺตีติ โลกปาลาฯ ‘‘โลกํ’’ติ สตฺตโลกํฯ ‘‘ปาเลนฺตี’’ติ อปาย ภยโต รกฺขนฺติฯ

**๑๐๑**. อโลภวจนเตฺถฯ อกาโร วิรุทฺธโตฺถติอาห ‘‘โลภปฺปฏิปโกฺข’’ติฯ โลภสฺส ปฏิวิรุโทฺธติ อโตฺถฯ ปฏิวิรุทฺธตา จ ปหายก ปหาตพฺพ ภาเวน เวทิตพฺพาติ ทเสฺสตุํ ‘‘โสหี’’ติอาทิมาห ฯ ตตฺถ โส เนกฺขมฺมธาตุวเสน หุตฺวา ปวตฺตตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘หิต สญฺญิเตสู’’ติ อิทํ เม อตฺถาย หิตาย สุขายาติ เอวํ สญฺญิเตสุฯ ‘‘ลคฺคนวเสนา’’ติ อมุญฺจิตุกามตาวเสนฯ เตเสฺวว ปวตฺตตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ภวโภค สมฺปตฺติโย คูถราสึ วิย หีเฬตฺวา’’ติ อิทํ โพธิสตฺตานํ วเสน นิทสฺสน วจนํฯ ตตฺถ ‘‘หีเฬตฺวา’’ติ ครหิตฺวาฯ นิกฺขมนฺติ เอเตนาติ เนกฺขโมฺมฯ โส เอว ธาตูติ เนกฺขมฺมธาตุฯ

**๑๐๒**. อยํ นโย โทสปฺปฏิปโกฺข, โมหปฺปฏิปโกฺขติอาทีสุปิ เนตโพฺพฯ

**๑๐๓**. ตตฺร มชฺฌตฺตตายํฯ ‘‘ลีนุทฺธจฺจานํ’’ติ จิตฺตสฺส ลีนตา เอโก วิสมปโกฺขฯ อุทฺธฏตา ทุตีโย วิสมปโกฺขฯ ลีนํ จิตฺตํ โกสเชฺช วิสมปเกฺข ปตติฯ อุทฺธฏํ จิตฺตํ อุทฺธเจฺจ วิสมปเกฺข ปตติฯ ตทุภยมฺปิ อกุสล ปกฺขิกํ โหติฯ ตถา จิตฺตสฺส อติ ลูขตา เอโก วิสม ปโกฺขฯ อติปหฏฺฐตา เอโกติอาทินา สพฺพํ โพชฺฌงฺควิธานํ วิตฺถาเรตพฺพํฯ ตตฺร มชฺฌตฺตตา ปน สมฺปยุตฺต ธเมฺม อุโภสุ อเนฺตสุ ปาเตตุํ อทตฺวา สยํ มชฺฌิมปฺปฏิปทายํ ทฬฺหํ ติฏฺฐติฯ

**๑๐๔**. ปสฺสทฺธาทีสุฯ ‘‘ตตฺถ ตํ วีนฺทนฺตี’’ติ เตสุ ปุญฺญ กเมฺมสุ ตํ จิตฺต สุขํ ปฏิลภนฺติฯ

**๑๐๕**. ลหุตา ทฺวเยฯ ‘‘ตตฺตปาสาเณ’’ติ สนฺตเตฺต ปาสาณปิเฏฺฐฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ ปุญฺญกเมฺมสุฯ

**๑๐๖-๑๑๐**. มุทุตา ทฺวยาทีสุ สพฺพํ สุวิเญฺญยฺยํฯ

**๑๑๑**. วิรติตฺตเยฯ ‘‘กถา, เจตนา, วิรติ, วเสนา’’ติ ‘กถาสมฺมาวาจา, เจตนา สมฺมาวาจา, วิรติ สมฺมาวาจา, วเสนฯ ตํ กถาวาจํ สมุฏฺฐาเปตีติ ตํ สมุฏฺฐาปิกาฯ ยา ปน ปาป วิรมณากาเรน จิตฺตสฺส ปวตฺตีติ โยชนาฯ ‘‘สมาทิยนฺตสฺส วา’’ติ มุสาวาทา วิรมามีติอาทินา วจีเภทํ กตฺวา สมาทิยนฺตสฺส วาฯ ‘‘อธิฏฺฐหนฺตสฺส วา’’ติ วจีเภทํ อกตฺวา จิเตฺตเนว ตถา อธิฏฺฐหนฺตสฺส วาฯ อิเมหิ ทฺวีหิ ปเทหิ สมาทาน วิรติปฺปวตฺตึ วทติ ฯ ‘‘อวีติกฺกมนฺตสฺส วา’’ติ เอเตน สมฺปตฺต วิรติปฺปวตฺตึ วทติฯ ‘‘เอตายา’’ติ สมฺมาวาจา วิรติยาฯ สา ปน กตฺตุนา จ กฺริยาย จ สหภาวินี หุตฺวา สมาทาน กฺริยํ สุฏฺฐุตรํ สาเธติฯ ตสฺมา สา กรณ สาธนํ นาม โหติฯ เตนาห ‘‘กรณเตฺถวากรณ วจน’’นฺติฯ พหูสุชวนวาเรสุ ปวตฺตมาเนสุ ปุริม ปุริม ชวนวารปริยาปนฺนา สมฺมาวาจา ปจฺฉิม ปจฺฉิม ชวนวารสมุฏฺฐิตาย สมาทาน กฺริยาย ปจฺจโย โหติฯ สา ปน ตาย กฺ

ริยาย อสหภาวิตฺตา กรณลกฺขณํ น สมฺปชฺชติฯ เหตุ ลกฺขเณ ติฏฺฐติฯ เตนาห ‘‘เหตุ อเตฺถวา กรณวจน’’นฺติฯ อิทญฺจ อตฺถโต ลพฺภมานตฺตา วุตฺตํฯ สมฺมาวาจาติ ปทํ ปน กิตสาธน ปทตฺตากรณเตฺถ เอวสิทฺธํฯ น หิ อการก ภูโต เหตุ อโตฺถ สาธนํ นาม สมฺภวติฯ ‘‘สมาทาน วจนานี’’ติ สมฺมาวาจา สมุฏฺฐิตานิ สมาทาน วจนานิฯ ‘‘ตโต’’ติ ตโตปรํฯ ‘‘เตสํ’’ติ เต สํวทมานานํฯ อิทญฺจ สพฺพํ สมฺมาวาจาติ วจเน วจีเภทวาจํ ปธานํ กตฺวา วุตฺตํฯ สมฺปตฺตวิรติ สมุเจฺฉท วิรติภูตาย ปน สมฺมาวาจาย วจีเภเทน กิจฺจํ นตฺถิฯ วิรติ กิจฺจ เมวปธานนฺติ ทเสฺสตุํ ‘‘อปิจา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘ปวตฺตมานา’’ติ ปวตฺตมานตฺตาฯ วิเสสน เหตุ ปทเมตํฯ

**๑๑๒-๑๑๓**. สมฺมากมฺมเนฺตปิ สมฺมาอาชีเวปิ วตฺตพฺพํ นตฺถิฯ

**๑๑๔**. ‘‘สมฺปตฺตํ วตฺถุํ’’ติ ปาณาติ ปาตาทิกมฺมสฺส วตฺถุํฯ สาปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาเยวฯ กสฺมา, อตฺตโน ปจฺจเกฺข สมฺปตฺต วเสนวตฺถุสฺสธรมานตฺตาฯ ‘‘สมาทิยนฺตสฺส วา อุปฺปนฺนา’’ติ ปาณาติ ปาตาปฏิวิรมาธีติอาทินา สมาทิยนฺตสฺสยา สมาทานกฺขเณ อุปฺปนฺนา วิรติฯ ‘‘สา ปน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา โหตี’’ติ เอตฺถ กถํ ปจฺจุปฺปนฺนา รมฺมณา โหตีติฯ ปาณาติ ปาตาปฏิวิรมาธีติ วทนฺตสฺส จิตฺตํ อนุกฺกเมน ปาณสทฺทาทีนํ อตฺถํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตติฯ ตตฺถ ‘‘ปาโณ’’ติ โวหารโต สโตฺตฯ ปรมตฺถโต ชีวิตินฺทฺริยํฯ โส จ สโตฺต ตญฺจชีวิตินฺทฺริยํ โลเก สพฺพกาลมฺปิ สํวิชฺชติเยวฯ เอวรูปํ ชีวิตินฺทฺริย สามญฺญํ สนฺธาย ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาติ วุตฺตํฯ อทินฺนาทานา ปฏิวิรมาธีติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ ‘‘อนาคตา รมฺมณาวา’’ติ เอตฺถ เอก ทิวสํ นิยเมตฺวา สมาทิยนฺตสฺส ตสฺมึ ทิวเส ธรมาน สตฺตาปิ อตฺถิฯ อุปฺปชฺชิสฺสมานสตฺตาปิ อตฺถิฯ ตทุภยมฺปิ ปาณวจเน สงฺคหิตเมวฯ ปาณุเปตํ กตฺวา สมาทิยนฺตสฺส วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ อปิ จ อนาคตกาลิกมฺปิ สมาทานํ อตฺถิเยวฯ อหํ อสุกทิวสโต ปฏฺฐาย ยาวชีวมฺปิ ปาณาติปาตา วิรมาธีติอาทิฯ เอวํ สมาทาน วิรติ อนาคตา รมฺมณาปิ โหตีติฯ ‘‘ปจฺจยสมุเจฺฉทวเสนา’’ติ ตํ ตํ กิเลสานุสย สงฺขาตสฺส ปจฺจยสฺส สมุเจฺฉทวเสนฯ เสสเมตฺถ สุวิเญฺญยฺยํฯ

**๑๑๕-๑๑๖**. อปฺปมญฺญาทฺวเยฯ อปิจาติอาทีสุฯ ‘‘กลิสมฺภเวภเว’’ติ ทุกฺขุปฺปตฺติปจฺจยภูเต สํสารภเวฯ ‘‘ปาเปกลิ ปราชเย’’ติ กลิสโทฺท ปาเป จ ปราชเย จ วตฺตตีติ อโตฺถฯ สเตฺตหิ กลึ อวนฺติ รกฺขนฺติ เอตายาติ กรุณาฯ สเตฺตหีติ จ รกฺขณตฺถโยเค อิจฺฉิตสฺมึ อเตฺถ อปาทาน วจนํฯ ยถา-กาเก รกฺขนฺติ ตณฺฑุลา-ติฯ สเตฺตวา กลิโต อวนฺติ รกฺขนฺติ เอตายาติ กรุณาฯ กลิโตติ จ รกฺขณตฺถ โยเค อนิจฺฉิตสฺมิมฺปิ อปาทานวจนํฯ ยถา-ปาปาจิตฺตํ นิวารเยติฯ เอกสฺมึ สเตฺต ปวตฺตาปิ อปฺปมญฺญา เอว นาม โหนฺติฯ ยถา ตํ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ เอกสฺมึ อารมฺมเณ ปวตฺตมฺปิ สพฺพญฺญุตญฺญาณเมว โหตีติฯ

**๑๑๗**. ปญฺญินฺทฺริเย วตฺตพฺพํ นตฺถิฯ

โสภณราสิมฺหิอนุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

**๑๑๘**. เอตํ ปริมาณํ อสฺสาติ เอตฺตาวํฯ ‘‘เอตฺตาวตา’’ติ เอตฺตาวเนฺตน-ผโสฺส, เวทนา, สญฺญา,ติอาทิวจนกฺกเมนฯ ‘‘จิตฺตุปฺปาเทสู’’ติ เอเตฺถ-กตเม ธมฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพาฯ จตฺตาโร ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺต จิตฺตุปฺปาทา-ติอาทีสุ จิตฺตเจตสิก สมูโห จิตฺตุปฺปาโทติ วุจฺจติฯ อิธ ปน จิตฺตานิ เอว จิตฺตุปฺปาทาติ วุจฺจนฺตีติ อาห ‘‘จิตฺตุปฺปาเทสูติ จิเตฺตสุ อิเจฺจว อโตฺถ’’ติฯ ‘‘สพฺพทุพฺพลตฺตา’’ติ สพฺพจิเตฺตหิ ทุพฺพลตรตฺตาฯ ‘‘ภาวนา พเลนา’’ติ วิตกฺก วิราคสตฺติ ยุเตฺตน อุปจาร ภาวนา พเลน, วุฏฺฐาน คามินิ วิปสฺสนา ภาวนา พเลน จฯ ‘‘พลนายกตฺตา’’ติ พล ธมฺมานํ นายกตฺตา, เชฏฺฐกตฺตาฯ

**๑๑๙**. อกุสล เจตสิเกสุฯ ‘‘ปจฺฉิมํ’’ติ สเพฺพสุปิ ทฺวาทสา กุสล จิเตฺตสูติ วจนํฯ ‘‘ปุริมสฺสา’’ติ สพฺพา กุสล สาธารณา นามาติ วจนสฺสฯ ‘‘สมตฺตน วจนํ’’ติ-กสฺมา สพฺพากุสล สาธารณา นามาติฯ ยสฺมา สเพฺพสุปิฯ ลฯ จิเตฺตสุ ลพฺภนฺติ, ตสฺมา สพฺพา กุสล สาธารณา นามา-ติ เอวํ สาธน วจนํฯ ยสฺมา ปน อิเมหิ จตูหิ วินานุปฺปชฺชนฺติ, ตสฺมา เต สเพฺพสุ เตสุ ลพฺภนฺตีติ โยชนาฯ กสฺมา วินา นุปฺปชฺชนฺตีติ อาห ‘‘น หิตานี’’ติอาทิํฯ ‘‘เตหี’’ติ ปาเปหิฯ สพฺพ ปาป ธมฺมโตติ อโตฺถฯ ‘‘ตถา ตถา อามสิตฺวา’’ติ ทิฎฺฐิ ขเนฺธสุ นิโจฺจ ธุโว สสฺสโตติ อาทินา อามสติฯ มาโน อหนฺติ วา เสโยฺย สทิโสติอาทินา วา อามสติฯ เอวํ ตถา ตถา อามสิตฺวาฯ ‘‘เตสู’’ติ ทิฎฺฐิมาเนสุฯ นิทฺธารเณ ภุมฺมํฯ ทิฎฺฐิ ปรามสนฺตี ปวตฺตตีติ โยชนาฯ ‘‘ตํ คหิตาการ’’นฺติ ตํ อหนฺติ คหิตํ นิมิตฺตาการํฯ สกฺกาย ทิฎฺฐิ เอว คติ เยสํ เต ทิฎฺฐิ คติกาฯ อวิกฺขมฺภิต สกฺกาย ทิฎฺฐิกาฯ ‘‘อหนฺติ คณฺหนฺตี’’ติ มาเนน คณฺหนฺติฯ ‘‘น หิ มานสฺส วิยา’’ติ ยถา มานสฺส อตฺตสมฺปคฺคหเณ พฺยาปาโร อตฺถิ, น ตถา ทิฎฺฐิยา อตฺตสมฺปคฺคหเณ พฺยาปาโร อตฺถีติ โยชนาฯ เอตฺถ จ อตฺตสมฺปคฺคหณํ นาม ปเรหิ สทฺธิํ อตฺตานํ เสยฺยาทิวเสน สุฎฺฐุปคฺคหณํฯ ‘‘น จ ทิฎฺฐิยา วิยา’’ติ ยถา ทิฎฺฐิยา ธมฺมานํ อยาถาวปกฺขปริกปฺปเน พฺยาปาโร อตฺถีติ โยชนาฯ ตตฺถ อยาถาวปโกฺข นาม อตฺตา สสฺสโต อุจฺฉิโนฺนติอาทิฯ มจฺฉริยํ อตฺตสมฺปตฺตีสุ ลคฺคนโลภสมุฎฺฐิตตฺตา โลภสมฺปยุตฺตเมว สิยาติ โจทนํ ปริหรโนฺต ‘‘มจฺฉริยํ ปนา’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ‘‘ตาสํ’’ติ อตฺตสมฺปตฺตีนํฯ เสสเมตฺถ สุวิเญฺญยฺยํฯ

**๑๒๐**. โสภณเจตสิเกสุฯ ‘‘ตีสุ ขเนฺธสุ’’ติ สีลกฺขนฺธ สมาธิกฺขนฺธ ปญฺญากฺขเนฺธสุ จฯ ‘‘สมฺมาทิฎฺฐิ ปจฺฉิมโก’’ติ สมฺมาทิฎฺฐิยา ปจฺฉโต อนุพนฺธโกติ อโตฺถฯ สมฺมาทิฎฺฐิยา ปริวารมโตฺตติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ตสฺมิํ อสติ ปิ’’ติ ทุติยชฺฌานิก มคฺคาทีสุ ตสฺมิํ สมฺมาสงฺกเปฺป อสเนฺตปิฯ ‘‘สีลสมาธิกฺขนฺธ ธเมฺมสุ ปนา’’ติ ‘สมฺมาวาจา, สมฺมากมฺมโนฺต, สมฺมาอาชีโว,ติ อิเม ตโย ธมฺมา สีลกฺขนฺธ ธมฺมา นามฯ สมฺมา วายาโม, สมฺมาสติ, สมฺมาสมาธี,ติ อิเม ตโย ธมฺมา สมาธิกฺขนฺธา นามฯ อิเมสุ สีลกฺขนฺธ สมาธิกฺขเนฺธสุฯ ‘‘เอโก เอกสฺส กิจฺจํ น สาเธตี’’ติ เตสุ สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺตสฺส กิจฺจํ น สาเธติฯ สมฺมา อาชีวสฺส กิจฺจํ น สาเธติฯ สมฺมากมฺมโนฺต จ สมฺมาวาจาย กิจฺจํ น สาเธตีติอาทินา สพฺพํ วตฺตพฺพํฯ ‘‘สีเลสุ ปริปูรการิตา วเสนา’’ติ สีลปฺปฎิปกฺข ธมฺมานํ สมุจฺฉินฺทการิตา วเสนาติ อธิปฺปาโยฯ มุสาวาท วิรติ มุสาวาทเมว ปชหิตุํ สโกฺกติฯ น อิตรานิ ปิสุณวาจาทีนีติ โยชนาฯ เอตฺถ สิยาฯ มุสาวาทวิรติ นาม กุสล ธโมฺม โหติฯ กุสล ธโมฺม จ นาม สพฺพสฺส อกุสล ธมฺมสฺส ปฎิปโกฺขฯ เอกสฺมิมฺปิ กุสล ธเมฺม อุปฺปชฺชมาเน ตสฺมิํ สนฺตาเน สพฺพานิ อกุสลานิ ปชหิตุํ สโกฺกนฺตีติ วตฺตพฺพานิฯ อถ จ ปน มุสาวาท วิรติ มุสาวาทเมว ปชหิตุํ สโกฺกติ, น อิตรานีติ วุตฺตํฯ กถมิทํ ทฎฺฐพฺพนฺติฯ วุจฺจเตฯ ปชหิตุํ สโกฺกตีติ อิทํ ปญฺจสุ ปหาเนสุ ตทงฺคปฺปหาน วจนํฯ ตทงฺคปฺปหานนฺติ จ เตน เตน กุสลเงฺคน ตสฺส ตสฺส อกุสลงฺคสฺส ปหานํ ตทงฺคปฺปหานํ นามฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ, อิธ สปฺปุริโส ปาณาติปาตา ปฎิวิรมามีติอาทินา วิสุํ วิสุํ สิกฺขาปทานิ สมาทิยิตฺวา ปาณาติ ปาต วิรติ สงฺขาเตน กุสลเงฺคน ปาณาติปาต สงฺขาตํ อกุสลงฺคํ ปชหติฯ อทินฺนาทาน วิรติ สงฺขาเตน กุสลเงฺคน อทินฺนาทาน สงฺขาตํ อกุสลงฺคํ ปชหตีติอาทินา วิตฺถาเรตพฺพํฯ เอกสฺมิมฺปิ กุสล ธเมฺม อุปฺปชฺชมาเน ตสฺมิํ สนฺตาเน สพฺพานิ อกุสลานิ น อุปฺปชฺชนฺตีติ เอตฺถ ปน อโนกาสตฺตา เอว น อุปฺปชฺชนฺติ, น ปหานตฺตาฯ น หิ ตสฺมิํ สนฺตาเน ตสฺมิํ ขเณ ตานิ อกุสลานิ เอว น อุปฺปชฺชนฺติฯ อถโข สพฺพานิ อญฺญานิ กุสล จิตฺตานิ จ น อุปฺปชฺชนฺติฯ สพฺพานิ อพฺยากต จิตฺตานิ จ น อุปฺปชฺชนฺติฯ ตานิ อโนกา สตฺตา เอว น อุปฺปชฺชนฺติฯ น ปหานตฺตา น อุปฺปชฺชนฺติฯ ตทงฺคปฺปหานาทิ วเสน ปน ปหานํ สนฺธาย อิธ ปชหิตุํ สโกฺกติ-น สโกฺกตีติ วุตฺตํฯ เอตฺตาวตา ตทงฺคปฺปหานํ นาม สุปากฎํ โหติฯ มุสาวาท วิรติ มุสาวาทเมว ปชหิตุํ สโกฺกติฯ น อิตรานีติ อิทญฺจ สุฎฺฐุ อุปปนฺนํ โหตีติฯ ‘‘เอตฺถ จา’’ติอาทีสุ กายงฺคโจปนตฺถาย วาจงฺค

โจปนตฺถาย จ ปวตฺตานิ กายวจีโจ ปน ภาคิยานิ นามฯ กามาวจร กุสเลเสฺวว วิรติโย สนฺทิสฺสนฺติฯ ‘‘กามาวจร กุสเลสุ ปี’’ติ นิทฺธารเณ ภุมฺมวจนํฯ กามภูมิยํ อุปฺปเนฺนสุ เอว กามาวจร กุสเลสุ สนฺทิสฺสนฺติฯ ติวิธ กุหนวตฺถูนิ จ วิรมิตพฺพวตฺถุภฏฺฐาเนฐิตานิฯ เอตฺถ จ กุหนํ นาม วิมฺหาปนํ ลาภสกฺการ สิโลกตฺถาย มนุสฺสานํ นานามายาสาเฐยฺยํ กมฺมานิ กตฺวา อจฺฉริยพฺภุต ภาวกรณนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ตํ ปน ติวิธํ ‘ปจฺจยปฺปฏิเสวนกุหนญฺจ, สามนฺตชปฺปน กุหนญฺจ, อิริยา ปถสณฺฐา ปน กุหนญฺจฯ ตตฺถ มหิโจฺฉเยว สมาโน อปฺปิจฺฉาการํ ทเสฺสตฺวา อาทิโต อาคตา คเต จตุปจฺจเย ปฏิกฺขิปิตฺวา ปจฺฉา พหุํ พหุํ อาคเต ปจฺจเย ปฏิคฺคณฺหาติฯ อิทํ ปจฺจยปฺปฏิเสวน กุหนํ นามฯ ปาปิโจฺฉเยว สมาโน อยํ ฌานลาภีติ วา อภิญฺญาลาภีติ วา อรหาติ วา ชโน มํ สมฺภาเวตูติ สมฺภาวนํ อิจฺฉโนฺต อตฺตานํ อุตฺตริ มนุสฺส ธมฺมานํ สนฺติเก เต วา อตฺตโน สนฺติเก กตฺวา วเณฺจติฯ อิทํ สามนฺตชปฺปน กุหนํ นามฯ ปาปิโจฺฉเยว สมาโน อยํ สนฺตวุตฺติ สมาหิโต อารทฺธวีริโยติ ชโน มํ สมฺภาเวตูติ สมฺภาวนํ อิจฺฉโนฺต อิริยา ปถ นิสฺสิตํ นานาวญฺจนํ กโรติฯ อิทํ อิริยา ปถ สณฺฐาปน กุหนํ นามฯ ‘‘สิกฺขาปทสฺส วตฺถูนี’’ติ สุรา ปาน วิกาล โภชน นจฺจคีตวาทิต ทสฺสน สวนาทีนิฯ สุราเมรยปานา วิรมาธีติ สมาทิยนฺตสฺส สุราเมรยปาน เจตนา วิรมิตพฺพ วตฺถุ นามฯ วิกาล โภชนา วิรมามีติ สมาทิยนฺตสฺส วิกาเล ยาวกาลิก วตฺถุสฺส ปริภุญฺชน เจตนา วิรมิตพฺพ วตฺถุ นามฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ โลกุตฺตร จิเตฺตสุฯ ‘สพฺพถาปี,ติ จ ‘นิยตา’ติ จ ‘เอกโต วา’ติ จ ตีณิ วิเสสนานิฯ โลกิเยสุ ปน ‘กทาจี’ติ จ ‘วิสุํ วิสุํ’ติ จ เทฺว เทฺว วิเสสนานิฯ ตตฺถ โลกุตฺตเรสุ ‘สพฺพถาปี’ติ อิทํ สมุเจฺฉทปฺปหาน ทสฺสนํ โลกิเยสุปิ ตพฺพิปรีตํ ตทงฺคปฺปหาน ทสฺสนํ อธิเปฺปตนฺติ กตฺวา ‘‘เอเกก ทุจฺจริตปฺปหานวเสเน วา’’ติ วุตฺตํฯ

**๑๒๑**. อปฺปมญฺญาสุฯ ‘‘วิภเงฺค’’ติ อปฺปมญฺญา วิภเงฺคฯ ‘‘การุญฺญปฺปกติกสฺสา’’ติ การุญฺญสภาวสฺสฯ ‘‘อนิสฺสุกิโน’’ติ อิสฺสาธมฺมรหิตสฺสฯ ถามคตา กรุณา โทส สมุฏฺฐิตํ วิหิํสํ ปชหติฯ ถามคตา มุทิตา โทสสมุฏฺฐิตํ อรติํ ปชหตีติ วุตฺตํ ‘‘วิหิํสา อรตีนํ นิสฺสรณ ภูตา’’ติฯ เอตฺถ จ อรติ นาม สุญฺญาคาเรสุ จ ภาวนา กเมฺมสุ จ นิพฺพิทาฯ โทส นิสฺสรเณ สติ โทมนสฺสนิสฺสรณมฺปิ สิทฺธเมวฯ นิสฺสรณญฺจ นาม ปฏิปกฺข ธมฺม สณฺฐาเนน โหติฯ ตสฺมา ปุพฺพภาเคปิ อปฺปมญฺญาสุ นิจฺจํ โสมนสฺส สณฺฐานํ เวทิตพฺพนฺติ อธิปฺปาเยน ‘‘โทมนสฺสปฺปฏิปกฺขญฺจา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘อฏฺฐกถายปิ สห วิรุโทฺธ’’ติ อฏฺฐสาลินิยํ อุเปกฺขา สหคต กามาวจร กุสลจิเตฺตสุ กรุณา มุทิตา ปริกมฺมกาเลปิ หิ อิเมสํ อุปฺปตฺติ มหาอฏฺฐกถายํ อนุญฺญาตา เอวา-ติ วุตฺตํฯ ตาย อฏฺฐกถายปิ สห วิรุโทฺธฯ เสสเมตฺถ สุวิเญฺญยฺยํฯ ‘‘ปฏิกูลา รมฺมเณสุ ปน…เป. … วตฺตพฺพเมว นตฺถี’’ติ ปฏิกูลา รมฺมณานิ นาม โสมนเสฺสน ทูเร โหนฺติ, ตถา ทุกฺขิต สตฺตา จ, ตสฺมา ตทา รมฺมณานิ อสุภ ภาวนา จิตฺตานิ จ กรุณา ภาวนา จิตฺตานิ จ อาทิโต อุเปกฺขาสหคตา เนวาติ วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ ‘‘สาหิเวทนุเปกฺขา นามา’’ติ กามาวจร เวทนุเปกฺขา วุตฺตาฯ วิภาวนิปาเฐ, ‘‘อญฺญวิหิตสฺส ปี’’ติ อญฺญํ อารมฺมณํ มนสิกโรนฺตสฺสปิฯ สชฺฌายนํ สมฺปชฺชติ, สมฺมสนํ สมฺปชฺชตีติ ปาฐเสโสฯ อิติ ตสฺมาฯ เอตฺถ สิยา ‘‘ตํ ปฏิกฺขิตฺตํ โหตี’’ติ กสฺมา วุตฺตํฯ น นุ ตมฺปิ อุเปกฺขา สหคต จิเตฺตสุ กรุณา มุทิตานํ สมฺภวํ สาเธติ เยวาติฯ สจฺจํ สาเธติเยวฯ เตน ปน ปริจย วเสน เตสุ ตาสํ สมฺภวํ ทีเปติฯ อิธ ปน ‘‘เอตฺถ จา’’ติอาทินา ‘‘ปฏิกูลา รมฺมเณสู’’ติอาทินา จ ปริจเยน วินา ปกติยา ตาสํ อุเปกฺขา เวทนาย เอว สห ปวตฺติ พหุลตา วุตฺตาติฯ ‘‘โยคกมฺม พเลนา’’ติ ยุญฺชน วีริย กมฺม พเลนฯ

**๑๒๒**. เจโต ยุตฺตานํ จิตฺต เจตสิกานํฯ ‘‘เอตฺถ จา’’ติอาทีสุฯ เหฏฺฐา จ วุโตฺต ‘กทาจิ สนฺทิสฺสนฺติ วิสุํ วิสุํ, กทาจิ นานา หุตฺวา ชายนฺตี’ติฯ อุปริ จ วกฺขติ ‘อปฺปมญฺญา วิรติโย ปเนตฺถ ปญฺจปิ ปเจฺจกเมว โยเชตพฺพา’ติฯ อิสฺสาทีนญฺจ นานา กทาจิ โยโค อุปริ ‘อิสฺสาม

เจฺฉร กุกฺกุจฺจานิ ปเนตฺถ ปเจฺจกเมว โยเชตพฺพานี’ติ วกฺขติฯ มานถิน มิทฺธานํ ปน นานา กทาจิ โยโค อิธ วตฺตโพฺพฯ ‘‘กทาจี’’ติ วตฺวา ตทตฺถํ วิวรติ ‘‘เตสํ’’ติอาทินาฯ ‘‘เตสํ’’ติ ทิฎฺฐิวิปฺปยุตฺตานํฯ ‘‘นิทฺทาภิภูต วเสนา’’ติ นิทสฺสน วจนเมตํฯ เตน โกสชฺชาทีนมฺปิ คหณํ เวทิตพฺพํฯ ‘‘อกมฺมญฺญตายา’’ติ อกมฺมญฺญภาเวนฯ เตหิ อิสฺสามจฺฉริย กุกฺกุเจฺจหิฯ เตน จ มาเนนฯ กิจฺจ วิโรเธ วา อารมฺมณ วิโรเธ วา นานาภาโวฯ อวิโรเธ สหภาโวฯ

**๑๒๓**. ‘‘โยคฎฺฐานปริจฺฉินฺทน วเสนา’’ติ สพฺพจิตฺต สาธารณา ตาว สเพฺพสฺปิ เอกูนนวุติจิตฺตุปฺปาเทสุ, วิตโกฺก ปญฺจปญฺญา สจิเตฺตสูติอาทินา ยุตฺตฎฺฐาน ภูตานํ จิตฺตานํ คณน สงฺขฺยาปริเจฺฉทวเสนฯ ‘‘ยุตฺต ธมฺมราสิ ปริจฺฉินฺทน วเสนา’’ติ อนุตฺตเร ฉตฺตึส, มหคฺคเต ปญฺจตึสาติอาทินา ยุตฺต ธมฺมราสีนํ คณน สงฺขฺยา ปริเจฺฉท วเสนฯ เสสํ สุวิเญฺญยฺยํฯ ‘‘ปาฬิยํ’’ติ ธมฺมสงฺคณิ ปาฬิยํฯ ‘‘เตสํ นยานํ’’ติ จตุกฺก ปญฺจก นยานํฯ

**๑๒๔**. ‘‘กายวจี วิโสธน กิจฺจา’’ติ กายทฺวารวจีทฺวาร โสธน กิจฺจาฯ

**๑๒๕**. โลกุตฺตร วิรตีนํ โลกุตฺตร วิปาเกสฺปิ อุปฺปชฺชนโต ‘‘อิทญฺจ…เป…. ทฎฺฐพฺพ’’นฺติฯ ตาสํ อปฺปมญฺญานํฯ เตสุ มหาวิปาเกสุฯ สตฺตปญฺญตฺตาทีนิ อารมฺมณานิ ยสฺสาติ วิคฺคโหฯ ‘‘เตนา’’ติ กุสเลนฯ ‘‘วิกปฺป รหิตตฺตา’’ติ วิวิธาการ จินฺตน รหิตตฺตาฯ อปฺปนาปตฺตกมฺม วิเสเสหิ นิพฺพตฺตา อปฺปนาปตฺตกมฺม วิเสส นิพฺพตฺตาฯ ปญฺญตฺติ วิเสสานิ นาม ปถวีกสิณ นิมิตฺตาทีนิฯ ‘‘อปิ จา’’ติอาทีสุฯ น ปญฺญตฺติ ธเมฺมหิ อตฺถิฯ เอวญฺจ สติ, กามวิปากานิ กามตณฺหาย อารมฺมณภูตา ปญฺญตฺติโยปิ อาลเมฺพยฺยุนฺติฯ ‘‘สงฺคหนยเภทการกา’’ติ ปฐมชฺฌานิก จิเตฺตสุ ฉตฺตึสฯ ทุติยชฺฌานิก จิเตฺตสุ ปญฺจตึสาติอาทินา สงฺคหนยเภทสฺส การกาฯ

**๑๒๖**. ‘‘เอตฺถ จา’’ติอาทีสุฯ ‘‘ปญฺจสุ อสงฺขาริเกสู’’ติ นิทฺธารเณ ภุมฺมวจนํฯ ตถา ปญฺจสุ สสงฺขาริเกสูติฯ เสสเมตฺถ สุวิเญฺญยฺยํฯ

**๑๒๘**. ‘‘ภูมิ ชาติ สมฺปโยคาทิเภเทนา’’ติ ผโสฺสตาว จตุพฺพิโธ โหติ กามาวจโร, รูปาวจโร, อรูปาวจโร จาติฯ อยํ ภูมิเภโทฯ

ทฺวาทสากุสลา ผสฺสา, กุสลา เอกวีสติ;
ฉตฺตึเสว วิปากา จ, วีสติ กฺริยา มตาฯ

อิติ อยํ ชาติเภโทฯ โสมนสฺส สหคโต, ทิฎฺฐิคต สมฺปยุโตฺต, อสงฺขาริโก จ, สสงฺขาริโก จาติอาทินา สมฺปโยคาทิเภโท วตฺตโพฺพฯ ‘‘จิเตฺตน สมํ เภท’’นฺติ อตฺตนา วา สมฺปยุเตฺตน จิตฺตเภเทน สมํ เภทํฯ เอกูนน วุติยา จิเตฺตสุ วาฯ เอตฺถ จ วิจิกิจฺฉา เจตสิกํ เอกสฺมึ จิเตฺต ยุตฺตนฺติ เอกเมว โหติฯ โทโส, อิสฺสา, มจฺฉริยํ, กุกฺกุจฺจนฺติ อิเม จตฺตาโร ทฺวีสุ จิเตฺตสุ ยุตฺตาติ วิสุํ วิสุํ เทฺว เทฺว โหนฺติฯ ตถา ทิฎฺฐิมานา ปเจฺจกํ จตฺตาโรฯ ถินมิทฺธํ ปเจฺจกํ ปญฺจาติอาทินา สพฺพํ วตฺตพฺพนฺติฯ

เจตสิกสงฺคหทีปนิยาอนุทีปนา นิฎฺฐิตาฯ

# ๓. ปกิณฺณกสงฺคหอนุทีปนา

**๑๒๙**. ปกิณฺณกสงฺคเห ฯ อุภินฺนํ จิตฺต เจตสิกานํฯ ‘‘เตปญฺญาสา’’ติ เตปญฺญาสวิธาฯ ‘‘ภาโว’’ติ วิชฺชมานกิริยาฯ โย ลกฺขณ รสาทีสุ ลกฺขณนฺติ วุจฺจติฯ เตนาห ‘‘ธมฺมานํ’’ติอาทิํฯ ปวโตฺตติ ปาฐเสส ปทํฯ เอเตน ‘เวทนา เภเทน จิตฺตเจตสิกานํ สงฺคโห’ติอาทีสุปิ เวทนา เภเทน ปวโตฺต จิตฺตเจตสิกานํ สงฺคโหติอาทินา สมฺพนฺธํ ทเสฺสติฯ ‘‘วจนโตฺถ ทสฺสิโต’’ติ, กถํ ทสฺสิโตติ อาห ‘‘เวทนา เภเทน จิตฺตเจตสิกานํ สงฺคโห’’ติอาทิฯ ‘‘เตสํ ทานิ ยถารหํ’’ติ เอตฺถ ‘‘เตสํ’’ติ จิตฺตเจตสิกานํ, สงฺคโห นามาติ สมฺพโนฺธฯ เอเตน อยํ สงฺคโห จิตฺต เจตสิกานํ เอว สงฺคโหติ สิทฺธํ โหติฯ เวทนา เหตุโตฯ ลฯ ลมฺพณวตฺถุโต สงฺคโห นามาติ สมฺพโนฺธฯ เอเตน อุปริ เวทนา สงฺคโหติอาทีสุ เวทนาโต สงฺคโห เวทนา สงฺคโหฯ ลฯ วตฺถุโต สงฺคโห วตฺถุ สงฺคโหติ สิทฺธํ โหติ, เวทนาโตติอาทีสุ จ เวทนา เภทโตติอาทิ อตฺถโต สิทฺธํ โหติฯ เอวํ ฉนฺนํ ปกิณฺณกสงฺคหานํ วจนโตฺถ ทสฺสิโตฯ เตนาห ‘‘เวทนา เภเทนา’’ติอาทิํฯ อาทินา ทสฺสิโตติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘สงฺคโห นาม นิยฺยเต’’ติ วุตฺตตฺตา ‘‘นีโต นาม อตฺถี’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘นิยฺยเต’’ติ จ ปวตฺตียเตติ อโตฺถฯ นนุ เตสํ ‘‘สงฺคโห นาม นิยฺยเต’’ติ วุตฺตตฺตา ทฺวีหิ จิตฺต เจตสิเกหิ เอว อยํ สงฺคโห เนตโพฺพติฯ นฯ จิเตฺตน นีเต เจตสิเกหิ วิสุํ เนตพฺพ กิจฺจสฺส อ ภาวโตติ ทเสฺสตุํ ‘‘จิเตฺต ปน สิเทฺธ’’ติอาทิ วุตฺตํฯ

**๑๓๐**. เวทนา สงฺคเหฯ เวทนา เภทํ นิสฺสาย อิมสฺส สงฺคหสฺส ปวตฺตตฺตา ‘‘นิสฺสย ธมฺม ปริคฺคหตฺถ’’นฺติ วุตฺตํฯ ‘‘สํยุตฺตเก’’ติ เวทนา สํยุตฺตเกฯ ‘‘อารมฺมณํ อนุโภนฺตี’’ติ อารมฺมณ รสํ อนุโภนฺติฯ ‘‘เต’’ติ เตชนาฯ ‘‘ตํ’’ติ ตํ อารมฺมณํฯ ‘‘สาตโต’’ติ สุขาการโตฯ ‘‘อสฺสาต โต’’ติ ทุกฺขา การโต ฯ ตโต อโญฺญปกาโร นตฺถิ, ตสฺมา เวทนา อนุภวน ลกฺขเณน ติวิธา เอว โหตีติ โยชนาฯ ‘‘เทฺว’’ติ เทฺว เวทนาโยฯ อุเปกฺขํ สุเข สงฺคเหตฺวา สุขทุกฺขวเสน วา เทฺว เวทนา วุตฺตาติ โยชนาฯ ‘‘สนฺตสฺมิํ เอสา ปณีเต สุเข’’ติ ฌานสมฺปยุตฺตํ อทุกฺขม สุขํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ปญฺจ เภทาทีสุ วิตฺถาโร เวทนา สํยุเตฺต คเหตโพฺพฯ เวทยิตนฺติ จ เวทนาติ จ อตฺถโต เอกํฯ ‘‘สพฺพํ ตํ ทุกฺขสฺมิํ’’ติ สพฺพํ ตํ เวทยิตํ ทุกฺขสฺมิํ เอว ปวิฏฺฐํ โหติฯ สงฺขาร ทุกฺ ขตํ อานนฺท มยา สนฺธาย ภาสิตํ สงฺขาร วิปริณามตญฺจ, ยํ กิญฺจิ เวทยิตํ, สพฺพํ ตํ ทุกฺขสฺมิํติ ปาฬิฯ ‘‘อินฺทฺริยเภทวเสนา’’ติ โสมนสฺส สหคตํ, อุเปกฺขาสหคตํ, โทมนสฺส สหคตํ, สุขสห คตํ, ทุกฺข สหคตนฺติ เอวํ อินฺทฺริย เภทวเสนฯ ‘‘เยสุ ธเมฺมสู’’ติ สมฺปยุตฺต ธเมฺมสุฯ ‘‘เตสํ’’ติ สมฺปยุตฺต ธมฺมานํฯ ตตฺถ สุขสมฺปยุตฺตา ธมฺมา กายิก สุข สมฺปยุตฺต เจตสิก สุข สมฺปยุตฺต วเสน ทุวิธาฯ เอวํ อิสฺสรฎฺฐานภูตานํ สมฺปยุตฺต ธมฺมานํ ทุวิธตฺตา อนุภวน เภเท ตีสุ เวทนาสุ เอกํ สุข เวทนํ ทฺวิธา ภินฺทิตฺวา สุขินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยนฺติ วุตฺตํฯ ทุกฺขสมฺปยุตฺต ธเมฺมสุปิ เอเสวนโยฯ ‘‘อปิ จา’’ติ กิญฺจิ วตฺตพฺพํ อตฺถีติ อโตฺถฯ ‘‘เตปี’’ติ อุเปกฺขา สมฺปยุตฺตาปิ ธมฺ มาฯ จกฺขาทิ ปสาทกายา นาม จกฺขุ โสต ฆาน ชิวฺหา ปสาทกายาฯ เตสุ นิสฺสิตา นาม จกฺขุ วิญฺญาณ จิตฺตุปฺปาทาทโยฯ ‘‘สพฺภาวา’’ติ สนฺตภาวโต สํวิชฺชมาน ภาวโต ทุวิธา โหนฺตีติ โยชนาฯ ‘‘เอก รสตฺตา’’ติ มชฺฌตฺตภาเวน เอกรสตฺตาฯ ‘‘อิตรานี’’ติ โสมนสฺส โทมนสฺส อุ เปกฺขินฺทฺริยานิฯ เสสเมตฺถ สุวิเญฺญยฺยํฯ

**๑๓๑**. เหตุสงฺคเหฯ ‘‘สุปฺปติฎฺฐิตภาวสาธนํ’’ติ สุฎฺฐุ ปติฎฺฐหนฺตีติ สุปฺปติฎฺฐิตาฯ สุปฺ ปติฎฺฐิต ภาวสาธนํ เหตุ กิจฺจํ นามาติ โยชนาฯ ‘‘อิเมปิ ธมฺมา’’ติ อิเมปิ ฉ เหตุ ธมฺมาฯ ‘‘ตตฺ ถา’’ติ เตสุ อารมฺมเณสุ, สาเธนฺติฯ ตสฺมา สุปฺปติฎฺฐิต ภาวสาธนํ เหตุกิจฺจํ นามาติ วุตฺตํฯ ‘‘อปเร ปนา’’ติ ปฎฺฐานฎฺฐ กถายํ อาคโต เรวตเตฺถร วาโทฯ ‘‘ธมฺมานํ กุสลาทิ ภาวสาธนํ’’ติ

สหชาตธมฺมานํ กุสลภาวสาธนํ อกุสลภาวสาธนํ อพฺยากตภาวสาธนํฯ ‘‘เอวํ สเนฺต’’ติอาทิ ตํ วาทํ ปฏิกฺขิปนฺตานํ ปฏิเกฺขปวจนํฯ ‘‘เยส’’นฺติ โมหมูล จิตฺต ทฺวเย โมโห จ อเหตุก จิตฺตุปฺปาท รูป นิพฺพานานิ จฯ ‘‘น สมฺปเชฺชยฺยา’’ติ สหชาต เหตุโน อภาวา ตสฺส โมหสฺส อกุสล ภาโว, อิตเร สญฺจ อพฺยากต ภาโว น สมฺปเชฺชยฺยฯ อิทํ วุตฺตํ โหติฯ เหตุ นาม สหชาต ธมฺมานํ กุสลาทิภาวํ สาเธตีติ วุตฺตํฯ เอวํ สติ, โส โมโห สมฺปยุตฺต ธมฺมานํ อกุสล ภาวํ สาเธยฺยฯ อตฺตโน ปน อกุสล ภาวํ สาเธนฺต สหชาโต อโญฺญ เหตุ นตฺถิฯ ตสฺมา ตสฺส อกุสล ภาโว น สมฺปเชฺชยฺยฯ ตถา อเหตุก จิตฺตุปฺปาท รูป นิพฺพานานญฺจ อพฺยากตภาวํ สาเธนฺต โกจิ สหชาโต เหตุ นาม นตฺถีติ เตสมฺปิ อพฺยากต ภาโว น สมฺปเชฺชยฺยฯ น จ น สมฺปชฺชติฯ ตสฺมา โส เถรวาโท น ยุโตฺตติฯ เอตฺถ สิยาฯ โสจ โมโห อตฺตโน ธมฺมตาย อกุสโล โหติฯ ตานิ จ อเหตุก จิตฺตุปฺปาทรูป นิพฺพานานิ อตฺตโน ธมฺมตาย อพฺยากตานิ โหนฺตีติฯ เอวํ สเนฺต, ยถา เต ธมฺมาฯ ตถา อเญฺญปิ ธมฺมา อตฺตโน ธมฺมตาย เอว กุสลา กุสลา พฺยากตา ภ วิสฺสนฺติฯ น เจตฺถ การณํ อตฺถิ, เยนการเณน เต เอว ธมฺมา อตฺตโน ธมฺมตาย อกุสลา พฺยาก ตา โหนฺติฯ อเญฺญ ปน ธมฺมา อตฺตโน ธมฺมตาย กุสลา กุสลา พฺยากตา น โหนฺติ, เหตูหิ เอว โหนฺตีติฯ ตสฺมา เตสํ สเพฺพสมฺปิ กุสลาทิ ภาวตฺถาย เหตูหิ ปโยชนํ นตฺถิฯ ตสฺมา โส เถรวา โท น ยุโตฺต เยวาติฯ น เกวลญฺจ ตสฺมึ เถรวาเท เอตฺตโก โทโส อตฺถิฯ อถ โข อโญฺญปิ โทโส อตฺถีติ ทเสฺสตุํ ‘‘ยานิ จา’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถายํ อธิปฺปาโยฯ สเจ ธมฺมานํ กุสลาทิ ภาโว สหชาต เหตุปฺปฏิพโทฺธ สิยาฯ เอวํ สติ, เหตุ ปจฺจเย กุสล เหตุโต ลทฺธ ปจฺจยานิ รูปา นิ กุสลานิ ภเวยฺยุํฯ อกุสล เหตุโต ลทฺธ ปจฺจยานิ รูปานิ อกุสลานิ ภเวยฺยุํ ฯ น จ ภวนฺติฯ ตสฺ มา โส วาโท อยุโตฺต เยวาติฯ อิทานิ ปุน ตํ เถรวาทํ ปคฺคเหตุํ ‘‘ยถาปนา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘ธ เมฺมสู’’ติ จตุสฺสจฺจ ธเมฺมสุฯ มุยฺหนกิริยา นาม อนฺธการ กิริยาฯ ธมฺมจฺฉโนฺท นาม ทานํ ทาตุ กาโม, สีลํ ปูเรตุกาโม, ภาวนํ ภาเวตุกาโม อิจฺจาทินา ปวโตฺต ฉโนฺทฯ ‘‘อกฺขนฺตี’’ติ อกฺ ขมนํ, อโรจนํ, อมนาโปฯ ปาป ธมฺม ปาปา รมฺมณ วิโรโธ นาม กามราคฏฺฐานีเยหิ สตฺตวิธ เมถุน ธมฺมาทีหิ ปาป ธเมฺมหิ เจว ปญฺจกามคุณา รมฺมเณ หิ จ จิตฺตสฺส วิโรโธ, เชคุโจฺฉ ปฏิ กูโลฯ มุยฺหนกิริยา ปน เอกนฺต อกุสล ชาติกา เอว โหติฯ เอตฺตาวตา โมหมูล จิตฺต ทฺวเย โมโห อตฺตโน ธมฺมตาย อกุสโล โหตีติ อิมมตฺถํ ปติฏฺฐาเปติฯ ‘‘เอวํ สเนฺต’’ติอาทิกํ ตตฺถ โทสาโรปนํ วิธมติฯ อิทานิ อเหตุก จิตฺตุปฺปาท รูป นิพฺพานานิ อตฺตโน ธมฺมตาย อพฺยากตา นิ โหนฺตีติ อิมมตฺถํ ปติฏฺฐาเปตุํ ‘‘โยจ ธโมฺม’’ติอาทิมาหฯ ‘‘เอตฺตกเมวา’’ติ อญฺญํ ทุกฺกร การณํ นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อเหตุก จิตฺตานํ’’ติ อเหตุก จิตฺตุปฺปาทานํฯ อตฺตโน ธมฺมตาย เอว สิโทฺธฯ เอตฺตาวตา-อเหตุกฯ ลฯ นิพฺพานานิ อตฺตโน ธมฺมตาย อพฺยากตานิ โหนฺตี-ติ อิมมตฺถํ ปติฏฺฐาเปติฯ ‘‘เอวํ สเนฺต’’ติอาทิ ตตฺถ โทสาโรปนํ อปเนติฯ อิทานิ สโพฺพปิ โมโห อตฺตโน ธมฺมตาย อกุสล ภาเวฐตฺวา อเญฺญสํ อิจฺฉา นาม อตฺถิ, อกฺขนฺติ นาม อตฺถีติ เอวํ วุตฺ ตานํ อิจฺฉา อกฺขนฺติ ธมฺมานมฺปิ อกุสล ภาวํ สาเธตีติ ทเสฺสตุํ ‘‘ตตฺถ โมโห’’ติอาทิมาหฯ ‘‘มุยฺหน นิสฺสนฺทานิ เอวา’’ติ มุยฺหนกิริยาย นิสฺสนฺทปฺผลานิ เอวฯ น เกวลํ โส โลภาทีนํ อกุ สลภาวํ สาเธติ, อถ โข อโลภาทีนมฺปิ กุสลภาวํ โส เอว สาเธตีติ ทเสฺสตุํ ‘‘อโลภาทีนญฺ จา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘อวิชฺชานุสเยน สเหว สิโทฺธ’’ติ ตานิ สตฺตสนฺตาเน อวิชฺชานุสเย อปฺป หีเน กุสลานิ โหนฺติฯ ปหีเน กิริยานิ โหนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ อิทานิ โลภ โทสานํ อโลภาทีนญฺจ เหตุ กิจฺจํ ทเสฺสตุํ ‘‘ตานิ ปน โลภาทีนี’’ติอาทิ วุตฺตํฯ รชฺชน ทุสฺสนานํ นิสฺสนฺทานิ รชฺชนา ทินิสฺสนฺทานิฯ ‘‘ทิฏฺฐิ มานาทีนี’’ติ ทิฏฺฐิ มาน อิสฺสา มจฺฉริยาทีนิฯ อรชฺชน อทุสฺสน อมุยฺ หนานํ นิสฺสนฺทานิ อรชฺชนาทิ นิสฺสนฺทานิฯ ‘‘สทฺธาทีนี’’ติ สทฺธา สติ หิริ โอตฺตปฺปาทีนิฯ ‘‘เหตุมุเขนปี’’ติ อเหตุก จิตฺตุปฺปาท รูป นิพฺพานานํ อพฺยากตภาโว อตฺตโน ธมฺมตาย สิโทฺธ ติ วุโตฺตฯ สเหตุก วิปาก กฺริยานํ อพฺยากต ภาโว ปน อตฺตโน ธมฺมตาย สิโทฺธติปิ สหชาต เห

ตูนํ เหตุ กิเจฺจน สิโทฺธติปิ วตฺตุํ วฏฺฏตีติ อธิปฺปาโยฯ วิภาว นิปาเฐฯ ‘‘มคฺคิตโพฺพ’’ติ คเวสิตโพฺพฯ อถ เตสํ กุสลาทิ ภาโว เสสสมฺปยุตฺต เหตุปฺปฏิ พโทฺธ สิยาติ โยชนาฯ ‘‘อปฺปฏิ พโทฺธ’’ติ เหตุนา อปฺปฏิ พโทฺธฯ ‘‘กุสลาทิภาโว’’ติ กุสลาทิภาโว สิยาฯ ‘‘โส’’ติ กุสลาทิภาโวฯ ‘‘อเหตุกานํ’’ติ อเหตุก จิตฺตุปฺปาท รูป นิพฺพานานํฯ อิทานิ ‘ยานิ จ ลทฺธเหตุ ปจฺจยานี’ติอาทิ วจนํ ปฏิกฺขิปโนฺต ‘‘ยถาจา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘รูปารูป ธเมฺมสู’’ติ นิทฺธารเณ ภุมฺม วจนํฯ ‘‘อรูป ธเมฺมสุ เอวา’’ติ นิทฺธารณียํฯ น รูป ธเมฺมสุ ผรนฺติฯ เอวํ สติ, กสฺมา เต รูป ธมฺมา ฌานปจฺจยุปฺปเนฺนสุ วุตฺตาติ อาห ‘‘เต ปนา’’ติอาทิํฯ เสสเมตฺถ สุวิเญฺญยฺยํฯ ‘‘ตํ ปน เตสํ’’ติ เตสํ หํสาทีนํ ตํ วณฺณวิเสสํฯ ‘‘โยนิโย’’ติ มาตาปิตุ ชาติโยฯ ‘‘อพฺยากตานํ ปนาติ สพฺพํ’’ติ อพฺยากตานํ ปน อพฺยากตภาโว นิรนฺสย สนฺตานปฺปฏิ พโทฺธ, กมฺมปฺปฏิ พโทฺธ, อวิปากภาวปฺปฏิ พโทฺธ จาติ ทฎฺฐพฺพนฺติ อิทํ สพฺพํฯ ‘‘วุตฺต ปเกฺขปตติ เยวา’’ติ ตสฺมิํ ปเกฺข อโนฺตคธเมวาติ อธิปฺปาโยฯ

**๑๓๒**. กิจฺจสงฺคเหฯ ตสฺมิํ ปริกฺขีเณติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘กมฺมสฺสา’’ติ กมฺมนฺตรสฺสฯ จุตสฺส สตฺตสฺส อภินิพฺพตฺตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ภวนฺตราทิปฺปฏิ สนฺธาน วเสนา’’ติ ภวนฺตรสฺส อาทิโกฏิยา ปฏิสนฺธาน วเสนฯ ภวสนฺตานสฺส ปวตฺตีติ สมฺพโนฺธฯ กถํ ปวตฺตีติ อาห ‘‘ยาว ตํ กมฺมํ’’ติอาทิํฯ ‘‘อวิเจฺฉทปฺปวตฺติ ปจฺจยงฺคภาเวนา’’ติ อวิเจฺฉทปฺปวตฺติยา ปธาน ปจฺจย สงฺขาเตน องฺคภาเวนฯ เอเตน ภวงฺคปเท องฺคสทฺทสฺส อตฺถํ วทติ ฯ เตนาห ‘‘ตสฺสหี’’ติอาทิํฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ ภวงฺคสฺสฯ อาวชฺชนํ อาวฏฺฎนนฺติ เอโก วจนโตฺถฯ ตํ วา อาวเชฺชตีติ เอโกฯ ‘‘ตํ’’ติ จิตฺต สนฺตานํฯ อาวฏฺฏติ วา ตํ เอตฺถาติ เอโกฯ อาวฏฺฏติ วา ตํ เอเตนาติ เอโกฯ ‘‘ตํ’’ติ จิตฺต สนฺตานํฯ อาวเชฺชติ วาติ เอโกฯ ‘‘โวฏฺฐพฺพนํ’’ติ วิ-อว-ฐปนํติ ปทเจฺฉโทฯ วิภาวนิ วิจารณายํฯ ‘‘เอกาวชฺชน ปริกมฺม จิตฺตโต’’ติ มเคฺคน วา อภิญฺญาย วา เอกํ สมานํ อาวชฺชนํ อสฺสาติ วิคฺคโหฯ ตสฺสํ วีถิยํ ‘อาวชฺชนํ, ปริกมฺมํ, อุปจาโร, อนุโลมํ, โคตฺรภู,ติ เอตฺถ ปริกมฺม ชวนจิตฺตํ อิธ ปริกมฺม จิตฺตนฺติ วุตฺตํฯ ‘‘ตานี’’ติ มคฺคา ภิญฺญาชวนานิฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ ตสฺมิํ วิภาวนิ ปาเฐฯ ‘‘ทีฆํ อทฺธานํ’’ติ สกลรตฺติยํ วา สกล ทิวสํ วา นิโทฺทกฺกมน วเสน ทีฆํ กาลํฯ เสสเมตฺถ สุวิเญฺญยฺยํฯ ‘‘ปฏิสนฺธิยาฐานํ’’ติ ปฏิสนฺธิกิจฺจสฺส ฐานํฯ กาโลหิ นาม วิสุํ จิตฺตสฺส อารมฺมณ ภูโต เอโก ปญฺญตฺติ ธโมฺมติ เอเตน กาโล นาม สภาวโต อวิชฺชมานตฺตา กถํ กิจฺจานํ ปวตฺติฏฺฐานํ นาม สกฺกา ภวิตุนฺติ อิมํ อาสงฺกํ วิโสเธติฯ ‘‘อิตรถา’’ติ ตถา อคฺคเหตฺวา อญฺญถา กิจฺจฏฺฐานานํ อเภเท คหิเต สตีติ อโตฺถฯ ‘‘สยํ โสมนสฺส ยุตฺตํปิ’’ติ กทาจิ สยํ โสมนสฺส ยุตฺตํปิฯ ‘‘ตํ’’ติ โสมนสฺส สนฺตีรณํฯ ‘‘ลทฺธปจฺจย ภาเวนา’’ติ ลทฺธอนนฺตร ปจฺจยภาเวนฯ ‘‘อาเสวน ภาว รหิตํ ปี’’ติ อาเสวน คุณ รหิตมฺปิฯ ตญฺหิ อาเสวน ปจฺจเย ปจฺจโยปิ น โหติ, ปจฺจยุปฺปนฺนมฺปิ น โหตีติฯ ‘‘ปริกมฺม ภาวนา พเลน จ ปวตฺตตฺตา’’ติ อิทํ ผลสมาปตฺติ วีถิยํ ผลชวเนสุ ปากฏฺํฯ เสสเมตฺถสุโพธเมวฯ

**๑๓๓**. ทฺวารสงฺคเหฯ ‘‘อาทาสปฏฺฏมโย’’ติ อาทาสปเฏฺฏน ปกโตฯ ‘‘เทฺว เอวา’’ติ เทฺว เอว ทฺวารานิฯ ‘‘ทฺวาร สทิสตฺตา’’ติ นคร ทฺวาร สทิสตฺตาฯ ‘‘กมฺมวิเสส มหาภูต วิเสส สิเทฺธนา’’ติ เอตฺถ กมฺมวิเสเสน จ มหาภูต วิเสเสน จ สิโทฺธติ วิคฺคโหฯ อาวชฺชนาทีนิ จ วีถิ จิตฺตานิ คณฺหนฺติฯ ‘‘ยมฺหี’’ติ ยสฺมิํ จกฺขุมฺหิฯ ตเทว จกฺขุ จกฺขุทฺวารํ นามาติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘เตสํ ทฺวินฺนํ’’ติ รูป นิมิตฺตานญฺจ อาวชฺชนาทิ วีถิจิตฺตานญฺจฯ ‘‘วิสย วิสยี ภาวูปคมนสฺสา’’ติ เอตฺถ รูป นิมิตฺตานํ วิสยภาวสฺส อุปคมนํ นาม จกฺขุ มเณฺฑ อาปาตาคมนํ วุจฺจติฯ อาวชฺชนาทีนํ วิสยี ภาวสฺส อุปคมนํ นาม เตสํ นิมิตฺตานํ อารมฺมณ กรณํ วุจฺจติฯ ‘‘มุขปฺปถภูตตฺตา’’ติ มุขมคฺคภูตตฺตาฯ เอวํ ทฺวาร สทฺทสฺส กรณ สาธนยุตฺติํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ อธิกรณ สาธน ยุตฺติํ ทเสฺสติ ‘‘อถวา’’ติอาทินาฯ ‘‘รูปานํ’’ติ รูป นิมิตฺตานํฯ ‘‘จกฺขุเมว จกฺขุ ทฺวาร’’นฺติ เอเตน

จกฺขุเมว ทฺวารํ จกฺขุ ทฺวารนฺติ อวธารณ สมาสํ ทเสฺสติฯ ‘‘การณํ วุตฺตเมวา’’ติ เหฏฺฐา จิตฺต สงฺคเห มโนทฺวาราวชฺชนปเท วุตฺตเมวฯ สพฺพํ เอกูน นวุติวิธํ จิตฺตํ มโนทฺวารเมว นาม โหติฯ ตถาหิ วุตฺตํ อฎฺฐสาลินิยํ อยํ นามมโน มโนทฺวารํ นาม น โหตีติ น วตฺตโพฺพติฯ ‘‘อุปฺปตฺติ ทฺวารเมวา’’ติ อุปฺปตฺติภว ปริยาปนฺนํ กมฺมชทฺวารเมวฯ ‘‘อิธ จา’’ติ อิมสฺมึ สงฺคหคเนฺถ จฯ ยญฺจ สาธก วจนนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ วิภาวนิยํฯ ‘‘ตเตฺถว ตํ ยุตฺตํ’’ติ ตสฺมึ ปาฬิปฺปเทเส เอว ตํ สาธก วจนํ ยุตฺตํฯ อิตเร เทฺว ปจฺจยาติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘มนญฺจาติ เอตฺถา’’ติ มนญฺจ ปฏิจฺจ ธเมฺม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณํติ วาเกฺย มนญฺจาติปเทฯ ตตฺถ ปน ชวน มโนวิญฺญาณสฺส อุปฺปตฺติยา จตูสุ ปจฺจเยสุ มนญฺจาติ เอตฺถ ทฺวารภูตํ ภวงฺคมโน จ อาวชฺชน มโน จาติ เทฺว ปจฺจยา ลพฺภนฺติฯ ธเมฺม จาติ ปเท ธมฺมารมฺมณ สงฺขาโต เอโก ปจฺจโย ลพฺภติฯ จ สเทฺทน มโนวิญฺญาณ สมฺปยุตฺตกฺขนฺธา คยฺหนฺติฯ เอวํ จตฺตาโร ปจฺจยา โหนฺติฯ ‘‘เอตฺถ จา’’ติ อิมสฺมึ อฎฺฐกถา วจเนฯ ‘‘สนฺนิหิต ปจฺจยานํ เอว ตตฺถ อธิเปฺปตตฺตา’’ติ ปฏิจฺจ สทฺทสามตฺถิเยน อาสเนฺน ธรมานปจฺจยานํ เอว ตสฺมึ ปาฬิวาเกฺย อธิเปฺปตตฺตาฯ ‘‘ทฺวารภาวารหสฺสา’’ติ วิสย วิสยีนํ วุตฺต นเยน ปวตฺติ มุขภาวารหสฺสฯ เอเตน อารมฺมณานิ อาปาตํ อาคจฺฉนฺตุ วา, มาวา, วีถิ จิตฺตานิ ปวตฺตนฺตุวา, มาวา, อปฺปมาณํฯ ปภสฺสรปฺปสนฺนภาเวน ทฺวารภาววา รหตา เอว ปมาณนฺติ ทีเปติฯ ‘‘นิฎฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํ’’ติ สนฺนิฎฺฐานํ เอตฺถ คนฺตพฺพํฯ ทฺวารวิการ มูลกานิ ตาทิสานิ กิจฺจานิ เยสํ ตานิ ตํ กิจฺจวนฺตานิฯ ‘‘กมฺมวเสน สิชฺฌนฺตี’’ติ สตฺตสนฺตาเน ปวตฺตนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ ตํ กิจฺจวนฺตานิ จิตฺตานิฯ วิภาวนิ ปาเฐ ‘‘มโนทฺวาร สงฺขาต ภวงฺคโต’’ติ มโนทฺวาร สงฺขาต ภวงฺค ภาวโต จฯ ‘‘อารมฺมณนฺตรคฺคหณวเสน อปฺปวตฺติโต’’ติ ปฏิสนฺธิ จิเตฺตน ยถา คหิตํ กมฺมกมฺมนิมิตฺตาทิกํ อารมฺมณํ มุญฺจิตฺวา ปวตฺติกาเล ฉสุ ทฺวาเรสุ อาปาตาคตสฺส อารมฺมณนฺตรสฺส คหณ วเสน อปฺปวตฺติโต จฯ เหฏฺฐาปิ ปญฺจทฺวารา วชฺชน จกฺขุ วิญฺญาณ สมฺปฏิจฺฉน สนฺตีรณ โวฏฺฐพฺพน กามาวจรชวน ตทา รมฺมณ วเสนาติอาทินา กิจฺจสีเสเนวฯ ลฯ วุโตฺตฯ เอตฺถหิ อาวชฺชน สมฺปฏิจฺฉนาทีนิ กิจฺจ วิเสสานํ นามานิ โหนฺติฯ ‘‘เจ’’ติ เจ วเทยฺยฯ ‘‘นา’’ติ น วตฺตพฺพํฯ ‘‘ตถา อสฺสุตตฺตา’’ติ เอกูน วีสติ ทฺวาร วิมุตฺตานีติ จ, ฉ ทฺวาริกานิ เจว ทฺวาร วิมุตฺตานีติ จ, มหคฺคต วิปากานิ ทฺวาร วิมุตฺตาเน วาติ จ, สุตํฯ น ปน ทฺวาริก วิมุตฺตานีติ สุตํฯ

**๑๓๔**. อารมฺมณ สงฺคเหฯ ‘‘ทุพฺพล ปุริเสนา’’ติ เคลญฺญาภิภูตตฺตา วา ชราภิภูตตฺตา วา ทเณฺฑน วา รชฺชุเกน วา วินา อุฎฺฐาตุมฺปิ ปติฎฺฐาตุมฺปิ อปราปรํ คนฺตุมฺปิ อสโกฺกเนฺตน ทุพฺพล ปุริเสน ทณฺฑกํ วา รชฺชุกํ วา อาลมฺพิยติฯ อาลมฺพิตฺวา อุฎฺฐาติฯ ปติฎฺฐาติฯ อปราปรํ คจฺฉติฯ เอวเมวฯ อมุญฺจ มาเนหิ หุตฺวาติ ปาฐเสโสฯ ‘‘อาคนฺตฺวา’’ติ อารมฺมณ กรณ วเสน ตโต ตโต อาคนฺตฺวาฯ ‘‘วิสุํ สิทฺธานี’’ติ อาลมฺพิยตีติ เอตสฺมึ อเตฺถ สติ, อาลมฺพณนฺติ สิชฺฌติฯ อารมฺมณนฺติ น สิชฺฌติฯ ตานิ เอตฺถ อาคนฺตฺวา รมนฺตีติ เอตสฺมึ อเตฺถ สติ, อารมฺมณนฺติ สิชฺฌติฯ อาลมฺพณนฺติ น สิชฺฌติฯ เอวญฺจ สติ เอกํ ปทํ ทฺวีหิวาเกฺยหิ ทสฺสนํ น สุนฺทรนฺติฯ ‘‘อญฺญานิ อารมฺมณานี’’ติ รูปารมฺมณโต อญฺญานิ สทฺทารมฺมณาทีนิฯ ‘‘อาคจฺฉตี’’ติ อาวิภาวํ คจฺฉติ, อุปฺปาทปฺปวตฺติ วเสน ปจฺจกฺขภาวํ ปาปุณาติฯ ‘‘อาคจฺฉิตฺถา’’ติ อาวิภาวํ คจฺฉิตฺถ, อุปฺปาทปฺปวตฺติ วเสน ปจฺจกฺขภาวํ ปาปุณิตฺถฯ ‘‘อนาคตํ’’ติ เอตฺถ น กาโร อวตฺถา วเสน ปฏิเสโธฯ โย ธโมฺม ปจฺจย สามคฺคิยํ สติ อาคมน ชาติโก อุปฺปชฺชน สีโลฯ โส เอว อิทานิ อาคจฺฉติ, อิทานิ อาคจฺฉิตฺถ, อิทานิ อาคมน ชาติยํ ฐิโต, นาคจฺฉติ นาคจฺฉิตฺถาติ อิมินา อเตฺถน โส อนาคโต นามฯ นิพฺพาน ปญฺญตฺติโย ปน อาคมน ชาติกา น โหนฺติฯ ตสฺมา อาคมนปฺปสงฺคาภาวโต อนาคตาติ น วุจฺจนฺตีติฯ เตนาห ‘‘อุปฺปาท ชาติกา’’ติอาทึฯ ‘‘ตํ วิจาเรตพฺพํ’’ติ วตฺวา วิจารณาการํ ทเสฺสติ ‘‘สเพฺพปิหี’’ติอาทินาฯ เต ยทา วตฺตพฺพ ปเกฺขติฎฺฐนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ อุปฺปาท ชาติกานเญฺญว สงฺขต ธมฺมานํฯ ตาสํ นิพฺพาน ปญฺญตฺตีนํฯ

‘‘น ตถา อิเมสํ’’ติ อิเมสํ ทฺวาร วิมุตฺตานํ อารมฺมณํ ปน ตถา น โหตีติ โยชนาฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ ตสฺมึ ภว วิเสเสฯ วิภาวนิปาเฐ ‘‘อาวชฺชนสฺสวิยา’’ติ อาวชฺชนสฺส อารมฺมณํ วิยฯ อคฺคหิตเมว หุตฺวาฯ ‘‘เอกวชฺชน วีถิยํ อคฺคหิต ภาโว อิธ น ปมาณ’’นฺติ ฉ ทฺวารคฺคหิตนฺติ อิธ อปฺปมาณํฯ ภวนฺตเร คหิตสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ ‘‘กาลวิมุตฺต สามญฺญ’’วาติ ยํ กิญฺจิกาล วิมุตฺตํ วา น โหตีติ อธิปฺปาโยฯ อาคมสิทฺธิ โวหาโร นาม ‘‘กมฺมนฺติ วา, กมฺมนิมิตฺตนฺติ วา, คติ นิมิตฺตนฺติ วา, ปสิโทฺธ โวหาโร วุจฺจติฯ อชาต สตฺตุราชา สงฺกิจฺจชาตเกปิ ปิตรํ มาเรติฯ ตสฺมา ‘‘ทฺวีสุภเวสู’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘ฉ หิ ทฺวาเรหี’’ติ กรณ ภูเตหิ ฉหิ จกฺขาทิ ทฺวาเรหิฯ ‘‘มรณาสนฺน ชวเนหี’’ติ กตฺตุ ภูเตหิ มรณาสเนฺน ปวเตฺตหิ ฉ ทฺวาริก ชวเนหิฯ ‘‘อเนกํ สภาวํ’’ติ อเนกนฺต ภาวํฯ ยญฺหิ อารมฺมณนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘เกนจิ ทฺวาเรน อคฺคหิตเมว โหตี’’ติ เอตฺถ อสญฺญี ภวโต จุตานํ สตฺตานํ กามปฏิสนฺธิยา กมฺมาทิ อารมฺมณํ ภวนฺตเร เกนจิ ทฺวาเรน อคฺคหิตนฺติ ยุตฺตํฯ กสฺมา, ตสฺมึ ภเว กสฺสจิทฺวารเสฺสว อภาวโตฯ อรูปภวโต จุตานํ ปน กามปฏิสนฺธิยา คติ นิมิตฺต สมฺมตํ อารมฺมณํ กถํ ภวนฺตเร เกนจิ ทฺวาเรน อคฺคหิตํ ภเวยฺย, มโนทฺวารคฺคหิตเมว ภเวยฺยาติ อิมํ โจทนํ วิโสเธตุํ ‘‘เอตฺถ จ ยสฺมา ปฏฺฐาเน’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ตโต จุตานํ สตฺตานํ ยา กามปฏิสนฺธิ, ตสฺสากามปฏิ สนฺธิยาฯ ปจฺจุปฺปนฺนํ คตินิมิตฺตํ อารมฺมณํ เอติสฺสาติ วิคฺคโหฯ กามปฏิสนฺธิฯ ปเรสํ ปโยค พเลนาปิ กมฺมาทีนํ อุปฏฺฐานํ นาม โหตีติอาทินา โยเชตพฺพํฯ ‘‘สุฏฺฐุ อาเสวิตานํ’’ติ จิรกาลํ สงฺฆ วตฺต เจติยวตฺต กรณาทิวเสน ตํ ตํ ภาวนา กมฺมวเสน จ สุฏฺฐุ อาเสวิตานํ กมฺมกมฺมนิมิตฺตานํฯ ‘‘โหติ เยวา’’ติ กมฺมาทีนํ อุปฏฺฐานํ นาม โหติเยวฯ ‘‘อาคนฺตฺวา’’ติ อิมํ มนุสฺส โลกํ อาคนฺตฺวา คณฺหนฺติเยวฯ ตทาปิ นิรยปาเลหิ ทสฺสิตํ ตํ ตํ คติ นิมิตฺตํ อารมฺมณํ กตฺวา จวนฺติฯ ‘‘ตํ’’ติ เรวตึ นาม อิตฺถึฯ นนุ นิรยปาลา นาม ตาวตึสา ภวนํ คนฺตุํ น สกฺกุเณยฺยุนฺติฯ โน นสกฺกุเณยฺยุํฯ กสฺมา, มหิทฺธิก ยกฺข ชาติกตฺตาติ ทเสฺสตุํ ‘‘เตหี’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘เวสฺสวณ ทูตา’’ติ เวสฺสวณมหาราชสฺส ทูตาฯ ‘‘อุปจารชฺฌาเนนฐตฺวา’’ติ อปฺปนาฌานํ อปตฺตตาย อุปจารภาวนาภูเต กามาวจรชฺฌาเนนฐตฺวาฯ ‘‘ตาเนว นิมิตฺตานี’’ติ ปฐวีกสิณ นิมิตฺตาทีนิ ปฏิภาค นิมิตฺตานิฯ ‘‘กามปฏิสนฺธิยา อารมฺมณํ’’ติ เตหิ นิมิตฺตารมฺมเณหิ อญฺญํ อุปจาร ภาวนา กมฺมํ วา ยํ กิญฺจิ อนุรูปํ คติ นิมิตฺตํ วาฯ ‘‘ตาเนว นิมิตฺตานิ คเหตฺวา’’ติ วจเนน ตานิ นิมิตฺตานิ มรณาสนฺน ชวเนหิ คหิตานีติ ทเสฺสติฯ ตานิ จ ปญฺญตฺติ ธมฺมตฺตา กามปฏิสนฺธิยา อารมฺมณํ น โหนฺตีติฯ ‘‘ปจฺจุปฺปนฺนคติ นิมิเตฺต สิเทฺธ สิทฺธเมวา’’ติ ตสฺมึ ภเว คตสฺส ตตฺถ ยาวชีวมฺปิ อนุ ภวิตพฺพํ อารมฺมณํ นาม ตสฺมึ ขเณ ธรมานํ ปจฺจุปฺปนฺนมฺปิ อตฺถิฯ ตโต วฑฺฒมานํ อนาคตมฺปิ อตฺถิฯ ตตฺถ ปจฺจุปฺปเนฺน อุปฏฺฐหเนฺต ปฏิสนฺธิยา อารมฺมณํ สมฺปชฺชติฯ อนาคตํ ปน อนุปฏฺฐหนฺตมฺปิ ปจฺจุปฺปเนฺน อโนฺตคธสทิสํ โหตีติ อธิปฺปาโยฯ วิภาวนิ ปาเฐน จ ปจฺจุปฺปนฺน คตินิมิตฺตํ วิย อาปาตมาคตํ, กสฺมา, ปจฺจุปฺปนฺน คติ นิมิเตฺตเนว กิจฺจ สิทฺธิโต-ติ อธิปฺปาโยฯ เสสเมตฺถ สุโพธํฯ ‘‘ตานิหี’’ติอาทีสุฯ เกจิ วทนฺติฯ อเนโชสนฺติ มารพฺภฯ ยํ กาลมกรีมุนีติ วุตฺตตฺตา สพฺพญฺญุ พุทฺธาทีนํ ปรินิพฺพาน จุติ จิตฺตํ สนฺติ ลกฺขณํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กโรตีติฯ ตํ สพฺพถาปิ กามาวจรา ลมฺพณา เนวาติ อิมินา อปเนตพฺพนฺติ ทเสฺสตุํ ‘‘ตา นิหิ สพฺพญฺญุ พุทฺธานํ อุปฺปนฺนานิ ปี’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘โลกุตฺตร ธมฺมา’’ติอาทีสุฯ ‘‘ตานี’’ติ ทฺวาทสา กุสล จิตฺตานิ อฏฺฐญาณ วิปฺปยุตฺต กุสล กฺริย ชวนานิ จฯ อชฺฌานลาภิโน ปุถุชฺชนา มหคฺคตชฺฌานานิปิ อาลมฺพิตุํ น สโกฺกนฺตีติ วุตฺตํ ‘‘ปญฺญตฺติยา สห กามาวจรา รมฺมณานี’’ติฯ ‘‘ตาเน วา’’ติ ญาณ สมฺปยุตฺต กาม กุสลานิ เอวฯ ฌานลาภีนํ ตาเนว ญาณ สมฺปยุตฺตกาม กุสลานิฯ เหฏฺฐิม ผลฏฺฐานํ ตาเนว อตฺตนา อธิคต มคฺคผล นิพฺพานารมฺมณานิฯ ‘‘ฌานานิ ปเตฺถนฺตี’’ติ อายตึ ฌานลาภิโน ภเวยฺยามาติ ปตฺถนํ กโรนฺติฯ ‘‘เตสํ ปี’’ติ เตสํ ปุถุชฺชนานมฺปิฯ ‘‘เต’’ติ เต โลกุตฺตร ธมฺมาฯ ‘‘อนุโภนฺตี’’ติ สมฺปาปุณนฺติฯ ‘‘นวนิปาเต’’ติ องฺคุตฺตร นิกาเย นวนิปาเตฯ เสสํ สพฺพํ สุวิเญฺญยฺยเมวฯ

๑๓๕. วตฺถุสงฺคเหฯ ‘‘วตฺถู’’ติ นิสฺสย วิเสโส วุจฺจติฯ ตานิ นิสฺสย วตฺถูนิ เยสํ ตานิ ตพฺพตฺถุกานิฯ ‘‘เตสญฺจ สโทฺท น ยุชฺชตี’’ติ เตสํ วาเท จ สโทฺท น ยุชฺชติฯ น หิ อลุตฺต จ การํ ทฺวนฺท ปทํ นาม อตฺถีติฯ ‘‘ปุพฺพปเทสุ อาเนตโพฺพ’’ติ จกฺขุ วตฺถุ จ โสตวตฺถุ จาติอาทินา อาเนตโพฺพฯ สมาส ปทํ น ยุชฺชติฯ น หิ สมาส ปทโต เอก เทสํ อญฺญตฺถ อาเนตุํ ยุชฺชตีติฯ อวิภตฺติก นิเทฺทโส นาม จกฺขุํ, โสตํ, ฆานํ, ชิวฺหา, กาโย, หทยํ, วตฺถุ จาติ วตฺตเพฺพ ปุพฺพปเทสุ อวิภตฺติก นิเทฺทโสฯ เอวญฺจสติ วตฺถุ สโทฺท จ สโทฺท จ ปุพฺพปเทสุ อาเนตุํ ลพฺภนฺตีติฯ กามตณฺหาย อธีเนน อายเตฺตน กามาวจร กเมฺมน นิพฺพตฺตา กามตณฺหาธีน กมฺม นิพฺพตฺตาฯ ‘‘รูปาทีนํ ปริโภโค’’ติ รูปาทีนํ ปญฺจกามคุณานํ ปริโภโคฯ ‘‘ปริตฺตกมฺมํ ปี’’ติ สพฺพํ กามาวจร กมฺมมฺปิฯ ‘‘ปูรยมานํ’’ติ ปริปูเรนฺตํฯ จกฺขุ ทสฺสนานุตฺตริยํ นามฯ โสตํ สวนานุตฺตริยํ นามฯ สเพฺพสํ ทสฺสน กิจฺจานํ มเชฺฌ พุทฺธ ทสฺสนา ทิวเสน อนุตฺตรํ ทสฺสนํ ช เนตีติ ทสฺสนานุตฺตริยํฯ เอวํ สวนานุตฺตริเยปิ จตุสจฺจ ธมฺมสฺสวนา ทิวเสนาติ วตฺตพฺพํฯ ‘‘อชฺฌตฺต พหิทฺธ สนฺตา เนสฺ ปี’’ติ อชฺฌตฺต สนฺตาเนปิ พหิทฺธ สนฺตาเนปิฯ ‘‘สุเทฺธ’’ติ เกน จิ อาโลเกน จ อนฺธกาเรน จ วิรหิเตฯ อาโลโก หิ เอโก รูป วิเสโสฯ ตถา อนฺธกาโร จฯ เต จ ตตฺถ นตฺถิฯ ‘‘อิมสฺมิํ สงฺคเห’’ติ วตฺถุ สงฺคเหฯ วิสิฎฺฐํ ชานนํ วิชานนํฯ ตญฺจ วิชานนํ ตีสุ มโน ธาตูสุ นตฺถีติ วุตฺตํ ‘‘วิชานน กิจฺจาภาวโต’’ติฯ อาวชฺชน กิจฺจํ กิเมตนฺติ, มนสิการ มตฺตํ โหติฯ สมฺปฏิจฺฉน กิจฺจญฺจ ปญฺจวิญฺญาเณหิ ยถา คหิตาเนว ปญฺจารมฺมณานิ สมฺปฏิจฺฉน มตฺตํ โหติฯ เตนาห ‘‘วิเสสชานน กิจฺจานิ น โหนฺตี’’ติฯ ทสฺสนํ, สวนํ, ฆายนํ, สายนํ, ผุสน, นฺติ อิมานิ กิจฺจานิ โถกํ วิเสส ชานน กิจฺจานิ โหนฺตีติ วุตฺตํ ‘‘ปจฺจกฺขโต ทสฺสนา ทิวเสนา’’ติอาทิํฯ โถกํ วิเสส ชานน กิจฺจานิ โหนฺติฯ ตสฺมา ตานิ ปญฺจวิญฺญาณานีติ วุตฺตานิฯ อวเสสา ปน สนฺตีรณาทโย มโนวิญฺญาณธาตุโย นามาติ สมฺพโนฺธฯ นนุ มนนเฎฺฐน มโน จ ตํ วิชานนเฎฺฐน วิญฺญาณญฺจาติ วุเตฺตปิ ปญฺจวิญฺญาเณหิ วิเสโส นตฺถีติ อาห ‘‘อติสฺสย วิเสส ชานน ธาตุโย ติ อโตฺถ’’ติฯ เอวํ สเนฺตปิ โส อโตฺถ สทฺทยุตฺติยา สิโทฺธ น โหติฯ ยทิจฺฉา วเสน วุโตฺต โหตีติ อาห ‘‘ปริยาย ปทานํ’’ติอาทิฯ เอเตน โส อโตฺถ สทฺทยุตฺติยา เอว สิโทฺธฯ น ยทิจฺฉาวเสน วุโตฺตติ ทเสฺสติฯ ‘‘วิเสสน สมาเส’’ติ มโน จ ตํ วิญฺญาณญฺจาติ มโนวิญฺญาณนฺติ เอว รูเป กมฺมธารย สมาเสฯ ‘‘ปทฎฺฐานํ’’ติ เอตฺถ ปทนฺติ จ ฐานนฺติ จ การณตฺถ วจนานิ, ตสฺมา ปริยาย สทฺทา นามฯ ปทญฺจ ตํ ฐานญฺจาติ วุเตฺต อติสฺสย การณนฺติ อโตฺถ วิญฺญายติฯ ตถา ทุกฺข ทุกฺขํ, รูป รูปํ, ราช ราชา, เทวเทโวติอาทีนิฯ ‘‘กตฺถจิ ทิสฺสติ ยุชฺชติ จา’’ติ น หิ กตฺถจิ ทิสฺสติ จฯ สเจปิ กตฺถจิ ทิเสฺสยฺย, น หิ ยุชฺชติ จาติ อโตฺถฯ ‘‘มนโส วิญฺญาณํ’’ติ เอตฺถ ปฏิสนฺธิ จิตฺตโต ปฎฺฐาย ยาวจุติ จิตฺตา อนฺตเร สพฺพํ จิตฺต สนฺตานํ สตฺต วิญฺญาณ ธาตูนํ วเสน วิภาคํ กตฺวา อโตฺถ วตฺตโพฺพฯ ปญฺจทฺวารา วชฺชนญฺจ สมฺปฏิจฺฉน ทฺวยญฺจ มโนธาตุ มตฺตตฺตา มโน นามฯ ปญฺจวิญฺญาณานิ วิญฺญาณ มตฺตานิ นามฯ อวเสสานิ สพฺพานิ วิญฺญาณานิ มนสฺส วิญฺญาณนฺติ อเตฺถน มโนวิญฺญาณานิ นามฯ ตตฺถ ‘‘มนสฺส วิญฺญาณํ’’ติ อนนฺตร ปจฺจย ภูตสฺส วา มนสฺส ปจฺจยุปฺปนฺน ภูตํ วิญฺญาณํฯ เอตฺถ สมฺปฏิจฺฉน ทฺวยํ ปจฺจยมโน นามฯ สนฺตีรณโต ปฎฺฐาย ยาว ทฺวารนฺตเร ปญฺจทฺวารา วชฺชนํ นาคจฺฉติ, ตาว อนฺตเร สพฺพํ มโนวิญฺญาณ สนฺตานํ ปจฺจยุปฺปนฺน วิญฺญาณํ นามฯ ปุน ‘‘มนสฺส วิญฺญาณ’’นฺติ ปจฺจยุปฺปนฺน ภูตสฺส มนสฺส ปจฺจย ภูตํ วิญฺญาณํฯ เอตฺถ ปญฺจทฺวารา วชฺชนํ ปจฺจยุปฺปนฺน มโน นามฯ ตโต ปุเร สพฺพํ มโนวิญฺญาณ สนฺตานํ ปจฺจย มโน นามฯ เสสํ สุวิเญฺญยฺยํฯ อวเสสาปนาติอาทีสุฯ ‘‘มโนวิญฺญาณธาตุ ภาวํ สมฺภาเวตี’’ติ อวเสสา ปน ธมฺมา มโนวิญฺญาณธาตุ จ นาม โหนฺติ, หทย วตฺถุญฺจ นิสฺสายเยว วตฺตนฺตีติ เอวํ เตสํ ธมฺมานํ มโนวิญฺญาณธาตุ ภาวญฺจ สมฺภาเวติ, วเณฺณติฯ สุฎฺฐุ ปกาเสตีติ อโตฺถฯ เอตฺถ ปนาติอาทีสุฯ ‘‘ปาฬิยํ’’ติ อินฺทฺริย สํยุตฺต ปาฬิยํฯ ทุติยชฺฌาเน เอว อปริเสส นิโรธ วจนํ วิรุทฺธํ สิยาฯ กถํ, สเจ ปฏิโฆ อนีวรณา วโตฺถ นาม

นตฺถิฯ ปถมชฺฌานโต ปุเพฺพ เอว โส นิรุโทฺธ สิยาฯ อถ ทุติยชฺฌานุปจาเรปิ โส อุปฺปเชฺชยฺย, ปถมชฺฌานมฺปิ ปริหีนํ สิยาฯ ตสฺมึ ปริหีเน สติ, ทุติยชฺฌานมฺปิ นุปฺปเชฺชยฺยฯ เอวํ วิรุทฺธํ สิยาฯ ''ปุริม การณเมวา''ติ อนีวรณา วตฺถสฺส ปฏิฆสฺส อภาวโตติ การณํ เอวฯ ปรโตโฆโส นาม สาวกานํ สมฺมาทิฏฺฐิปฺปฏิลาภาย ปธาน ปจฺจโย โหติฯ โส จ อรูปภเว นตฺถิฯ ธมฺมาภิสมโย นาม จตุสจฺจ ธมฺมปฺปฏิเวโธ, พุทฺธา จ ปเจฺจก สมฺพุทฺธา จ สยมฺภุโน ปรโต โฆเสน วินา ธมฺมํ ปฏิวิชฺฌนฺติฯ เต จ ตตฺถ นุปฺปชฺชนฺติฯ ''รูปวิราค ภาวนายา''ติ รูปวิราค ภาวนา พเลนฯ เตสํ รูปาวจร จิตฺตานํฯ ''สมติกฺกนฺตตฺตา''ติ เตสุ นิกนฺติปฺปหานวเสน สุฏฺฐุ อติกฺกนฺตตฺตาฯ เสสํ สพฺพํ สุวิเญฺญยฺยํฯ

ปกิณฺณกสงฺคหทีปนิยาอนุทีปนานิฏฺฐิตาฯ

# ๔. วีถิสงฺคหอนุทีปนา

**๑๓๖**. วีถิสงฺคเห ฯ ‘‘เตสเญฺญ วา’’ติ จิตฺต เจตสิกานํ เอวฯ ‘‘วุตฺตปฺปกาเรนา’’ติ ‘ตตฺถ จิตฺตํ ตาว จตุพฺพิธํ โหติ กามาวจรํ รูปาวจรํ, ติอาทินา อิเจฺจวํ วุตฺตปฺปกาเรนฯ ‘‘ปุพฺพา ปรนิยามิตํ’’ติ วา ทฺวตฺติํส สุข ปุญฺญมฺหาติอาทินา นเยน ปุพฺพา ปรนิยามิตํฯ ‘‘อารพฺภคาถา ยา’’ติฯ

วีถิ จิตฺตวเสเนวํ, ปวตฺติย มุทีริโต;
ปวตฺติ สงฺคโห นาม, สนฺธิยํ ทานิ วุจฺจตีฯติ

เอวํ ปวตฺติกาเล ปวตฺติ สงฺคโห, ปฏิสนฺธิกาเล ปวตฺติ สงฺคโหติ สิโทฺธ โหติฯ เกจิ วาเท ‘‘ปฏิสนฺธิ ปวตฺติยํ’’ติ นิทฺธารเณ คหิเต ทฺวีสุ ปฏิสนฺธิ สงฺคห ปวตฺติ สงฺคเหสุ อิทานิ ปวตฺติ สงฺคหํ ปวกฺขามิ, ปจฺฉา ปฏิสนฺธิ สงฺคหํ ปวกฺขามีติ อโตฺถ โหติฯ ตตฺถ ‘‘ปฏิสนฺธิ สงฺคโห’’ติ ปฏิสนฺธิกาเล สงฺคโหฯ ‘‘ปวตฺติ สงฺคโห’’ติ ปวตฺติกาเล สงฺคโหฯ โส จ อุปริคาถาย น สเมตีติ ทเสฺสตุํ ‘‘เอวํ สตี’’ติอาทิมาหฯ ‘‘ตานิ ตีณิ ฉกฺกานิ นิกฺขิตฺตานี’’ติ ฉกฺกมตฺตานิ นิกฺขิตฺตานิ, น สกลํฯ วตฺถุ ทฺวารา ลมฺพณ สงฺคโหติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘สา ปนา’’ติ สาวิสยปฺปวตฺติ ปนฯ ‘‘กาจิ สีฆตมา’’ติ กาจิ อติเรกตรํ สีฆาฯ ‘‘ทนฺธา’’ติ สณิกา, จิรายิกาฯ ‘‘อนุปฺปนฺนา’’ติ อสมุปฺปนฺนาฯ อสมุปฺปนฺน โทโส อาคจฺฉตีติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ธาตุเภทํ’’ติ สตฺต วิญฺญาณ ธาตูนํ วิภาคํฯ ‘‘ธาตุนานตฺตํ’’ติ ธารณ กิจฺจนานตฺตํฯ อิติ ตสฺมา มโนธาตุ วิสุํ วุตฺตาติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘มนนํ’’ติ วิชานนภาวํ อปตฺตํฯ อาวชฺชนมตฺต สมฺปฏิจฺฉนมตฺต สงฺขาตํ ชานนมตฺตํฯ ‘‘ยํ กิญฺจิ มนนํ’’ติ อนุตฺตมโส อาวชฺชนมตฺต สมฺปฏิจฺฉนมตฺตํ ปีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘สุโทฺธ ปน มโนวิญฺญาณปฺปพโนฺธ’’ติ มโนทฺวาร วิการํ ปฏิจฺจ ปวโตฺต มโนวิญฺญาณปฺปพโนฺธฯ น ภวงฺค มโนวิญฺญาณปฺปพโนฺธฯ โส หิ วีถิมุตฺตตฺตา อิธ อปฺปสโงฺคติ ฯ มโนทฺวาเร ปน ทฺวิธาติ สมฺพโนฺธฯ พุทฺธสฺส ภควโต ปตมาภินีหารกาโล นาม สุเมธตาปสกาเล พุทฺธ ภาวาย กาย จิตฺตานํ อภินีหารกาโลฯ อาทิสเทฺทน ปจฺฉิม ภเว ปฏิสนฺธิคฺคหณาทิํ สงฺคณฺหาติฯ ‘‘ชาติ ผลิกกฺขนฺธา วิย สมุปฺปชฺชนฺตี’’ติ เตน โอภาเสน อโชฺฌตฺถฏตฺตา ชาติผลิกกฺขนฺธ สทิสา โหนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อุปปตฺติ เทว พฺรหฺมานํ ปนา’’ติ อุปปตฺติปฺปฏิสนฺธิกานํ โอปปาติก เทว พฺรหฺมานํ ปนฯ ‘‘ปสาท นิสฺสย ภูตานํ’’ติ จกฺขาทีนํ ปสาท วตฺถูนํ นิสฺสย มหาภูตานํฯ

‘‘ยานิ ปนา’’ติอาทีสุฯ ทฺวตฺติ จิตฺตกฺขณานิ อติกฺกมฺม อาปาตํ อาคจฺฉนฺตีติ โยชนาฯ เอวํ ปรตฺถปิฯ วิภูตสฺสาติ จ อวิภูตสฺสาติ จ อิทํ อาทิมฺหิ มโนทฺวาเร ปน วิภูตสฺสาติ จ อวิภูตสฺสาติ จ ปทานํ อุทฺธรณํฯ ‘‘รูปา รูปานํ’’ติ รูป ธมฺมานญฺจ อรูป ธมฺมานญฺจฯ ‘‘ตาวา’’ติ วีถิ จิตฺตปฺปวตฺติ ทสฺสนโต ปถมตรํ เอวาติ อโตฺถฯ ‘‘อทฺธาน ปริเจฺฉทํ’’ติ ขณกาล ปริเจฺฉทํฯ วิภาวนิปาเฐ ‘‘อติมหนฺตา ทิวเสน วิสย ววตฺถานํ โหตี’’ติ วจเนน อาทิมฺหิ ‘ฉวตฺถูนิ, ฉ ทฺวารานิ, ฉ อารมฺมณานิ, ฉ วิญฺญาณานิ, ฉ วีถิโย, ฉ ธาวิสยปฺปวตฺตี,ติ เอวํ วุเตฺตสุ ฉสุ ฉเกฺกสุ ฉธาวิสยปฺปวตฺตีติ ปทมตฺตํ สงฺคณฺหาติฯ ตํ อนุปฺปนฺนํ โหติฯ เตนาห ‘‘เอวญฺหิ สตี’’ติอาทิํฯ ‘‘วิสย ววตฺถานตฺถ เมวา’’ติ อติมหนฺตาทิ วิสย ววตฺถานตฺถเมว วุตฺตนฺติ น จ สกฺกา วตฺตุํฯ รูปา รูป ธมฺมานํ อทฺธาน ปริเจฺฉโท นาม อภิธเมฺม สพฺพตฺถ อิจฺฉิตโพฺพฯ ตสฺมา ตสฺส ทสฺสนตฺถมฺปิ ตํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ‘‘สภาวปฺปฏิลาโภ’’ติ จินฺตน ผุสนาทีนํ ปาตุภาโว วุจฺจติฯ ‘‘อนิวตฺตี’’ติ อนนฺตรธานํ วุจฺจติฯ ‘‘ปริหายิตฺวา’’ติ ชรา กิจฺจํ อาหฯ ‘‘อจฺฉราสงฺฆาฏกฺขณสฺสา’’ติ องฺคุลีนํ สงฺฆฏฺฏนกฺขณสฺสฯ อาจริยานนฺทเตฺถโร นาม อภิธมฺม ฏีกากาโร วุจฺจติฯ ‘‘อสฺสา วิชฺชุยาฐิติ นาม วิสุํ น ปญฺญายตี’’ติ วิชฺชุปฺปาทํ ปสฺสนฺตานํ น ปญฺญายติฯ ตถา จิตฺตมฺปิ วฑฺฒมานานนฺตร

เมว ภิชฺชตีติ โยชนาฯ เตนาห ‘‘ตํ ปี’’ติอาทิํฯ อุทยภาโค นาม วฑฺฒนภาโค, วยภาโค นาม อนฺตรธานภาโคฯ ‘‘เอวญฺจ กตฺวา’’ติ ลทฺธคุณ วจนํฯ ‘‘เอกํจิตฺตํ ทิวสํ ติฏฺฐตี’’ติ ปุจฺฉา วจนํฯ ‘‘อามนฺตา’’ติ ปฏิญฺญา วจนํฯ ‘‘วยกฺขโณ’’ติ ปุจฺฉาฯ ‘‘น เหวํ วตฺตพฺเพ’’ติ ปฏิเกฺขโปฯ ปจฺจตฺต วจนสฺส เอการตฺตํฯ เอวํ นวตฺตพฺพนฺติ อโตฺถฯ ‘‘มหาเถเรนา’’ติ โมคฺคลิ ปุตฺตติสฺส มหาเถเรนฯ นนุ สุตฺตเนฺตสุ วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘นา’’ติ น อุปลพฺภติฯ ‘‘อิมสฺส วุตฺตตฺตา’’ติ อิมสฺส วจนสฺส วุตฺตตฺตาฯ สงฺขต ลกฺขณํ วิสโย เยสํ ตานิ สงฺขต วิสย ลกฺขณานิฯ สงฺขต ธมฺม เมว อาหจฺจ ติฏฺฐติฯ อยํ อภิธเมฺม ธมฺมตาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘สงฺคห กาเรนา’’ติ อาจริย พุทฺธโฆสเตฺถรํ วทติฯ ‘‘อตฺถิกฺขณํ’’ติ ขณทฺวยเมว วุจฺจติฯ อิติ วตฺวา ตมตฺถํ สาเธนฺตีติ สมฺพ โนฺธฯ คาถายํฯ ‘‘ตเสฺสวา’’ติ ตสฺสา ฐิติยา เอว เภโทฯ สพฺพทา สพฺพปาณินํ มรณํ นาม วุจฺจ ตีติ โยชนาฯ ‘‘ตมตฺถํ’’ติ ตานิ อตฺถิกฺขณํ อุปาทาย ลพฺภนฺตีติ อตฺถํฯ ‘‘อถวา’’ติ เอโก เถรวา โทฯ ‘‘สนฺตติ วเสน ฐานํ’’ติ ฐิตาย อญฺญถตฺตํ ปญฺญายตีติ เอตฺถ ฐิตภาวสงฺขาตํ ฐานํ สนฺตติ ฐิติวเสน เวทิตพฺพนฺติ วทนฺติฯ ‘‘อิมสฺมิํ ปน สุเตฺต’’ติ เวทนาย อุปฺปาโท ปญฺญายติ, วโย ปญฺญายติ, ฐิตาย อญฺญถตฺตํ ปญฺญายตีติ อิทํ สุตฺตํ วทติฯ ‘‘อปฺปฏิพาเหตฺวา’’ติ อนีวาเรตฺวาฯ ยาวฑฺฒนสฺส นิวตฺติ นาม อตฺถิฯ อุทย ปริยนฺต มตฺตภูตา สา เอว นิวตฺติฯ ‘‘ทฺวีหิ ขเนฺธ หี’’ติ รูป ชรา รูปกฺขเนฺธน สงฺคหิตาฯ อรูป ชรา สงฺขารกฺขเนฺธนาติ เอวํ ทฺวีหิ ขเนฺธหิฯ ยญฺจ ตตฺถ วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ รูปสฺส อุปฺปาโท ทฺวิธาภินฺทิตฺวา เทสิโตฯ กถํ, อุปจโย สนฺตตี ติโย ชนาฯ ‘‘วิภาคา รหสฺสา’’ติ อุปฺปาโท อุปฺปชฺช นเฏฺฐน เอโก สมาโน รูปานํ วฑฺฒน สมเย อุปฺ ปาโทฯ อุปริ วฑฺฒนเฏฺฐน อุปจโยติ วุโตฺตฯ อวฑฺฒิตฺวา ฐิต สมเย อุปฺปาโท ยถา ฐิต นีหา เรน จิรกาลํ ปวตฺติ อเตฺถน สนฺตตีติ วุโตฺตฯ เอวํ วิภาคา รหสฺสฯ ‘‘ยถานุโลม สาสนํ’’ติ วิเนต พฺพ ปุคฺคลานํ อชฺฌาสยานุโลม สาสนํฯ

‘‘อรูป’’นฺติอาทีสุฯ ‘‘อรูปํ’’ติ สพฺพโส รูปสณฺฐาน รหิตตฺตา จิตฺต เจตสิกํ นามํ วุจฺจติฯ ‘‘อรูปิ สภาวตฺตา’’ติ อรูป ธมฺม สภาวตฺตา อิเจฺจวโตฺถฯ ตตฺถ อรูป ธมฺม สภาโว นาม รูป ธมฺม โต สตคุเณนวาสหสฺสคุเณนวาสณฺหสุขุมสภาโว ฯ วิภาว นิปาเฐฯ ‘‘คาหก คเหตพฺพ ภาว สฺส ตํ ตํ ขณวเสน นิปฺผชฺชนโต’’ติ เอตฺถ ปญฺจทฺวาร วีถีสุ วีถิ จิตฺตานญฺจ อารมฺมณานญฺจ วิสยี วิสยภาโว คาหก คเหตพฺพ ภาโว นามฯ ‘‘ตํ ตํ ขณวเสน นิปฺผชฺชนโต’’ติ วีถิ จิตฺตานิ จ เอกสฺมิํ อารมฺมเณปิ อาวชฺชนาทีหิ นานา กิเจฺจหิ คณฺหนฺตา เอว คหณ กิจฺจํ สมฺปาเทนฺติฯ นานา กิจฺจานิ จ นานา จิตฺตานํ วเสน สมฺปชฺชนฺติฯ อารมฺมณานิ จ ปุเรชาตานิ หุตฺวา ยาว ตานิ กิจฺจานิ สมฺปชฺชนฺติ, ตาว ปจฺจุปฺปนฺนภาเวน ธรมานานิ เอว คหณํ สมฺปาเทนฺติฯ เอวํ สติ, คาหกานํ วีถิ จิตฺตานญฺจ ขณตฺตยายุกตฺตา เอว คาหก กิจฺจํ นิปฺผชฺชติ, สิชฺฌติฯ ค เหตพฺพานํ อารมฺมณานญฺจ สตฺตรส จิตฺตกฺขณายุกตฺตา เอว คเหตพฺพ กิจฺจํ นิปฺผชฺชติ, สิชฺฌติฯ เอวํ ตํ ตํ ขณ วเสน นิปฺผชฺชนโตฯ วิญฺญตฺติ ทฺวยํ เอก จิตฺตกฺขณิกํฯ กสฺมา, จิตฺตานุ ปริวตฺติ ธมฺมตฺตาฯ ‘‘อุปฺปาทมตฺตา’’ติ นิปฺผนฺน รูปานํ อุปฺปาทมตฺตาฯ ‘‘ภงฺคมตฺตา’’ติ เตส เมว ภงฺคมตฺตาฯ ‘‘รูป ธมฺมานํ’’ติ นิปฺผนฺน รูป ธมฺมานํฯ ‘‘อุปฺปาทนิโรธ วิธานสฺสา’’ติ อุปฺ ปาท นิโรธ วิธานภูตสฺส มหาอฎฺฐกถาวาทสฺส ปฏิสิทฺธตฺตาติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ตํ’’ติ ตํ มหาอฎฺฐ กถา วจนํฯ ‘‘ตสฺมิํ วาเท’’ติ ตสฺมิํ มหาอฎฺฐกถาวาเทฯ ‘‘ตตฺถ อาคตา’’ติ ตสฺมิํ วาเท อาค ตาฯ ยํ ปน วิภาวนิยํ การณํ วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ตํ ฏีกานยํ’’ติ ตํ โสฬส จิตฺตกฺขณายุก ทีปกํ มูลฏีกานยํฯ ตทตฺถํ สาเธเนฺตน วิภาวนิ ฏีกาจริเยน วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ สงฺคหการสฺส อฏฺฐ กถา จริยสฺสฯ ‘‘อุปจรียตี’’ติ อุปจาร วเสน โวหรียติฯ วิภาวนิปาเฐฯ ‘‘เอตานี’’ติ อารมฺมณา นิฯ ‘‘ตํ’’ติ ตํ เอก จิตฺตกฺขณํฯ ‘‘เต จา’’ติ รูป ธมฺมา จฯ ‘‘ปริปุณฺณ ปจฺจยุปลทฺธา’’ติ ปริ ปุณฺณํ ปจฺจยํ อุปลทฺธาฯ ‘‘โส’’ติ ฏีกากาโรฯ ‘‘อิตรานี’’ติ คนฺธรส โผฏฺฐพฺพานิฯ ‘‘โคจร ภาวํ’’ติ ปญฺจทฺวาริก จิตฺตานํ โคจรภาวํฯ ‘‘ปุริมานิ เทฺว’’ติ รูปสทฺทา รมฺมณานิฯ ‘‘นิมิตฺต

วเสน ฌเฎฺฐนฺตี’’ติ อาทาสํ ปสฺสนฺตสฺส มุขสทิสํ มุขนิมิตฺตํ มุขปฺปฏิพิมฺพํ อาทาเส อุปฏฺฐาติฯ เอวํ รูปารมฺมณํ จกฺขุปสาเท สทฺทารมฺมณญฺจ โสตปสาเท ตํ สทิส นิมิตฺต วเสน ฌเฎฺฐนฺติฯ นวตฺถุ วเสน ฌเฎฺฐนฺติฯ สยํ คนฺตฺวา น ฌเฎฺฐนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ อสมฺปตฺตานเญฺญว อารมฺมณานํฯ ‘‘นิมิตฺตุ ปฏฺฐาน วเสนา’’ติ นิมิตฺตสฺส อุปฏฺฐานวเสนฯ ‘‘นิมิตฺต อปฺปนาวเสนา’’ติ นิมิตฺตสฺส ปเวสน วเสนฯ มโนทฺวาเร ปน อสมฺปตฺตานิเยว หุตฺวาติ ปาฐเสโสฯ ‘‘อาปาตา คมนเญฺจตฺถา’’ติอาทีสุฯ ‘‘ลกฺขณานํ’’ติ ลกฺขณการานํฯ ‘‘ลกฺขณกฺขนฺธ’’ติ อโยมยํ ลกฺขณกฺขนฺธฯ โส จ ลกฺขณกฺขโนฺธ ตาลปเณฺณ อาปาเตตฺวา อกฺขรํ อุปฏฺฐาเปติฯ ตตฺถ ‘‘อาปาเตตฺวา’’ติ อโชฺฌตฺถริตฺวาฯ ‘‘จกฺขาทิปฺปเถ’’ติ จกฺขาทีนํ วิสยเกฺขเตฺตฯ น เกวลํ อตฺตโน ทฺวาเรสุ เอว อาปาต มาคจฺฉนฺติฯ อถ โข มโนทฺวาเรปิ อาปาต มาคจฺฉนฺติฯ น เกวลํ ภวงฺค มโนทฺวาเร เอว อาปาต มาคจฺฉนฺตีติ โยชนาฯ ‘‘เตสุ ปนา’’ติ เตสุ อารมฺมเณสุ ปนฯ ตานิ อารมฺมณานิ เยสํ ตานิ ตทา รมฺมณานิฯ น เอกกฺขเณ ปญฺจสุ อารมฺมเณสุ วีถิ จิตฺตานิ ปวตฺตนฺติ, เอเกกสฺมึ อารมฺมเณ เอวาติ วุตฺตตฺตา น ทฺวีสุ, น ตีสุ, น จตูสูติปิ วตฺตพฺพํฯ พหุจิตฺตกฺขณาตีตานิ ปญฺจารมฺมณานิ พหุจิตฺตกฺขณาตีเต ปญฺจทฺวาเรติ โยชนาฯ ปญฺจทฺวาเรติ จ ปญฺจทฺวาเรสูติ อโตฺถฯ ‘‘เอวํ สตี’’ติ เตสํ ปสาทานํ อาวชฺชเนน สทฺธึ อุปฺปตฺติยา สติฯ ‘‘อาทิลกฺขณํ’’ติ ปญฺจารมฺมณานํ ปญฺจทฺวาเรสุ อาปาตา คมน สงฺขาตํ วิสยปฺปวตฺติยา อาทิลกฺขณํฯ จลนญฺจ ทฏฺฐพฺพนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ยถา คหิตํ’’ติ ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย คหิตปฺปการํฯ วิภาวนิปาเฐ ‘‘โยคฺย เทสาวฏฺฐาน วเสนา’’ติ อาปาตํ อาคนฺตฺํ ยุตฺตฏฺฐาเน อเวจฺจฏฺฐาน วเสนฯ ยุชฺชนญฺจ, มนฺถนญฺจ, โขภกรณญฺจ, ฆฏฺฏนนฺติ จ อาปาตา คมนนฺติ จ วุจฺจตีติ โยชนาฯ เหฏฺฐา วุโตฺตเยว อาปาตา คมนเญฺจตฺถาติอาทินาฯ ‘‘นานา ฐานิเยสู’’ติ นานา ฐาเนสุ ฐิเตสุฯ ‘‘เอโก ธมฺมนิยาโม นามา’’ติ ยถา โพธิสเตฺต มาตุกุจฺฉิมฺหิ ปฏิสนฺธึ คณฺหเนฺต ธมฺมนิยาม วเสน สกเล ชาติเกฺขเตฺต ปถวิกมฺปนํ อโหสิฯ ตถา อิธปิ ปญฺจทฺวาเรสุ เอเกกสฺมึ ทฺวาเร อารมฺมเณ ฆเฎฺฏเนฺต ธมฺมนิยาม วเสน ภวงฺค จลนํ โหติฯ อยํ ธมฺมนิยาโม นามฯ ‘‘สเหวา’’ติ เอกโตเยวฯ กถํ หทย วตฺถุ นิสฺสิตสฺส ภวงฺคสฺส จลนํ สิยาติ โยชนาฯ เอตฺถ จ ปญฺจวิญฺญาณสฺส จลนํ สิยาติ อิทํ น วตฺตพฺพํฯ กสฺมา, ตทา ปญฺจวิญฺญาณสฺส อวิชฺชมานตฺตาฯ ยทา จ ตํ วิชฺชติ, ตทา ตํ น จลตีติ น วตฺตพฺพํฯ สพฺพมฺปิ หิ วีถิจิตฺตํ นาม จลติ เยวาติฯ สนฺตติ นาม ปุพฺพาปรปฺปพโนฺธฯ สณฺฐานํ นาม สหปฺปวตฺตานํ เอกโต ฐิติฯ อิธ สณฺฐานํ อธิเปฺปตํฯ ปญฺจนิสฺสย มหาภูเตหิ สทฺธึ หทย วตฺถุ นิสฺสยภูตานํ เอก สณฺฐาน ภาเวน เอกาพทฺธตฺตาติ วุตฺตํ โหติฯ เตนาห ‘‘สณฺฐาน วเสนาติ ปน วตฺตพฺพํ’’ติฯ ‘‘ตาทิสสฺส อนุกฺกม จลนสฺสา’’ติ วิภาวนิยํ เภริสกฺขโรปมาย สทฺธึ รูปาทินา ปสาเท ฆฏฺฏิเต ตนฺนิสฺส เยสุ มหาภูเตสุ จลิเตสุ อนุกฺกเมน ตํ สมฺพนฺธานํ เสสรูปานมฺปิ จลเนน หทย วตฺถุมฺหิ จลิเต ตนฺนิสฺสิตสฺส ภวงฺคสฺส จลนา กาเรน ปวตฺติโตตีติ เอวํ วุตฺตสฺส อนุกฺกม จลนสฺสฯ ‘‘ภวงฺคปฺปวาหํ’’ติ ภวงฺค สนฺตตึฯ ‘‘กุรุมานํ’’ติ กโรนฺตํฯ สลฺลเกฺขนฺตํ’’ติ อิทเมวาติ สนฺนิฏฺฐาเปนฺตํฯ ‘‘โยนิ โสมนสิการาทิวเสนา’’ติ โยนิ โสมนสิกาโร กุสล ชวนุปฺปตฺติยา ปจฺจโยฯ อโยนิ โสมนสิกาโร อกุสล ชวนุปฺปตฺติยา ปจฺจโยฯ นิรนุสย สนฺตานตา กฺริยชวนุปฺปตฺติยา ปจฺจโยฯ เตสุ จ โสมนสฺส ชวนาทีนํ อุปฺปตฺติ ปจฺจโยปิ เหฏฺฐา จิตฺต สงฺคเห วุตฺตนเยน เวทิตโพฺพฯ

‘‘ภวงฺคปาโต’’ติอาทีสุฯ ‘‘อาวชฺชนโต ปฏฺฐาย อุฏฺฐิตํ’’ติ กมฺม วิปากสนฺตานโต จ ตทารมฺมณโต จ มุญฺจิตฺวา วิสุํ กฺริยามย พฺยาปาเรน อารมฺมณนฺตรํ คเหตฺวา อุฏฺฐิตํ สมุฏฺฐิตํฯ ภวงฺค จลนมฺปิ อุฏฺฐานสฺส อาทิ โหติฯ ตสฺมา ตมฺปิ อุฏฺฐิเต จิตฺต สนฺตาเน สงฺคณฺหเนฺต ปฐม ภวงฺค จลนโตเยว วาติ วุตฺตํฯ ‘‘อิมสฺมึ ฐาเน’’ติ วีถิ จิตฺตานํ อนุกฺกเมน อตฺตโน กิเจฺจหิ อารมฺมณปฺปวตฺติฏฺฐาเนฯ ‘‘โทวาริโกปมา’’ติ พธิรโทวาริโกปมาฯ ‘‘คามิโลฺลปมา’’ติ คามทารโกปมาฯ ‘‘อโมฺพปมา’’ติ อมฺพปฺผโลปมาฯ อญฺญาปิ อุปมา อตฺถิฯ มกฺกฏสุโตฺตปมา, อุจฺฉุย

โนฺตปมา, ชจฺจโนฺธปมาฯ ตาสพฺพาปิ อฎฺฐสาลินิยํ วิปากุทฺธาร กถาโต คเหตพฺพาฯ ‘‘ยตฺถ หี’’ติอาทีสุฯ ‘‘กถํ ฉ ฉกฺก โยชนา โหตี’’ติฯ จกฺขุ วตฺถุ วจนญฺจ, จกฺขุทฺวาร วจนญฺจ, รูปา รมฺมณ วจนญฺจ, จกฺขุ วิญฺญาณ วจนญฺจ, จกฺขุทฺวาร วีถิ จกฺขุ วิญฺญาณ วีถิ วจนญฺจ, อติมหนฺตา รมฺมณ วจนญฺจา,ติ เอตานิ ฉวจนานิฯ เตหิ ฉฉเกฺกหิ อาหริตฺวา อิมิสฺสํ วีถิยํ ทสฺสิตานิฯ เสสวีถีสุปิ ยถาลาภํ ทสฺสิตพฺพานิฯ เอวํ ฉฉกฺกโยชนา โหติฯ ‘‘เอตฺถ จ ยตฺตกานี’’ติอาทีสุฯ ‘‘เอกูน ปญฺญาส ปริมาเณสู’’ติ เอกสฺสนิปฺผนฺน รูปธมฺมสฺส เอกปญฺญาส มเตฺตสุ ขุทฺทกกฺขเณสุ อุปฺปาทกฺขณญฺจ ภงฺคกฺขณญฺจ ฐเปตฺวา มเชฺฌ เอกูน ปญฺญาส มตฺตานิ ฐิติกฺขณานิ สนฺติฯ เตสุ ขเณสุ อนุกฺกเมน อุปฺปนฺนา เอกูน ปญฺญาส จกฺขุ ปสาทา จ สนฺติฯ ‘‘กิสฺมิญฺจี’’ติ เตสุ กตรสฺมิํ นาม จกฺขุ ปสาเท น ฆเฎฺฎนฺตีติ น วตฺตพฺพานิฯ ‘‘เตสุ ปนา’’ติ นิทฺธารเณ ภุมฺมวจนํฯ ‘‘ยเทว เอกํ จกฺขู’’ติ นิทฺธารณียํฯ ตํ ปน กตมนฺติฯ อตีต ภวเงฺคน สทฺธิํ อุปฺปชฺชิตฺวา ตํ อติกฺกมฺม ภวงฺค จลนกฺขเณ ลทฺธฆฎฺฎนํ เอกํ จกฺขุฯ ตํ ปน จกฺขุ วิญฺญาณสฺส วตฺถุภาวญฺจ ทฺวารภาวญฺจ สาเธติฯ เสสวิญฺญาณานํ ทฺวารภาวํ สาเธตีติฯ เตนาห ‘‘ยถารหํ’’ติฯ เอตเทว เอตํ เอว จกฺขุ กิจฺจ สาธนํ นาม โหติ วีถิ จิตฺตุปฺปตฺติยา วตฺถุ กิจฺจทฺวาร กิจฺจานํ สาธนโตฯ ‘‘ยํ มชฺฌิมายุกํ’’ติ มนฺทายุก อมนฺทายุกานํ มเชฺฌ ปวตฺตตฺตา ยํ มชฺฌิมายุกนฺติ วทนฺติฯ ตํ กิจฺจ สาธนํ นามาติ โยชนาฯ ‘‘อิตรานิ ปนา’’ติ เอกูน ปญฺญาส ปริมาเณสุ จกฺขุ ปสาเทสูติ วุตฺตานิ, เตสุ เอกํ กิจฺจ สาธนํ ฐเปตฺวา เสสานิ อิตรานิ อฎฺฐ จตฺตาลีส จกฺขูนิ โมฆวตฺถูนิ นาม โหนฺติฯ รูปา รมฺมเณหิ สทฺธิํ ลทฺธ ฆฎฺฎนานมฺปิ สตํ วีถิ จิตฺตุปฺปตฺติยา วตฺถุ กิจฺจทฺวาร กิจฺจรหิตตฺตาฯ เตสุ กตมานิ มนฺทายุกานิ นามาติ อาห ‘‘ตานิ ปนา’’ติอาทิํฯ กิจฺจ สาธนโต ปุริมานิ นาม อตีต ภวงฺคโต ปุเร เตรสสุ ภวเงฺคสุ อาทิ ภวงฺคสฺส ภงฺคกฺขณโต ปฎฺฐาย ขเณ ขเณ อุปฺปนฺนา สตฺตติํส จกฺขุ ปสาทาฯ ตานิ มนฺทายุกานีติ วทนฺติฯ กสฺมา, กิจฺจ สาธนโต อปฺปตรายุกตฺตาฯ กิจฺจ สาธนโต ปจฺฉิมานิ นาม อตีต ภวงฺคสฺส ฐิติกฺขณโต ปฎฺฐาย ขเณ ขเณ อุปฺปนฺนา เอกาทส จกฺขุ ปสาทา, ตานิ อมนฺทายุกานีติ วทนฺติฯ กสฺมา, กิจฺจ สาธนโต พหุตรายุกตฺตาฯ ตทุภยานิปิ อฎฺฐ จตฺตาลีส มตฺตานิ เวทิตพฺพานีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ตโต’’ติ เตหิ อฎฺฐจตฺตาลีส มเตฺตหิฯ ‘‘ปุริมตรานี’’ติ สตฺตติํส มนฺทายุเกหิ ปุริมตรานิฯ ตานิ หิ จกฺขุ วิญฺญาณสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ฐิติ ภาเวน อนุปลทฺธตฺตา อิธ น คหิตานิฯ ‘‘ปจฺฉิมตรานี’’ติ เอกาทส อมนฺทายุเกหิ ปจฺฉิมตรานิฯ ตานิ จ จกฺขุ วิญฺญาณสฺส อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปนฺนานิปิ ตสฺมิํ ขเณ ฐิติ ภาเวน อนุปลทฺธตฺตา อิธ น คหิตานิฯ กสฺมา ปน จกฺขุวิญฺญาณสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ฐิติ ภาเวน อนุปลทฺธานิ ตทุภยานิ อิธ น คหิตานีติฯ จกฺขุ วิญฺญาณสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ฐิติ ภาเวน ธรมานานํ อฎฺฐจตฺตาลีส มตฺตานํ จกฺขูนํ มเชฺฌ เอว กตมํ จกฺขุ จกฺขุ วิญฺญาณสฺส วตฺถุ กิจฺจ ทฺวาร กิจฺจํ สาเธตีติ อาสงฺกิตพฺพํ โหติฯ เอตฺถ จ ปญฺจ วตฺถูนิ นาม อตฺตโน ฐิติกฺขเณ เอว ปญฺจวิญฺญาณานํ วตฺถุทฺวาร กิจฺจ สาธกตฺตา จกฺขุ วิญฺญาณสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ฐิติ ภาเวน อนุปลทฺธตฺตา อิธ น คหิตานีติ จ, จกฺขุ วิญฺญาณสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ฐิติ ภาเวน ธรมานานนฺติ จ, วุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ

‘‘เอตฺถ สิยา’’ติอาทีสุฯ ‘‘อิมาย วีถิยา’’ติ อิมาย อติมหนฺตา รมฺมณ วีถิยาฯ ‘‘สมุทายคฺคาหิกา’’ติ รูปา รมฺมณานํ สมูหคฺคาหิกาฯ ‘‘วณฺณสลฺลกฺขณา’’ติ วณฺณววตฺถานิกาฯ ‘‘วตฺถุคฺคาหิกา’’ติ ทพฺพ สณฺฐานคฺคาหิกาฯ ‘‘นามคฺคาหิกา’’ติ นาม ปญฺญตฺติคฺคาหิกาฯ ‘‘อลาตจกฺกสฺส คาหิกา วิยา’’ติ รตฺตนฺธกาเร เอโก อลาตํ คเหตฺวา ปริพฺภมติฯ อโญฺญ ตํ ปสฺสโนฺต จกฺกํ วิย มญฺญติฯ ตตฺถ อลาตสฺส คตคตฎฺฐาเน ปจฺจุปฺปนฺนํ รูปํ อารพฺภ จกฺขุทฺวาร วีถิโย อุปฺปชฺชนฺติฯ มโนทฺวาร วีถิโย ปน ปุริม ปุริมาหิ จกฺขุทฺวาร วีถีหิ คหิตานิ อตีต รูปานิ อมุญฺจิตฺวา เอกโต สณฺฐานญฺจ สนฺตติญฺจ กตฺวา คณฺหนฺติฯ ตทา ปสฺสนฺตสฺส จกฺกํ วิย อุปฎฺฐาติฯ เอวํ อยํ สมุทายคฺคาหิกา ทฎฺฐพฺพาฯ ‘‘นตฺถิ ตทารมฺมณุปฺปาโท’’ติอาทีสุฯ ‘‘ยสฺสา’’ติ ยสฺส อา

รมฺมณสฺสฯ จิตฺตานีติ จ นานารมฺมณานีติ จ กมฺมปทานิฯ อวเสเส ตสฺมึ อารมฺมเณฯ ‘‘สงฺคห กาเรนา’’ติ โปราณ อฏฺฐกถาโย เอกโต สงฺคเหตฺวา กตตฺตา พุทฺธโฆสเตฺถเรน กตา สพฺพา อฏฺฐกถาโย สงฺคหฏฺฐกถา นามฯ โส จ สงฺคห กาโรติ วุจฺจติฯ ‘‘อิธ ปี’’ติ อิมสฺมึ อภิธมฺมตฺถ สงฺคเหปิฯ ‘‘เถเรนา’’ติ อนุรุทฺธเตฺถเรนฯ ‘‘เอกมฺปิ อิจฺฉติ เยวา’’ติฯ ‘‘ยสฺส หิ จตฺตารี’’ติอาทีสุ ยสฺส อารมฺมณสฺส จตฺตาริ วา ปญฺจวา ฉวาติอาทินา โยเชตพฺพํฯ ‘‘ชวนมฺปิ อนุปฺปชฺชิตฺวา’’ติอาทีสุฯ ‘‘อตฺตโน ปธาน กฺริยายา’’ติ อนุปฺปชฺชิตฺวาติ ปทสฺส ปรโต ‘ยํ ปวตฺตตี’ติ อตฺตโน ปธาน กฺริยาปทํ อตฺถิฯ เตน อตฺตโน กฺริยาปเทน สทฺธินฺติ อโตฺถฯ ‘‘กตฺถจิ วุตฺตา’’ติ กตฺถจิ สทฺทคเนฺถสุ วุตฺตาฯ อปิ จ, เหตุมฺหิ ตฺวาปจฺจโย ลกฺขเณ เหตุมฺหิ จ มานนฺต ปจฺจยา โชต นียเฏฺฐน วุตฺตา, น วจนียเฏฺฐนาติ ทฏฺฐพฺพาฯ ‘‘ปกติ นิยาเมนา’’ติ เอเตน ปจฺจย วิเสเสสติ, จตฺตาริ วา ปญฺจวา ฉวา ชวนานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ ทีเปติฯ เตนาห ‘‘เอตฺถปนา’’ติอาทิํฯ ‘‘ทฺวตฺติกฺขตฺตุํ’’ติ วาสทฺทเตฺถ อญฺญปทตฺถ สมาสปทนฺติ วุตฺตํ ‘‘ทฺวิกฺขตฺตุํ วา ติกฺขตฺตุํ วา’’ติฯ ‘‘โวฏฺฐพฺพนสฺส อาเสวนตา’’ติ อาเสวน ปจฺจยตาวา ปจฺจยุปฺปนฺนตาวาฯ ‘‘อาวชฺชนายา’’ติ เอตฺถ โวฏฺฐพฺพน กิจฺจํ อาวชฺชนมฺปิ สงฺคณฺหาติฯ อิธปิ อารมฺมณ ทุพฺพลตาย จตุปฺปญฺจ ชว นุปฺปตฺติ อิจฺฉิ ตพฺพาติ โยชนาฯ ตตฺถ ‘‘อิธ ปี’’ติ อิมสฺมึ ปริตฺตา รมฺมณ วาเรปิฯ ติโวฏฺฐพฺพนิกา ปญฺจ ปริตฺตา รมฺมณ วีถิโยติ โยชนาฯ ‘‘อิตรานี’’ติ ปริตฺต มหนฺตาติ มหนฺตา รมฺมณานิฯ ‘‘อุภยถาปี’’ติ อาปาตา คมน วเสนปิ อารมฺมณ กรณ วเสนปิฯ อิมสฺส ปทสฺสฯ

**๑๓๗**. ‘‘มโนทฺวาเร ปนา’’ติอาทีสุฯ ‘‘ปริตฺตกฺขณา ปี’’ติ จิตฺต ผสฺสาทโย อปฺปต รกฺขณาปิฯ ‘‘อตีตานาคตา ปี’’ติ อตีตานาคต ธมฺมาปิฯ ‘‘ฌฏฺฐเนนา’’ติ รูปาทีนํ ฌฏฺฐเนนฯ ‘‘ยตฺถา’’ติ ยสฺมึ ภวเงฺคฯ ‘‘ปญฺจทฺวารานุ พนฺธกํ’’ติ ปญฺจทฺวาร วีถิ อนุคตํฯ อตีตํ อาลมฺพณํ ปวเตฺตติ เยวาติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ยถาปาตา คตเมวา’’ติ ปกติยา อาปาตา คตปฺปการเมวฯ ‘‘ตถา ตถา’’ติ ทิฏฺฐ สมฺพนฺธาทินา เตน เตน ปกาเรนฯ ‘‘กิญฺจี’’ติ กิญฺจิ อารมฺมณํฯ ‘‘ทิสฺวา’’ติ ปจฺจกฺขํ กตฺวาฯ ปญฺจทฺวารคฺคหิตญฺหิ อารมฺมณํ ปจฺจกฺขกตเฏฺฐน ทิฏฺฐนฺติ วุจฺจติฯ ยํ กิญฺจิ อารมฺมณํฯ ‘‘อนุมาเนนฺตสฺสา’’ติ เอวเมว ภวิตฺถ, ภวิสฺสติ, ภวตีติ อนุมานญฺญาเณน จิเนฺตนฺตสฺสฯ ตํ สทิสํ อารมฺมณํฯ ‘‘ปรสฺส สทฺทหนา’’ติ ปรวจนํ สุตฺวา ยถา อยํ วทติ, ตเถ เวตนฺติ สทฺทหนาฯ ‘‘ทิฏฺฐิ’’ วุจฺจติ ญาณํ วา ลทฺธิ วาฯ ‘‘นิชฺฌานํ’’ติ สุฏฺฐุ โอโลกนํฯ ‘‘ขนฺตี’’ติ ขมนํ สหนํฯ อญฺญตฺถตฺตํ อคมนํฯ ทิฏฺฐิยา นิชฺฌานํ ทิฏฺฐินิชฺฌานํฯ ทิฏฺฐินิชฺฌานสฺส ขนฺติ ทิฏฺฐินิชฺฌานกฺขนฺติฯ ‘‘เสสํ’’ติ นานากมฺม พเลนาติอาทิกํฯ ‘‘เทวโต ปสํหารวเสนา’’ติ เทวตา กทาจิ เกสญฺจิ สุปินเนฺต นานารมฺมณานิ อุปสํหริตฺวา ทเสฺสนฺติฯ เอวํ เทวโต ปสํหาร วเสนาปิฯ อนุโพโธ นาม โลกิยญฺญาณ วเสน จตุสฺสจฺจ ธมฺมานํ อนุพุชฺฌนํฯ ปฏิเวโธ นาม โลกุตฺตรญฺญาณ กิจฺจํฯ อนนฺต รูป นิสฺสย ปจฺจยคฺคหเณน ปกตู ปนิสฺสย ปจฺจยมฺปิ อุปลเกฺข ติฯ จิตฺต สนฺตานสฺส อนนฺตรูปนิสฺสย ปจฺจยภาโว นามาติ สมฺพโนฺธฯ อนนฺต รูป นิสฺสย ปจฺจยสตฺติ นาม อนนฺตร ปรมฺปร วิปฺผรณวเสน มหาคติกา โหตีติ วุตฺตํ โหติฯ อนนฺต รูป นิสฺสย ปจฺจยานุ ภาโวติปิ ยุชฺชติฯ กถํ มหาวิปฺผาโรติ อาห ‘‘สกึ ปี’’ติอาทิํฯ ‘‘สุฏฺฐุ อาเสวิตฺวา’’ติ เอตฺถ ปจฺฉา อปฺปมุสฺสมานํ กตฺวา ปุนปฺปุนํ เสวนํ สุฏฺฐุ อาเสวนํ นามฯ น เกวลํ ปุริม จิตฺต สนฺตานสฺส โส อุปนิสฺสย ปจฺจยานุภาโว เอว มหาวิปฺผาโร โหติฯ ปกติยา จิตฺตสฺส วิจิตฺต ภาว สงฺขาตํ จินฺตนา กิจฺจมฺปิ มหาวิปฺผารํ โหตีติ ทเสฺสตุํ ‘‘จิตฺตญฺจ นามา’’ติอาทิวุตฺตํฯ กถํ มหาวิปฺผารํ โหตีติ อาห ‘‘กิญฺจิ นิมิตฺตํ’’ติอาทิํฯ ‘‘กิญฺจิ นิมิตฺตํ’’ติ ทิฏฺฐาทีสุ นานา รมฺมเณสุ กิญฺจิ อปฺปมตฺตกํ ทิฏฺฐาทิกํ อารมฺมณ นิมิตฺตํฯ ‘‘เตหิ จการเณหี’’ติ เตหิ กตฺตุภูเตหิ ทิฏฺฐาทีหิ การเณหิฯ ‘‘โจทียมานํ’’ติ ปโยชียมานํฯ ‘‘อชฺฌาสย ยุตฺตํ’’ติ อชฺฌาสเยน สํยุตฺตํฯ ภวงฺค จิตฺตสฺส อารมฺมณํ นาม อวิภูตํ โหติฯ ภวงฺคํ จาเลตฺวา อาวชฺชนํ นิโยเชตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ลทฺธ ปจฺจเยสู’’ติ อาโลกาทิวเสน วา ทิฏฺฐาทิวเสน วา ลทฺธ ปจฺจยวเนฺตสุฯ

ตทภินินฺนาการ นาม นิจฺจกาลมฺปิ เตสุ อารมฺมเณสุ อภิมุขํ นินฺนาการโรฯ เตน อากาเรน ปวตฺต มนสิการโรฯ เตน สมฺปยุตฺตสฺสฯ เอเตหิ วจเนหิ สุทฺธมโนทฺวาเร อารมฺมณานํ อปาตาคมนญฺจ ภวงฺค จลนญฺจ น เกวลํ ลทฺธ ปจฺจยานํ อารมฺมณานํ วเสเนว โหติฯ ตาทิเสน ปน มนสิกาเรน ยุตฺตสฺส สยญฺจ วีถิ จิตฺต จินฺตนา กิจฺจสฺส จิตฺตสฺส วเสนาปิ โหตีติ สิทฺธํ โหติฯ น หิ อารมฺมณนฺตเร อภินินฺนาการโร นาม นตฺถีติ สกฺกา วตฺตุํฯ กสฺมา, อภาวิต จิตฺตานํ ปมาทพหุลานํ ชนานํ กทาจิ กรหจิ ภาวนา มนสิกาเร กรียมาเนปิ วีถิ จิตฺต สนฺตานสฺส พหิทฺธา นานารมฺมเณสุ อภินินฺนาการสฺส สนฺทิสฺสนโตติฯ ‘‘ยถา เจตฺถา’’ติ ยถา เอตฺถ มโนทฺวาเร รูปารูป สตฺตานํ วิภูตา รมฺมเณปิ ตทา รมฺมณุปฺปาโท นตฺถิ, เอวนฺติ โยชนาฯ ญาณวิภงฺคฏฺฐกถายํ ปน โวฏฺฐพฺพนวาโรปิ อาคโตฯ ยถาห สุปิเนเนว ทิฏฺฐํ วิย เม, สุตํ วิย เมติ กถนกาเลปิ อพฺยากโต เยวาติฯ ตตฺถ หิ ‘‘อพฺยากโต เยวา’’ติ สุปินเนฺต มโนทฺวาเร ทฺวตฺติกฺขตฺตุํ อุปฺปนฺนสฺส อาวชฺชนสฺส วเสน อพฺยากโตเยวฯ ตโต ปรํ ภวงฺคปาโตฯ อฏฺฐสาลินิยมฺปิ วุตฺตํ อยํ ปน วาโร ทิฏฺฐํ วิย เม, สุตํ วิย เม ติอาทีนิ วทนกาเล ลพฺภตีติฯ ตํ ปน ปญฺจ ทฺวาเร ปริตฺตารมฺมเณ ทฺวตฺติกฺขตฺตุํ อุปฺปนฺนสฺส โวฏฺฐพฺพนสฺส วเสน วุตฺตํฯ ‘‘โสปิ อิธ ลทฺธุํ วฏฺฏติ เยวา’’ติ โสปิ วาโร อิมสฺมึ มโนทฺวาเร ลทฺธุํ วฏฺฏติเยวฯ ‘‘ภวงฺค จลิเต นิวตฺตนกวารานํ’’ติ ทฺวิกฺขตฺตุํ ภวงฺค จลนมตฺต ฐตฺวา วีถิ จิตฺตานิ อนุปฺปชฺชิตฺวา ภวงฺคปาตวเสน นิวตฺตนกานํ โมฆวารานํ มโนทฺวาเรปิ ปมาณํ น ภวิสฺสติเยวฯ อถ อิมสฺมึวาเร วีถิ จิตฺตปฺปวตฺติ นตฺถิฯ เอวํ สติ, อิมสฺมึ วีถิ สงฺคเห โส วาโร น วตฺตโพฺพติ เจฯ วตฺตโพฺพเยวฯ กสฺมา, ฉธา วิสยปฺปวตฺตีติ อิมสฺมึ ฉเกฺก สงฺคหิตตฺตาติ ทเสฺสตุํ ‘‘วิสเย จ อาปาตาคเต’’ติอาทิ วุตฺตํฯ อารมฺมณภูตา วิสยปฺปวตฺติฯ เอเกกสฺมึ อนุพนฺธกวาเรฯ ‘‘ตทารมฺมณ วาราทโย’’ติ ตทารมฺมณ วาโร ชวนวาโร โวฏฺฐพฺพน วาโร โมฆวาโรฯ เตสุ ปน ตทา รมฺมณวาโร วตฺถุคฺคหเณ จ นามคฺคหเณ จ น ลพฺภติฯ ‘‘วตฺถู’’ติ หิ สณฺฐาน ปญฺญตฺติฯ ‘‘นามํ’’ติ นาม ปญฺญตฺติฯ น จ ตทา รมฺมณํ ปญฺญตฺตา รมฺมณํ โหตีติฯ เตน วุตฺตํ ‘‘ยถารหํ’’ติฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ เตสุ ทิฏฺฐวาราทีสุ ฉสุ วาเรสุฯ เอตรหิ ปน เกจิ อาจริยาติ ปาฐเสโสฯ ‘‘อตีต ภวงฺค วเสนา’’ติ เอกํ ภวงฺคํ อติกฺกมฺม อาปาตาคเต อารมฺมเณ เอโก วาโร, เทฺว ภวงฺคานิ อติกฺกมฺม อาปาตา คเต เอโกติอาทินา อตีต ภวงฺค เภทวเสนฯ ‘‘ตทา รมฺมณ วเสนา’’ติ ตทา รมฺมณสฺส อุปฺปนฺนวาโร อนุปฺปนฺน วาโรติ เอวํ ตทา รมฺมณ วเสนฯ กเปฺปนฺติ จิเนฺตนฺติ, วิทหนฺติ วาฯ ‘‘ขณ วเสน พลวทุพฺพลตา สมฺภโว’’ติ ยถา ปญฺจทฺวาเร อติมหนฺตา รมฺมเณสุปิ อารมฺมณ ธมฺมา อุปฺปาทํ ปตฺวา อาทิโต เอกจิตฺตกฺขณมตฺต ทุพฺพลา โหนฺติฯ อตฺตโน ทฺวาเรสุ อาปาตํ อาคนฺตุํ น สโกฺกนฺติฯ เอก จิตฺตกฺขณํ ปน อติกฺกมฺม พลวนฺตา โหนฺติฯ อตฺตโน ทฺวาเรสุ อาปาตํ คนฺตุํ สโกฺกนฺติฯ มหนฺตา รมฺมณาทีสุ ปน ทฺวิ จิตฺตกฺขณิกมตฺต ทุพฺพลา โหนฺตีติอาทินา วตฺตพฺพาฯ น ตถา มโนทฺวาเร อารมฺมณานํ ขณ วเสน พลวทุพฺพลตา สมฺภโว อตฺถิฯ กสฺมา นตฺถีติ อาห ‘‘ตทา’’ติ อาทึฯ ตตฺถ ‘‘ตทา’’ติ ตสฺมึ วีถิ จิตฺตปฺปวตฺติกาเลฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ มโนทฺวาเรฯ

‘‘เอตฺถ สิยา’’ติอาทีสุฯ ‘‘สิยา’’ติ เกสญฺจิ วิจารณา สิยาฯ เอกํ อาวชฺชนํ อสฺสาติ เอกาวชฺชนาฯ ‘‘วีถี’’ติ วีถิจิตฺตปฺปพโนฺธฯ เอกาวชฺชนา จ สา วีถิ จาติ วิคฺคโหฯ ‘‘อาวชฺชนํ’’ติ อาวชฺชน จิตฺตํฯ ตํ วา อาวชฺชตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ตํ ตํ ชวเนนา’’ติ เตน เตน ชวเนน สหุปฺปนฺนํ วา ปรสฺส จิตฺตํ อาวชฺชติ กินฺติ โยชนาฯ ‘‘กิเญฺจตฺถา’’ติ เอตฺถ วจเน กิญฺจิ วตฺตพฺพํ อตฺถีติ อโตฺถฯ ยทิ ตาว อาวชฺชนญฺจ ชวนานิ จาติ อธิกาโรฯ ‘‘ตญฺหิ จิตฺตํ’’ติ ปรสฺส จิตฺตํฯ ‘‘เอวมฺปิ ภินฺนเมวา’’ติ ชวนานํ ธมฺมโต ภินฺนเมวฯ เอตฺถ อฏฺฐกถายํ วินิจฺฉิตนฺติ สมฺพโนฺธฯ ตํ จิตฺตํ นิรุทฺธมฺปิ ชวนานมฺปิ ปจฺจุปฺปนฺนเมว โหตีติ โยชนาฯ ‘‘อทฺธาวเสน คหิตํ’’ติ อทฺธา ปจฺจุปฺปนฺน วเสน คหิตํฯ ‘‘สนฺตติวเสน คหิตํ’’ติ สนฺตติ ปจฺจุปฺปนฺนวเสน คหิตํฯ อาจริยานนฺทมเตฯ สเพฺพสมฺปิ อาวชฺชน ชวนานํฯ จิตฺตเมว โหติ, ตสฺมา ธมฺมโต อภินฺนํฯ ปจฺจุปฺปนฺนญฺจ โหติ,

ตสฺมา กาลโต อภินฺนนฺติ วุตฺตํ โหติฯ อนนฺตรปจฺจเย อตีโต จ ปจฺจุปฺปโนฺน จ ขณ วเสน ยุชฺชติฯ ยทิ อทฺธาสนฺตติ วเสน ยุเชฺชยฺย, ปจฺจุปฺปโนฺน ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโยติ วุโตฺต ภเวยฺยฯ กสฺมา, เอกาวชฺชน วีถิยญฺหิ สพฺพานิ จิตฺตานิ อทฺธาสนฺตติ วเสน ปจฺจุปฺปนฺนานิ เอว โหนฺตีติฯ

**๑๓๘**. อปฺปนาวาเรฯ ‘‘อปฺปนา ชวนํ’’ติ กมฺมปทํฯ ‘‘ตทา รมฺมณํ’’ติ กตฺตุปทํฯ ‘‘อินฺทฺริย สมตาทีหี’’ติ สทฺธาทีนํ ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ อญฺญมญฺญํ อนติ วตฺตนวเสน สมตาทีหิฯ ‘‘ปริโต’’ติ สมนฺตโตฯ ‘‘อุเปจฺจา’’ติ อุปคนฺตฺวาฯ อปฺปนํ วหิตุํ ชเนตุํ สมตฺถ ภาโว อปฺปนาวห สมตฺถภาโวฯ ‘‘ยสฺส ปวตฺติยา’’ติ ยสฺส อุปจาร ชวนสฺส ปวตฺติโตฯ ‘‘อจิรํ กาลํ’’ติ อจิเรกาเลฯ ปริตฺต ชาติกา นาม กามาวจรชาติฯ ‘‘โคตฺตํ’’ติ กมฺมกตฺตุ ปทํฯ ‘‘อภิภุยฺยตี’’ติ ภาวนาพเลน อภิภุยฺยมานํ โหติฯ อภิมทฺทียมานํ โหตีติ อโตฺถฯ ‘‘ฉิชฺชตี’’ติ อิทํ ปน อภิภวนสฺส สิขาปตฺต ทสฺสนํฯ ยาว ตํ โคตฺตํ เฉทํ ปาปุณาติ, ตาว อภิภุยฺยติ, มทฺทียตีติ วุตฺตํ โหติฯ โคตฺตํ อภิภวตีติ โคตฺรภูติปิ ยุชฺชติฯ ‘‘ปญฺจมํ’’ติ ปญฺจเม จิตฺตวาเรฯ ‘‘ตทาหิ ชวนํ ปติตํ นาม โหตี’’ติ ปกติยา ชวนปฺปวตฺตินาม สตฺตกฺขตฺตุ ปรโม โหติฯ จตุตฺถญฺจ มุทฺธปตฺตํฯ ปญฺจมโต ปฎฺฐาย ปติตํฯ ตสฺมา ตสฺมึ ปญฺจมวาเร ชวนํ ปติตํ นาม โหติฯ ‘‘ทุตีเยนา’’ติ ทุตีเยน เอว สเทฺทนฯ ‘‘ทุตียํ’’ติ ทุตีเย จิตฺตวาเรฯ ตทา อนุโลมํ ปฐมชวนํ โหตีติ วุตฺตํ ‘‘อลทฺธา เสวนํ อนุโลม’’นฺติฯ ‘‘เอเตเนวา’’ติ เอเตน เอว สทฺท ทฺวเย เนวฯ อฎฺฐสาลินิยํ ปน อนุญฺญาตา วิยทิสฺสติฯ วุตฺตญฺหิ ตตฺถฯ มนฺทปญฺญสฺส จตฺตาริ อนุโลมานิ โหนฺติ, ปญฺจมํ โคตฺรภุ, ฉฎฺฐํ มคฺคจิตฺตํ, สตฺตมํ ผลนฺติฯ ‘‘อิตรฎฺฐกถาสู’’ติ วินยฎฺฐ กถาทีสุฯ ‘‘ปฎิสิทฺธตฺตา’’ติ ปญฺจมํ โคตฺร ภุปฺปวตฺติยา ปฎิสิทฺธตฺตา อาทิมฺหิ อฎฺฐนฺนํ อญฺญตรสฺมึติ วุตฺตตฺตา อิธ นิรุเทฺธติ ปทํ อวสฺสํ อิจฺฉิตพฺพเมวาติ วุตฺตํ ‘‘นิรุเทฺธ อนนฺตรเมวาติ ปทเจฺฉโท’’ติฯ อนนฺตร สทฺทสฺส จ นิจฺจํ สมฺพนฺธาเปกฺขตฺตา ตเมวปทํ วิภตฺติ ปริณาเมน อธิกตนฺติ อาห ‘‘นิรุทฺธสฺสาติ อตฺถโต ลทฺธเมวา’’ติฯ ‘‘วสิภูตาปี’’ติ วสิภูตาปิ สมานาฯ ‘‘เอกวารํ ชวิตฺวา’’ติ อิทํ โลกิยปฺปนาวเสน วุตฺตํฯ โลกุตฺตร อปฺปนาปน สตฺตมมฺปิ อุปฺปชฺชติเยวฯ มูลฎีกา ปาเฐ ‘‘ภูมนฺตรปตฺติยา’’ติ โคตฺรภุ จิตฺตํ กามภูมิ โหติฯ อปฺปนาปน มหคฺคตภูมิ วา โลกุตฺตรภูมิ วา โหติฯ เอวํ ภูมนฺตรปตฺติยาฯ ‘‘อารมฺมณนฺตร ลทฺธิยา’’ติ ผลสมาปตฺติ วีถิยํ ผลชวนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ตตฺถหิ ปุริมานิ อนุโลม ชวนานิ สงฺขารา รมฺมณานิ โหนฺติฯ ผลชวนํ นิพฺพานารมฺมณํฯ อิทญฺจ การณมตฺตเมวฯ ยถาวุตฺต เลฑฺฑุปมา เอว อิธ ยุตฺตรูปาติ ทฎฺฐพฺพํฯ ‘‘น โข ปเนตํ เอวํ ทฎฺฐพฺพ’’นฺติ เอตํ อตฺถชาตํ น โข เอวํ ทฎฺฐพฺพํฯ ‘‘อนทฺธนียา’’ติ อทฺธานํ ทีฆกาลํ นข มนฺตีติ อนทฺธนียาฯ อสาราฯ อสารตฺตา เอว สีฆตรํ รุหนฺติฯ สีฆตรํ วุทฺธึ วิรุฬฺหึ อาปชฺชนฺติฯ สารวนฺตา ปน สาเรน สห วฑฺฒมานตฺตา สีฆตรํ นรุหนฺติฯ สีฆตรํ วุทฺธึ วิรุฬฺหึ นา ปชฺชนฺติฯ เตนาห ‘‘เอกวสฺสชีวิโน’’ติอาทึฯ ‘‘เอวเมวา’’ติอาทีสุ ‘‘ปติตชวเนสู’’ติ ปญฺจม ฉฎฺฐ สตฺตม ชวเนสุฯ ‘‘เอตฺถ จา’’ติอาทีสุฯ ‘‘สุปกฺกสาลิภตฺต สทิสานี’’ติ ยถา สาลิภตฺตานิ สุปกฺกตฺตา เอว มุทฺตรานิ หุตฺวา ทุพฺพลานิ อจิรฎฺฐิติกานิฯ ตสฺมึ ทิวเสปิ ปูติภาวํ คจฺฉนฺติฯ เอวํ อปฺปนา ชวนานิฯ ‘‘ยสฺมา จา’’ติอาทีสุฯ ‘‘ทุวิธสฺส นิยมสฺสา’’ติ ชวนนิยมสฺส จ กาลนิยมสฺส จฯ ‘‘ปฎิสนฺธิยา อนนฺตร ปจฺจย ภาวิโน’’ติ สตฺตม ชวน เจตนา อนนฺตร ปจฺจโย, ตทนนฺตเร ปวตฺตํ วิปาก สนฺตานํ ปจฺจยุปฺปโนฺน, ตเมว จ อวสาเน จุติ จิตฺตํ หุตฺวา ภวนฺตเร ปฎิสนฺธิ จิตฺตสฺส อนนฺตร ปจฺจโยฯ เอวํ ปฎิสนฺธิ จิตฺตสฺส อนนฺตร ปจฺจย ภาเวน อวสฺสํ ภวิสฺสมานสฺสาติ อโตฺถฯ อิทญฺจ การณ มตฺตเมวฯ มหาฎีกาวจนํ ปน กิญฺจิ วตฺตพฺพ รูปนฺติ น ปฎิกฺขิตฺตํฯ ‘‘นิรนฺตรปฺปวตฺตานํ’’ติ อาทีสุฯ ภินฺนา อสทิสา เวทนา เยสํ ตานิ ภินฺนเวทนานิฯ ‘‘อาเสวน ปจฺจนีกานํ’’ติ อาเสวน ปจฺจยปฺปฎิ ปกฺขานํฯ อภินฺนา เวทนา เยสนฺติ วิคฺคโหฯ กฺริยชวนานนฺตรํ อรหตฺตผลํ ผลสมาปตฺติ วีถิยํ ทฎฺฐพฺพํฯ เสสเมตฺถสุวิเญฺญยฺยํฯ

๑๓๙. ‘‘สพฺพถา ปี’’ติอาทีสุฯ โลเก มชฺฌิมเก หิ มหาชเนหิ อิจฺฉิตมฺปิ กิญฺจิ อารมฺมณํ อติอุกฺกเฏฺฐหิ มนุธาตุ ราชาทีหิ อิจฺฉิตํ น โหติฯ ตถา เตหิ มหาชเนหิ อนิจฺฉิตมฺปิ กิญฺจิ อารมฺมณํ อติทุคฺคเตหิ ปจฺจนฺต วาสีหิ อิจฺฉิตํ โหติฯ ตสฺมา อารมฺมณานํ อิฏฺฐานิฏฺฐ ววตฺถานํ ปตฺวา อติอุกฺกเฏฺฐหิ จ อติทุคฺคเตหิ จ ววตฺถานํ น คจฺฉติ, มชฺฌิมเกหิ เอว ววตฺถานํ คจฺฉติฯ เตนาห ‘‘ตตฺถ จา’’ติอาทิํฯ ‘‘อารมฺมณํ’’ติ กตฺตุปทํฯ ‘‘วิปากจิตฺตํ’’ติ กมฺมปทํฯ ‘‘กิญฺจี’’ติ กิญฺจิ รูปํฯ ‘‘กิสฺมิญฺจี’’ติ กสฺมิํจิ เอกสฺมิํ ปุเปฺผฯ ‘‘เตน วา’’ติ เตน วา สุขสมฺผเสฺสน วเตฺถนฯ เสสเมตฺถ สุวิเญฺญยฺยํฯ

‘‘เวทนานิยโมปนา’’ติอาทีสุฯ ‘‘อาทาเส มุขนิมิตฺตสฺส วิยา’’ติ ยถา อาทาเส มุข นิมิตฺตสฺส จลน จวนาทิโยโค นานาวณฺณโยโค จ ยถามุขเมว สิโทฺธฯ ตถา วิปากานํฯ เวทนาโยโค ปน ยถารมฺมณเมว สิโทฺธติ โยชนาฯ ตตฺถ ‘‘เวทนาโยโค’’ติ นานาเวทนาโยโคฯ ‘‘กเปฺปตฺวา’’ติ จิเนฺตตฺวาฯ ‘‘ปกเปฺปตฺวา’’ติ นานปฺปการโต จิเนฺตตฺวาฯ น เกวลญฺจ วิปากานํ เอว ยถารมฺมณํ เวทนา โยโค โหตีติ โยชนาฯ

‘‘อยญฺจา’’ติอาทีสุฯ ‘‘อฏฺฐกถายํ ปี’’ติ ปฏฺฐาน อฏฺฐกถายมฺปิฯ ‘‘ตทารมฺมณ วเสนา’’ติ ตทารมฺมณวเสน ปวตฺตานนฺติ ปาฐเสโสฯ ‘‘ปญฺจนฺนํ’’ติ โสมนสฺส สนฺตีรเณน สทฺธิํ จตฺตาริ มหาวิปาก โสมนสฺสานิ สนฺธาย วุตฺตํฯ ‘‘ปกติ นีหาเรนา’’ติ ปกติยา นิจฺจกาลํ ปวตฺตปฺปการเนฯ ปาฬิปาเฐฯ ภาวิตานิ อินฺทฺริยานิ เยนาติ ภาวิตินฺทฺริโยฯ ‘‘มนาปํ’’ติ มโนรมฺมํฯ ‘‘อมนาปํ’’ติ อมโนรมฺมํฯ วิหเรยฺยนฺติ สเจ กงฺขตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ปฏิกูเล’’ติ อมนาเปฯ ‘‘อปฺปฏิกูล สญฺญี’’ติ มนาปสญฺญีฯ เอวํ เสเสสุฯ ‘‘เตสํ’’ติ ขีณาสวานํฯ ปาฬิปาเฐฯ ‘‘สุมโน’’ติ โสมนสฺสิโตฯ ‘‘ทุมฺมโน’’ติ โทมนสฺสิโตฯ ปาฬิปาเฐฯ ‘‘เมตฺตายวา ผรตี’’ติ อยํ สโตฺต อเวโรโหตูติอาทินา เมตฺตาจิเตฺตน วา ผรติฯ ‘‘ธาตุโส อุปสํหรตี’’ติ ยถา ม ม กาโยปิ จตุธาตุ สมุสฺสโย โหติฯ ตตฺถ เอกาปิ ธาตุ นาม ปฏิกูลา วา อปฺปฏิกูลา วา น โหติฯ เกวลํ ตุจฺฉ สุญฺญ สภาวมตฺตา โหติฯ เอวเมว อิมสฺส สตฺตสฺส กาโยปีติอาทินา ธาตุ โส อุปสํหรติฯ ‘‘อสุภาย วา’’ติ อสุภ ภาวนาย วาฯ อสุภ ภาวนา จิเตฺตน วาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อสุภายา’’ติ วา ตสฺส อสุภภาวตฺถายฯ เทวนาฏกา เทวจฺฉรา นามฯ กุถิตานิ กุฏฺฐานิ เยสํ ตานิ กุถิต กุฏฺฐานิฯ ‘‘สรีรานี’’ติ กายงฺคานิฯ กุถิต กุฏฺฐานิ สรีรานิ ยสฺส โส กุถิตกุฏฺฐสรีโรฯ ‘‘กุถิตานี’’ติ อพฺภุกฺกิรณานิฯ เวทนา ยุตฺตานิ โหนฺติ อิติ อปเร วทนฺตีติ โยชนาฯ ตสฺมา ปจฺจโย โหตีติ สมฺพโนฺธฯ กถํ ปจฺจโย โหตีติ อาห ‘‘ยถา อานิสํส ทสฺสเนนา’’ติอาทิํฯ ตตฺถ ‘‘อฏฺฐกถายํ’’ติ วิสุทฺธิมคฺคฏฺฐกถายํฯ ‘‘พุทฺธสุพุทฺธตา ทสฺสเนนา’’ติ อตฺตโน สตฺถุภูตสฺส พุทฺธสฺส สุพุทฺธตา ทสฺสเนนฯ ‘‘อตฺตสมฺปตฺติ ทสฺสเนนา’’ติ มยํ ปน เอวรูปา ทุกฺขา มุตฺตามฺหาติ เอวํ อตฺตโน สมฺปตฺติ ทสฺสเนนฯ ‘‘อฏฺฐิกงฺกลิกเปตรูเป’’ติ นิมฺมํ สโลหิเต อฏฺฐิปุญฺชเปตสรีเรฯ ‘‘กุฏฺฐิโน’’ติ กุฏฺฐสรีรสฺสฯ ‘‘อฏฺฐกถายํ’’ติ ธมฺมปท อฏฺฐกถายํฯ อติ อิเฏฺฐ เทวจฺฉร วณฺณาทิเกฯ อติ อนิเฏฺฐ กุถิตกุฏฺฐสรีราทิเกฯ ‘‘วตฺถุ ภูโต’’ติ อุปฺปตฺติฏฺฐาน ภูโตฯ ‘‘เตสํ เตสํ สตฺตานํ’’ติ กตฺตุ อเตฺถสามิวจนํฯ ‘‘ตทุภยํ ปี’’ติ อุภยํ ตํ คหณํปิฯ ‘‘เตสํ’’ติ เตสํ โลกิย มหาชนานํฯ ‘‘วิปลฺลาสวเสเนว โหตี’’ติ เทวจฺฉรวณฺณาทีสุ อติอิเฏฺฐสุ อติอิฏฺฐาการโต คหณมฺปิ วิปลฺลาส วเสเนว โหติฯ กสฺมา, เทวจฺฉร วณฺณาทีสุ อติ อิฏฺฐ สญฺญาย วิปลฺลาส สญฺญาภาวโตฯ

วิภาวนิปาเฐ ฯ ‘‘ปวตฺติยา’’ติ ปวตฺตนโตฯ อฏฺฐกถาธิปฺปาเย ฐตฺวา วุตฺตตฺตา อฏฺฐกถาคารเวน’’ตํ วิจาเรตพฺพ เมวา’’ติ วุตฺตํฯ อตฺถโต ปน อยุตฺตเมวาติ วุตฺตํ โหติฯ เอสนโย อญฺญตฺถปิฯ ‘‘ธมฺม จกฺขุรหิตา’’ติ ธมฺม ววตฺถานญฺญาณ จกฺขุ รหิตาฯ ‘‘กุสลากุสลานิเยวา’’ติ เตสํ ธมฺม จกฺขุ รหิตานํ อุปฺปนฺนานิ กุสลากุสลานิเยวฯ คาถายํฯ ‘‘รูปา’’ติ รูปโต

นปฺปเวธนฺตีติ สมฺพนฺโธฯ ‘‘สทฺทา’’ติอาทีสุปิ เอเสวนโยฯ นปฺปเวธนฺตีติ จ น จลนฺติ, น กมฺปนฺติ, จิตฺตญฺญถตฺตํ น คจฺฉนฺติฯ ตถา อุเปกฺขา กฺริยชวนานนฺตรมฺปิ ตทารมฺมณานิ โสมนสฺสุเปกฺขาเวทนา ยุตฺตานิ เอว สิยุนฺติ โยชนาฯ มูลฏีกาปาเฐฯ ‘‘ตทารมฺมณตา’’ติ ตทารมฺมณตาย ตทารมฺมณภาเวนฯ ‘‘กตฺถจี’’ติ กตฺถจิ อภิธมฺม ปาฬิยํฯ ‘‘วิชฺชมาเน จ ตสฺมิํ’’ติ ตสฺมิํ กฺริยชวนานุ พนฺธเก ตทา รมฺมเณ วิชฺชมาเน สติฯ เอตํ ภวงฺคญฺจ นาม อนุพนฺธตีติ สมฺพนฺโธฯ นทีโสโต ปฏิโสตคามินาวํ อนุพนฺธติ วิยาติ โยชนาฯ ‘‘สวิปฺผาริกํ เอวชวนํ’’ติ กิเลส ธมฺมานํ วิปลฺลาส ธมฺมานญฺจ วเสน ขณมเตฺตปิ อเนกสเตสุ อารมฺมเณสุ วิวิธากาเรน ผรณเวคสหิตํ กุสลากุสล ชวนเมว อนุพนฺธตีติ ยุตฺตํฯ น ปน กฺริยชวนํ อนุพนฺธตีติ ยุตฺตนฺติ โยชนาฯ ‘‘ฉฬงฺคุเปกฺขาวโต’’ติ จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน โหติ, น ทุมฺมโน, อุเปกฺขโก วิหรตี-ติอาทินา วุตฺตาย ฉ ทฺวาริกวเสน ฉฬงฺค สมนฺนาคตาย อุเปกฺขาย สมฺปนฺนสฺสฯ วตฺตนํ วุตฺติฯ สนฺตา วุตฺติ อสฺสาติ สนฺต วุตฺติฯ ตํ วิจาเรโนฺต ‘‘ปฏฺฐาเน ปนา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘ยทิ เจตํ วุเจฺจยฺยา’’ติ เอตฺถ ‘‘เอตํ’’ติ กฺริยา พฺยากเตติอาทิกํ เอตํ วจนํฯ ‘‘ตสฺมิํ’’ติ ตสฺมิํ วจเนฯ ‘‘เอวมาทินา’’ติ เอวมาทินา นเยนฯ วิภาวนิปาเฐฯ ‘‘อุตฺตรํ’’ติ ปริหารํฯ ‘‘วิปสฺสนาจาร วเสนา’’ติ วิปสฺสนา ปวตฺติ วเสนฯ ‘‘เตสํ’’ติ โสมนสฺส โทมนสฺสานํฯ ‘‘อิตรีตรานนฺตร ปจฺจยตา’’ติ อญฺญมญฺญานนฺตร ปจฺจยตาติ อโตฺถฯ ‘‘เถเรนา’’ติ อนุรุทฺธเตฺถเรนฯ สพฺพานิ ตทา รมฺมณานิ, สพฺพานิ ภวงฺคานิ จฯ ‘‘สมฺทา จรนฺตี’’ติ จิรกาลํ สญฺจรนฺติ ฯ ‘‘เอตานิหี’’ติอาทินา เตสํ อฏฺฐารสนฺนํ ชวนานํ อนนฺตรํ ตทารมฺมณานํ อนิยมโต ปวตฺติยา การณยุตฺติํ ทเสฺสติฯ สมฺภวติ อุปฺปชฺชติ เอเตนาติ สมฺภโวฯ ตทา รมฺมณสฺส สมฺภโว ตทา รมฺมณ สมฺภโวฯ อถวา, สมฺภวนํ อุปฺปชฺชนํ สมฺภโวติ อิเม เทฺว อเตฺถ ทเสฺสตุํ ‘‘ตทา รมฺมณ สมฺภโว’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘เยสํ ปนา’’ติอาทีสุฯ ‘‘เยสํ’’ติ เยสํ ปุคฺคลานํฯ ‘‘อิตรานี’’ติ อุเปกฺขา สนฺตีรณ ทฺวยโต อญฺญานิฯ ‘‘น โหนฺตีติ น วตฺตพฺพานี’’ติ วุตฺตํฯ เอวํสติ, กสฺมา เถเรน อิธ น วุตฺตานีติฯ อฏฺฐสาลินิยํ อวุตฺตตฺตา อิธ น วุตฺตานีติฯ อฏฺฐสาลินิยํ ปน กสฺมา น วุตฺตานิฯ เยภุยฺย นิยมโสเต ปติตตฺตา น วุตฺตานิฯ น ปน อลพฺภมานตฺตา น วุตฺตานีติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต ‘‘อฏฺฐกถายํ ปนา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘อุเปกฺขาสหคต สนฺตีรณ ทฺวยเมว วุตฺตํ’’ติ อาคนฺตุก ภวงฺคภาเวน วุตฺตํฯ ยถาห อถสฺส ยทา โสมนสฺส สหคตปฺปฏิสนฺธิกสฺส ปวเตฺต ฌานํ นิพฺพเตฺตตฺวา ปมาเทน ปริหีนชฺฌานสฺส ปณีต ธโมฺม เม นโฏฺฐติ ปจฺจเวกฺขโต วิปฺปฏิสาริ วเสน โทมนสฺสํ อุปฺปชฺชติ, ตทา กิํ อุปฺปชฺชติฯ โสมนสฺสานนฺตรญฺหิ โทมนสฺสํ, โทมนสฺสานนฺตรญฺจ โสมนสฺสํ ปฏฺฐาเน ปฏิสิทฺธํฯ มหคฺคต ธมฺมํ อารพฺภ ชวเน ชวิเต ตทา รมฺมณมฺปิ ตเตฺถว ปฏิสิทฺธนฺติฯ กุสล วิปากาวา อกุสลวิปากาวา อุเปกฺขา สหคตา เหตุกมโนวิญฺญาณ ธาตุ อุปฺปชฺชติฯ กิมสฺสา รมฺมณนฺติฯ รูปาทีสุ ปริตฺต ธเมฺมสุ อญฺญตรํฯ เอเตสุ หิ ยเทว ตสฺมิํ สมเย อาปาตมาคตํ โหติฯ ตํ อารพฺภ เอตํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตีติ เวทิตพฺพํ-ติฯ เอวํ โทมนสฺสสหคต ชวนานุรูปํ อุเปกฺขาสหคต สนฺตีรณ ทฺวยเมว อาคนฺตุก ภวงฺคภาเวน อฏฺฐกถายํ วุตฺตนฺติฯ ‘‘เอตมฺปิ ยุชฺชติ เยวา’’ติ อกุสล ชวนาวสาเน เอตํ สเหตุกํ อาคนฺตุก ภวงฺคํปิ ยุชฺชติเยวฯ ‘‘โทมนสฺส ชวนานนฺตรํ ภวงฺคปาโตว โหตี’’ติ อุเปกฺขา สหคต มูลภวงฺค ปาโตว โหติฯ อาคนฺตุก ภวเงฺคน กิจฺจํ นตฺถิฯ กสฺมา, อุเปกฺขา ปฏิสนฺธิกตฺตาฯ เนวตทารมฺมณ สมฺภโว อตฺถิฯ กสฺมา, เตสุ อารมฺมเณสุ ตทา รมฺมณวารสฺส อสมฺภวโตฯ น หิ มหนฺตารมฺมเณสุ จ อวิภูตารมฺมเณสุ จ ตทารมฺมณวาโร สมฺภวติฯ น จ มูลภวงฺค สมฺภโว อตฺถิฯ กสฺมา, มูลภวงฺคญฺ ตสฺส โสมนสฺส ภวงฺคสฺส โทมนสฺส ชวเนน สห วิรุทฺธตฺตาฯ ‘‘อิติ กตฺวา’’ติ อิมินา การเณนฯ ‘‘เอกํ’’ติ เอกํ อุเปกฺขาสหคต วิปากํฯ ตถา ตเสฺสว โทมนสฺสํ อุปฺปาเทนฺตสฺส เนว ตทารมฺมณ สมฺภโว อตฺถิฯ น จ มูลภวงฺค สมฺภโวติ กตฺวา โทมนสฺสานนฺตรํ ฉสฺ…เป…. ปวตฺตตีติ โยชนาฯ ตตฺถ ‘‘ตเสฺสวา’’ติ โสมนสฺสปฺปฏิสนฺธิกเสฺสวฯ เนวตทารมฺมณ สมฺภโว อตฺถิฯ กสฺมา, อารมฺมณานํ อติมหนฺตเตฺตปิ

อติวิภูตเตฺตปิ สติ โสมนสฺส ตทารมฺมณสฺส ชวเนน สห วิรุทฺธตฺตาฯ อุเปกฺขา ตทา รมฺมณสฺส จ อารมฺมเณน สห วิรุทฺธตฺตาฯ น หิ อติ อิฏฺฐารมฺมเณ อุเปกฺขา ตทารมฺมณํ ปวตฺตติฯ มหคฺคต ปณฺณตฺตา รมฺมเณสุ ปน อุภยมฺปิ ตทารมฺมณํ นุปฺปชฺชติเยวฯ น จ มูลภวงฺค สมฺภโว อตฺถิฯ กสฺมา, ชวเนน สห วิรุทฺธตฺตาติฯ

‘‘เอตฺถ จา’’ติอาทีสุฯ ‘‘สพฺพ ธมฺเมสู’’ติ สเพฺพสุ อารมฺมณ ธมฺเมสุฯ ‘‘ปฐม สมนฺนาหาโร’’ติ อาวชฺชน กิจฺจํ อาหฯ สุตฺตนฺต ปาเฐฯ ‘‘ตโชฺช’’ติ เตน อารมฺมณานํ อาปาตา คมเนน ชาโตฯ ‘‘ตโชฺช’’ติ วา ตทนุรูโปติปิ วทนฺติฯ ‘‘วิญฺญาณภาคสฺสา’’ติ จกฺขุ ทฺวาริก วิญฺญาณ โกฏฺฐาสสฺสฯ ‘‘ยโต’’ติ ยสฺมิํ กาเลฯ กถํ อาวชฺชเนน วินา นุปฺปชฺชตีติ อาห ‘‘สเจ อาวชฺชเนนา’’ติอาทิํฯ ‘‘เอตฺถ สิยา’’ติอาทีสุฯ ยถา ปน นิราวชฺชนํ โหติ ภินฺนา รมฺมณญฺจ, เอวํ ตถาติ โยชนาฯ ‘‘เอกสฺสปี’’ติ เอกสฺส อาคนฺตุก ภวงฺคสฺสปิ นตฺถิ โทโสฯ มหาอฏฺฐกถายญฺจ นตฺถิฯ อฏฺฐสาลินิยํ ปน อตฺถิเยวฯ ‘‘สวิปฺผนฺทนตฺตา’’ติ เอตฺถ อโตฺถ สวิปฺผาริกนฺติ ปเท วุตฺตนเยน เวทิตโพฺพฯ ‘‘อิตเร สญฺจา’’ติ มหคฺคตโลกุตฺตร ชวนานญฺจฯ กานิ จิ ปริตฺตารมฺมณานิปิ สมานานิฯ ยทิ ตทารมฺมณ ปนิสฺส ยสฺส กามภวงฺคสฺส อภาวโต ตทารมฺมณานิ รูปารูป พฺรหฺมานํ นุปฺปชฺชนฺติฯ เอวํ สติ, จกฺขุโสต ทฺวาริก จิตฺตานิปิ รูป พฺรหฺมานํ นุปฺปเชฺชยฺยุนฺติ อาห ‘‘จกฺขุโสตวิญฺญาณานิ ปนา’’ติอาทิํฯ ‘‘อินฺทฺริยปฺปวตฺติ อานุภาวโต’’ติ จกฺขุ วตฺถุ โสตวตฺถุ สงฺขาตานํ อินฺทฺริย วตฺถูนํ รูป พฺรหฺม สนฺตาเน ปวตฺตตฺตา เตสํ ปวตฺติ อานุภาวโต จกฺขุ โสตวิญฺญาณานิ รูปพฺรหฺมานํ ปวตฺตนฺติเย วาติ ทเสฺสตุํ ‘‘สมฺปฏิจฺฉน สนฺตีรณานี’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘วิกปฺปพเลวา’’ติ กามกุสลา กุสลานํ วิย วิวิเธน อากาเรน กเปฺปตฺวา ปกเปฺปตฺวา อารมฺมณคฺคหสามตฺถิเยวาสติฯ ‘‘อปฺปนาปตฺต ภาวนา กมฺมวิเสเส วา’’ติ เอตฺถ อภิญฺญา ชวนานิ วิย มหคฺคต วิปาก โลกุตฺตร วิปากานิ วิย จาติ วตฺตพฺพํฯ ‘‘อฏฺฐกถายํ’’ติ ปฏิจฺจ สมุปฺปาท วิภงฺคฏฺฐกถายํฯ ‘‘วิภาวนิยํ วุตฺต การณานี’’ติ อฏฺฐกถาโต อาหริตฺวา วิภาวนิยํ วุตฺตานิ ‘อชนกตฺตา ชนก สมานตฺตา ภาวโต’ติอาทีนิ การณานิฯ

**๑๔๐**. ชวน นิยเมฯ อฏฺฐกถายมฺปิ ฉกฺขตฺตุํ ปวตฺติ วุตฺตาฯ ยถาห สเจ ปน พลวา รมฺมณํ อาปาตาคตํ โหติฯ กฺริยมโนธาตุยา ภวเงฺค อาวฏฺฏิเต จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ อุปฺปชฺชนฺติฯ ชวนฏฺฐาเน ปน ปฐมกามาวจร กุสล จิตฺตํ ชวนํ หุตฺวา ฉสตฺตวาเร ชวิตฺวา ตทารมฺมณสฺส วารํ เทตีติฯ ‘‘มุทุตร ภาเวนา’’ติ มาตุกุจฺฉิมฺหิ ฐิตกาเลวา สมฺปติ ชาตกาเล วา วตฺถุสฺส อติมุทุภาเวนฯ ‘‘เกนจิอุปทฺทุต ภาเวนา’’ติ พาฬฺหเคลญฺญชาตกาเล เกนจิ วาตปิตฺตเสมฺหาทินา อุปทฺทุต ภาเวนฯ ‘‘อโชฺฌตฺถฏ ภาเวนา’’ติ ตสฺส เววจนมตฺตํฯ มนฺทีภูโต เวโค เยสํ ตานิ มนฺทีภูต เวคานิฯ ‘‘อสยฺห รูเปหี’’ติ ทุกฺขมสภาเวหิฯ อภิภูตานํ สตฺตานํฯ ตญฺจ โข วจนํ ปากติก สตฺตานํ วเสเนว วุตฺตํฯ น สตฺตวิเสสานํ วเสนฯ เอวํ สติ, สตฺตวิเสสานํ วเสน กถํ ทฏฺฐพฺพนฺติ อาห ‘‘เย ปนา’’ติอาทิํฯ ‘‘อุปรี’’ติ มรณุปฺปตฺติฏฺฐาเนฯ ‘‘วุตฺตญฺหี’’ติ วิสุทฺธิ มเคฺค วุตฺตเมวฯ ‘‘ยมกปฺปาฏิหาริยํ’’ติ ยุคฬวตฺถูนํ เอกโต ปวตฺต อจฺฉริย กมฺมํฯ ‘‘เทฺว ฌานงฺคานี’’ติ อุเปกฺขกคฺคตา ฌานงฺคานิฯ

‘‘โยคกมฺมสิทฺธิยา’’ติ ภาวนานุ โยคกมฺมสิทฺธสฺสฯ อิทฺธิ วิกุพฺพนํ นาม อิทฺธิยา นานา กมฺมกรณํฯ ‘‘สิทฺธิยา เอวา’’ติ สิชฺฌ นตฺถาย เอว ฯ อตฺตโน อนนฺตเร เอว อุปฺปนฺนํ ผลํ เอติสฺสาติ อานนฺตริกปฺผลาฯ มคฺคเจตนาฯ ‘‘อิตี’’ติ ตสฺมาฯ ‘‘มนฺทสฺสา’’ติ มนฺท ปุคฺคลสฺสฯ ‘‘ติกฺขสฺสา’’ติ ติกฺข ปุคฺคลสฺสฯ ตีณิ ผลจิตฺตานิฯ ‘‘ปโยคาภิสงฺขารสฺสา’’ติ ปฐมชฺฌานโต ปฏฺฐาย สมถ วิปสฺสนายุคนนฺธปฺปวตฺติ สงฺขาตสฺส ปุพฺพปฺปโยคาภิสงฺขารสฺสฯ ‘‘อกตาธิกา

รสฺสา’’ติ อาสเนฺน ปุริมภเว อกต ฌานปริกมฺมสฺส ปุคฺคลสฺสฯ สเพฺพสมฺปิ ผลฏฺฐานํ จิณฺณวสิภาวาเนว โหนฺตีติ โยชนาฯ

ชวนนิยโมนิฏฺฐิโตฯ

**๑๔๑**. ทุเหตุกาทีสุฯ ชาติ ทฺวิเหตุกาทโย เอว อธิเปฺปตาติ วุตฺตํ ‘‘ปฏิสนฺธิวิญฺญาณ สหคตา’’ติอาทึฯ ‘‘เตสํ ทฺวินฺนํ ปี’’ติ ทฺวิเหตุกานมฺปิ อเหตุกานมฺปิฯ ภุโสฌาน มคฺคผลานิ วาเรนฺติ นีวาเรนฺตีติ อาวรณานิฯ วิปากานิ จ ตานิ อาวรณานิ จาติ วิคฺคโหฯ ‘‘วิปากานี’’ติ อเหตุก ทฺวิเหตุก วิปากานิฯ เตหิ คหิตปฺปฏิสนฺธิกานํ อิมสฺมึ ภเวฌาน มคฺคผลปฺปฏิลาโภ นาม นตฺถิฯ เตนาห ‘‘วิปากาวรณ สพฺภาวโต’’ติอาทึฯ ‘‘เตสํ’’ติ ทุคฺคติ อเหตุก ปุคฺคลานํฯ ปุคฺคลานนฺติ วุตฺตํ โหติฯ น ลพฺภนฺตีติ สมฺพนฺโธฯ ‘‘อิตเรสํ’’ติ ตโต อเญฺญสํ สุคติ อเหตุก ปุคฺคลานํฯ

‘‘เอตฺถ สิยา’’ติอาทีสุฯ ทุคฺคติ ปริยาปนฺนานญฺจ อเหตุกานํฯ ‘‘มูลภวงฺค’’ติอาทิมฺหิ ปฏิสนฺธิ จิตฺตํ หุตฺวา อาคเต มูลภวงฺคฯ ‘‘ยํ กิญฺจี’’ติ ยํ กิญฺจิ ภวงฺคํฯ ‘‘วุจฺจเต’’ติ วิสชฺชนา วุจฺจเตฯ ‘‘สพฺพ อฏฺฐกถาสุ ปฏิกฺขิโตฺต’’ติ อฏฺฐสาลินิยํ ตาว วิปากุทฺธารกถายํ โสฬสสุ กามาวจร กุสล วิปาเกสุ อฏฺฐนฺนํ อเหตุก วิปากานํ เอว อาปายิเกสุ สเตฺตสุ อุปฺปตฺตึ ทเสฺสติฯ น อฏฺฐนฺนํ สเหตุก วิปากานํฯ ตถา ปฏิจฺจ สมุปฺปาทฏฺฐ กถาสุ จ วิญฺญาณ ปทวณฺณนาสุ อญฺญาสุ จ อภิธมฺมาวตาราทีสูติ เอวํ สพฺพฏฺฐกถาสุ ปฏิกฺขิตฺตา นาม โหติฯ ‘‘โยคสา ธนียตฺตา’’ติ ปโยเคน สาเธตพฺพตฺตาฯ กุสลากุสลานิ หิ วเฑฺฒตุํ วา หาเปตุํ วา ปโยเค กเต วฑฺฒนฺติ เจว หายนฺติ จฯ ญาณวิปฺปยุตฺตภูตํ คเหตุํ ยุตฺตํฯ กสฺมา, อเหตุกสฺส ภวงฺคสฺสาติ วุตฺตสฺส มูลภวงฺคสฺส อเหตุกตฺตาฯ ‘‘ทฺวินฺนมฺปิ อเหตุกานํ’’ติ ทุคฺคติ อเหตุกานญฺจ สุคติ อเหตุกานญฺจฯ ‘‘อปเรปนา’’ติอาทิ วิภาวนิยํ อาคโต อปเร วาโทฯ วุตฺตญฺหิ ตตฺถ ‘อปเรปน ยถา อเหตุกานํ สเหตุก ตทารมฺมณํ โหติ, เอวํ ทฺวิเหตุกานํ ติเหตุก ตทารมฺมณํปี’ติ วเณฺณนฺติฯ เตสํมตานุโรเธน จ อิธปิ ญาณสมฺปยุตฺต วิปากปฺปฏิเกฺขโป อเหตุเกเยว สนฺธายาติ วทนฺตีติฯ ตํ ปน วิปากุทฺธารกถายํ ‘เอเตฺถว ทฺวาทส กมโคฺคปี’ติ จ, เอเตฺถว ทสกมโคฺคปี’ติ จ อาคเตหิ น สเมติฯ ตตฺถ หิ โสฬสสุกุสลวิปาเกสุ ทฺวิเหตุก กมฺมนิพฺพตฺตานํ ทฺวินฺนํ ทฺวิเหตุกาเหตุก ปุคฺคลานํ จตฺตาริ ญาณสมฺปยุตฺต วิปากานิ วเชฺชตฺวา ทฺวาทส กมโคฺค นาม โหติฯ ปุนเสเสสุ ทฺวาทส วิปาเกสุปิ อสงฺขาริก กมฺมนิพฺพตฺตานํ เทฺว ญาณวิปฺปยุตฺต สสงฺขาริก วิปากานิ, สสงฺขาริก กมฺมนิพฺพตฺตานญฺจ เทฺว ญาณวิปฺปยุตฺต อสงฺขาริก วิปากานิ วเชฺชตฺวา ทุติยเตฺถร วาเท ทสกมโคฺค นาม โหตีติฯ เอตฺถ ปน ทฺวิ เหตุโกปิ ปุคฺคโล อธิเกน ฉเนฺทน วา วีริเยน วา จิเตฺตน วา ยุโตฺต ปริยตฺติ ธมฺมํ วา นานาวิชฺชาสิปฺปานิ วา พหุํ คเณฺหยฺย, สุเณยฺย, ธาเรยฺย, วาเจยฺย, จิเนฺตยฺยฯ อถสฺส ญาณสมฺปยุตฺต ชวนํ พหุลํ สมุทา จเรยฺยฯ ตทา ตสฺส นานากเมฺมน ชวนานุ รูปํ ญาณสมฺปยุตฺต ตทารมฺมณํ น น สมฺภวตีติ วุตฺตํฯ ตํ ยุตฺตํ วิย ทิสฺสตีติฯ ‘‘อฏฺฐกถายํ ปิหิฯ ลฯ วุตฺตา’’ติ กถํ วุตฺตาฯ เอตานิ หิ มนุเสฺสสุ จ กามาวจร เทเวสุ จ ปุญฺญวนฺตานํ ทฺวิเหตุกติ เหตุกานํ ปฏิสนฺธิกาเล ปฏิสนฺธิ หุตฺวา วิปจฺจนฺตีติอาทินา วุตฺตาติฯ เต ปน ติวิธา, นววิธาติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘เตสํ ตพฺภาโว’’ติ กุสลานํ กุสลภาโว, อกุสลานํ อกุสลภาโวฯ ‘‘สิกฺขน ธมฺมยุตฺตา’’ติ ตีหิ สิกฺขาหิ ปหาตพฺพานํ กิเลสานํ อตฺถิตาย สิกฺขิตพฺพตา ปกติยํ ฐิตาติ อธิปฺปาโย ฯ‘‘เหฏฺฐิมานญฺจา’’ติ เหฏฺฐิม ผลานญฺจฯ ยานิยานิสกานิ ยถาสกํฯ ‘‘อุปริมานํ’’ติ อุปริมานํ ปุคฺคลานํฯ ‘‘ปรินิฏฺฐิต สิกฺขา กิจฺจตฺตา’’ติ สิกฺขา กิจฺจํ นาม กิเลส ธมฺมานํ ปหานตฺถาย เอว โหตีติ เตสุ สพฺพโส ปหีเนสุ สิกฺขา กิจฺจํ ปรินิฏฺฐิตํ โหติฯ เอวํ ปริ

นิฎฺฐิต สิกฺขา กิจฺจตฺตาฯ สุฎฺฐุ ภโพฺพติ สมฺภโวฯ สมฺภโวติ วิเสสน ปทเมตนฺติ อาห ‘‘ยถา สมฺภวํ’’ติฯ

**๑๔๒**. ‘‘เอเตฺถวา’’ติ เอตสฺมิํ กามโลเก เอวฯ ‘‘ตํ ตํ ปสาทรหิตานํ’’ติ เตนเตน ปสาเทน รหิตานํฯ ตสฺมิํ ตสฺมิํ ทฺวาเร อุปฺปนฺนานิ ตํ ตํ ทฺวาริกานิฯ จตฺสฎฺฐิวีถิ จิตฺตานิฯ เทฺว จตฺตาลีส วีถิ จิตฺตานิฯ ‘‘พฺรหฺมโลเก วา’’ติอาทีสุฯ อิทํ อฎฺฐกถา วจนํฯ ยถาห รูปภเว จตุนฺนํ วิญฺญาณานํ, ตเถว ปจฺจโยฯ ปวเตฺต, โนปฎิสนฺธิยํฯ โสจ โข กามาวจเร อนิฎฺฐ รูปทสฺสน สทฺทสวนวเสน, พฺรหฺมโลเก ปน อนิฎฺฐา รูปาทโย นาม นตฺถิฯ ตถา กามาวจร เทวโลเก ปีติฯ ตานิ จตฺตาริ จิตฺตานิฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ ตสฺมิํ รูปโลเกฯ วิภาวนิปาเฐฯ ‘‘อิธา’’ติ อิมสฺมิํ วจเนฯ ‘‘ตํ ตํ ภูมิ ปริยาปเนฺน’’ติ ติสฺสํ ติสฺสํ ภูมิยํ ปริยาปเนฺนฯ เสสเมตฺถ สุวิเเฺญยฺยํฯ

วีถิสงฺคหทีปนิยาอนุทีปนา นิฎฺฐิตาฯ

# ๕. วีถิมุตฺตสงฺคหอนุทีปนา

**๑๔๓**. วีถิมุตฺตสงฺคเห ฯ ‘‘ปวตฺติสงฺคหํ’’ติ จิตฺตุปฺปาทานํ ปวตฺตาการกถนสงฺคหํฯ ‘‘ปฏิสนฺธิยํ’’ติ ปฏิสนฺธิกาเลฯ ‘‘เตสํ’’ติ จิตฺต เจตสิกานํฯ วิภาวนิปาเฐฯ ‘‘ตทาสนฺนตายา’’ติ ตาย ปฏิสนฺธิยา อาสนฺนตายฯ ‘‘ตํ คหเณเน วา’’ติ สนฺธิคฺคหเณน เอว สนฺธิวจเนน เอวฯ ‘‘วิสยปฺปวตฺติ นามา’’ติ กมฺม กมฺมนิมิตฺตาทีนํ วิสยานํ ทฺวาเรสุ อาปาตา คมน วเสน ปวตฺติ นามฯ ‘‘มรณุปฺปตฺติยํ เอว สิทฺธา’’ติ มรณุปฺปตฺติยํ ชวเนสุ เอว สิทฺธาฯ เอเตน มรณุปฺปตฺติ วิธานํ ชวนปฺปธานํ โหติ, น จุติปฺปธานนฺติ ทีเปติฯ น หิ ตสฺมิํ วิธาเน ตสฺสํ จุติยํ วิสยปฺปวตฺติ วจนํ นาม อตฺถิฯ ชวเนสุ เอว อตฺถิฯ สา ปน จุติ ตสฺมิํ ภเว อาทิมฺหิ ปฏิสนฺธิ ปวตฺติยา สิทฺธาย สิชฺฌติ เยวาติฯ ‘‘เตสํ’’ติ วีถิมุตฺตานํฯ ‘‘ภวนฺตี’’ติ ปาตุพฺภวนฺติฯ ‘‘ตโต’’ติ อยโตฯ ‘‘คนฺตพฺพา’’ติ ปฏิสนฺธิคฺคหณวเสน อุปปชฺชิตพฺพาฯ ‘‘คจฺฉนฺตี’’ติ ปวตฺตนฺติฯ ‘‘ติโร’’ติ ติริยโตฯ ‘‘อญฺฉิตา’’ติ คตา ปวตฺตา, อายตา วาฯ ‘‘สมานชาติตายา’’ติ ติรจฺฉาน คตชาติ วเสน สมานชาติ ภาเวนฯ ‘‘ยุวนฺตี’’ติ มิสฺสี ภวนฺติฯ ‘‘สุขสมุสฺสยโต’’ติ สุขสมุทายโตฯ ‘‘ทิพฺพนฺตี’’ติ วิโชฺชตนฺติฯ ‘‘อิติ กตฺวา’’ติ อิติ วจนตฺถํ กตฺวา อุปริเทวา สุราติ วุจฺจนฺตีติ โยชนาฯ ‘‘เวปจิตฺติปหาราทาทโย’’ติ เวปจิตฺติ อสุรินฺท ปหาราทอสุรินฺทาทิเก เทวาสุเรฯ ‘‘สุรปฺปฏิ ปกฺขา’’ติ ตาวติํสาเทวปฺปฏิปกฺขาฯ ‘‘สุรสทิสา’’ติ ตาวติํสาเทว สทิสาฯ ‘‘เวมานิกเปเต’’ติ เวมานิก นามเก เปเตฯ ‘‘วินิปาติเก’’ติ วินิปาติก นามเก ทุคฺคต เทวชาติเกฯ เตสํ ปวตฺติ อุปริ ‘วินิปาติกาสุรานญฺจา’ติ ปเท อาวิ ภวิสฺสติฯ ‘‘เตปี’’ติ โลกนฺตริก เนรยิก สตฺตาปิฯ ‘‘กาลกญฺจิกเปเต’’ติ กาลกญฺจิก นามเก เปเตฯ เอวํ กถาวตฺถุ ปาฬิยํ อาคตา เวสฺสภุ อาทโย ยมราชาโน ปนาติ สมฺพนฺโธฯ เวสฺสภู จ โนตฺติ จ โสโม จ ยโม จ เวสฺสวโณ จ อิติ อิเม เปตฺติ ราชาโนฯ ‘‘รชฺช’’นฺติ ราชภาวํ ราชกิจฺจํฯ เย จ ยกฺขรกฺขสา นาม กโรนฺตา วิจรนฺตีติ สมฺพนฺโธฯ ‘‘กุรูรกมฺมการิโน’’ติ ลุทฺทกมฺมการิโนฯ ‘‘เรวติ วิมาเน’’ติ เรวติ วิมาน วตฺถุมฺหิฯ ‘‘อิโต’’ติ มนุสฺสโลกโต, สุคติภวโต วาฯ เตหิ ยกฺข รกฺขสา นาม ภูมฏฺฐกาปิ สนฺติ, อากาสฏฺฐกาปิฯ ‘‘นานากมฺมการณาโย’’ติ ทฺวตฺติํส วิธานิ กมฺมกรณ กิจฺจานิฯ เตสมฺปิ นิรยปาลานนฺติ สมฺพนฺโธฯ ‘‘ติสฺสนฺนํ’’ติ ติสฺสนฺนํ อปายภูมีนํฯ อปายภูมิฯ

อุสฺสิโต มโน เอเตสนฺติ วา, อุสฺสโนฺน มโน เอเตสนฺติ วา, ทุวิธาวิคฺคโหฯ ‘‘อุสฺสิโต’’ติ อุคฺคโตฯ ‘‘อุสฺสโนฺน’’ติ วิปุโลฯ กสฺมา ติกฺขตร จิตฺตา โหนฺตีติ วุตฺตนฺติ อาห ‘‘ปริปุณฺณานํ’’ติอาทิํฯ ปุพฺพวาเกฺย อนนฺต จกฺกวาฬสาธารณ วเสน วุตฺตตฺตา ปุน ‘‘อิมสฺมิํ’’ติ อาทิ วุตฺตํฯ วตฺตพฺพํ นตฺถิฯ อิเธว สพฺพญฺญุ พุทฺธาทีนํ อุปฺปนฺนโตติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อธิคฺคณฺหนฺตี’’ติ อธิกํ กตฺวา คณฺหนฺติฯ ‘‘สูรา’’ติ ปาปกลฺยาณ กเมฺมสุ สูรจิตฺตาฯ ‘‘สติมโนฺต’’ติ วิปุลสฺสติกาฯ ‘‘อิธ พฺรหฺมจริยวาโส’’ติ อิเธว สิกฺขตฺตยปูรณ สงฺขาตสฺส พฺรหฺมจริยวาสสฺส อตฺถิตาฯ ‘‘มริยาทธเมฺมสู’’ติ โลกจาริตฺต ธเมฺมสุฯ ‘‘ธตรโฏฺฐ’’ติ ธตรโฏฺฐ มหาราชาฯ เอวํ วิรุฬฺหโกติอาทีสุฯ ‘‘คนฺธรุกฺขาธิ วตฺถา’’ติ คนฺธรุเกฺขสุ อชฺฌาวุตฺถาฯ ‘‘กุมฺภณฺฑา’’ติ กุวฺจฺจติ ปถวีฯ ปถวิ คตานิ รตนภณฺฑานิ เยสํ เตติ วิคฺคโหฯ ‘‘ทานวรกฺขสา’’ติ ทนุนามเทวธีตาย อปจฺจนฺติ อเตฺถน ทานว นามกา รกฺขสาฯ อวรุชฺฌนฺติ อนฺตรายํ กโรนฺตีติ อวรุทฺธกาฯ ‘‘วิคจฺฉรูโป’’ติ วิปนฺนวโณฺณฯ ‘‘นิหีนกมฺมกตา’’ติ นิหีนานิปาปกมฺมานิ กตฺวา อาคตาฯ กาจิคนฺธปฺปิโย ชายนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ ยาคนฺธปฺปิโย โชคินีติ จ วุจฺจนฺติ, ชุณฺหาติ จ วุจฺจนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อภิลกฺขิตรตฺตีสู’’ติ อภิญฺญาตรตฺตีสุฯ อุโปสถรตฺตีสูติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘โคจรปฺปสุตกาเล’’ติ โคจรตฺถาย วิจริตกาเลฯ ‘‘ชุติอเตฺถนา’’ติ วิโชฺชตนเฏฺฐนฯ วสูนิ ธนานิ ธาเรนฺตีติ วสุนฺธราฯ วสุนฺธรา จ เต เทว ยกฺขา จาติ วิคฺคโหฯ ‘‘นาคาเตฺวว วุจฺจนฺตี’’ติ ปาฬิยํ นาเคสุ สงฺคยฺหนฺตีติ

อธิปฺปาโยฯ ‘‘ยา’’ติ ยา ภุมฺมเทวยกฺข ชาติโยฯ ‘‘ยาสํ’’ติ ยาสํ ภุมฺมเทว ยกฺขชาตีนํฯ ‘‘กีฬาปสุตวเสนา’’ติ โพธิสตฺตานญฺจ พุทฺธานญฺจ อจฺฉริย ธมฺมชาตกาเล อุโคฺฆสน กีฬากมฺมวฑฺฒนวเสนฯ ‘‘ยาสญฺจ มนฺตปทานี’’ติ ยาสํ นิคฺคห ปคฺคหปูชนาทิ วเสน ปวตฺตานิมนฺตปทานิฯ ‘‘เตสู’’ติ + เตสุ จตูสุ อวรุทฺธเกสุฯ ‘‘กีฬาโสณฺฑวเสนา’’ติ กีฬาธุตฺตวเสนฯ ‘‘ฆาสโสณฺฑวเสนา’’ติ ขาทนภุญฺชน ธุตฺตวเสนฯ โสโณ วุจฺจติ สุนโขฯ ‘‘สเตฺต’’ เนรยิเก วาเปเตวาฯ ‘‘กามญฺจ โหตี’’ติ กิญฺจาปิ โหตีติ อโตฺถฯ ‘‘นิพนฺธโนกาโส’’ติ นิจฺจสมฺพนฺธโนกาโสฯ ‘‘สมฺทาคเตสู’’ติ ปรมฺปรโต อาคเตสุฯ ‘‘เทวราชฎฺฐาเนสู’’ติ อิมสฺมึ จกฺกวาเฬ ตาวตึสาภวเน เทวราชฎฺฐาเนสูติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ปาฬิยํ เอวา’’ติ ทีฆนิกาเย ชนวสภสุตฺตปาฬิยํ เอวฯ ยจฺฉนฺติ นิยจฺฉนฺติ เอตฺถาติ ยาโมฯ ‘‘นิยจฺฉนฺตี’’ติ อญฺญมญฺญํ อิสฺสามจฺฉริย มูลเกหิกลหภณฺฑนาทีหิ วิคจฺฉนฺตีติ อโตฺถฯ ‘‘ตํ สหจริตตฺตา’’ติ เตน ยาม นามเกน อิสฺสรเทวกุเลนนิจฺจกาลํ สห ปวตฺตตฺตาฯ ‘‘วสํ วเตฺตนฺตี’’ติ อิจฺฉํ ปูเรนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ

‘‘ปุเร’’ติ สมฺมุขฎฺฐาเนฯ ตํ ปน ฐานํ อุจฺจฎฺฐานํ นาม โหตีติ อาห ‘‘อุเจฺจฐาเน’’ติฯ ‘‘สหโสฺส พฺรหฺมา’’ติอาทีสุ อตฺตโน สรีโรภาเสน สหสฺสํ จกฺกวาฬํ โลกํ ผรโนฺต สหโสฺสนามาติอฎฺฐกถายํ อธิเปฺปตํฯ กุลเทวตาโย นาม กุล ปรมฺปร ปูชิต เทวตาโย นามฯ ‘‘อุปฎฺฐหนฺตี’’ติยุตฺตฎฺฐาเน เทววตฺถุ เทวมาลกานิ กตฺวา สมเย สมเย ตตฺถ คนฺตฺวา คนฺธมาลาทีหิ ปูเชนฺติ, วนฺทนฺติ, โถเมนฺติ, วรํ ปเตฺถนฺตีติ อโตฺถฯ ‘‘อุปฎฺฐกา เอวสมฺปชฺชนฺตี’’ติ อุปฎฺฐกมตฺตาวโหนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘กสฺสจี’’ติ กสฺสจิ เหฎฺฐิมสฺสฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ ตาสุ พฺรหฺมภูมีสุฯ ปุน ‘‘ตตฺถา’’ติตสฺมึ ทุตียตเลฯ ‘‘อาภา’’ติ สรีราภาฯ นิจฺฉรนฺติ องฺคปจฺจเงฺคหิ นิคฺคจฺฉนฺติฯ ‘‘อจล สณฺฐิตา’’ติ ทุตีย ตเล วิย จลิตา น โหติฯ อถ โข อจล สณฺฐิตาฯ ‘‘เตสํ’’ติ เตสํวาทีนํ ปาเฐฯ พฺรหฺมปาริสชฺชาติอาทิกํ นามํ นสิทฺธํติ โยชนาฯ ‘‘อิญฺชนชาติเกหี’’ติ จลนชาติเกหิฯ ‘‘เหฎฺฐิมตลานํ อิญฺชิตํ ปุญฺญปฺผลํ อตฺถีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อาเนญฺช ชาติเกนา’’ติ อจลนชาติเกน อุเปกฺขาฌาเนน นิพฺพตฺตานํ จตุตฺถตลานํฯ ‘‘เกนจิ อนฺตราเยนา’’ติ เตโชสํวฎฺฎาทิเกน อนฺตราเยนฯ ‘‘เอตฺถปี’’ติ เอตสฺมึ จตุตฺถตเลปิฯ ‘‘อายุ เวมตฺตตายา’’ติ อายุปฺปมาณนานตฺตสฺสฯ ‘‘โอฬาริกานํ’’ติ อิทํ ปกติยา โอฬาริก สภาวตาย วุตฺตํฯ น สุขุมานํ อตฺถิตายฯ นตฺถิ วิหญฺญนํ เอเตสนฺติ อวิหาฯ กึ วิหญฺญนํ นามาติ อาห ‘‘สมถวิปสฺสนา กเมฺมสุ อวิปฺผาริกตาปตฺตี’’ติฯ จิตฺตสฺส อวิปฺผารตา ปชฺชนํ นาม นตฺถีติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ปสาท ทิพฺพ ธมฺม ปญฺญา จกฺขูหี’’ติ ‘ปสาท จกฺขุ, ทิพฺพจกฺขุ, ธมฺมจกฺขุ, ปญฺญา จกฺขู, หิฯ ตตฺถ ปสาทจกฺขุ เอว อิธทิพฺพจกฺขูติปิ วุจฺจติฯ ‘‘ธมฺม จกฺขู’’ติ เหฎฺฐิมมคฺคญฺญาณํฯ ‘‘ปญฺญา จกฺขู’’ติ วิปสฺสนาญาณปจฺจเวกฺขนาญาเณหิ สทฺธึ อวเสสํ สพฺพญฺญาณํฯ ‘‘รูปีนํ สตฺตานํ’’ติ รูปกายวนฺตานํสตฺตานํฯ ‘‘กนิฎฺฐภาโว’’ติ อปฺปตรภาโวฯ ‘‘อนาคามิมคฺคฎฺฐสฺสปิ ปฎิเกฺขโป’’ติ สกทาคามิภาเวฐตฺวา ภาเวนฺตเสฺสว อนาคามิมโคฺค อุปฺปชฺชติฯ โน อญฺญถาติ อาห ‘‘สกทาคามีนํ ปฎิเกฺขเปนา’’ติอาทึฯ

ภูมิจตุกฺกํ นิฎฺฐิตํฯ

**๑๔๔**. ภวนฺตเร โอกฺกมนฺติ เอตายาติ โอกฺกนฺตีติ ปิยุชฺชติฯ ‘‘โสตรหิโต’’ติ ปสาทโสตรหิโตฯ เอวํ เสเสสุปิฯ ‘‘อาสิตฺตกาทิภาเวนา’’ติ อาสิตฺตกปณฺฑกาทิ ภาเวนฯ ‘‘ทฺวีหิพฺยญฺชเนหี’’ติ ทฺวีหิ นิมิเตฺตหิฯ ‘‘วิพฺจฉวจโน’’ติ วิปนฺนวจโนฯ ‘‘วตฺถุ วิปนฺนสฺสา’’ติ เอตฺถ‘‘วตฺถู’’ติ สมฺภาร จกฺขุ วุจฺจติฯ ตสฺส อาทิโต ปฎฺฐาย วิปนฺนตฺตา เตน สมนฺนาคโต ปุคฺคโลวตฺถุวิปโนฺนติ วุจฺจติฯ ‘‘ตสฺส ตสฺสา’’ติ จกฺขุโส ตาทิกสฺส ฯ‘‘ปสูติยํ เยวา’’ติ วิชายมานกาเลเยวฯ ‘‘ปญฺญาเวยฺยตฺติยภาวสฺสา’’ติ เอตฺถ พฺยตฺตสฺส ภาโว เวยฺยตฺติยํฯ ‘‘พฺยตฺตสฺ

สา’’ติ ผรณญฺญาณสฺส ปุคฺคลสฺสฯ ปญฺญา สงฺขาตํ เวยฺยตฺติยํ อสฺสาติ วิคฺคโหฯ ทฺวิเหตุก ติเหตุกานํปิ น สกฺกา นิยเมตุนฺติ สมฺพนฺโธฯ กถํ น สกฺกาติ อาห ‘‘มาตุกุจฺฉิมฺหิ วิปตฺติ นามนตฺถี’’ติฯ กตเมสํ วิปตฺตีติฯ อุปฺปนฺนานมฺปิ จกฺขุ โสตานํ วิปตฺติฯ เกนการเณน วิปตฺตีติฯ ปรูปกฺกเมนวา มาตุยา วิสม ปโยเคน วา นานาพาเธน วา วิปตฺตีติ โยชนาฯ ธาตุปาเฐ ยกฺข ปูชายํติ ปฐิตตฺตา ‘‘ปูชนียเฏฺฐนา’’ติ วุตฺตํฯ เอเตน ยกฺขิตพฺพา ปูชิตพฺพา ยกฺขาติ ทเสฺสติฯ เยปน กิจฺฉชีวิกปตฺตา วิจรนฺติ, เต ภูมสฺสิตา นาม โหนฺตีติ โยชนาฯ ‘‘ภูมิสฺสิตา’’ติ ปาเฐ ภูมิยํสิตา นิสฺสิตาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ ‘‘ปุญฺญนิพฺพตฺตสฺสา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘วิรูปา หุตฺวา’’ติ เตวณฺณโตปิ ทุพฺพณฺณา โหนฺติฯ สณฺฐานโตปิ ทุสฺสณฺฐานาฯ ชีวิกโตปิ กิจฺฉชีวิกาติอาทินา วิปนฺนรูปา หุตฺวาฯ ‘วิวสา หุตฺวา นิปตนฺตี’ติ วินิปาติกาติปิ วทนฺติฯ วิวสาติ จ อตฺตโน วเสนอิจฺฉาย วินาติ อโตฺถฯ ‘‘วิวิตฺตฏฺฐาเนสู’’ติ ชนวิวิเตฺตสุ ฐาเนสุฯ ปริเยสิตฺวา วา ชีวิตํ กเปฺปนฺติฯ ปีเฬตฺวา วา ชีวิตํ กเปฺปนฺติฯ ตาเสตฺวา ปีเฬตฺวา วา ชีวิตํ กเปฺปนฺตีติ โยชนาฯ ‘‘เวมานิกเปตาปี’’ติ อตฺตโน ปุญฺญนิพฺพตฺตํ ทิพฺพวิมานํ เยสํ อตฺถิ, เต เวมานิกาฯ เต ปน ปุญฺญาปุญฺญมิสฺสก กเมฺมน นิพฺพตฺตตฺตา เกจิ ทิวา ทิพฺพสุขํ อนุภวนฺติ, รตฺติํ เปตทุกฺขํฯ เกจิ รตฺติํ ทิพฺพสุขํ อนุภวนฺติ, ทิวา เปตทุกฺขนฺติฯ ปเรหิ ทตฺตํ ทินฺนํ ปุญฺญปฺผลํ อุปนิสฺสาย ชีวนฺตีติ ปรทตฺตูปชีวิโนฯ ‘‘ปเรหิ ทินฺนํ ปุญฺญปฺผล’’ติ ญาตเกหิ ปุญฺญํ กตฺวา อิทํ เม ปุญฺญํ เปตานํกาลงฺกตานํ ญาตีนํ เทธีติ เอวํ ทินฺนํ ปุญฺญปฺผลํฯ ‘‘สกลจกฺกวาฬปริยาปนฺนา เอกภูมกา’’ติยถา ตาวติํสาภูมิ นาม สพฺพ จกฺกวาเฬสุปิ อตฺถิฯ สพฺพาปิ ทิเพฺพน วสฺสสหเสฺสน เอกอายุปริเจฺฉโท โหติฯ อิมสฺมิํ จกฺกวาเฬ วตฺตพฺพํ นตฺถิฯ น ตถา นิรเยสุ วา ติรจฺฉาน โยนิยํ วา เปตฺติวิสเยวา อสุรกาเยวา มนุเสฺสสฺวา ภุมฺมเทเวสุ วา เอกปริเจฺฉโท นาม อตฺถิฯ จตุนฺนํ อปายานํ อายุปฺปมาณ คณนาย นิยโม นตฺถีติ วุตฺตํ, น นุ พฺรหฺม สํยุเตฺต โกกาลิกํ ภิกฺขุํ อารพฺภภควตา วุโตฺต ทสนฺนํ นิรยานํ วิสุํ วิสุํ อตฺถีติฯ สจฺจํ อตฺถิฯ เต ปน ทสนิรยา อวีจินิรเย ปริยาปนฺนา หุตฺวา ตสฺส ปเทสมตฺตา โหนฺติฯ น เตหิ ปเท สมเตฺตหิ สกโล อวีจินิรโย นิยตายุ ปริมาโณติ สกฺกา วตฺตุํฯ อปิ จ โสปิ เตสํ อายุปริเจฺฉโท อวีจิภูมิยา นิยาเมน สิโทฺธ น โหติฯเตน เตน กมฺมวิเสเสเนว สิโทฺธฯ ตสฺมา ยํ วุตฺตํ ‘‘ตตฺถ เยภุเยฺยน กมฺมปฺปมาณตฺตา’’ติ, ตํ สุวุตฺตํ โหติฯ เตนาห ‘‘ตตฺถ นิรเยสู’’ติอาทิํฯ ‘‘เอวํ สเนฺต’’ติ น อิตร ทีปวาสีนํ อายุกปฺปสฺส อาโรหณญฺจ โอโรหณญฺจ อตฺถีติ วุเตฺต สตีติ อโตฺถฯ สมาจาโร นาม ทสสุจริตานิฯ วิสมาจาโรนาม ทสทุจฺจริตานิฯ เตสํ นิสฺสนฺทภูตา สมฺปตฺติวิปตฺติโยติ สมฺพนฺโธฯ ‘‘เตสํ ปี’’ติ อิตร ทีปวาสีนํปิฯ โส เอวปริเจฺฉโทติ อาปชฺชติฯ น จ สกฺกา ตถา ภวิตุํฯ อาทิกปฺปกาเล สเพฺพสมฺปิจตุทีป วาสีนํ อสเงฺขฺยยฺยายุกตา สมฺภวโตติฯ อถ อิตรทีปวาสีนมฺปิ อายุกปฺปสฺส อาโรหณํโอโรหณญฺจ อตฺถิฯ เอวํ สติ, เอตรหิปิ เตสํ อายุกโปฺป ชมฺพุทีปวาสีนํ อายุกเปฺปน เอกคติโกสิยาติ โจทนาฯ นิสฺสนฺทมตฺตตฺตาติอาทิ ปริหาโรฯ นตฺถิ อิทํ มม อิทํ มมาติ ปวตฺตา ปาฏิปุคฺคลิกตณฺหา เอเตสนฺติ ‘‘อมมา’’ฯ ‘‘อปริคฺคหา’’ติ ปุตฺตทาราทิปริคฺคหรหิตาฯ ‘‘อุปริเม จาตุมหาราชิเก’’ติ อากาสฏฺฐกจาตุมหาราชิเกฯ ทิเว เทวโลเก สิทฺธานิ ทิพฺพานิฯ ‘‘ยาว นิมิราชกาลา’’ติ ยาว อมฺหากํ โพธิสตฺตภูตสฺส นิมิรโญฺญ อุปฺปนฺนกาลาฯ กสฺส ปพฺโทฺธ ปุริเม อนุตฺรกเปฺป อุปฺปโนฺนฯ นิมิราชา ปน อิมสฺมิํ อนุตร กเปฺป อุปฺปโนฺนฯ ‘‘มนุสฺส โลเกหิ ปญฺญาสวสฺสานิ จาตุมหาราชิเก เอโกทิพฺพรตฺติทิโว โหตี’’ติอาทิ อภิธเมฺม ธมฺม หทย วิภเงฺค อาคตนเยน วุโตฺตฯ จตุคฺคุณวจเนฯ ‘‘อุปริมานํ’’ติ อุปริมานํ เทวานํฯ เอกํ วสฺสสหสฺสํ อายุปฺปมาณํโหตีติ สมฺพนฺโธฯ ‘‘เทฺว’’ติ เทฺว วสฺสสหสฺสานิฯ ‘‘อฏฺฐา’’ติ อฏฺฐวสฺสสหสฺสานิฯ ‘‘เหฏฺฐิมานํ’’ติ เหฏฺฐิมานํ เทวานํฯ ‘‘อุปริมานํ’’ติ อุปริมานํ เทวานํฯ ยาเม เอโก รตฺติทิโวติอาทินาโยเชตพฺพํฯ ‘‘จตฺตารี’’ติ มนุสฺสโลเก จตฺตาริ วสฺสสตานิฯ เอวํ เสเสสุฯ ‘‘อาทิอนฺต ทสฺสนว

เสนา’’ติ จาตุมหาราชิเก มนุสฺสวสฺสคณนา ทสฺสนํ อาทิทสฺสนํ นามฯ อิทานิ วสวตฺติยํ มนุสฺสวสฺสคณนา ทสฺสนํ อนฺต ทสฺสนํ นามฯ

น อติทุพฺพลํติ นาติทุพฺพลํฯ ‘‘ตํ’’ติ ตํ อวิตกฺก อวิจารมตฺตฌานํฯ ‘‘ภูมนฺตเร’’ติ ปฐมชฺฌานภูมิโต อญฺญิสฺสํ ทุตียชฺฌานภูมิยํฯ กปฺปวจเนฯ กปฺปียติ วสฺส, อุตุ, มาส, ปกฺข, รตฺติ, ทิวา, ทิวเสน ปริจฺฉิชฺชียตีติ กโปฺปฯ กปฺปียนฺติ วา นานาธมฺมปฺปวตฺติโย อตีตา ทิวเสน ปริจฺฉิชฺชียนฺติ เอเตนาติ กโปฺปฯ กาโลฯ มหโนฺต กโปฺปติ มหากโปฺปฯ วสฺสานํ สตภาเคหิปิ สหสฺสภาเคหิปิ สตสหสฺสภาเคหิปิ สงฺขาตุํ อสกฺกุเณโยฺยติ อสเงฺขฺยโยฺยฯ เอกสฺส อสเงฺขฺยยฺยสฺส อนฺตเร ทิสฺสมาโน กโปฺป อนฺตรกโปฺปฯ สตฺตานํ นานาอายุปริเจฺฉโท อายุกโปฺปฯ โส ปน มนุสฺสานํ ทสวสฺสายุกกาเล ทสวเสฺสน ปริจฺฉิโนฺนฯ เนวสญฺญา เทวานํ นิจฺจกาลํ จตฺราสีติ กปฺปสหเสฺสหิ ปริจฺฉิโนฺนฯ อนฺตรกโปฺป นาม จูฬกปฺปา วุจฺจนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ วีสติปฺปเภทา จูฬกปฺปา วุจฺจนฺตีติ เกจิ วทนฺตีติอาทินา โยชนาฯ ‘‘เย’’ติ เย จตุสฏฺฐิยาทิเภทา อนฺตรกปฺปาฯ ‘‘ยถาวินฏฺฐํ’’ติ วินฏฺฐปฺปกาเรน วินฏฺฐปฺปกติยาฯ วฑฺฒมาโน กโปฺป วิวโฏฺฏฯ ‘‘ยถาวิวฏฺฏํ’’ติ วิวฏฺฏปฺปกาเรน วิวฏฺฏปฺปกติยาฯ อจฺจเยน อติกฺกมเนนฯ หรเณน อปนยเนนฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ ตสฺมึ กปฺปวจเนฯ อฏฺฐกถายํ วุตฺตตฺตาติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘เตเชนา’’ติ อคฺคินาฯ ‘‘สํวฏฺฏตี’’ติ วินสฺสติ ตทาฯ ‘‘เหฏฺฐา’’ติ เหฏฺฐาโลโกฯ ‘‘จตุสฏฺฐิวาเรสู’’ติ นิทฺธารเณ ภุมฺมวจนํฯ

คาถาสุฯ ‘‘สตฺตสตฺตคฺคินาววารา’’ติ สตฺตสตฺตวารา อคฺคินา วินสฺสนฺติฯ อถวา, ภุมฺมเตฺถ ปจฺจตฺตวจนํฯ สตฺตสฺสตฺตสฺวาเรสุ โลโก อคฺคินา วินสฺสตีติ โยชนาฯ เตนาห ‘‘อฏฺฐเม อฏฺฐเม’’ติฯ ‘‘ทกา’’ติ อุทเกนฯ อฏฺฐเม อฏฺฐเมวาเร โลโก ทเกน วินสฺสตีติ โยชนาฯ ยทา จตุสฏฺฐิวารา ปุณฺณา, ตทา เอโก วายุวาโร สิยาฯ ตตฺถ ‘‘ตทา’’ติ ตสฺมึ จตุสฏฺฐิวาเรฯ ‘‘วิวฏฺฏมานํ’’ติ สณฺฐหมานํฯ ‘‘วิวฏฺฏตี’’ติ สณฺฐหติฯ ‘‘สํวฏฺฏมานํ’’ติ วินสฺสมานํฯ ‘‘สํวฏฺฏตี’’ติ วินสฺสติฯ ‘‘เทฺว อสเงฺขฺยยฺยานี’’ติ อฑฺฒทฺวยํ เอกํ อสเงฺขฺยยฺยนฺติ กตฺวา อุปจาเรน วุตฺตํฯ ยถาตํ-อาภสฺสรานํ อฏฺฐกปฺปานีติฯ ‘‘อุปเฑฺฒนา’’ติ อุทกวาเร เหฏฺฐิมภูมีสุ อุทเกน วินสฺสมานาสุ ทุตียชฺฌานภูมิ น ตาว วินสฺสติฯ สํวฏฺฏกเปฺปปิ จิรกาลํ ติฏฺฐเตเยวฯ อิทํ สนฺธาย วุตฺตํฯ สพฺพเญฺจตํ ลพฺภมานตฺตา วุตฺตํฯ อสเงฺขฺยยฺยกปฺปํ สนฺธาย วุตฺตนฺติฯ อิทเมว ปมาณนฺติฯ

## ปฏิสนฺธิจตุกฺกํ นิฏฺฐิตํฯ

**๑๔๕**. กมฺมจตุเกฺกฯ ‘‘ชเนตี’’ติ อชนิตํ ชเนติฯ ปาตุภาเวติฯ ‘‘อุปตฺถมฺภตี’’ติ ชนิตํ อุปตฺถมฺภติฯ จิรฏฺฐิติกํ กโรติฯ ‘‘อุปปีเฬตี’’ติ ชนิตํ อุปปีเฬติ, ปริหาเปติฯ ‘‘อุปฆาเตตี’’ติ อุปจฺฉินฺทติฯ ‘‘กฏตฺตา รูปานํ’’ติ กฏตฺตานามกานํ กมฺมชรูปานํฯ ‘‘กมฺมปถปตฺตาววา’’ติ เอตฺถ ปฏิสนฺธิชเนน สติ, สพฺพมฺปิ กมฺมํ กมฺมปถปตฺตํ นาม โหตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ วิปจฺจิตฺถาติ วิปกฺกํฯ วิปกฺกํ วิปากํ เยสนฺติ วิปกฺก วิปากาฯ อุปตฺถมฺภมานา ปวตฺตติฯ สยํปิ ปจฺจยลาเภ สตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อลโทฺธกาสสฺสา’’ติ อิทํ นิทสฺสน มตฺตํฯ ลโทฺธกาสสฺสปิ อุปตฺถมฺภนํ นาม อิจฺฉิตพฺพเมวฯ อญฺญํ อกุสลกมฺมํ โอกาสํ ลภตีติ โยชนาฯ ‘‘จายํ’’ติ เจ อยํฯ ‘‘กาลงฺกริยา’’ติ กาลํ กเรยฺยฯ ‘‘อสฺสา’’ติ อิมสฺส ปุคฺคลสฺสฯ ‘‘ปสาทิตํ’’ติ ปสนฺนํฯ ‘‘ปทูสิตํ’’ติ ปทุฏฺฐํฯ ปุเพฺพ ‘มรณาสนฺน กาเล’ติ วุตฺตตฺตา อิธ ‘ปวตฺติกาเลปี’ติ วุตฺตํฯ ‘‘เอตํ’’ติ กมฺมนฺตรสฺส อุปตฺถมฺภนํฯ ‘‘ชีวิตปริกฺขาเร’’ติ ชีวิตปริวาเร ปจฺจเยฯ ‘‘สมฺทาเนตฺวา’’ติ สมาห ริตฺวา ฯ‘‘เอตฺถา’’ติ อุปตฺถมฺภก กมฺมฏฺฐาเนฯ ขนฺธสนฺตานสฺส อุปพฺรูหนนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘วุตฺตนเยนา’’ติ ‘ชีวิตนฺตราเย อปเนตฺวา’ติอาทินา วุตฺตนเยนฯ ขนฺธสนฺตานสฺส จิรตรปฺปวตฺตินฺติ สมฺพโนฺธฯ

‘‘วุตฺตปฺปการา’’ติ ‘วิปจฺจิตุํ อลโทฺธกาสาวา วิปกฺก วิปากา วา สพฺพาปิ กุสลา กุสล เจตนา’ติ เอวํ วุตฺตปฺปการาฯ ‘‘ทุพฺพลตรํ กตฺวา วา วิพาธมานา’’ติ อุปปีฬก กมฺมกิจฺจํ วุตฺตํฯ ‘‘ชนก กมฺมสฺส ทุพฺพล อายูหนกาเล’’ติ สมฺจฺจยนกาเลฯ ‘‘วิหต สามตฺถิยํ’’ติ วินาสิตสตฺติกํฯ ‘‘มเหสเกฺขสู’’ติ มหานุภาเวสุฯ ‘‘อุปตฺถมฺภกมฺปิ ตพฺพิปริยาเยน เวทิตพฺพํ’’ติ อุปปีฬก กมฺม โต วิปริยาเยน เวทิตพฺพํฯ ‘อุปริภูมิ นิพฺพตฺตกมฺปิ สมานํ เหฏฺฐาภูมิยํ นิพฺพเตฺตตี’ติอาทีสุ ‘เหฏฺฐาภูมิ นิพฺพตฺตกมฺปิ สมานํ อุปริภูมิยํ นิพฺพเตฺตตี’ติอาทินา วตฺตพฺพนฺติ อธิปฺปาโยฯ อชาตสตฺตุราชวตฺถุมฺหิ ตสฺส รโญฺญ ปิตุฆาตกมฺมํ มหาอวีจินิรเย นิพฺพตฺตนกมฺปิ สมานํ ปจฺฉา พุทฺธุ ปฏฺฐาน กเมฺมน พาธียมานํ วิหตสามตฺถิยํ หุตฺวา ตํ อุสฺสทนิรเย นิพฺพเตฺตติฯ ขนฺธสนฺตานสฺส วิพาธนํ นาม สตฺตสฺส ทุกฺขุปฺปตฺติ กรณนฺติ สมฺพโนฺธฯ กถํ โคมหึสาทีนํ ปุตฺตทารญาติมิตฺตานญฺจ วิปตฺติกรณํ ตสฺส สตฺตสฺส อุปปีฬก กมฺมกิจฺจํ ภเวยฺยฯ อโญฺญหิ โส ปุคฺคโล, อเญฺญ โคมหึสาทโยฯ น จ อเญฺญน กตํ กมฺมํ อเญฺญสํ สตฺตานํ ทุกฺขุปฺปตฺตึ วา สุขุปฺปตฺตึ วา กเรยฺยาติ โจทนาฯ ทุวิธนฺติอาทินา ตํ วิสฺสเชฺชติฯ อานนฺท เสฏฺฐิวตฺถุมฺหิฯ โส เสฏฺฐิ มหามจฺฉริโย อโหสิฯ อเญฺญปิ ทานํ เทเนฺต นีวาเรสิฯ โส ตโต จวิตฺวา เอกสฺมึ คามเก เอกิสฺสา อิตฺถิยากุจฺฉิมฺหิ ชาโตฯ ตสฺส ชาตกาลโต ปฏฺฐาย ตสฺส ปาปกเมฺมน มาตรํ อาทึ กตฺวา สกลคามิกานํ ชนานํ ทุกฺขุปฺปตฺติ โหตีติ ธมฺมปท อฏฺฐกถายํ วุตฺตํฯ ตสฺมา นิสฺสนฺทผล วเสน อเญฺญน กตํ กมฺมํ อเญฺญสํ สตฺตานํ ทุกฺขุปฺปตฺตึ วา สุขุปฺปตฺตึ วา กโรติ เยวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ [‘‘กมฺมชสนฺตติ สีเสสู’’ติ ปฏิสนฺธิกาลโต ปฏฺฐาย อุปฺปนฺนา เอเกกา กมฺมชรูป สนฺตติ นาม อตฺถิฯ สา ปจฺฉา อปราปรํ ตาทิสาย กมฺมชรูปสนฺตติยา ปวตฺตตฺตาย สีสภูตตฺตา สนฺตติ สีสนฺติ วุจฺจติฯ ยํ กิญฺจิ เอกํ วากมฺมชสนฺตติ สีสํฯ เทฺว วากมฺมชสนฺตติ สีสานิ ]ฯ วิ สุทฺธิมคฺคปาเฐฯ ‘‘ตเทวา’’ติ ตํ อุปฆาตก กมฺมเมวฯ ‘‘อิธ จา’’ติ อิมสฺมึ อภิธมฺมตฺถสงฺคเหฯ ‘‘อิมสฺส ปี’’ติ อิมสฺส อุปฆาตก กมฺมสฺสปิฯ ทุฏฺฐคามณิ รโญฺญ วตฺถุมฺหิ จ โสณเตฺถร ปิตุโน วตฺถุมฺหิ จ เตสํ มรณาสนฺนกาเล ปฐมํ ทุคฺคติ นิมิตฺตานิ อุปฏฺฐหนฺติฯ ปจฺฉา รโญฺญ เอกํ ปุพฺ พกตํ กลฺยาณ กมฺมํ อนุสฺสรนฺตสฺส เถรปิตุ จ ตงฺขเณ เอว เอกํ กลฺยาณ กมฺมํ กโรนฺตสฺส ตานิ ทุคฺคติ นิมิตฺตานิ อนฺตรธายนฺติฯ สคฺคนิมิตฺตานิ ปาตุพฺภวนฺติฯ อุโภปิ จวิตฺวา สเคฺค นิพฺพตฺ ตนฺตีติฯ กุสลา กุสล กมฺมานํ ขยํ กโรตีติ กุสลา กุสล กมฺมกฺขยกโรฯ ‘‘อายุ กเมฺมสุ วิชฺชมา เนสู’’ติ ตสฺส สตฺตสฺส อายุ ปริเจฺฉโท จ ปริยนฺต คโต น โหติ, กมฺมานุภาโว จ ปริกฺขีโณ น โหติฯ เอวํ อายุ กเมฺมสุ วิชฺชมาเนสุฯ ‘‘อปราธ กมฺมสฺสา’’ติ มาตาปิตูสฺวา ธมฺมิกสมณ พฺ ราหฺมเณสุ วา อปรชฺฌนวเสน กตสฺส อปราธกมฺมสฺสฯ ‘‘โส ปนา’’ติ มชฺฌิมฏฺฐกถาวาโท ปนฯ ‘‘อรุจฺจมาโน วิยา’’ติ อนิจฺฉิยมาโนวิยฯ ‘‘โส’’ติ มชฺฌิมฏฺฐกถา วาโทฯ ‘‘ตตฺถ ปนา’’ติ มชฺฌิมฏฺฐกถายํ ปนฯ ‘‘สพฺพเญฺจตํ’’ติ สพฺพญฺจ เอตํ สุตฺตวจนํ, วเสน วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ อนิจฺฉเนฺตหิ ฏีกา จริเยหิฯ ‘‘วิปากํ ปฏิอิจฺฉิตโพฺพ’’ติ วิปากํ ปฏิจฺจ อิจฺฉิ ตโพฺพฯ เอตฺถ ‘‘วิ ปากํ’’ติ กมฺมนิพฺพตฺตกฺขนฺธ สนฺตานํ วุจฺจติฯ ตสฺส ชนกํ กมฺมํ ชนก กมฺมนฺติ วุจฺจติฯ ตเสฺสว ขนฺธสนฺตานสฺส อุปตฺถมฺภกํ ตเสฺสว อุปปีฬกํ ตเสฺสว อุปฆาตกํ กมฺมํ อุปฆาตก กมฺมนฺติ วุจฺจ ตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘สาเกต ปเญฺห’’ติ วิปากุทฺธาเร อาคเต สาเกต ปเญฺหฯ ธมฺมทินฺนาย นาม อุคฺคเสน รโญฺญ เทวิยา วตฺถุมฺหิ สาเทวี ปุเพฺพ เอกํ อชํ ฆาเตสิ, เตน กเมฺมน อปาเยสุ ปติตฺ วา ปจฺฉา ปวตฺติ วิปากวเสน พหูสุ ภเวสุ อชสรีเร โลมคณนามตฺตํ อตฺตโน สีสเจฺฉทน ทุกฺขํ อนุโภสีติฯ ‘‘สา ปนา’’ติ สา เอกา ปาณาติปาต เจตนา ปนฯ มหาโมคฺคลาน วตฺถุ นาม ปญฺจสต โจรานํ เถรสฺส ฆาต น วตฺถุ ฯ เถโรหิ อตฺตนา ปุพฺพกเตน อุปเจฺฉทก กเมฺมน โจร ฆาตนํ ลภิตฺวา ปรินิพฺพุโตฯ สามาวติเทวี จ วคฺคุมุทานทิตีรวาสิโน ปญฺจสต ภิกฺขู จ อตฺตโน ปุพฺพกเตหิ อุปเจฺฉทก กเมฺมหิ ตาทิสํ ปรูปกฺกมํ ลภิตฺวา สเคฺคสุ นิพฺพตฺตาฯ ทุสฺสิมาโร นาม กกุสนฺธ พุทฺธกาเล มารเทว ปุโตฺต วุจฺจติฯ กลาพุราชานาม ขนฺติ วาทิตา ปสสฺส ฆาตโก

วุจฺจติฯ เต ปน ตงฺขเณ อตฺตนา กเตน อุปเจฺฉทก กเมฺมน ตงฺขเณ เอว จวิตฺวา อวีจิมฺหิ นิพฺพตฺตาฯ ตตฺถ ปุริม วตฺถูสุ อุปเจฺฉทก กมฺมํ อุปจฺฉินฺทน มตฺตํ กโรติฯ น อตฺตโน วิปากํ เทติฯ ปจฺฉิมวตฺถูสุ ปน อุปจฺฉินฺทนญฺจ กโรติ, วิปากญฺจ เทตีติฯ วิภาวนิปาเฐฯ ''อุปเจฺฉทน ปุพฺพกํ''ติ อุปเจฺฉทน ปุพฺพกํ วิปากํ ชเนตีติ โยชนาฯ กมฺมนฺตรสฺส วิปากํ อุปจฺฉินฺทิตฺวาว อตฺตโน วิปากํ ชเนตีติ อธิปฺปาโยฯ ตตฺถ ''อตฺตโน วิปากํ ชเนตี''ติ อิธ กทาจิ ชเนติ, กทาจิ น ชเนตีติ เอวํ วิภาคสฺส อกตตฺตา ''ตํ น สุนฺทรํ''ติ วุตฺตํฯ เตนาห ''อิธ ปุพฺพกเตนา''ติอาทิํฯ ''อฏฺฐกถาสุเยว อาคตตฺตา''ติ เตสุ วตฺถูสุ เตชนา อุปเจฺฉทก กเมฺมน มรนฺตีติ เอวํ วตฺวา อาคตตฺตาฯ วิปากํ นิพฺพเตฺตตีติ วิปาก นิพฺพตฺตกํฯ ตสฺส ภาโว วิปาก นิพฺพตฺตกตฺตํฯ วิปาก นิพฺพตฺตกตฺตสฺส อภาโวติ วิคฺคโหฯ

ชนกจตุกฺกํ นิฏฺฐิตํฯ

**๑๓๖**. ''นิกนฺติ พเลน วา ปฏิพาหิยมานํ วิปากํ น เทตี''ติ ฌานลาภิโน หุตฺวาปิ มรณกาเล อุปฺปชฺชิตุํ นิกนฺติยา สติ, ตํ ฌานํ วิปากํ น เทตีติ อธิปฺปาโยฯ ''เอกสฺสา''ติ เอกสฺส ปุคฺคลสฺสฯ ''เตสํ''ติ มหคฺคตกมฺม อานนฺตริย กมฺมานํฯ อนฺติม ชวนวีถิยํ กตํ นาม วตฺถุ ทุพฺพลตฺตา สยมฺปิ ทุพฺพลํ โหติฯ ปฏิสนฺธิํ น ชเนติฯ เตนาห ''อนฺติม ชวนวีถิโต ปุพฺพภาเค อาสเนฺน กตํ''ติฯ อิทญฺจ กมฺมสามญฺญ วเสน วุตฺตํฯ กมฺมวิเสเส ปน สติ, น เทตีติ น วตฺตพฺพนฺติ ทเสฺสตุํ ''มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมํ ปนา''ติอาทิ วุตฺตํฯ กตํ อาสนฺน กมฺมํ นามาติ คเหตพฺพนฺติ โยชนาฯ ปาฬิปาเฐฯ อสฺสปุคฺคลสฺส มรณกาเลวา สมฺมาทิฏฺฐิ สมตฺตา สมาทินฺนา, มิจฺฉาทิฏฺฐิ สมตฺตา สมาทินฺนาติ โยชนาฯ ปรโต ปริปุณฺณํ อาคมิสฺสติฯ โสมนสฺส ชนกํ ปรเจตนา ปวตฺติวเสนฯ สนฺตาป ชนกํ กุกฺกุจฺจวิปฺปฏิสารปฺปวตฺติวเสนฯ อิทํ ครุก จตุกฺกํ นาม อนนฺตเร ภเว วิปจฺจนกานํ กมฺมานํ วเสน วุตฺตนฺติ อาห ''อุปปชฺชเวทนีย กมฺมานิ เอวา''ติฯ กมฺมํ นาม กุสลํ วา โหตุ, อกุสลํ วาฯ ปุนปฺปุนํ ลทฺธา เสวเน สติ, วิปากํ เทติฯ อสติ น เทติฯ กามาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ อุปฺปนฺนํ โหติ จกฺขุ วิญฺญาณนฺติ จ, อกุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ อุปฺปนฺนํ โหติ จกฺขุ วิญฺญาณนฺติ จ, ปาฬิยํ วุตฺตํฯ เอตฺถหิ กตตฺตาติ วตฺวา ปุน อุปจิตตฺตาติ วจนํ ปุนปฺปุนํ วฑฺฒนสงฺขาเต อาเสวเน สติ เอว วิปากํ เทตีติ ญาเปติฯ ตสฺมา กตมตฺต กมฺมตฺตา กฏตฺตา กมฺมํ นามาติ วุเตฺตปิ อนนฺตรภเว วิปจฺจนก กมฺมเสฺสว อิธ อธิเปฺปตตฺตา ปุนปฺปุนํ ลทฺธา เสวนเมว อิธ คเหตพฺพนฺติ ทเสฺสตุํ อฏฺฐกถายํ ''ปุนปฺปุนํ ลทฺธาเสวนํ''ติ วุตฺตํฯ

''เอวญฺจ กตฺวา''ติอาทีสุฯ ''ยตฺถ ตํ ปุพฺพกตํ กมฺมนฺติ อาคตํ''ติ ยสฺมิํ อฏฺฐกถา ปเทเส ตํ กฏตฺตา กมฺมํ ปุพฺพกตํ กมฺมํติ อาคตํฯ ''กสฺมา อิธา''ติอาทีสุฯ ''อิธา''ติ อิมสฺมิํ อภิธมฺมตฺถ สงฺคเหฯ ปาฬิยํฯ ยํ ครุกํ, ตํ วิปากํ เทติฯ ตสฺมิํ อสติ, ยํ พหุลํฯ ตสฺมิํ อสติ, ยํ อาสนฺนํฯ ตสฺมิํ อสติ, ยํ กฏตฺตา วา ปน กมฺมํ, ตํ วิปากํ เทตีติ อโตฺถฯ เสสเมตฺถ สุวิเญฺญยฺยํฯ

สุตฺตนฺตปาเฐฯ สุขเวทนํ ชเนตีติ สุขเวทนียํฯ ''สมตฺตา''ติ สุฏฺฐุคฺคหิตาฯ ''สมาทินฺนา''ติ ตทตฺถวิวรณํฯ ''ปริยตฺตํ''ติ สมตฺถํฯ ตมฺพทาธิกสฺส ยาวชีวํ พหูนิ ปาปกมฺมานิ อาจิณฺณานิฯ มรณ ทิวเส ปน สาริปุตฺตเตฺถรสฺส ธมฺมเทสนํ สุตฺวา จวิตฺวา เตน อาสนฺน กเมฺมน สเคฺค นิพฺพตฺติฯ วาตกาลสฺส ยาวชีวํ พหูนิ กลฺยาณ กมฺมานิ อาจิณฺณานิฯ มรณ ทิวเสปน พุทฺธสาสเน วิปรีต สญฺญํ กตฺวา เตน อาสนฺน กเมฺมน อปาเย นิพฺพตฺติฯ

ครุกจตุกฺกํ นิฏฺฐิตํฯ

**๑๔๗**. ทิฏฺฐธมฺมจตุเกฺกฯ ปสฺสิตโพฺพติ ทิโฏฺฐฯ ''ธโมฺม''ติ ขนฺธายตน ธมฺม สมูโหฯ ทิโฏฺฐ ธโมฺมติ ทิฏฺฐ ธโมฺมฯ วตฺตมาโน ธมฺมสมูโหฯ โย อตฺตภาโวติ วุจฺจติฯ อตฺตสงฺขาตสฺส ทิฏฺฐิยา ปริกปฺปิตสารสฺส ภาโว ปวตฺติ การณนฺติ กตฺวาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสนฺโต ''ทิฏฺฐ ธมฺม วุจฺจตี''ติอาทิมาหฯ ''วิปากํ ปฏิสํเวเทตี''ติ เอเตน กถํ กมฺมสาธนํ ทเสฺสติฯ ปฏิสํเวทน กฺริยา ปเท วิปากนฺติ กมฺมปทํ ทิสฺวา วิปากํ นาม เวทิตพฺพํ เวทนียํฯ ปฏิสํเวทิตพฺพํ ปฏิสํเวทนียนฺติ วิญฺญาตตฺตาฯ ''อุเปจฺจา''ติ อุปคนฺตฺวาฯ ''อุปปชฺชิตฺวา''ติ อุเปจฺจ ปชฺชิตฺวาฯ ปาปฺปุณิตฺวาติ อโตฺถฯ วิภาวนิปาเฐฯ ''ทิฏฺฐ ธมฺมโต''ติ ทิฏฺฐ ธมฺมสฺสฯ สามิอเตฺถ ปญฺจมีฯ ปาฬิยํ วุตฺตํฯ ''เอตฺถหี''ติอาทิ ปุพฺพวาเกฺย วุตฺต นยเมวฯ อปรสโทฺท นิจฺจํ อปาทานา เปโกฺขฯ ตญฺจ อปา ทานํ นาม อนนฺตเร วุตฺตปเทหิฯ ''ทิฏฺฐธมฺมา นาคตานนฺตร ภเวหี''ติ ทิฏฺฐธมฺมโต จ อนาคต านนฺตร ภวโต จาติ อโตฺถฯ ''ปริวโตฺต''ติ ปพโนฺธฯ อปราปริโยติ วา, อปโร จ อปโร จ อปรา ปโรฯ อปราปเร ปวโตฺต อปราปริโยติ อโตฺถฯ ''อุปปชฺชภวํ''ติ อนาคตานนฺตรภวํฯ อโหสิ ก เมฺม ''อโหสี''ติ ปทํ อญฺญาสิ โกณฺฑโญฺญติ ปเทวิย รุฬฺหีนามปทนฺติ อาห ''อโหสิ นา มกํ''ติฯ ตํ ปน รุฬฺหิปทํ กฺโตปวตฺตํติ อาห ''อโหสิ กมฺมํ''ติอาทึฯ ''เอวํ วุตฺต ปาฐวเสนา''ติ เอตฺถ อิธ วุโตฺต ปาโฐ สา วเสโสฯ ปริปุณฺณปาโฐ ปน อโหสิ กมฺมํ อโหสิ กมฺม วิปาโก, อโหสิ กมฺมํ นาโหสิ กมฺม วิปาโก, อโหสิ กมฺมํ อตฺถิกมฺม วิปาโก, อโหสิ กมฺมํ นตฺถิ กมฺมวิปา โก, อโหสิกมฺมํ ภวิสฺสติ กมฺม วิปาโก, อโหสิ กมฺมํ น ภวิสฺสติ กมฺม วิปาโกติอาทินา ปฏิสมฺ ภิทา มเคฺค อาคโตฯ ''สา''ติ ปถม ชวน เจตนาฯ ''อปฺปตร วิปากา จาตี''ติ เอตฺถ ''อิตี''ติ เหตุ อเตฺถ นิปาโต, ตสฺมา อจิรฏฺฐิติ กตฺตา ทิฏฺฐ ธเมฺม เอว ผลํ ทตฺวา วิคจฺฉติ, ตสฺมา อปฺปตร วิปากตฺตา อเหตุกมตฺตํ ผลํ ทตฺวา วิคจฺฉตีติ โยชนาฯ ''ปจฺจโยติ จา''ติ ปจฺจยํ ลทฺธาติ วุโตฺต ปจฺจโยติ จฯ ''โส''ติ มหนฺตํ วุโตฺต ปจฺจโยฯ ''กากวลิยาทีนํ วิยา''ติ กากวลิ ยาทีนํ ปุคฺคลานํ ทิฏฺฐเวทนีย กมฺมํ วิยฯ ''ปากฏตรปฺผลทานํ''ติ สตฺตาหพฺภนฺตเร เอว เสฏฺฐิฏฺฐานปฺปฏิ ลาภาทิวเสน ปากฏตรปฺผลทานกํ กมฺมวิเสสํฯ กมฺม ปถชวนสนฺตาเน ปวตฺ ตา ปถมชวน เจตนา วา อิตราปิ ปถม ชวน เจตนา วาติ โยชนาฯ ''กาจี''ติ เอกจฺจา ปถม ชวน เจตนาฯ เสสานิ ทิฏฺฐธมฺม เวทนีย กมฺมานิฯ

อุปปชฺชกเมฺมฯ ''อตฺถ สาธิกา''ติ สนฺนิฏฺฐานตฺถสาธิกาฯ ปาณฆาตาทิ กิจฺจสาธิกาติ วุตฺตํ โหติฯ สุฏฺฐุ นิฏฺฐาเปตีติ สนฺนิฏฺฐาปิกาฯ ''เสสานิ ปี''ติ เสสานิ อุปปชฺช เวทนีย กมฺมานิ ปิฯ ''อิธา''ติ อิมสฺมิํ มนุสฺส โลเกฯ ''มิสฺสกกมฺมานี''ติ กุสลา กุสลมิสฺสกานิ กมฺมานิฯ เวมานิ กเปตวตฺถูนิ วิมานวตฺถุ ปาฬิยํ อาคตานิฯ ''สุคติยํ วิปตฺติํ อนุภวนฺตานิ วตฺถูนี''ติ เอตฺถ ''วิปตฺ ติํ''ติ จกฺขุ โสตาทีนํ องฺค ปจฺจงฺคานํ วา วิปตฺติํฯ นานา ทุกฺขุปฺปตฺติภูตํ วา วิปตฺติํฯ ''ทุคฺคติยํ สมฺปตฺติํ''ติ มหิทฺธีนํ นาคสุปณฺณาทีนํ สมฺปตฺติํฯ ''ยถา วุตฺต วตฺถูหิ''ติ เวมานิก เปตวตฺถาที หิฯ อฏฺฐกถาปาเฐฯ ''เตสํ สงฺกมนํ นตฺถี''ติ เตสํ กมฺมานํ วิปจฺจนกาล สงฺกนฺติ นาม นตฺถิฯ ''ยถาฐาเนเยว ปติฏฺฐนฺตี''ติ ตานิ ทิฏฺฐ ธมฺมฏฺฐานาทิวเสน ภควตา ยถา วุตฺตฏฺฐาเน เอว ติฏฺฐนฺติฯ ''เอวํ วุตฺตํ''ติ เตสํ สงฺกมนํ นตฺถีติอาทินเยน วุตฺตํฯ ''ยุตฺติยา วา อภาวโต''ติ เอตฺถ ทิฏฺฐ ธมฺม เวทนียสฺส ปฏิสนฺธิ วิปากาทิ ยุตฺติยา อภาวโตฯ

ทิฏฺฐธมฺมจตุกฺกํฯ

**๑๔๘**. ปากฏฺฐานจตุเกฺกฯ ''กายาทีนํ''ติ โจปนกายาทีนํฯ กาย วิญฺญตฺตาทีนนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ''อติปาเตนฺตี''ติ อติกฺกมฺม ปโยเคน อภิภวิตฺวา ปาเตนฺติฯ เตนาห ''อติปาตนเญฺจตฺ ถา''ติอาทึฯ ''อทินฺนํ''ติ สามิเกนอทินฺนํ ปรสนฺตกํฯ อคมนียวตฺถูนิ นาม อวีติกฺกมนตฺถาย อนุ ปคนฺตพฺพานิ มาตุรกฺขิตาทีนิ อิตฺถิ ปุริสสรีรานิฯ ''ตสฺสา''ติ ปรปาณสฺสฯ ''ตโต''ติ ปรปริคฺ

คหิต ภาวโตฯ ‘‘อจฺฉินฺทก เจตนา’’ติ ปรสนฺตกสฺส อตฺตโน สนฺตกกรณวเสน ภุสํ ปรสนฺตกา ภาวจฺฉินฺทก เจตนาฯ วิลุปฺปน เจตนาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘มเคฺคน มคฺคปฺปฏิปาทกสฺสา’’ติ อตฺตโน มเคฺคน ปรมคฺค สมฺปโยชกสฺสฯ ‘‘เอตฺถปี’’ติ ยถา อทินฺนาทาเน ปรปริคฺคหิต สญฺญิโนติ ทุตียํ องฺคปทํ วุตฺตํฯ เอวํ เอตฺถปิฯ เอตฺถ วทนฺติ อคมนีย วตฺถุ วเสน จิตฺตนฺติ อวตฺวา ตสฺมิํ เสวน จิตฺตนฺติ วุตฺตํฯ ตสฺมา อคมนีย วตฺถุ สญฺญิตาติ อวุตฺตมฺปิ วุตฺตสทิสํ โหตีติฯ น โหติฯ น หิ ตสฺมินฺติ วจนํ สญฺญาวิเสส สหิตํ อตฺถํ วทติฯ อีทิเสสุ จ ฐาเนสุ สเจ สญฺญาปธานํ โหติฯ ปาณสญฺญิตา, ปรปริคฺคหิต สญฺญิตา,ติ องฺค ปทํ วิย อิธปิ อคมนีย วตฺถุ สญฺญิตาติ ทุตียํ องฺคปทํ อวสฺสํ วตฺตพฺพํ โหติฯ กสฺมา, องฺคนิยมฏฺฐานตฺตาฯ เตนาห ‘‘เอเตนา’’ติอาทิํฯ ‘‘จตุรงฺคีโกว วุโตฺต’’ติ ตสฺส จตฺตาโร สมฺภาราฯ อคมนีย วตฺถุ, ตสฺมิํ เสวน จิตฺตํ, เสวนปฺปโยโค, มเคฺคน มคฺคปฺปฏิปตฺติ อธิวาสนนฺติฯ ‘‘สา’’ติ ภิกฺขุนีฯ ‘‘รกฺขิตาสุ สงฺคหิตา’’ติ มาตุรกฺขิต ปิตุ รกฺขิตาทีสุ สงฺคหิตาฯ ‘‘ฏีกาสุ ปนา’’ติ สุตฺตนฺตฏีกาสุ ปนฯ ‘‘สา’’ติ ภิกฺขุนีฯ ปาสณฺฑา วุจฺจนฺติ ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตาทีนิฯ ตํ วาทิโน ปาสณฺฑิยา นามฯ เตสํ ธโมฺม ปาสณฺฑิย ธโมฺม นามฯ มิจฺฉาจาโรปิ ทุสฺสีลาย อิตฺถิยา วีติกฺกโม อปฺปสาวโชฺชฯ ตโต โครูป สีลิกาย มหาสาวโชฺชฯ ตโต สรณงฺคตาย, ปญฺจ สิกฺขา ปทิกาย, สามเณริยา, ปุถุชฺชน ภิกฺขุนิยาติอาทิฯ อฏฺฐกถา ปาเฐฯ ‘‘เอตฺถา’’ติ อิมสฺมิํ อกุสลกายกเมฺมฯ ‘‘น คหิตํ’’ติ เถเรน วา อฏฺฐกถาจริเยหิ วา น คหิตํฯ สุรญฺจ เมรยญฺจ ปิวนฺติ เอเตนาติ สุราเมรย ปานํฯ ตทโชฺฌหรณ เจตนา กมฺมํฯ ‘‘สพฺพ ลหุโก’’ติ สเพฺพสํ สุราปาน กมฺม วิปากานํ มเชฺฌ โย วิปาโก ลหุกตโร, ปวตฺติวิปากมโตฺตติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อุมฺมตฺตกสํวตฺตนิโก’’ติ อุมฺมตฺตภาว สํวตฺตนิโกฯ ‘‘ปญฺจปี’’ติ สุราปาน กเมฺมน สห ปญฺจปิฯ มูลฏีกา วจเนฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ สุราปาน กมฺมสฺสฯ ปฏิสมฺภิทา มคฺคฏีกายํ อิมสฺส วากฺยสฺส สํวณฺณนายํ วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ ตตฺถ ‘‘ตพฺพิ รมณาทโย จา’’ติ ตโต สุราปานโต วิรมณาทโย จฯ ‘‘มทสฺสา’’ติ มชฺชนสฺสฯ ‘‘อปุญฺญูปถสฺสา’’ติ อกุสล กมฺม ปถสฺสฯ ‘‘ตพฺพิรติ ปี’’ติ ตโต สุราปานโต วิรติปิฯ ‘‘นิมฺมทตายา’’ติ มชฺชนรหิต ภาวสฺสฯ ‘‘สา’’ติ นิมฺมทตาฯ ‘‘ปุญฺญูปถสฺสา’’ติ กุสลกมฺม ปถสฺสฯ ‘‘อิตี’’ติ ตสฺมาฯ ‘‘ตานี’’ติ สุราปาน กมฺมตพฺพิรติ กมฺมานิฯ ‘‘น อิตรํ’’ติ กมฺมปเถหิ อสมฺพนฺธํฯ สุราปานํ วิสุํ ปฏิสนฺธิํ น เทตีติ โยชนาฯ ตพฺพิรติ กเมฺม ปน สเจ อิทํ สุราปานํ นาม ปาปกมฺมํ ทุจฺจริตนฺติ ญตฺวา สมาทาน วิรติ สมฺปตฺตวิรติ วเสน ตํ สิกฺขาปทํ รกฺขติฯ ตํ สีลํ อเญฺญหิ ปุญฺญปเถหิ อสมฺพนฺธมฺปิ วิสุํ ปฏิสนฺธิํ น เทตีติ น วตฺตพฺพํฯ ‘‘เอวมิทํ ปี’’ติ เอวํ อิทมฺปิ สุราปาน กมฺมํ กมฺม ปถปตฺตสฺส กมฺมสฺส ปริวารภูตํ เอว ปฏิสนฺธิํ ชเนตีติ โยชนาฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ กมฺมปถสฺเตฺตสฺฯ สรูปโต น วุตฺตนฺติ จ สกฺกา วตฺตุนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ยํ’’ติ ยํ สุราปาน กมฺมํฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ เตสุ กมฺมปถสฺเตฺตสฺฯ กมฺม ชนนํ นาม ทุจฺจริต กมฺมานํ ชนนํฯ สเกฺกน เทวาน มิเนฺทน ตสฺส อปายคามิตา วุตฺตาติ สมฺพโนฺธฯ ตสฺสาสุราย ปุณฺณํ อิมํ สุรากุมฺภํกิณาถฯ มูลํ เทถ คณฺหาถาติ อโตฺถฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ สุราปาน กมฺมสฺสฯ อปายํ คเมติ สมฺปาเปตีติ อปาย คามีฯ ‘‘ยทิทํ’’ติ ยา อยํ ยถาลาภ โยชนา อตฺถิฯ มูลฏีกา วจเนฯ ‘‘กมฺมสหชาตา’’ติ อกุสล กมฺมสหชาตา ตณฺหาฯ ‘‘เตสํ’’ติ เตสํ ปญฺจนฺนํ กมฺมานํฯ ‘‘โกฏฺฐาสโต’’ติ ธมฺมสงฺคณิยํ ผโสฺส โหติ, เวทนา โหตีติอาทินา วุเตฺต ธมฺมุเทฺทสวาเร ฌานาทิโกฏฺฐาสา นาม อาคตาฯ เตสุ ปญฺจ สิกฺขาปทา โกฏฺฐาสโต กมฺมปถ โกฏฺฐาสิกา เอวฯ กมฺมปถ โกฏฺฐาเส อโนฺตคธาติ อโตฺถฯ ‘‘ปฺริมานํ จตุนฺนํ’’ติ ปาณาติ ปาตาทีนํ จตุนฺนํ กมฺมานํฯ ‘‘ปฏิกฺขิโตฺต’’ติ ตสฺส กมฺมปถภาโว ปฏิกฺขิโตฺตฯ ‘‘ตตียํ’’ติ ตตีย สุตฺตํฯ เอตาสุปิ จ อฏฺฐกถาสุฯ

กายกมฺมาทีสุฯ สสมฺภารกาโย นาม สกโล รูปกาโยฯ ปสาทกาโย นาม กายปสาโท เอวฯ กาย วิญฺญตฺติ โจปนกาโย นามฯ ‘‘โจปน’’นฺติ จ จลนํ วุจฺจติฯ ‘‘โส เยวา’’ติ โจปนกาโยเยวฯ กายกมฺม นาม ลาโภ จ โหติ, ตสฺมา โส กมฺมานํ ปวตฺติ มุขนฺติ วุจฺจตีติ โยชนาฯ

‘‘กมฺมานิ วิเสเสตุํ’’ติ อิทํ กายกมฺมํ นาม, อิทํ วจีกมฺมํ นามาติ วิเสเสตุํ นิยเมตุํฯ ‘‘สโกฺกนฺตี’’ติ กมฺมานิ วิเสเสตุํ สโกฺกนฺติฯ ตสฺมา กายทฺวาเร วุตฺติโตติ จ วจีทฺวาเร วุตฺติโตติ จ วุตฺตนฺติ อธิปฺปาโยฯ มิจฺฉาจารสฺส วจีทฺวาเร อปฺปวตฺติโต ‘‘ปุริมานิ เทฺว’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘มชฺฌิมานิ จตฺตารี’’ติ มุสาวาทาทีนิ จตฺตาริ วจีกมฺมานิฯ ‘‘ฉพฺพิธานิ ตานิ วชฺชานีติ’’ติ ‘กายกมฺมํ ชเหยฺย’นฺติอาทีนิ ฉพฺพิธานิ ตานิ วชฺชานิฯ กถํ เอกเมเกน พาหุลฺล สเทฺทน ฉพฺพิธานิ ตานิ วเชฺชตีติฯ อนฺวยโต จ พฺยติเรกโต จ วเชฺชติฯ กถํ, ปาณาติปาต กมฺมํ กทาจิ อปฺปเกน วจีทฺวาเร อุปฺปนฺนมฺปิ กายทฺวาเร เอว ปวตฺติ พหุลตฺตา กายกมฺมเมว โหติฯ วจีกมฺม สงฺขฺยํ น คจฺฉติฯ เทฺว วา อสฺส นามานิ น ภวนฺติฯ วจีทฺวาเร ปน อปฺปกวุตฺติตฺตา วจีกมฺมํ นาม น โหติฯ กายกมฺมนฺติ นามํ น ชหติฯ เทฺว วา อสฺส นามานิ น ภวนฺตีติ เอวํ เอเกน กายทฺวาเร พาหุลฺล วุตฺติวจเนน ปาณาติปาต กเมฺม ฉพฺพิธานิ วชฺชานิ วเชฺชตีติฯ เอวํ เสเสสุฯ วนจรโก นาม วนลุทฺทโกฯ โส ปน กทาจิ อปฺปเกน คาเม จรโนฺตปิ วเน พาหุลฺล จาริตฺตา วนจรโก เอว โหติฯ คามจรโกติ นามํ น ลภติฯ เทฺว วา อสฺส นามานิ น ภวนฺติฯ เอวํ สงฺคามาวจรกาปิฯ สงฺคามาวจโร นาม สงฺคาเม พาหุลฺลาวจโร หตฺถี วุจฺจติฯ เอตฺถ มโนทฺวารํ สพฺพ กมฺม สาธารณตฺตา กมฺมานิ วิเสเสตุํ น สโกฺกตีติ วุตฺตํฯ เอวญฺจสติ, ‘อภิชฺฌา พฺยาปาโท มิจฺฉาทิฎฺฐิ เจติ มนสฺมิํ วุตฺติโต มโนกมฺมํ นามา’ติ อิทํ น วตฺตพฺพนฺติฯ โน น วตฺตพฺพํฯ กมฺม สิทฺธิํ ปฎิจฺจ อญฺญทฺวาเรหิ อสาธารณตฺตา ฯ เตนาห ‘‘มโนกมฺมานิ ปนา’’ติอาทิํฯ ‘‘สิทฺธํ’’ติ นิพฺพตฺตํฯ ‘‘กายกมฺมทฺวารํ’’ติ เอตฺถ ตตฺถ โจปนกาโย กายกมฺมานํ ปวตฺติ พหุลตฺตา กายกมฺม ทฺวารํ นามฯ โจปนวาจา ตตฺถ วจีกมฺมานํ ปวตฺติ พหุลตฺตา วจีกมฺมทฺวารํ นามฯ กุสลา กุสล ชวน จิตฺตํ ปน มโนกมฺมานํ ตเตฺถว กมฺม กิจฺจ สิทฺธิโต มโนกมฺม ทฺวารํ นามาติ เอวํ กเมฺมน ทฺวาร ววตฺถานํ เวทิตพฺพํฯ ‘‘ตสฺส ทฺวารสฺส นามํ ภินฺทิตุํ วา’’ติ กาโยติ นามํ ภินฺทิตุํ วาฯ ‘‘อตฺตโน นามํ ทาตุนฺติ วา’’ติ วจีติ นามํ ตสฺส ทาตุํ วาฯ ‘‘พฺราหฺมณ คามาทีนํ พฺราหฺมณ คามาทิภาโว วิยา’’ติ ตสฺมิํ อญฺญกุเลสุ วสเนฺตสุปิ พฺราหฺมณ กุลพหุลตฺตา พฺราหฺมณ คาโมเตฺวว นามํ โหติฯ ตสฺมิํ วเน อญฺญรุเกฺขสุ สเนฺตสุปิ ขทีรรุกฺข พหุลตฺตา ขทีรวนเนฺตฺวว นามํ โหตีติ วตฺตพฺพนฺติฯ กายกมฺมํ นิฎฺฐิตํฯ

**๑๔๙**. วจีกเมฺมฯ ‘‘มุสา วทนฺตี’’ติ อภูตโต วทนฺติฯ ปิสติ เอตายาติ ปิสุณาฯ ‘‘นิรุตฺติ นเยนา’’ติ เอตฺถ ปิยสุญฺญ กรณาติ วตฺตเพฺพ อกฺขร โลปกรณํ นิรุตฺติ นโย นามฯ ‘‘เยนา’’ติ เยนชเนนฯ ‘‘สมฺผํ’’ติ เอตฺถ สํสเทฺท สมฺมติ ทุกฺขํ เอเตนาติ อเตฺถน สุเข หิเต วตฺตตีติ อาห ‘‘สํ สุขํ หิตญฺจา’’ติฯ กีทิสํ สุขํ หิตญฺจาติ อาห ‘‘สาธุชเนหิ อธิคนฺตพฺพํ’’ติฯ เอเตน ปาปชเนหิ อธิคนฺตพฺพํ หิตสุขํ ปฎิกฺขิปติฯ หิตสุขสฺส วินาสนํ นาม ตสฺส อาคมน มคฺคภินฺทนนฺติ อาห ‘‘หิตสุข มคฺคํ ภินฺทตี’’ติฯ ‘‘ตํ วา’’ติ เอตฺถ ‘‘ตํ’’ติ หิตสุขํฯ ‘‘อตฺถ ธมฺมา ปคตสฺสา’’ติ อตฺถโต จ ธมฺมโต จ อปคตสฺสฯ ‘‘ปฎิภาณ จิตฺตสฺสา’’ติ สุณนฺตานํ จิตฺตรติ จิตฺตหาส วฑฺฒนตฺถาย ปฎิภาณญฺญาเณน จิตฺตีกตสฺสฯ ‘‘ยตฺถา’’ติ ยสฺมิํ กถา มเคฺคฯ ‘‘อตฺถ ธมฺม วินยปทํ’’ติ อตฺถ ปทญฺจ ธมฺมปทญฺจ วินย ปทญฺจฯ ตตฺถ อโตฺถ นาม อาโรคฺยสมฺปตฺติ, มิตฺต สมฺปตฺติ, ปญฺญาสมฺปตฺติ, ธน สมฺปตฺติ, โภคสมฺปตฺติโยฯ ตาสุ โกสลฺลชนกํ วากฺยปทํ อตฺถปทํ นามฯ อิทํ สุจริตํ นาม สคฺคสํวตฺตนิกํ, อิทํ ทุจฺจริตํ นาม อปาย สํวตฺตนิกนฺติ เอวํ สภาว ธเมฺมสุ โกสลฺล ชนกํ วากฺย ปทํ ธมฺม ปทํ นามฯ เอวํ จิตฺตํ ทมิตพฺพํ, เอวํ อินฺทฺริยานิ ทมิตพฺพานิ, เอวํ ราโค วิเนตโพฺพ, เอวํ โทโส วิเนตโพฺพติอาทินา วิเนตเพฺพสุ วินย โกสลฺล ชนกํ วากฺยปทํ วินย ปทํ นามฯ ยตฺถ เอวรูปํ อตฺถ ปทญฺจ ธมฺม ปทญฺจ วินย ปทญฺจ กิญฺจินตฺถิฯ ตสฺส วาจา วตฺถุมตฺตสฺส เอตํนามํ โหตีติ โยชนาฯ ‘‘สมฺผํ’’ติ วุตฺตปฺปการํ นิรตฺถกวจนํฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ เตสุ วจีกเมฺมสุฯ วิสํวาทนํ นาม วิรชฺฌา ปนํฯ วิสํวาทโก นาม วิรชฺฌาปนโกฯ อตฺถํ ภญฺชติ วินาเสตีติ อตฺถ ภญฺชนโกฯ ‘‘กมฺมปถเภโท’’ติ ปฎิสนฺธิ ชนโก กมฺมปถวิเส

โสฯ ‘‘อิตโร’’ติ อตฺถ ภญฺชนกโต อโญฺญ มุสาวาโทฯ ‘‘กมฺม เมวา’’ติ ปวตฺติ วิปาก ชนกํ วจีกมฺมเมวฯ ‘‘รชานํ’’ติ ธูลีนํฯ ตาสุ สุคติ ทุคฺคตีสุ อุปฺปชฺชนฺตีติ ตทุปฺปชฺชนกานิฯ ‘‘ปถภูตตฺตา’’ติ อุปฺปตฺติมคฺคภูตตฺตาฯ ‘‘เภท ปุเรกฺขาเรนา’’ติ มิตฺตเภทปุเรกฺขาเรนฯ มิตฺตํ ภินฺทตีติ เภทโกฯ ‘‘สํกิลิฏฺฐ เจตนา’’ติ อตฺถ ปุเรกฺขาร ธมฺม ปุเรกฺขาร วินย ปุเรกฺขาร อนุสาสนิ ปุเรกฺขาร รหิตา เกวลํ เภทปุเรกฺขาร เจตนา สํกิลิฏฺฐ เจตนา นามฯ ‘‘ปเร ภิเนฺน เยวา’’ติ ปรชเน ปรชเนน มิถุเภทวเสน ภิเนฺนเยวฯ ‘‘ยํ กิญฺจี’’ติ ยํ กิญฺจิ อโกฺกสวตฺถุฯ ‘‘อยํ ปี’’ติ อยํ ผรุสวาจาปิฯ เอวํ อโกฺกสน กมฺมํปิ อโกฺกสิตพฺพสฺส ทูเร ฐิตสฺสปิ มตสฺสปิ สมฺปชฺชตีติ โยชนาฯ อนตฺถํ นิรตฺถกวาจา วตฺถุ มตฺตํ วิญฺญาเปตีติ อนตฺถวิญฺญาปนโกฯ ‘‘สจฺจโต คณฺหเนฺต เยวา’’ติ ยถา โส กเถติ, ตถา ตํ วตฺถุ อุปฺปนฺน ปุพฺพนฺติ เอวํ สจฺจโต คณฺหเนฺตเยวฯ เกจิ สจฺจโต คณฺหิตฺวา กิญฺจิ วตฺถุํ ปูชนีย ฐาเน ฐเปตฺวา โถเมนฺตา ปูเชนฺตา วนฺทนฺตา ปริหรนฺติฯ สมฺปรายิ กตฺถาย ตํ สรณํ คจฺฉนฺติฯ สพฺพเมตํ นิรตฺถกํ โหติฯ ‘‘ตทสฺสาทวเสนา’’ติ ตํ ราชกถาทึ ตตฺถ จิตฺตรตึ ลภิตฺวา อสฺสาทวเสน กเถนฺตเสฺสว กมฺมํ โหติฯ อนิจฺจ ลกฺขณ วิภาวนตฺถาย วา รตนตฺตย คุณวิภาวนตฺถาย วา ปาป ครห กลฺยาณ สมฺภาวนาย วา กเถนฺตสฺส ปน สตฺถกเมว โหตีติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห ‘‘อตฺถ ธมฺม วินย นิสฺสิตํ’’ติอาทึฯ เสสเมตฺถ กายทฺวาเร ทีปิตเมวฯ

**๑๕๐**. มโนกเมฺม ฯ ‘‘อภิฌายนฺตี’’ติ อติเรกตรํ ฌายนฺติ, จิเนฺตนฺติ, โอโลเกนฺติ วาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต ‘‘อสฺสาทมเตฺต อฐตฺวา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘พฺยาปาเทนฺตี’’ติ วิคตภาวํ อาปาเทนฺติ สมฺปาเปนฺติฯ ตญฺจ อาปาทนํ น กายวาจาหิฯ อถ โข จิเตฺตเนวาติ วุตฺตํ ‘‘จิเนฺตนฺตี’’ติฯ ‘‘ตพฺพิ ปรีตโต’’ติ สปฺปุริส ปญฺญตฺติโต วิปรีเตนฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ เตสุ มโนกเมฺมสุฯ ‘‘อิทํ มมสฺสา’’ติ อิทํ สนฺตกํ มมสนฺตกํ ภเวยฺย, อโห สาธุ วตาติ โยชนาฯ ‘‘อตฺตโน กตฺวา’’ติ อตฺตโน สนฺตกํ กตฺวาฯ ‘‘ลาภาวติเม’’ติ เอตฺถ สุลาภํ ลภนฺตีติ ลาภาฯ ‘‘อตฺตโน กเรยฺยํ’’ติ อตฺตโน สนฺตกํ กเรยฺยํฯ ปรภณฺฑํ วตฺถุ ยสฺสาติ ปรภณฺฑ วตฺถุโกฯ ‘‘วตฺถู’’ติ อารมฺมณภูตํ วตฺถุฯ ยาว น ปริณาเมติ, ตาว น กมฺมปถเภโท โหตีติ โยชนาฯ ‘‘วุตฺตเณฺหตํ อฏฺฐกถาสู’’ติ อธิกาโรฯ ‘‘อยํ’’ติ อยํ สโตฺตฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ ตสฺส สตฺตสฺสฯ ทสวตฺถุกามิจฺฉาทิฏฺฐิ นาม ‘นตฺถิทินฺนํ, นตฺถิยิฏฺฐํ, นตฺถิหุตํ’ติอาทิกา มิจฺฉาทิฏฺฐิฯ ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคเตสุ กาจิทิฏฺฐิโย นตฺถิกาทิ สภาวา โหนฺติฯ อิธ ปน ตพฺพหุลนเยน กมฺมเมวาติ วุตฺตํฯ ยถาวุโตฺตติ สมฺพโนฺธฯ คจฺฉนฺตสฺส ปุคฺคลสฺสฯ ‘‘จิตฺตุปฺปาโท’’ติ มคฺคจิตฺตุปฺปาเทฯ ‘‘ปสฺสโนฺต’’ติ ตีณิ ลกฺขณานิ ปสฺสโนฺตฯ วุโตฺตติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘นิยามํ’’ติ สมฺมตฺต นิยามํฯ อวิปรีตนิยามนฺติ อโตฺถฯ ปุน ‘‘นิยามํ’’ติ มิจฺฉตฺตนิยามํฯ วิปรีต นิยามนฺติ อโตฺถฯ ติกิจฺฉิตุํ อสกฺกุเณโยฺยติ อเตกิโจฺฉฯ เอกเนฺตน อปายคามี โหตีติ อโตฺถฯ ‘‘อปสฺสิตฺวา’’ติ ทิฏฺฐิฏฺฐานานํ อปสฺสิตฺวาฯ ‘‘มิจฺฉาธิโมกฺขมเตฺตนา’’ติ ติตฺถา จริเยสุ สทฺทหน มเตฺตนาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘สกํ อาจริยกํ’’ติ อตฺตโน อาจริยสฺส สนฺตกภูตํฯ ฐิโต ปุคฺคโลฯ อฏฺฐกถายํ วุโตฺต, ยถาห มิจฺฉตฺตติเก มิจฺฉาสภาวาติ มิจฺฉตฺตาฯ วิปากทาเน สติ, ขนฺธเภทานนฺตรเมว วิปากทานโต นิยตาฯ มิจฺฉตฺตา จ เต นิยตา จาติ มิจฺฉตฺตนิยตาฯ สมฺมาสภาวาติ สมฺมตฺตาฯ สมฺมตฺตา จ เต นิยตา จ อนนฺตรเมว ผลทาน นิยเมนาติ สมฺมตฺตนิยตาติ ฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ มิจฺฉาทิฏฺฐิยาฯ ‘‘อโจเปตฺวา’’ติ อจาเลตฺวาฯ ‘‘เอเตนา’’ติ เอเตนปิ สเทฺทนฯ ‘‘อิเมสํ’’ติ มโนกมฺมานํฯ ‘‘เอเตนา’’ติ มนสฺมึ เอวาติ วจเนนฯ ‘‘อุปฺปนฺนํ’’ติ ปริปุณฺณํฯ ‘‘อุปลกฺขณาทิวเสนา’’ติ อุปลกฺขณนย นิทสฺสนนย ปธานนยาทิวเสนฯ ‘‘อตฺถนฺตรปฺปสโงฺค โหตี’’ติ กถํ โหติฯ เอวสเทฺทน วินา ปาณาติปาต กมฺมํ กายทฺวาเร พาหุลฺล วุตฺติโต กายกมฺมํ นามาติ วุเตฺต อิทํ ลทฺธาตปโตฺต ราชกุมาโรติ วิย อุปลกฺขณนยมตฺตํฯ เตน เสสทฺวาเรสุปิ พาหุลฺล วุตฺตึ อุปสลฺลเกฺขตีติ อตฺถนฺตรปฺปสโงฺค สิยาติฯ เอวํ เสสนเยสุปิ ติฯ ‘‘อปิจา’’ติ กิญฺจิ วตฺตพฺพํ อตฺถีติ โชเตติฯ ‘‘เตสู’’ติ ปาณวธาทีสุฯ ‘‘เอกํ องฺคํ’’ติ อุปกฺก

โมติ จตุตฺถํ องฺคํฯ ‘‘ตํ สหชาตา จา’’ติ เจตนา สหชาตา จฯ เจตนา ปเกฺข ภวาติ เจตนา ปกฺขิกาฯ เจตนา วิย กายกมฺมภาวํ คจฺฉนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อโพฺพหาริกตฺตํ คจฺฉนฺตี’’ติ มโนกมฺมนฺติ โวหริตุํ อปฺปโหนกตฺตํ คจฺฉนฺตีติ อโตฺถฯ อตฺตา ปธานํ เยสํ เต อตฺตปฺปธานาฯ อภิชฺฌาทโยฯ อตฺตปฺปธานา น โหนฺติฯ เจตนา ปธานา โหนฺติฯ อิเธว เต อตฺตปฺปธานา โหนฺตีติ อโตฺถฯ ‘‘ตถา ตถา’’ติ อโหวต อิทํ มมสฺสาติอาทินา เตน เตน ปกาเรนฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ เตสุ มโนกเมฺมสุฯ ‘‘สเพฺพน สพฺพํ’’ติ ปาฏิปทิกปทเมตํฯ สพฺพปฺปการโตติ อโตฺถฯ ‘‘อิธา’’ติ มโนกมฺมฏฺฐาเนฯ ‘‘มโนกมฺม กิจฺจวิเสเสนา’’ติ อโหวต อิทํ มมสฺสาติอาทิเกน กิจฺจ วิเสเสนฯ มโนกมฺม ทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

**๑๕๑**. ‘‘เอตฺถ จ ทสนฺนํ ปี’’ติอาทีสุฯ ‘‘ตาปี’’ติ ตา ปุพฺพาปรเจตนาโยปิฯ อาทิโต ปฏฺฐาย ปวตฺตา ตาปีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ยานิปนา’’ติอาทีสุฯ เอโก เอกสฺส วทติ อหํ อิมํ สตฺตํ มาเรมิ, ตฺวํ อสุกํสตฺตํ มาเรหีติฯ เอวํ วตฺวา อุโภปิ อุปกฺกมํ กโรนฺติฯ กมฺมํ ปน อุภินฺนมฺปิ น สิชฺฌติฯ ตตฺถ อาณาปกสฺส ตฺวํ อสุกํ สตฺตํ มาเรหีติ อาณาปน กมฺมํ สเจ สิชฺฌติฯ วจีทฺวาเร ปวตฺตํ กายกมฺมนฺติ วุจฺจติฯ อิธ ปน อสิทฺธตฺตา วจีทฺวาเร ทิสฺส มานํ วจีกมฺมนฺติ วุจฺจติฯ วจีทุจฺจริต มตฺตนฺติ วุตฺตํ โหติฯ เอสนโย เสเสสุปิฯ

‘‘โทสมูเลนา’’ติอาทีสุฯ โทโส เอว มูลํ โทสมูลํฯ โทโส มูลํ มสฺสาติ โทสมูลํฯ ตํ สมฺปยุตฺต จิตฺตนฺติ ทฺวิธา อโตฺถฯ พฺยาปาโท นาม โทโส เอวฯ โส กถํ โทเสน มูเลน ชาเยยฺยาติ วุตฺตํ ‘‘ปุริโม พฺยาปาทวเชฺชหี’’ติฯ ปรโต อภิชฺฌายมฺปิ เอสนโยฯ วิภาวนิปาเฐฯ นิธิปาฐกา นาม ราชนิธิ วิธายกาฯ ตตฺถ จโณฺฑ นิคฺคเหตโพฺพติ อาคตตฺตา ทุฏฺฐนิคฺคหตฺถนฺติ วุตฺตํฯ ราชูนํ อทินฺนาทานํ โมหมูเลน ชายตีติ โยชนาฯ ‘‘พฺราหฺมณานญฺจา’’ติ สกสญฺญาย เอว ยํ กิญฺจิ หรนฺตานํ พฺราหฺมณานญฺจ กมฺมผลสมฺพนฺธาปวาทีนญฺจฯ ‘‘อาหรณํ’’ติ อทินฺนาทานวเสน หรณํฯ อวหรณนฺติ วุตฺตํ โหติฯ โย ปน โมโห ราชูนํ อุปฺปโนฺน, โย จ พฺราหฺมณานํ อุปฺปโนฺน, โย จ กมฺม ผลสมฺพนฺธา ปวาทีนํ อุปฺปโนฺนติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘โลโภ นิทานํ กมฺมานํ สมุทยายา’’ติ โลโภ กมฺมานํ สุฏฺฐุวฑฺฒนาย นิทานํ การณํ โหตีติ โยชนาฯ สญฺชาตา กงฺขาเยสํ เต สญฺชาตกงฺขาฯ ปริโต อุฏฺฐาติ เอตฺถาติ ปริยุฏฺฐานํฯ กงฺขาย ปริยุฏฺฐานํ กงฺขาปริยุฏฺฐานํฯ ชนานํ ตานิกมฺมานีติ สมฺพโนฺธฯ

อกุสลกมฺมทีปนานิฏฺฐิตาฯ

**๑๕๗**. กุสลกเมฺมฯ อยํ ปน เอวมาทีสุ สุตฺตปเทสุ อาคโตติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘เมตฺตํ กายกมฺมํ’’ติ เมตฺตาสหคตํ กายกมฺมํฯ เอวํ วจีกเมฺมปิฯ เจตนา เหตุถ กมฺมนฺติ อธิเปฺปตาฯ มโนกเมฺม ปน เจตนาปิ ยุชฺชติฯ อพฺยาปาโทปิ ยุชฺชติฯ ญาณํ อนุปริวตฺตีติ ญาณานุปริวตฺตํฯ ญาณานุปริวตฺตีติปิ ปาโฐ, โส เยวโตฺถฯ ‘‘ปทกฺขิณํ’’ติ ปวฑฺฒิตํฯ อปรํ ปริยายํ ทเสฺสติ ‘‘ยสฺมิํ ปนา’’ติอาทินาฯ ทุสฺสีลสฺส ภาโว ทุสฺสิลฺยํฯ ปาณาติปาตาทิกมฺมํฯ ‘‘ปวตฺตมาเน’’ติ กายทฺวาเร ปวตฺตมาเนฯ ‘‘ยํ ปน กุสลํ’’ติ ปาณาติ ปาตาทิโต วิรติ กุสลํ ฯ ‘‘ปวตฺตมานํ’’ติ จิเตฺต ปวตฺตมานํฯ ‘‘กิจฺจ สีเสนา’’ติ กิจฺจปฺปธาเนนฯ กิจฺจํ ปธานํ กตฺวาติ อธิปฺปาโยฯ เสสเมตฺถ กายกเมฺม สุวิเญฺญยฺยํฯ

‘‘วจีกเมฺมปิ เอเสวนโย’’ติ ยสฺมิํ ทุสฺสิเลฺย ปวตฺตมาเน วาจา อปริสุทฺธา โหติฯ วจี สํวโรภิชฺชตีติอาทินา วตฺตพฺพํฯ ‘‘อวเสสํ ปนา’’ติ ตีหิ กายกเมฺมหิ จตูหิ วจีกเมฺมหิ อวเสสํฯ ตตฺถ ‘‘ตีหิ กายกเมฺมหี’’ติ ตีหิ กายทุจฺจริต วิรติ กเมฺมหิฯ ‘‘จตูหิ วจีกเมฺมหี’’ติ จตูหิ วจีทุจฺจริต วิรติ กเมฺมหิฯ ‘‘สพฺพํปิ กลฺยาณ กมฺมํ’’ติ สพฺพมฺปิ ทานกมฺมํ, สพฺพมฺปิ ภาวนา กมฺมํ, อปจายน

กมฺมํ, เวยฺยาวจฺจกมฺมํ, ปตฺติทานกมฺมํ, ปตฺตานุโมทนากมฺมํ, ธมฺมสวน กมฺมํ, ธมฺม เทสนา กมฺมํ, สพฺพมฺปิ ทิฏฺฐิชุกมฺมํ ตีสุทฺวาเรสุ ปวตฺตมฺปิ มโนกมฺมํ นามาติ โยชนาฯ อิเมสุ ปน ทฺวีสุ ปริยาเยสุ ปจฺฉิโมเยว ปธานนฺติ สมฺพนฺธฯ ''ยาว เทวา''ติ อนฺติม ปริเจฺฉท โชตโก นิปาโตฯ มตฺถกปริเจฺฉเทนาติ อโตฺถฯ

สีลปเทฯ ''สีลยตี''ติ สมฺมา ทหติ จ อุปธาเรติ จาติ ทฺวิธา อโตฺถฯ ''สุสมาหิตานี''ติ สุปฺปติฏฺฐิตานิฯ ''อุปริเม กุสล ธเมฺม''ติ มหคฺคต โลกุตฺตร กุสลธเมฺมฯ สตฺตสุ วิสุทฺธีสุ อุปริเม จิตฺต วิสุทฺธาทิ กุสลธเมฺมฯ ''อธิกุสล ธเมฺม''ติ อธิเก โพธิปกฺขิย กุสล ธเมฺมฯ ปเรหิ ทินฺนํ, ตเทว ปตฺติํฯ สพฺพานิ ปน ตานิ ทานาทีนิ กุสลานิฯ โสเธนฺติ สปฺปุริสาชนาฯ ตานิ เอวปุญฺญา นิฯ เอกเมกํ ปุญฺญกิริยวตฺถุฯ ''อิมินา ปจฺจเยนา''ติ จีวราทิ ปจฺจเยน, อนฺนปานาทิ ปจฺจเยน, ธน ธนญฺญาทิปจฺจเยน วาฯ ''สพฺพํปิ เจตํ''ติ สพฺพมฺปิ เอตํ ทสวิธํ ปุญฺญํฯ ''หีเนน ฉเนฺทนา''ติ ยสกามตาทิวเสน หีเนน ฉเนฺทน, หีเนน จิเตฺตน, หีเนน วีริเยน, หีนาย วีมํสายฯ ''มชฺฌิเมนา''ติ ปุญฺญปฺผลกามตาทิวเสน มชฺฌิเมนฯ ''ปณีเตนา''ติ กตฺตพฺพเมวิทนฺติ อริยวํสานุ พฺรูหนวเสน ปณีเตน ฉนฺทาทินา ปวตฺติ ตํ ปณีตนฺติ โยชนาฯ ''ยสกามตายา''ติ กิตฺติ สทฺทกามตาย วา, ปริวารกามตาย วาฯ ''ปุญฺญปฺผลกามตายา''ติ ภวสมฺปตฺติ โภคสมฺปตฺติ กามตายฯ ''อริยภาวํ นิสฺสายา''ติ อิทํ ทานํ นาม อริยานํ วํโสฯ อหมฺปิ อริโยฯ ตสฺมา มยาปิ กตฺตพฺพเมวิทนฺติ เอวํ อริยภาวํ นิสฺสายาติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ ''อริโย''ติ อาจาร อริโยปิ ยุชฺชติ ทสฺสน อริโยปิฯ ตตฺถ อาจาร อริโย นาม สปฺปุริโส ปุถุชฺชน กลฺยาณโก วุจฺจติฯ ทสฺสน อริโย นาม ปรมตฺถ อริโยฯ ''ปารมิตา ทานํ''ติ สพฺพทาเนหิ อคฺคปตฺตํ มหาโพธิ สตฺตานํ ปารงฺคต ทานํฯ ตญฺหิ สพฺพ สตฺตวิโมกฺขตฺถาย ปวตฺติ ตตฺตา อคฺคปตฺตํ โหติ, ปารงฺคตํฯ ตโต อุตฺตริตรสฺส กสฺสจิทานสฺส อภาวโตฯ เสเสสุปิ ปุญฺญ กิริยวตฺถูสุฯ ''ติกทฺวยํ''ติ ปุริมาทิ หีนาทิ ติกทฺวยํฯ ''อนฺติม วตฺถุนา''ติ อนฺติม วตฺถุ อชฺฌาปชฺชเนน วาฯ ''ทุสฺสีโล นามา''ติ ทุสฺสีล ภิกฺขุ นามฯ โส หิ ยาวภิกฺขุปฺปฏิญฺญํ น วิชหิฯ ตาว ภิกฺขุ เอวฯ น สามเณโร, น คิหีฯ ตํ เจ อโญฺญ ภิกฺขุ อมูลเกน อนฺติม วตฺถุนา อนุทฺธํเสติฯ อนุทฺธํเสนฺตสฺส สงฺฆาทิ เสโสฯ โอมสวาเท ปาจิตฺติยํฯ สหเสยฺยฏฺฐาเน เตน สห อติเรก รตฺติํ สยนฺตสฺสาปิ อาปตฺติ นตฺถิฯ ตสฺมา โส ทุสฺสีล ภิกฺขุเตฺวว วตฺตโพฺพติฯ ''ปุน กมฺมวาจาย สมาทาตพฺพนฺติ นตฺถี''ติ ยถา สิกฺขํ ปจฺจกฺขนฺตสฺส สพฺพํ สมาทานํ ภิชฺชติฯ ปุน ภิกฺขุภาวํ อิจฺฉเนฺตน ปุน กมฺมวาจาย สมาทาตพฺพํ โหติฯ เอวํ ปุน กมฺมวาจาย สมาทาตพฺพนฺติ นตฺถิฯ ''อิตเรสุ ปนา''ติ ลิงฺคนาสนงฺคโต อเญฺญสุ ทณฺฑ กมฺมเงฺคสุฯ นิจฺจสีลาทีสุฯ ''ยํ นิจฺจเมว วฏฺฏตี''ติ ยํ ปาณาติปาต วิรติ สีลํ นิจฺจเมว รกฺขิตุํ วฏฺฏติฯ อนิจฺจํ น วฏฺฏติฯ กสฺมา, ปาณฆาตาทิํ กโรนฺตสฺส สพฺพกาลมฺปิ ทุจฺจริต สมฺภวโตฯ เตนาห ''อนิจฺจํ สาวชฺชํ โหตี''ติฯ ทุจฺจริตํ โหตีติ อโตฺถฯ ''ยํ นิจฺจมฺปิ วฏฺฏตี''ติ ปกติ คหฏฺฐานํ ยํ วิกาล โภชนาทิ วิรติ สีลํ นิจฺจมฺปิ วฏฺฏติฯ ''อนิจฺจมฺปิ วฏฺฏตี''ติ สมาทาน ทิวสํ อติกฺกมิตฺวา วิกาล โภชนาทิํ กโรนฺตสฺส วีติกฺกม โทโสวา ทุจฺจริต โทโส วา นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห ''สาวชฺชํ น โหตี''ติฯ ทุจฺจริตํ น โหตีติ อโตฺถฯ ตถา ทสสีลญฺจ ปกติ คหฏฺฐานํ อนิจฺจสีลํ นามาติ โยชนาฯ ''อนิจฺจสีลเมว โหตี''ติ ปกติ คหฏฺฐานํ ตํ ทสสีลํ ยาวชีวํ นิจฺจํ กตฺวา สมาทิยิตฺวา รกฺขนฺตานมฺปิ อปพฺพชิตตฺตา ปพฺพชิเตสุ ชาติ สภาเวเนว สิทฺธํ นิจฺจสีลํ นาม น โหติฯ ยาวชีวํ กตฺวา สมาทาน วเสเนว นิจฺจํ โหตีติ อธิปฺปาโยฯ ''เวสธารเณน สห สิทฺธตฺตา''ติ เอตฺถ กถํ เวสธารเณน สิทฺธํ โหตีติฯ เวสธารณํ นาม คิหิวตฺถํ ปหาย กาสาย วตฺถ ธารณํฯ กาสายวตฺถญฺจ นาม อรหตฺตธโช โหติฯ น จ อรหตฺตธชํ ธาเรนฺตสฺส สิกฺขาปทํ อสมาทิยนฺตสฺสปิ วิกาเล ภุญฺชิตุํ วฏฺฏติฯ ตถา นจฺจาทีนิ ปสฺสิตุํ, มาลาทีนิ ธาเรตุํ, อุจฺจาสยนาทีสุ วสิตุํ, ชาตรูปาทีนิ สาทิตุํฯ กสฺมา อิติ เจ, เตสญฺหิ ตํ ตํ ยถาสกํ สีลํ นิจฺจํ สุทฺธํ กตฺวา รกฺขิตุเมว วฏฺฏตีติอาทินา การณํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวาติฯ ''อปฺปนํ อปตฺตาว อธิเปฺปตา''ติ อปฺ

ปนาปตฺตานํ มหคฺคตภาวนานํ วิสุํ อุปริ วกฺขมานตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘เอเตฺถวา’’ติ อิมสฺมึ ภาวนา กเมฺม เอวฯ ‘‘เต สเญฺญวา’’ติ รตนตฺตยาทีนํ เอว จฯ คนฺตุํ อารโทฺธ คมิโกฯ อทฺธานํ ทีฆมคฺคํ คจฺฉโนฺต อทฺธิโกฯ ‘‘ปริสุเทฺธนา’’ติ ลาภสกฺการาทิ นิรเปกฺขตาย อตฺตุกฺกํ สน ปรวมฺภนาทิ รหิตตาย จ ปริสุเทฺธนฯ ‘‘หิตปฺผรณ จิเตฺตนา’’ติ มยิ กโรเนฺต อิมสฺส เอตฺตกํ หิต สุขํ ภวิสฺสตีติ เอวํ เตสํ หิตสุเขสุ ผรณ จิเตฺตนฯ เมตฺตจิเตฺตนาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อตฺตโน กิเจฺจ สุ วิยา’’ติ เอเตน เตสํ สพฺพํ กิจฺจํ อตฺตโนภารํ กโรตีติ ทีเปติฯ ‘‘สาธารณ กรณํ’’ติ อตฺตโน ปุญฺญํ ปเรสํ ทานํฯ อตฺต มนตาปเวทนิยาธุสาธูติ วจีเภทกรณํฯ ตญฺหิทินฺนญฺจานุโมทิตญฺจ ทิฎฺฐธมฺมเวทนียํ ชาตนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘โยนิโสมนสิกาเร ฐตฺวาติ เอตฺถ สิโลกาทิปกฺขิกํ อ โยนิโสมนสิการํ ชหิตฺวา สุณนฺตสฺส อิมํ ธมฺมํ สุตฺวา อตฺถรสธมฺมรสปฺปฎิสํเวที ภวิสฺสามีติ, เท เสนฺตสฺส อิมํ เทเสโนฺต ธมฺมสฺส จ สุณนฺตานญฺจ อนุคฺคหํ กริสฺสามีติ โยนิโสมนสิกาเร ฐตฺ วาฯ ลาภ สกฺการาทิ ปกฺขิโก มนสิกาโร อโยนิ โสมนสิกาโร นามฯ นิยฺยานตฺถ นิสฺสรณตฺถ ปกฺขิโก โยนิโสมนสิกาโร นามฯ นิรวชฺช กมฺมานิ นาม กสิโครกฺขาทิ กมฺมานิฯ นิรวชฺชสิปฺปา นิ นาม วฑฺฒกิสิปฺปาทีนิ เวชฺชสิปฺปาทีนิ จฯ นิรวชฺช วิชฺชาฐานานิ นาม ปรูปโรธร หิตานิ องฺควิชฺชา เวทวิชฺชา มนฺตวิชฺชาทีนิฯ ‘‘โวทาน กรณํ’’ติ วิเสเสน วิสุทฺธกรณํฯ ‘‘ตํ สภาวตฺ ตา’’ติ ทานสภาวตฺตาฯ ‘‘จาริตฺต สีลตฺตา’’ติ สปฺปุริสานํ ปกติ จาริตฺต สีลตฺตาฯ ปุน ‘‘ตํ สภาวตฺตา’’ติ ภาวนา สภาวตฺตาฯ ตถาหิ เทเสนฺตสฺส จ สุณนฺตสฺส จ เทสนาโสตานุสาเรน จิตฺตภาวนา ญาณภาวนาวหตฺตา เทสนาสวนา สภาวา โหนฺติฯ อตฺตโน ทิฎฺฐึ สยเมว อุชุํ ก โรนฺตสฺส จ ญาณภาวนา กมฺมเมวฯ ตถา ปรสฺส ธมฺมเทสนํ สุตฺวา อุชุํ กโรนฺตสฺสาปีติฯ ‘‘ธ โมฺม นาม นตฺถี’’ติ เทสนา ธโมฺม นาม นตฺถิฯ กสฺมา, ทานสีลานิ เทเสเนฺตนปิ อเนฺต ลกฺขณตฺตเยน สหสจฺจปฺปกาสนสฺส กตฺตพฺพตฺตาฯ เอเตน เทสนาสวนา อเนฺต ลกฺขณตฺตยา นุปสฺสนา ภาวนา กมฺมฎฺฐาเน ปติฎฺฐิตตฺตา ตํ สภาวา โหนฺตีติ ทเสฺสติฯ ‘‘มโนกมฺม เมวา’’ติ ปทุทฺธาโรฯ ‘‘มนสฺมึ เอวา’’ติ มโนทฺวาเร เอวฯ ‘‘กิจฺจสิทฺธิโต’’ติ อปฺปนากิจฺจสฺส สิชฺฌน โตฯ ‘‘องฺคภาวา สมฺภวโต’’ติ อปฺปนา กิจฺจสิทฺธิยํ องฺคภาวา สมฺภวโตฯ ‘‘ตญฺจภาวนา มย’’นฺติ ปทุทฺธาโรฯ ‘‘ทานาทิวเสนา’’ติ ทานสีลวเสนฯ ทานวเสน อปฺปวตฺตนโตติ อิทํ ตาว ยุชฺชติฯ สีลวเสน อปฺปวตฺตนโตติ อิทํ ปน ปาฬิยา น สเมติฯ ปาฬิยญฺหิ มหคฺคตชฺฌาเนสุปิ ปหานํ สีลํ เวรมณิ สีลนฺติอาทิ วุตฺตนฺติ โจทนาฯ ตํ ปริหรโนฺต ‘‘ยํ ปนา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘ปริยา เยน วุตฺตํ’’ติ เกนปริยาเยน วุตฺตนฺติฯ ปกติ จาริตฺตํ สีลนฺติ วุจฺจติฯ อุปฺปเนฺน จ ปฐมชฺฌาเน นี วรณานํ ปหานํ นาม ปกติจาริตฺตเมว ปกติ นิยาเมน ปวตฺตเมวฯ อิติ ปกติจาริตฺตตฺตา สีลนฺติ วุตฺตํฯ ปุน นีวรณานํ ปหานเมว เตหิ วิคมนเฎฺฐน เวรมณีติ จ, ปิทหนเฎฺฐน สํวโรติ จ, ปหาน กิจฺจํ อวิชหนเฎฺฐน อวีติกฺกโมติ จ, วุตฺตํฯ เจตนาสีลนฺติ เอตฺถ ปน ฌานสมฺปยุตฺต เจตนา เอว วุจฺจติฯ สา จ สีลชาติ กตฺตา สีลนฺติ วุตฺตาติ ทฎฺฐพฺพํฯ ‘‘อปฺปนาปตฺต’’นฺติ ปทุทฺธาโรฯ ‘‘ฌานเภเทนา’’ติ ปน วตฺตพฺพํฯ รูปาวจรกุสลญฺหิ ฌานเภเทน ปญฺจวิธํ, ฌานเมว ปน ฌาน งฺคเภเทน ปญฺจวิธนฺติฯ

กุสลกมฺมทีปนา นิฎฺฐิตาฯ

**๑๕๓**. ‘‘เอตฺถา’’ติอาทีสุฯ ‘‘ธมฺมสงฺคเห’’ติ ธมฺมสงฺคณิ ปาฬิยํฯ ‘‘ทสฺสเนนา’’ติ โสต าปตฺติ มคฺคญฺญาเณนฯ ‘‘ตํ’’ติ อุทฺธจฺจ เจตนํฯ ‘‘ภาวนายา’’ติ อุปริมคฺคตฺตยสงฺขาตาย ภา วนายฯ ปาฬิปาเฐฯ ‘‘จิตฺตุปฺปาทา’’ติ จิตฺตเจตสิกา วุจฺจนฺติฯ ‘‘สิยา’’ติ เอกเจฺจติ อเตฺถ นิ ปาต ปทํฯ อิเมสุ ฉสุ จิตฺตุปฺปาเทสุ เอกเจฺจ ฉ จิตฺตุปฺปาทา โสตาปตฺติ มเคฺคน ปหาตพฺพา, เอกเจฺจ ฉ จิตฺตุปฺปาทา ตีหิ อุปริ มเคฺคหิ ปหาตพฺพาติ อโตฺถฯ ตตฺถ ปฐมปเท ‘‘เอกเจฺจ ฉ จิตฺตุปฺปาทา’’ติ กมฺมปถปตฺตกมฺมสหชาตา ฉ จิตฺตุปฺปาทาฯ ทุติย ปเท ‘‘เอกเจฺจ ฉ จิตฺตุปฺ

ปาทา’’ติ อกมฺมปถ ปตฺตา ธมฺมิเกสุ ฐาเนสุ อสฺสาทนาภิ นนฺทาทิวเสน ปวตฺตา ฉ จิตฺตุปฺปาทาฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ ธมฺมสงฺคเหฯ ‘‘อิตรตฺถา’’ติ อิตเรสุ ภาวนาย ปหาตเพฺพสุฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ นานกฺขณิก กมฺมปจฺจยสฺสฯ ปาฬิปาเฐฯ ‘‘สหชาตา’’ติ อตฺตโน ปจฺจยุปฺปเนฺนหิ สหชาตาฯ ‘‘นานกฺขณิกา’’ติ อตฺตโน ปจฺจยุปฺปเนฺนหิ อสหชาตา อตีตกาลภูเต นานกฺขเณ ปวตฺตา ปาณาติปาตาทิ เจตนาฯ ‘‘ยทิ เอวํ’’ติ เอวํ ยทิ สิยาติ อโตฺถฯ ยทิ อุทฺธจฺจ เจตนา ทสฺสน ปเท อนุทฺธฏตฺตา ปฏิสนฺธึ นากฑฺฒตีติ วิญฺญาเยยฺยฯ เอวํ สตีติ ปาฐเสโสฯ ‘‘เจ’’ติ เจ วเทยฺยฯ ‘‘นา’’ติ น สกฺกา วตฺตุํฯ ‘‘ตสฺสา วิปากสฺสา’’ติ ตสฺสา อุทฺธจฺจ เจตนาย วิปากสฺสฯ ปาฬิปาเฐฯ ‘‘อิเมสุ ธเมฺมสุ ญาณํ’’ติ อิเม ธเมฺม อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปนฺนญฺญาณํฯ ‘‘เตสํ วิปาเก’’ติ อุทฺธจฺจ สหคตานํ วิปาเกฯ ‘‘ญาณํ’’ติ ตํ วิปากํ อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปนฺนญฺญาณํฯ ‘‘สพฺพ ทุพฺพลนฺติ จ สกฺกา วตฺตุํ’’ติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อติวิย กาฬกธมฺมตฺตา’’ติ พุทฺธาทีสุ มหเนฺตสุ ฐาเนสุ สทฺธารตนสฺส อนฺตรายํ กตฺวา ปวตฺตนโต อติเยวกณฺห ธมฺมตฺตาฯ ตสฺสา วิจิกิจฺฉา เจตนาย ปฏิสนฺธิ อากฑฺฒนมฺปิ วิญฺญาตพฺพนฺติ โยชนาฯ ‘‘สภาว วิรุทฺธตฺตา เยวา’’ติ วิจิกิจฺฉา อสนฺนิฎฺฐาน สภาวาฯ อธิโมโกฺข สนฺนิฎฺฐาน สภาโวติ เอวํ สภาว วิรุทฺธตฺตาเยวฯ

‘‘สพฺพตฺถา’’ติอาทีสุฯ ‘‘วิปจฺจตีติ วิปาเจตี’’ติ วทนฺติฯ ตํ ปน ปทรูเปน น สเมตีติ อญฺญํ อตฺถํ วทโนฺต ‘‘สพฺพมฺปิ วา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘มหาสมฺปตฺติโย สมุฎฺฐาเปตฺวา’’ติ เทวโลเก เทวสมฺปตฺติ สทิสา ทิพฺพวิมานาทิกา มหาสมฺปตฺติโย สมุฎฺฐาเปตฺวาฯ อิทํ ‘‘โอกาสํ กตฺวา’’ติ ปเท วิเสสนํฯ ตตฺถ ‘‘สุข วิปากํ’’ติ อิทํ อฎฺฐ อเหตุก วิปากานิ สนฺธาย วุตฺตํฯ รูปโลเก พฺรหฺมานํ รูปกาโย รูปาวจร กเมฺมน นิพฺพโตฺตฯ โส จ กามาวจร ธมฺม สมูโห เอวฯ เอวํ สเนฺต ตสฺมึ โลเก ปญฺจ อเหตุก วิปากานิปิ รูปาวจร กเมฺมน นิพฺพตฺตานิ สิยุนฺติ โจทนาฯ ตํ ปริหรโนฺต ‘‘รูปาวจร กุสลํหี’’ติอาทิมาหฯ ‘‘ตานี’’ติ อปายภูมิยํ อุปฺปนฺนานิ อฎฺฐ อเหตุก วิปากานิฯ ‘‘สพฺพสฺมึ กามโลเก’’ติ เอกาทสวิเธ กามโลเกฯ ‘‘เตสุ จา’’ติ เตสุ อฎฺฐ อเหตุก วิปาเกสุ จฯ ‘‘อารมฺมณนฺตเร’’ติ กสิณ นิมิตฺตาทิโต อญฺญสฺมึ อารมฺมเณฯ ‘‘นิมิตฺตา รมฺมเณ’’ติ กสิณ นิมิตฺตาทิเก นิมิตฺต ปญฺญตฺตา รมฺมเณฯ ‘‘ตานิ ปญฺจวิปากานี’’ติ จกฺขุ วิญฺญาณาทีนิ ปญฺจ อเหตุก วิปากานิ กามาวจร กุสล กมฺมเสฺสว วิปากานิ โหนฺตีติ โยชนาฯ ‘‘โสฬสก มโคฺค’’ติ โสฬสกถา มโคฺค กถาปพโนฺธฯ เอวํ ทฺวาทส กมโคฺคฯ ‘‘อเหตุกฎฺฐก’’นฺติ อเหตุก วิปากฎฺฐกํฯ สมฺมา ปกาเรน ชานาตีติ สมฺปชานํฯ ญาณํฯ สมฺปชาเนน กตนฺติ วิคฺคโหฯ น สมฺปชานกตํ อสมฺปชานกตํฯ ‘‘สทฺทหิตฺวา’’ติ เอเตน ทิฎฺฐุชุ กมฺมญาณ สมฺปตฺตึ ทีเปติฯ น หิ เตน ญาเณน อสมฺปโนฺน กมฺมญฺจ กมฺมผลญฺจ สทฺทหตีติฯ ชานิตฺวาติ วา ปาโฐ สิยาฯ ‘‘เอกเมกํ’’ติ เอกเมกํ กุสลกมฺมํฯ ‘‘กุสล สมเย’’ติ กุสล กมฺม กรณกาเลฯ กุสลุปฺปตฺติกาเล วาฯ ยสฺสเม อีทิสํ ปุญฺญํ ปสุตํฯ ตสฺสเม ภวลาโภ โภคลาโภ มิตฺตลาโภ สเพฺพลาภา เอกเนฺตน สุลาภาติ อโตฺถฯ ‘‘สุลทฺธํ’’ติ อิทํ ปุญฺญํ สุลทฺธํฯ เทเวสุ จ มนุเสฺสสุ สํสริตฺวาติ ปาฐเสโสฯ ‘‘เสเสนา’’ติ ตสฺสกมฺมสฺส วิปากาวเสเสนฯ อฎฺฐกถา ปาเฐฯ ‘‘เอกปิณฺฑปาตสฺมึ’’ติ เอกวารํ ปิณฺฑปาตทาเนฯ สํยุตฺตฎฺฐกถายํ วุตฺตํฯ ตสฺมา ยํ วุตฺตํ ‘เอกา เจตนา เอกเมว ปฏิสนฺธึ เทตี’ติ, ตํ สุวุตฺตนฺติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ปฏิปเกฺขหี’’ติ ปฏิปเกฺขหิ อกุสเลหิฯ วิเสเสน ภุสํ มุโฬฺห พฺยามุโฬฺหฯ อติวิย พฺยามุโฬฺห อติพฺยามุโฬฺหฯ อติพฺยามุฬฺหตฺตาย ปจฺจยภูตนฺติ วิคฺคโหฯ อติทุปฺปญฺญาย ปจฺจยภูตนฺติ อโตฺถฯ โส หิ เถโร วทตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อิติ กตฺวา’’ติ เอวํ มนสิกริตฺวาฯ ‘‘สนฺนิหิตปจฺจยมเตฺตนา’’ติ อาสเนฺนน สณฺฐิตปจฺจย มเตฺตนฯ ‘‘ปุพฺพปโยค ปจฺจยมเตฺตนา’’ติ วุตฺตํ โหติฯ พลวกมฺมวเสน อุปฺปนฺนตฺตา ติกฺขตรํ วิปากํฯ ยทา ปโยค รหิเตน ปจฺจยคเณน อุปฺปชฺชติ, ตทา อสงฺขาริกํ นามฯ ยทา ปโยคสหิเตน, ตทา สสงฺขาริกํ นามฯ ตตฺถ อสงฺขาริกํ ติกฺขํ นามฯ สสงฺขาริกํ มนฺทํ นามฯ ตถา ทุพฺพล กเมฺมน อุปฺปเนฺนน มนฺทวิปา

เกปิ โยเชตพฺพํฯ เอวํ ติกฺขมนฺทานํ มนฺทติกฺขตาปตฺติ นาม สิยาฯ น จ ตถา สกฺกา ภวิตุนฺติ อธิปฺปาโยฯ เอตฺถ สิยา, ยทิ ปุพฺพกมฺมวเสน อฏฺฐนฺนํ มหาวิปากานํ สงฺขารเภโท สิโทฺธ สิยา, อฏฺฐนฺนํ อเหตุก วิปากานมฺปิ โสสงฺขารเภโท สิโทฺธ ภเวยฺยฯ ตานิปิ หิ กานิจิ อสงฺขาริเกน กมฺเมน นิพฺพตฺตานิ, กานิจิ สสงฺขาริเกนาติ โจทนาฯ ตํ ปริหรโนฺต "อเหตุก วิปากานํ ปนา"ติอาทิมาหฯ "อุภยกมฺม นิพฺพตฺตนํ"ติ เตสํ สงฺขาร เภทรหิตตฺตา อสงฺขาริก กเมฺมนปิ วิโรโธ นตฺถิฯ สสงฺขาริก กเมฺมนปิ วิโรโธ นตฺถิฯ อสงฺขาริก กเมฺมนปิ นิพฺพตฺตนฺติฯ สสงฺขาริก กเมฺมนปิ นิพฺพตฺตนฺติฯ เอวํ อุภยกมฺม นิพฺพตฺตนํ ยุตฺตํฯ "อิติ อธิปฺปาโย"ติ ตสฺส เถรสฺส อธิปฺปาโยฯ "น กมฺมาคมน วเสนา"ติ กมฺมสงฺขาตสฺส จิรกาลโต อาคมน ปจฺจยสฺส วเสนฯ "อาคมนํ"ติ จ อาคจฺฉติ เอเตนาติ อาคมนนฺติ วิคฺคโหฯ "กมฺมภเว"ติ อตีเต กมฺมกรณภเวฯ "เกจนา"ติ เกจิฯ อฏฺฐสาลินิยํ ปน อาคตาติ จฯ ปฏิสมฺภิทา มเคฺค ปน ทฺวิเหตุกา วุตฺตาติ จ สมฺพโนฺธฯ อิมสฺมิํ ฐาเน ปฏิสมฺภิทา มคฺคฏฺฐกถา วจนมฺปิ วตฺตพฺพนฺติ วทโนฺต "ตตฺถ ปนา"ติอาทิมาหฯ "ตีสุขเณสู"ติ กมฺมกฺขเณ นิกนฺติกฺขเณ ปฏิสนฺธิกฺขเณติ ตีสุขเณสุฯ "ฏีกาการาปนา"ติ อภิธมฺมฏีกาการาปนฯ "สาวเสสปาโฐ"ติ ปาฬิยํ ติเหตุเกน กเมฺมน ทฺวิเหตุก ปฏิสนฺธิ, ทฺวิเหตุเกน กเมฺมน อเหตุก ปฏิสนฺธิ อวเสสา โหติฯ เอวํ อวเสส วากฺย สหิโต ปาโฐฯ สริกฺขเมว สริกฺขกํฯ กเมฺมน สริกฺขกํ สทิสํ กมฺมสริกฺขกํฯ วิปากํฯ "มหาเถเรนา"ติ สาริปุตฺต มหาเถเรนฯ เอวญฺจ กตฺวาติอาทินา ฏีกาการานํ วจนํ อุปตฺถเมฺภติฯ

กามาวจรกมฺมํ นิฏฺฐิตํฯ

**๑๕๔**. รูปาวจรกเมฺมฯ "อปฺปคุณตายา"ติ อปริจิตตายฯ อวฑฺฒตายฯ "หีเนหิ ฉนฺทาทีหี"ติ ลาภสกฺการ สิโลกาทิ สาเปกฺขตาย หีเนหิ ฉนฺทาทีหิฯ "เต ธมฺมา"ติ ฉนฺทาทโย ธมฺมาฯ ตานิ อิธ นาธิเปฺปตานิฯ กสฺมา, อุปปตฺติปฺปเภทสฺส อสาธกตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ "อิมาเน วา"ติ อิมานิ เอว ฌานานิฯ "ติวิธาสู"ติ เอกสฺมิํตเล พฺรหฺมปาริสชฺชาทิ วเสน ติวิธาสุฯ "อฏฺฐารสปฺปเภเทน วิภชิตฺวา"ติ ตีสุ หีน มชฺฌิมปณีเตสุ เอเกกสฺมิํ หีน หีนํ หีน มชฺฌิมํ หีน ปณีตนฺติอาทินา วิภเตฺตน นววิธานิ โหนฺติฯ ปุน เตสุ ตีณิ มชฺฌิมานิฯ มชฺฌิมหีนํ มชฺฌิมมชฺฌิมนฺติอาทินา วิภตฺตานิ นววิธานิ โหนฺติฯ เอวํ อฏฺฐารสเภเทน วิภชิตฺวาฯ "กมฺมทฺวารานิ นามา"ติ กมฺมปฺปวตฺติ มุขานิ นามฯ "อิเมหิ ปภาวิตตฺตา"ติ อิเมหิ ปภาเวหิ มูลการเณหิ ปภาวิตตฺตา ปวตฺตาปิตตฺตาฯ "อฏฺฐารสขตฺติยา"ติ หีนมชฺฌิมาทิเภเทน อฏฺฐารส ขตฺติยาฯ ตถา อฏฺฐารส พฺราหฺมณาทโยฯ อฏฺฐ จตฺตาลีส โคตฺตานิ นาม หีนมชฺฌิมา ทิวเสน วิภตฺตานิ โคตมโคตฺตาทีนิ อฏฺฐจตฺตาลีส โคตฺตานิฯ เตสํ จาริตฺต ปฏิปตฺติภูตานิ จรณานิปิ อฏฺฐจตฺตาลีส โหนฺตีติฯ เอตฺถ สิยาฯ ปุริม วจเน หีนาทีนิ พฺรหฺมโลเก, อฏฺฐกถา วจเนหีนาทีนิ มนุสฺสโลเกติ สาเธตพฺพํ อญฺญํ, สาธกํ อญฺญนฺติ โจทนาฯ ตํ ปริหรติ "เอเตนหี"ติอาทินาฯ "อุปลเกฺขตี"ติ ปจฺจกฺขโต ปากฏํ เอกเทสํ ทเสฺสตฺวา อปากเฏ ตาทิเสปิ ชานาเปตีติ อโตฺถฯ "สมตฺถา สมตฺถํ วา"ติ สมตฺถา สมตฺถภาวํ วาฯ "ตถา หาเนนา"ติ ตถาหิ อเนน อาจริเยนฯ อนุรุทฺธา จริเยนาติ วุตฺตํ โหติฯ นาม รูป ปริเจฺฉเท วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ สมานาเสวเน ลเทฺธ สติ, มหพฺพเล วิชฺชมาเน มหคฺคตกมฺมํ วิปากํ ชเนติฯ ตาทิสํ เหตุํ อลทฺธา อลภิตฺวา อภิญฺญา เจตนา วิปากํ น ปจฺจตีติ โยชนาฯ ตตฺถ "สมานา เสวเน"ติ ภูมิสมานตา วเสน สมานาเสวเนฯ กามชวนํ กามชวเนน สมานาเสวนํฯ รูปชวนํ รูปชวเนนฯ อรูปชวนํ อรูปชวเนนาติ ทฏฺฐพฺพํฯ เตน วุตฺตํ "สมานภูมิกโต"ติอาทิฯ ตตฺถ "ตทภาวโต"ติ ตาทิสสฺส พลวภาวสฺส อภาวโตฯ เอกวารมตฺตภูตา มหคฺคต เจตนา จฯ "สพฺพ ปถมภูตา"ติ สมาปตฺติ วีถีสุ โคตฺรภุสฺส อนนฺตเร มหคฺคต ชวนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ โลกุตฺตร มคฺคเจตนา กทาจิปิ สมานา เสวนํ น ลภติฯ เอวํ สเนฺตปิ อตฺตโน อนนฺตรโต ปฏฺฐาย ยาวชีวมฺปิ ภวนฺตเรปิ อริยผลํ ชเนติเยวฯ เอวเม

วาติ วุตฺตํ โหติฯ อิทํ ปวตฺติผลํ นาม โหติ, อิธ ปน ปฏิสนฺธิ ผลํ วิจาริตํ, ตสฺมา อสมานํ อิทํ นิทสฺสนนฺติ เจฯ วุจฺจเตฯ มคฺคเจตนา นาม ตณฺหา สหายกํ วฏฺฏคามิ กมฺมํ น โหติฯ อตณฺหา สหายกํ วิวฏฺฏคามิ กมฺมํ โหติฯ ตสฺมา ปฏิสนฺธึ น เทติฯ สเจ ปน ตํ ตณฺหา สหายกํ วฏฺฏคามิ กมฺมํ ภเวยฺยฯ ปฏิสนฺธิ กาเลปิ ผลํ ทเทยฺยฯ อสมานา เสวนตา ปมาณํ น ภเวยฺยฯ เอวํ อญฺญ การณตฺตา อสมานํ นิทสฺสนํ โหติฯ น อสมานา เสวนตายาติ ทฏฺฐพฺพํฯ ‘‘อุปจิตตฺตา’’ติ ปุนปฺปุนํ อาเสวน ลาเภน วฑฺฒิตตฺตาฯ ‘‘สา เจตนา’’ติอาทิกมฺมิกมหคฺคต เจตนา จฯ ‘‘นา’’ติ โจทนา , น สิยาติ อโตฺถฯ น จ สาปิ สมานภูมก ธมฺมโต ลทฺธา เสวนา โหติฯ เอวํ สเนฺตปิ กตตฺตา ภาวิตตฺตาติ วุตฺตํฯ ภาวิตตฺตาติ จ ปุนปฺปุนํ อาเสวน ลาเภน วฑฺฒิตตฺตา อิเจฺจวโตฺถฯ ตสฺมา วิญฺญายติ อสมานภูมิเกหิ ปุพฺพภาคปฺปวเตฺตหิ กามชวเนหิ ปรมฺปรโต ปุนปฺปุนํ ลทฺธา เสวนตาย เอว อิธ อุปจิตตฺตาติ วุตฺตนฺติฯ เตน วุตฺตํ ‘‘อุภยตฺถ ปนา’’ติอาทิฯ ตตฺถ ‘‘อุภยตฺถา’’ติ อุภเยสุ กตตฺตา อุปจิตตฺตาติ จ กตตฺตา ภาวิตตฺตาติ จ วุเตฺตสุ ปาเฐสุฯ ‘‘ปถม สมนฺนาหารโต ปฏฺฐายา’’ติ มหคฺคตชฺฌาเน อปฺปนาวีถิโต ปุเร ทฺวีสุ ปริกมฺม ภาวนา อุปจาร ภาวนาสุ ปริกมฺม ภาวนํ ภาเวนฺตสฺส ปถวี ปถวีติอาทินา ปถม สมนฺนาหารโต ปฏฺฐายฯ โลกุตฺตร มเคฺคปน ทสสุ วิปสฺสนา ญาเณสุ สพฺพปถมํ สมฺมสนญฺญาณํ ภาเวนฺตสฺส รูปํ อนิจฺจํ เวทนา อนิจฺจาติอาทินา ปถม สมนฺนาหารโต ปฏฺฐายาติ อโตฺถฯ อุปจินิตฺวาติ จ ภาเวตฺวาติ จ วเฑฺฒตฺวา อิเจฺจว อโตฺถฯ ‘‘อพฺภุณฺหา’’ติ อภินวาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อยํ วาโท’’ติ อนุรุทฺธา จริยสฺส วาโทฯ ยทิ เอวํ, อฏฺฐกถาสุ สงฺขาร ปจฺจยา วิญฺญาณ ปท นิเทฺทเสสุ อภิญฺญา เจตนา ปเนตฺถ ปรโต วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย น โหตีติ น คหิตาติ วุตฺตํฯ ตตฺถ อญฺญํ ยุตฺตํ การณํ วตฺตพฺพนฺติ, ตํ วทโนฺต ‘‘จตุตฺถชฺฌาน สมาธิสฺส ปนา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘ฏีกาการา’’ติ อภิธมฺมฏีกาการาฯ ‘‘ตสฺสา ปนา’’ติอาทิ อตฺตโนวาท ทสฺสนํฯ สาเธนฺติยา อภิญฺญา เจตนายฯ อจิตฺตกภว ปตฺถนาสหิตํ สญฺญา วิราคนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อิธา’’ติ มนุสฺส โลเกฯ

‘‘อนาคามิโน ปนา’’ติอาทีสุฯ ‘‘เอเตนา’’ติ เอเตน อตฺถ วจเนนฯ ‘‘สทฺธาธิโก’’ติ สนฺธินฺทฺริยาธิโกฯ เอวํ วีริยาธิกาทีสุปิฯ ‘‘อตฺตนา ลทฺธ สมาปตฺตีนํ’’ติ เอกสฺสปิ ปุคฺคลสฺส พหูนํ อตฺตนา ลทฺธ สมาปตฺตีนํฯ เตสุ ปุถุชฺชน โสตาปนฺน สกทาคามีสุฯ ‘‘ปุถุชฺชโน’’ติ ฌาน ลาภิ ปุถุชฺชโนฯ ‘‘นิกนฺติยาสตี’’ติ กามภวนิกนฺติยา สติฯ ‘‘อิตเร ปนา’’ติ โสตาปนฺน สกทาคามิโน ปนฯ ปริหีนชฺฌานา เอว ตตฺถ นิพฺพตฺตนฺติฯ น นิกนฺติ พเลนาติ อธิปฺปาโยฯ วิภาวนิปาเฐ ‘‘เตสํ ปี’’ติ ฌานลาภิ โสตาปนฺน สกทาคามีนมฺปิฯ อิจฺฉเนฺตน ฏีกาจริเยนฯ ตถา นิกนฺติยา สติ ปุถุชฺชนาทโย กามาวจร กมฺม พเลน กามภเวปิ นิพฺพตฺตนฺตีติ โยชนาฯ เจโตปณิธิ อิชฺฌติฯ กสฺมา, วิสุทฺธตฺตาฯ สีลวิสุทฺธตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘เต’’ติ ฌานลาภิ โสตาปนฺน สกทาคามิโนฯ องฺคุตฺตร ปาเฐฯ ‘‘สหทสฺสนุปฺปาทา’’ติ โสตาปตฺติ มคฺคญฺญาณํ ทสฺสนนฺติ วุจฺจติฯ ทสฺสนสฺส อุปฺปาทกฺขเณน สทฺธึฯ นตฺถิ ตสฺส ตํ สํโยชนนฺติปิ ปาโฐฯ ‘‘อิมํ โลกํ’’ติ อิมํ กามโลกํฯ ‘‘วิปสฺสนา นิกนฺติ ตณฺหา’’ติ เตเนว ธมฺมราเคน ตาย ธมฺม นนฺทิยาติ เอวํ วุตฺตา วิปสฺสนา สุเข นิกนฺติ ตณฺหาฯ ปจฺจเย สติ กุปฺปนฺติ นสฺสนฺตีติ กุปฺปาฯ กุปฺปา ธมฺมา เยสํ เต กุปฺป ธมฺมาฯ ‘‘ธมฺมา’’ติ มหคฺคต ธมฺมาฯ อิเม เทฺว โสตาปนฺน สกทาคามิโน สีเลสุ ปริปูรการิโน นามฯ สีลปฺปฏิ ปกฺขานํ กิเลสานํ สพฺพโส ปหีนตฺตาฯ ตสฺมา เต สีเลสุ อกุปฺป ธมฺมาติ วุจฺจนฺติฯ สมาธิสฺมึ ปน กุปฺป ธมฺมา เอวฯ ‘‘มหาพฺรเหฺมสุ น นิพฺพตฺตนฺตี’’ติ มหาพฺรหฺมตฺตํ น ลภนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘หีนชฺฌาสยตฺตา’’ติ เอตฺถ อิตฺถิโย นาม ปกติยาว หีนชฺฌาสยา โหนฺติ นีจ ฉนฺทา นีจ จิตฺตา มนฺทวีริยา มนฺทปญฺญาฯ กสฺมา, หีนลิงฺคตฺตาฯ กสฺมา จ ตา หีนลิงฺคา โหนฺติฯ ทุพฺพล กมฺมนิพฺพตฺตตฺตาฯ ทุพฺพล กมฺมนฺติ จ ปุริสตฺต ชนกํ กมฺมํ อุปาทาย วุจฺจติฯ พฺรหฺมปุโรหิตานมฺปิ สงฺคหณํ เวทิตพฺพํฯ กสฺมา, พฺรหฺมปาริสชฺชานนฺติ อฏฺฐกถา วจนสฺส เยภุยฺยวจนตฺตาฯ เตนาห ‘‘น มหาพฺรหฺมานํ’’ติฯ อิตรถา น พฺรหฺมปุโรหิตานํ น จ มหาพฺรหฺมาน

นฺติ วุตฺตํ สิยาฯ น จ ตถา สกฺกา วตฺตุํ ‘พฺรหฺมตฺตนฺติ มหาพฺรหฺมตฺต’นฺติ อิมินา วจเนน วิรุชฺฌน โตฯ อยญฺจ อโตฺถ น เกวลํ เยภุยฺยนยมเตฺตน สิโทฺธฯ อถ โข พฺยญฺชน สามตฺถิเยนาปิ สิโทฺธ ติ ทเสฺสตุํ ‘‘เตหี’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ‘‘เต’’ติ พฺรหฺมปุโรหิตาฯ สํยุตฺตปาเฐฯ ‘‘ปฏิภาตุตํ’’ติ เอตฺถ ‘‘ตํ’’ติ ตุยฺหํฯ ธมฺมีกถา ตุยฺหํ ปฏิภาตุ, ปาตุพฺภวตุฯ กเถตุ อิเจฺจว วุตฺตํ โหติ ฯ ‘‘พฺ ราหฺมณา’’ติ อภิภุํ ภิกฺขุํ อาลปติฯ ‘‘พฺรหฺมุโน’’ติ มหาพฺรหฺมุโน อตฺถายฯ เอวํ เสเสสุ ทฺวีสุฯ ‘‘เตสํ’’ติ พฺรหฺมปุโรหิตานํฯ วิภาวนิปาเฐ ‘‘อิติ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพ’’ติ ‘‘พฺรหฺมปาริสเชฺชสุ เยวา’’ติ ปุลฺลิงฺค วจนตฺตา ปุคฺคลปฺปธานํ โหติฯ นภูมิปฺปธานํฯ ตสฺมา อยมโตฺถ ยุตฺติวเสน ทฏฺฐโพฺพติฯ ‘‘ตีสุภวเคฺคสู’’ติ เวหปฺผลภูมิ ปุถุชฺชนภวโคฺค นาม โหติ รูปโลเกฯ ตโต อุปริ ปุถุชฺชนภูมิยา อภาวโตฯ อกนิฏฺฐภูมิ อริยภวโคฺค นามฯ ตตฺถ ฐิตานํ อริยานํ ตเตฺถว นิฏฺฐาน โตฯ เนวสญฺญาภูมิ โลกภวโคฺค นามฯ ตโต อุปริ โลกเสฺสว อภาวโตติฯ

กมฺมจตุกฺกานุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

**๑๕๕**. มรณุปฺปตฺติยํฯ ‘‘อายุปริมาณสฺสา’’ติ อายุกปฺปสฺสฯ ‘‘ตทุภยสฺสา’’ติ อายุ กปฺปสฺส จ กมฺมสฺส จฯ ‘‘อุปฆาตก กเมฺมนา’’ติ พลวเนฺตน ปาณาติปาตกเมฺมนฯ ‘‘ทุสฺสิมาร กลาพุราชาทีนํ วิยา’’ติ เตสํ มรณํ วิยฯ อุปโรธิตํ ขนฺธ สนฺตาน มสฺสาติ วิคฺคโหฯ ‘‘อุปโรธิ ตํ’’ติ อุปคนฺตฺวา นิโรธาปิตํฯ กมฺมํ ขิยฺยติเยวฯ เอวํ สติ, สพฺพํปิ มรณํ เอเกน กมฺมกฺขเยน สิทฺธํฯ ตสฺมา เอกํ กมฺมกฺขย มรณเมว วตฺตพฺพนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อิตเรปิ วุตฺตา’’ติ อิตรานิปิ ตีณิ มรณานิ วุตฺตานีติ โจทนาฯ วุจฺจเต ปริหาโรฯ ‘‘สรสวเสเนวา’’ติ อตฺตโน ธมฺมตาวเส เนวฯ นานา อายุ กปฺปํ วิทหนฺติ สงฺขโรนฺตีติ นานาอายุกปฺป วิธายกาฯ ‘‘สตฺตนิกาเย’’ติ สตฺต สมูเหฯ นิจฺจกาลํ ฐิติํ กโรนฺตีติ ฐิติกราฯ กทาจิ วุทฺธิํ กโรนฺติ, กทาจิ หานิํ กโรนฺตีติ วุทฺธิกรา หานิกรา จฯ ‘‘เตสํ วเสนา’’ติ เตสํ อุตุ อาหารานํ วเสนฯ ‘‘ตโยปิ เจเต’’ติ เอเตตโยปิ ฐิติ กราทโยฯ กมฺมํ วิปจฺจมานํ ทตฺวา ขิยฺยตีติ สมฺพโนฺธฯ เอเตน เอวรูเปฐาเน กมฺมํ อปฺปธานนฺติ ทีเปติฯ ‘‘ตทนุรูปํ เอวา’’ติ ตํ ทสวสฺสกาลานุ รูปํ เอวฯ ‘‘โภ คญฺจา’’ติ ธนธญฺญาทิปริโภค ญฺจฯ เตสํ อุตุอาหารานํ คติ เอเตสนฺติ ตคฺคติกาฯ เตสํ อุตุอาหารานํ คติํ อนุวตฺตนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ เตนาห ‘‘ตทนุวตฺติกา’’ติฯ สงฺขารวิทูหิ อญฺญตฺราติ สมฺพโนฺธฯ สงฺขารวิทุโน ฐเปตฺวา ติ อโตฺถฯ อิทฺธิยา ปกตาติ อิทฺธิมยาฯ ‘‘อิทฺธิยา’’ติ เทวิทฺธิยาวา ภาวนามยิทฺธิยาวาฯ วิชฺ ชาย ปกตาติ วิชฺชามยาฯ ‘‘วิชฺชายา’’ติ คนฺธาริวิชฺชายฯ อฏฺฐิ นฺหารุ มํส โลหิตาทิกา รสธาตุ โย อยนฺติ วฑฺฒนฺติ เอเตหีติ รสายนานิฯ ตานิ วิทหนฺติ เอเตหีติ รสายน วิธโยฯ นยูปเทสาฯ จิรฏฺฐิติ กตฺถาย ชีวิตํ สงฺขโรนฺติ เอเตหีติ ชีวิต สงฺขาราฯ อิทฺธิมย วิชฺชามย ชีวิต สงฺขาเรสุ จ รสายน วิธิสงฺขาเตสุ ชีวิต สงฺขาเรสุ จ วิทุโนติ สมาโสฯ ‘‘ทฺวิ สมุฏฺฐานิก รูปธเมฺมสู’’ติ อุตุ สมุฏฺฐานิก รูปธเมฺมสุ จ อาหาร สมุฏฺฐานิก รูปธเมฺมสุ จฯ ‘‘ปริณมเนฺตสู’’ติ วิปริณมเนฺตสุฯ เตนาห ‘‘ขิยฺยมาเนสู’’ติอาทิํฯ ‘‘ยาวมหนฺตํ ปีติ’’ สพฺพญฺญุพุทฺธานํ กมฺมํ วิย โกฏิปฺปตฺตวเสน อติมหนฺตมฺปิฯ ‘‘อสฺสา’’ติ กมฺมสฺสฯ ‘‘อุปเจฺฉทก มรเณปิ เนตโพฺพ’’ติ พลวเนฺต อุปเจฺฉทก กเมฺม อาคเต ยาวมหนฺตมฺปิ ชนก กมฺมํ อตฺตโน วิปากาธิฏฺฐาน วิปตฺติยา ขิยฺยติเยวฯ โส จสฺสขโย น สรเสน โหติ, อถ โข อุปเจฺฉทก กมฺม พเลน โหตีติ อิธ อุปเจฺฉทก มรณํ วิสุํ คหิ ตนฺติ เอวํ อุปเจฺฉทก มรเณปิ เนตโพฺพฯ ‘‘อกาล มรณํ’’ติ อายุกฺขยมรณาทีนิ ตีณิ มรณานิ กาลมรณานิ นาม, มรณา รหกาเล มรณานีติ วุตฺตํ โหติฯ ตโต อญฺญํ ยํ กิญฺจิ มรณํ อกาล มรณนฺติ วุจฺจติฯ เตนาห ‘‘ตญฺหิ ปวตฺตมานํ’’ติอาทิํฯ ‘‘มูลเภทโต’’ติ มูลการณปฺปเภทโตฯ ยสฺมา ปน มิลินฺท ปเญฺห วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ สนฺนิปตนฺตีติ สนฺนิปาตาฯ สนฺนิปาเตหิ อุปฺปนฺ นา สนฺนิปาติกาติ อตฺถํ สนฺธาย ‘‘สนฺนิปติตานํ’’ติ วุตฺตํฯ อถวาฯ สนฺนิปตนํ สนฺนิปาโตฯ ทฺวินฺ นํ ติณฺณํ วา โทสานํ มิสฺสกภาโวฯ สนฺนิปาเตน อุปฺปนฺนา สนฺนิปาติกาติปิ ยุชฺชติฯ ‘‘อนิสมฺ

มการีนํ’’ติ อนิสาเมตฺวา อนุปธาเรตฺวา กรณ สีลานํฯ ปวตฺตา อาพาธา วิสมปริหารชานามาติ โยชนาฯ ‘‘อตฺตนา วากตานํ ปโยคานํ’’ติ สตฺถหรณ, วิสขาทน, อุทกปาตนาทิวเสน กตานํฯ ‘‘วินาเสนฺตี’’ติ สตฺถวสฺส วาลุกวสฺสาทีนิ วสฺสาเปตฺวาวา สมุทฺท วีจิโย อุฏฺฐาเปตฺวาวา เอว รูเป มหเนฺต ภยุปทฺทเว กตฺวา วินาเสนฺติฯ ‘‘มนุสฺส ปเถ’’ติ มนุสฺส ปเทเสฯ ‘‘เต’’ติ จณฺฑา ยกฺขาฯ ‘‘ชีวิตกฺขยํ ปาเปนฺตี’’ติ มนุสฺสานํ วา โคมหิํสานํ วา เมทโลหิตานิ ปาตพฺยตฺถาย เตสุ นานาโรคนฺตร กปฺปานิ อุปฺปาเทตฺวา ชีวิตกฺขยํ ปาเปนฺตีติ อโตฺถฯ ‘‘วตฺตพฺพเมว นตฺถี’’ติ สกลํ รชฺชํ วา รฏฺฐํ วา ทีปกํ วา วินาเสนฺตีติ วุเตฺต สกลํ ชนปทํ วา นครํ วา นิคมํ วา คามํ วา ตํ ตํ ปุคฺคลํ วา วินาเสนฺตีติ วิสุํ วตฺตพฺพํ นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘สตฺถทุพฺภิกฺขโรคนฺตร กปฺปาปี’’ติ สตฺถนฺตร กโปฺป ทุพฺภิกฺขนฺตร กโปฺป โรคนฺตร กโปฺปติ อิเม ตโย อนฺตร กปฺปาปิ อิธ วตฺตพฺพาติ อโตฺถฯ เตสุ ปน โรคนฺตร กโปฺป ยกฺขา วาเฬ อมนุเสฺส โอสฺสชฺชนฺติ, เตน พหู มนุสฺสา กาลงฺกโรนฺตีติ อิมินา เอกเทเสน วุโตฺตเยวฯ ‘‘อุปปีฬโก ปฆาตกานํ กมฺมานํ วิปจฺจนวเสนา’’ติ เอตฺถ เตสํ กมฺมานํ โอกาสปฺปฏิลาเภน สตฺตสนฺตาเน สุขสนฺตานํ วิพาเธตฺวา มรณํ วา ปาเปตฺวา มรณ มตฺตํ วา ทุกฺขํ ชเนตฺวา ปีฬนญฺจ ฆาตนญฺจ อิธ วิปจฺจน นาเมน วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ วิปากํ ปน ชเนนฺตฺวา, มาวา, อิธ อปฺปมาณนฺติฯ เอตฺถ สิยาฯ อฏฺฐสุ การ เณสุ โอปกฺกมิกฏฺฐาเน ‘กุปฺปิตาหิ เทวตา สกลํ รชฺชาทิกํ อเสสํ กตฺวา วินาเสนฺตี’ติ วุตฺตํฯ ตตฺถ วินาสิตา ชนา กิํ นุ โข อตฺตโน อตฺตโน กมฺม วิปากเชหิ อาพาธน ทเณฺฑหิ วา วินสฺสนฺ ติ, อุทาหุ วิสุํ โอปกฺกมิเกหิ อาพาธน ทเณฺฑหิ วา วินสฺสนฺติฯ ยเญฺจตฺถ วุตฺตํ ‘เอวํ อกาล มรณํ อุปเจฺฉทก กมฺมุนา วา อเญฺญหิ วา อเนก สหเสฺสหิ การเณหิ โหตี’ติฯ ตตฺถ ยสฺส อุป เจฺฉทก กมฺมํ นาม นตฺถิฯ กิํ ตสฺส อเญฺญน การเณน อกาล มรณํ นาม ภเวยฺยาติฯ เอตฺถ ว เทยฺยุํ, ตสฺส อเญฺญน การเณน อกาล มรณํ นาม น ภเวยฺยฯ สเพฺพ สตฺตา กมฺมสฺสกา, กมฺม ทายาทา, กมฺมโยนี, กมฺม พนฺธู, กมฺมปฺปฏิสฺสรณาติหิ วุตฺตํติ ฯ เตสํ ตํ วาทํ ภินฺทโนฺต ‘‘เยหิ เกจิ โลเก ทิสฺสนฺตี’’ติอาทิมาหฯ ปุน ตทตฺถํ ทฬฺหํ กโรโนฺต ‘‘ยถาหา’’ติอาทิํ วทติฯ ตตฺถ ทุ วิธํ กมฺมผลํ, วิปาก ผลญฺจ นิสฺสนฺท ผลญฺจฯ ตตฺถ วิปาก ผลํ นาม วิปากกฺขนฺธา จ จกฺขุ โสต าทีนิ กฏตฺตา รูปานิ จฯ ตํ เยน ปุเพฺพ กมฺมํ กตํ, ตเสฺสว สาธารณํ โหติฯ ตสฺส สนฺตาเน เอว ปวตฺตติฯ นิสฺสนฺท ผลํ นาม ตสฺส สุขุปฺปตฺติยา วา ทุกฺขุปฺปตฺติยา วา อตฺตโน กมฺมานุภาเวน พหิทฺธา สมุฏฺฐิตานิ อิฏฺฐารมฺมณานิ วา อนิฏฺฐา รมฺมณานิ วาฯ ตํ ปน อเญฺญสมฺปิ สาธารณํ โหติฯ ตํ สนฺธาย วุตฺตํ ‘‘สกกมฺมสมุฏฺฐิตา เอวฯ ลฯ ปเรสํ สาธารณา เอวา’’ติฯ โลเก อฏฺฐ โลก ธมฺมา นาม สเพฺพ กมฺม วิปากชา เอวาติ น วตฺตพฺพาฯ อิเม จ สตฺตา สํสาเร สํสรนฺตา อฏฺฐสุโลก ธเมฺมสุ นิมฺมุชฺชนฺตา สํสรนฺติ, ตสฺมา เต วินาปิ อุปปีฬก กเมฺมน อเญฺญหิ การ เณหิ นานาทุกฺขํ ผุสนฺติเยวฯ ตถา วินาปิ อุปเจฺฉทก กเมฺมน มรณ ทุกฺขํ ปาปุณนฺติเยวฯ เตน วุตฺตํ ‘‘กเมฺมน วินา ยโตกฺโตจิ สมุฏฺฐิตา’’ติอาทิฯ

‘‘เต อุปฺปชฺชนฺตี’’ติ เต นานาโรคาทโย อุปฺปชฺชนฺติฯ ‘‘น อุปาย กุสลา วา’’ติ ตโต อตฺ ตานํ โมเจตุํ การณ กุสลา วา น โหนฺติฯ ‘‘น จ ปฏิการ กุสลา วา’’ติ อุปฺปนฺนํ โรคาทิภยํ อป เนตุํ วูปสเมตุํ ปฏิการ กเมฺมติ กิจฺฉกเมฺม กุสลา วา น โหนฺติฯ ‘‘นาปิ ปริหาร กุสลา วา’’ติ ตโต โมจนตฺถํ ปริหริตุํ เทสนฺตรํ คนฺตุํ กุสลา วา น โหนฺตีติ อโตฺถฯ เสสเมตฺถ สุวิเญฺญยฺยํฯ ‘‘โรคาทโย เอว ตํ เขเปนฺตา ปวตฺตนฺตี’’ติ กถํ เต ปุพฺพกมฺมํ เขเปนฺตีติฯ ตสฺส วิปากภูตํ ชีวิต สนฺตานํ วินาเสนฺตา เขเปนฺติฯ วินเฏฺฐหิ ชีวิต สนฺตาเน ตํ ภวํ ชเนนฺตํ ขิยฺยติ เยวาติฯ เตนาห ‘‘ยถาหี’’ติอาทิํฯ ‘‘กมฺมสฺสปิ ตเถวา’’ติ ตเถว ปุพฺพกมฺมสฺสปิ ติณเคฺค อุสฺสาว พินฺทุเสฺสว ปริ ทุพฺพลตา สิทฺธา โหติฯ ชีวิเต ปริกฺขีเณ ตํ ภวํ ชเนนฺตสฺส ปุพฺพกมฺมสฺสปิ ปริกฺขีณตฺตาฯ ‘‘เอวเญฺจตํ’’ติ เอตํ กมฺมปฺปฏิ สํยุตฺต วจนํ อิธ อเมฺหหิ วุตฺตนเยน สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํฯ สพฺพํ ปุ เพฺพกตเหตุทิฏฺฐิ นาม สพฺพํ สุขํ วา ทุกฺขํ วา สุจริตํ วา ทุจฺจริตํ วา ปุพฺพภเว อตฺตนา กเตน

ปุพฺพกมฺมเหตุนา เอว อุปฺปชฺชตีติ เอวํ ปวตฺตา ทิฏฺฐิฯ ‘‘ยํ กิญฺจายํ’’ติ ยํ กิญฺจิ อยํฯ มหาโพธิสตฺตานํ อธิมุตฺติกาลงฺกริยา นาม อิธ เม จิรกาลํ ฐิตสฺส ปารมิปูรณ กิจฺจํ นตฺถิ, อิทาเนว อิโต จวิตฺวา มนุสฺสโลเก อุปฺปชฺชิสฺสามิ, อุปรุชฺฌตุ เม อิทํ ชีวิตนฺติ อธิมุญฺจิตฺวา ทพฺพํ มนสิกริตฺวา กาลงฺกริยาฯ ‘‘สยเมว สตฺถํ อาหริตฺวา’’ติ สยเมว อตฺตโน คีวํ สเตฺถน หนิตฺวาติ อโตฺถฯ ‘‘เอเตฺถวา’’ติ อกาลมรเณ เอวฯ

‘‘ตถา จา’’ติอาทีสุฯ ‘‘สมาปตฺติ ลาภีนํ’’ติ นิทฺธารเณภุมฺม วจนํฯ ‘‘ชีวิต สมสีสีนํ’’ติ อรหตฺต มคฺคํ ลภิตฺวา มคฺคปจฺจเวกฺขนวีถิ เอว มรณาสนฺนวีถึ กตฺวา ปรินิพฺพานตฺตา สมํ สีสํ เอเตสนฺติ สมสีสิโนฯ ‘‘สมํ สีสํ’’ติ ชีวิต สนฺตาน ปริยเนฺตน สมํ วฏฺฏทุกฺข สนฺตาน ปริยนฺตํ วุจฺจติฯ ‘‘สเพฺพสํ ปี’’ติ สเพฺพสมฺปิ ขีณาสวานํฯ ‘‘อิมํ สุตฺตปทํ’’ติ มหาปรินิพฺพานสุเตฺต อาคตํ สุตฺตปทํฯ ‘‘เต’’ติ เต วาทิโนฯ ‘‘เตนา’’ติ เตน วาทวจเนนฯ กฺริยมโนธาตุ นาม ปญฺจทฺวาราวชฺชนํฯ กฺริยาเหตุกมโน วิญฺญาณธาตุ นาม หสิตุปฺปาทจิตฺตํฯ ‘‘อสฺสา’’ติ ปรินิพฺพายนฺตสฺส พุทฺธสฺสฯ ‘‘น สเมติ เยวา’’ติ สนฺตึ อนุปาทิเสสํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวาติ เอตฺถ ปรินิพฺพาน ชวเนหิ อารมฺมณํ กตฺวาติ วุเตฺตปิ น สเมติเยวฯ เตนาห ‘‘ตถาหี’’ติอาทิํฯ ‘‘ภวงฺคํ โอตริตฺวา ปรินิพฺพายตี’’ติ เอตฺถ ปรินิพฺพาน จุติจิตฺตเมว ภวงฺคนฺติ วุตฺตํฯ จุติจิตฺตนฺติ จ ภวนฺตรํ คจฺฉนฺตเสฺสว วุจฺจติฯ อิธ ปน โวหาร มตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ วิภาวนิปาเฐฯ จุติปริโยสานานํ มรณาสนฺน จิตฺตานํฯ ยถา ปน พุทฺธานํ ภควนฺตานํ ยาวชีวํ อุปฺปนฺนํ มหาภวงฺคจิตฺตํ กมฺมกมฺมนิมิตฺตาทโย อารมฺมณํ กโรติเยวฯ ตถา ปรินิพฺพาน จุติจิตฺตํ ปีติ อาห ‘‘น หี’’ติอาทิํฯ นนุ มรณกาเล กมฺมกมฺมนิมิตฺตาทีนํ คหณํ นาม ภวนฺตร คมนตฺถาย โหติ, พุทฺธา จ ภวนฺตรํ น คจฺฉนฺติฯ ตสฺมา ‘‘น หิฯ ลฯ น กโรตี’’ติ อิทํ น ยุตฺตนฺติฯ โน น ยุตฺตํฯ ภวนฺตร คมนตฺถายาติ อิทํ ชวเนหิ คหเณ ทฏฺฐพฺพํฯ อิธ ปน จุติจิเตฺตน คหเณติ ทเสฺสโนฺต ‘‘นจฺจุติยาคหิตานี’’ติ อาทิมาหฯ ‘‘กมฺมสิทฺธิยา’’ติ กมฺมสิชฺฌนตฺถาย ฯ‘‘เอตฺถ จา’’ติอาทีสุฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ โสณเตฺถร ปิตุโนฯ ‘‘กมฺมพเลนา’’ติอาทีสุฯ ‘‘อเญฺญนปิ การณ พเลนา’’ติ อาจิณฺณภาวาทิเกน การณพเลนฯ คตินิมิตฺตํ ปน กมฺมพเลเนวาติ ยุตฺตํ สิยาฯ ‘‘ตโถปฏฺฐิตํ’’ติ อนฺติมวีถิโต ปุเพฺพ พหูสุวีถีสุ อุปฏฺฐิตปฺปการนฺติอโตฺถฯ ปาปปกฺขิเยสุ ทุคฺคตินิมิเตฺตสุฯ กลฺยาณปกฺขิยานิ สคฺคนิมิตฺตานิฯ ธมฺมาโสกรโญฺญ มรณกาเล ปาปปกฺขิยานํ อุปฏฺฐานํ กตฺถจิ สีหฬฏฺคเนฺถ วุตฺตํฯ

สกลํ ปถวิํ ภุตฺวา,  
ทตฺวา โกฏิสตํ ธนํ;  
อเนฺต อฑฺฒามลกมตฺตสฺส;  
อโสโก อิสฺสรํ คโต; ติ จ;  
อโสโก โสก มาคโต; ติ จ;

‘‘ตํ’’ติ วิปจฺจมานกํ กมฺมํฯ ‘‘นิยามก สหการิ ปจฺจยภูตา’’ติ เอตฺถ ยถา นาวายํ นิยามโก นาม นาวํ อิจฺฉิตทิสาภิมุขํ นิยาเมติ, นิโยเชติฯ ตถา อยํ ตณฺหาปิ ภวนิกนฺติ หุตฺวา จิตฺตสนฺตานํ คนฺตพฺพภวาภิมุขํ นิยาเมติ, นิโยเชติฯ กมฺมสฺส จ อจฺจายตฺต สหายภาเวน สหการี ปจฺจโย โหตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ ‘‘กุสลากุสล กมฺมนิมิตฺตานิ วา’’ติ อญฺญานิ กุสลา กุสลกมฺมนิมิตฺตานิ วาฯ ‘‘ตทุปตฺถมฺภิกา’’ติ ตสฺส กมฺมสฺส อุปตฺถมฺภิกาฯ ‘‘นิมิตฺตสฺสาทคธิตํ’’ติ มุขนิมิตฺตาทีสุ อสฺสาเทนฺตํ คิชฺฌนฺตํฯ ‘‘ติฏฺฐมานํ ติฏฺฐตี’’ติ ติฏฺฐมานํ หุตฺวา ติฏฺฐติฯ อมุญฺจิตฺวา ติฏฺฐตีติ วุตฺตํ โหติฯ อนฺพุยญฺชนํ นาม ปิยสาตรูโป กถิตลปิตาทิ กฺริยาวิเสโสฯ ‘‘อสฺส ปุคฺคลสฺสา’’ติ อาสนฺน มรณสฺส ปุคฺคลสฺสฯ อฏฺฐกถา ปาเฐฯ ‘‘กิเลส พลวินามิตํ’’ติ อวิชฺชา ตณฺหาทีนํ กิเลสานํ พเลน วินามิตํฯ ปฏิจฺฉาทิกา อาทีน วา ยสฺสาติ วิคฺคโหฯ ‘‘ตํ’’ติ จิตฺตสนฺตานํฯ

‘‘ตสฺมึ’’ติ กมฺมาทิวิสเยฯ อฏฺฐกถาย น สเมติฯ ตสฺมึ วิสเยติหิ ตตฺถ วุตฺตํฯ น วุตฺตํ ตสฺมึ ภเวติฯ ‘‘ตสฺมึ วุตฺตา นํ’’ติ ตสฺมึ ‘เยภูเยฺยน ภวนฺตเร ฉ ทฺวารคฺคหิตํ’ติ ฐาเน ฏีกาสุ วุตฺตานํฯ ตํ สทิส ชวนุปฺปตฺติ นาม กมฺมกรณกาเล ปวตฺต ชวเนหิ สทิสานํ อิทานิ ชวนานํ อุปฺปตฺติฯ ภวปฺปฏิจฺฉนฺนญฺจ กมฺมํ อปากฏญฺจ กมฺมํ น ตถา อุปฏฺฐาติฯ เกวลํ อตฺตานํ อภินวกรณ วเสน ทฺวารปตฺตํ หุตฺวา อุปฏฺฐาตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘วิสีท ปตฺตา’’ติ วิสญฺญีภาเวน วิรูปํ หุตฺวา สีทน ปตฺตาฯ ‘‘ตพฺพิปรีเตน ปาปกมฺม พหุลาปิ วตฺตพฺพา’’ติ เตปิวิสีทนฺตเร อาวุธ หตฺถา ปาณฆาตํ กโรนฺตา คณฺหถพนฺธถาติ อุโคฺฆสนฺตา ทุฏฺฐจิตฺตา โหนฺตีติอาทินา วตฺตพฺพาฯ อฏฺฐกถา ปาเฐสุฯ อุกฺขิโตฺต อสิ ยสฺสาติ อุกฺขิตฺตา สิโกฯ ปตฺทนฺติ วิชฺฌนฺติ เอเตนาติ ปโตทนํฯ ปาชนทโณฺฑฯ ตสฺส อเคฺค กตา สูจิ ปโตทน สูจิฯ ‘‘ปโตทน ทุกฺขํ’’ติ วิชฺฌน ทุกฺขํฯ กถํ ปน อุกฺขิตฺตาสิกาทิภาเวน อุปฏฺฐานํ กมฺมุปฏฺฐานํ นาม โหติฯ กถญฺจ ตํ ปฏิสนฺธิยา อารมฺมณภาวํ อุเปตีติ อาห ‘‘โส จา’’ติอาทิํฯ อุปฺปชฺชมานานํ สตฺตานํฯ ‘‘อิตเรสํ ปนา’’ติ รูปารูป ภเวสุ อุปฺปชฺชมานานํ ปนฯ ‘‘ปริปุณฺณํ กตฺวา’’ติ ตทารมฺมณ ปริโยสานายวา สุทฺธาย วา ชวนวีถิยาติ เอวํ ปริปุณฺณํ กตฺวาฯ อยํ ปน ภวงฺคาวสาเน จุติจิตฺตุปฺปตฺติ นาม อฏฺฐกถาสุ นตฺถิฯ ยญฺจ ภวงฺคํ โอตริตฺวา ปรินิพฺพายตีติอาทิ ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตํฯ ตตฺถปิ ‘‘ภวงฺคํ’’ติ จุติจิตฺตเมว ฏีกาสุ วเณฺณนฺติฯ ตสฺมา ‘‘ภวงฺคกฺขเยวา’’ติ อิทํ กถํ ยุเชฺชยฺยาติ อาห ‘‘เอตฺถ จา’’ติอาทิํฯ อนุรูปํ เสตีติ อนุสโยฯ อนุพโนฺธ หุตฺวา เสตีติ อนุสโยฯ อนุ อนุ วา เสตีติ อนุสโยฯ เอตฺถ จ อนุสโย นาม ชวนสหชาโต น โหติฯ อิธ จ อนุสย นาเมน วุตฺตํฯ นานาชวน สหชาตา จ อวิชฺชา ตณฺหา ปฏิสนฺธิยา วิเสส ปจฺจยา โหเนฺตวฯ กถํ ตา อิธ คหิตา สิยุนฺติ อาห ‘‘เอตฺถ จา’’ติอาทิํฯ เอวํ สเนฺต อวิชฺชา ปริกฺขิเตฺตน ตณฺหามูลเกนาติ วุเตฺตสุ สุฏฺฐุ ยุชฺชติฯ อนุสเยหิ สห ชวนสหชาตานมฺปิ ลทฺธตฺตาฯ ตสฺมา อิธ อนุสย วจนํ น ยุตฺตนฺติ โจทนาฯ ยุตฺตเมวาติ ทเสฺสโนฺต ‘‘อปิ จา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘ปริยตฺตา’’ติ สมตฺตาฯ ‘‘โส ปี’’ติ ผสฺสาทิ ธมฺม สมูโหปิ ฯ‘‘ตถา รูปาเยวา’’ติ อคฺคมเคฺคน อปฺปหีน รูปาเยว, อนุสยภูตาเยวาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ตํ’’ติ จิตฺต สนฺตานํฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ ตทุภยสฺมิํฯ กถํ ตํ ตตฺถ ขิปนฺตีติ อาห ‘‘ตสฺมึ’’ติอาทิํฯ ‘‘วิชานนธาตุยา’’ติ วิญฺญาณ ธาตุยาฯ สงฺกนฺตา นาม นตฺถิฯ ยตฺถ ยตฺถ อุปฺปชฺชนฺติฯ ตตฺถ ตเตฺถว ภิชฺชนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ กุโต มรณกาเล สงฺกนฺตา นาม อตฺถิ วิชฺชนฺตีติ โยชนาฯ เอวํ สเนฺต อิทํ วจนํ อนมตคฺคิย สุเตฺตน วิรุทฺธํ สิยาติฯ น วิรุทฺธํฯ อิทญฺหิ อภิธมฺม วจนํ, มุขฺยวจนํ, อนมตคฺคิย สุตฺตํ ปน สุตฺตนฺต วจนํ ปริยาย วจนนฺติ ทเสฺสโนฺต ‘‘ยญฺจา’’ติอาทิมาหฯ ปริยาเยน วุตฺตนฺติ วตฺวา ตํ ปริยายํ ทเสฺสติ ‘‘เยสญฺหี’’ติอาทินาฯ ‘‘โส’’ติ โส ปุคฺคโลฯ ‘‘เตสํ’’ติ อวิชฺชา ตณฺหา สงฺขารานญฺจ ปฏิสนฺธิ นาม รูป ธมฺมานญฺจฯ ‘‘เหตุปฺผลสมฺพเนฺธน ภวนฺตรํ สนฺธาวติ สํสรตีติ วุจฺจตี’’ติ ปุเพฺพ กมฺมกรณกาเลปิ เต อวิชฺชา ตณฺหา สงฺขารา เอว โส สโตฺตติ วุจฺจนฺติฯ ปจฺฉา เตสํ ผลภูตายํ ปฏิสนฺธิยา ปาตุภวนกาเลปิ สาปฏิสนฺธิ เอว โส สโตฺตติ วุจฺจติฯ มเชฺฌ ธมฺมปฺปพโนฺธปิ โส สโตฺตติ วุจฺจติฯ เอวํ เหตุธเมฺมหิ สทฺธิํ ผลธเมฺม เอกํ สตฺตํ กโรนฺตสฺส เหตุปฺผล สมฺพโนฺธ โหติฯ เอวํ เหตุปฺผล สมฺพเนฺธน โส เอว กมฺมํ กโรติฯ เตน กเมฺมน โส เอว ภวนฺตรํ สนฺธาวติ สํสรตีติ วุจฺจติฯ เอตฺถ จ อนมตโคฺค ยํ ภิกฺขเวฯ ลฯ อวิชฺชานีวรณานํ สตฺตานํติ เอวํ สตฺตโวหาเรน วุตฺตตฺตา สาธมฺมเทสนา ปริยายเทสนา โหติฯ ปริยายเทสนตฺตา จ สนฺธาวตํ สํสรตนฺติ ปริยาโยปิ สิชฺฌติฯ ยสฺสํ ปน ธมฺม เทสนายํ ธมฺมเทสนาติ วจนานุ รูปํ ธมฺมเมว เทเสติ, น สตฺตํ, น ปุคฺคลํฯ อยํ ธมฺมเทสนา เอว มุขฺยเทสนา นาม โหติฯ ตตฺถ เทสิต ธมฺมา ปน ปกติกาเลปิ เทสนฺตรํ กาลนฺตรํ ขณนฺตรํ สงฺกนฺตา นาม นตฺถิฯ ยตฺถ ยตฺถ อุปฺปนฺนา, ตตฺถ ตเตฺถว ภิชฺชนฺติฯ ขยวยํ คจฺฉนฺติฯ เตน วุตฺตํ ‘น หิ อุปฺปนฺนุปฺปนฺนา ธมฺมาฯ ลฯ สงฺกนฺตา นาม อตฺถี’ติฯ ปฏิโฆโส จ, ปทีโป จ, มุทฺทา จฯ อาทิสเทฺทน ปฏิพิมฺพจฺฉายา จ, พีชสงฺขาโร จ, ปาฏิโภโค จ, พาลกุมาร สรีเรสุ อุปยุตฺตา วิชฺชาสิโปฺปสธา จาติ เอวํ อฏฺฐ

กถา ยํ อาคตานิ นิทสฺสนานิ สงฺคยฺหนฺติฯ ‘‘นิทสฺสนา’’นีติ จ อุปมาโย วุจฺจนฺติฯ ตตฺถ ‘‘ปฏิโฆโส’’ติ คมฺภีรเลณ ทฺวาเร ฐตฺวา สทฺทํ กโรนฺตสฺส อโนฺตเลเณ ปฏิโฆโส ปวตฺตติฯ ตตฺถ ทฺวาเร อุปฺปโนฺน มูลสโทฺท อโนฺตเลณํ น คจฺฉติ, อุปฺปนฺนฏฺฐาเน เอว นิรุชฺฌติฯ ปฏิโฆโส จ ตโต อาคโต น โหติฯ น จ วินา มูลสทฺท + ปจฺจเยน อญฺญโต ปวตฺตติฯ มูลสทฺทปจฺจยา เอว ตตฺถ ปวตฺตตีติฯ ตตฺถ มูลสโทฺท วิย อตีต กมฺมํฯ ปฏิโฆโส วิย อนนฺตเร ปฏิสนฺธิฯ เอสนโย ปทีป มุทฺทา ปฏิพิมฺพจฺฉายาสุฯ ตตฺถ ‘‘ปทีโป’’ติ ปถมํ เอกํ ปทีปํ ชาเลตฺวา เตน อญฺญํ ปทีปสตมฺปิ ปทีป สหสฺสมฺปิ ชาเลติฯ ‘‘มุทฺทา’’ติ ลญฺฉนเลขาฯ ตตฺถ เอเกน ลญฺฉนกฺขเนฺธน, เตน ลญฺฉนเลขาสตมฺปิ ลญฺฉนเลขา สหสฺสมฺปิ กโรติฯ ‘‘ปฏิพิมฺพจฺฉายา’’ติ ปสเนฺนสุ อาทาสปเฏฺฏสุวา อุทเกสุวา อุปฺปนฺนา สรีรจฺฉายาฯ เอเตหิ นิทสฺสเนหิ ผลํ นาม เหตุโต อาคตํ น โหติฯ เหตุนา จ วินา น สิชฺฌตีติ เอตฺตกมตฺถํ ทีเปติฯ ‘‘พีชสงฺขาโร’’ติ กาลนฺตเร อุปฺปเนฺนสุ ปุปฺผผเลสุ อิจฺฉิตวณฺณ คนฺธรสปาตุภาวตฺถาย โรปนกาเล อมฺพพีชาทีสุ อิจฺฉิตวณฺณ คนฺธรสธาตูนํ ปริภาวนาฯ ตตฺถ ตปฺปจฺจยา กาลนฺตเร ปุปฺผผเลสุ อุปฺปเนฺนสุ เตวณฺณคนฺธรสา ปาตุพฺภวนฺติฯ ‘‘ปาฏิโภโค’’ติ กิญฺจิ อตฺถํ สาเธตุํ ปรสฺส สนฺติเก อิณํ คเณฺหนฺตสฺส ตวธนํ สํวจฺฉเรน วุฑฺฒิยา สห ทสฺสามิ, สเจ นทเทยฺยํฯ อสุกํ นาม มมเขตฺตํ วา วตฺถุํวา ตุยฺหํ โหตูติ ปฏิญฺญารูปนํฯ ตตฺถ ตปฺปจฺจยา ธนํ ลภิตฺวา ตํ อตฺถญฺจ สาเธติฯ กาเล สมฺปเตฺต วุฑฺฒิยา สห อิณญฺจ โสเธติฯ ‘‘วิชฺชาสิโปฺปสธา’’ติ โลเก ปุตฺตเก ยาวชีวํ หิตตฺถาย ทหรกาเล กิญฺจิ วิชฺชํวา สิปฺปํวา สิกฺขาเปนฺติฯ ยาวชีวํ ขรโรคานํ อนุปฺปาทตฺถาย ทหรกาเล โอชวนฺตํ กิญฺจิ โอสธํ วา อโชฺฌหาเรนฺติฯ ตตฺถ ตปฺปจฺจยา ปุตฺตานํ ยาวชีวํ หิตปฺปฏิลาโภ วา ตาทิสานํ โรคานํ อนุปฺปาโท วา โหติเยวฯ เอเตหิ ยถา กาลนฺตเร อสเนฺตสุเยว ปาฏิโภคาทีสุ มูลกเมฺมสุ ปุพฺพภาเค กตปจฺจยา เอว ปจฺฉา อตฺถ สาธนาทีนิ สิชฺฌนฺติฯ ตถา กุสลา กุสล กมฺมานิ กตฺวา กาลนฺตเร เตสุ อสเนฺตสุปิ ปุเพฺพ กตตฺตา เอว ปจฺฉา ปฏิสนฺธาทีนิ ผลานิ ปาตุพฺภวนฺตีติ ทีเปติฯ เตนวุตฺตํ ‘‘ปฏิโฆส ปทีปมุทฺทาทีนิ เจตฺถ นิทสฺสนานี’’ติฯ ‘‘กมฺมทุพฺพลภาเวนา’’ติ ตทา ชีวิตินฺทฺริยสฺส ทุพฺพลตฺตา กมฺมมฺปิ ทุพฺพลเมว โหตีติ กตฺวา วุตฺตํฯ กามเญฺจตฺถ อฏฺฐกถายํ วตฺวา ทสฺสิตํ, ตถาปิ สมฺภวตีติ สมฺพโนฺธฯ ตตฺถ ‘‘ตํ ปี’’ติ คตินิมิตฺตมฺปิฯ ‘‘ตถา จวนฺตานํ’’ติ ทิพฺพรถาทีนิ คตินิมิตฺตํ กตฺวา จวนฺตานํฯ ‘‘ทยฺหมานกาเยนา’’ติ อิตฺถมฺภูตลกฺขเณ กรณวจนํฯ คาถายํฯ ปญฺจทฺวาเร ปฏิสนฺธิกมฺมํ วินา ทฺวิโคจเร สิยาติ โยชนาฯ ตตฺถ ‘‘ทฺวิโคจเร’’ติ กมฺมนิมิตฺต คตินิมิตฺตภูเต ทฺวิโคจเรฯ ตตฺถ ปญฺจทฺวาเร ปฏิสนฺธิ นาม ปญฺจทฺวาริก มรณาสนฺน วีถิจิตฺตานํ อเนฺต จ วนฺตานํ ปฏิสนฺธิฯ สาปิ คตินิมิตฺตภูเต โคจเร สิยาติ วุเตฺต ปญฺจทฺวาริก วีถิจิตฺตานิ ปญฺจารมฺมณภูตานิ คตินิมิตฺตานิ อารมฺมณํ กโรนฺตีติปิ สิทฺธํ โหติฯ เอวญฺจ สติฯ เตสํ วีถิจิตฺตานํ อเนฺต อจวิตฺวา ตทนุพนฺธก มโนทฺวาริกวีถิจิเตฺตหิปิ กทาจิ เกสญฺจิ จ วนํ นนสมฺภวตีติ สกฺกา วตฺตุํฯ เตสุ ปน อนุพนฺธก วีถีสุ อตีตคฺคหณ สมุทายคฺคหเณหิ จ วนฺตานํ อตีตานิปิ คตินิมิตฺตานิ ลพฺภนฺติฯ วตฺถุคฺคหณนามคฺคหเณหิ จ วนฺตานํ ธมฺมา รมฺมณํปิ ลพฺภติเยวฯ ตสฺมา ยํ วุตฺตํ อาจริเยน กามาวจร ปฏิสนฺธิยา ฉ ทฺวารคฺคหิตํ กมฺมนิมิตฺตํ คตินิมิตฺตญฺจ ปจฺจุปฺปนฺนมตีตา รมฺมณํ อุปลพฺภตีติฯ ตํ สุวุตฺตเมวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ ยํ ปน ‘ตเมว ตโถปฏฺฐิตํ อารมฺมณํ อารพฺภ จิตฺตสนฺตานํ อภิณฺหํ ปวตฺตตี’ติ เอวํ อนฺติมวีถิโต ปุพฺพภาเค พหูนํ วีถิวารานํ ปวตฺตนํ อาจริเยน วุตฺตํฯ ตํ ตโถปฏฺฐิตํ คตินิมิตฺตํ อารพฺภาติปิ ลทฺธุํ วฏฺฏติเยวฯ เอวญฺจสติ, คตินิมิตฺตํปิ อตีตํ ลพฺภตีติ ทเสฺสตุํ ‘‘ยทาปนา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘สนฺตติ วเสนา’’ติ สนฺตติ ปจฺจุปฺปนฺน วเสนฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ คตินิมิตฺตสฺสฯ เยภุเยฺยน วุโตฺต, น สพฺพสงฺคาหิเกน วุโตฺตติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘มโนทฺวาริก มรณาสนฺน ชวนานํปิ อิจฺฉิตพฺพตฺตา’’ติ ปุเรชาตปจฺจย ภาเวน อิจฺฉิตพฺพตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ตทนุพนฺธายา’’ติ ตานิ มโนทฺวาริ กมรณาสนฺน ชวนานิ อนุคตายฯ ‘‘ปฏิสนฺธิยาปิ สมฺภวโต’’ติ

ตสฺส ปุเรชาต ปจฺจยสฺส ปฏิสนฺธิยาปิ ปุเรชาต ปจฺจยตา สมฺภวโตฯ นนุ เถเรน ภินฺทิตฺวา อวุตฺตปิ ภินฺทิตเพฺพ สติ, ภินฺทนเมว ยุตฺตนฺติ เจฯ น ยุตฺตํฯ กสฺมา, กมฺมนิมิตฺเตน สมานคติกตฺตาฯ เตนาห ''นจตํ''ติอาทิํฯ วิภาวนิยํ ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพํติ วตฺวา อปเรปน อวิเสสโตว วเณฺณนฺตีติ อปเรวาโทปิ วุโตฺตฯ ตตฺถ ''อวิเสสโต วเณฺณนฺตี''ติ อภินฺทิตฺวาว วเณฺณนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ ปุน ตํ อปเรวาทํ อสมฺปฏิจฺฉโนฺต ''อฏฺฐกถายํ ปนา''ติอาทิมาหฯ อิธ ปน ตํ อปเรวาทํ ปคฺคณฺหโนฺต ปุน ''ยญฺจ ตตฺถา''ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ''ตทารมฺมณายา''ติ ตํ คตินิมิตฺตารมฺมณายฯ ''เตสํ วจนํ''ติ อปเรสํ วจนํฯ ''อญฺญตฺร อวิจารณายา''ติ กสฺมา วุตฺตํฯ นนุ อฏฺฐกถายํ ปนาติอาทิ สพฺพํ วิจารณา วจนเมว โหตีติฯ สจฺจํ ยถา ทิฏฺฐปาฐวเสน, สาวเสส ปาฐภาวํ ปน น วิจาเรติเยวฯ ตสฺมา ''อญฺญตฺร อวิจารณายา''ติ วุตฺตํฯ เอตฺถ สิยาฯ อฏฺฐกถาปาโฐ สาวเสโส โหตุ, มูลฏีกาปาโฐ ปน มโนทฺวาเร เยวาติ นิยเมตฺวา วุตฺตตฺตา กถํ สาวเสโส สิยาติฯ นิยเมตฺวา วุโตฺตปิ อิธ อธิเปฺปตเตฺถ อปริปุเณฺณ สาวเสโส เอว โหตีติฯ เตน วุตฺตํ ''อญฺญํ การณํ นตฺถิ อญฺญตฺร อวิจารณายา''ติฯ ''ปจฺจุปฺปนฺนมตีตํ''ติอาทีสุฯ ตทารมฺมณาวสานาย ปญฺจทฺวาริก ชวนวีถิยา จ วนํ โหตีติ โยชนาฯ เอวํ อปรตฺถปิฯ พลวเนฺตปิ สติฯ ตทารมฺมณาวสานาย เอว วีถิยาฯ ''วุตฺตตฺตา ปนา''ติ อฏฺฐกถายํ เอว วุตฺตตฺตา ปนฯ ''ปุริมภาเค เอวา''ติ ปญฺจทฺวาริก อนฺติม วีถิโต ปุพฺพภาเค เอวฯ ''ตาหี''ติ เทยฺยธมฺมวตฺถูหิฯ ''ยถาตํ''ติ ตํ อตฺถชาตํ กตมํ วิยาติ อโตฺถฯ ''อิโต''ติ มนุสฺส ภวโตฯ นิมิตฺต สทิสํ สทฺทํ วณฺณนฺติ สมฺพโนฺธฯ ''นฏฺฐจการํ''ติ ปติตจการํฯ อฏฺฐกถาปาเฐ ญาตกา มาตาทโย ปญฺจทฺวาเร อุปสํหรนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ ''ตวตฺถายา''ติ ตวอตฺถายฯ ''จีนปฏโสมารปฏาทิวเสนา''ติ จีนรเฏฺฐ ปวโตฺต ปโฏ จีนปโฏฯ ตถา โสมารปเฏฺฐปิฯ ''ตานี''ติ รสโผฏฺฐพฺพานิฯ โผฏฺฐพฺพํ ปน อญฺญํปิ ยุชฺชเตวฯ อตฺถิทานีติ มนสิกตตฺตา ปจฺจุปฺปนฺนภูตานีติ วุตฺตํฯ ''อรูปีนํ''ติ อรูปพฺรหฺมานํฯ ''เต''ติ อรูปิโนฯ ''ตานี''ติ เหฏฺฐิมชฺฌานานิฯ วิสฺสฏฺฐํ ลทฺธฌานํ เยสํ เต วิสฺสฏฺฐชฺฌานาฯ ''ตโตเยว จา''ติ วิสฺสฏฺฐชฺฌานตฺตาเยว จฯ อากญฺฌิตํ มานสํ จิตฺตํ เอเตสนฺติ วิคฺคโหฯ อิทญฺจ เหตุวิเสสน ปทํฯ อากญฺฌิตมานสตฺตา กามภเว อุปฺปชฺชมานานนฺติ ทีเปติฯ เตสํ อรูปีนํฯ ''อญฺญํ ทุพฺพล กมฺมํ''ติ อุปจารชฺฌานกมฺมโต อญฺญํ ติเหตุโกมกํ กมฺมํฯ ''เตสํ''ติ รูปโลกโต จ วนฺตานํฯ ''สโต''ติ สนฺตสฺส สมานสฺสฯ ''อุปตฺถมฺภเน การณํ นตฺถี''ติ อิทํ อุปจารชฺฌาน กมฺมสฺส ครุก กมฺมคติกตฺตา วุตฺตํฯ เอกนฺต ครุกกมฺมภูตํปิ ปน มหคฺคตชฺฌาน กมฺมํ นาม นานานิกนฺติ พเลน ปฏิพาหียมานํ ปฏิสนฺธิํ น เทติเยวฯ อุปจารชฺฌาน กเมฺม วตฺตพฺพํ นตฺถีติ ทฏฺฐพฺพํฯ ''ตาทิสานี''ติ ตถา รูปานิ ทฺวิเหตุโกมก กมฺมานิ เตสํ โอกาสํ น ลภนฺติฯ นีวรณานํ สุฏฺฐุวิกฺขมฺภิตตฺตาเยวฯ ''เยนา''ติ เยน ฉนฺทาทีนํ ปวตฺติ การเณนฯ ''นานากมฺมานิ ปี''ติ อุปจารชฺฌาน กมฺมโต อญฺญานิ ปจฺจุปฺปนฺน กมฺมานิปิ อตีตภเวสุ กตานิ อปรปริยาย กมฺมานิปิฯ ''เยน จา''ติ เยน นานากมฺมานมฺปิ โอกาส ลาภการเณน จฯ ''เต''ติ รูปี พฺรหฺมาโนฯ ''วุตฺตนเยเน วา''ติ สุฏฺฐุวิกฺขมฺภิตนีวรณานํ เตสํ อปฺปนา ปตฺตชฺฌานวิเสเสน [ ยสฺมา ปนาติอาทินา จ ] ปริภาวิต จิตฺตสนฺตานตฺตา'ติ จ วุตฺตนเยเนวฯ ''ตํ การณํ''ติ อเหตุก ปฏิสนฺธิยา อภาว การณํฯ ปรมฺปร ภเวสุจ วีถิมุตฺตจิตฺตานํ ปวตฺตาการํ ทเสฺสตุนฺติ สมฺพโนฺธฯ ''ยถา ตานิเยว โอสธานี''ติ โลเก เอกํ โอสธํ ลภิตฺวาตํ เทวสิกํ ภุญฺชติฯ เอโกปถมทิวเส ภุญฺชนฺตํ ทิสฺวา กตมํ นาม ตฺวํ โอสธํ ภุญฺชสีติ ปุจฺฉิฯ อิทํ นาม โอสธํ ภุญฺชามีติ วทติฯ ปุนทิวเสสุปิ โอสธํ ภุญฺชนฺตํ ทิสฺวา ตเถว ปุจฺฉิฯ ตเมว โอสธํ ภุญฺชามีติ วทติฯ ตตฺถ ''ตเมว โอสธํ''ติ ยํ ปถมทิวเส โอสธํ ตยาจ ปุจฺฉิตํฯ มยา จ กถิตํฯ ตเมว อชฺช ภุญฺชามีติ อโตฺถฯ ตตฺถ ปน ปถมทิวเส ภุตฺตํ โอสธํ อญฺญํฯ อชฺช ภุตฺตํ อญฺญํฯ ตํสทิสํ ปน อญฺญํปิ ตเมวาติ โลเก โวหรนฺติ ตานิเยว โอสธานิ ภุญฺชามีติฯ เอวํ อิธปิ ตสฺสทิเส ตโพฺพหาโร ทฏฺฐโพฺพฯ ''ตสฺมิํ''ติ ภวงฺคจิเตฺตฯ อวตฺตมาเนน อุปปตฺติภโว โอจฺฉิชฺชติฯ วตฺตมาเนน น โอจฺฉิชฺชติฯ ตสฺ

มา ตสฺส อุปฺปตฺติ ภวสฺส อโนเจฺฉท องฺคตฺถาย การณตฺตา ภวงฺคนฺติ วุจฺจตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อุปฺปตฺติ ภโว’’ติ จ กมฺมชกฺขนฺธสนฺตานํ วุจฺจติฯ ‘‘ปรสมเย’’ติ อุเจฺฉท ทิฏฺฐีนํ วาเทฯ ‘‘วฏฺฏมูลานี’’ติ อวิชฺชาตณฺหา วุจฺจนฺติฯ วฏฺฏมูลานิ สุฏฺฐุอุจฺฉิชฺชนฺติ เอตฺถาติ วิคฺคโหฯ ‘‘ยสฺส อตฺถายา’’ติ สอุปาทิเสสาทิกสฺส นิพฺพานสฺส ปฏิลาภตฺถายฯ ‘‘ปฏฺฐปียนฺตี’’ติ ปวตฺตาปียนฺติฯ ปชฺชนฺติ ปาปุณนฺติ อริยา ชนา เอตฺถาติ ปทํฯ ปรโต สมนฺติปเท อนุปาทิเสสสฺส คยฺหมานตฺตา อิธ สอุปาทิเสสนฺติ วุตฺตํฯ พุชฺฌนฺตีติ พุธาฯ สุฏฺฐุ สทฺธิํ อุจฺฉินฺนํ สิเนหพนฺธนํ เยหิ เต สุสมุจฺฉินฺนสิเนหพนฺธนาฯ กถญฺจ สุฏฺฐุอุจฺฉินฺนํ, เกหิ จ สทฺธิํ อุจฺฉินฺนนฺติอาห ‘‘อนุสยมตฺตํ ปี’’ติอาทิํฯ ‘‘เสสกิเลเสหี’’ติ ตณฺหาสิเนห พนฺธนโต อวเสส กิเลเสหิฯ ‘‘อธิสยิตํ’’ติ วิกฺขมฺภิตุํปิ อสกฺกุเณยฺยํ หุตฺวา อติเรกตรํ สยิตํฯ ‘‘อธิคมาวหํ’’ติ อธิคโม วุจฺจติ นววิโธ โลกุตฺตร ธมฺโมฯ ตํ อาวหตีติ อธิคมาวหํฯ ‘‘สีลํ’’ติ จตุปาริสุทฺธิสีลํฯ ‘‘ธุตงฺคํ’’ติ เตรสธุตงฺคํฯ เสสเมตฺถ สุวิเญฺญยฺยํฯ

วีถิมุตฺตสงฺคหทีปนิยาอนุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

# ๖. รูปสงฺคหอนุทีปนา

**๑๕๖**. รูปสงฺคเห ฯ ‘‘จิตฺตเจตสิเก’’ติ จิตฺตเจตสิก ธมฺมฯ ‘‘ทฺวีหิ ปเภทปฺปวตฺตีหี’’ติ ทฺวีหิ ปเภทสงฺคหปวตฺติ สงฺคเหหิฯ ‘‘เย วตฺตนฺตี’’ติ เย ธมฺมา วตฺตนฺติ ปวตฺตนฺติฯ ‘‘เอตฺตาวตา’’ติ เอตฺตเกน ‘ตตฺถ วุตฺตาภิธมฺมตฺถา’ติอาทิเกน วจนกฺกเมนฯ นิปาตํ อิจฺฉนฺตา เอตฺตเกหิ ปญฺจหิ ปริเจฺฉเทหีติ วเณฺณนฺติฯ วจนวิปลฺลาสํ อิจฺฉนฺตาติปิ ยุชฺชติฯ ‘‘สมุฏฺฐาตี’’ติ สุฏฺฐุ อุฏฺฐาติ, ปาตุพฺภวติ, วิชฺชมานตํ คจฺฉติฯ ‘‘กมฺมาที’’ติ กมฺมาทิปจฺจโยฯ ‘‘ปิณฺฑี’’ติ เอกคฺฆนตา วุจฺจติฯ อุปาทาย มหนฺตานิ เอว หุตฺวาติ สมฺพนฺโธฯ อินฺทฺริยพทฺธสนฺตานํ สตฺตสนฺตานํฯ อชฺฌตฺต สนฺตานํติปิ วุจฺจติฯ ‘‘วิสํวาทกเฎฺฐนา’’ติ วิราธกเฎฺฐนฯ ภูตญฺจ อภูตํ กตฺวา อภูตญฺจ ภูตํ กตฺวา สนฺทสฺสกเฎฺฐนาติ วุตฺตํ โหติฯ ภูตวชฺชปฺปฏิจฺฉาทนกมฺมํ มหามายา นามฯ มายํ กโรนฺตีติ มายาการาฯ อาวิสนํ นาม สตฺตานํ สรีเรสุ อาวิสนํฯ คหณํ นาม สตฺตานํ อตฺตโนวสํ วตฺตาปนํฯ ตทุภยํ กโรนฺตา กตฺถ ฐตฺวา กโรนฺติฯ อโนฺตวาฐตฺวา กโรนฺติ, พหิวา ฐตฺวา กโรนฺตีติ ปากติเกหิ มนุเสฺสหิ ชานิตุํ ปสฺสิตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา อจิเนฺตยฺยฎฺฐานํ นามฯ ‘‘วญฺจกเฎฺฐนา’’ติ เอตา ปกติยา อติทุพฺพณฺณํ อตฺตานํ เทวจฺฉราวณฺณํ กตฺวา วเญฺจนฺติฯ วสนรุกฺขคุมฺพํปิ ทิพฺพวิมานํ กตฺวา วเญฺจนฺติฯ เอวรูเปน วญฺจกเฎฺฐนฯ ‘‘เตเนวเฎฺฐนา’’ติ วิสํวาทกฎฺฐาทินา ติวิเธเนว อเตฺถนฯ ตานิปิหิ อสตฺตภูตํเยว อตฺตานํ สโตฺตติ วิสํวาเทนฺติฯ อรุกฺขํเยว อตฺตานํ รุโกฺขติ วิสํวาเทนฺติฯ อนิฎฺฐํ, อกนฺตํ, อมนาปํเยว อตฺตานํ อิโฎฺฐ, กโนฺต, มนาโปติ วเญฺจนฺติ, ตถา สหชาตานญฺจ เตสํ อญฺญมญฺญสฺส อโนฺต วา ติฎฺฐนฺติฯ อุทาหุพหิวาติฎฺฐนฺตีติ ชานิตุํ ปสฺสิตุํ อสกฺกุเณยฺยํ ฐานํ โหตีติฯ ‘‘อุภยตฺถปี’’ติ มายาการาทิ มหาภูเตสุ จ ปถวิยาทิมหาภูเตสุ จฯ ‘‘อภูตานี’’ติ อสนฺตานิ, อสจฺจานิ ฯ‘‘อพฺภุตานี’’ติ อจฺฉริยกมฺมานิฯ ‘‘อิมสฺมึ ปาเฐ’’ติ จตุนฺนํ มหาภูตานนฺติ เอวํ สมฺพนฺธ ปทสหิเต ปาเฐฯ อญฺญตฺถ ปน อุปาทารูปํ อนุปาทารูปนฺติอาทีสุ ยการ วิรโห ทิโฎฺฐติ อธิปฺปาโยฯ ธาตูนํ อเนกตฺถตฺตา ‘‘ปถยติ ปกฺขายตี’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘ปุถู’’ติ ปาฎิปทิกปทํฯ ตเมว ชาตเตฺถ นิรุตฺตินเยน ปถวีติ สิทฺธนฺติ ทเสฺสตุํ ‘‘ปุถุมหนฺตี’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ปกาเรน ถวียตีติ อเตฺถ ปถวีติ อิทํ อุชุกเมวฯ ‘‘อาเปตี’’ติ พฺยาเปติฯ ‘‘อปฺปายตี’’ติ ภุสํ ปายติ, วเฑฺฒติฯ เตนาห ‘‘สุฎฺฐุ พฺรูเหตี’’ติอาทึฯ นิสานตฺถวเสเนว ปริปาจนโตฺถปิ ลพฺภตีติ อาห ‘‘ปริปาเจติวา’’ติฯ ‘‘สมีเรตี’’ติ สุฎฺฐุ อีเรติ กเมฺปติฯ วายติ วหตีติ วาโย อตฺถาติสฺสย นเยนฯ ‘‘วิตฺถมฺภนํ’’ติ วิวิเธน อากาเรน ภูตสงฺฆาฎานํ ถมฺภนํ วหนํ อภินีหรณํฯ กกฺขฬตา นาม ขรตา ผรุสตาฯ สหชาตรูปานํ ปติฎฺฐานตฺถาย ถทฺธตา ถูลตาฯ สา เสสภูเตสุ นตฺถีติ อาห ‘‘เสสภูตตฺตยํ อุปาทายา’’ติฯ ‘‘อนวฎฺฐานตา’’ติ เอตฺถ อวฎฺฐานํ นาม อจลฎฺฐานํฯ น อวฎฺฐานนฺติ อนวฎฺฐานํฯ จลนนฺติ วุตฺตํ โหติฯ เตนาห ‘‘มุทุภูตาปี’’ติอาทึฯ อาพนฺธกํ นาม อาพนฺธิตเพฺพ วตฺถุมฺหิ มุทุมฺหิ สติ, ทฬฺหํ น พนฺธติฯ ถเทฺธสติ, ทฬฺหํ พนฺธตีติ อิทํ โลกโตว สิทฺธนฺติ อาห ‘‘อาพนฺธิตพฺพายา’’ติอาทึฯ ‘‘ตพฺภาวํ’’ติ ปริณตภาวํฯ ‘‘ปริปาจกตา ทสฺสนโต’’ติ เหมเนฺต อโชฺฌหฎาหารานํ สุฎฺฐุปริปาจกตา ทสฺสนโตติ วทนฺติฯ อุสติ ทหตีติ อุณฺหํฯ ‘‘ทหตี’’ติ จ อุณฺหเตโชปิ อุณฺหภาเวน ทหติ, สีตเตโชปิ สีตภาเวน ทหติฯ อุเณฺหน ผุฎฺฐํ วตฺถุ อุณฺหตฺตํ คจฺฉติ, สีเตน ผุฎฺฐํ วตฺถุ สีตตฺตํ คจฺฉติฯ ยญฺจ อุณฺหตฺตํ คจฺฉติ, ตํ อุณฺหเตโช อุณฺหภาเวน ทหตินามฯ ยญฺจ สีตตฺตํ คจฺฉติ, ตํ สีตเตโช สีตภาเวน ทหตินามฯ เอวํ สีตเตโชปิ อุสติทหตีติ อเตฺถน อุณฺหตฺต ลกฺขโณนาม โหตีติฯ เอวํสเนฺต นีเลนวเณฺณน ผุฎฺฐํ วตฺถุ นีลํ โหติฯ ปีเตน ผุฎฺฐํ ปีตํ โหติฯ นีลํปิ ปีตํปิ ตํ วตฺถุํ ทหตินามาติ เจฯ นีเลน วเณฺณน ผุฎฺฐํนาม นตฺถิฯ ตถา ปีเตน ฯ กสฺมา, นีลาทีนํ อุปาทารูปานํ ผุสน กิจฺจา ภาวโตฯ สมฺมิสฺสิตํ นาม โหติฯ น จ สมฺมิสฺสนมเตฺตน ทหติฯ ผุสโนฺต เอว ทหติฯ ผุสนฺตานํปิ ปถวิวาตานํ ทหนกิจฺจํ นตฺถิฯ ปริปาจนกิจฺจํ นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ สเจ ฆนถเทฺธ สิลาถเมฺภ วิตฺถมฺภนํ

อตฺถิ, สกโล สิลาถโมฺภ กปฺปาสปิจุคุโฬหวิย สิถิโล จ ลหุโก จ ภเวยฺยฯ นจ ภวติฯ ตสฺมา ตตฺถ วิตฺถมฺภนํ นตฺถีติ อธิปฺปาเยน "โส ปน ฆนถทฺเธสุ สิลาถมฺภาทีสุ น ลพฺภตี"ติ โจเทติฯ ตตฺถ ปน วิตฺถมฺภนํ ลพฺภมานํ อธิมตฺเตน น ลพฺภติ, สหชาตภูตานํ อุปตฺถมฺภนมตฺเตน ลพฺภตีติ ทเสฺสโนฺต "นา"ติ วตฺวา "ตตฺถหี"ติอาทิมาหฯ ตตฺถ "วหตี"ติ ถทฺธภกฺขฬ กิจฺจํ วหติฯ

ปสาทรูเปสุฯ "สมวิสมํ"ติ สมฏฺฐานญฺจ วิสมฏฺฐานญฺจ, สมเทสญฺจ วิสมเทสญฺจ, สมปถญฺจ วิสมปถญฺจาติ เอวมาทิํ สมวิสมํฯ "อาจิกฺขตี"ติ อาจิกฺขนฺตํ วิย ตํ ชานน กิจฺจํ สมฺปาเทติฯ เตนาห "สมวิสมชานนสฺส ตํ มูลกตฺตา"ติฯ "อนิราภรณโต"ติ อปฺปฏิกฺขิปนโตฯ "ตํ วา"ติ รูปํ วาฯ สุณนฺติ ชนาฯ สุยฺยนฺติ ชเนหิฯ เอวํ ฆายนฺตีติอาทีสุฯ "ชีวิต นิมิตฺตํ"ติ ชีวิตปฺปวตฺติการณภูโตฯ "นินฺนตายา"ติ วิสยวิสยีภาวูปคมเนน นินฺนตายฯ "ชีวิตวุตฺติ สมฺปาทกตฺตา"ติ นานาวจีเภทวจีกมฺมปฺปวตฺตเนนาติ อธิปฺปาโยฯ อิเม ปน ปญฺจ จกฺขุ ปสาทาทโยติ สมฺพโนฺธฯ "ทฏฺฐุกามตา"ติ รูปตณฺหา วุจฺจติฯ อาทิสเทฺทน โสตุกามตา ฆายิตุกามตา สายิตุกามตา ผุสิตุกามตาโย สงฺคยฺหนฺติฯ อตฺถโต สทฺทตณฺหา คนฺธตณฺหา รสตณฺหา โผฏฺฐพฺพตณฺหา เอวฯ "นิทานํ"ติ การณํฯ ทฏฺฐุกามตาทโย นิทาน มสฺสาติ วิคฺคโหฯ กุสลากุสลกมฺมํฯ สมุฏฺฐาติ เอเตนาติ สมุฏฺฐานํฯ กมฺมเมวฯ ทฏฺฐุกามตาทินิทานกมฺมํ สมุฏฺฐานํ เยสนฺติ สมาโสฯ ปถวิอาทีนิ ภูตานิฯ เตสํ ปสาโท ลกฺขณํ เอเตสนฺติ วิคฺคโหฯ ทุติย วิกเปฺปฯ รูปาทีนํ ปญฺจารมฺมณานํ อภิฆาตํ อรหตีติ รูปาทิอภิฆาตารโหฯ ภูตานํ ปสาโท ภูตปฺปสาโทฯ โส ลกฺขณํ เอเตสนฺติ วิคฺคโหฯ จกฺขุ อูกาสิรปฺปมาเณ ทิฏฺฐ มณฺฑเล ติฏฺฐตีติ สมฺพโนฺธฯ "ทิฏฺฐมณฺฑเล"ติ มหาชเนหิ ปกติ จกฺขุนา ทิเฏฺฐ ปสนฺนมณฺฑเลฯ เตลํ สตฺตปิจุปฏลานิ พฺยาเปตฺวา ติฏฺฐติวิยาติ โยชนาฯ "โสตพิลํ" นาม โสตกูโปฯ "องฺคุลิเวฐนา" นาม องฺคุลิมุทฺทิกาฯ "อุปจิตตนฺตมฺพโลมํ"ติ ราสีกตญฺจ วิรฬญฺจ ตมฺพโลหวณฺณญฺจ สุขุมโลมํฯ อุปจิตํ ราสีกตํ ตนฺตมฺพโลมํ เอตฺถาติ วิคฺคโหฯ "อชปทสณฺฐานํ"ติ อชสฺส ปาเทน อกฺกนฺตปทสณฺฐานวนฺตํฯ "อุปฺปลทลํ" นาม อุปฺปลปณฺณํฯ อุปฺปลทลสฺส อคฺคสณฺฐานวนฺตํฯ "วฏฺฏิ" นาม อิธ มนุสฺสานํ สรีราการสณฺฐิตา อายตปิณฺฑิฯ "สุกฺขจมฺมานิ จ ฐเปตฺวา"ติ สมฺพโนฺธฯ เต ปน ปญฺจปฺปสาทาฯ สมฺทีรณํ จญฺจลนํฯ "ยถาตํ"ติ กตมํ วิย ตํฯ อิเม ปสาทา วิจิตฺตา, กถํวิจิตฺตาติ อาห "อญฺญมญฺญํ อสทิสา"ติฯ กถํ อสทิสาติ อาห "เตหี"ติอาทิํฯ

โคจรรูเปสุฯ "วณฺณวิเสสํ"ติ วณฺณวิเสสตฺถํฯ วณฺณวิการนฺติ วุตฺตํ โหติฯ หทเย คโต ปวโตฺต ภาโว หทยงฺคตภาโวฯ "ภาโว"ติ จ อธิปฺปาโย วุจฺจติฯ ตํ ปกาเสติ, มุเข วณฺณวิการํ ทิสฺวา อยํ เม ตุสฺสติ, อยํ เม รุจฺจติ, อยํ เม กุปฺปติ, อยํ โสมนสฺสิโต, อยํ โทมนสฺสิโตติ เอวํ ชานนปจฺจยตฺตาฯ "ปกติยา ปี"ติ วณฺณวิเสสํ อนาปชฺชิตฺวาปีติ อธิปฺปาโยฯ "ยํ กิญฺจิทพฺพํ"ติ สวิญฺญาณกวตฺถุํฯ สมวิสมํ ปุเพฺพ ปกาสิตํฯ ตํ ตํ อตฺถํ วา อาจิกฺขติ ตํ สุตฺวา ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส ชานนโตฯ อตฺตโน วตฺถุํ วา อาจิกฺขติ ตํ สุตฺวา ตสฺส วตฺถุสฺสปิ ชานนโตฯ "อตฺตโน วตฺถุํ สูเจตี"ติ อิธ อิทํ นาม อตฺถีติ ปกาเสติฯ "ผุสียตี"ติ ผุสิตฺวา วิชานียติฯ "ตํ"ติ ผุสนํฯ "ตสฺสา"ติ อาโปธาตุยาฯ "ทฺรวตาวา"ติ อทฺทตินฺตรสตาวาฯ ผุสิตฺวา คยฺหติ, สา จ อาโปธาตุ สิยาติ โจเทติฯ วุจฺจเต ปริหาโรฯ เอวํ ปน น ลพฺภติ, ตสฺมา สา เตโชเยวฯ น อาโปติฯ เอตฺถ เอวํ อลพฺภมานาปิ สาสีตตา อาโปเยว, น เตโชฯ กสฺมา, อาปสฺสปิ สีตุณฺหวเสน ทุวิธตา สมฺภวโต ฯ ตสฺมิญฺหิ โลหรเส อุณฺหตา อุณฺหอาโป, สีตวตฺถูสุ สีตตา สีตอาโปติ เจฯ เอวํ ปน สติ เตโช นาม นตฺถีติ อาปชฺชตีติ ปริหาโรฯ "สห อปฺปวตฺตนโต"ติ เอกโต อปฺปวตฺตนโตฯ "โอรปารานํ วิยา"ติ นทิยํ ตีรํ นาม อิทํ โอริมตีรํ, อิทํ ปาริมนฺติ นิยมโต นตฺถิฯ ยตฺถ สยํ ติฏฺฐติ, ตํ โอริมนฺติ, อิตรํ ปาริมนฺติ โวหรติฯ เอวํ โอรปารานํ อนวฏฺฐานํ โหตีติฯ เอตฺถ จ "สีตุณฺหานํ สห อปฺปวตฺตนโต"ติ เอเตน ยทิ เต สห ปวเตฺตยฺยุํฯ ตตฺถ สีตตา อาโปนาม,

อุณฺหตา เตโชนามาติ วตฺตพฺพา สิยุํฯ น ปน เต สห ปวตฺตนฺติ, ตสฺมา ตถา น วตฺตพฺพา โหนฺตีติ ทเสฺสติฯ น น วตฺตพฺพาฯ กสฺมา, อุณฺหเตเชน ยุตฺตตฺตา อาโป อุณฺหตฺตเมว คจฺฉติฯ ยถา ตํ อุณฺหเตเชน ยุตฺตา ปถวีปิ วาโยปิ อุณฺหตฺตเมว คจฺฉนฺตีติฯ ตสฺมา เต สห น ปวตฺตนฺติฯ สห อปฺปวเตฺตสุปิ เตสุ อญฺญตฺถ สีตวตฺถูสุ สีตตา อาโปนามาติ วตฺตพฺพเมว โหตีติ โจทนาฯ เอวํ สเนฺต ตสฺมิํ โลหรเส สเพฺพปิ รูปธมฺมา อุณฺหตฺตํ คจฺฉนฺตีติ สเพฺพปิ เตโชภาวํ ปาปุณนฺติฯ ‘อุณฺหตฺต ลกฺขโณ เตโช’ติหิ วุตฺตํฯ ยทิ จ สีตวตฺถูสุ สีตภาโว นาม สิยาฯ ตตฺถปิ เตน ยุตฺตา สเพฺพปิ รูปธมฺมา สีตตํ คจฺฉนฺติเยวฯ ตตฺถปิ ตวมติยา สเพฺพปิ อาโปภาวํ ปาปุณนฺติฯ น ปน สกฺกา ตถา ภวิตุํฯ น หิ เอวรูปํ ลกฺขณญฺญถตฺตํ นาม เตสํ อตฺถิฯ ภาวญฺญถตฺตเมว อตฺถิฯ ตตฺถ ‘‘ลกฺขณญฺญถตฺตํ’’ นาม ปถวี อาโปภาวํ คจฺฉติฯ อาโป ปถวิภาวํ คจฺฉตีติอาทิฯ ‘‘ภาวญฺญถตฺตํ’’ นาม ปถวี กทาจิ กกฺขฬา โหติฯ กทาจิ มุทุกาฯ อาโป กทาจิ อาพนฺธนมโตฺต โหติฯ กทาจิ ปคฺฆรณโกฯ เตโช กทาจิ อุโณฺห, กทาจิ สีโตฯ วาโย กทาจิ วิตฺถมฺภนมโตฺต, กทาจิ สมุทีรโณติฯ เอวํ เอกเมกสฺสา ธาตุยา ติกฺข มนฺท โอมตฺตาธิมตฺตวเสน กฺริยาสงฺกนฺติ นาม อตฺถีติฯ ตสฺมา ยํ วุตฺตํ ‘อุณฺหเตเชน ยุโตฺตหิ อาโป อุณฺหตฺตเมว คจฺฉติ, ยถา ตํ อุณฺหเตเชน ยุตฺตา ปถวีปิ วาโยปิ อุณฺหตฺตเมว คจฺฉนฺตี’ติฯ ตํ ลกฺขณญฺญถตฺตวจนํ โหติฯ น ยุชฺชติฯ น หิ อุณฺหเตเชน ยุตฺตา สเพฺพเตธมฺมา อุณฺหตฺตํ คจฺฉนฺติฯ อตฺตโน อตฺตโน สภาวํ น วิชหนฺติฯ ตถาหิ ตสฺมิํ ปกฺกุถิเต สนฺตเตฺต โลหรเส ภาโว อุณฺหตฺตํ น คจฺฉติฯ อาพนฺธน สภาวํ วา ปคฺฆรณ สภาวํ วา น วิชหติฯ ยทิ อุณฺหตฺตํ คเจฺฉยฺย, ตํ สภาวํ วิชเหยฺยฯ เอวํสติ, ตสฺมิํ โลหรเส อาพนฺธนากาโร วา ปคฺฆรณากาโร วา น ปญฺญาเยยฺยฯ สเพฺพรูป ธมฺมา วิกฺกิเรยฺยุํฯ วิกฺกิริตฺวา อนฺตรธาเรยฺยุํฯ น จ น ปญฺญายติฯ นาปิ วิกฺกิรนฺติฯ โนจ ตตฺถ อาพนฺธนากาโร อุณฺหตฺตํ คจฺฉติฯ อโญฺญหิ อาพนฺธนากาโร, อญฺญํ อุณฺหตฺตํฯ อาพนฺธนากาโร อาโป, อุณฺหตฺตํ เตโชฯ ตตฺถ ปถวิวาเยสุปิ เอเสวนโยฯ ตสฺมา ยํ วุตฺตํ ‘‘ยทิ เต สห ปวเตฺตยฺยุํฯ ตตฺถ สีตตา อาโปนาม, อุณฺหตา เตโช นามาติ วตฺตพฺพา สิยุํฯ น ปน เต สห ปวตฺตนฺติฯ ตสฺมา ตถา น วตฺตพฺพา โหนฺตีติ ทเสฺสตี’’ติฯ ตํ สุวุตฺตเมวาติ ทฎฺฐพฺพํฯ ‘‘เตสํ อนวฎฺฐานโต’’ติ เอเตน สเจ เต สีตุณฺหา อวฎฺฐิตา สิยุํฯ อถ สพฺพกาเลปิ สีตตา อาโปนาม, อุณฺหตา เตโชนามาติ วตฺตพฺพา สิยุํฯ น ปน เต อวฎฺฐิตา โหนฺติฯ อนวฎฺฐิตา เอว โหนฺติฯ ตสฺมา ตถา น วตฺตพฺพา โหนฺตีติ ทเสฺสติฯ เอตฺถ จ อนวฎฺฐิเตสุ สเนฺตสุ ยทิ สีตตา อาโป นาม, อุณฺหตา เตโชนามาติ วเทยฺยุํฯ เอวญฺจสติ, อาปเตชาปิ อนวฎฺฐิตา สิยุํฯ โย อิทานิ อาโป, โสเยว ขณนฺตเร เตโช นามฯ โย วา อิทานิ เตโช, โสเยว ขณนฺตเร อาโป นามาติ อาปเชฺชยฺยุํฯ น จ สกฺกา ตถา ภวิตุํฯ ลกฺขณญฺญถเตฺต อสเนฺต โวหารญฺญถตฺตสฺสปิ อสมฺภวโตฯ เตน วุตฺตํ ‘‘โอรปารานํ วิย เตสํ อนวฎฺฐานโต จ วิญฺญายตี’’ติฯ ตตฺถ ‘‘วิญฺญายตี’’ติ สาสีตตา เตโชเยว, น อาโปติ วิญฺญายตีติฯ

‘‘อถ ปนา’’ติอาทีสุฯ ยํ ปุเพฺพ ปเรน วุตฺตํ ‘นนุ ทฺรวตา วา ผุสิตฺวา คยฺหตี’ติฯ ตํ วิจาเรตุํ ‘‘อถ ปนา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ ‘‘อถ ปนา’’ติ ยทิ ปน คยฺหติ, เอวํสตีติ จฯ เอวญฺจสติ อารมฺมณ ภูโต เอว สิยาติ สมฺพโนฺธฯ อยํ ปเนตฺถา ธิปฺปาโยฯ สเจ ทฺรวภาวภูโต อาโป ผุสิตฺวา คเยฺหยฺยฯ เอวํ สติ , อโยปิณฺฑาทีสุ อาพนฺธนมตฺตภูโต อาโปปิ ผุสิตฺวา คเหตโพฺพ สิยาฯ กสฺมา, อาปภาเวน เอกตฺตาฯ เอวญฺจสติ, เตสุ อโยปิณฺฑาทีสุ โส อาโป ตานิ หเตฺถน วา ปาเทน วา ผุสนฺตสฺส ปหรนฺตสฺส วินา อิตร มหาภูเตหิ วิสุํ กายิก สุขทุกฺขานํ อารมฺมณ ปจฺจโย สิยาฯ ยถาตํ, เตเสฺวว อโยปิณฺฑาทีสุ ปถวิมหาภูตํ วินา อิตรมหาภูเตหิ วิสุํ กายิกสุขทุกฺขานํ อารมฺมณ ปจฺจโย โหติฯ เอวํ เตโชวาเยสุปีติฯ น ปน โส วิสุํ กายิกสุขทุกฺขานํ อารมฺมณ ปจฺจโย โหติฯ ตสฺมา โส โผฎฺฐพฺพ สภาโว น โหติฯ ยถา จ โส โผฎฺฐพฺพสภาโว น โหติฯ ตถา ปกติ อุทกาทีสุ ทฺรวภาวภูโตปิ อาโป ตานิ ผุสนฺตสฺส ปหรนฺตสฺส กายิกสุขทุกฺขานํ อารมฺมณ

ปจฺจโย น โหติฯ น จ โผฏฺฐพฺพ สภาโวติฯ เอวญฺจสติ, กถํ อโยปิณฺฑาทีสุ อาพนฺธนมตฺตภูโต อาโป กายิกสุขทุกฺขานํ ปจฺจโย น โหติฯ กถญฺจ เตสุ อิตรมหาภูตานิ วิสุํ วิสุํ กายิกสุขทุกฺขานํ ปจฺจยา โหนฺตีติฯ ตํ ทเสฺสตุํ ''ยญฺหิ''ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ''สณฺหถทฺธตาวเสนวา''ติ เตสุ ฐิตาย ปถวิธาตุยา สณฺหถทฺธตาวเสน วาฯ สณฺหปถวีสุขเวทนาย ถทฺธปถวีทุกฺขเวทนาย อารมฺมณ ปจฺจโยติ วุตฺตํ โหติฯ เอวํ เสเสสุฯ ''อพฺภนฺตรตฺถมฺภนสฺสา''ติ เตสํ อโยปิณฺฑาทีนํ อพฺภนฺตเร ฐิตสฺส วิตฺถมฺภน สภาวสฺสฯ ''โน อญฺญถา''ติ ตานิตีณิ การณานิ ฐเปตฺวา อาพนฺธน กฺริยํ ปฏิจฺจ กายิกสุขทุกฺขุปฺปตฺติ นาม นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ อิทานิ ปกติ อุทกาทีสุ ทฺรวภาวภูตํ อาโปธาตุมฺปิ ผุสิตฺวา ชานนฺตีติ มหาชนา มญฺญนฺติฯ ตพฺพิโสธเนน สหลทฺธคุณํ ทเสฺสตุํ ''ตสฺมา''ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ''ปฐมํ ทฺรวตา สหิตานิฯ ลฯ ชานนฺตี''ติ อิทํ ปธาน วจนํฯ โลเก หเตฺถน ปรามสิตฺวา วา จกฺขุนา ทิสฺวา วา อิทํ รสฺสํ, อิทํ ทีฆํ, อิทํ วฏฺฏํ, อิทํ มณฺฑลนฺติอาทินา สณฺฐานํ ชานนฺตา หตฺถ ผุสเนน วา จกฺขุ ทสฺสเนน วา สเหว ตํ ชานนฺตีติ มญฺญนฺติฯ ตตฺถ ปน ปุริมภาเค กายทฺวารวีถิ จิเตฺตน ปจฺจุปฺปนฺนานิ ตีณิภูตานิ ผุสิตฺวา วา จกฺขุทฺวาร วีถิจิเตฺตน ปจฺจุปฺปนฺนํ รูปํ ทิสฺวา วา ปจฺฉา วตฺถุคฺคหณวีถิยา อุปฺปนฺนาย เอว สณฺฐานํ ชานนฺติฯ เอเสวนโย รตฺติยํ อลาตจกฺกสณฺฐานํ ชานนฺตสฺสปิฯ ตตฺถ ปน พหูนิปิ ปุพฺพาปรวีถิจิตฺตสนฺตานานิ อิจฺฉิตพฺพานิฯ ตถา โลเก จกฺขุนา ทิสฺวา ทฺวารวาตปานาทีนํ ฉิทฺทวิวรานิ ชานนฺตา จกฺขุนา ทสฺสเนน สเหว ตานิ ชานนฺตีติ มญฺญนฺติฯ ตตฺถ ปน ปุริมภาเค จกฺขุทฺวาริกวีถิ จิเตฺตน ปจฺจุปฺปนฺนานิ กวาฏรูปภิตฺติ รูปานิ ปุนปฺปุนํ ทิสฺวา ปจฺฉา อลาตจกฺกสฺสมเชฺฌ วิวรํปิ ชานนฺตา วิย วิสุํ อุปฺปนฺนาย มโนทฺวาริก วิญฺญาณวีถิยา เอว ตํ ฉิทฺทวิวรภูตํ อากาสํ ชานนฺติฯ ตถา หเตฺถน อุทกํ ผุสนฺตสฺส ปฐมํ ทฺรวสหิตานิ วิลีนานิ มุทูนิ ตีณิโผฏฺฐพฺพมหาภูตานิ วิสุํ วิสุํ กายทฺวาริก วีถิ จิเตฺตหิ ผุสนกิเจฺจน อารมฺมณํ กริตฺวา ปจฺฉา วิสุํ สุทฺธายมโนทฺวาริก วีถิยา เอว ทฺรวภาวสงฺขาตํ ปคฺฆรณก อาโปธาตุํ ชานนฺติฯ เอวํ สเนฺตปิ ตํ ทฺรวภาวํปิ หเตฺถน ผุสเนน สเหว ชานนฺตีติ มญฺญนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ

คาโว จรนฺติ เอตฺถาติ อาห ''คุนฺนํ จรณฏฺฐานํ''ติฯ อกฺขร วิทู ปน โคสทฺทํ อินฺทฺริยเตฺถปิ อิจฺฉนฺตีติ อาห ''โคติ วา''ติอาทิํฯ ตานิ จกฺขาทีนิ เอเตสุ รูปาทีสุ จรนฺติ, เอตานิ วา รูปาทีนิ เตสุ จกฺขาทีสุ จรนฺติฯ ตตฺถ ปุริเมน คาโว อินฺทฺริยานิ จรนฺติ เอเตสูติ โคจรานีติ ทเสฺสติฯ ปจฺฉิเมน โคสุอินฺทฺริเยสุ จรนฺตีติ โคจรานีติฯ อิมานิ ปน ปญฺจ รูปาทีนิฯ

ภาวทฺวเยฯ อิจฺฉนเฏฺฐน ฐานเฏฺฐน ฐปนเฏฺฐน จ อิตฺถีฯ สาหิกามรติ อตฺถาย สยํปิ อญฺญํ กามิกํ อิจฺฉติฯ สยญฺจ กามิเกน อิจฺฉียติฯ อโญฺญ จ กามิโก ฆราวาส สุขตฺถาย ตตฺถ ฐานํ อุเปติ, ปติฏฺฐาติฯ อายติญฺจ กุลวํสปฺปติฏฺฐานตฺถาย ตตฺถ กุลวํส พีชํ ฐเปตีติฯ ปูรณเฏฺฐน อิจฺฉนเฏฺฐน จ ปุริโสฯ โสหิ อตฺตหิตญฺจ ปูเรติ, ปรหิตญฺจ อิจฺฉติฯ อิธโลกหิตญฺจ ปูเรติ, ปรโลกหิตญฺจ อิจฺฉติฯ อุภยโลกหิตญฺจ ปูเรติ, โลกุตฺตรหิตญฺจ อิจฺฉติ, เอสติ, คเวสตีติฯ ปุมสฺสสกํ ปุํสกํฯ ปุริสลิงฺคาทิฯ นตฺถิ ปุํสกํ เอตสฺสาติ นปุํสกํฯ ''ยสฺส ปน ธมฺมสฺสา''ติ ภาวรูปธมฺมสฺสฯ ''ตํ''ติ ขนฺธปญฺจกํฯ มหาสณฺฐานํ สตฺตานํ ชาติเภทํ ลิเงฺคติ ญาเปตีติ ลิงฺคํฯ ลกฺขณปาฐกา นิมินนฺติ สญฺชานนฺติ กลฺยาณ ปาปกํ กมฺมวิปากํ เอเตนาติ นิมิตฺตํฯ กิริยากุตฺตํฯ อายุกนฺตํ กปฺปียติ สงฺขรียตีติ อากโปฺปฯ สเพฺพเปเตลิงฺคาทโยฯ โสจ อวิสทาทิภาโวฯ ''วจเนสฺจา''ติ อิตฺถิสทฺทปุริสสทฺทาทีสุ จฯ ''วจนเตฺถสุ จา''ติ อิตฺถิ สณฺฐาน ปุริสสณฺฐานาทิ อเตฺถสุ จฯ ''นิมิตฺตสโทฺท วิยา''ติ นิมิตฺต สโทฺท องฺคชาเต ปากโฏ วิยาติฯ น ปากโฏ ทิโฏฺฐฯ อปากโฏ ปน กตฺถจิ ทิโฏฺฐติ อธิปฺปาโยฯ ''ภวนฺติ สทฺทพุทฺธิโย''ติ สทฺทสเตฺถนโยฯ ''ภวนฺติ ลิงฺคาทีนี''ติ อฏฺฐกถานโยฯ ตตฺถ หิ อิตฺถิลิงฺคาทีนํ เหตุภาว ลกฺขณนฺติ วุตฺตํฯ

‘‘เอตสฺมึ สตี’’ติ จ ชาติยา สติ, ชรามรณํ โหติฯ อสติ น โหตีติ เอตฺถวิย เหตุ ผลภาวปากฏตฺถํ วุตฺตํฯ

วตฺถุรูเปฯ นิรุตฺตินเยน วจนตฺถา ภวนฺติฯ ธาตุ ทฺวยํ นาม มโนธาตุ มโนวิญฺญาณธาตุ ทฺวยํฯ ‘‘อวตฺวา’’ติ หทย วตฺถุํ อวตฺวาฯ ‘‘ตํ’’ติ หทย วตฺถุ รูปํฯ ‘‘ปญฺจา’’ติ ปญฺจวตฺถูนิฯ ‘‘เตสํ’’ติ เตสํ กุสลาทีนํฯ ‘‘ตตฺถ วุตฺตํ’’ติ ปฏฺฐาเน วุตฺตํฯ ‘‘ยํ รูปํ นิสฺสายา’’ติ ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺตีติ อิมํ ปาฐํ นิทฺทิสติฯ ‘‘อนญฺญ สาธารเณสุ ฐาเนสู’’ติ จกฺขุ วตฺถาทีหิ อญฺญวตฺถูหิ อสาธารเณสุ กุสลากุสลฎฺฐาเนสุฯ

ชีวิตรูเปฯ ‘‘อาธิปฺปจฺจโยเคนา’’ติ อธิปติภาวโยเคนฯ ‘‘อธิปติภาโว’’ติ จ อินฺทฺริยปจฺจยกิจฺจํ วุจฺจติฯ น อธิปติ ปจฺจยกิจฺจํฯ ‘‘ชีวนฺตี’’ติ หริตภาวํ น วิชหนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ น หิ ตานิ เอกเนฺตน ชีวนฺตานิ นาม โหนฺติฯ ชีวิต รูปสฺส เอกนฺต กมฺมชสฺส พหิทฺธา อนุปลทฺธตฺตาฯ กมฺมชรูปานิ ชีวนฺติ เยวาติ สมฺพนฺโธฯ ‘‘กเมฺม อสเนฺตปี’’ติ กมฺมเจตนาย ปุเพฺพ นิรุทฺธตฺตา วุตฺตํฯ ตทตฺถํ พฺยติเรกโต ปากฏํ กโรนฺโต ‘‘ตถาหี’’ติอาทิมาหฯ ‘‘อิตร รูปานี’’ติ จิตฺตชรูปาทีนิฯ เอกวีถิวาโร นาม ปญฺจทฺวารวีถิวาโรฯ มโนทฺวารวีถิวาโร เอกชวน วาโรติ วุโตฺตฯ ปริจฺฉินฺนํ โหติฯ กสฺมา, เอเกกสฺมึ วีถิวาเร นิรุเทฺธ ภวงฺค สมเย อสทิสสฺส รูปสนฺตานสฺส ปาตุพฺภาวโตติ อธิปฺปาโยฯ ตญฺจ โข รูปวิเสสํ ชานนฺตเสฺสว ปากฏํ โหติฯ อชานนฺตสฺส ปน ตงฺขณมเตฺต อปากฏํฯ กสฺมา, ตาทิสสฺสปิ อุตุชรูปสนฺตานสฺส โถกํ ปวตฺตนโตฯ ยสฺสหิ โทส สมุฎฺฐิเตน รูปสนฺตาเนน มุขรูปํ ทุพฺพณฺณํ โหติฯ ตสฺส โทเส นิรุเทฺธปิ ตํ รูปํ โถกํ ทุพฺพณฺณเมว ขายตีติฯ ‘‘อุตุชาหารชานญฺจ สนฺตติ ปจฺจุปฺปนฺนํ’’ติ อธิกาโรฯ เอกํ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนเมว โหตีติ วุตฺตํฯ น นุ จกฺขุโสตาทีนิ กมฺมชรูปสนฺตานานิปิ ปวตฺติกาเล กทาจิ สุปฺปสนฺนานิ, กทาจิ ปสนฺนานิ, กทาจิ อปฺปสนฺนานิ ทิสฺสนฺตีติฯ สจฺจํ, ตถา ปวตฺติ ปน สนฺตาน วิเจฺฉเทน น โหติ, นานาวิจฺฉิเนฺน จ เอเกกสฺมึ สนฺตาเน เตสํ ปุนฺฑฎฺฐนํ นาม นตฺถิฯ สกึ อโนฺธ อโนฺธเยว โหติฯ พธิโรจ พธิโรเยวาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ยทิ เอวํ’’ติ เอวํ ยทิ สิยาติ อโตฺถฯ ‘‘อรูป ธมฺมานํ สนฺตติ ปจฺจุปฺปนฺนํ’’ติ อธิกาโรฯ ‘‘วิปากานี’’ติ ภวงฺคภูตานิ วิปากานิฯ เอกสนฺตติวเสน ปวตฺติสฺสนฺติเยว, ตสฺมา เตสํ นานาสนฺตติ ปจฺจุปฺปนฺนํ นาม น วตฺตพฺพํฯ กสฺมา, ยาวชีวมฺปิ เอกกมฺมนิพฺพตฺตตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อิตรานิ ปนา’’ติ กุสลา กุสล กฺริยจิตฺตานิ ปนฯ ‘‘ตทารมฺมณา’’ติ นิรุทฺธารมฺมณาฯ อทฺธานปฺผรณานุภาเวน ปวตฺตนฺติเยวฯ น ปน จิตฺตชรูปาทีนิ วิย อตฺตโน ชนกปจฺจเย นิรุเทฺธ นิรุชฺฌนฺติฯ อยํ อรูปธมฺมานํ ชีวนฺตเตฺต วิเสโสติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อยมโตฺถ วตฺตโพฺพ’’ติ อรูป ธมฺมานํ ชีวนฺตตาวิเสโส วตฺตโพฺพฯ ยถา รูปสนฺตติยํ อนนฺตร ปจฺจโย นาม นตฺถิฯ จุติกาเล ภวนฺตรรูปสนฺตานสฺส กิญฺจิ ปจฺจยตฺตํ อนุปคนฺตฺวา นิรุชฺฌติฯ เตน ภวนฺตร ปาตุพฺภาโว นาม เตสํ นตฺถิฯ น ตถา อรูปสนฺตติยํฯ ตตฺถ ปน จุติจิตฺตมฺปิ ปฎิสนฺธิยา อนนฺตร ปจฺจโย หุตฺวา นิรุชฺฌติฯ เตน ภวนฺตรปาตุพฺภาโว นาม เตสํ อตฺถิฯ อยมฺปิ อรูปธมฺมานํ ชีวนฺตเตฺต วิเสโสฯ ตสฺมา อรูปธมฺมานํปิ กมฺมชรูปานํ วิย นิจฺจํ ชีวิตโยเคน ชีวนฺตตฺตา สนฺตติ ปจฺจุปฺปนฺนํ นาม น ภเวยฺยาติ น โจเทตพฺพนฺติฯ กุสลา กุสล กฺริยจิตฺตานิ นาม อกมฺมชานิ โหนฺติฯ จิตฺตชรูปาทีนิ วิย อตีตํ กมฺมํ อนเปกฺขิตฺวา ตงฺขณิเกหิ นานาปจฺจเยหิ อุปฺปชฺชนฺติฯ ตสฺมา เตสํ ชีวนฺตานํปิ สตํ อชีวนฺตานํ จิตฺตชรูปาทีนํ วิย นานาสนฺตติ ปจฺจุปฺปนฺนํ นาม อตฺถิฯ ชีวนฺตตา วิเสโสปิ อตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ เอตฺถ เกจิ วทนฺติฯ รุกฺขาทีสุปิ ชีวิตํ นาม อตฺถิฯ ยโต เตสํ หริตตา จ อหริตตา จ รูหนญฺจ-อรูหนญฺจ ทิสฺสตีติฯ วุจฺจเต, ยทิ เตสํ ชีวิตํ นาม อตฺถิ, อรูปชีวิตํ วา สิยา, รูปชีวิตํ วาฯ ตตฺถ สเจ อรูปชีวิตํ โหติฯ ยถา เตน สมนฺนาคโต สโตฺต ปุนปฺปุนํ มริตฺวา ปุนปฺปุนํ ภวนฺตเร ปาตุพฺภวนฺติฯ ตถา รุกฺขาปิ มริตฺวา ภวนฺตเร ปาตุพฺภเวยฺยุํฯ อถ รูปชีวิตํ สิยาฯ ยถา สตฺตานํ จกฺขาทิ อเงฺคสุ ชีวิต สนฺตาเน ภิเนฺน ตานิ องฺคานิ ปุน ชี

วนฺตานิ กาตุํ น สโกฺกนฺติฯ ตถา รุกฺขาปิ ขเนฺธสุ วา สาขาสุวา ฉิเนฺนสุ ชีวิตสนฺตาเน ภิเนฺน เต ขนฺธาวา สาขาโย วา ปุน อญฺญตฺถ โรเปตุํ น สกฺกา ภเวยฺยุํฯ สกฺกา เอว ภวนฺติฯ ตสฺมา ตทุภยํปิ ชีวิตํ นาม เตสํ นตฺถีติ ทฎฺฐพฺพํฯ วิภาวนิปาเฐฯ น หิ เตสํ กมฺมํเยว ฐิติการณํ โหตีติ เอตฺถ กมฺมํ ฐิติการณํ เอว น โหตีติ โยเชตพฺพํฯ เตนาห ‘‘อาหารชาทีนํ’’ติอาทิํฯ เอกกลาเปคตา ปวตฺตา สหชาต ปจฺจยา, เตหิ อายตฺตา ปฎิพทฺธาติ วิคฺคโหฯ กมฺมาทีนํ รูปชนกปจฺจยานํ ชนกานุภาโว นาม รูปกลาปานํ อุปฺปาทกฺขเณ เอว ผรติ, น ฐิติกฺขเณฯ อุปจยสนฺตติโย จ อุปฺปาทกฺขเณ ลพฺภนฺติ, น ฐิติกฺขเณฯ ตสฺมา ตา ชนกปจฺจยานุภาวกฺขเณ ลทฺธตฺตา กุโตจิชาตนามํ ลภนฺติฯ ชรตาปน ฐิติกฺขเณ เอว ลพฺภติ, น อุปฺปาทกฺขเณฯ ตสฺมา สา กุโตจิชาต นามํ น ลภติฯ ยทิ ปน อาหารชาทีนํ รูปธมฺมานํ ฐิติ นาม อาหาราทิ ชนกปจฺจยายตฺตา ภเวยฺยฯ ชรตาปิ ชนกปจฺจยานุภาวกฺขเณว ลพฺภมานา สิยาฯ เอวญฺจสติ, สาปิ กุโตจิชาต นามํ ลเภยฺยฯ น ปน ลภติฯ ตสฺมา เตสํ ฐิติ นาม ชนกปจฺจยายตฺตา น โหตีติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต ‘‘อิตรถา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘อุปตฺถมฺภมานา’’ติ กลาปนฺตเร ฐตฺวา อุปตฺถมฺภมานาฯ ‘‘น ขณฐิติปฺปวตฺติยา’’ติ ขณฐิ ติภาเวน ปวตฺติอตฺถาย อุปตฺถมฺภนฺติ, อนุปาเลตีติ โยชนาฯ สเพฺพสํปิ รูปารูปธมฺมานํฯ ‘‘ตํ’’ติ วิภาวนิวจนํฯ ‘‘อิทํ ปนา’’ติ ชีวิตรูปํ ปนฯ

อาหารรูเปฯ ‘‘สวตฺถุกวจนํ’’ติ โภชนาทิ วตฺถุนา สห ปวตฺตตีติ สวตฺถุกํฯ วจนํฯ น หินิพฺพตฺติตํ อาหาร รูปํ นาม กพฬีํ กาตุํ สกฺกา โหตีติฯ ‘‘วิเวจิตานี’’ติ ปาจน กิเจฺจน วิภชิตานิฯ วิสุํ วิสุํ กตานิฯ ‘‘ปญฺจธา วิภาคํ คจฺฉนฺตี’’ติ เอกํ ภาคํ ปาณกา ขาทนฺติฯ เอกํ ภาคํ อุทรคฺคิ ฌาเปติฯ เอโก ภาโค มุตฺตํ โหติฯ เอโกภาโค กรีสํฯ เอโกภาโค รสภาวํ อาปชฺชิตฺวา โสณิตมํสาทีนิ อุปพฺรูหยตีติ เอวํ วุตฺตนเยน ปญฺจธา วิภาคํ คจฺฉนฺติฯ ‘‘โลเก’’ติ โลกิยคเนฺถฯ ‘‘ตโต’’ติ อามาสยโตฯ อนุผรโนฺต หุตฺวาฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ รสภาคสฺสฯ ‘‘ภูเตสู’’ติ มหาภูเตสุฯ สห อินฺทฺริเยน วตฺตตีติ เสนฺทฺริโยฯ กาโยฯ อุทยตีติ โอชาฯ ทการสฺส ชกาโรฯ อวติ ชเนตีติ โอชาฯ อวสทฺทสฺส โอกาโรฯ ‘‘อตฺตโนวตฺถุํ’’ติ อตฺตโนนิสฺสยภูตํ รูปกายํฯ

‘‘อญฺญาปเทโส’’ นาม รูปสฺส ลหุตาติอาทีสุ อญฺญสฺส รูปสฺส กฺริยามตฺตภาเวน อปทิสนํ วุจฺจติฯ ‘‘อุชุกโตว นิปฺผาทิตํ’’ติ มุขฺยโตว ชนิตํฯ ยถาหิ สพฺพํ อนิปฺผนฺนรูปํ อชาติ ธมฺมตฺตา อุชุกโต กมฺมาทีหิ ชาตํ นาม น โหติฯ กมฺมาทีหิ ชาตํ ปน นิปฺผนฺนรูปํ นิสฺสาย ทิสฺสมานตฺตา ฐานูปจาเรน วิญฺญตฺติ ทฺวยํ จิตฺตชํติอาทินา วุจฺจติฯ น ตถา อิทํ นิปฺผนฺนรูปํฯ อิทํ ปน ชาติธมฺมตฺตา อุชุกโตว กมฺมาทีหิ ปจฺจเยหิ นิปฺผาทิตํ ชนิตนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘รูปํ’’ติ วุเตฺต อนิปฺผนฺนรูปํปิ ลพฺภตีติ ตโต วิเสสนตฺถํ รูปรูปนฺติ วุจฺจตีติ อาห ‘‘รุปฺปนลกฺขณ สมฺปนฺนํ’’ติ อาทิํฯ ตตฺถ ‘‘รุปฺปนลกฺขณํ’’ นาม สีตุณฺหาทีหิ วิการปตฺติลกฺขณํฯ ตมฺปน อนิปฺผนฺน รูเป มุขฺยโต น ลพฺภติฯ นิปฺผนฺนรูเป เอว ลพฺภติฯ กสฺมา, นิปฺผนฺนรูปสฺสหิ นานาวิกาโร วิการรูปนฺติ วุจฺจติฯ ลกฺขณํ ลกฺขณ รูปนฺติ วุจฺจติฯ วิการสฺส ปน วิกาโร นาม นตฺถิฯ ลกฺขณสฺส จ ลกฺขณํ นาม นตฺถิฯ ยทิ อตฺถีติ วเทยฺยฯ วิการสฺส วิกาโร, ตสฺส จ วิกาโร, ตสฺส จ วิกาโรติ อปริยนฺตเมว สิยาฯ ตถา ลกฺขเณปีติฯ

อากาสธาตุยํฯ ‘‘ปกาสนฺตี’’ติ อิทํ เอกํ อิทํ เอกนฺติ ปญฺญายนฺติฯ ‘‘ปริจฺฉินฺทตี’’ติ อาห ‘‘ปริโต’’ติอาทิํฯ ‘‘อสมฺมิสฺสํ’’ติ วตฺวา ตทตฺถํ วิวรติ ‘‘เอกตฺตํ อนุปคมนํ’’ติฯ ปริจฺฉินฺทียตีติ ปริเจฺฉโทติ อาห ‘‘เตหิ วา’’ติอาทิํฯ ‘‘เตหิ วา’’ติ กลาปนฺตรภูเตหิ วาฯ ‘‘อตฺตโน วา ปเรสํ วา อกตฺวา’’ติ อตฺตโนปกฺขิกํ วา ปเรสํ ปกฺขิกํ วา อกตฺวาฯ ปริเจฺฉท กฺริยามตฺตํ ปริเจฺฉโทติ อาห ‘‘เตสํ วา’’ติอาทิํฯ ‘‘เตสํ วา’’ติ กลาปนฺตรภูตานํ วาฯ ‘‘อยํ ปนา’’ติ อยํ ปริเจฺฉโท ปนฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ ปริเจฺฉทสฺสฯ โส ปาฬิยํ วุโตฺตติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อิติ กตฺวา’’ติ เอวํ มนสิกตฺวาฯ ‘‘เอ

เตหี’’ติ เอเตหิ มหาภูเตหิฯ ‘‘อญฺญมญฺญ อพฺยาปิตตา’’ติ ทฺวินฺนํ ติณฺณํ วา รูปกลาปานํ เอกกลาปตฺตูปคมนํ อญฺญมญฺญ พฺยาปิตา นาม, ตถา อนุปคมนํ อญฺญมญฺญ อพฺยาปิตตา นามฯ เตนาห ‘‘เอกตฺตํ’’ติอาทิํฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ ติสฺสํ ปาฬิยํฯ ‘‘นานากลาปคตานํ ภูตานํ’’ติ เอเตน กลาปปริยนฺตตา เอว วุตฺตา โหติฯ

วิญฺญตฺติ ทฺวเยฯ ‘‘สยญฺจา’’ติ วิญฺญตฺติ สงฺขาตํ สยญฺจฯ ‘‘เตนา’’ติ จลมาเนน กายงฺคนฯ ‘‘เตหี’’ติ ปจฺจเกฺข ฐิเตหิ ชเนหิฯ ตตฺถาติอาทีสุฯ ‘‘กายงฺควิการํ กโรนฺตสฺสา’’ติ อภิกฺกมนาทิ อตฺถาย หตฺถปาทาทีนํ กายงฺคานํ จลน สงฺขาตํ วิการํ กโรนฺตสฺสฯ อุปฺปชฺชนฺตา จ สเพฺพเต จิตฺตชวาตกลาปา ยถาธิเปฺปต ทิสาภิมุขา เอว อุปฺปชฺชนฺตีติ โยชนาฯ ‘‘ยถา วา ตถา วา อนุปฺปชฺชิตฺวา’’ติ อนิยมโต อนุปฺปชฺชิตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ ยสฺส โจปน กายสฺสฯ ‘‘เตหี’’ติ จิตฺตชวาตกลาเปหิฯ นิยามโก นาววานิโยชโกฯ ‘‘เต จา’’ติ เตจิตฺตชวาตกลาปสงฺฆาฏาฯ เอเตน สกลํ กายงฺคํ นิทเสฺสติฯ สกลกายงฺคํ นาวาสทิสนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘จาเรตฺวา’’ติ วิยูหิตฺวาฯ กถํ ปน สา นิยามกสทิสี โหตีติ อาห ‘‘ยถาหี’’ติอาทิฯ ยเทตํ สโกฺกตีติ วจนํ วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘กตีปยชวน วาเรหี’’ติ ทฺวตฺติ ชวนวาเรหิฯ ‘‘ตโต’’ติ ยสฺมิํ วาเร จลน สงฺขาตํ เทสนฺตร ปาปนํ ชายติฯ ตโต จลนวารโตฯ สนฺถมฺภน สนฺธารณานิ เอว สมฺปชฺชนฺติ, น จลนสงฺขาตํ เทสนฺตร ปาปนํฯ ‘‘เอตฺถา’’ติ เอติสฺสํ อฏฺฐกถายํฯ นานาชวนวีถีสุฯ ลฯ อุปตฺถมฺภเน จ ยุชฺชติเยวฯ น เอกิสฺสาย ชวนวีถิยํ เอว ยุชฺชตีติ อธิปฺปาโยฯ ยทิ นานาชวนวีถีสุ ตถา อุปตฺถมฺภนญฺจ คเยฺหยฺยฯ เอวํสติ, อนฺตรนฺตรา พหู ภวงฺควาราปิ สนฺติฯ ตตฺถ กถํ ตทุปตฺถมฺภนํ สมฺปเชฺชยฺยาติ อาห ‘‘ตถาหี’’ติอาทิํฯ ตตฺถ ‘‘อุตฺชรูปสงฺฆาฏานิ ปี’’ติ ภวงฺคสมเย ปวตฺตานิ อุตฺชรูปกลาปสนฺธานกานิฯ ‘‘ตทาการ วนฺตานี’’ติ ตสฺสา จิตฺตชรูปสนฺตติยา อาการ วนฺตานิฯ ปจฺฉิม ปจฺฉิมานํ รูปกลา ปสงฺฆาฏานํ อปราปรํ อุปฺปชฺชนนฺติ สมฺพโนฺธฯ ปุริมปุริมานํ รูปกลาปสงฺฆาฏานํ ขณิกธมฺมตา จ เตสํ น สิยาฯ น จ เต ขณิกธมฺมา น โหนฺติฯ อญฺญถา เทสนฺตร สงฺกมนสงฺขาตํ จลนํ เอว น สิยาฯ จลนํ ติหิ นานากฺริยานํ ปาตุพฺภาโว วุจฺจติฯ นานากฺริยา จ นาม นานาธมฺมา เอวฯ ยสฺมา จ องฺคปจฺจงฺคานํ ขเณขเณ จลนํ นาม โลเก ปจฺจกฺขโต ทิฏฺฐํฯ ตสฺมา เตสํ ขณิกธมฺมตาปิ ทฏฺฐพฺพา โหตีติฯ เอเตน เตสํ ขณิกมรณํ ทเสฺสติ, ยํ รูปารูปธมฺมานํ อนิจฺจลกฺขณนฺติ วุจฺจติฯ อพฺยาปาร ธมฺมตา จ อวสวตฺติตา จ เตสํ น สิยาฯ น จ เต อพฺยาปาร ธมฺมา, น อวสวตฺติ ธมฺมา จ น โหนฺติฯ อญฺญถา ปจฺจยายตฺต วุตฺติตา เอว เตสํ น สิยาฯ ปจฺจยายตฺต วุตฺติตาติ จ ปจฺจเย สติ, เต วตฺตนฺติ, อสติ น วตฺตนฺตีติ เอวํ ปวตฺตา ปจฺจยายตฺต วุตฺติตา ยสฺมา จ ปจฺจยสามคฺคิยํ สติ, เต วตฺตนฺติเยวฯ เตสํ วตฺตนตฺถาย เกนจิพฺยาปาเรน กิจฺจํ นตฺถิฯ เต มาวตฺตนฺตูติ จ อตฺตโน วเสน วตฺตนฺติฯ ปจฺจเย อสติ, น วตฺตนฺติเยวฯ เตสํ อวตฺตนตฺถาย เกนจิพฺยาปาเรน กิจฺจํ นตฺถิฯ เตมาวตฺตนฺตูติ จ อตฺตโน วเสนวตฺตนฺติฯ ยสฺมา จ เตสํ ปจฺจยายตฺต วุตฺติตา นาม โลเก วิญฺญูนํ ปจฺจกฺขโตทิฏฺฐาฯ ตสฺมา เตสํ อพฺยาปารตา จ อวสวตฺติตา จ ทฏฺฐพฺพา โหติฯ เอเตน เตสํ สเพฺพหิ สตฺตปุคฺคล อตฺตากาเรหิ สพฺพโส สุญฺญํ ทเสฺสติ, ยํ รูปารูปธมฺมานํ อนตฺตลกฺขณนฺติ วุจฺจตีติฯ

‘‘วจีเภทํ’’ติ อกฺขร ปทภาวปตฺตํ วจีมยสทฺทปฺปการํฯ อุปาทินฺนกปถวีธาตุโย นาม กมฺมช ปถวีธาตุโยฯ ตาสุ สงฺฆฏฺฏนฺติ สมฺพโนฺธฯ อตฺตนา สหชาเตนเยน อาการวิกาเรน อุปคจฺฉติ, เยน จ อุปลพฺภตีติ สมฺพโนฺธฯ อชฺฌตฺต สนฺตานคตา สเพฺพ จตุชรูปธมฺมาปิ กตฺถจิ อุปาทินฺนกาติ วุจฺจนฺตีติ อาห ‘‘จตุชภูตาย เอว วา’’ติฯ ทฺวีสุฏฺฐาน กรเณสุ กรณปเกฺข จลนาการปฺปวตฺตา จิตฺตชปถวีธาตุ ฐานปเกฺข ปถวิธาตุยํ สงฺฆฏฺฏิยมานา กมฺมชปถวิยํ เอว ฆเฏฺฏติฯ อิตร ปถวิยํ น ฆเฏฺฏตีติ น สกฺกา วตฺตุํติ กตฺวา อิธ เอวคฺคหณํ กตํฯ ‘‘วิการ ทฺวยญฺจา’’ติ กายวิการ วจีวิการ ทฺวยญฺจฯ กถํ ปน อสมฺมิสฺสํ กตฺวา เวทิตพฺพนฺติ อาห ‘‘เอตฺถจา’’ติอาทิํฯ

ยํ ปน ตาสํ ฌฎฺฐนปฺปการวิธานํ อตฺถีติ สมฺพนฺโธฯ ''ตาสํ'' จิตฺตชปถวีนํฯ ''ตํ ตํ วณฺณตฺตปตฺติยา''ติ ก, ขา, ทิวณฺณตฺตปตฺตตฺถายฯ ยํ ปน กายวิญฺญตฺติฎฺฐาเน 'อยญฺจ อโตฺถ อุปริ อกฺขรุปฺปตฺติ วิจารณาย ปากโฎ ภวิสฺสตี'ติ วุตฺตํฯ ตํ อิธ ปากฎํ กโรโนฺต ''เอตฺถ จา''ติอาทิมาหฯ เตเนว หิ มูลฎีกายํ วุตฺตนฺติ สมฺพนฺโธฯ ''เอตฺถ จา''ติ มูลฎีกาปาเฐฯ ''ปุพฺพภาเค''ติ ปริพฺยตฺต อกฺขรปฺปวตฺตวีถิโต ปุพฺพภาเคฯ ''นานาชวนวีถีหี''ติ นานปฺปกาเรหิ ชวนวีถิวาเรหิฯ ''ปฐมชวนจิตฺตสฺสปี''ติ ปริพฺยตฺต อกฺขรปฺปวตฺติวีถิยํ อุปฺปนฺนปฐมชวน จิตฺตสฺสปิฯ ตสฺส อาเสวนญฺจ นาม ตโต ปุริเมหิ วีถิวาเรหิ เอว ลทฺธํ สิยาติ อธิปฺปาโยฯ ''อาเสวนํ''ติ จ อุปจารวจนํ ทฎฺฐพฺพนฺติ เหฎฺฐา วุตฺตเมวฯ ''ตสฺสา''ติ ปริพฺยตฺตกฺขรสฺสฯ วุตฺตญฺจ สทฺทสเตฺตสุฯ ''ทีฆมุจฺจเร''ติ ปญฺจทีฆา วุจฺจนฺติฯ มิถินฺท ปญฺหาปาเฐฯ ''สาธิเก วีหิวาหสเต''ติ วีหิธญฺญปูโร สกโฎ วีหิวาโห นามฯ วีหิวาหานํ สาธิเก สตสฺมิํฯ อภิมญฺญูนํ อภิมาโนฯ ''เสสเมตฺถ กายวิญฺญตฺติยํ วุตฺตนเย นา''ติ ตถาหิ จลนจิตฺตชรูปสนฺตติยํ ปวตฺตานีติอาทินา วุตฺต นเยนาติ อโตฺถฯ อิธ ปน วจีเภทกร จิตฺตชสทฺทสนฺตติยํ ปวตฺตานิ อุตฺชรูปสงฺฆาฎานีติอาทินา วตฺตพฺพํฯ เตนาห ''ยถาสมฺภวํ''ติฯ ''ปวตฺตนโตฺถ''ติ อภิกฺกมนาทิ สชฺฌายนาทีนํ ปวตฺตาปนโตฺถฯ ''เอตฺถ จา''ติอาทีสุฯ ''โพเธตุ กามตา รหิเตสู''ติ อภิกฺกมนปฎิกฺกมนาทีสุ กายวิญฺญตฺติ จ, สุตฺตนฺต สชฺฌายนาทีสุ วจีวิญฺญตฺติ จ ปรํ โพเธตุกามตา รหิตาติ ทฎฺฐพฺพาฯ ''ทฺวีสุ โพธกวิญฺญตฺตีสู''ติ โพธกกายวิญฺญตฺติ โพธกวจี วิญฺญตฺตีสุฯ ปุริมา กายวิญฺญตฺติ, ปจฺฉิมา จ วจีวิญฺญตฺติฯ ปจฺฉา สุเทฺธน มโนทฺวาริก ชวเนน เอว วิญฺญายติ, น ปญฺจทฺวาริก ชวเนนาติ โยชนาฯ จกฺขุวิญฺญาณ วีถิยา คเหตฺวาติ สมฺพนฺโธฯ ''กายวิญฺญาณ วีถิยา''ติ วจีเภทํ อกตฺวา หตฺถคฺคหณาทิ วเสน อธิปฺปาย วิญฺญาปเน อยํ กายวิญฺญาณวีถิ ทฎฺฐพฺพาฯ กสฺมา ปน สยญฺจวิญฺญายตีติ วิญฺญตฺตีติ อยํ วิกโปฺป วุโตฺตติ อาห ''สาหิ อตฺตานํ''ติอาทิํฯ ''มเชฺฌ''ติ วิญฺญตฺติคฺคหณวีถิ อธิปฺปายคฺคหณวีถีนํ มเชฺฌฯ กถํ ปวตฺตกวิญฺญตฺตีสุ อธิปฺปายํ วิญฺญาเปติ, สยญฺจวิญฺญายตีติ เทฺว อตฺถา ลพฺภนฺตีติ อาห ''ทฺวีสุ ปนา''ติอาทิํฯ อยํ อภิกฺกมติ, อยํ ปฎิกฺกมตีติ ชานนฺตา อภิกฺกมนปโยคญฺจ ตปฺปโยค ชนกจิตฺตญฺจ ชานนฺติฯ ''ปรสฺสกถํ''ติ โพเธตุกามตารหิตมฺปิ ปรสฺสวจนสทฺทํฯ ราคจิตฺตญฺจ ชานนฺติฯ เตน วุตฺตํ มูลฎีกายํ ปรํ โพเธตุกามตาย วินาปิ อภิกฺกมนาทิปฺปวตฺตเนน โสจิตฺตสหภุวิกาโร อธิปฺปายํฯ ลฯ ทฺวิธาปิ วิญฺญตฺติ เยวาติฯ

วิการรูเปสุฯ ''กมฺมโยคฺยํ''ติ อภิกฺกมนาทิกเมฺมสุ โยเชตุํ ยุตฺตํฯ อทนฺธตา วุจฺจติ สีฆปฺปวตฺติฯ สา ลกฺขณํ อสฺสาติ วิคฺคโหฯ สรีร กฺริยานุกุโล กมฺมญฺญภาโว ลกฺขณํ ยสฺสาติ สมาโสฯ ''ธาตุโย''ติ มหาภูตธาตุโย วา, ปิตฺตเสมฺหาทิธาตุโย วาฯ ปูติมุขสปฺปสงฺขาตสฺส อาปสฺส ปริยุฎฺฐานนฺติ วากฺยํฯ อสยฺหภาโร นาม วหิตุํ อสกฺกุเณยฺยภาโรฯ ''สา ปวตฺตตี''ติ กายลหุตา ปวตฺตติฯ ถทฺธํ กโรนฺติ สรีรคตา ธาตุโยติ อธิกาโรฯ ภุสํ มาเรตีติ อามริโกฯ ทกาโร อาคโมฯ คามนิคมวิลุปฺปโก โจรคโณฯ ตสฺส ภเยน ปริยุฎฺฐิตํฯ ''วิวฎฺฏมานํ''ติ วิรูปํ หุตฺวา วฎฺฎนฺตํฯ ''มูลภูตา โหตี''ติ อสปฺปาย เสวเน สติ, สา ปฐมํ ปริยุฎฺฐาติฯ สีตาธิกาวา โหติ, อุณฺหาธิกาวาฯ ตาย ปริยุฎฺฐิตาย เอว สพฺพปริยุฎฺฐานานิ ปวตฺตนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ ''อิมาปนติโสฺส รูปชาติโย รูปกายสฺส วิเสสาการา โหนฺติฯ อิติ ตสฺมา วิการรูปํ นามาติ โยชนาฯ

ลกฺขณรูเปสุฯ ''จยนํ''ติ สญฺจิตภาวคมนํฯ ''อาทิโต''ติอาทิมฺหิฯ ''อุปริโต''ติ อุปริภาเคฯ ''อาจโย''ติอาทิมฺหิ จโยฯ ''อุปจโย''ติ อุปรูปริจโยฯ ''อทฺธานปูรณวเสนา''ติ วสฺสสตมฺปิ วสฺสสหสฺสมฺปิ ทีฆกาลํ อตฺตภาวํ ปูรณวเสนฯ ''เตน ปริยาเยนา''ติ อุปสทฺทสฺส อตฺถนานตฺตํ อจิเนฺตตฺวา นิพฺพตฺติํ วฑฺฒิยํ อโนฺตคธํ กตฺวา วุเตฺตน เตนปริยาเยนฯ ตสฺส จ เอเกกสฺส สนฺตติ ปจฺจุปฺปนฺนสฺสฯ ตตฺถ จิตฺตชรูเปสุ อสฺสาส ปสฺสาสานํ วา ปทวารหตฺถวาราทีนํ วา

อกฺขรานํ วา นิพฺพตฺติ วฑฺฒิ ปวตฺติโย ทิสฺสนฺติเยวฯ ตถา นานาจิตฺตสมุฏฺฐิตานํ นานารูป สนฺตตีนํ ปีติฯ อุตุชรูเปสุ อิริยา ปถนานตฺตํ ปฏิจฺจ สุขทุกฺขชนกานํ นานารูปสนฺตตีนํ นิพฺพตฺ ติวฑฺฒิปวตฺติโย ทิสฺสนฺติเยวฯ ตถา พหิทฺธา ขาณุกณฺฏกาทิสมฺผสฺเสน สีตุณฺหาทิสมฺผสฺ สน วาตาตปาทิสมฺผสฺสน วา สรีเร อุปฺปนฺนานํ นานารูปสนฺตตีนมฺปิ จกฺขุโรคาทิรูปานมฺปีติฯ อาหารชรูเปสุ อาหารนานตฺตํ ปฏิจฺจ สรีเร อุปฺปนฺนานํ สมวิสมรูปสนฺตตีนํติฯ ‘‘อยํ นโย’’ติ พหิทฺธาสนฺตาเน นิทสฺสน นโยฯ เตน อชฺฌตฺตสนฺตาเนปิ สตฺตสนฺตานานํ หตฺถปาทาทิสนฺ ตานานํ เกสโลมาทิ สนฺตานานญฺจ นิพฺพตฺติ วฑฺฒิปวตฺติโย นิทเสฺสติฯ ‘‘ชีรณํ’’ติ อภิ นวาวตฺถโต หายนํฯ ปาฬิปาเฐฯ ‘‘ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ’’ติ อโญฺญ ปกาโร อญฺญถาฯ อญฺญถา ภาโว อญฺญถตฺตํ ฯ เอเตน ชราวเสนวา นานาโรคาพาธาทิวเสน วา วิปริณาโม วุโตฺตฯ ‘‘ตถา อวตฺถาเภทโยคโต’’ติ ชาติรูปเมว อาทิมฺหิ นิพฺพตฺติ โหติฯ ตโตปรํ ตเมว วฑฺฒิ โห ติฯ ตโต ปรํ ตเมว ปวตฺติ โหตีติ เอวํ ตถา อวตฺถาเภทโยคโตฯ เตนาห ‘‘สาหี’’ติอาทิํฯ ‘‘ป พนฺธยตี’’ติ ปพนฺธํ กโรติฯ สงฺคหคาถาทีสุ ปน สุวิเญฺญยฺยาฯ ‘‘เอตฺถ จ ปจฺฉิมานี’’ติอาทีสุฯ โวหารสิทฺธมตฺตภาวํ’’ติ ปุคฺคโล สโตฺต อตฺตา ชีโวติอาทิกา ปญฺญตฺติ นาม โวหาร สิทฺธมตฺ ตา โหติฯ สภาวสิทฺธา น โหติฯ สาหิ มหาชเนหิ ขนฺธ ปญฺจกํ อุปาทาย ปุคฺคโล นาม อตฺถีติ สมฺมตตฺตา โวหริตตฺตา โวหารสิทฺธา นามฯ สภาวสิทฺธา ปน น โหติฯ ตสฺมา อริยานํ โวหาเร ปุคฺคโล นาม นตฺถีติ สิชฺฌติฯ อิมานิ ปน รูปานิ สภาวสิทฺธตฺตา อริยานํ โวหาเรปิ อตฺถีติ สิชฺฌนฺติฯ เตนาห ‘‘ตาทิเสนา’’ติอาทิํฯ ‘‘สุทฺธธมฺมคติยา สิเทฺธนา’’ติ ปถวีธาตุ นาม สุทฺธธ โมฺม โหติฯ สา อุปฺปาทมฺปิ คจฺฉติ, ชรมฺปิ คจฺฉติ, เภทมฺปิ คจฺฉติฯ ตสฺมา ตสฺสา อุปฺปาโทปิ ชราปิ เภโทปิ สุทฺธธมฺมคติยา สิโทฺธ นามฯ เอวํ ลกฺขณรูปานํ สุทฺธธมฺมคติสิทฺธํ ปรมตฺถลกฺ ขณํ เวทิตพฺพํฯ ตถา วิญฺญตฺติ ทฺวยสฺสปิ วิการรูปตฺตยสฺสปิ ปริเจฺฉท รูปสฺสปีติฯ ยถา จ อิ เมสํ รูปานํฯ ตถา นิพฺพานสฺสปิ สุทฺธธมฺมคติสิทฺธํ ปรมตฺถลกฺขณํ อตฺถิเยวฯ กิเลสธมฺมาหิ อริ ยมเคฺค อภาวิเต ภวปรมฺปราย อุปฺปาทํ คจฺฉนฺติเยวฯ ภาวิเตปน อนุปฺปาทํ นิโรธํ คจฺฉนฺติ เยวฯ ตสฺมา กิเลสธมฺมานํ อนุปฺปาทนิโรโธปิ สุทฺธธมฺมคติยา สิโทฺธ นามฯ เอวํ นิพฺพานสฺสปิ สุทฺธธมฺมคติสิทฺธํ ปรมตฺถลกฺขณํ เวทิตพฺพํฯ อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตนฺติ อิทํ สุตฺตํปิ เอตฺถ วตฺตพฺพํฯ เอเตน อริยโวหาเร นิพฺพานสฺส เอกเนฺตน อตฺถิตา ภควตา วุตฺตา โหติฯ เตนาห ‘‘อิตรถา’’ติอาทิํฯ ‘‘นสภาวโต อนุปลทฺธตฺตา อนิปฺผนฺนานิ นาม โหนฺตี’’ติ เอเตน เอตานิ อสภาวรูปานีติ จ อลกฺขณ รูปานีติ จ อสมฺมสนรูปานีติ จ น สกฺกา วตฺตุํติปิ ทีเปติฯ กสฺมา, ยถาสกํ สภาเวหิ สภาววนฺตตฺตา ยถาสกํ ลกฺขเณ หิ สลกฺขณตฺตา ปฏิสมฺภิทามเคฺค สมฺม สนญฺญาณ วิภเงฺค ชาติชรามรณานมฺปิ สมฺมสิตพฺพธเมฺมสุ อาคตตฺตาติฯ อฎฺฐสาลินิยมฺปิ อ ยมโตฺถ วุโตฺตเยวฯ ยถาห ปรินิปฺผนฺนนฺติ ปนฺนรสรูปานิ ปรินิปฺผนฺนานิ นามฯ ทสรูปานิ อปริ นิปฺผนฺนานิ นามฯ ยทิ อปรินิปฺผนฺนานิ นามฯ เอวํสติ, อสงฺขตานิ นาม สิยุํฯ เตสํเยว ปนรูปานํ กายวิกาโร กายวิญฺญตฺติ นามฯ วจีวิกาโร วจีวิญฺญตฺติ นามฯ ฉิทฺทํ วิวรํ อากาสธาตุ นามฯ ลหุภาโว ลหุตา นามฯ มุทุภาโว มุทุตา นามฯ กมฺมญฺญภาโว กมฺมญฺญตา นามฯ นิพฺพตฺติ อุปจโย นามฯ ปวตฺติ สนฺตติ นามฯ ชีรณากาโร ชรตา นามฯ หุตฺวา อภาวากาโร อนิจฺจตา นามาติ สพฺพํ ปรินิปฺผนฺนํ สงฺขตเมวาติฯ ตตฺถ ‘‘เตสํเยว รูปานํ’’ติ นิทฺธารเณ ภุมฺมํฯ เตสํเยว ทสนฺนํ รูปานํ มเชฺฌติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อิติสพฺพํ’’ติ อิทํ สพฺพํ ทสวิธํ รูปํ ปรินิปฺผนฺนเมว สงฺขต เมวาติ อโตฺถฯ ขนฺธวิภงฺคฎฺฐกถายมฺปิ วุโตฺตวฯ ยถาห ปญฺจวิปนขนฺธา ปรินิปฺผนฺนาว โหนฺติ, โน อปรินิปฺผนฺนาฯ สงฺขตาว, โน อสงฺขตาฯ อปิจ นิปฺผนฺนาปิ โหนฺติเยวฯ สภาวธเมฺมสุหิ นิพฺ พานเมเวกํ อปรินิปฺผนฺนํ อนิปฺผนฺนญฺจาติ จฯ นิโรธสมาปตฺติ จ นาม ปญฺญตฺติ จ กถนฺติฯ นิ โรธสมาปตฺติ โลกิยโลกุตฺตราติ วา สงฺขตาสงฺขตาติ วา ปรินิปฺผนฺนาปรินิปฺผนฺนาติ วา น วตฺตพฺพาฯ นิปฺผนฺนา ปน โหติฯ สมาปชฺชเนฺตน สมาปชฺชิตพฺพโตฯ ตถา นามปญฺญตฺติ,

สาปิหิ โลกิยาทิเภทํ นลภติฯ นิปฺผนฺนา ปน โหติฯ โน อนิปฺผนฺนาฯ นามคฺคหณญฺหิ คณฺห โนฺตว คณฺหาตีติ จฯ เอเตน ลกฺขณรูปานมฺปิ นิปฺผนฺนตา สิทฺธา โหติฯ วิสุทฺธิ มเคฺคปน นิปฺผนฺนํ อนิปฺผนฺนํติทุกสฺส นิเทฺทเสฯ อฏฺฐารสวิธํ รูปํ ปริเจฺฉทวิการ ลกฺขณภาวํ อติกฺกมิตฺวา สภาเวเนว ปริคฺคเหตพฺพโต นิปฺผนฺนํ, เสสํ ตพฺพิปรีตตาย อนิปฺผนฺนนฺติ จฯ นิปฺผนฺนรูปํ ปน รูปรูปํ นามาติ จฯ ยํ จตูหิ กมฺมาทีหิ ชาตํ, ตํ จตุชํ นามฯ ตํ ลกฺขณ รูปวชฺชํ อวเสสรูปํฯ ลกฺขณ รูปํ ปน น กุโตจิชาตนฺติ จ วุตฺตํฯ สพฺพเณฺจตํ อาจริเยหิ คหิตนามมตฺตตฺตา วตฺติจฺฉานุคตํ โหติฯ ยํ รุจฺจติ, ตํ คเหตฺวา กเถตพฺพนฺติฯ

รูปสมุเทฺทสานุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

**๑๙๗**. รูปวิภาเค ฯ‘‘เอกวิธนยํ ตาว ทเสฺสตุ’’ติ รูปวิภาคโต ปฐมํ ทเสฺสตุฯ เอเตน เอกวิธนโย รูปวิภาโค นาม น ตาว โหตีติ ทเสฺสติฯ ตํ น สเมติฯ เกน น สเมตีติ อาห ‘‘วกฺขติหี’’ติ อาทิํฯ ‘‘อชฺฌตฺติกาทิเภเทน วิภชนฺติ วิจกฺขณา’’ติ เอเตน สพฺพํรูปํ อชฺฌตฺติกพาหิรวเสน ทุวิธนฺติอาทิโก ทุวิธนโย เอว รูปวิภาคนโย นามาติ วิญฺญายติฯ ตสฺมา เตน น สเมตีติ วุตฺตํ โหติฯ อปิจ ปาฬิยํฯ สเหตุกา ธมฺมา, อเหตุกา ธมฺมาติอาทิ ทุเกสุ สพฺพํรูปํ อเหตุกเมว, น สเหตุกนฺติอาทิ นิยมกรณมฺปิ รูปวิภาโค เอวาติ กตฺวา ตถา วุตฺตนฺติ คเหตพฺพํฯ ‘‘อิตรานิ ปนา’’ติ กามาวจรนฺติอาทีนิ ปนฯ ‘‘ชนเกน ปจฺจเยนา’’ติ ปธานวจนเมตํฯ อุปตฺถมฺภกาทิ ปจฺจยาปิ ค เหตพฺพา เอวฯ ‘‘สงฺคมฺมา’’ติ สมาคนฺตฺวาฯ ‘‘กรียตี’’ติ นิปฺผาทียติฯ โยธโมฺมติอาทีสุฯ ‘‘ปหี โน ปี’’ติ ฉินฺทนภินฺทนาทิวเสน ปหีโนปิฯ ‘‘ตสฺมิํ สตี’’ติ สมุทยปฺปหาเน สติฯ กิจฺจปจฺจยานํ อรหตฺตสฺส จ สกฺกตฺตสฺส จ ทีปนโต ทุวิธํ อตฺถํ ทเสฺสตุํ ‘‘อฏฺฐานตฺตา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘ตพฺพิสยสฺสา’’ติ รูปวิสยสฺสฯ ‘‘เอวํ’’ติ เอวํสเนฺตฯ ‘‘ปหีนํ ภวิสฺสตี’’ติ อนาคตภเว ปุน อนุปฺปาทตฺถาย อิเธว ปหีนํ ภวิสฺสตีติ อโตฺถฯ เตนาห ‘‘อุจฺฉินฺนมูลํ’’ติอาทิํฯ ‘‘ตาลาวตฺถุกตํ’’ติ ฉินฺนตาลกฺขาณุกํ วิย กตํ ภวิสฺสติฯ ‘‘อนภาวํ กตํ’’ติ ปุน อภาวํ กตํฯ ‘‘ปากโฏ’’ติ ทสฺสนาทิ กิจฺจวิเสเสหิ ปญฺญาโตฯ ‘‘ตทุปาทายา’’ติ ตํ อุปนิธายฯ วิภาวนิปาเฐฯ ‘‘อชฺฌตฺติกรูปํ’’ติ ป ทุทฺธารณํฯ อตฺตานํ อธิกิจฺจ ปวตฺตํ อชฺฌตฺตํฯ อชฺฌตฺตเมว อชฺฌตฺติกนฺติ ทเสฺสติ ‘‘อตฺตภาว สงฺขาตํ’’ติอาทินาฯ ตํ น สุนฺทรํฯ กสฺมา, อชฺฌตฺตธมฺม อชฺฌตฺติก ธมฺมานญฺจ อวิเสโส อาปชฺชตีติ วกฺขมานการณตฺตาฯ ‘‘ทฺวารรูปํ นามา’’ติ ปทุทฺธารปทํฯ กสฺมา ทฺวารรูปํ นามาติ อาห ‘‘ยถากฺกมํ’’ติอาทิํฯ ปรโตปิ เอสนโยฯ ‘‘เทสนาเภท รกฺขณตฺถํ’’ติ ทุกเทสนาเภทโต รกฺขณตฺถํฯ ตตฺถ เทสนาเภโท นาม รูปกเณฺฑ ปญฺจวิญฺญาณานํ วตฺถุ รูปญฺจ, น วตฺถุ รูปญฺจ , อารมฺมณ รูปญฺจ, น อารมฺมณ รูปญฺจ วตฺวา มโนวิญฺญาณสฺส น วุตฺตํฯ ยทิ วุเจฺจยฺย, อา รมฺมณทุเก มโนวิญฺญาณสฺส อารมฺมณ รูปํ, น อารมฺมณ รูปนฺติ ทุกปทํ น ลเพฺภยฺยฯ อยํ เท สนาเภโท นามฯ วตฺถุทุเกสุ หทยวตฺถุวเสน ลพฺภมานํ มโนวิญฺญาณทุกํ น วุตฺตนฺติฯ ‘‘ถูล สภาวตฺตา’’ติ สุขุมรูปํ อุปาทาย วุตฺตํฯ ‘‘ทูเร ปวตฺตสฺสปี’’ติ ยถา สุขุมรูปํ อตฺตโน สรีเร ปวตฺ ตมฺปิ ญาเณน สีฆํ ปริคฺคเหตุํ น สกฺกา โหติ, ตถา อิทํฯ อิมสฺส ปน ทูเร ปวตฺตสฺสปิฯ ‘‘คหณ โยคฺยตฺตา’’ติ ญาเณน ปริคฺคหณปตฺตตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ วิภาวนิปาเฐฯ ‘‘สยํนิสฺสยวเสน จา’’ติ สยญฺจ นิสฺสย มหาภูตวเสน จฯ ตตฺถ สยํ สมฺปตฺตา นาม โผฏฺฐพฺพธาตุโยฯ นิสฺสยว เสน สมฺปตฺตา นาม คนฺธรสาฯ อุภยถาปิ อสมฺปตฺตา นาม จกฺขุ รูป, โสต สทฺทาฯ โย ปฏิมุข ภาโว อตฺถิ, ยํ อญฺญมญฺญปตนํ อตฺถีติ โยชนาฯ น จ ตานิ อญฺญปฺปการานิ เอว สกฺกา ภวิตุนฺ ติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อนุคฺคห อุปฆาตวเสนา’’ติ วฑฺฒนตฺถาย อนุคฺคหวเสน, หายนาทิ อตฺถาย อุปฆาตวเสนฯ ‘‘ยํ กิญฺจี’’ติ จตุสมุฏฺฐานิกรูปํ คณฺหาติฯ ‘‘อาทินฺนปรามฏฺฐตฺตา’’ติ ตณฺหา มาเนหิ เอตํ มม เอโสหมสฺมีติอาทินฺนตฺตา, ทิฏฺฐิยา เอโส เม อตฺตาติ ปรามฏฺฐตฺตา จฯ ‘‘นิจฺ จกาลํ ปวตฺติวเสนา’’ติ เอเกน ชนกกเมฺมน ปฏิสนฺธิกฺขณโต ปฏฺฐาย นิจฺจกาลํ ปวตฺติวเสนฯ

‘‘อุปจรียตี’’ติ โวหรียติฯ ‘‘อตฺถวิเสสโพโธ’’ติ รูปารมฺมณสฺส กิจฺจวิเสสโพโธฯ ‘‘อสมฺปตฺตวเสนา’’ติ วิสยฏฺฐานํ สยํ อสมฺปชฺชนวเสนฯ อตฺตโนฐานํ วา วิสยสฺส อสมฺปชฺชนวเสนฯ ตตฺถ วิสยสฺส อสมฺปตฺตึ ทเสฺสโนฺต ‘‘ตตฺถา’’ติอาทิมาหฯ ตถา โสตสเทฺทสุ จ อญฺญมญฺญํ ลคฺคิตฺวา อุปฺปชฺชมาเนสุฯ ‘‘สมฺปตฺติยา เอวา’’ติ สมฺปชฺชนตฺถาย เอวฯ ตถา อาโป จ สมฺปตฺติยา เอว ปจฺจโยติ โยชนาฯ ทุพฺพลปถวี เอว สนฺนิสฺสโย ยสฺสาติ วิคฺคโหฯ ‘‘อสฺสา’’ติ จกฺขุสฺสฯ ‘‘โสตสฺสปนกถํ’’ติ โสตสฺส อสมฺปตฺตคฺคหณํ กถํ ปากฏํฯ สมฺปตฺตคฺคหณํ เอว ปากฏนฺติ ทีเปติฯ เตนาห ‘‘ตตฺถหี’’ติอาทึ ฯ ทกฺขิณปสฺสโต วา สุยฺยติ, เจติยาทิกสฺส ปุรตฺถิมทิสาภาเค ฐิตานนฺติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ปฏิฆฏฺฏนานิฆํโส’’ติ โสเตสุ ปฏิฆฏฺฏนเวโคฯ ‘‘เตสํ’’ติ อาสเนฺนวา ทูเร วา ฐิตานํฯ โหตุ ทูเร ฐิตานํ จิเรน สุโตติ อภิมาโนฯ กสฺมา ปน อุชุกํ อสุตฺวา ทกฺขิณปสฺสโตวา อุตฺตรปสฺสโต วา สุเณยฺย, อสุยฺยมาโน ภเวยฺยาติ ปุจฺฉาฯ ตํ กเถโนฺต ‘‘อปิจา’’ติอาทิมาหฯ วิภาวนิปาเฐฯ ‘‘คนฺตฺวา วิสยเทสํ ตํ, ผริตฺวา คณฺหตีติ เจ’’ติ ตํ จกฺขุโสต ทฺวยํ ทูเร วิสยานํ อุปฺปนฺนเทสํ ผริตฺวา คณฺหตีติ เจวเทยฺยาติ อโตฺถฯ ทูเรฐตฺวา ปสฺสโนฺต สุณโนฺต จ มหนฺตมฺปิปพฺพตํ เอกกฺขเณ ปสฺสติ, มหนฺตํปิ เมฆสทฺทํ เอกกฺขเณ สุณาติฯ ตสฺมา อุภยํ อสมฺปตฺตโคจรนฺติ วิญฺญายติฯ อิมสฺมึ วจเน ฐตฺวา อิทํ ปริกปฺปวจนํ ทเสฺสติ ตํ ทฺวยํ วิสยปฺปเทสํ คนฺตฺวา มหนฺตํปิ ปพฺพตํ วา เมฆสทฺทํ วา ผริตฺวา คณฺหาติฯ ตสฺมา มหนฺตํปิ ปสฺสติ, สุณาติฯ น อสมฺปตฺตโคจรตฺตา มหนฺตํ ปสฺสติ สุณาตีติ โกจิ วเทยฺยาติ วุตฺตํ โหติฯ อธิฏฺฐานวิธาเนปิ ตสฺส โส โคจโร สิยาติฯ เอวํสติ, ทิพฺพจกฺขุ ทิพฺพโสตาภิญฺญานํ อธิฏฺฐานวิธาเนปิ โส รูปสทฺทวิสโย ตสฺส ปสาทจกฺขุโสตสฺส โคจโร สิยาติ อภิญฺญาธิฏฺฐาน กิจฺจํ นาม นตฺถิฯ จกฺขุโสตํ เทวโลกมฺปิ คนฺตฺวา ทิพฺพรูปมฺปิ ทิพฺพสทฺทมฺปิ คเณฺหยฺยฯ น ปน คณฺหาติฯ ตสฺมา ตสฺส วิสยเทสคมนญฺจ มหนฺตเทสผรณญฺจ น จิเนฺตตพฺพนฺติ วุตฺตํ โหติฯ

รูปวิภาคานุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

**๑๕๘**. รูปสมุฏฺฐาเนฯ สุตฺตเนฺตสุ เจตนาสมฺปยุตฺตา อภิชฺฌาทโยปิ กมฺมนฺติ วุตฺตาฯ เตปน ปฏฺฐาเน กมฺมปจฺจยํ ปตฺวา ตปฺปจฺจยกิจฺจํ น สาเธนฺติ, เจตนา เอว สาเธตีติ อาห ‘‘สาเยวา’’ติอาทึฯ ‘‘ตํ สมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ’’ติ เหตูหิ จ เหตุสมฺปยุตฺตกธเมฺมหิ จ สมุฏฺฐานานญฺจ รูปานนฺติ อตฺถวเสน เจตสิกธมฺมานมฺปิ รูปสมุฏฺฐาปกตา สิทฺธา โหติฯ โส หิ อุทยติ ปสวตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘กปฺปสณฺฐาปนวเสนา’’ติ กปฺปปฺปติฏฺฐาปนวเสนฯ อชฺฌตฺติกสโทฺทฉสุ จกฺขาทีสุ อชฺฌตฺติกายตเน เสฺวว ปวตฺตติฯ อิธ ปน สกลํ อชฺฌตฺตสนฺตานํ อธิเปฺปตนฺติ อาห ‘‘อชฺฌตฺต สนฺตาเนติ ปน วตฺตพฺพํ’’ติฯ ‘‘ขเณ ขเณ’’ติ วิจฺฉาวจนํฯ ‘‘วิจฺฉา’’ติ จ พหูสุขเณสุ พฺยาปนนฺติ อาห ‘‘ตีสุตีสุขเณสู’’ติฯ

ยมกปาเฐสุฯ ยสฺส วา ปน ปุคฺคลสฺสฯ ‘‘นิรุชฺฌตี’’ติ ภงฺคกฺขณ สมงฺคิตมาหฯ ‘‘อุปฺปชฺชตี’’ติ อุปฺปาทกฺขณ สมงฺคิตํฯ ‘‘อิตี’’ติ อยํ ปุจฺฉาฯ ‘‘โน’’ติ ปฏิเกฺขโปฯ สมุทยสจฺจสฺส ภงฺคกฺขเณ ทุกฺขสจฺจภูตสฺส รูปสฺสวา นามสฺสวา อุปฺปาโท นาม นตฺถีติ วุตฺตํ โหติฯ ยสฺส กุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, ยสฺส อกุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺตีติ เทฺว ปาฐาคเหตพฺพาฯ ‘‘โน’’ติ กุสลากุสล ธมฺมานํ อุปฺปาทกฺขเณ อพฺยากตภูตานํ รูปานํ วา นามานํ วา นิโรโธ นาม นตฺถีติ วุตฺตํ โหติฯ เตสุปาเฐสุ เกสญฺจิวาทีนํ วจโนกาสํ ทเสฺสตุํ ‘‘อรูปภวํ’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘เจ’’ติ โกจิวาที เจวเทยฺยฯ ‘‘นา’’ติ น วตฺตพฺพํฯ ‘‘อุปฺปชฺชตี’’ติ จ อุทฺธฏา สิยุนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อิตรตฺถจา’’ติ ตโต อิตรสฺมึ ยสฺส กุสลา ธมฺมาติอาทิปาเฐ จฯ ‘‘ตมฺปิ นา’’ติ ตมฺปิ วจนํ น วตฺตพฺพนฺติ อโตฺถฯ ‘‘ปุริมโกฏฺฐาเส’’ติ อสญฺญสตฺตานํ เตสํ ตตฺถาติ อิมสฺมึ ปุริมปเกฺขติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ปจฺฉิมโกฏฺฐาเส’’ติ สเพฺพสํ จวนฺตานํ ปวเตฺต จิตฺตสฺสภงฺคกฺขเณติ อิมสฺมึ ปจฺฉิม ปเกฺขฯ

จวนฺตานํ อิเจฺจว วุตฺตํ สิยา, น ปวเตฺต จิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณติ, โน จ น วุตฺตํ, ตสฺมา วิญฺญายติ ปวเตฺต จิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณ รูปชีวิตินฺทฺริยมฺปิ น อุปฺปชฺชตีติฯ รูปชีวิตินฺทฺริเย จ อนุปฺปชฺชมาเน สติ, สพฺพานิ กมฺมชรูปานิ อุตุชรูปานิ อาหารชรูปานิ จ จิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณ นุปฺปชฺชนฺตีติ วิญฺญาตพฺพํ โหตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ปจฺฉิมโกฏฺฐาเส’’ติ สเพฺพสํ จวนฺตานํ ปวเตฺต จิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณติ อิมสฺมึ ปจฺฉิมปเกฺขฯ ตตฺถ จ ปวเตฺต จิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณติ อิทํ อธิเปฺปตํฯ เอวํ ปาฬิสาธกํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ยุตฺติสาธกํ ทเสฺสโนฺต ‘‘ยสฺมา จา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ อานนฺทา จริยสฺส มูลฏีกาการสฺสฯ วิภาวนิยํฯ ภเงฺค รูปสฺส นุปฺปาโท, จิตฺตชานํ วเสน วาฯ อารุปฺปํ วาปิ สนฺธาย, ภาสิโต ยมกสฺส หิฯ น จิตฺตฎฺฐิติ ภเงฺค จ, น รูปสฺส อสมฺภโวฯ ติ วุตฺตํฯ ตตฺถ ‘‘น หิ น จิตฺตฎฺฐิตี’’ติ จิตฺตสฺสฐิติ นาม น หิ นตฺถิฯ ‘‘ภเงฺคจา’’ติ จิตฺตสฺสภงฺคกฺขเณ จฯ ตํ อสมฺภาเวโนฺต ‘‘ยมกปาฬิโย ปนา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘นานตฺถา นานาพฺยญฺชนา’’ติ เอเตน ปาฬิสํสนฺทนา นาม ครุกตฺตพฺพาติ ทีเปติฯ ‘‘คมฺภีโร จ สตฺถุ อธิปฺปาโย’’ติ เอเตน อตฺตานํ สตฺถุมตญฺญุํ กตฺวา อิทํ สนฺธาย เอตํ สนฺธายาติ วตฺตุํ ทุกฺกรนฺติ ทีเปติฯ ‘‘สุทฺธํ อรูปเมวา’’ติ สุทฺธํ อรูปปฺปฏิสนฺธึ เอวฯ ฉ จตฺตาลีสจิตฺตานิ รูปํ ชเนตุํ น สโกฺกนฺติฯ เอวํ สติ อรูปวิปากวชฺชิตนฺติ กสฺมา วุตฺตนฺติ อาห ‘‘อรูปวิปากาปนา’’ติอาทึฯ วิภาวนิปาเฐฯ ‘‘เหตุโน’’ติ รูปวิราคภาวนา กมฺมสงฺขาตสฺส เหตุสฺสฯ ‘‘ตพฺพิธุรตายา’’ติ รูปวิรุทฺธตายฯ รูปารูปวิราคภาวนาภูโต มโคฺคฯ เตน นิพฺพตฺตสฺสฯ รูโปกาโส นาม กามรูปภโวฯ วิภาวนิปาเฐฯ ‘‘เอกูน น วุติภวงฺคเสฺส วา’’ติ ปวตฺติกาเล รูปชนกสฺส เอกูน น วุติภวงฺค จิตฺตสฺสาติ อโตฺถฯ ตตฺถ ปน อรูปวิปากํ ปวตฺติกาเลปิ รูปชนกํ น โหตีติ อาห ‘‘ตตฺถา’’ติอาทึฯ เกจิ ปน ปฏิสนฺธิ จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ รูปํ ปจฺฉาชาต ปจฺจยํ น ลภติฯ ฐิติกฺขเณ รูปํ ปรโต ภวงฺคจิตฺตโต ปจฺฉาชาตปจฺจยํ ลภตีติ วทนฺติฯ ตํ น คเหตพฺพนฺติ ทเสฺสตุํ ‘‘น หิ อตฺตนา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ สยํ วิชฺชมาโน หุตฺวา อุปการโก ปจฺจโย อตฺถิปจฺจโยฯ ปจฺฉาชาโต จ ตสฺส เอกเทโสฯ ‘‘อายุสงฺขารานํ’’ติ อุสฺมาทีนํฯ ‘‘ตํ’’ติ ขีณาสวานํ จุติจิตฺตํฯ ‘‘ยถาหา’’ติ โส เถโร กึ อาหฯ ‘‘วุตฺตํ’’ติ อฎฺฐกถายํ วุตฺตํฯ อิติ ปน วจนโต อเญฺญสํปิ จุติจิตฺตํ รูปํ น สมุฏฺฐาเปตีติ วิญฺญายตีติ ปธานวจนํฯ ปน สโทฺท อรุจิ โชตโกฯ ‘‘ตถา วุเตฺตปี’’ติ โชเตติฯ วจีสงฺขาโร นาม วิตกฺกวิจาโรฯ กายสงฺขาโร นาม อสฺสาสปสฺสาสวาโตฯ โส สเพฺพสํปิ กามสตฺตานํ จุติ จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ จ ตโต ปุริมจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ จ นนิรุชฺฌตีติ วจเนน จุติจิตฺตโต ปุพฺพภาเคเยว อสฺสาสปสฺสาสานํ อภาวํ ญาเปติฯ นนุ อิมิสฺสํ ปาฬิยํ จุติกาเล อสฺสาสปสฺสาสสฺส อภาวํ วทติฯ อเญฺญสํ จิตฺตชรูปานํ อภาวํ น วทติฯ ตสฺมา อิมาย ปาฬิยา สเพฺพสมฺปิ จุติจิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสํ น ชเนตีติ วิญฺญายติฯ น อญฺญานิ จิตฺตชรูปานีติ โจทนาฯ ตํ ปริหรโนฺต ‘‘น หี’’ติอาทิมาหฯ น หิ รูปสมุฏฺฐาปกจิตฺตสฺส กายสงฺขาร สมุฏฺฐาปนํ อตฺถีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘คพฺภคมนาทิวินิพทฺธาภาเว’’ติ มาตุกุจฺฉิมฺหิ คตสฺส อสฺสาสปสฺสาโส น อุปฺปชฺชติ, ตถา อุทเก นิมุคฺคสฺสฯ พาฬฺหํ วิสญฺญีภูตสฺสฯ จตุตฺถชฺฌานานํ สมาปชฺชนฺตสฺสฯ นิโรธสมาปตฺตึ สมาปชฺชนฺตสฺสฯ รูปารูปภเว ฐิตสฺสาติฯ ตสฺมา เอเตคพฺภคมนาทโย อสฺสาสปสฺสาสํ วินิพทฺธนฺติ นีวาเรนฺตีติ คพฺภคมนาทิวินิพทฺธาฯ เตสํ อภาโวติ วิคฺคโหฯ วินา อิเมหิ การเณหิ อสฺสาสปสฺสาสสฺส จ อญฺญจิตฺตชรูปานญฺจ วิเสโส นตฺถีติ วุตฺตํ โหติฯ อญฺญํปิ ยุตฺตึ ทเสฺสติ ‘‘จุโต จา’’ติอาทินาฯ จุโต จ โหติ, อสฺส จิตฺตสมุฏฺฐาน รูปญฺจ ปวตฺตตีติ น จ ยุตฺตนฺติ โยชนาฯ โส จ สุฏฺฐุ โอฬาริโก รูปธโมฺมฯ อิติ ตสฺมา น สกฺกา วตฺตุํติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อิมสฺส อตฺถสฺสา’’ติ วตฺวา ตํ อตฺถํ วทติ ‘‘โอฬาริกสฺสา’’ติอาทินาฯ ‘‘กตีปย ขณมตฺตํ’’ติ ปนฺนรสขณโสฬสขณมตฺตํฯ ‘‘จิตฺตชรูปปฺปวตฺติยา’’ติ จิตฺตชรูปปฺปวตฺตนโตฯ ทุพฺพลา โหนฺติ, ตทา ปญฺจารมฺมณานิปิ ปญฺจทฺวาเรสุ อาปาตํ นาคจฺฉนฺติฯ ‘‘ปจฺจยปริตฺตตาย วา’’ติ ตทา ปจฺฉาชาตปจฺจยสฺส อลาภโต วุตฺตํฯ ทุพฺพลา โหนฺติฯ ตทา ทุพฺพลตฺตา เอว ปญฺจารมฺมณานิ ปญฺจทฺวาเรสุ อาปาตํ นาค

จุณฺติฯ ปริโยสาเนปิ เอกจิตฺตกฺขณมตฺตฯ วตฺถุสฺส อาทิอนฺตนิสฺสิตานิ ปฏิสนฺธิกฺขเณ อาทิมฺหิ นิสฺสิตานิฯ มรณาสนฺนกาเล อเนฺต นิสฺสิตานิฯ สมทุพฺพลานิ เอว โหนฺติฯ ตสฺมา ยถา สพฺพปฏิสนฺธิจิตฺตมฺปิ รูปํ น ชเนติ, ตถา สพฺพจุติจิตฺตมฺปิ รูปํ น ชเนตีติ สกฺกา วิญฺญาตุนฺติฯ ''ปาฬิวิโรธํ''ติ ปุเพฺพ ทสฺสิตาย สงฺขาร ยมกปาฬิยา วิโรธํ ฯ''การณํ วุตฺตเมวา''ติ จิตฺตญฺหิ อุปฺปาทกฺขเณ เอว ปริปุณฺณํ ปจฺจยํ ลภิตฺวา พลวํ โหตีติ วุตฺตเมวฯ ''ตํ''ติ อปฺปนาชวนํฯ อจลมานํ หุตฺวาฯ ''อโพฺพกิเณฺณ''ติ วีถิจิตฺต วาเรน อโวกิเณฺณฯ น ตถา ปวตฺตมาเนสุ องฺคานิ โอสีทนฺติ, ยถา ฐปิตาเนว หุตฺวา ปวตฺตนฺติฯ ''น ตโตปรํ''ติ ตโต อติเรกํ รูปวิเสสํ น ชเนติฯ ''กิญฺจี''ติ กิญฺจิจิตฺตํฯ ''อุตฺตรกิจฺจํ''ติ อุปรูปริกิจฺจํฯ ''อฏฺฐ ปุถุชฺชนานํ''ติ อฏฺฐ โสมนสฺส ชวนานิ หสนํปิ ชเนนฺติฯ ฉ ชวนานิ ปญฺจชวนานีติ อธิกาโรฯ เตสํ พุทฺธานํฯ สิตกมฺมสฺสาติ สมฺพโนฺธฯ สิตกมฺมํ นาม มิหิตกมฺมํฯ ''การณํ วุตฺตเมวา''ติ 'รูปสฺส ปน อุปตฺถมฺภกภูตา อุตุอาหารา ปจฺฉาชาตปจฺจย ธมฺมา จ ฐิติกฺขเณ เอว ผรนฺตี'ติ เอวํ การณํ วุตฺตเมวฯ ''อุตุโน พลวภาโว''ติ รูปุปฺปาทนตฺถาย พลวภาโวฯ สนฺตติฐิติยา พลวภาโว ปน ปจฺฉาชาตปจฺจยาย โตฺต โหติฯ รูปํ น สมุฏฺฐาเปยฺยฯ โน น สมุฏฺฐาเปตีติ อาห ''วกฺขติ จา''ติอาทิํฯ อชฺฌตฺต สนฺตานคโต จ พหิทฺธาสนฺตานคโต จ ทุวิธาหาโรติ สมฺพโนฺธฯ

เอตฺถจาติอาทีสุฯ อุตุ ปญฺจวิโธฯ อชฺฌตฺตสนฺตาเน จตุชวเสน จตุพฺพิโธ, พหิทฺธา สนฺตาเน อุตุชวเสน เอโกฯ ตถา อาหาโรปิ ปญฺจวิโธฯ เตสุ ฐเปตฺวา พหิทฺธาหารํ อวเสสานํ อชฺฌตฺต สนฺตาเน รูปสมุฏฺฐาปเน วิวาโท นตฺถิฯ พหิทฺธาหารสฺส ปน อชฺฌตฺตสนฺตาเน รูปสมุฏฺฐาปเน วิวาโท อตฺถีติ ตํ ทเสฺสตุํ ''เอตฺถ จา''ติอาทิมาหฯ ''อุตฺโอชานํ วิยา''ติ อุตุโอชานํ อชฺฌตฺตสนฺตาเน รูปสมุฏฺฐาปนํ วิยฯ อฏฺฐกถาปาเฐฯ ''ทนฺตวิจุณฺณิตํ ปนา''ติ ทเนฺตหิ สงฺขาทิตฺวา วิจุณฺณํ กตํ ปนฯ ''สิตฺถํ''ติ ภตฺตจุณฺณสิตฺถํฯ ฏีกาปาเฐฯ ''สา''ติ พหิทฺธา โอชาฯ ''นสงฺขาทิโต''ติ น สุฏฺฐุขาทิโตฯ ''ตตฺตเกนปี''ติ มุเขฐปิตมตฺตเนปิฯ ''อพฺภนฺตรสฺสา''ติ อชฺฌตฺตาหารสฺสฯ ''อฏฺฐอฏฺฐรูปานิ สมุฏฺฐาเปตี''ติ อุปตฺถมฺภนวเสน สมุฏฺฐาเปติ, ชนน วเสน ปน อชฺฌตฺติกาหาโร เอว สมุฏฺฐาเปตีติ อธิปฺปาโยฯ ''อุปาทินฺนกา''ติ อชฺฌตฺต สมฺภูตา วุจฺจนฺติฯ พหิทฺธา โอชาปิ รูปํ สมุฏฺฐาเปติ เยวาติ สมฺพโนฺธฯ ''เตนอุตุนา''ติ อชฺฌตฺต อุตุนาฯ ''เสทิยมานา''ติ อุสฺมาปิยมานาฯ ''ตาย จ โอชายา''ติ อชฺฌตฺต โอชายฯ ''เมทสิเนหุปจย วเสนา''ติ เมทโกฏฺฐาสรสสิเนห โกฏฺฐาสานํ วฑฺฒนวเสนฯ อิตรานิ ปน ตีณิรูปสมุฏฺฐานานิฯ ปาฬิปาเฐฯ ''อินฺทฺริยานี''ติ จกฺขาทีนิ อินฺทฺริย รูปานิฯ ''วิหาโร''ติ สมาปตฺติ เอว วุจฺจติฯ สมาปตฺติ จิเตฺตน ชาตตฺตา ตานิ อินฺทฺริยานิ วิปฺปสนฺน นีติ กตฺวา กสฺมา วุตฺตนฺติ ปุจฺฉติฯ ''อุปจริตตฺตา''ติ ฐานูปจาเรน โวหริตตฺตาฯ ''เตสํ น วนฺนํ''ติ อินฺทฺริยรูปานํฯ นิธิกณฺฑปาเฐฯ สุนฺทโร วโณฺณ ยสฺสาติ สุวโณฺณฯ สุวณฺณสฺส ภาโว สุวณฺณตาฯ ตถาสุสฺสรตาฯ ''สโร''ติ จ สโทฺท วุจฺจติฯ ''สุสณฺฐานํ''ติ องฺคปจฺจงฺคานํ สุฏฺฐุสณฺฐานํฯ ''สุรูปตา''ติ สุนฺทรรูปกายตาฯ ''ยถา''ติ เยนอากาเรน สณฺฐิเต สติฯ ตถา เตน อากาเรน สณฺฐิตา โหตีติ โยชนาฯ

ลหุตาทิตฺตเยฯ ทนฺธตฺตาทิกรานํ ธาตุโกฺขภานํ ปฏิปเกฺขหิ ปจฺจเยหิ สมุฏฺฐาตีติ วิคฺคโหฯ ''เอตสฺสา''ติ ลหุตาทิตฺตยสฺส วุตฺตาฯ ตสฺมา เอตํ ลหุตาทิตฺตยํ กมฺมสมุฏฺฐานนฺติ วตฺตพฺพนฺติ อธิปฺปาโยฯ ''ยมเกสุปิ อทฺธาปจฺจุปฺปเนฺนเนว คหิโต''ติ ยสฺส จกฺขายตนํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส โสตายตนํ อุปฺปชฺชตีติฯ สจกฺขุกานํ อโสตกานํ อุปฺปชฺชนฺตานํ เตสํ จกฺขายตนํ อุปฺปชฺชตีติอาทีสุ อุปฺปาทวาเร ปฏิสนฺธิวเสน, นิโรธวาเร จุติวเสน อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํว วุตฺตนฺติ อธิปฺปาโยฯ อกมฺมชานํ ปวตฺติกาเล กาลเภโท วุโตฺตติฯ ''กมฺมวิปากชา อาพาธาติ วุตฺตํ''ติ วีถิมุตฺตสงฺคเห อุปเจฺฉทกกมฺมทีปนิยํ 'อตฺถิ วาต สมุฏฺฐิตา อาพาธาฯ ลฯ อตฺถิ กมฺม

วิปากชา อาพาธา’ติ วุตฺตํฯ ตานิ อุปปีฬกุปฆาตก กมฺมานิปิ วิปตฺติโย ลภมานานิ เอว โขเภตฺวา นานาพาเธ อุปฺปาเทนฺตีติ สมฺพนฺโธฯ สรีเร ฐนฺติ ติฎฺฐนฺตีติ สรีรฎฺฐกาฯ ‘‘ตทนุคติกานิ เอว โหนฺตี’’ติ กมฺมชาทีนิปิ ขุพฺภิตานิ เอว โหนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ เอเตน อฎฺฐสุ การเณสุ เยน เกนจิการเณน จกฺขุโรคาทิเก อาพาเธ ชาเต ตสฺมึ อเงฺค ปวตฺตานิ สพฺพานิ โรคสมุฎฺฐานานิ อาพาธภาวํ คจฺฉนฺติเยวฯ เอวํ สเนฺตปิ ตปฺปริยาปนฺนานิ กมฺมชรูปานิ ตทนุคติกภาเวน อาพาธภาวํ คจฺฉนฺติ, น อุชุกโต กมฺมวเสนาติ ทีเปติฯ กมฺมสมุฎฺฐาโน อาพาโธ นาม นตฺถิฯ ตถาปิ อฎฺฐสุ อาพาเธสุปิ อตฺถิ วาตสมุฎฺฐานา อาพาธาติอาทีสุ วิย อตฺถิ กมฺมสมุฎฺฐานา อาพาธาติ อวตฺวา อตฺถิ กมฺมวิปากชา อาพาธาติ วุตฺตํฯ ตตฺถ อุปปีฬโก ปฆาตกกมฺมานํวเสน อุปฺปโนฺน โยโกจิธาตุโกฺขโภ สุตฺตนฺตปริยาเย น กมฺมวิปาโกติ วุจฺจติเยวฯ ตโต ชาโต โยโกจิ อาพาโธ กมฺมวิปากโชติ วุโตฺตติฯ สุคมฺภีรมิทํฐานํฯ สุฎฺฐุวิจาเรตฺวา กเถตพฺพํฯ ‘‘ยโต’’ติ ยสฺมา กมฺมสมุฎฺฐานา พาธปจฺจยาฯ ลฯ ลพฺภมาโน สิยาฯ เกวลํ โส กมฺมสมุฎฺฐาโน อาพาโธ นาม นตฺถีติ โยชนาฯ ‘‘อวิหิํสา กมฺมนิพฺพตฺตา’’ติ เมตฺตากรุณากมฺมนิพฺพตฺตาฯ สุวิทูรตาย เจว นิราพาธา โหนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘สณฺฐิติยา’’ติ ทุโกฺขภนีเย วิเสสนปทํฯ เหตุปทํ วา ทฎฺฐพฺพํฯ โขเภตุํ ทุกฺกรา ทุโกฺขภนียาฯ ‘‘กามํ’’ติ กิญฺจาปีติ อเตฺถ นิปาตปทํฯ เสสเมตฺถ สุวิเญฺญยฺยํฯ

‘‘วุจฺจเต’’ติอาทีสุฯ รูปปจฺจยธมฺมานํ ปจฺจยกิจฺจํ ติวิธํฯ ชนนญฺจ อุปตฺถมฺภนญฺจ อนุปาลนญฺจฯ ตตฺถ ชนนกิจฺจํ ชเนตพฺพานํ ชาติกฺขเณ เอว ลพฺภติฯ เสสทฺวยํ ปน ฐิติกฺขเณปิ ลพฺภติฯ ภงฺคกฺขเณ ปน สพฺพํ ปจฺจยกิจฺจํ นตฺถิฯ ตตฺถ ชนนกิจฺจวเสน วิจาเรโนฺต ‘‘รูปชนกานํ’’ติ อาทิมาหฯ ‘‘อปิจา’’ติอาทีสุฯ ‘‘ตาสํ’’ติ อุปจยสนฺตตีนํ, ชรตา อนิจฺจตานญฺจฯ ‘‘เตสู’’ติ กุโตจิ สมุฎฺฐาเนสุฯ อิธ ปน อภิธมฺมตฺถ สงฺคเหปนฯ ‘‘เอวํ สเนฺตปี’’ติ ปจฺจยวิเสเสน อทิสฺสมานวิเสสเตฺถปิฯ ‘‘สารตร’’นฺติ อติสารภูตํฯ ‘‘เสโยฺย’’ติ เสโฎฺฐฯ

รูปสมุฎฺฐานานุทีปนา นิฎฺฐิตาฯ

**๑๖๙**. กลาปโยชนายํ ฯ ‘‘สงฺขาเน’’ติ คณเนฯ ‘‘เตนา’’ติ สงฺขานเฎฺฐน เอกสเทฺทน ทเสฺสตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ปิณฺฑี’’ติ เอกคฺฆโนฯ มูลฎีกาปาเฐฯ ‘‘อุปฺปาทาทิปฺปวตฺติโต’’ติ อุปฺปาทาทิวเสน ปวตฺตนโตฯ ‘‘อิตี’’ติ ตสฺมาฯ อุปาทารูปานิ เตฺวว วุจฺจนฺติฯ ‘‘เอวํ วิการปริเจฺฉท รูปานิ จ โยเชตพฺพานี’’ติ ปญฺจวิการรูปานิ กลาปเสฺสว โจปนาทิสภาวา โหนฺติ, น เอกเมกสฺส รูปสฺสฯ ตสฺมา ตานิ เอเกกสฺมึ กลาเป เอเกกานิ เอว โหนฺติฯ ปริเจฺฉทรูปํ ปน กลาปปริยาปนฺนํ รูปํ น โหติฯ ตสฺมา ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ กลาปานํ อนฺตรา ตํปิ เอเกกเมว โหตีติ ทฎฺฐพฺพํฯ ‘‘จตุนฺนํ มหาภูตานํ นิสฺสยตา สมฺภวโต’’ติ เอตฺถ จตุนฺนํ มหาภูตานํปิ ลกฺขณมเตฺตน นานตฺตํ โหติ, ปวตฺติวเสน ปน เอกคฺฆนตฺตา สงฺขานเฎฺฐนปิ เอโก นิสฺสโยติ วตฺตพฺพเมวฯ เอวญฺหิ สติ เอกสทฺทสฺส อตฺถ จลนํ นตฺถีติฯ ‘‘เตน สเทฺทนา’’ติ จิตฺตชสเทฺทนฯ อตฺตานํ โมเจโนฺต ‘‘อธิปฺปาเยนา’’ติ อาหฯ เถรสฺส อธิปฺปาเยนาติ วุตฺตํ โหติฯ อตฺตโน อธิปฺปายํ ทเสฺสโนฺต ‘‘เอตฺถ ปนา’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ‘‘สเทฺทนา’’ติ จิตฺตชสเทฺทนฯ ‘‘ตายวาจายา’’ติ วจีมยสเทฺทนาติ อโตฺถฯ ‘‘วิญฺญตฺตี’’ติ วิญฺญาปนํ อิเจฺจวโตฺถฯ วิญฺญาเปตีติ วิญฺญาปิโตฯ ตสฺส ภาโว วิญฺญาวิตตฺตํฯ วิตกฺกวิปฺผารสโทฺท นาม กสฺสจิ มหนฺตํ อตฺถํ จิเนฺตนฺตสฺส โสกวเสน วา ตุฎฺฐิวเสน วา พลววิตโกฺก ปวตฺตติฯ โส โสกํ วา ตุฎฺฐึ วา สนฺธาเร ตุํ อสโกฺกโนฺต ทุตีเยน สทฺธึ มเนฺตโนฺต วิย อตฺตโน มุเขเยว อพฺยตฺตํ สทฺทํ กตฺวา สมุทีรติฯ ปกติชโน ตํ สทฺทมตฺตํ สุณาติ วา น วาสุณาติฯ สุณโนฺตปิ อกฺขรํ วา อตฺถํ วา อธิปฺปายํ วา น ชานาติฯ ทิพฺพโสเตน วา วิชฺชาโสเตน วาสุณโนฺต อกฺขรํปิ อตฺถํปิ อธิปฺปายํปิ ชานาติฯ ชานิตฺวา เอวํปิ เต มโน,

อิตฺถํปิ เต มโนติอาทิสติฯ อยํ วิตกฺกวิปฺผารสโทฺท นามฯ โส วิญฺญตฺติรหิโต โสตวิเญฺญยฺโย ยติ มหาอฏฺฐกถายํ วุตฺตฯ สงฺคหการโปน วจีมยสโทฺทนาม วิญฺญตฺติรหิโตติ วา อโสต วิเญฺญยฺยติ วา นตฺถีติ ปฏิกฺขิปติฯ ''อาคเต''ติ อฏฺฐกถาสุ อาคเตฯ ''ปเจฺจตพฺพา''ติ สทฺธาตพฺพาฯ ''ฏีกาสุปนสฺสา''ติ อสฺสสจฺจสเงฺขปสฺส ทฺวีสุฏีกาสุฯ อกฺขรญฺจ ปทญฺจ พฺยญฺชนญฺจ อโตฺถ จาติ ทฺวโนฺทฯ อปฺปญฺญายมานา อกฺขรปทพฺยญฺชนตฺถา ยสฺสาติ วิคฺคโหฯ ''อนฺธทมิฬาทีนํ''ติ อนฺธชาติกทมิฬชาติกาทีนํ มิลกฺขูนํฯ ''อุกฺกาสิตสโทฺท จ ขิปิตสโทฺท จ วมิตสโทฺท จ ฉฑฺฑิตสโทฺท จาติ ทฺวโนฺทฯ อาทิสเทฺทน ตาทิสา อุคฺคาร หิกฺการ หสิต โร ทิตาทโย สงฺคณฺหาติฯ เสสเมตฺถสุวิเญฺญยฺยํฯ

กลาปโยชนานุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

**๑๖๑**. รูปปฺปวตฺติกฺกเมฯ นปุคฺคลวเสน วิเสสนํ โหติฯ ภูมิวเสน วิเสสนํ โหติฯ ตญฺจ โข ปวตฺติกาลวเสนาติ อธิปฺปาโยฯ

เอตฺถจาติอาทีสุฯ ปุริเมสุ ทฺวีสุ โยนีสุ ปาฬินเยน เวทิตพฺพาติ สมฺพโนฺธฯ นิกฺขนฺตา, อิติ ตสฺมา อณฺฑชาติ จ ชลาพุชาติ จ วุจฺจนฺติฯ กถํ อยํ นโย ปาฬินโย นาม โหตีติฯ ปาฬิยํ อณฺฑโกสํ วตฺถิโกสํ อภินิพฺภิชฺช อภินิพฺภิชฺช ชายนฺตีติ วจเนน อณฺฑโต ชลาพุโต ชาตา วิชาตา นิกฺขนฺตาติ อโตฺถ วิญฺญายติฯ อฏฺฐกถายํ ปน อเณฺฑชาตา ชลาพุมฺหิชาตาติ วุตฺตํฯ คพฺภปลิเวฐนาสโย นาม เยน ปลิเวฐิโต คโพฺภ ติฏฺฐติฯ วิภาวนิปาเฐ ''อุกฺกํสคติ ปริเจฺฉทว เสนา''ติ อุกฺกฏฺฐปฺปวตฺตินิยมนวเสนฯ อุกฺกฏฺฐนยวเสนาติ วุตฺตํ โหติฯ อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพาติ เอตฺถ กญฺญา ทาตพฺพาติ สามญฺญโต วุเตฺตปิ อภิรูปสฺส ปุริสสฺสาติ วุตฺตตฺตา กญฺญาปิ อภิรูปกญฺญา เอว วิญฺญายติฯ อยํ อุกฺกฏฺฐนโย นามฯ ''ตตฺถ ตานิ สพฺพานี''ติอาทีสุฯ ตานิสพฺพานิปิ จกฺขุ โสต ฆาน ภาว ทฺวยานิ น โอมเกน กมฺมุนา ลพฺภติฯ อุกฺกเฏฺฐน กมฺมุนา เอว ลพฺภตีติ อธิปฺปาโยฯ วิภงฺคปาเฐฯ สทฺทายตนํ นาม ปฏิสนฺธิกาเล น ลพฺภตีติ วุตฺตํ ''เอกาทสายตนานี''ติฯ จกฺขุเวกลฺลสฺส ทส, โสตเวกลฺลสฺส อปรานิทส, จกฺขุ โสตเวกลฺลสฺสนว , คพฺภเสยฺยสฺสวเสน สตฺตายตนานิฯ ปาฬิยํ โอปปาติ กคพฺภเสยฺยกานํ เอว วุตฺตตฺตา ''ปาฬิยํ อวุตฺตํปิปนา''ติ วุตฺตํฯ อวุตฺตมฺปิ จกฺขาทิเวกลฺลํฯ ''อญฺญมญฺญํ อวินาภาววุตฺติตา วุตฺตา''ติ กถํ วุตฺตา ยสฺส ฆานายตนํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ชิวฺหายตนํ อุปฺปชฺชตีติ, อามนฺตาฯ ยสฺส วา ปน ชิวฺหายตนํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส ฆานายตนํ อุปฺปชฺชตีติ, อามนฺตาติอาทินา วุตฺตา เปยฺยาลมุเขนฯ อาจริยานนฺทเตฺถเร น ปน อิจฺฉิตนฺติ สมฺพโนฺธฯ ''ชิวฺหาเวกลฺลตาวิยา''ติ ชิวฺหาเวกลฺลตานาม นตฺถิ วิยฯ ''ฆานเวกลฺลตาปิ อตฺถีติ ยุตฺตํ''ติ เอตฺถ ปาฬิยํ อฆานกานํ อิตฺถีนํ ปุริสานํติ อิทํ มาตุคเพฺภ ฆานายตเน อนุปฺปเนฺนเยว ปุเรตรญฺจ วนฺตานํ อิตฺถิปุริสานํ วเสน วุตฺตํฯ น ฆานเวกลฺลานํ อตฺถิตายาติปิ วทนฺติฯ คเพฺภ เสนฺตีติ คพฺภสยาฯ คพฺภสยา เอว คพฺภเสยฺยาฯ

ปวตฺติกาเลติอาทีสุฯ มูลฏีกาปาเฐฯ ''โอรโต''ติ ปฏิสนฺธึ อุปาทาย วุตฺตํฯ เอกาทสม สตฺตาเห อนาคเตติ วุตฺตํ โหติฯ รูปายตนํ นุปฺปชฺชิสฺสติฯ โน จ จกฺขายตนํ นุปฺปชฺชิสฺสตีติ อิทํ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนวเสน วุตฺตํฯ ตสฺมา ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย อุปฺปนฺนํ รูปายตนํ ยาวชีวํปิ อุปฺ ปนฺนเนฺตวว วุจฺจติฯ น อุปฺปชฺชิสฺสมานนฺติฯ จกฺขายตนํ ปน เอกาทสมสตฺตาหา โอรโต ฐิต สฺส น อุปฺปนฺนํฯ ตทา อนุปฺปนฺนตฺตา เอกาทสเม สตฺตาเห สมฺปเตฺต อุปฺปชฺชิสฺสตีติ วตฺตพฺพํ โหติฯ ปจฺฉิม ภวิกตฺตา ปน ตทุภยมฺปิ ภวนฺตเร นุปฺปชฺชิสฺสติเยวาติฯ ฆานายตนํ นิพฺพเตฺตตี ติ ฆานายตนานิพฺพตฺตตํ, กมฺมํฯ เตน กมฺมุนา คหิตปฺปฏิสนฺธิกานํฯ อิทญฺจ ยทิ ตนฺนิพฺพตฺต

เกน กเมฺมน ปฏิสนฺธึ คเณฺหยฺยุํฯ ฌานายตเน อนุปฺปเนฺน อนฺตรา น กาลงฺกเรยฺยุนฺติ กตฺวา วุตฺตํฯ ตนฺนิพฺพตฺตเกน กเมฺมน ปฏิสนฺธึ คณฺหนฺตาปิ ตโต พลวเนฺต อุปเจฺฉทกกเมฺม อาคเต สติฯ ฌานายตนุปฺปตฺติกาลํ อปตฺวา อนฺตรา นกาลงฺกโรนฺตีติ นตฺถิฯ ‘‘จกฺขุฌาเนสุ วุเตฺตสู’’ติ ฏีกายํ วุเตฺตสุฯ ‘‘อตฺถโต สิทฺธา เอวา’’ติ เอกาทสมสตฺตาเห อุปฺปนฺนาติ สิทฺธา เอวฯ ‘‘อีทิเสสุฐาเนสู’’ติ สภาวํ วิจาเร ตุํ ทุกฺกเรสุ ฐาเนสุฯ อฏฺฐกถาเยว ปมาณํ กาตุํ ยุตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ อฏฺฐกถาปาเฐฯ ‘‘ปุริมํ ภวจกฺกํ’’ติ อวิชฺชามูลกํ เวทนาวสานํ ภวจกฺกํฯ ‘‘อนุปุพฺพปฺปวตฺติทีปนโต’’ติ ยถา ปจฺฉิเม ตณฺหามูลเก ภวจเกฺก อุปฺปตฺติภวปฺปวตฺตึ วทเนฺตน ภวปจฺจยาชาตีติ เอวํ เอกโต กตฺวา วุตฺตา, น ตถา ปุริเม ภวจเกฺกฯ ตตฺถ ปน สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณ ปจฺจยา นาม รูปนฺติอาทินา อนุปุพฺพปฺปวตฺติทีปนโตฯ ‘‘โส ปฏิกฺขิโตฺตเยวา’’ติ อายตนานํ กมโต วินิจฺฉยฏฺฐาเน เทสนากฺกโมว ยุโตฺตติ วตฺวา โส อุปฺปตฺติกฺกโม ปฏิกฺขิโตฺตฯ

สํยุตฺตเก ยกฺขสํยุตฺตปาฬิยํฯ คาถาสุฯ ‘‘กลลา’’ติ กลลโตฯ ‘‘อพฺพุทา’’ติ อพฺพุทโตฯ ‘‘เปสิยา’’ติ เปสิโตฯ ‘‘ฆนา’’ติ ฆนโตฯ ‘‘ชาติอุณฺณํสูหี’’ติ สุทฺธชาติกสฺส เอลกสฺส โลมํสูหิฯ ‘‘ปริปกฺกสมูหกํ’’ติ กลลโต ปรํ โถกํ ปริปกฺกญฺจ สมูหาการญฺจ หุตฺวาฯ ‘‘วิวตฺตมานํ ตพฺภาวํ’’ติ กลลภาวํ วิชหิตฺวา วตฺตมานํฯ ‘‘วิลีนติ ปุสทิสา’’ติ อคฺคิมฺหิ วิลีนติปุรสสทิสาฯ ‘‘มุจฺจตี’’ติ กปาเล นลคฺคติฯ เอตานิชายนฺตีติ เอวํ อฏฺฐกถายญฺจ วุตฺตํฯ ‘‘ทฺวา จตฺตาลีสเม สตฺตาเห’’ติ นวมาเส อติกฺกมฺม วีสติเมทิวเสฯ ยทิ เอวํ, ปญฺจเมสตฺตาเห ปญฺจปฺปสาขา ชายนฺติ, เอกาทสเมสตฺตาเห จตฺตาริ อายตนานิ ชายนฺติ, มเชฺฌปน ปญฺจสตฺตาหา อตฺถิฯ ตตฺถ กถนฺติ อาห ‘‘เอตฺถ จา’’ติอาทึฯ ‘‘ฉสตฺตาหา’’ติ เอกาทสเมน สทฺธึ ฉสตฺตาหาฯ เอกาทสเมปิ หิ ปจฺฉิมทิวเส ชาตตฺตา ฉทิวสานิ อวสิฏฺฐานิ โหนฺติฯ ‘‘ปริณตกาลา’’ติ ปริปกฺกกาลาฯ ปริปากคตา เอว หิ กมฺมชมหาภูตา สุปฺปสนฺนา โหนฺติฯ เตสญฺจ ปสาทคุณา ปสาทรูปา โหนฺตีติฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ กลลสฺสฯ วณฺณชาตํ วา สณฺฐานํ วาติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อากาสโกฏฺฐาสิโก’’ติ มนุเสฺสหิ อากาสโกฏฺฐาเส ฐปิโตฯ หุตฺวาติ ปาฐเสโสฯ กถํ ปรมาณุโต ปริตฺตกํ สิยาติ อาห ‘‘โสหี’’ติอาทิํฯ ‘‘โส’’ติ ปรมาณุฯ ปฏิสนฺธิกฺขเณ กลลรูปํ กลาปตฺตยปริมาณํฯ ปรมาณุ ปน เอกูนปญฺญาสกลาปปริมาโณฯ ตสฺมา ตํ ตโต ปริตฺตกนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ปฏิสนฺธิกฺขณโต ปรํ ปน ตํปิ ขเณขเณ อุปจิตเมว โหติฯ ‘‘ธาตูนํ’’ติ จตุธาตุววตฺถาเน อาคตานํ จตุนฺนํ มหาภูตานํฯ กลลสฺสวา อุปจิตปฺปมาณํ คเหตฺวา วุตฺตนฺติปิ ยุชฺชติฯ ‘‘วตฺถุสฺมิํ’’ติ อพฺพุทาทิวตฺถุมฺหิฯ ‘‘ชลาพุมูลานุสาเรนา’’ติ ชลาพุชาตกาเล ตสฺส มูลานุ สาเรนาติ อธิปฺปาโยฯ คาถายํฯ ‘‘มาตฺติโร กุจฺฉิคโต’’ติ วตฺตเพฺพ คาถาพนฺธวเสน ‘‘มาตุกุจฺฉิคโต ติโร’’ติ วุตฺตํฯ เตนาห ‘‘มาตุยา ติโรกุจฺฉิ คโต’’ติฯ ‘‘ฉิโทฺท’’ติ สุขุเมหิ ฉิเทฺทหิ สมนฺนาคโตฯ ลทฺธํวา ปานโภชนํฯ ‘‘ตโต ปฏฺฐายา’’ติ สตฺตรสมภวงฺคจิตฺตโต ปฏฺฐายฯ ‘‘รูปสมุฏฺฐาเน วุตฺตเมวา’’ติ รูปสมุฏฺฐาเน มูลฏีกาวาท วิจารณายํ ‘ยํ ปิตตฺถ น จ ยุตฺต’นฺติอาทินา วุตฺตเมวฯ ‘‘อโชฺฌหฏาหาราภาวโต’’ติ พหิทฺธาหาราภาวโตติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ รูปพฺรหฺมโลเกฯ อภาวํ วเณฺณติฯ กสฺมาปน วเณฺณติ, นนุ วเณฺณนฺตสฺส อฏฺฐกถา วิโรโธ สิยาติฯ วิโรโธ วา โหตุ, อวิโรโธ วาฯ ปาฬิเยว ปมาณนฺติ ทเสฺสโนฺต ‘‘รูปธาตุยา’’ติอาทินา วิภเงฺค ปาฬิํ อาหริฯ ตตฺถ ‘‘รูปธาตุยา’’ติ รูปโลกธาตุยาฯ รูป พฺรหฺมโลเกติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อุปปตฺติกฺขเณ’’ติ ปฏิสนฺธิกฺขเณฯ อาจริยสฺส อธิปฺปายํ วิภาเวโนฺต ‘‘เอตฺถจา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘โผฏฺฐเพฺพ ปฏิกฺขิเตฺตปี’’ติ ปญฺจายตนานีติ วา ปญฺจธาตุโยติ วา ปริเจฺฉทกรณเมว ปฏิกฺขิ ปนํ ทฏฺฐพฺพํฯ ‘‘กิจฺจนฺตร สพฺภาวา’’ติ โผฏฺฐพฺพกิจฺจโต กิจฺจนฺตรสฺส วิชฺชมานตฺตาฯ กิมฺปน กิจฺจนฺตรนฺติฯ รูปกายสฺส ปวตฺติยา เหตุปจฺจยกิจฺจํฯ มหาภูตา เหตู มหาภูตา ปจฺจยา รูปกฺขนฺธสฺส ปญฺญาปนายาติ หิ ภควตา วุตฺตํฯ ตตฺถ เหตุกิจฺจํ นาม รูปชนนกิจฺจํฯ ปจฺจย กิจฺจํ นาม รูปุปตฺถมฺภน กิจฺจํฯ กิจฺจนฺตรเมวนตฺถีติ ฌานาทีนํ วิสย โคจรภาวกิจฺจํ เตสํ กิจฺจํ นาม, ตโต อญฺญํ กิจฺจํ

นาม นตฺถิฯ ‘‘เยนา’’ติ กิจฺจนฺตเรนฯ ‘‘เต’’ติ คนฺธาทโยฯ อิทานิ อฏฺฐก ตานุคตํ วาทํ ทเสฺส โนฺต ‘‘ยถาปนา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘เยน กิจฺจวิเสเสนา’’ติ วิสยโคจรภาวกิจฺจวิเสเสนฯ รูปชนนรู ปูปตฺถมฺภน กิจฺจวิเสเสน จฯ ‘‘สพฺพตฺถา’’ติ สพฺพสฺมึ ปาฬิปฺปเทเสฯ ‘‘เตสํ’’ติ คนฺธาทีนํฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ รูปโลเกฯ ‘‘นิสฺสนฺท ธมฺมมตฺตภาเวนา’’ติ เอตฺถ ยถา อคฺคิมฺหิ ชาเต ตสฺส นิสฺสนฺ ทา นาม อิจฺฉนฺตสฺสปิ อนิจฺฉนฺตสฺสปิ ชายนฺติเยวฯ วโณฺณปิ ชายติ, โอภาโสปิ, คโนฺธปิ, รโสปิ, ธูโมปิ, ปุปฺผุลฺลานิปิ กทาจิ ชายนฺติเยวฯ เตหิ วณฺณาทีหิ กรณีเย กิจฺจวิเสเส สติปิ อ สติปิฯ ตถา มหาภูเตสุ ชาเตสุ เตสํ นิสฺสนฺทา นาม อิจฺฉนฺตสฺสปิ อนิจฺฉนฺตสฺสปิ กิจฺจวิเสเส สติปิ อสติปิ ชายนฺติเยวฯ เอวํ นิสฺสนฺทธมฺมมตฺตภาเวนฯ อนุปฺปเวโส ยุโตฺต สิยา อชฺฌตฺต สนฺตาเนติ อธิปฺปาโยฯ พหิทฺธา สนฺตาเน ปน วตฺถา ภรณ วิมานาทีสุ เตสํ ภาโว อิจฺฉิ ตโพฺพ สิยาฯ อชฺฌเตฺตปิ วา กายํ โอฬาริกํ กตฺวา มาปิตกาเลติฯ เอตฺถ จ ‘‘ธมฺมายตน ธมฺมธาตูสุ อนุปฺปเวโส’’ติ เอตฺถ อฏฺฐสาลินิยํ ตาวฯ เย ปน อนาปาตาคตา รูปาทโยปิ ธมฺมารมฺมณมิ เจฺจว วทนฺตีติ วุตฺตํฯ ตํ ตตฺถ ปฏิกฺขิตฺตํฯ อนาปาตาคมนํ นาม วิสยโคจร กิจฺจรหิตตา วุจฺจติฯ ตญฺจ มนุสฺสานมฺปิ เทวานมฺปิ พฺรหฺมานมฺปิ ปสาทรูเปสุ อนาปาตา คมนเมว อธิเปฺปตํฯ ตํ ปน อตฺถินตฺถีติ วิจาเรตฺวา กเถตพฺพํฯ อปิ จ นิสฺสนฺทธมฺมา นาม โอฬาริกานํ มหาภูตานํ วิวิธากา ราปิ ภเวยฺยุํฯ พฺรหฺมานํ ปน อชฺฌตฺต รูปํ อปฺปนา ปตฺตกมฺมวิเสเสน ปวตฺตํ อติสุขุมํ โหติฯ ตสฺ มา กามสตฺต สนฺตาเน วิย ตตฺถ ปริปุณฺณํ นิสฺสนฺทรูปํ นาม วิจาเรตพฺพเมวฯ ธมฺมา รมฺมณญฺจ มุขฺยธมฺมารมฺมณํ อนุโลม ธมฺมายตนนฺติ ปาฬิยํ วุตฺตํ นตฺถิ เยวาติฯ ‘‘ชีวิต ฉกฺกญฺจา’’ติ วตฺตพฺพํ รูปโลเกฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ อสญฺญสเตฺตฯ กามโลเก ชีวิตนวกํ กสฺมา วิสุํ น วุตฺตนฺติฯ ปฏิ สนฺธิกฺขเณ กสฺมา น วุตฺตํฯ ปวตฺติกาเลปิ วิสุํ น วุตฺตเมวฯ ‘‘อาหารูปตฺถมฺภกสฺสา’’ติ อาหา รสงฺขาตสฺส รูปูปตฺถมฺภกสฺสฯ ‘‘สกลสรีร พฺยาปิโน อนุปาลกชีวิตสฺสา’’ติ กายทสกภาวทส เกสุ ปริยาปนฺนสฺส ชีวิตสฺสฯ ‘‘เอต เทวา’’ติ ชีวิตนวกเมวฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ รูปโลเกฯ อุทยภูตสฺ สา’’ติ วฑฺฒิภูตสฺสฯ ‘‘ทฺวีสุ อคฺคีสู’’ติ ปาจกคฺคิสฺมิญฺจ กายคฺคิสฺมิญฺจฯ อาตโงฺก วุจฺจติ โร โคฯ พหุโก อาตโงฺก ยสฺสาติ วิคฺคโหฯ ‘‘วิสมเวปากินิยา’’ติ วิสมํ ปาเจนฺติยาฯ ‘‘คหณิยา’’ติ อุทรคฺคินาฯ ‘‘ปธานกฺขมายา’’ติ ปธาน สงฺขาตํ ภาวนารพฺภกิจฺจํ ขมนฺติยาฯ ‘‘เอตํ’’ติ ชีวิตน วกํฯ ‘‘เถเรน จา’’ติ อนุรุทฺธเตฺถเรน จฯ ‘‘เอตํ’’ติ ชีวิต นวกํฯ ‘‘นิโรธกฺกโม’’ติ มรณาสนฺ นกาเล นิโรธกฺกโมฯ ‘‘เอตฺถา’’ติ รูปโลเกฯ กเฬวรํ วุจฺจติ มตสรีรํฯ ตสฺส นิเกฺขโป กเฬวรนิ เกฺขโปฯ อเญฺญสญฺจ โอปปาติกานํ กเฬวรนิเกฺขโป นาม นตฺถิฯ กสฺมา ปน เตสํ กเฬวรนิเกฺข โป นาม นตฺถีติ อาห ‘‘เตสญฺหี’’ติอาทิํฯ วิภาวนิปาเฐฯ สเพฺพสํปิ รูปพฺรหฺมานํฯ อาหารสมุฏฺ ฐานานํ รูปานํ อภาวโต ติสมุฏฺฐานานีติ วุตฺตํฯ อสญฺญสเตฺต จิตฺตสมุฏฺฐานานมฺปิ อภาวโต ทฺ วิสมุฏฺฐานานีติ วุตฺตํฯ ‘‘ตานี’’ติ มรณาสนฺน จิตฺตสมุฏฺฐานานิฯ ตํ ปริมาณํ อสฺสาติ ตาวตฺตกํฯ ‘‘ลหุกครุกตาทิวิการา’’ติ สกลรูปกายสฺส ลหุกครุกาทิวิการาฯ อปิ จ ตตฺถ ทนฺธตฺตาทิกร ธาตุโกฺขภปจฺจยานํ สพฺพโส อภาวโต นิจฺจกาลมฺปิ สกลสรีรสฺส ลหุตาทิคุโณ วตฺตติเยวฯ กิํ ตตฺถ ปฏิปกฺข ธมฺมปฺปวตฺติ จินฺตายฯ ตถา อสญฺญสเตฺตปิ รุปฺปนวิการ จินฺตายาติฯ

รูปปฺปวตฺติกฺกมานุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

**๑๖๑**. นิพฺพานสงฺคเหฯ ทฺวีสุ นิพฺพานปเทสุ ปถมปทํ อวิญฺญาตตฺถํ สามญฺญ ปทํฯ ทุ ตียํ วิญฺญา ตตฺถํ วิเสสปทํฯ กิเลเส สเมตีติ สมโณฯ อริยปุคฺคโลฯ สมณสฺส ภาโว สามญฺญํฯ อริยมโคฺคฯ สามญฺญสฺส ผลานิ สามญฺญผลานิฯ โลกโต อุตฺตรติ อติกฺกมตีติ โลกุตฺตรํฯ โลเก น ปญฺญาวียตีติ ปญฺญตฺตีติ อิมมตฺถํ สนฺธาย ‘‘นหี’’ติอาทิมาห ฯ จตฺตาริมคฺคญฺญาณา นิ จตุมคฺคญฺญาณนฺติ เอวํ สมาสวเสน เอกวจนนฺตํ ปทํ วากฺยํ ปตฺวา พหุวจนนฺตํ โหตีติอาห ‘‘จตูหิ อริยมคฺคญฺญาเณหี’’ติฯ ‘‘ตาทิสมฺหา’’ติ อริยมคฺคสทิสมฺหาฯ ‘‘วิมุขานํ’’ติ ปรมฺมุ

ขานํฯ ‘‘ชจฺจนฺธานํ วิยา’’ติ ชจฺจนฺธานํ จนฺทมณฺฑลสฺส อวิสยภาโว วิยฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ นิพฺพานสฺสฯ ตตฺถ ‘‘ชจฺจนฺธานํ’’ติ อวิสยปเท สามิปทํฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ ภาวปทํฯ ‘‘ยํ กิญฺจี’’ติ กิญฺจิยํ อตฺถชาตํฯ อสฺสนิพฺพานสฺส สิทฺธตนฺติ สมฺพนฺโธฯ อปากฏสฺส ธมฺมสฺสฯ วายาโมปิ นาม น อตฺถิฯ กุโต ตสฺส สจฺฉิกรณํ ภวิสฺสตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘เยนา’’ติ วายาเมนฯ ‘‘นิพฺพาเนน วินา’’ติ นิพฺพานารมฺมณํ อลภิตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อกิจฺจสิทฺธิ’’ติ กิเลสปฺปหาน กิจฺจสฺส อสิทฺธิํฯ ‘‘ตโต’’ติ ตสฺมาฯ ‘‘วธายา’’ติ วธิตุํฯ ‘‘ปริสกฺกนฺตา’’ติ วายมนฺตาฯ คาถายํฯ ‘‘อโนฺต ชฏา’’ติ อชฺฌตฺตสนฺตาเน ตณฺหาชฏา, ตณฺหาวินฺทฺธาฯ ‘‘พหิชฏา’’ติ พหิทฺธาสนฺตาเน ตณฺหาชฏา, ตณฺหาวินฺทฺธาฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ ตณฺหายฯ ‘‘วตฺถุโต’’ติ วิสุํวิสุํ ชาตสรูปโตฯ ปรินิพฺพายิํสุ, ปรินิพฺพายนฺติ, ปรินิพฺพายิสฺสนฺตีติ ปรินิพฺพุตาฯ ตการปจฺจยสฺส กาลตฺตเยปิ ปวตฺตนโตฯ ยถา ทิฏฺฐา, สุตา, มุตา, วิญฺญาตา,ติฯ วิสิฏฺฐํ กตฺวา ชานิตพฺพนฺติ วิญฺญาณํฯ น นิทสฺสิตพฺพนฺติ อนิทสฺสนํฯ นตฺถิ อโนฺต เอตสฺสาติ อนนฺตํฯ สพฺพโต ปวตฺตา คุณปฺปภา เอตสฺสาติ สพฺพโตปภํฯ ‘‘ภควตา วุตฺตํ’’ติ ทีฆนิกาเย เกวฏฺฏสุเตฺต วุตฺตํฯ ‘‘สวนฺติโย’’ติ มหานทิโย วา กุนฺนทิโย วาฯ ‘‘อเปฺปนฺตี’’ติ ปวิสนฺติฯ ‘‘ธาราติ’’ เมฆวุฏฺฐิธาราฯ พุเทฺธสุ อนุปฺปชฺชเนฺตสุ เอกสโตฺตปิ ปรินิพฺพาตุํ น สโกฺกตีติ อิทํ พุทฺธุปฺปาทกเปฺป เอว ปเจฺจก สมฺพุทฺธาปิ อุปฺปชฺชนฺตีติ กตฺวา วุตฺตํฯ อปทาน ปาฬิยํ ปน พุทฺธสุญฺญกเปฺปปิ ปเจฺจกสมฺพุทฺธานํ อุปฺปตฺติ อาคตา เอวฯ ‘‘เอกสโตฺตปี’’ติ วา สาวกสโตฺต คเหตโพฺพฯ เอวญฺหิ สติ อปทานปาฬิยา อวิโรโธ โหติฯ ‘‘อาราเธนฺตี’’ติ สาเธนฺติ ปฏิลภนฺติฯ สพฺพโต ปวตฺตา คุณปฺปภา เอตสฺสาติ อตฺถํ สนฺธาย ‘‘สพฺพโตปภา สมฺปนฺนํ’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘โชติ วนฺต ตโรวา’’ติ โอภาสวนฺตตโร วาฯ สพฺพตฺถ ปภวติ สํวิชฺชตีติ สพฺพโตปภนฺติ อิมมตฺถํ สนฺธาย สพฺพโต วา ปภุตเมว โหตีติ วุตฺตํฯ เตนาห ‘‘น กตฺถจิ นตฺถี’’ติฯ ‘‘เอวํสเนฺต ปี’’ติ เอวํ วุตฺตนเยน เอกวิเธ สเนฺตปิฯ ‘‘อุปจริตุํ’’ติ อุปจารวเสน โวหริตุํฯ ‘‘ยถาหา’’ติ ตสฺมิํ เยวสุเตฺต ปุน กิํ อาหฯ ภวํ เนตีติ ภวเนตฺติฯ ภวตณฺหา เอวฯ ‘‘สมฺปรายิกา’’ติ จุติอนนฺตเร ปตฺตพฺพาฯ ทฺวินฺนํ ขีณาสวานํ อนุปาทิเสสตา วุตฺตาติ สมฺพนฺธฯ เอตฺถ ‘‘อนุปาทิเสสตา’’ติ อนุปาทิเสสนิพฺพานํ วุจฺจติฯ เสเกฺขสุ อรหตฺตมคฺคฏฺฐสฺส เสกฺขสฺส กิเลสุปาทิเสส วเสน อนุปาทิเสสตา วุตฺตาฯ ‘‘กิเลสุปาทิเสโส’’ติ จ กิเลส สงฺขาโต อุปาทิเสโสฯ ตถา ขนฺธุปาทิเสโสปิฯ อนฺตราปรินิพฺพายีติอาทีสุ ปรินิพฺพานํ นาม กิเลสปรินิพฺพานํ วุตฺตํฯ อุภโต ภาค วิมุตฺตาทีนํ ปทโตฺถ นวมปริเจฺฉเท อาคมิสฺสติฯ ‘‘กิเลสกฺขเยน สเหว ขิยฺยนฺตี’’ติ ปจฺจุปฺปนฺนภเว อรหตฺตมคฺคกฺขเณ กิเลสกฺขเยน สทฺธิํ เอว ขิยฺยนฺติฯ อนุปฺปาท ธมฺมตํ คจฺฉนฺติฯ ตถา อนาคามิ ปุคฺคลสฺส กามปฏิสนฺธิกฺขนฺธาปิ อนาคามิมคฺคกฺขเณ, โสตาปนฺนสฺส สตฺตภเวฐเปตฺวา อวเสส กามปฏิสนฺธิกฺขนฺธา โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ ตํ ตํ กิเลสกฺขเย น สเหว ขิยฺยนฺตีติฯ ปจฺจุปฺปนฺนกฺขนฺธา ปน กิเลสกฺขเยน สห ขิยฺยนฺติฯ ขนฺธุปาทิเสสา นาม หุตฺวา ยาวมรณกาลา ขีณาสวานมฺปิ ปวตฺตนฺติฯ กสฺมา ปวตฺตนฺตีติ อาห ‘‘ยาวจุติยา ปวตฺตมานํ’’ติอาทิํฯ ปจฺจุปฺปนฺนกฺขนฺธสนฺตานํ ปน ธมฺมตาสิทฺธนฺติ สมฺพนฺธฯ ‘‘ผลนิสฺสนฺทภูตํ’’ติ วิปากผลภูตญฺจ นิสฺสนฺทผลภูตญฺจ หุตฺวาฯ ‘‘เตนสเหวา’’ติ กิเลสกฺขเยน สเหวฯ ‘‘ยสฺมาปนา’’ติอาทีสุฯ ปริสมนฺตโต พุนฺธนฺติ นีวาเรนฺติ, สนฺติสุขสฺส อนฺตรายํ กโรนฺตีติ ปลิโพธาฯ กิเลสาภิสงฺขรณ กิจฺจานิ, กมฺมาภิสงฺขรณกิจฺจานิ, ขนฺธาภิสงฺขรณ กิจฺจานิ จฯ ปลิโพเธหิ สห วตฺตนฺตีติ สปลิโพธาฯ สงฺขาร นิมิเตฺตหิ สห วตฺตนฺตีติ สนิมิตฺตาฯ ตณฺหาปณิธีหิ สห วตฺตนฺตีติ สปณิหิตา ฯ‘‘ตโต’’ติ ปาปกมฺมโต, อปายทุกฺขโต จฯ ‘‘โกจี’’ติ โกจิธโมฺมฯ ‘‘นิโรเธตุํ สโกฺกตี’’ติ สกฺกายทิฏฺฐิยา นิรุทฺธาย เต นิรุชฺฌนฺติฯ อนิรุทฺธาย นนิรุชฺฌนฺติฯ ตสฺมา สกฺกายทิฏฺฐิ นิโรโธ นิพฺยาปารธโมฺมปิ สมาโน เต ปลิโพเธ นิโรเธติ นามฯ ‘‘นิโรเธตุํ สโกฺกตี’’ติ จ อพฺยาปาเร พฺยาปารปริกปฺปนาติ ทฏฺฐพฺพํฯ สกฺกายทิฏฺฐินิโรโธเยว เต ปลิโพเธ นิโรเธตุํ สโกฺกตีติ เอตฺถ ทฺวินฺนมฺปิ นิโรโธ เอโกเยวฯ เอวํ สเนฺตปิ อ

วิชฺชา นิโรธา สงฺขาร นิโรโธติอาทีสุ วิย อเภเท เภทปริกปฺปนา โหตีติฯ อุปฺปาโท จ ปวโตฺต จ อุปฺปาทปฺปวตฺตาฯ เต มูลํ ยสฺสาติ วิคฺคโหฯ เยน โอฬาริกากาเรนฯ มาเรนฺตีติ มาราฯ วธกปจฺจตฺถิกาติ วุตฺตํ โหติฯ กิเลสมาราทโยฯ มารา ทหนฺติ ติฏฺฐนฺติ เอเตสูติ มารเธยฺยาฯ มาเรติ จาเวติ จาติ มจฺจุฯ มรณเมวฯ มจฺจุทหติ ติฏฺฐติ เอเตสูติ มจฺจุเธยฺยาฯ ‘‘นตฺถิ ตสฺมึ นิมิตฺตํ’’ติ วุเตฺต ปญฺญตฺติธเมฺมสุปิ อุปฺปาทปฺปวตฺตมูลํ นิมิตฺตํ นาม นตฺถิฯ เอวํสติ, เตหิ นิพฺพานสฺส อวิเสโส อาปชฺชตีติ โจทนาฯ ตํ ปริหรโนฺต ‘‘ตณฺหี’’ติอาทิมาหฯ วิทฺธํเสตฺวาติ จ สาเธนฺตนฺติ จ อตฺถวิเสส ปากฏตฺถาย อพฺยาปาเร พฺยาปาร ปริกปฺปนา เอวฯ ปณีตาทิเภเทฯ อิทํ พุทฺธานํ นิพฺพานํ ปณีตํฯ อิทํ ปเจฺจกพุทฺธานํ นิพฺพานํ มชฺฌิมํฯ อิทํ พุทฺธสาวกานํ นิพฺพานํ หีนนฺติ ภินฺนํ น โหตีติ โยเชตพฺพํฯ นานปฺปกาเรน จิตฺตํ นิเธติ เอเตนาติ ปณิหิตํฯ ‘‘นิเธตี’’ติ อารมฺมเณสุ นินฺนํ โปณํ ปพฺภารํ กตฺวา ฐเปตีติ อโตฺถฯ ตถา ปณิธานปณิธีสุฯ อตฺถโต เอกํ อาสาตณฺหาย นามํฯ ‘‘ลพฺภมานาปี’’ติ ภวสมฺปตฺติ โภคสมฺปตฺติโย ลพฺภมานาปิฯ ‘‘ปิปาสวินย ธมฺมตฺตา’’ติ ปาตุํ ปริภุญฺชิตุํ อิจฺฉา ปิปาสาฯ ปิปาสํ วิเนติ วิคเมตีติ ปิปาสวินโยฯ ‘‘เวทยิตสุขํ’’ติ เวทนาสุขํฯ ‘‘กตมํ ตํ อาวุโส’’ติ ปาฬิปาเฐ ‘‘ตํ’’ติ ตสฺมาฯ ‘‘ยเทตฺถ เวทยิตํ นตฺถี’’ติ ยสฺมา เอตฺถ เวทยิตํ นตฺถิฯ ตสฺมา นิพฺพาเน สุขํ นาม กตมนฺติ โยชนาฯ ‘‘เอตฺถา’’ติ เอตสฺมึ นิพฺพาเนฯ ‘‘เอตเทเวตฺถา’’ติอาทิมฺหิฯ ‘‘เอต เทวา’’ติ เอโสเอวฯ ยสฺมา เอตฺถ เวทยิตํ นตฺถิฯ ตสฺมา เอโส เวทยิตสฺส นตฺถิภาโว เอว เอตฺถนิพฺพาเน สุขนฺติ โยชนาฯ

‘‘เอตฺถ จา’’ติอาทีสุฯ ยเทตํ ขิยฺยนํ นิรุชฺฌนํ อตฺถีติ สมฺพโนฺธฯ เกจิ ปน ตํขิยฺยน นิรุชฺฌน กฺริยามตฺตํ นิพฺพานํ น โหติฯ อภาว ปญฺญตฺติมตฺตํ โหตีติ วทนฺติฯ ตํ ปฏิเสเธโนฺต ‘‘น หิตํ’’ติอาทิมาหฯ ‘‘ปญฺญตฺติรูปํ’’ติ ปญฺญตฺติสภาโวฯ ปาฬิปาเฐฯ ‘‘ปทหตี’’ติ วีริยํ ทฬฺหํ กโรติฯ ปหิโต อตฺตา อเนนาติ ปหิตโตฺตฯ ‘‘ปหิโต’’ติ ปทหิโตฯ อนิวตฺตภาเว ฐปิโตฯ เปสิโตติปิ วเณฺณนฺติฯ ‘‘กาเยนา’’ติ นามกาเยนฯ ตณฺหาวเส วตฺตนฺตีติ ตณฺหาวสิกาฯ ‘‘เตสํ ปี’’ติ เตสํ วาเทปิฯ ตสฺมึ ขย นิโรธมเตฺต อนนฺตคุณา นาม นตฺถีติ อิมํ วาทํ วิโสเธตุํ ‘‘นิพฺพานสฺส จา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘ปฏิปกฺขวเสน สิชฺฌนฺตี’’ติ เอเตน วฏฺฏธเมฺมสุ มหนฺตํ อาทีนวํ ปสฺสนฺตา เอว เตสํ นิโรเธ มหนฺตํ คุณานิสํสํ ปสฺสนฺตีติ ทีเปติฯ เย ปน ยถาวุตฺตํ ขยนิโรธํ ปรมตฺถนิพฺพานนฺติ น ชานนฺติ, เตสํ วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ เอวํ คุณปทานํ คมฺภีรตฺตา ตํขยนิโรธมตฺตํ อนนฺตคุณานํ วตฺถุ น โหตีติ มญฺญนฺติฯ อิทานิ นิพฺพานํ ปรมํ สุขนฺติ วุตฺตํฯ กถํ ตํ ขยนิโรธมตฺตํ ปรมสุขํ นาม ภเวยฺยาติ อิมํ วาทํ วิโสเธตุํ ‘‘สนฺติสุขญฺจนามา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ อตฺถิภิกฺขเวติ สุเตฺตฯ ‘‘โนเจตํ อภวิสฺสา’’ติ เอตํ อชาตํ โนเจ สนฺตํ วิชฺชมานํ น ภเวยฺยฯ ‘‘น ยิมสฺสา’’ติ น อิมสฺสฯ ปจฺจกฺขภูตํ ขนฺธปญฺจกํ ทเสฺสโนฺต ‘‘อิมสฺสา’’ติ วทติฯ นิสฺสกฺกเตฺถ จ สามิวจนํฯ อิมสฺมา ชาตา ภูตา กตา สงฺขตา สตฺตานํ นิสฺสรณํ นาม น ปญฺญาเยยฺยาติ โยชนาฯ ปรตฺถปิ เอสนโยฯ เอสนโย สเพฺพสูติอาทีสุฯ ทุจฺจริต ธมฺมา นาม ปจฺจเย สติ, ชายนฺติฯ อสติ, น ชายนฺตีติ เอวํ ชาตํ วิย อชาตมฺปิ เตสํ อตฺถิฯ ยทิ จ อชาตํ นาม นตฺถิฯ ชาตเมว อตฺถิฯ เอวํสติ, อตฺตนิ ทุจฺจริตานํ อชาตตฺถาย สมฺมาปฏิปชฺชนฺตานํปิ สเพฺพ ทุจฺจริต ธมฺมา อตฺตนิ ชาตาเยว สิยุํ, โน อชาตาฯ กสฺมา, อชาตสฺส นาม นตฺถิตายาติอาทินา โยเชตพฺพํฯ

‘‘เอตฺตาวตา’’ติ , อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํติอาทินา ปาฬิวจเนนฯ สเพฺพสงฺขารา สมนฺติ วูปสมนฺติ เอตฺถาติ สพฺพสงฺขาร สมโถฯ สเพฺพ อุปธโย เอตฺถ นิสฺสชฺชนฺติ อริยาชนาติ สพฺพุปธินิสฺสโคฺคฯ ‘‘อุปลพฺภมาโน’’ติ สนฺติลกฺขเณน ญาเณน อุปลพฺภมาโนฯ ‘‘เอสึสู’’ติ กตฺวา เอสนกิจฺจสฺส สิขาปตฺตํ อตฺถํ ทเสฺสตุํ ‘‘อธิคจฺฉึสู’’ติ วุตฺตํฯ

นิพฺพานสงฺคหานุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

## รูปสงฺคหทีปนิยาอนุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

# ๗. สมุจฺจยสงฺคหอนุทีปนา

**๑๖๒**. สมุจฺจยสงฺคเห ฯ อตฺตโน อาเวณิกภูเตน สามญฺญ ลกฺขเณนติ จ สมฺพนฺโธฯ อญฺญาปเทเสน เอว ตทุภยลกฺขเณน สลกฺขณานิ นาม วุจฺจนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘นิพฺพานสฺสปิ สรูปโต ลพฺภมานสภาวตา’’ติ อญฺญนิสฺสย รหิเตน ลพฺภมานสภาวตาฯ นนุ นิพฺพานมฺปิ ราค กฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโยติอาทินา อญฺญนิสฺสยทสฺสนํ อตฺถิ เยวาติฯ ทสฺสนมตฺตํ อตฺถิฯ นิพฺพานํ ปน ราคาทีหิ ปฏิพทฺธํ น โหติฯ อถ โข เตหิ ทูรตรํ โหติฯ ปฏิปกฺขตรํ, ปฏิวิรุทฺธตรํฯ ยญฺหิ รูปสฺส ขโย วโย เภโท อนิจฺจาติ วุตฺตํฯ ตตฺถ รูปสฺส อุปฺปชฺชิตฺวา ขโย วุโตฺตติ โส รูป สฺส นิสฺสิโต เอว โหติฯ อิธ ปน ราคาทีนํ ปุน อุปฺปาทสฺสปิ อภาโว วุโตฺตติ โส ราคาทีสุ อนิสฺ สิโต เอวฯ น เกวลํ อนิสฺสิโตฯ อถ โข เตหิ ทูรตโร จ ปฏิปกฺขตโร จ เตสํ ปฏิปกฺขคุเณหิ อิมสฺสสิทฺธตฺตาติฯ อนิปฺผนฺนรูปานิปิ อธิเปฺปตานิ เอว เตสมฺปิ ขนฺธายตนธาตุ สเจฺจสุ สงฺ คหิตตฺตาฯ

อาสวาทีสุฯ ‘‘ปาริวาสิยเฏฺฐนา’’ติ ปริวาสกรณเฏฺฐนฯ ‘‘มทนียเฏฺฐนา’’ติ มทนชนก เฏฺฐนฯ ‘‘ปริวาสํ คณฺหนฺตี’’ติ โทสเวปุลฺลํ อาปชฺชนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ ปุน ‘‘ปริวาสํ’’ติ ทุคฺคนฺธ ตาทิปริวาสํฯ ‘‘อาสวภริตเมวา’’ติ อาสเวหิ ปูริตเมวฯ ‘‘ฉฬารมฺมณานิ ทูเสนฺตี’’ติ ตานิ สา สวาทิภาวํ ปาเปนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ภวโต’’ติ ภูมิโต อิเจฺจวโตฺถฯ อวธียติ ปริจฺฉินฺทียติ เอตสฺมาติ อวธิฯ อปาทานํ วุจฺจติฯ มริยาโท นาม ปริยนฺตปริเจฺฉโทฯ มริยาทมตฺตภูโต กฺริยา วิสโย มริยาทวิสโยฯ อวธิ นาม พฺยาปน วิธานํ, กฺริยา พฺยาปนสฺส วิสโย อภิวิธิวิสโยฯ ‘‘ยสฺ สา’’ติ อวธิ วตฺถุสฺสฯ ‘‘อตฺตานํ’’ติ อวธิวตฺถุํฯ ‘‘พหิกตฺวา’’ติ สมฺปตฺตมตฺตํ กตฺวาติ อธิปฺปา โยฯ อวธิวิจารณายํฯ ‘‘สทฺทสฺสา’’ติ ภควโต กิตฺติสทฺทสฺสฯ ‘‘ตํ’’ติ อวธิภูตํ อตฺถํฯ ‘‘ยโส’’ติ กิตฺติสโทฺทฯ ‘‘อิตรํ’’ติ อนภิวิธิวิสยํ พหิ กตฺวา ปวตฺตติฯ

กามาสวาทีสุฯ ‘‘ตนฺนาเมนา’’ติ กามนาเมนฯ ‘‘ตทารมฺมณา’’ติ กามธมฺมารมฺมณาฯ ‘‘อ ยมโตฺถ วา’’ติ กามียตีติอาทินา วุโตฺต ปจฺฉิมโตฺถวฯ ‘‘มหคฺคตกุสลธมฺมา’’ติ อิธาธิเปฺปตํ กมฺมภวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ‘‘ตํ นิพฺพตฺตา’’ติ เตน นิพฺพตฺตาฯ ‘‘ตทารมฺมณา’’ติ ทุวิธภวา รมฺมณาฯ ‘‘ตณฺหา เอวา’’ติ ภวตณฺหา เอวฯ ‘‘ภโว เอวา’’ติ ภวารมฺมณตาย ภวนามิกา ตณฺ หา เอวฯ ‘‘อิเม เอวา’’ติ ตณฺหาทิฏฺฐิ อวิชฺชา เอวฯ ‘‘ปริวุเตฺถ สตี’’ติ ปริวสิเต สติฯ ‘‘กาม วิสยา’’ติ กามธมฺมวิสยาฯ ‘‘ตสฺมิํ’’ติ กามาสเวฯ ภววิสยา มานาทโย ปริวุตฺถา เอวาติอาทินา โยเชตพฺพํฯ ตถา ทิฏฺฐิวิสยาติ ปเทปิฯ

‘‘อนสฺสาสิกํ กตฺวา’’ติ อสฺสาสปสฺสาสรหิตํ กตฺวาฯ ‘‘อวหนนเฏฺฐนา’’ติ อโชฺฌตฺถริตฺวา มารณเฏฺฐนฯ อโธกตฺวา มารณเฏฺฐนาติปิ ยุชฺชติฯ ‘‘ทุตฺตรเฏฺฐนา’’ติ ตตฺถ ปตนฺตสฺส ตริตุํ ทุกฺกรเฏฺฐนฯ ‘‘วุตฺตนเยนา’’ติ อาสเวสุ วุตฺตนเยนฯ

‘‘วฏฺฏสฺมิํ’’ติ ติวิธวฏฺฏสฺมิํฯ ‘‘ภวยนฺตเก’’ติ อวิชฺชาสงฺขาราทิเก ภวจเกฺกฯ ‘‘อามสนํ’’ติ ปทสฺส อตฺถํ ทเสฺสติ ‘‘ตถา ตถา กเปฺปตฺวา คหณ’’นฺติฯ ‘‘สาสเน’’ติ ปริยตฺติสาสเน ตสฺมิํ ตสฺ มิํ สุตฺตเนฺตฯ ‘‘ทิฏฺฐิโย ทิฏฺฐุปาทานํ’’ติ ทิฏฺฐิวตฺถูสุ ทฬฺหคฺคาหเฏฺฐน ทิฏฺฐิโย เอว ทิฏฺฐุปา ทานํฯ อตฺตวาทุปาทาเนฯ ปริกปฺป พุทฺธิ นาม มิจฺฉาญาณํ วุจฺจติฯ ‘‘อิสฺสร นิมฺมิตํ’’ติ สกล โลกิสฺสเรน มหาพฺรหฺมุนา อาทิกปฺปกาเล นิมฺมิตํฯ ‘‘อธิจฺจ สมุปฺปนฺนํ’’ติ อเหตุ อปจฺจยา สมุปฺปนฺนํฯ ‘‘อจฺจนฺตสสฺสตํ’’ติ ภวปรมฺปราสุ สสฺสตํฯ ‘‘เอกจฺจสสฺสตํ’’ติ ภววิเสสํ ปตฺวา เอก จฺจานํ สตฺตานํ สสฺสตํฯ ‘‘อุจฺฉินฺนํ’’ติ ยตฺถกตฺถจิ ปรมฺมรณา อุจฺฉินฺนํฯ ปุราณญฺจกมฺมํ ปริกฺ

ขีณํ, นวณฺจกมฺมํ อกตํฯ เอวํ สํสาร สุทฺธีติอาทินา คหณนฺติ อโตฺถฯ สโนฺต กาโย สกฺกาโยฯ ‘‘สโนฺต’’ติ ปรมตฺถโต วิชฺชมาโนฯ ‘‘กาโย’’ติ รูปกาโย, นามกาโยฯ อตฺตโน อตฺตโน กาโย วา สกฺกาโยฯ ปจฺจตฺตกาโย, ปาฏิปุคฺคลิก กาโยติ วุตฺตํ โหติฯ ยถาวุตฺตกาย ทฺวยเมวฯ สกฺกาเย ทิฏฺฐิ สกฺกายทิฏฺฐิฯ ตตฺถ ‘‘สกฺกาเย ทิฏฺฐี’’ติ ปุพฺพนฺตาปรนฺต กปฺปิกานํ วิย ปุพฺพนฺตาปรเนฺตอจิเนฺตตฺวา สพฺพสตฺตานํปิ อตฺตโน ขเนฺธสุ เอว ‘รูปํ เม อตฺตาติ วา’ อตฺตา เม รูปวาติ วา, อตฺตนิ เม รูปนฺติ วา, รูปสฺมิํ เม อตฺตาติ วา, เอวมาทินา ธมฺมตา สิทฺธา ทิฏฺฐีติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อสฺสุตวา’’ติ ขนฺธเทสนาทิเก สุญฺญตธมฺมปฺปฏิสํ ยุเตฺต เทสนา ธเมฺม อสฺสุต ปุพฺพตฺตา นตฺถิ สุตํ เอตสฺสาติ อสฺสุตวาฯ ‘‘ปุถุชฺชโน’’ติ โลกิยมหาชโนฯ ตตฺถ ปริยาปโนฺน ปน เอก ปุคฺคโลปิ ปุถุชฺชโนเตฺวว วุจฺจติฯ โส สุตวาปิ อตฺถิ, อสฺสุตวาปิ อตฺถิฯ อิธ อสฺสุตวา อธิเปฺปโตฯ อริย ปุคฺคโล ปน ตตฺถ ปริยาปโนฺน น โหติฯ อหนฺติวา, มมาติ วา, มยีติ วา, เมติ วา, ปรามสน ปทานิ นามฯ ‘‘เสสธเมฺมวา คเหตฺวา’’ติ รูปโต อวเสเส นามกฺขนฺธ ธเมฺม อตฺตา เมติ คเหตฺวา วาฯ ‘‘ธมฺม มุตฺตกํ วา อตฺตานํ คเหตฺวา’’ติ ปญฺจกฺขนฺธธมฺมวิมุตฺตํ ปริกปฺปสิทฺธํ อตฺตานํ วา คเหตฺวาฯ จตโสฺส อวตฺถา ยสฺสาติ จตุราวตฺถิกาฯ เวทนาย สโมฺภครสตฺตา ‘‘สํภุญฺชิํ’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘สุขิโต’’ติ สุขเวทนาย สมงฺคีปุคฺคโลฯ ธมฺมโต ขนฺธ ปญฺจกเมวฯ ตตฺถ ปน สุขเวทนาปธานตฺตา ตถา สมนุปสฺสโนฺต เวทนํ อตฺตาติ สมนุปสฺสติ นามฯ ‘‘สมูหโต คเหตฺวา’’ติ อหมสฺมิ, อหํ เอโก สโตฺตติอาทินา สมูหโตฯ ‘‘วตฺถู’’ติ ปญฺจกฺขนฺธา วุจฺจนฺติฯ ญาตปริญฺญาทิวเสน อปริญฺญาตานิ วตฺถูนิ เอเตหีติ อปริญฺญาตวตฺถุกาฯ เอกมุหุตฺตมเตฺตปิ กาเลฯ รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตีติอาทิกํ จตุราวตฺถํ สนฺธาย ‘‘กทาจิ อตฺตโต’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘อตฺตนิมิตฺตํ’’ติ อภิกฺกมนาทีสุ กายวจีมโน กฺริยาสุ อหํ อภิกฺกมามิ, อหํ ปฏิกฺกมามีติอาทินา จิเตฺต ทิสฺสมานา อตฺตจฺฉายา วุจฺจติฯ

‘‘กามนเฏฺฐนา’’ติ อิจฺฉนเฏฺฐนฯ ‘‘ฉนฺทนเฏฺฐนา’’ติ ปตฺถนเฏฺฐนฯ ลีนภาโว นาม จิตฺต เจตสิกานํ ปฏิกุฏนํฯ อาปาทียเต อาปาทนํฯ ลีนภาวสฺส อาปาทนนฺติ วิคฺคโหฯ ‘‘ตนฺที’’ติ อาลสฺยํ วุจฺจติฯ ‘‘วิชมฺภิตตา’’ นาม กิเลสวเสน กายงฺคานํ วิชมฺภนํ สมิญฺชนปฺปสารณาทิกรณํฯ สา เอว ปจฺจโย เอตสฺสาติ วิคฺคโหฯ

อนุสยปทเตฺถฯ ‘‘อุปฺปชฺชนฺตี’’ติ อุปฺปชฺชิตุํ สโกฺกนฺติฯ น ปน เอกนฺตโต อุปฺปชฺชนฺติฯ สเนฺตสุหิ เอกนฺตโต อุปฺปชฺชเนฺตสุ อนุสยา นาม น โหนฺติ สยนกิจฺจเสฺสว อภาวโตฯ ‘‘อุปฺปชฺชนฺตี’’ติ วา อุปฺปชฺชิตุํ ปโหนฺติฯ ปโตฺถทโน พหูนํ ชนานํ ปโหตีติอาทีสุ วิยฯ ปญฺญตฺติโยหิ อสภาวธมฺมชาติกตฺตา การณ ลาเภปิ อุปฺปชฺชิตุํ นปฺปโหนฺติฯ อิเม ปน สภาวธมฺมชาติกตฺตา การณ ลาเภ สติ อุปฺปชฺชิตุํ ปโหนฺตีติฯ เอวญฺหิสติ, อุปฺปาทํ อปตฺตานํปิ เตสํ ปรมตฺถชาติกตา สิทฺธา โหตีติฯ ‘‘สห อนุเสนฺตี’’ติ เอกโต อนุเสนฺตีติ วุตฺตา กามราคานุสโย จ ปฏิฆานุสโย จ มานานุสโย จ ทิฏฺฐานุสโย จ วิจิกิจฺฉานุสโย จฯ อิเมสํ สตฺตานํ สตฺตสนฺตาเน อนุสยกิจฺจมตฺตํ ฐเปตฺวา เอกโต อุปฺปตฺติ นาม นตฺถิฯ ยทิ เอกโต อุปฺปเชฺชยฺยุํฯ ทฺวาทสา กุสลจิตฺตานิ สตฺตสนฺตาเน นิจฺจกาลมฺปิ เอกโต อุปฺปเชฺชยฺยุํฯ น จ อุปฺปชฺชนฺติฯ ตสฺมา วิญฺญายติ อุปฺปชฺชนํ นาม อปฺปหีนเฏฺฐน อุปฺปชฺชนารหภาโว วุโตฺตติฯ เสนฺตีติ วตฺวา ตทตฺถํ ทเสฺสติ ‘‘วิสุํ’’ติ อาทินาฯ ‘‘อวุฏฺฐิตา’’ติ อุปฺปาทํ อปตฺตาฯ ‘‘ตถาปวตฺตา’’ติ จาลนากาเรน ปวตฺตาฯ ปุน ‘‘ตถาปวตฺตา’’ติ ชวนสหชาตากาเรน ปวตฺตาฯ ‘‘เยสํ’’ติ กามราคานุสยาทีนํฯ ‘‘อาวชฺชนํ’’ติ อาวชฺชนจิตฺตํฯ ‘‘ทมถํ’’ติ สุทนฺตภาวํฯ ‘‘ตถา ปวตฺตา’’ติ จิตฺตสนฺตานานุสยนากาเรน ปวตฺตาฯ ตาอวตฺถา เยสํ เต ตทวตฺถิกาฯ ยทิ เต อุปฺปาทํ อปตฺตาฯ เอวํสติ, เต ปรมตฺถาปิ นาม น ภเวยฺยุนฺติ โจทนํ ปริหรติ ‘‘เต ปนา’’ติอาทินาฯ สเจ เต กุสลาพฺยากต จิตฺตสนฺตานมฺปิ อนุคตาฯ เอวํสติ, เต กุสลาพฺยากตานิ นาม สิยุนฺติ โจทนํ ปริหรติ ‘‘น จา’’ติอาทินาฯ อถ เต เอ

กนฺต อกุสลา สิยุํฯ เอวํสติ, กุสลาพฺยากเตหิ วิรุทฺธา ภเวยฺยุํติ โจทนํ ปริหรติ ‘‘นาปี’’ติอาทินาฯ ยทิ อุปฺปาทํ อปตฺตาฯ เอวํสติ, กาลวิมุตฺตา สิยุนฺติ อาห ‘‘นาปิกาลตฺตย วินิมุตฺตา’’ติ อาทิํฯ ‘‘สานุสเย จิตฺตสนฺตาเน’’ติ เสกฺขปุถุชฺชนานํ จิตฺตสนฺตาเนฯ ‘‘สห มคฺคุปฺปาทา’’ติ มคฺคุปฺปาเทน สเหวฯ ‘‘ตตฺถ ตตฺถ วุโตฺต’’ติ อฏฺฐกถาฏีกาสุ วุโตฺตฯ ‘‘อนาคตสามญฺญ’’ติ อนาคตสทิสํฯ น เอกนฺต อนาคตนฺติปิ วทนฺติฯ กถํ เต สงฺขตชาติกา โหนฺตีติ อาห ‘‘เตหิ มเคฺค’’ติอาทิํฯ วิภาวนิปาเฐฯ ‘‘อปฺปหีนา’’ติ มเคฺคน อปฺปหีนาฯ ‘‘ตทวตฺถา’’ติ อุปฺปชฺชนารหาวตฺถาฯ ‘‘ตํ สภาวตฺตา’’ติ กามราคาทิ สภาวตฺตาฯ ‘‘ตถา วุจฺจนฺตี’’ติ อนุสยาติ วุจฺจนฺติฯ อนาคตา นาม น โหนฺติฯ จิตฺตสนฺตาเน วตฺตมานภาเวน สิทฺธตฺตาฯ ‘‘หญฺจิ ปชหตี’’ติ ยทิปชหติฯ ‘‘เตนหี’’ติ ตโต เอวฯ ‘‘รโตฺต’’ติ ราคสมงฺคี หุตฺวาฯ ‘‘ทุโฏฺฐ’’ติ โทสสมงฺคี หุตฺวาฯ ‘‘มุโฬฺห’’ติ โมหสมงฺคี หุตฺวา ปชหตีติ โทโส อาปชฺชตีติ วุตฺตํ โหติฯ ปริยุฏฺฐาน ปตฺตานํ ราคาทีนํฯ ‘‘มคฺควชฺฌํ’’ติ มเคฺคน วธิตพฺพํฯ ‘‘อุปฺปนฺนํ’’ติ ปจฺจุปฺปนฺนํฯ วตฺตมานญฺจ ตํ อุปฺปนฺนญฺจาติ วตฺตมานุปฺปนฺนํฯ ‘‘ภุตฺวา’’ติ อารมฺมณํ ปริภุญฺชิตฺวาฯ วิคจฺฉตีติ วิคตํฯ ภุตฺวา วิคตญฺจ ตํ อุปฺปนฺนญฺจาติ ภุตฺวา วิคตุปฺปนฺนํฯ วิปจฺจนตฺถาย โอกาสํ กโรนฺตีติ โอกาสกตํฯ โอกาสกตญฺจ ตํ อุปฺปนฺนญฺจาติ โอกาสกตุปฺปนฺนํฯ สมุทาจาโร วุจฺจติ ภิโยฺย ปวตฺตนํฯ สมุทาจาโร จ โส อุปฺปนฺนญฺจาติ สมุทาจารุปฺปนฺนํฯ ขนฺธปญฺจก สงฺขาตํ ภูมิํ ลภตีติ ภูมิลทฺธํฯ ภูมิลทฺธญฺจ ตํ อุปฺปนฺนญฺจาติ ภูมิลทฺธุปฺปนฺนํฯ อารมฺมณํ อธิกตรํ คณฺหาตีติ อารมฺมณาธิคฺคหิตํฯ อารมฺมณาธิคฺคหิตญฺจ ตํ อุปฺปนฺนญฺจาติ อารมฺมณาธิคฺคหิตุปฺปนฺนํฯ มหคฺคตชฺฌาเนน อวิกฺขมฺภิตญฺจ ตํ อุปฺปนฺนญฺจาติ อวิกฺขมฺภิตุปฺปนฺนํฯ มเคฺคน อสมุคฺฆาฏิตญฺจ ตํ อุปฺปนฺนญฺจาติ อสมุคฺฆาฏิตุปฺปนฺนํฯ เอวํ มคฺควชฺฌานํ อนุสยานํ อุปฺปนฺนภาเวน วุตฺตตฺตา ปจฺจุปฺปนฺนตา ปริยาโยว เตสํ วตฺตโพฺพติฯ ‘‘เสกฺขา’’ติ สตฺตเสกฺขปุคฺคลาฯ

โอรมฺภาโค วุจฺจติ กามโลโกเจว ปุถุชฺชนภาโว จฯ โอรมฺภาเค สนฺทิสฺสนฺตีติ โอรมฺภาคิยานิฯ อุทฺธํภาโค วุจฺจติ มหคฺคตภาโวเจว อริยภาโว จฯ อุทฺธํภาเค สนฺทิสฺสนฺตีติ อุทฺธํภาคิยานิฯ ตตฺถฯ กามจฺฉโนฺท, พฺยาปาโท,ติ อิมานิ เทฺวสํ โยชนานิ กามโลกสงฺขาเต โอรมฺภาเค เอว สนฺทิสฺสนฺติฯ ทิฏฺฐิ, วิจิกิจฺฉา, สีลพฺพตปรามาโส,ติ อิมานิ ตีณิ ปุถุชฺชนภาว สงฺขาเตฯ เสสานิ ปน ปญฺจ มหคฺคตภาวสงฺขาเต จ อริยภาวสงฺขาเตจ อุทฺธํภาเคปิ สนฺทิสฺสนฺติฯ อถวาฯ ปุริมานิ ปญฺจยสฺส ตานิ มเคฺคน อปฺปหีนานิ, ตํ อุปริภวเคฺค ฐิตํปิ กามโลกสงฺขาตํ โอรมฺภาคํ อากฑฺฒนฺติ, ตสฺมา โอรมฺภาคาย สํวตฺตนฺตีติ โอรมฺภาคิยานิฯ ปจฺฉิมานิ ปญฺจ ยสฺส ตานิ อปฺปหีนานิ, ตํ กามโลเก ฐิตํปิ อุทฺธํภาคํ อากฑฺฒนฺติ, ตสฺมา อุทฺธํภาคาย สํวตฺตนฺตีติ อุทฺธํภาคิยานิฯ ตตฺถหิ เทฺวรูปารูปราคา เอกเนฺตน มหคฺคตภาวํ อากฑฺฒนฺติเยวฯ มาโน จ อุทฺธจฺจญฺจ อวิชฺชาจาติ อิมานิ จ รูปารูปราคสหคตานิ หุตฺวา อากฑฺฒนฺติฯ โอรํ เหฏฺฐิมํ กามโลกํ ภชนฺตีติ โอรมฺภาคิยานิฯ อุทฺธํ รูปารูปโลกํ ภชนฺตีติ อุทฺธํภาคิยานีติปิ วเณฺณนฺติฯ ‘‘อิตรานิ ปนา’’ติ เทฺว อิสฺสา สํโยชน มจฺฉริยสํโยชนานิฯ ‘‘กโมปน ทฺวินฺนํ ปี’’ติ อิธ สงฺคเห ทฺวินฺนํปิ อนุกฺกโมปนฯ

‘‘วิพาเธนฺตี’’ติ วิหิํสนฺติฯ ‘‘อุปตาเปนฺติจา’’ติ อุปคนฺตฺวา สนฺตาเปนฺติฯ เสสเมตฺถ สุวิเญฺญยฺยํฯ

อกุสลสงฺคหานุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๖๓. มิสฺสกสงฺคเหฯ ‘‘จิตฺตปฺปฏิปาทนํ จิตฺตนิโยชนํฯ ‘‘สุคติ ทุคฺคติ วิวฏฺฏสงฺขาตาสุ จา’’ติ สุคติภว ทุคฺคติ ภวนิพฺพานสงฺขาตาสุ จฯ นิพฺพานญฺหิ วฏฺฏโต คิคตตฺตา วิวฏฺฏนฺติ วุจฺจติฯ ‘‘ทสฺสนาทีหิ เอวา’’ติ ทสฺสนสงฺกปฺปนาทีหิ เอวฯ อุชุคติ นาม หิตสุขสํวตฺตนิกา ปวตฺติ วุจฺจติฯ วงฺกคตินาม อหิต ทุกฺขสํวตฺตนิกา ปวตฺติฯ ‘‘ปถงฺคานี’’ติ ปถสฺสมคฺคสฺส องฺคานิฯ มโคฺคติ จ อุปาโย วุจฺจตีติ อาห ‘‘อุปายงฺคานี’’ติฯ ‘‘อิตรานี’’ติ สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺปาทีนิ องฺคานิฯ อุชุคติยา คมนสฺส อุปายงฺคานิฯ อิเมปิ จตฺตาโร มคฺคงฺค ธมฺมา ธมฺมา นาม อาคตาฯ ‘‘ตถา ตถา ปวตฺตานํ’’ติ มุสาวาทาทิวเสน ปวตฺตานํฯ ‘‘นา นามโคฺควา’’ติ มิจฺฉามโคฺค จ สมฺมามโคฺค จฯ

‘‘อตฺตาธีนวุตฺติเก’’ติ อตฺตายตฺตปฺปวตฺติเกฯ อตฺตโน คติ นาม จกฺขุนฺทฺริยาทีนํ ทสฺสนาทิ กิจฺจเมว วุจฺจติฯ ‘‘อิสฺสรา อธิปติโน’’ติ อิทํ อาธิปฺปจฺจตฺถปากฏตฺถํ วุตฺตํฯ อโตฺถ ปน ภาวปฺปธานวเสน คเหตโพฺพฯ อินฺทฺริยํ อิสฺสริยํ อาธิปฺปจฺจนฺติหิ อิเม เอกตฺถาติฯ ‘‘อิตฺถากา รานิ’’ นาม อิตฺถิลิงฺคปุริสลิงฺคาทิฯ ‘‘อญฺญถา อปฺปวตฺติยํ’’ติ อิตฺถิสณฺฐาเน ปุริสลิงฺคาทีนํ, ปุริสสณฺฐาเน อิตฺถิลิงฺคาทีนํ อปฺปวตฺติยํฯ เตนาห ‘‘ตถาหี’’ติอาทิํฯ มโน วิชานนกิจฺจ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ อิสฺสโร โหติ อนญฺญาภิภวนียภาเวน ปวตฺตนโตติ สมฺพโนฺธฯ เอวํ ปรตฺถฯ ‘‘อารมฺมณาธิมุจฺจเน’’ติ อารมฺมเณ นิราสงฺกปฺปวตฺติยํฯ ‘‘อารมฺมณุปฏฺฐาเน’’ติ จิเตฺต พุทฺธคุณาธิกสฺส อารมฺมณสฺส อุปฏฺฐาเนฯ ‘‘จตุสจฺจธโมฺม’’ติ เตน ปุคฺคเลน อนญฺญาต ปุโพฺพ จตุสจฺจธโมฺมฯ อนญฺญาต ปุพฺพํ อมตํ วา ปทํฯ อนญฺญาตํ ญสฺสามิ อิติ ปวตฺตํ อินฺทฺริยนฺติ สมาโสฯ ปฏิปนฺนสฺสาติ ปน อตฺถโต สิทฺธตฺตา วุตฺตํฯ ‘‘วิปฺปกตภาเวนา’’ติ อนิฏฺฐงฺคตภาเวนฯ ปุนปฺปุนํ ชานนกิจฺจยุตฺตานํ มเชฺฌ ฉนฺนํเสกฺขานํฯ เอเตน อวสทฺทสฺสยาว สพฺพกิเลสปฺปหานา ชานนฺติ อตฺถํ ทีเปติฯ ปถม มเคฺคน ญาตํ มริยาทํ อนติกฺกมฺม ชานนฺติปิ วเณฺณนฺติฯ อาชานิตตฺถาติ อญฺญาตาวีฯ อรหา ขีณาสโว กตกิโจฺจ วุสิต พฺรหฺมจริโยฯ อญฺญาตาวิโน อินฺทฺริยนฺติ อญฺญาตาวินฺทฺริยนฺติ อตฺถํ ทเสฺสตุํ ‘‘ปรินิฏฺฐิต อาชานนกิจฺจสฺสา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘ตพฺพิมุตฺตี’’ติ อตฺตคฺคคาห วิมุตฺติฯ ‘‘ตสฺมิํ วา’’ติ ตสฺมิํ อตฺตนิวาฯ ‘‘สํกิลิโฏฺฐ’’ติ นานากิเลเสหิ สํกิเลสิโตฯ ‘‘วิปฺผนฺทิโต’’ติ นานาสุขทุเกฺขหิ สํกมฺปิโตฯ ‘‘โวทานปตฺติยา’’ติ วิสุทฺธิปตฺตตฺถายฯ ‘‘ตายปฏิ ปตฺติยา’’ติ กรณเตฺถ, เหตุ อเตฺถ วา กรณวจนํฯ ‘‘โวทานปตฺติยา’’ติ สามิอเตฺถ สามิวจนํฯ

‘‘พลียนฺตี’’ติ นามธาตุนิเทฺทโสฯ เตนาห ‘‘พลสา กโรนฺตี’’ติฯ ‘‘พลสา’’ติ พเลนฯ ปริโต สมนฺตโต เสนฺติ ปริวาเรนฺตีติ ปริสฺสยาฯ อสฺสทฺธสฺส ภาโว อสฺสทฺธิยํฯ โกสชฺชสงฺขาเตน ปฏิปกฺขธเมฺมนฯ มุฏฺฐา นฏฺฐา สติ ยสฺสาติ มุฏฺฐสฺสติฯ มุฏฺฐสฺสติสฺส ภาโว มุฏฺฐสฺสจฺจํฯ ‘‘เสส ทุก ทฺวยํ’’ติ อหิริกทุกํ หิริทุกญฺจฯ

คหปติ, ชายมฺปตี, ติอาทีสุ วิย ปติสโทฺท สามิอิสฺสร ปริยาโยติ อาห ‘‘ปตีติ สามิอิสฺสโร’’ติฯ ‘‘ปเรสํ’’ติ สหชาเตสุ ปเรสํ อินฺทฺริยานํฯ ‘‘ปเรหี’’ติ กมฺมเตฺถ กรณวจนํฯ ปเร สหชาเต อินฺทฺริย ธเมฺมติ อโตฺถฯ ‘‘อธิโก’’ติ อธิกตโรฯ ‘‘อตฺตาธีน วุตฺตีนํ’’ติ อตฺตายตฺตวุตฺตีนํฯ ‘‘ฉนฺทาคมนวเสน วา’’ติ เอเตฺถ อาคจฺฉติ ผลํ เอเตนาติ อาคมนํฯ อาทิการณํ, มูลการณํ, ปภวการณํฯ ฉโนฺท เอว อาคมนํ ฉนฺทาคมนํฯ เตนาห ‘‘ปุเพฺพ อตีตภเวสู’’ติอาทิํฯ สมฺปยุตฺต ธเมฺม อตฺตปราธีเน กตฺวาติ สมฺพโนฺธฯ มโหโฆ ติณปณฺณกสเฏ อตฺตปราธีเน กโรโนฺต วิยาติ โยชนาฯ ตตฺถ ‘‘อตฺตปราธีเน’’ติ อตฺตสงฺขาโตปโร อตฺตปโรฯ อตฺตปเรน อธีนา อตฺตปราธีนาติ อโตฺถฯ ‘‘เสเสสุปี’’ติ เสเสสุ วีริย จิตฺต วีมํสาธิปตีสุปิฯ เอเตน ‘วีริยเมว อธิปติ วีริยาธิปติฯ วีริยวโต กิํ นาม กมฺมํ น สิชฺฌตีติ เอวํ ปุพฺพาภิสงฺขารวเสน วา ปุเพฺพ อตีตภเวสุ สุฏฺฐุ

อาเสวิตวีริยาคมนวเสน วา เตสุ เตสุ กลฺยาณ ปาปกเมฺมสุ สมฺปยุตฺต ธเมฺม มโหโฆ วิย ติณ ปณฺณกสเฏ อตฺตปราธีเน นิจฺจํ ปคฺคหิตธุเรกตฺวา ปวตฺตํ วีริย'นฺติอาทินยํ อติทิสติฯ ''ปจฺฉิมา ตโย ธมฺมา''ติ วีริย จิตฺต วีมํสา ธมฺมาฯ ปรวเสปิ วตฺตนฺติ, ตทา เตสํ อธิปติภาโว นตฺถีติ โจ ทนาฯ อธิปติ กิจฺจํ นาม ธุรวาหิตาติ สมฺพโนฺธฯ ''ตํ ตํ กิจฺจ วิเสสํ อนเปกฺขิตฺวา''ติ จกฺขุนฺทฺ ริยํ ทสฺสน กิเจฺจ อิสฺสโร, โสตินฺทฺริยํ สวน กิเจฺจติอาทีสุ ตํ ตํ กิจฺจวิเสสํ อเปกฺขติ, ตถา อน เปกฺขิตฺวาฯ ''วิชานนาทิ กิจฺจํ''ติ 'มโน อารมฺมณ วิชานเน'ติอาทินา วุตฺตํ สพฺพํ อินฺทฺริย กิจฺ จํฯ

ภุโส หรนฺติ วหนฺตีติ อาหาราฯ ''ภุโส''ติ อติเรกตรนฺติ อโตฺถฯ กถํ ปน ภุโส หรนฺตีติ อาห ''สหชาตาที''ติอาทิํฯ เตเต ปจฺจย ธมฺมา เตเต ปจฺจยุปฺปนฺน ธมฺมา จาติ โยชนาฯ ''เอตฺถา''ติ อิมิสฺสํ ปาฬิยํฯ ''ปจฺจยาหาโร วา''ติ เอตฺถ เหตุ อารมฺมณาทิโก สโพฺพปจฺจโย ปจฺจยาหาโร นามฯ อาหาร ปจฺจโยปน วิสุํ เอโก ปจฺจยวิเสโสฯ ''ปจฺจยเฏฺฐนา''ติ เหตุ อา รมฺมณาทิ ปจฺจยเฏฺฐนฯ ''อาหารภูตา''ติ อุปตฺถมฺภนกิจฺจวิเสสภูตาติ วุตฺตํ โหติฯ ''กฬีรงฺกุ รานํ''ติ กมฺมเตฺถ สามิวจนํฯ ''วฑฺฒิยา''ติ วฑฺฒนตฺถายฯ ''ฐิติยา''ติ ฐิตตฺถายฯ อิเมสตฺตา วเฏฺฏ ปวตฺตนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ เสสเมตฺถ สุวิเญฺญยฺยํฯ ''ปเกฺข วิยูหิตฺวา''ติ ปเกฺข สญฺจาเลตฺ วาติ วุตฺตํ โหติฯ ''ปเกฺข''ติ วา ปเกฺขหิ วาตํ พฺยูหิตฺวาฯ ''ตทนุสยิตสฺสา''ติ ตสฺมิํ วิปาก สนฺ ตาเน อนุสยิ ตสฺสฯ ''วิภาเวตฺวา''ติ ปจฺจกฺขโต วิภูตํ ปากฏํ กตฺวาฯ ''อลภิตฺวา''ติ จกฺขุมฺหิ อลภิตฺวาฯ อปสฺสิตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ ''ตเตฺถวา''ติ นิวาสฏฺฐาเน เอวฯ ''สมฺปยุตฺตา''ติ วิญฺญาเณน สมฺปยุตฺตาฯ ภวิํสุ วฑฺฒิํ สูติ ภูตาฯ สมฺภวํ วุฑฺฒิการณํ เอสนฺติ คเวสนฺตีติ สมฺภ เวสิโนฯ ''วุตฺตนเยนา''ติ 'ยถา ยวพีชานํ วา สาลิพีชานํ วา'ติอาทินา วุตฺตนเยนฯ ''อาหาเร ตี''ติ ปวเตฺตติฯ ''มโนสเญฺจตนาหาโร''ติ กุสลากุสล กมฺมภูโต มโนสเญฺจตนาหาโรฯ ''ตโย ภเว''ติ ตโย กามภวาทิเก อุปฺปตฺติภเวฯ ฐิติยาติ จ อนุคฺคหายาติ จ วุตฺตํฯ อิตรถา อุปฺปตฺติ ยาติ จ วุตฺตํ สิยาติ อธิปฺปาโยฯ

''ทุพฺพลกิจฺจฏฺฐานวตฺถุกตฺตา''ติ ทุพฺพลกิจฺจตฺตา ทุพฺพลฏฺฐานตฺตา ทุพฺพลวตฺถุกตฺ ตาฯ ''อภินิปาต มตฺตานิ โหนฺตี''ติ ทสฺสน สวนาทิ มตฺตานิ โหนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ ''วิตกฺก ปจฺฉิมกํ ฌานํ''ติ ฌานานิ นาม วิตกฺกสฺส ปจฺฉานุคตํ โหตีติ อโตฺถฯ ''ตตฺถา''ติ เตสุปญฺจ วิญฺญาเณสุฯ ''ตา''ติ เวทนา เอกคฺคตาฯ ''ตํ''ติ ฌานกิจฺจํฯ เอกคฺคตา พลวตี น โหตีติ สมฺพโนฺธฯ ''มคฺคินฺทฺริย พลภาวายา''ติ มคฺคินฺทฺริย พลภาวตฺถายฯ โลกุตฺตรวิปากานิ ชว นกิจฺจานิ จ สาธิปติกานิ จ โหนฺตีติ วุตฺตํ ''ติภูมกานี''ติอาทิฯ เสสเมตฺถ สุโพธํฯ

มิสฺสกสงฺคหานุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

**๑๖๔**. โพธิปกฺขิยสงฺคเหฯ ''สติปฏฺฐานา''ติ เอตฺถ ปสโทฺท ปมุขโตฺถ ปธานโตฺถติ อาห ''ปมุขา ปธานา หุตฺวา''ติฯ ฐาสโทฺท คตินิวตฺติ อโตฺถติ อาห ''จิตฺตคมนํ นิวเตฺตตฺวา ปวตฺตนฺตี''ติฯ ''กาเย อนุปสฺสนา''ติ กาเย ปวตฺตา อนุปสฺสนาฯ ปุนปฺปุนํ ปสฺสนฺติ โยคิโน เอ ตายาติ อนุปสฺสนาฯ กถมํ ปสฺสนฺตีติ อาห ''อสฺสาสปสฺสาสาทิกสฺสา''ติอาทิํฯ กถญฺจตํ ปสฺ สนฺตีติ วุตฺตํ ''ตํ ตํ กายภาเวนา''ติอาทิฯ อิทานิ ปุนปฺปุน สทฺทสฺส อตฺถํ ทเสฺสโนฺต ''ยาวา''ติอาทิมาหฯ เวทนานุ ปสฺสนาทีสุปิ เอเสวนโยฯ ตํ น สุนฺทรํฯ กสฺมา, สกลสฺส รู ปกายสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ เสสเมตฺถ สุวิเญฺญยฺยํฯ ยทิ เอวนฺติอาทีสุฯ ''อิตราปิ สิทฺธา''ติ กา ยานุปสฺสนาทโยปิ สิทฺธาฯ กสฺมา, ธมฺมานุปสฺสนาย อโนฺตคธตฺตาฯ ''ตถา อนุปสฺสนฺตสฺ สา''ติ รูปฺปนลกฺขณโต อนุปสฺสนฺตสฺสฯ ''ตํ ตํ สมูหภูตรูปธมฺมวเสนา''ติ อสฺสาสปสฺสาสาทิ

สมูหภูตสฺส รูป ธมฺมสฺส วเสนฯ ‘‘สุภาทิวิปลฺลาสสฺสา’’ติ สุภ สุข นิจฺจวิปลฺลาสสฺสฯ ‘‘โอฬาริกสฺสา’’ติ สุปากฏวเสน โอฬาริกสฺสฯ ‘‘อตฺตูปนิพนฺธา’’ติ อเตฺตน อุปนิพนฺธา, ปฏิพทฺธาฯ

‘‘กามํ’’ติ เอกเนฺตนฯ อุปสฺสุสฺสตูติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ยนฺตํ’’ติ ฌานาภิญฺญา มคฺคผลนิพฺพานํฯ ‘‘วีริยสฺส สณฺฐานํ’’ติ วีริยคมนสฺส วีริยปฺปวตฺตนสฺส นิวตฺติวเสน สณฺฐานํฯ อุปฺปนฺนสเทฺทน อตีต กิเลสาปิ ปจฺจุปฺปนฺน กิเลสาปิ คเหตพฺพา โหนฺตีติ อาห ‘‘อสุกสฺมิํ กาเล’’ติ อาทิํฯ ‘‘มยฺหํ อุปฺปนฺนํ’’ติ อิทานิ อุปฺปนฺนํฯ ‘‘ปหานายา’’ติ เอตฺถ สมุเจฺฉทปฺปหานํ อธิเปฺปตนฺติ อาห ‘‘อนุปฺปาท ธมฺมตาปาทนกรณตฺถํ’’ติฯ ตตฺถ อนุปฺปาโท ธโมฺม เยสํ เต อนุปฺปาท ธมฺมาฯ มเคฺคน ปหีนา อกุสล ธมฺมาฯ อนุปฺปาท ธมฺมานํ ภาโวติ วิคฺคโหฯ อนุปฺปาท ธมฺมตาย อาปาทนํฯ ตสฺส กรณนฺติ สมาโสฯ ‘‘ทิสฺวา’’ติ เตสํ อุปฺปตฺติ วตฺถุํ ทิสฺวาฯ ‘‘ปจฺจยสมุจฺฉินฺทนตฺถํ’’ติ ปจฺจยภูตสฺส อนุสยสฺส สมุจฺฉินฺทนตฺถํฯ ‘‘อปตฺตา’’ติ อิทานิ อปตฺตาฯ ‘‘สมเย’’ติ พุทฺธุปฺปาทนวมกฺขเณฯ ‘‘นิยามํ น โอกฺกมนฺตี’’ติ อริยมคฺคสงฺขาตํ สมฺมตฺตนิยามํ น โอกฺกมนฺติฯ นปฺปวิสนฺติฯ กิเลเสหิ อโกเปตพฺพตาย อกุโปฺป ธโมฺม ยสฺสาติ อกุปฺป ธโมฺมฯ ขีณาสโวฯ อกุปฺป ธมฺมสฺส ภาโว อกุปฺป ธมฺมตาฯ อรหตฺต ผลํฯ ‘‘เตสํ’’ติ กุสลานํ ธมฺมานํฯ อุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ ปหานายาติ กตฺวา วิสุทฺธิธเมฺมสุ โยคํ กโรนฺตสฺส อนุกฺกเมน ภาวนา กเมฺม มตฺถกํ ปเตฺตอาทิโต ปฏฺฐาย อุปฺปนฺนาปิ ปาปกา ปหิยฺยนฺติฯ อนุปฺปนฺนาปิ นุปฺปชฺชนฺติฯ อนุปฺปนฺนาปิ กุสลา อุปฺปชฺชนฺติฯ อุปฺปนฺนาปิ ภาวนา ปาริปูริํ คจฺฉนฺติฯ เอสนโย อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ อนุปฺปาทายาติอาทีสุฯ เอวํ จตูสุ มุเขสุ เอเกกมุเขนปิ สมฺมา ปทหนฺตสฺส สมฺมปฺปธานํ จตุกิจฺจสาธกํ โหติฯ เตนาห ‘‘เอเตสุ ปนา’’ติอาทิํฯ

อภิวิสิเฏฺฐน ธมฺมววตฺถานญฺญาเณน ญาตพฺพา สเพฺพ ปรมตฺถ ธมฺมา อภิเญฺญยฺยา นามฯ ‘‘อภิญฺญา สิทฺธี’’ติ อภิชานน กิจฺจสิทฺธิฯ วิสุํ วิสุํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ญาตพฺพา จตุสจฺจ ธมฺมา ปริเญฺญยฺยา นามฯ เตหิ ทุกฺขสจฺจ ธมฺมา ปริญฺญาตพฺพภาเวน, สมุทย สจฺจ ธมฺมา ปหาตพฺพ ภาเวน, นิโรธสจฺจ ธมฺมา สจฺฉิกาตพฺพ ภาเวน, มคฺคสจฺจ ธมฺมา ภาเวตพฺพภาเวน ญาตพฺพา โหนฺตีติฯ ‘‘ภาวนาสิทฺธี’’ติ ภาวนากิจฺจ สิทฺธิฯ ตํ สํยุตฺตเก อิมายปาฬิยา สเมตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘วิภเงฺค ปนา’’ติ อิทฺธิปาทวิภเงฺค ปนฯ ‘‘จิตฺต เจตสิกราสี’’ติ สห ปุพฺพภาคภาวนาย อุตฺตริ มนุสฺส ธมฺมปริยา ปนฺนา จิตฺตเจตสิกราสิฯ ‘‘ตตฺถ ปนา’’ติ วิภเงฺค ตสฺมิํ อุตฺตรจูฬภาชนีเย ปนฯ ‘‘อิธา’’ติ อิมสฺมิํ สงฺคเหฯ

จตฺตาริ โสตาปตฺติยงฺคานิ นาม พุเทฺธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโตฯ ธเมฺม, สเงฺฆ, อริยกเนฺตหิ สีเลหิ สมนฺนาคโตติ เอวํ วุตฺตานิ โสตาปตฺติยา องฺคานิฯ ตตฺถ ‘‘อริยกเนฺตหี’’ติ อริยชเนหิ กามิเตหิ อิจฺฉิเตหิฯ ‘‘สีเลหี’’ติ ปญฺจนิจฺจสีเลหิ, อาชีวฏฺฐมกสีเลหิ วาฯ ‘‘สมฺมปฺปธาเนสู’’ติ สมฺมปฺปธานกิเจฺจสุฯ

‘‘โสฬสหิกิเจฺจหี’’ติ เอเกกสฺมิํ สเจฺจ จตฺตาริ จตฺตาริ กตฺวา โสฬสหิ กิเจฺจหิฯ ปีฬนโฏฺฐ, สงฺขตโฏฺฐ, ติอาทีหิ โสฬสหิ อเตฺถหีติ วุตฺตํ โหติฯ เต จ อตฺถา ปรโต อาคมิสฺสนฺติฯ สติ เอว สโมฺพชฺฌโงฺคติ วุตฺตํ, กถํ ปน สาสติ สโมฺพธิํ สมุฏฺฐาเปตีติ อาห ‘‘สาหี’’ติอาทิํฯ เอสนโย เสสโพชฺฌเงฺคสุปิฯ ‘‘เตสุ ธเมฺมสู’’ติ อชฺฌตฺตพหิทฺธา ธเมฺมสุฯ ‘‘ลีนสโงฺกจ โกสชฺช ปกฺขํ’’ติ ลีนปกฺข สโงฺกจ ปกฺขโกสชฺช ปกฺขํฯ ธุรํ สุฏฺฐุ ปคฺคณฺหาติ อุกฺขิปตีติ ธุรสมฺปคฺคโหฯ ‘‘ธุรํ’’ติ สมถธุรํ วิปสฺสนา ธุรญฺจฯ ‘‘อรติ อุกฺกณฺฐ ปกฺขํ’’ติ อรติปกฺข นิพฺพิทาปกฺขํฯ ธเมฺม รติ ธมฺมรติฯ ธเมฺม นนฺที ธมฺมนนฺทีฯ ธเมฺม อาราโม ธมฺมาราโมฯ ‘‘สารโมฺภ’’ นาม จิตฺตวิเหสาฯ

‘‘ทรโถ’’ นาม จิตฺตสนฺตาโปฯ สมาหิโต ภิกฺขเว ยถาภูตํ ปชานาติ ปสฺสตีติ วจนโต ปญฺญาย สมาธิ ปาทกตา ปากฏาติ วุตฺตํ ‘‘ตสฺสา’’ติอาทึฯ สมํ อวิสมํ อตฺตโน กิจฺจํ วหติ สีเลนาติ สมวาหีฯ สมวาหิสฺส ภาโว สมวาหิตาฯ

สา ปน จตุพฺพิธา โหตีติ สมฺพนฺโธฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ สมฺมาทิฏฺฐิยาฯ ‘‘วิสาขา’’ติ อาลปนปทํฯ ‘สเพฺพ โลกุตฺตเร โหนฺตี’ติ วจนสฺส สมฺพนฺธํ ทเสฺสตุํ ‘‘เต ปน สตฺตตึสปฺปเภทา’’ติอาทิมาหฯ น วฏฺฐานานิ อสฺส อตฺถีติ นวฏฺฐานิกํฯ ‘‘โลกุตฺตเร’’ติ โลกุตฺตร จิเตฺตฯ ‘‘อตฺตปฺปฏิปกฺขานํ’’ติ อตฺตนา อุชุปฺปฏิปกฺขานํฯ ‘‘เต’’ติ โพธิปกฺขิย ธมฺมาฯ เอเตน ทเสฺสตีติ สมฺพนฺธฯ ‘‘กุณฺฑลิยา’’ติ เอวํ นามกํ พฺราหฺมณํ อาลปติฯ ‘‘วิชฺชา’’ติ มคฺควิชฺชาฯ ‘‘วิมุตฺตี’’ติ ผลวิมุตฺติฯ

โพธิปกฺขิยานุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

**๑๖๕**. สพฺพสงฺคเหฯ ‘‘ปญฺจราสโย’’ติ ปญฺจสงฺคหาฯ ‘‘อตีตาทิเภทภินฺนานํ’’ติ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนเภเทน, อชฺฌตฺต พหิทฺธาเภเทน, โอฬาริกสุขุมเภเทน, หีนปณีตเภเทน, ทูรสนฺติกเภเทน จ ภินฺนานํฯ ‘‘อุปฺปตฺติ ทฺวาเรสู’’ติ จกฺขาทิ ทฺวาเรสุฯ ‘‘กมฺมทฺวาเรสู’’ติ กายกมฺมทฺวาราทีสุฯ ‘‘สงฺคมฺมา’’ติ สงฺคนฺตฺวาฯ ‘‘สมาคมฺมา’’ติ สมาคนฺตฺวาฯ ‘‘สาธารณ กิจฺจานิ วา’’ติ สพฺพิริยาปเถหิ สาธารณ กิจฺจานิวาฯ ปาฬิปาเฐฯ ‘‘กิญฺจา’’ติ กสฺมา จฯ ‘‘สงฺขาเรว เทถา’’ติ สงฺขารา สงฺขารา อิติ ตุเมฺห วเทถฯ ‘‘กิญฺจสงฺขตํ’’ติ กตมญฺจสงฺขตํฯ ‘‘รูปํ รูปตฺถายา’’ติ รูปวิกติยา ชาตตฺถาย รูปสงฺขาตํ สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺตีติ อโตฺถฯ อุปโภโค นาม วตฺถาภรณาทิโก อโนฺตโภโคฯ ปริโภโค นาม มญฺจปีฐาทิโก พาหิร ปริโภโคฯ สมฺปรายิกญฺจ เวทนนฺติ อธิกาโรฯ เสเสสุปิ สญฺญาสงฺขาร วิญฺญาเณสุปิฯ ‘‘ทานํ ทานตฺถายา’’ติ ทานปุญฺญสฺส ชาตตฺถายฯ ทานสงฺขาตํ สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺตีติ อโตฺถฯ อถวา ทานสฺส อโตฺถ ทานโตฺถฯ ‘‘อโตฺถ’’ติ จ วิปากโตฺถ ผลโตฺถฯ ทานวิปากตฺถาย ทานผลตฺถาย ทานปุญฺญสงฺขาตํ สงฺขตํ อภิสงฺขโรนฺตีติ อโตฺถฯ เอวํ เสเสสุปิฯ ‘‘อนุยุญฺชนฺตา’’ติ วิปสฺสนา กมฺมํ อนุยุญฺชนฺตาฯ ‘‘ตีสุ ธเมฺมสุ กิลมิสฺสนฺตี’’ติ วุตฺตํฯ กถํ กิลมิสฺสนฺตีติ อาห ‘‘ตถาหิ ยถา’’ติอาทึฯ ‘‘สุขสญฺญิเตสุ ปฏิสรเณสู’’ติ จิตฺตสาตจิตฺตรติ ปฏิลาภตฺถาย ปฏิสรเณสุ อารมฺมเณสุฯ ‘‘ตาหี’’ติ สมฺปตฺตีหิฯ ‘‘ตา’’ติ สมฺปตฺติโยฯ ปรมุกฺกํสคตํ สุขสญฺญิตฏฺฐานํ โหติฯ ตสฺมา ตตฺถ ทุกฺขานุปสฺสนาญาณํ อติเรกตรํ ปวเตฺตตพฺพนฺติ ตทตฺถาย ภควา ตํ เวทนํ วิสุํ เอกํ ขนฺธํ กตฺวา ขนฺธ เทสนํ เทเสตีติ อธิปฺปาโยฯ เอสนโย ปรตฺถปิฯ ‘‘ญาณสมฺมตํ’’ติ ปุถุชฺชเนหิ ญาณสมฺมตํฯ ‘‘ปรมํ อตฺตานํ กตฺวา’’ติ โลเก วิญฺญุตฺตํ ปรมํ โหติ, ตสฺมา วิชานนํ ปรมํ อตฺตานํ กตฺวาฯ เสสเมตฺถ สุปากฏํฯ ‘‘ยตฺถภุญฺชตี’’ติอาทีสุฯ ‘‘ยตฺถ ภุญฺชตี’’ติ ยสฺมึ ภาชเน ภุญฺชติฯ ‘‘ยญฺจ ภุญฺชตี’’ติ ยญฺจ โภชนํ ภุญฺชติฯ ‘‘เยน จ ภุญฺชตี’’ติ เยนพฺยญฺชเนน ภุญฺชติฯ ‘‘โย จ โภชโก’’ติ สมีเป ฐตฺวา ปริเวสโกฯ ‘‘โย จ ภุญฺชิตา’’ติ โย จ ภุญฺชโกฯ

‘‘สาสวา เอวา’’ติ สาสวา นาม โลกิย ธมฺมาฯ ‘‘อุสฺสาหนฺตา วิย โหนฺตี’’ติ อพฺยาปาร ธมฺมตฺตา วุตฺตํฯ น หิ อพฺยาปาร ธมฺมานํ เอกเนฺตน อุสฺสาโห นาม อตฺถิฯ ผลสฺส นิพฺพตฺตนโต ผลตฺถาย อุสฺสาหนฺตา วิย โหนฺตีติฯ ‘‘อากิริตฺวา’’ติ ปตฺถริตฺวาฯ เสสเมตฺถ สุโพธํฯ

ธาตุสงฺคเหฯ ‘‘อตฺตโน เอว สภาวํ’’ติ อตฺตโน สภาวํ เอวาติปิ ยุชฺชติฯ ‘‘อีหา จ พฺยาปาโร จา’’ติ อภิกฺกมามิ ปฏิกฺกมามีติอาทินา อุสฺสาโห จ, อภิกฺกมนาทิ พฺยาปาโร จฯ ‘‘น จ ชีวโยคา’’ติ น จ โลกิยมหาชน สมฺมเตน ชีเวน ยุตฺตาฯ อฏฺฐกถาปาเฐฯ ยายติ เอตฺถาติ ยนฺตํฯ อุทุกฺขลํฯ ยนฺต จกฺกยฏฺฐินาม ยนฺต จกฺกสมฺพนฺธา มุสลยฏฺฐิฯ อรณี วุจฺจติ อคฺคินิพฺพตฺตกตฺ

ถาย กตา เทฺว สารฆฏิกาฯ อธรารณี นาม เหฏฺฐารณีฯ อุตฺตรารณี นาม อุทฺธารณีฯ ‘‘สลฺลมิว’’ติ กโณฺฑวิยฯ ‘‘สูลมิวา’’ติ วิชฺฌนกทโณฺฑ วิยฯ ‘‘อาตุราวิยา’’ติ เตหิสลฺลสูเลหิ วิทฺธคิลานา วิยฯ อยถาภุจฺจ นิมิตฺตํ นาม อยถาภูตํ สตฺตปุคฺคลาทินิมิตฺตํฯ ‘‘วนมิโค วิยา’’ติ ติณรูเป ปุริส สญฺญาลาโภ วนมิโค วิยฯ ‘‘องฺคารกาสุยํ’’ติ องฺคารกูเปฯ ‘‘นานาวิธุปทฺทว นิมิตฺตโต’’ติ นานาวิธานํ อุปทฺทวานํ อุปฺปตฺติ ปจฺจยโตฯ ‘‘วนมกฺกโฏ วิยา’’ติ วนวานโร วิยฯ ทุเกฺขน ทมนํ อสฺสาติ ทุทฺทมโนฯ ‘‘อสฺสขฬุโงฺก’’ติ ทุฏฺฐ อโสฺสฯ ‘‘ยตฺถ กามนิปาติโต’’ติ ยสฺมิํ ยสฺมิํ อารมฺมเณ ปติตุํ กาเมติ อิจฺฉติ, ตตฺถ ตตฺถ นิปาติโตฯ ปุคฺคลวเส อวตฺติตฺวา อารมฺมเณสุ ยทิจฺฉกํ นิปตนโตติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘รงฺคนโฏ วิยา’’ติ สมชฺชนฏโก วิยฯ สภาวโต อตฺถิ สํวิชฺชตีติ สโนฺตฯ ตโถติ จ อวิตโถติ จ อตฺถโต เอกํฯ อโญฺญ ปกาโร อญฺญถาฯ นตฺถิ อญฺญถา อสฺสาติ อนญฺญถํฯ ทุกฺขทุกฺขํ นาม กายิกทุกฺข เจตสิกทุกฺขํฯ ‘‘กมฺมชานํ’’ติ วิปากกฺขนฺธกฏตฺตา รูปานํฯ ‘‘อุปฺปตฺติยา’’ติ อุปฺปาทตฺถายฯ ‘‘ปเควา’’ติ ปุเรตรเมวฯ ‘‘อุปฺปนฺนํ ปี’’ติ อุปฺปนฺนมฺปิ จกฺขุฯ ‘‘ปวตฺติยา’’ติ สนฺตานฏฺฐิติยา ฐิตตฺถายฯ ‘‘ปฏิชคฺคน ทุกฺขํ’’ติ โสธน ทุกฺขํฯ ปจฺจยเวกลฺลํ นาม อาหารเจฺฉทาทิกํฯ นนุ ภิชฺชนภเยน ปเคว ปจฺจยสมฺปาทนํ นาม สงฺขาร ทุกฺขเมว สิยาติฯ สจฺจํฯ อิธ ปน อาสเนฺน ภิชฺชนนิมิตฺตํ ทิสฺวา กตํ ปจฺจย สมฺปาทนํ อธิเปฺปตํฯ ‘‘รกฺขาวรณคุตฺติ สํวิธาน ทุกฺขํ’’ติ นานาภยโต รกฺขณสฺส จ อาวรณสฺส จ โคปนสฺส จ สํวิธาน ทุกฺขํฯ ‘‘ตทุภเยน สเหว สิชฺฌตี’’ติ กสิโครกฺขาทีนิ สงฺขาร กมฺมานิ วา รกฺขาวรณ คุตฺติสํวิธานาทีนิวา กโรนฺตานํ ตํ ทุกฺข ทุกฺขํ ตทุภเยน ทุเกฺขน สเหว สิชฺฌติฯ ‘‘เตสํ’’ติ จกฺขาทีนิ อสฺสาเทนฺตานํ น มุจฺจตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ปวตฺติ นิโรธ ภูตสฺสา’’ติ ปวตฺติยา นิโรธ ภูตสฺสฯ ‘‘ตํ ปชหติ เยวา’’ติ ตํ โลภํ ปชหติเยวฯ ‘‘ยาวเทวา’’ติ อุปริมปริยเนฺตนฯ อหํ อสฺมีติ ปวโตฺต มาโน อสฺมิมาโนฯ ตสฺส สมุคฺฆาตนํ สมุจฺฉินฺทนํฯ ‘‘ปริญฺญาเตสู’’ติ เตสุ อนุสยิตาย ตณฺหาย ปหานวเสน ปริญฺญาเตสุฯ ‘‘ตพฺพิปรีเตน ปนา’’ติ ตโต วิปรีเตน ปนฯ อสฺมิมานสฺส อนธิฏฺฐานภูตาติอาทิ อเตฺถนฯ อนินฺทฺริยพทฺธ ธมฺมา นาม ปถวีปพฺพตาทีสุ ปวตฺตา รูป ธมฺมาฯ

สเตฺต อนุกฺกณฺฐมาเน กโรตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อิตี’’ติ ตสฺมาฯ เตสํ สตฺตานํฯ ทุชฺชโห นาม นตฺถิฯ ตสฺมา โลโภเยว ทุกฺขสมุทยาริย สจฺจํ นามาติ โยชนาฯ สาสวา กุสลา กุสล ธมฺมา สมุทยสจฺจํ นาม, ทุกฺข สจฺจภูตานํ วิปากกฺขนฺธกฏตฺตา รูปานํ สมุทยตฺตา สํวฑฺฒนตฺตาฯ มูล ภาเวน วุตฺตา ‘อวิชฺชา ปจฺจยา สงฺขารา’ติอาทีสุฯ ‘‘นนฺทนสทิสํ’’ติ เทวโลเก นนฺทนวนุยฺยานสทิสํฯ ‘‘อาทิปภวปธานภูตา’’ติ ทุกฺข ธมฺมานํ อาทิภูตา, ปภวภูตา, ปธานภูตาฯ ‘‘ปภวภูตา’’ติ จ ปถมุปฺปตฺติเหตุภูตาฯ ‘‘เตสํ’’ติ ทุกฺข ธมฺมานํฯ

‘‘กตฺถจี’’ติ กามภวาทีสุ กิสฺมิญฺจิภเวฯ ‘‘กทาจี’’ติ อตีตาทิกาเลสุ กิสฺมิญฺจิกาเลฯ ‘‘เกสญฺจี’’ติ เทวมนุสฺสาทีสุ สเตฺตสุ เกสญฺจิสตฺตานํฯ ‘‘กุโตจี’’ติ พหูสุการเณสุ กุโตจิการณาฯ ‘‘กถญฺจี’’ติ เกนจิปกาเรนฯ

‘‘ปริณาโม’’ติ ปริณมนํ อญฺญถาภาโวฯ ‘‘ตํ สมงฺคีนํ’’ติ เตหิ จกฺขาทีหิ สมงฺคีนํ ปุคฺคลํฯ ปาฬิปาเฐฯ ‘‘อาทิตฺตํ’’ติอาทีปิตํ สมฺปชฺชลนฺตํฯ ‘‘เกนา’’ติ กรณภูเตน เกน อคฺคินาฯ ตถา อริยมโคฺค วิปริณาม ธโมฺม จ โหติฯ โสวิปริณาม ทุเกฺขนปิ ปุคฺคลํ ภุสํ ปีเฬติเยวาติ โยชนาฯ ‘‘นา’’ติ น สิยาฯ สมนํ วูปสมนํ สนฺติฯ สพฺพทุกฺขานํ สนฺตีติ วิคฺคโหฯ สพฺพํ วฏฺฏทุกฺขนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ อริยมคฺคสฺสฯ ‘‘ปวตฺตมานา จา’’ติ สนฺตติฐิติวเสน วตฺตมานา จฯ ‘‘มหนฺตํ ปริฬาหทุกฺขํ’’ติ โสก ปริเทว ทุกฺข โทมนสฺสุปายาสานํ ปวตฺติวเสน มหนฺตํ ปริฬาห ทุกฺขํฯ นิพฺพานสฺส อนุปฺปาท ธมฺมตฺตา อุปฺปาทตฺถาย ปจฺจโย นาม นตฺถิฯ ตถา อปฺปวตฺติ

ธมฺมตฺตา ปวตฺตตฺถายฯ สมฺปาปุณิตพฺพตฺตา ปน สมฺปาปนตฺถาย ปจฺจโย อตฺถีติ อาห ‘‘สมฺปาปก ปจฺจยาภิสงฺขรณเลสํ’’ติฯ สมฺปาปก ปจฺจยา นาม อริย มโคฺค จ ตสฺส ปจฺจยา จฯ

ภวาภวสงฺขาตสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺสาติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ตเทวา’’ติ ตํ ทุกฺขกฺขนฺธํ เอวฯ อนุปฺปนฺนุปฺปนฺนํ ปทียเต อนุปฺปทานํฯ ‘‘นิยฺยาตนโฏฺฐ’’ติ หนฺท คณฺหาติ สมฺปฏิจฺฉาปนโฏฺฐฯ ‘‘ตโต’’ติ วฏฺฏทุกฺขโตฯ ‘‘มุจฺจนูปายสฺสา’’ติ ทานสีลนิกฺขมาทิกสฺส มุจฺจนูปายสฺสฯ ‘‘นิสฺสรณวิมุตฺติยา’’ติ นิสฺสรณ สงฺขาตาย วิมุตฺติยาฯ สงฺขาร ทุกฺขสฺส อภาวโฏฺฐฯ ‘‘สโมฺมหสฺส ปหานวเสนา’’ติ เอเตน อิธ ทสฺสนํ นาม อิโต ปฏฺฐาย จตูสุ สเจฺจสุ อสโมฺมห ภาวปตฺติ เอว อาโลกปตฺติ เอว วุจฺจตีติ ทเสฺสติ ฯ เตนาห ‘‘ปฏิวิชฺฌนโฏฺฐ’’ติฯ ตณฺหาย ทาโส ตณฺหาทาโสฯ ตณฺหาทาสสฺส ภาโว ตณฺหาทาสพฺยํฯ ปรวสโต วิมุตฺติวเสน อปราธีนตา ภุชิสฺสภาโว นามฯ โลกิยมคฺคาหิ ตณฺหาทาสพฺยํ นาติวตฺตนฺติฯ ตณฺหาวสํ ปูรยมานา ตณฺหาวิสยํ วิปากํ ชเนนฺติฯ อยํ อริยมโคฺค เอว ตณฺหาย อนารมฺมณภาเว ฐิโต ตณฺหาทาสพฺยํ อติวตฺตติฯ ตณฺหาวสํ ภินฺทมาโน ตณฺหาย อวิสยํ วิปากํ ชเนตีติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ทุกฺขมุตฺติยา’’ติ ทุกฺขโต มุจฺจนตฺถํฯ ‘‘ทุกฺขวฑฺฒิยา’’ติ ทุกฺขวฑฺฒนตฺถายฯ เสสเมตฺถ สุโพธํฯ ‘‘ขยวิราค นิโรธ ภูโต’’ติ เอตฺถ กิเลส ธมฺมานํ วิรชฺชนํ วิคมนํ อนุตฺตรธานํ วิราโคฯ ‘‘อนตฺถ ปทานี’’ติ อหิตปทานิฯ ภยาทีนวปทานิฯ ‘‘ทฺวารฉกฺกอารมฺมณ ฉกฺกเภเทนา’’ติ ทฺวารฉกฺกํ ธมฺมารมฺมณํ โหติฯ เอวํสติ, อารมฺมณ ฉกฺกนฺติ น วตฺตพฺพํ ธมฺมารมฺมณสฺส วิสุํ คหิตตฺตาติฯ โน นวตฺตพฺพํฯ กสฺมา, ทฺวารฉกฺกโต เสสานํ ธมฺมารมฺมณานํ อตฺถิตายาติ ทเสฺสตุํ ‘‘เอตฺถ จา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ปรโต ‘‘เอตฺถ ปี’’ติอาทีสุ เอเสวนโยติฯ

สพฺพสงฺคหานุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

สมุจฺจยสงฺคหทีปนิยาอนุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

# ๘. ปจฺจยสงฺคหอนุทีปนา

**๑๖๖**. เยหิปกาเรหิ ยถาฯ เตสํ วิภาโค ตํ วิภาโคฯ อยญฺจนิเทฺทโส เอกเสสนิเทฺทโส, วิจฺฉาโลปนิเทฺทโสวาติ ทเสฺสตุํ ‘‘เตสํ’’ติอาทิมาหฯ น สเมติฯ คาถายํ ‘เยสํ’ติอาทินา ตีหิ-ย-สเทฺทหิ ทสฺสิตานํ ติณฺณํ อตฺถานํ-ต-สทฺทตฺถ สมฺภวโตฯ ต-สทฺทตฺถานญฺจ อนุสนฺธิยํ ปริปุณฺณํ กตฺวา วตฺตพฺพโตฯ ‘‘สมุปฺปชฺชตี’’ติ สุฏฺฐุ ปริปุณฺณํ กตฺวา อุปฺปชฺชติ, ปาตุภวติฯ ‘‘อวินา’’ติ อวินา หุตฺวาฯ ‘‘สหชาต ธเมฺมหี’’ติ อวิชฺชา ปจฺจยา สงฺขาราติอาทีสุ สงฺขาราทีนํ สหชาต ธเมฺมหิ สเหว อุปฺปชฺชนํฯ ‘‘กลาปวเสนา’’ติ สุทฺธ ธมฺม กลาปวเสนฯ ‘‘สามญฺญลกฺขณํ’’ติ สาธารณ ลกฺขณํฯ ‘‘อโตฺถ’’ติ อิทปฺปจฺจยตา สทฺทสฺส อโตฺถฯ ‘‘อยมโตฺถ ปฏิกฺขิโตฺต’’ติ ‘สมุปฺปชฺชนํ สมุปฺปาโท’ติ อยํภาวสาธนโตฺถ ปฏิกฺขิโตฺตฯ ‘‘อยเมวา’’ติ อยํ ภาวสาธนโตฺถ เอวฯ ชรามรณํ สมฺภวตีติ โยชนาฯ ‘‘อุปฺปาทาวา ตถาคตานํ’’ติ สมฺมาสมฺพุทฺธานํ อุปฺปาเทวา สติฯ ‘‘อนุปฺปาทาวา’’ติ อนุปฺปาเทวา สติฯ ‘‘ฐิตาว สาธาตู’’ติ ชาติยา สติ ชรามรณสฺส ปวตฺติสภาโว โลเก ฐิโตเยวฯ กตมา ปน สาธาตูติ อาห ‘‘ธมฺมฏฺฐิตตา’’ติอาทิํฯ ตตฺถ ‘‘ธมฺมฏฺฐิตตา’’ติ เกนจิ อกตา สภาวฏฺฐิตตาฯ ‘‘ธมฺมนิยามตา’’ติ สภาวนิยามตาฯ ‘‘ตตฺร ตถตา’’ติ ตสฺมิํ สามญฺญลกฺขเณ สงฺขต ธมฺมานํ ตถตาฯ สามญฺญ ลกฺขณเมว ปฏิจฺจสมุปฺปาโท นามาติ ทเสฺสติ, น อวิชฺชาทิโก ปจฺจย ธโมฺมฯ กสฺมา, เตหิ วจเนหิ ธมฺมนิยามตามตฺตสฺส ทสฺสิตตฺตาฯ อวิชฺชาทีนํ ธมฺม สรูปานํ อทสฺสิตตฺตาฯ ‘‘ธมฺมนิยามตามตฺตํ’’ติ จ ยถาวุตฺตสามญฺญ ลกฺขณเมว วุจฺจติฯ ยทิ ภาวสาธนํ อิเจฺฉยฺย, ภาวสาธนํ นาม กตฺตุรหิตํ ภเวยฺยฯ กตฺตุรหิเต จ สติ, กถํ ปฏิจฺจ กฺริยาย สมานกตฺตุกตา ลพฺภติฯ อลเทฺธ จ สมานกตฺตุกเตฺต กถญฺจ ปุพฺพกาเลตฺวา ปจฺจยสมฺภโวติฯ อยํ ภาวสาธนํ อิจฺฉนฺตสฺส พฺยญฺชนยุตฺติวิโรโธฯ ตํ ปริหรโนฺต น เจตฺถาติอาทิมาหฯ คมฺภีโรจานนฺท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราว ภาโสจาติ ภควตา วุตฺตํฯ ภาวสาธเน จ กเต อุปฺปชฺชน กฺริยามตฺตํ นาม วิสุํ เอโก ธโมฺม น โหตีติ กถํ ตํ คมฺภีรํ สิยาติฯ อยํ ภาวสาธนํ อิจฺฉนฺตสฺส คมฺภีรวจน วิโรโธฯ ตํ ปริหรโนฺต ‘‘สงฺขต ธเมฺมสุจา’’ติอาทิมาหฯ อปิ จ สงฺขต ลกฺขณํ นาม สงฺขต ธมฺมโตปิ คมฺภีรํ โหติฯ ตถาหิ จิตฺตํ นาม สงฺขต ธโมฺมฯ ตญฺจ อตฺถิ เมจิตฺตํ นามาติ สตฺตานํ ปากฏํ โหติฯ ตสฺส ปน อนิจฺจตา สงฺขาตํ สงฺขต ลกฺขณํ อปากฏํ โหติ สุฏฺฐุ สนฺตติยา ปฏิจฺฉนฺนํฯ ตถา เวทนา นาม สุขาวา ทุกฺขาวา สงฺขต ธโมฺมฯ สา จ อตฺถิ เมเวทนาติ สตฺตานํ ปากฏา โหติฯ ตสฺสา ปน อนิจฺจตา สงฺขาตํ สงฺขต ลกฺขณํ อปากฏํ โหติ สุฏฺฐุ สนฺตติยา ปฏิจฺฉนฺนํฯ เอวํ เสเสสุ นามธเมฺมสุ จ รูปธเมฺมสุ จฯ ยโต สตฺตสุ วิสุทฺธีสุ สงฺขต ธมฺม ววตฺถาน สงฺขาตํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิญาณญฺจ อวิชฺชาทิปจฺจยปริคฺคห สงฺขาตํ กงฺขาวิตรณ วิสุทฺธิญาณญฺจ ปถมํ สมฺปาเทตฺวา ปจฺฉา ทสวิธานิ สงฺขต ลกฺขณานุปสฺสนา ญาณานิ สมฺปาเทตพฺพานิ โหนฺตีติฯ ยถา จ อนิจฺจตา สงฺขาตํ สงฺขต ลกฺขณํ สงฺขต ธมฺมโต คมฺภีรํ โหติฯ ตถา อิทมฺปิ ปฏิจฺจสมุปฺปาท สงฺขาตํ สงฺขต ลกฺขณํ สงฺขต ธมฺมโต คมฺภีรํ โหตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ

‘‘ตพฺภาวภาวีภาโว’’ติ เอตฺถ ภวติ สํวิชฺชตีติ ภาโวฯ โส โส อวิชฺชาทิโก ภาโว ตพฺภาโวฯ ตพฺภาเว ภวนฺติ สมฺภวนฺติ สีเลนาติ ตพฺภาวภาวิโนฯ สงฺขาราทโยฯ ‘‘ภาโว’’ติ อุปฺปตฺติ การณํฯ ตพฺภาวภาวีนํ ภาโวติ ตพฺภาวภาวิ ภาโวติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต ‘‘ตสฺมิํ ตสฺมิํ’’ติอาทิมาหฯ อปิ จ ‘‘ภาโว’’ติ วิชฺชมานตา วุจฺจติฯ ตสฺส ตสฺส ปจฺจย ธมฺมสฺส ภาโวติ ตพฺภาโวฯ ตพฺภาเว สติ ภวนฺติ สมฺภวนฺติ ธมฺมตายาติ ตพฺภาวภาวิโนฯ เตสํ ภาโวติปิ ยุชฺชติเยวฯ ‘‘เหตฺวาทิ ปจฺจย สตฺตินิยามํ’’ติ เหตุปจฺจโย, อารมฺมณ ปจฺจโย, ติอาทีสุ เหตุสทฺท อารมฺมณ สทฺทาทโย โลภาทีนํ รูปารมฺมณาทีนญฺจ ธมฺมานํ ตํ ตํ ปจฺจย สตฺติวิเสสํ ทีเปนฺติฯ เตสญฺจ โส

โส ปจฺจย สตฺติวิเสโส วิสุํ ธมฺมนิยาโม โหติ, เอวํ เหตุวาทิ ปจฺจยสตฺตินิยามํ นิวเตฺตติฯ ‘‘ตถา ตถา’’ติ มูลฎฺฐโคจรวิสยฎฺฐาทิเกน เตน เตน ปจฺจยาการเนฯ โส หิ วุจฺจตีติ สมฺพ โนฺธฯ ‘‘ปจฺจย ธมฺมุทฺธาร มเตฺต อฐตฺวา’’ติ ปจฺจย ธมฺมานํ นาม สญฺญาวเสน อุทฺธรณมตฺตํ อกตฺวาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อาหจฺจา’’ติ อาหนิตฺวา ตํ ตํ ปจฺจยสตฺติ วิเสสํ ปาเปตฺวาติ อโตฺถฯ เต นาห ‘‘มตฺถกํ ปาเปตฺวา’’ติฯ ปจฺจยสตฺติ วิเสโส หิ เหตุผลทีปเน ตโต อุตฺตริ วตฺตพฺพ กิจฺจา ภาวโต มตฺถกํ นาม โหตีติฯ ‘‘อโนสกฺกมานา’’ติ อนิวตฺตมานาฯ ‘‘เอตายา’’ติ ปจฺจย สตฺติ ยาฯ ปปเญฺจเนฺต อาจริเยฯ

เอตสฺมา การณา ผลํ เอตเทว ปฎิจฺจ อนาคตปกฺขโต ปจฺจุปฺปนฺนปกฺขํ อาคจฺฉติ ปา ตุพฺภวตีติ ปจฺจโยฯ อุปฺปตฺติการณํ ปวตฺติการณญฺจฯ ตตฺถ อุปฺปตฺติการณํ ชนกปจฺจโยฯ ปวตฺติการณํ อุปตฺถมฺภก ปจฺจโยฯ ‘‘เอเตนา’’ติ เหตุนาฯ ‘‘กายวจี มโนกมฺมํ’’ติ เอตฺถ ‘‘กมฺมํ’’ติ กฺริยาวุจฺจติ, คมน ฐาน นิสชฺชสยนาทิกํ กายิก กฺริยญฺจฯ อาลาป สลฺลาป กถน สชฺฌายน คายนาทิกํ วาจสิก กฺริยญฺจฯ วิชานน จินฺตน วีมํสนาทิกํ มานสิก กฺริยญฺจฯ ‘‘อภิสงฺขโรนฺตี’’ติ อภินิปฺผาเทนฺติฯ ‘‘เอเตหี’’ติ เอเตหิ โลกิยกุสลา กุสล เจตนา ธเมฺมหิฯ อปิ จ สงฺขโรนฺติ สตฺ ตา เอเตหีติ สงฺขาราฯ ‘‘สงฺขโรนฺตี’’ติ กึ สงฺขโรนฺติฯ อตฺตภาวํ สงฺขโรนฺติฯ ภวาภวํ สงฺขโรนฺ ติฯ ทิฎฺฐธมฺมิกมฺปิ อตฺถํ วา อนตฺถํ วา สงฺขโรนฺติฯ สมฺปรายิกมฺปิ อตฺถํ วา อนตฺถํ วา สงฺขโรนฺ ตีติอาทินาฯ จกฺขุมฺปิ สงฺขโรนฺติ, โสตํปิ สงฺขโรนฺตีติอาทินาฯ ทสฺสนมฺปิ สงฺขโรนฺติ, สวนมฺปิ สงฺขโรนฺตีติอาทินา จ วตฺตุํ วฎฺฎติเยวฯ ‘‘วิชานาตี’’ติ วิวิเธน ชานาติฯ ภูเตนปิ ชานาติ, อภู เตนปิ ชานาติฯ ‘‘นมตี’’ติ โคจร วิสยตฺถาย นมติฯ ‘‘รุปฺปตี’’ติ กุปฺปติ, โขภติฯ ‘‘ผุสตี’’ติ สํ หนติฯ ‘‘เวทยตี’’ติ วิทิตํ กโรติฯ ตํ ตํ อารมฺมณํ ลคฺคนวเสน ภุสํ นหติ พนฺธติ, มุญฺจิตุํ น เทตี ติ ตณฺหาติปิ ยุชฺชติฯ ‘‘อุปาทิยตี’’ติ ทฬฺหํ คณฺหาติฯ เตนาห ‘‘อมุญฺจคฺคาหํ คณฺหาตี’’ติฯ ภวตีติ ภโวฯ อุปฺปตฺติภโวฯ ภวนฺติ เอเตนาติ ภโวฯ กมฺมภโวฯ ‘‘ชนนํ’’ติ อภินวสฺส ปาตุพฺภ วนํฯ ‘‘ชีรณํ’’ติ อภินวภาวโต หายนํฯ ‘‘โสจนํ’’ติ จิตฺตสนฺตาปนํฯ ‘‘ปริเทวนํ’’ติ โรทนํฯ ‘‘ทุกฺ ขํ’’ติ กายรุชฺชนํฯ ‘‘โทมนสฺสํ’’ติ จิตฺตรุชฺชนํฯ ‘‘วิสีทนํ’’ติ พาฬฺหํ จิตฺตกิลมถภาเวน วิรูปํ หุตฺ วา จิตฺตสฺสสีทนํฯ ถามพลขียฺยนํฯ ยโต อสฺสาสปสฺสาสานํ วิรูปปฺปวตฺติวา ตงฺขเณ สพฺพโส อุปรุชฺฌนํ วา โหตีติฯ ‘‘เกนจิ สุเขนา’’ติ ทุกฺขสจฺจโต วิมุเตฺตน เกนจิ สนฺติสุเขนฯ

‘‘ทุกฺขปฺปฎิจฺฉาทิกา’’ติ ภยเฎฺฐน ทุกฺขภูตานํ เตภูมิก ธมฺมานํ ทุกฺขภาวปฺปฎิจฺฉาทิกาฯ ‘‘สมุทยปฺปฎิจฺฉาทิกา’’ติ ตณฺหาย ทุกฺข สมุทย ภาวปฺปฎิจฺฉาทิกาฯ ‘‘นิโรธปฺปฎิจฺฉาทิ กา’’ติ ตณฺหานิโรธเสฺสว ทุกฺขนิโรธ ภาวปฺปฎิจฺฉาทิกาฯ ‘‘มคฺคปฺปฎิจฺฉาทิกา’’ติ อฎฺฐงฺคิก มคฺคเสฺสว ทุกฺขนิโรธ มคฺคภาวปฺปฎิจฺฉาทิกาฯ ปุพฺพโนฺต วุจฺจติ อตีเตกาเล ภวปรมฺปราฯ อปรโนฺต วุจฺจติ อนาคเต ภวปรมฺปราฯ ปุพฺพนฺตา ปรโนฺต วุจฺจติ ตทุภยํฯ ‘‘ปฎิจฺจสมุปฺปาทปฺ ปฎิจฺฉาทิกา’’ติ ปจฺจุปฺปนฺนภเว ขนฺธานํ ปฎิจฺจสมุปฺปาทปฺปฎิจฺฉาทิกาฯ ‘‘สุตฺตนฺติกนเยน า’’ติ อภิธเมฺมปิ วิภเงฺค สุตฺตนฺต ภาชนียํ นาม อาคตํฯ เตน สุตฺตนฺต ภาชนียนเยนฯ สาสวา กุ สลา กุสล เจตนา สงฺขารา นามาติ โยชนาฯ ‘‘อภิธมฺมนเยนา’’ติ วิภเงฺค อภิธมฺมภาชนียน เยนฯ อฎฺฐกถาปาเฐฯ อวิชฺชา กิริย ธมฺมานํ เนว อุปนิสฺสย ปจฺจยตฺตํ ลภติฯ กุสลา กุสลมูลา นิ กิริย ธมฺมานํ น อุปนิสฺสย ปจฺจยตฺตํ ลภนฺตีติ โยชนาฯ กิริย ธมฺมา อวิชฺชาโต จ กุสลา กุสล มูเลหิ จ อุปนิสฺสย ปจฺจยํ น ลภนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ปจฺจยากาโร’’ติ ปฎิจฺจ สมุปฺปาโทฯ ‘‘อ วิชฺชาวิราคา’’ติ อวิชฺชา วิคมนโตฯ เตสํปิกิริย ธมฺมานํฯ วิญฺญาณาทีสุปิ กิริย วิญฺญาณํ, กิริย นามํ, กิริย มนายตนํ, กิริยผโสฺส, กิริย เวทนาติ อตฺถิตาย ‘‘เอสนโย วิญฺญาณาทีสุปี’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘กุสลา กุสล วิปากสมฺปยุตฺตํ’’ติ กุสล วิญฺญาณ สมฺปยุตฺตํ, อกุสลวิญฺญาณสมฺปยุตฺตํ , วิปาก วิญฺญาณ สมฺปยุตฺตํฯ ‘‘ตํ อนุปฺปนฺนํ’’ติ ปวตฺติวิปากวิญฺญาณ สหคตสฺส ขนฺธตฺตยสฺส

ตํ สหชาตสฺส จิตฺตชรูปสฺส จ อวสิฏฺฐตฺตา ตํ น สมฺปนฺนํติ อโตฺถฯ ตตฺถ หิ วิญฺญาณปเท ปวตฺติวเสน ทฺวตฺตึสวิธํ วิปากจิตฺตํ วิญฺญาณํ นามาติ วุตฺตํฯ เอวญฺจสติ, นาม รูปปเทปิ ปวตฺติวเสน ตทุภยํ ปวตฺติวิญฺญาณสหคตํปิ คเหตพฺพเมวาติฯ ''ตํ ตํ วิญฺญาณ สมฺปยุตฺตา''ติ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณ ปวตฺติ วิญฺญาณสมฺปยุตฺตาฯ ''ตณฺหุปาทานานิปากฏานี''ติ ฉ ตณฺหา รูปตณฺหา สทฺทตณฺหาทิวเสนฯ จตฺตาริ อุปาทานานิ กามุปาทานาทิวเสนาติ เอวํ ปากฏานิเยวฯ ''ลกฺขณมตฺตานี''ติ สงฺขต ธมฺมานํ สงฺขตภาวสลฺลกฺขณ นิมิตฺตมตฺตานิฯ ''ญาติพฺยสนาทีหี''ติ ญาติวินาสนาทีหิฯ ''ญาติพฺยสนาทินิมิตฺตํ''ติ ญาติวินาสนาทิการณาฯ

''ขนฺธทุกฺข''ติ ปจฺจกฺขนฺธสงฺขาเต ทุกฺขสเจฺจฯ ขนฺธปฺปวตฺติ มโคฺค นาม ตณฺหาสมุทโย เอวฯ ขนฺธนิโรธ มโคฺค นาม อริยมโคฺคฯ ''ขนฺธ สมุทยภูตา''ติ ขนฺธปฺปวตฺติยา การณภูตาฯ ''อวิชฺชานิ วุฎฺฐานํ''ติ อวิชฺชายนีวาริตานํ ปิหิตานํฯ ''อปฺปหีน ภวาภิลาสานํ''ติ มเคฺคน อปฺปหีน ภวปตฺถนานํฯ อปฺปหีนภวตณฺหานนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ''วิพโนฺธ''ติ อนฺตราโยฯ ''อุทยภูตานํ''ติ วฑฺฒิภูตานํฯ ''อวสฺสโย''ติ นิสฺสโยฯ สุขเวทนา วิเสสโต ตณฺหาย ปจฺจโย โหตีติ วุตฺตํ ''สุขเวทนาสทิโส''ติอาทิฯ โทมนสฺสานํ ปน ตสฺสา ปจฺจยภาโว ปรโต ปริเยฎฺฐิตณฺหายํ ปากโฎ ภวิสฺสติฯ อุเปกฺขา เวทนาปิ ทุเกฺขน ปีฬิตสฺส สุขฐาเน ติฎฺฐติฯ สุขํ วิย ตํ ปเตฺถตีติฯ สมฺทา จริตฺวา ปริจยิตฺวาฯ ''ตณฺหา เอวา''ติ กามตณฺหา เอวฯ ''อตฺตนิ จา''ติ ทิฎฺฐิยญฺจาติ อธิปฺปาโยฯ ''อตฺตโน อารมฺมเณสู''ติ อตฺต ชีว โลกาทีสุ ทิฎฺฐิยาคหิตา รมฺมเณสุฯ ''อสฺสาทน ขมนโรจนภูตายา''ติ สาธุวตายํ มมทสฺสนนฺติ เอวํ รชฺชน ตุสฺสน กนฺติภูตายฯ ''อุปาทานียสฺสา''ติ ทพฺพํหํ คเหตพฺพสฺสฯ ''อตฺถสฺสา''ติ อตฺตโน อตฺตาทิกสฺส อตฺถสฺสฯ คาถายํฯ''ภวํ โหตี''ติ ภวโนฺต วฑฺฒโนฺต โหติฯ ''ปราภโว''ติ วินาสโนฺตฯ

''อทฺธานวเนฺต ธเมฺม''ติ เตกาลิกสงฺขต ธเมฺมฯ อปตมาเน กตฺวาติ ปาฐเสโสฯ ยถา อุปาทานํติ ทิสฺวา อุปาทารูปํติ ปเท อาทาสโทฺท วิญฺญายติฯ น อุปฺพฺพ ปทสโทฺทฯ อิตรถา อุปาทานนฺติ นสิชฺฌติฯ เอวํ อทฺธา, อทฺธาน, ปเทสุปิฯ เตนาห ''อทฺธานํ''ติ นสิชฺฌตีติฯ สํขิปนฺติ วีสตาการา เอเตสูติ สเงฺขปาฯ สงฺคหาฯ ''วฎฺฎธมฺมา''ติ สงฺขาราทโย ธมฺมาฯ ''เอตฺถา''ติ เอตาสุ อวิชฺชาตณฺหาสุฯ กถํ ติฎฺฐนฺตีติ อาห ''ตทายตฺตวุตฺติตายา''ติฯ ''ปติฎฺฐา''ติ สุปฺปติฎฺฐิตฏฺฐานานิฯ ''ปภวา''ติ วฎฺฎธมฺมปรมฺปรปฺปวตฺติยา มูล ปธาน การณานิฯ ตตฺถ เหตุ จ เทเสตโพฺพ โหติฯ อิตรถา อิสฺสรนิมฺมานทิฎฺฐิ อเหตุก ทิฎฺฐีนํ โอกาโส สิยาติฯ ผลญฺจ เทเสตพฺพํ โหติฯ อิตรถา อุเจฺฉททิฎฺฐิยา โอกาโส สิยาติฯ ''อทฺธุโน''ติ ทีฆกาลสฺสฯ ''นิวเตฺตตี''ติ สมุจฺฉินฺทติฯ ''อเหตู อปจฺจยา สตฺตา ปวตฺตนฺตี''ติ ปุพฺพเหตุรหิตา ปุพฺพปจฺจยรหิตา หุตฺวา อิเมสตฺตา ปวตฺตนฺติฯ ''อวิชฺชาทีหิ สาเธตโพฺพ น โหตี''ติ ภวปรมฺปราสุ นิโจฺจ หุตฺวา สนฺธาวนฺตสฺส อวิชฺชาทีหิ กตฺตพฺพ กิจฺจํ น โหตีติ อธิปฺปาโยฯ ''เกสญฺจิ น สมฺภวนฺติเยวา''ติ อนาคามีนํ อรหนฺตานญฺจ น สมฺภวนฺติเยวฯ มหาอาทีนวราสิทสฺสนตฺถํ โสกาทิวจนํ โหตีติ โยชนาฯ ''เตสํ''ติ อเญฺญสํ ปจฺจยานํฯ ''ลทฺธา''ติ อตฺถโต ลทฺธาฯ ''ตทวินาภาวิภาวลกฺขเณนา''ติ เอตฺถ เตน เตน ปจฺจเยน อวินาภาวีนํ ภาโว, โส เอว ลกฺขณนฺติ วิคฺคโหฯ ''ปรตฺถ ปี''ติ อิโต ปเรสุ ตณฺหุปาทาน ภวคฺคหเณนาติอาทีสุปิฯ ''อาทิโต''ติอาทิมฺหิฯ วิภาวนิปาเฐฯ ''กิเลสภาวสามญฺญโต''ติ กิเลสภาเวน สมานตฺตา สทิสตฺตาฯ ''ลกฺขิตพฺพ ธเมฺมหี''ติ วิญฺญาณาทีหิฯ ''ปฐเมน ทุตียสฺสา''ติ ปฐมสเงฺขเปน สทฺธึ ทุตียสฺส สเงฺขปสฺส เอกา สนฺธีติอาทินา โยเชตพฺพํฯ ''โลกสฺส ปากฏ โวหาเรนา''ติ กิเลสธมฺมา กมฺมธมฺมา จ โลเก เหตูติ ปากฏา โหนฺติฯ วิปากธมฺมา ปน ผลนฺติ ปากฏาฯ เอวํ โลเก ปากฏ โวหาเรนฯ อิธ ปน กิเลสธมฺมกมฺมธมฺมา วา โหนฺตุ, วิปากธมฺมา วา, โย โย ปจฺจยปเกฺข ฐิโต, โส โส เหตูติปิ วตฺตโพฺพเยวฯ โย โย ปจฺจยุปฺปนฺน ปเกฺข ฐิโต, โส โส ผลนฺติทเสฺสโนฺต ''เห

ตุผลสทฺทาปนา’’ติอาทิมาหฯ อฎฺฐกถา ปาเฐฯ ‘‘สชฺชนฺตสฺสา’’ติ สํวิทหนฺตสฺสฯ ‘‘อายูหน สงฺขารา นามา’’ติอาทิโต ปฎฺฐาย สมฺจฺจยนสงฺขารา นามฯ ‘‘ทกฺขิณํ’’ติ ทานวตฺถุํฯ ทกฺขิโณ ทกํ วาฯ ‘‘เอตฺถ จา’’ติ อิมสฺมึ ตตียปญฺจเก จฯ ‘‘วุตฺตนเยเน วา’’ติ ปถมปญฺจเก วุตฺตน เยเนวฯ วิภาวนิปาเฐฯ ‘‘อายตึ ปฎิสนฺธิยา ปจฺจยเจตนา ภโว นามา’’ติ อิทํ อุเทฺทสปาฬิยํ ยถาทิฎฺฐปาฐวเสเนว วุตฺตํฯ ตถา ปุริมกมฺมภวสฺมึ อิธ ปฎิสนฺธิยา ปจฺจยเจตนา สงฺขารา นา มาติ อิทญฺจฯ อิธ ปน ปุเพฺพเยว ทฺวีสุเหตุปญฺจเกสุ ทฺวินฺนํ สงฺขาร กมฺมภวานํ สงฺคหิตตฺตา อฎฺฐกถายํ วุตฺตนเยเนว ทฺวินฺนํ สงฺขาร กมฺมภวานํ วิเสโส ยุตฺโตฯ เตนาห ‘‘ตํ อิธ น ยุชฺช ตี’’ติฯ ‘‘สงฺคหิตตฺตา’’ติ ปุเพฺพเยว สงฺคหิตตฺตาฯ ‘‘เอตํ’’ติ วิภาวนิ วจนํฯ ‘‘ธมฺมวิภาครกฺ ขณตฺถํ’’ติ วิภงฺเค ภวปเท อุปปตฺติภวสฺสปิ วิภตฺตตฺตา เอวํ วิภตฺตสฺส ธมฺมวิภาคสฺส รกฺขณตฺถํฯ ผลปญฺจกโต อนญฺญํปิ อุปปตฺติภวํ อญฺญํวิย กตฺวา ‘อุปปตฺติภวสงฺขาโต ภเวก เทโส’ติ วุตฺตํฯ โส จ อุปปตฺติภโว นาม ปจฺจุปฺปนฺนเหตูหิ นิพฺพตฺตตฺตา จตุเตฺถ ผลปญฺจเก เอว สงฺคหิโตฯ ตสฺมา เตน อุปปตฺติภวสเทฺทน จตุตฺถ ปญฺจกเมว คหิตนฺติ ยุตฺตํฯ อิตรถา เทฺว ผลปญฺจกานิ วิปากวฎฺฎนฺติ วุเตฺต สิทฺธเมว โหติฯ เอวญฺจสติ อวเสสา จาติ เอตฺถ ทุตีย ผลปญฺจกเมว อวสิฎฺฐํ โหตีติ ทฎฺฐพฺพํฯ ‘‘อวิชฺชา นาม โมโห, โส จ อกุสล มูล’’นฺติอาทิ อภิ ธเมฺม มูลยมเก มูลนาเมน อาคตตฺตา วุตฺตํฯ ทฺวีสุปนภว จเกฺกสุ ปุริมจเกฺก อวิชฺชา อาทิ โห ติฯ ปจฺฉิมจเกฺก ตณฺหาฯ อาทิ จ นาม มูลนฺติ จ สีสนฺติ จ วตฺตุํ วฎฺฎตีติ ปริยายํ ทเสฺสตุํ ‘‘อถวา’’ติอาทิ วุตฺตํ ฯ‘‘อาคมนสมฺภาเรสู’’ติ อตีตภวโต อิมํภวํ อาคมนสมฺภาเรสุฯ ตณฺหา เอว สีสํ กตฺวา วุตฺตาติ โยชนาฯ ‘‘เตสํ อนฺตเร’’ติ อวิชฺชาสงฺขารานํ อนฺตเรฯ ตณฺหาย โอ กาโส นตฺถีติ กสฺมา วุตฺตํฯ นนุ อวิชฺชาย สติ, ตณฺหา นาม เอกเนฺตน สมฺภวติเยวฯ สา จ สงฺ ขารานํ พลวปจฺจโย โหติฯ ตสฺมา สา อวิชฺชา ปจฺจยา ตณฺหา, ตณฺหา ปจฺจยา สงฺขาราติ วตฺตพฺพา สิยาติฯ ตํ ปริหริตุํ ‘‘อยญฺหี’’ติอาทิวุตฺตํฯ ปฎิโลมปฎิจฺจสมุปฺปาโท นาม อวิชฺชานิ โรธา สงฺขารนิโรโธติ เอวํ ปวโตฺต ปฎิจฺจสมุปฺปาโทฯ ‘‘ชรามรณมุจฺฉยาติอาทิ นวตฺตพฺพํ สิยา’’ติ ชรามรณมุจฺฉายาติอาทิวจนํ อนุโลมปฎิจฺจสมุปฺปาท สมฺพนฺธ วจนนฺติ กตฺวา วุตฺตํฯ ‘‘อุปริวฎฺฎมูล ธมฺมปฺปฎิปาทกานํ’’ติ อุปริ ทุติยานาคตภาวาทีสุ อวิชฺชาตณฺหา สงฺขาตานํ วฎฺฎมูลธมฺมานํ นิโยชกานํฯ ‘‘เต ปี’’ติ โสกาทโย ทุกฺขธมฺมาปิฯ ‘‘อาสวสมฺภูตา’’ติ อาสเวหิ สมฺภูตา สญฺชาตาฯ ‘‘เตสํ’’ติ โสกาทีนํ ทุกฺขธมฺมานํฯ ‘‘ชรามรณงฺค คหณํ’’ติ ทฺวาทสสุ องฺคสุ ชรามรณงฺค สงฺคหณํฯ ‘‘ปวฑฺฒตี’’ติ ภุสํ วฑฺฒติฯ ‘‘อาสวสมุทยา’’ติ อาสวสมุปฺปา ทาฯ ‘‘อวิชฺชาสมุทโย’’ติ อวิชฺชาสมุปฺปาโทฯ ‘‘อวิชฺชาปจฺจยาสงฺขาราตี’’ติ เอตฺถ อิติส โทฺท อาทิอโตฺถฯ ‘‘นานาพฺยสน ผุฎฺฐสฺสา’’ติ ญาติพฺยสนาทีหิ นานาพฺยสเนหิ ผุฎฺฐสฺส, วิหึ สิตสฺสฯ ‘‘ยโต’’ติ ยํ การณา, อวิชฺชาตณฺหานํ วฑฺฒนการณาฯ ‘‘วฎฺฎํ’’ติ สงฺขาราทิกํ ภว จกฺกํฯ สํมุยฺหนํ สโมฺมโหฯ ปริเยสนํ ปริเยฎฺฐิฯ วิปจฺจตีติ วิปาโกฯ วิปาโก เอว เวปกฺกํฯ ส โมฺมโห เวปกฺกํ อสฺสาติ สโมฺมหเวปกฺกํฯ ตถา ปริเยฎฺฐิเว ปกฺกญฺจาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสติ ‘‘ตทุ ภยํ’’ติอาทินาฯ ตทุภยํ วิปากํ เอตสฺสาติ กตฺวา ทุกฺขํ สโมฺมหเวปกฺกนฺติ จ ปริเยฎฺฐิเวปกฺกนฺติ จ วุจฺจตีติ โยชนาฯ อปิ จ, สโมฺมหํ วิปาเจติ สญฺชเนตีติ สโมฺมห เวปกฺกํฯ เอวํ ปริเยฎฺฐิเวปกฺ กนฺติปิ ยุชฺชติฯ ‘‘กิจฺฉํ’’ติ กสิรํ ทุกฺขํ อาปโนฺนฯ ‘‘มิยฺยตี’’ติ มรติฯ ‘‘จ วตี’’ติ สงฺกมติฯ ‘‘อุป ปชฺชตี’’ติ ภวนฺตรํ อุเปติฯ ‘‘อถ จ ปนา’’ติ เอวํภูตสฺส สโตฯ ‘‘ชรามรณสฺสา’’ติ ชรามรณ สงฺ ขาตสฺส อิมสฺส ทุกฺขสฺสาติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘นิสฺสรณํ’’ติ นิคฺคมนํฯ ‘‘นปฺปชานาตี’’ติ อยํ โลโก นปฺปชานาติฯ ‘‘อาคติยา’’ติ อิมสฺมึ ภเว ปฎิสนฺธิวิญฺญาณุปฺปตฺติวเสน อาคมเนนฯ ‘‘คติยา จา’’ติ อนาคตภเว ชาติปาตุพฺภาววเสน คมเนน จฯ อาทิสงฺขาโต ปุพฺพปริยโนฺต ยสฺส อตฺถีติ อาทิมนฺตํฯ น อาทิมนฺตํ อนาทิมนฺตํฯ ‘‘วฎฺฎปฺปวตฺตสฺสา’’ติ ติวิธวฎฺฎสงฺขาตสฺส ป พนฺธปฺปวตฺตสฺสฯ ชาติยา วุตฺตาย สพฺพานิ ตสฺสา นิทานานิ วุตฺตานิ เอว โหนฺตีติ กตฺวา

‘‘ชาติยา เอว วา’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘อิเจฺจวํ’’ติ อิติ เอวํฯ ตตฺถ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขาราติอาทินา นเยน ปฎฺฐเปสิ มหามุนีติ สมฺพนฺโธฯ อาจริย วาเทปน ‘‘อิเจฺจวํ’’ติ ชรามรณ มุจฺฉายาติอาทินานเยนฯ อาพนฺธํ อนาทิกนฺติ สมฺพนฺโธฯ อิธปิ ตเมว สมฺพนฺธํ คเหตฺวา โยเชติ ‘‘อิเจฺจวํ อาพนฺธนฺติฯ ลฯ ปุนปฺปุนํ อาพนฺธํ’’ติฯ อวิชฺชา อาทิมฺหิ วุตฺตาฯ ตสฺมา สา สยํ อเหตุ อปจฺจยา หุตฺวา วฎฺฎสฺส อาทิปจฺจยภูตา โหตีติ โจทนาฯ ตํ ปริหรติ ‘‘วฎฺฎสฺสา’’ติอาทินาฯ ‘‘วฎฺฎกถาย สีสภูตตฺตา’’ติ วฎฺฎสฺส อาทินาม นตฺถิฯ ตสฺส ปน ปวตฺติ นิวตฺติโย อตฺถิฯ ชานเนฺตหิ ตาสํ ปกาสนตฺถาย ปฎิจฺจสมุปฺปาทกถานาม วฎฺฎกถา เอกเนฺตน กเถตพฺพา โหติฯ กเถเนฺตหิ จ วฎฺฎธมฺมานํ มเชฺฌ กตมสฺส ธมฺมสฺส กิจฺจํ วฎฺฎปฺปวตฺตตฺถาย ปธานตรํ โหตีติ ชานิตพฺพํ โหติฯ ตทา กิจฺจวเสน ปธานตรํ เอกํ ธมฺมํ มูลํ สีสํ กตฺวา วฎฺฎกถา กเถตพฺพาติฯ อิทํ วฎฺฎกถาย สีสํ นามฯ ตตฺถ อวิชฺชา นาม โมโหฯ โส จ มุยฺหนกิริยาฯ อนฺธภาวกรณญฺจสฺส กิจฺจํฯ น จ ปญฺญา จกฺขุสฺส อนฺธภาวกรณ สทิสํ อญฺญํ วฎฺฎสฺส ปวตฺตตฺถาย ปธานกิจฺจํ นาม อตฺถิฯ ตสฺมา อวิชฺชา เอเวตฺถ สพฺพปฺปธาน กิจฺจตฺตา วฎฺฎกถาย สีสภูตา โหติฯ เอวํ วฎฺฎกถาย สีสภูตตฺตา สา อาทิมฺหิ วุตฺตาติฯ ‘‘อนาทิกภาโว เอว ทสฺสิโต’’ติ อนาทิกภาโว ทสฺสิโต เอวฯ โนน ทสฺสิโตติ อโตฺถฯ อิติ เอตํ อตฺถชาตํ ปจฺจกฺขโต สิทฺธํฯ ‘‘อิธา’’ติ อิมสฺมึภเวฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ อตีต ภวปริยาปนฺนาย อวิชฺชายฯ ‘‘อญฺญาย อวิชฺชาย เอวา’’ติ อตีตภวโตปิ ปุริมภเว สิทฺธาย อญฺญาย อวิชฺชาย เอวฯ ‘‘ตสฺสาปี’’ติ ปุริมตรภเว อวิชฺชายปิฯ ‘‘อตฺตภาโว’’ติ ปุริมตโร อตฺตภาโวฯ ‘‘ปธาน ปจฺจยภูตตฺตา’’ติ ปุเพฺพ วุตฺตนเยน อนฺธภาวกรณ กิจฺจตฺตา วฎฺฎปฺปวตฺติยา ปธาน ปจฺจยภูตา โหติฯ เอวํ ปธานปจฺจยภูตตฺตาฯ ‘‘ตสฺส ตสฺสาติ นิฎฺฐานเมว น ปญฺญาเยยฺยา’’ติ ตสฺส ปจฺจยสฺส ปจฺจโย วตฺตโพฺพฯ ตสฺสปิ ปจฺจยสฺส ปจฺจโย วตฺตโพฺพติ เอวํ วสฺสสตมฺปิ วสฺสสหสฺสํปิ นิฎฺฐานเมว น ปญฺญาเยยฺยฯ ‘‘วุโตฺตเยวา’’ติ อวิชฺชาย ปจฺจโย วุโตฺตเยวฯ ‘‘ปญฺจนีวรณาติสฺสวจนียํ’’ติ ปญฺจนีวรณ ธมฺมา อวิชฺชาย อาหาโรติ วจนียํ ภเวยฺยฯ ตตฺถ ‘‘อาหาโร’’ติ พลวปจฺจโย วุจฺจตีติฯ

ปฎิจฺจสมุปฺปาทนยานุทีปนา นิฎฺฐิตาฯ

**๑๖๗**. ปฎฺฐานนเยฯ ‘‘เหตุ จ โส ปจฺจโย จา’’ติ เอตฺถ โลโภ เหตุชาติกตฺตา เหตุ จ โหติฯ อารมฺมณานนฺตราทิ ปจฺจเยน อญฺญธมฺมสฺส ปจฺจโย จ โหตีติ อตฺถสฺส สมฺภวโต ‘‘เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย’’ติ วเณฺณติฯ เอวํ วณฺณิเตปิ ‘‘เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย’’ติ เหตุ โหโนฺต ปจฺจโยติ อเตฺถ สติ, โส เยวโตฺถ สมฺภวตีติ ‘‘ปุน เหตุภาเวน ปจฺจโย’’ติ วเณฺณติฯ เอตฺถ สิยา, เหตุ จ โส ปจฺจโย จาติ เอตฺถ ปท ทฺวยํ เอกธมฺมาธิกรณตฺตา ตุลฺยาธิกรณํ โหติฯ เหตุภาเวน ปจฺจโยติ เอตฺถ ปน ปททฺวยํ ตุลฺยาธิกรณํ น โหติฯ ปุริม ปทญฺหิ ธมฺม ภาวปฺปธานํ, ปจฺฉิมํ ธมฺมปฺปธานนฺติฯ เอวํ สเนฺต ตุลฺยาธิกรณํ วากฺยํ ภินฺนาธิกรณํ กตฺวา วเณฺณตีติ น ยุตฺตเมตนฺติฯ โน น ยุตฺตํฯ มุโขฺยปจารมเตฺตน นานตฺถตฺตาฯ ปจฺฉิมวากฺยํหิ มุขฺยวจนํฯ ปุริมวากฺยํ อุปจาร วจนํฯ อุปจารวจเน จ อุปจารโตฺถ ยุชฺชติฯ มุขฺยวจเน มุขฺยโตฺถติฯ ‘‘เหฎฺฐาวุตฺตเมวา’’ติ ปกิณฺณกสงฺคเห วุตฺตเมวฯ หิโนนฺติ เอตฺถาติ เหตุฯ หิโนนฺติ เอเตนาติ เหตุฯ ตตฺถ ‘‘หิโนนฺตี’’ติ สุฎฺฐุปติฎฺฐหนฺติฯ เก ปติฎฺฐหนฺตีติ อาห ‘‘สหชาต ธมฺมา’’ติฯ กถญฺจ สุฎฺฐุปติฎฺฐหนฺตีติ อาห ‘‘วุทฺธิ วิรุฬฺหิ เวปุลฺลปตฺตวเสนา’’ติฯ กสฺมา เต สุฎฺฐุ ปติฎฺฐหนฺตีติฯ ปติฎฺฐิตฎฺฐานสฺส ปติฎฺฐิตการณสฺส วา ถามพลสมฺปนฺนตฺตาติ ทเสฺสตุํ ‘‘อารมฺมเณ ทฬฺหนิปาตินา ถามพลสมฺปเนฺนนา’’ติ วุตฺตํฯ เหตุวิเสสนเญฺจตํฯ อารมฺมเณ ทฬฺหนิปาติมฺหิ ถามพล สมฺปเนฺน เอตฺถ ธเมฺมติปิ โยเชตพฺพํฯ อุปการโกติ จ อุปลทฺธิเยวาติ สมฺพนฺโธฯ ‘‘ยาทิเสน สภาเวนา’’ติ เหตุภาวาทิสภาเวนฯ ‘‘อุปลทฺธิเยวา’’ติ กสฺมา วุตฺตํฯ นนุ อุปการก สโทฺท กตฺตารํ วา กาเรตารํ วา วทตีติฯ โวหารมเตฺตน วทติฯ ธมฺมโต ปน กตฺตา วา กาเรตา วา นตฺถีติ

ทเสฺสตุํ ‘‘น หิ สภาว ธเมฺมสู’’ติอาทิมาหฯ ยทิ ธมฺมโต กตฺตาวา กาเรตาวา นตฺถิฯ กสฺมา อุปการโกติ วุจฺจตีติ อาห ‘‘ตถา อุปลทฺธิยํ ปนา’’ติอาทิํฯ

อารมฺมณปจฺจเยฯ ‘‘อโชฺฌลมฺพมานา’’ติ อารมฺมณ กรณวเสน อธิโอลมฺพมานาฯ ‘‘อารมฺมณภาเวนา’’ติ โคจรวิสยภาเวนฯ

อธิปติปจฺจเยฯ ‘‘ครุกตา’’ติ อสฺสาทนาภินนฺทนาทิวเสน วา สทฺธาปสาทาทิวเสน วา ครุกตาฯ ‘‘สามิโน วิย ทาเส’’ติ สามิโน อตฺตโนทาเส อตฺตโนวเส วตฺตยมานา วิยฯ สหชาตาธิปติ ปน เหฏฺฐา สมฺจฺจย สงฺคเห วุโตฺตติ อิธ น วุโตฺตฯ

อนนฺตรปจฺจยทฺวเยฯ ‘‘อนฺตรํ’’ติ ฉิทฺทํ วิวรํฯ ‘‘สนฺตานํ’’ติ จิตฺตสนฺตานํฯ ‘‘สนฺตานานุพนฺธวเสนา’’ติ จิตฺตสนฺตานํ ปุนปฺปุนํ พนฺธนวเสนฯ อุปฺปาทนนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ธมฺมนฺตรสฺสา’’ติ นามกฺขนฺธ ธมฺมนฺตรสฺสฯ ‘‘อนนฺตร ปจฺจยตา’’ติ อนนฺตรปจฺจย กิจฺจนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ยํ กิญฺจิ ธมฺมนฺตรํฯ ‘‘ปุริมปจฺฉิมภาคปฺปวตฺตานํ’’ติ นิโรธสฺส อสญฺญีภวสฺส จ ปุริมภาเค จ ปจฺฉิมภาเค จ ปวตฺตานํฯ ‘‘จิตฺตุปฺปาทานํ ปี’’ติ นิโรธสฺส ปุพฺพภาเค เนวสญฺญานาสญฺญายตน กุสล กฺริย จิตฺตุปฺปาทานํฯ ปจฺฉาภาเค อนาคามิผล อรหตฺตผลจิตฺตุปฺปาทานํ ฯ อสญฺญีภวสฺส ปุพฺพภาเค กามภเว จุติ จิตฺตุปฺปาทานํฯ ปจฺฉาภาเค กามภเว เอว ปฏิสนฺธิ จิตฺตุปฺปาทานํฯ เตสุ ปน กถํ อนนฺตรํ นาม สิยาฯ ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ ปุริมภาค ปจฺฉิม ภาคานํ มเชฺฌ อจิตฺตกสฺส กาลสฺส อจิตฺตกสฺส รูปสนฺตานสฺส จ อนฺตริกตฺตาติ โจทนาฯ ตํ ปริหริตุํ ‘‘น หิ อภาวภูโต’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘เตสํ’’ติ ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ จิตฺตุปฺปาทานํฯ รูปธโมฺม อนฺตรํ น จ กโรติ นามฯ อรูปธมฺมานํ อนนฺตรตา นามาติอาทินา โยชนา โหติฯ ‘‘ตถาปวตฺตน สมตฺถตา’’ติ เอกีภูตานํ วิย อตฺตโน อนนฺตเร ธมฺมนฺตรํ อุปฺปาทเน สมตฺถตาฯ

สหชาตปจฺจเยฯ ‘‘เย ปน ธมฺมา’’ติ ปจฺจยุปฺปนฺน ธมฺมาฯ ‘‘อตฺตนี’’ติ ปจฺจย ธโมฺม วุจฺจติฯ

‘‘อญฺญมญฺญํ อุปตฺถมฺภนฺตํ ติทณฺฑํ วิยา’’ติ ภูมิยํ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย อุสฺสิตา ตโยทณฺฑา อญฺญมญฺญํ อุปตฺถมฺภนฺตา วิยฯ ‘‘ปุริเมนา’’ติ ปุริเมน สหชาต ปจฺจเยนฯ ‘‘อิตรีตโร ปตฺถมฺภนํ’’ติ อญฺญมโญฺญ ปตฺถมฺภนํฯ

‘‘สูโท’’ติ ภตฺตการโกฯ ‘‘อุกฺขลี’’ติ ภตฺตปจนกุมฺภีฯ ‘‘วุฏฺฐิธารา’’ติ เมฆวุฏฺฐิธาราฯ ‘‘อุปนิสฺสโย’’ติ ภตฺตุปฺปตฺติยา อุปนิสฺสโยฯ ‘‘ตาสุ อสตี’’ติ สาลิเกฺขตฺต วุฏฺฐิธาราสุ อสติฯ ‘‘พลวตรเฏฺฐนา’’ติ พลวตรนิสฺสยเฏฺฐนฯ ‘‘ปกตูปนิสฺสโย’’ติ เอตฺถ ‘‘ปกโต’’ติ ภุสํ กโตฯ เตนาห ‘‘สุฏฺฐุกโต’’ติฯ กรณญฺจ อตฺตโน สนฺตาเน สุฏฺฐุอุปฺปาทนญฺจ สุฏฺฐุอุปเสวนญฺจ ทฏฺฐพฺพนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘วุตฺตปฺปกาเรนา’’ติ ‘ยถา กเต สตี’ติอาทินา วุตฺตปฺปกาเรนฯ

‘‘นิสฺสยารมฺมณ ธมฺมา เอวา’’ติ นิสฺสย ปจฺจย ธมฺม อารมฺมณ ปจฺจย ธมฺมา เอวฯ ‘‘ปุเรชาตตามตฺตวิสิฏฺฐา’’ติ เอตฺถ มตฺตสเทฺทน นิสฺสยารมฺมณสตฺติโต วิสุํ ปุเรชาตสตฺติ นาม นตฺถีติ ทเสฺสติฯ วิสุํ ปุเรชาตสตฺติ นาม อตฺถีติปิ วทนฺติฯ ตํ วาทํ ทเสฺสตุํ ‘‘อาจริยานนฺทเตฺถเรนา’’ติอาทิมาหฯ เอตฺถ ปญฺจวตฺถูนิ จ ปญฺจารมฺมณานิ จ ปุเรชาตตฺตา เอว สุฏฺฐุพลวตาย ปญฺจวิญฺญาณานํ วตฺถุ กิจฺจ อารมฺมณ กิจฺจานิ สาเธนฺติฯ ตถา หทยวตฺถุ จ มโนธาตุ มโนวิญฺญาณธาตู นนฺติฯ อยํ วิสุํ ปุเรชาตสตฺติ วิเสโสติ วเทยฺยฯ สจฺจํฯ สุทฺธมโน ทฺวาเรปน อิธ ฐตฺวา นิรเยสุ เอวรูปานิ นิรยคฺคิรูปานิ อตฺถิฯ อิทานิ เทเวสุ จ เอวรูปานิ ทิพฺพรูปานิ อตฺถี

ติ จินฺตยนฺตานมฺปิ, เตสุ ปุเร เอวรูปานิ อุปฺปชฺชึสูติ วา, เตสุ อนาคเต เอวรูปานิ อุปฺปชฺชิสฺสนฺตีติ วา จินฺตยนฺตานํปิตานิ รูปานิ นิพฺพิเสสานิ หุตฺวา มโนวิญฺญาณานํ อารมฺมณ ปจฺจยตฺตํ คจฺฉนฺติฯ ตตฺถ ปุเร ชาตานิ หุตฺวา ตทา วิชฺชมานานิ ปจฺจุปฺปนฺนรูปานิ อารมฺมณ ปุเรชาตปจฺจโยฯ อิตรานิ อารมฺมณ ปจฺจโย เอวฯ น เจตฺถ ปุเรชาตานํ ปจฺจุปฺปนฺนรูปานํ ปุเรชาตเตฺตน วิเสโส อตฺถิฯ น จ ตานิ ปุเรชาตปจฺจโย น โหนฺติฯ ยทิ วิสุํ ปุเรชาตสตฺติวิเสโส ปุเรชาตปจฺจโยติ วเทยฺยฯ ตานิ ปุเรชาตปจฺจโย นาม น ภเวยฺยุํฯ กสฺมา, ตาทิสสฺส วิเสสสฺส นตฺถิตายฯ น จ นภวนฺติฯ กสฺมา, ปุเรชาตมตฺตวิเสสสฺส อตฺถิตายฯ เอตฺถ วเทยฺยุํ, ปญฺจทฺวาเรสุ ปน ปุเพฺพ วุตฺตนเยน วิสุํ ปุเรชาตสตฺติวิเสโส ทิสฺสตีติฯ กิญฺจาปิทิสฺสติฯ โส ปน พหุวิธานํ นิสฺสย ปจฺจย อารมฺมณปจฺจยานํ มเชฺฌ นิสฺสย สตฺติวิเสโส เอว, อารมฺมณ สตฺติวิเสโส เอว จาติฯ อปิ จ วิสุํ ปุเรชาต สตฺติวิเสโส นาม นตฺถีติ อิทํ ยถาวุเตฺต สุทฺธมโนทฺวาเร ตพฺพิเสสาภาวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ วิสุํ ปุเรชาต สตฺติวิเสโส นาม อตฺถีติ อิทํ ปญฺจทฺวาเรสุ ตพฺพิเสสสฺส อตฺถิภาวํ สนฺธาย วุตฺตนฺติฯ ยํ รุจฺจติ, ตํ คเหตพฺพํฯ

ปจฺฉาชาตปจฺจเยฯ ‘‘รุกฺขโปตกานํ วิยา’’ติ ปจฺฉา อาสิญฺจิยมานํ อุทกํ รุกฺขโปตกานํ วุฑฺฒิวิรุฬฺหิภาวํ ปาเปตฺวา อุปตฺถมฺภนวเสน อุปการโก วิยาติ โยชนาฯ อาหารํ อาสึ สตีติ อาหาราสาฯ ชิฆจฺฉา, ปิปาสา, ตณฺหาฯ ตาย สมฺปยุตฺตา เจตนาติ วิคฺคโหฯ สา ปน อาหาราสาเจตนา อุปตฺถมฺภติ เยวาติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อยมโตฺถ’’ติ ‘สุปากเฏฺนา’ติอาทินา วุโตฺต อยมโตฺถฯ สพฺพาเจสาวิจารณา คิโชฺฌปมาย อุปมามตฺตภาวํ นีวาเรตา โหตีติฯ

อาเสวนฺติ ตํ ปจฺจย ธมฺมํ ปจฺจยุปฺปนฺนา ธมฺมาติ อาเสวนํฯ เอเตน ภุโส ปจฺจยุปฺปนฺน ธเมฺมหิ อาเสวิตพฺพตฺตา อาเสวนนฺติ วุจฺจตีติ ทเสฺสตีติฯ ‘‘ตํ’’ติ ตํ ปุริมํ ปุริมํ ปจฺจย ธมฺมํฯ ‘‘ภชนฺตี’’ติ อุเปนฺติฯ เก ภชนฺตีติ อาห ‘‘อปราปรํ อุปฺปชฺชมานา ธมฺมา’’ติฯ ‘‘ธมฺมา’’ติ จ อนนฺตรุปฺปนฺนา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมาฯ กถญฺจ ตํ เตภชนฺตีติ อาห ‘‘สุฏฺฐุเสวมานา วิย ภชมานา วิย ปวตฺตนฺตี’’ติฯ วิย สเทฺทน โลเก กิญฺจิชนํ เกจิชนา เกนจิ อเตฺถน สุฏฺฐุเสวนฺตา วิยาติ ทเสฺสติฯ กถํ สุฏฺฐุเสวิยมานา วิย โหนฺตีติ อาห ‘‘ตสฺส ปุริมสฺสา’’ติอาทึฯ ปุริมสฺส อนนฺตรสฺส จิตฺตุปฺปาทสฺสาติ อโตฺถฯ ‘‘สพฺพปริปูรํ อาการํ’’ติ ชวเวคสหิเตหิ วิชานน ผุสนาทีหิ สาวชฺชานวชฺชาทีหิ จ สเพฺพหิ ชวนคุเณหิ ปริปูรํ อาการํฯ ‘‘อาเสเวตี’’ติ มํ สุฏฺฐุ เสวถาติ นิโยเชนฺตํ วิย โหติฯ เตนาห ‘‘อตฺตโน วาสํ’’ติอาทึฯ ตตฺถ ‘‘วาสํ’’ติ วาสนํฯ ‘‘สุฏฺฐุ คาหาเปตี’’ติ ปริปุณฺณํ เทตีติ วุตฺตํ โหติฯ เอเตน ยถา โลเก เอโก ปเรสํ ยถิจฺฉิตํ เทติฯ เอวํ เทนฺตํ ปน ปเร ภชนฺติเยวฯ มํ ภชถาติ นิโยชนกิจฺจํ นตฺถิฯ เอวเมว อิธปิ สุฏฺฐุวาสทานเมว ภชาปนํ นามาติ ทเสฺสติฯ ‘‘วเฑฺฒติ วา’’ติ เอเตน อาเสวนา ภาวนา วฑฺฒนาติ อิมํปริยายตฺถํ วทติฯ ปุริมาภิโยโค นาม อาทิโต ปฏฺฐาย สชฺฌายนาทิกเมฺมสุ ยถาสตฺติ ยถาพลํ วา ยามกรณํฯ ตถา กโรนฺตสฺส ตํ อุคฺคหณ กมฺมํ อุปรูปริ ปคุณภาวํ คจฺฉตีติฯ ‘‘อาเสวนเฏฺฐนา’’ติ วฑฺฒาปนเฏฺฐน, อุปการโกติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘สชาติยานํ’’ติ กุสลาทิภาเวน สมานชาติกานํฯ

กายงฺคาภิสงฺขรณํ นาม กายสเญฺจตนากิจฺจํฯ วาจงฺคาภิสงฺขรณํ วจีสเญฺจตนากิจฺจํฯ จิตฺตงฺคาภิสงฺขรณํ มโนสเญฺจตนากิจฺจํ ‘‘กิริยาภาเวนา’’ติ ทสฺสนสวนาทิกิเจฺจสุ คมนฐานนิสชฺชาทิกิเจฺจสุ สํวิธานกิริยาภาเวนฯ ‘‘วตฺถุมฺหี’’ติ คพฺภวตฺถุมฺหิฯ ยถาวุตฺตาภิสงฺขรณกิจฺจํ นาม กายงฺควาจงฺค จิตฺตงฺคาภิสงฺขรณ กิจฺจํฯ ‘‘ตทภิสงฺขรณเวคชนิตํ’’ติ ตสฺส กายงฺคาทิกสฺส อภิสงฺขรณเวเคน ชนิตํ กิริยาวิเสส นิธานกิจฺจนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘สนฺตาเน’’ติ จิตฺตสนฺตาเนฯ

วิปจฺจนภาโว จ นาม ปาตุภาโวติ สมฺพนฺโธฯ นิรุสฺสาห สนฺตภาโว นาม กุสลา กุสลานํ วิย กายงฺควาจงฺคาภิสงฺขรณ กิเจฺจสุ จ อายตึ วิปจฺจน กิเจฺจสุ จ นิรุสฺสาหภาเวน สนฺตภาโวฯ น กิเลสุ ปสนฺตภาเวนฯ จิตฺตาภิสงฺขรณ กิเจฺจสุปน สมฺปยุตฺตเจตนาวเสน ยโถปฏฺฐิเตสุ อารมฺมเณสุ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ เอกโต สนฺนิปาตคมนุสฺสาหมตฺตํ อตฺถิฯ ตโตปรํ ปน สุปิน ทสฺสน กิจฺจํปิ นตฺถีติฯ ‘‘มนฺทมนฺทากาเรนา’’ติ มนฺทโต อติมนฺทากาเรนฯ กิญฺจิชานน จิตฺตํ นาม กมฺมาทิ อารมฺมณํ อปฺปมตฺตกํปิ ชานนํ วีถิจิตฺตํฯ ตสฺส ปวตฺติยาฯ

‘‘อรูปิโน’’ติ อรูปลกฺขณ สมงฺคิโนฯ นามลกฺขณ สมงฺคีโนติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ชนยนฺตาปี’’ติ สหชาต ธเมฺม ชเนนฺตาปิฯ ‘‘สนฺตานฏฺฐิติยา’’ติ ปพนฺธปฺปติฏฺฐานสฺสฯ

‘‘กสฺมาปเนตฺถา’’ติอาทีสุฯ ‘‘ภาวินฺทฺริย ทฺวยํ’’ติ อิตฺถินฺทฺริย ปุริสินฺทฺริย ทฺวยํฯ ‘‘อิธา’’ติ อิมสฺมึ อินฺทฺริยปจฺจเยฯ กสฺมา น คหิตํฯ นนุ อิตฺถิลิงฺคาทีนํ ปวตฺติการณตฺตา อิธ คเหตพฺพเมวาติ อธิปฺปาโยฯ ชนกตฺตํ นาม ชนก กิจฺจํฯ เอวํ เสเสสุปิฯ ‘‘เอตํตยํปิ นตฺถี’’ติ ชนกตฺตาทิกิจฺจตฺตยํปิ นตฺถิฯ เอวํสเนฺตกถํ ลิงฺคาทีนํ ปวตฺติการณํ โหตีติอาห ‘‘เกวลํ ปนา’’ติอาทึฯ ‘‘ทฺวยํ’’ติ อิตฺถิภาวปุมฺภาว ทฺวยํฯ น อินฺทฺริย ปจฺจยเตฺตน อินฺทฺริยํ นาม โหติฯ ยถาหิ เอโก ราชา อตฺตโน วิชิเต เคหานิ กโรนฺติฯ เอวํ กโรนฺตูติ เคหสณฺฐานํ ปฏฺฐเปติฯ สเพฺพชนา ตเถว กโรนฺติ, โน อญฺญถาฯ ตตฺถ ราชา เคหุปฺปตฺติยา จ เคหฏฺฐิติยา จ กิญฺจิ กิจฺจํ น กโรติฯ เคหสามิกาวา เคหวฑฺฒกิโน วา กโรนฺติฯ กโรนฺตา ปน รญฺญา ปฏฺฐปิตํ สณฺฐานํ อนติกฺกมิตฺวาว กโรนฺติฯ เอวเมว มิทํ ทฏฺฐพฺพํฯ อุปคนฺตฺวา ฌายนเฏฺฐนาติ สมฺพนฺโธฯ อุปสโทฺท อุปนิสฺสย ปเทวิย อุปริ อโตฺถฯ ‘‘อุปรี’’ติ จ ถามพลวุฑฺฒิวเสนาติ อาห ‘‘ตสฺมึ วา’’ติ อาทึฯ ‘‘ตสฺมึ’’ติ อารมฺมเณฯ

‘‘สุคติ ทุคฺคติ นิพฺพาน สมฺปาปกเฏฺฐนา’’ติ วุตฺตํฯ โส อโตฺถ อพฺยากตมคฺคเงฺคสุ นตฺถิฯ เอวญฺจสติ ตานิ กถํ มคฺคปจฺจยตฺตํ คจฺฉนฺตีติ อาห ‘‘เอตฺถ จา’’ติอาทึฯ ‘‘สมฺมาทสฺสนาทินา’’ติ สมฺมาทสฺสน สงฺกปฺปนาทินาฯ ‘‘เตสํ’’ติ สมฺมาทิฏฺฐีนํฯ ‘‘เตสํ ปี’’ติ อพฺยากต ภูตานํ สมฺมาทิฏฺฐีนมฺปิฯ ‘‘เตเนวเฏฺฐนา’’ติ สมฺมาทสฺสนาทินา ลกฺขณเฏฺฐนฯ อถวาฯ ‘‘เตเนวเฏฺฐนา’’ติ สุคติ นิพฺพาน สมฺปาปกเฏฺฐเน วาติ อโตฺถฯ เอวญฺจสติ สเหตุกา วิปาก กฺริยา พฺยากต ธมฺมาปิ เตเนวเฏฺฐน สพฺพโส กุสลสทิสา สิยุนฺติฯ น สิยุํ, ปจฺจย เวกลฺลตฺตาฯ วิปากาพฺยากตาหิ กมฺมเวเคน สนฺตาเนน ปติตมตฺตตฺตา นิรุสฺสาหสนฺตสภาวโต ตํ สมฺปยุตฺตา เจตนา นานกฺขณิก กมฺมปจฺจยตฺตํ น คจฺฉติฯ กิริยาพฺยากตา จ นิรนุสยสนฺตาเน อุปฺปนฺนตฺตา ตํ สมฺปยุตฺตเจตนาปิ ตปฺปจฺจยตฺตํ น คจฺฉติเยวฯ ตสฺมา เตสุ วิปาก กฺริยาพฺยากเตสุ สมฺมาทิฏฺฐาทีนิปิ สุคติ สมฺปาปกฏฺฐํ น สาเธนฺติฯ กิเลสปฺปหาน กิจฺจสฺส อภาวโต นิพฺพาน สมฺปาปกฏฺฐมฺปิ นสาเธนฺติฯ สภาว ลกฺขณเวกลฺลตาปน เตสํ สมฺมาทิฏฺฐาทีนํ นตฺถิเยวฯ ตสฺมา ตานิ มคฺคปจฺจเย สงฺคหิตานีติฯ อินฺทฺริย ธเมฺมสุ อรูปินฺทฺริยานํ อาธิปฺปจฺจ กิจฺจํ อรูปธเมฺม เสฺวว ผรติฯ รูปธมฺมา ปน ตํ สมุฏฺฐิตตฺตา เอว ตปฺปจฺจยุปฺปเนฺนสุ วุตฺตาฯ ตถา เหตุ กมฺม มคฺค ฌาเนสุฯ เตน วุตฺตํ ‘‘เอสนโย กมฺมินฺทฺริยฌานปจฺจเยสุปี’’ติฯ ตตฺถ กมฺมสเทฺทน นานกฺขณิก ปจฺจโย คเหตโพฺพฯ

‘‘สมฺปยุตฺตาสงฺกา สมฺภวตี’’ติ สหชาตา นามธมฺมา ตํ สมุฏฺฐาน รูเปหิ, ปจฺฉาชาตา จ อตฺตโน อตฺตโน ปจฺจยุปฺปนฺนรูเปหิ, วตฺถุ ธมฺมา จ ตนฺนิสฺสิตนามธเมฺมหิ กาลโต จ ฐานโต จ เอก สมฺพนฺธตฺตา เตสุ สมฺปยุตฺตาสงฺกา สมฺภวติฯ ‘‘วิปฺปยุตฺตปจฺจยปฺปสโงฺค นตฺถี’’ติ อารมฺมณานนฺตราทิปจฺจยาปิ อตฺตโน ปจฺจยุปฺปเนฺนหิ สมฺปยุตฺตา น โหนฺติฯ ตสฺมา เตปิ วิปฺป

ยุตฺตปจฺจย ภาเวน วตฺตพฺพาติ เอวรูโป วิปฺปยุตฺตปจฺจยปฺปสโงฺค เตสุ อารมฺมณ ปจฺจยาทีสุ นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ

“เหฏฺฐาวุตฺตปฺปกาเรสุ เอวา”ติ เอตฺถ เอวสเทฺทน ปจฺจยนฺตรํ น โหตีติ ทเสฺสติฯ ยทิ ปจฺจยนฺตรํ น โหติ, น วตฺตโพฺพเยวฯ กสฺมา, เทสกสฺส ปุนรุตฺตินิรตฺถกวาทิตา ปตฺติโตติฯ โน น วตฺตโพฺพฯ กสฺมา, โลเก โย สยํ นตฺถิ, วิคโต โหติฯ โส กสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ อรหตีติ เอวรูป สฺส มิจฺฉาภินิเวสสฺส ปหานโตฯ เตน อิมมตฺถํ ญาเปติ, โลเก เกจิธมฺมา สยํ อตฺถิกาเล เอว อเญฺญสํ ปจฺจยา โหนฺติ, โน นตฺถิกาเลฯ เกจิ ธมฺมา สยํ นตฺถิกาเล เอว อเญฺญสํ ปจฺจยา โหนฺติ, โน อตฺถิกาเลติ อยญฺจวิภาโค อวสฺสํ อิจฺฉิตโพฺพ เยวาติฯ “โอกาสทานสงฺขาเตนา”ติ ตสฺส อญฺญสฺส จิตฺตุปฺปาทสฺส อุปฺปตฺติยา โอกาสทานสงฺขาเตนฯ

สุตฺตเนฺต, อตฺถีติ อย เมโก อโนฺตติ สตฺตานํ เสฏฺฐสารภูโต อตฺตานาม อนมตเคฺค สํสาเร นิจฺจกาลํ อตฺถิฯ อุเจฺฉโท วา วิโมโกฺข วา สพฺพโส นตฺถิฯ อยํ สสฺสตวาโท นาม เอโกวิสมโนฺต เอกาวิสมาโกฏิฯ นตฺถีติ สโตฺตนาม เอกภวปรโม โหติ, มรณโต ปรํ นตฺถิฯ เอกเนฺตน อุจฺฉิชฺชติฯ อยํ อุเจฺฉทวาโท นาม ทุตีโย วิสมโนฺต ทุตียาวิสมโกฏิฯ อิเม ปฏิจฺจ สมุปฺปาทํ อชานนฺตานํ อุโภวิสมนฺตา นามฯ ชานนฺตานํ ปน ตาทิโส อตฺตานาม นตฺถิ, โย อตฺถีติ วา นตฺถีติ วา วตฺตโพฺพ ภเวยฺยฯ สุทฺธธมฺมปฺปพโนฺธ เอว อตฺถิฯ ตสฺส จ ยาว อวิชฺชา อปฺปหีนา โหติ, ตาว อุเจฺฉโท นาม นตฺถิฯ อวิชฺชาย ปน ปหีนาย ตโตปรํ น ปวตฺตติฯ อตฺถิ นาม น โหติฯ อยํ อนฺตทฺวยมุโตฺต มชฺฌิมญาโย นามฯ พหุํ นานตฺถ สมฺภวํ วเณฺณนฺติเยวฯ วเณฺณนฺตานํ ปิ เตสํ พหุ ปโยชนํ นตฺถิ เยวาติ อธิปฺปาโยฯ

ปจฺจยุเทฺทสานุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

**๑๖๘**. ปจฺจยนิเทฺทเสฯ “ปญฺจธา”ติ ปญฺจวิเธหิ ปจฺจเยหิฯ “เอกธา”ติ เอกวิเธน ปจฺจเยนฯ เอวํ เสเสสุปิฯ “อวิเจฺฉทายา”ติ อวิเจฺฉทตฺถายฯ “ปฏิปาทนายา”ติ โยชนตฺถายฯ โยโกจิ จิตฺตุปฺปาโท อวิรุทฺธสฺส ยสฺส กสฺสจิ จิตฺตุปฺปาทสฺส ปจฺจโย น น โหตีติ โยชนาฯ “ปุนฺปฺปุนฺนานํ”ติ นิรุชฺฌิตฺวา ปุน อุปฺปนฺนานํฯ “ปุริมานิ ชวนานี”ติ เอตฺถ มโคฺค โคตฺรภุโต อาเสวน ปจฺจยํ ลภติฯ ผลสฺส ปน โส ภินฺนชาติกตฺตา อาเสวน ปจฺจโย น โหติฯ ผลํ ปน สพฺพโส อาเสวน มุตฺตํ โหติฯ ตสฺมา ตทฺภยํ อิธ ปุริมชวนสงฺขฺยํ น คจฺฉตีติ วุตฺตํ “มคฺค ผลชวนวชฺชานี”ติฯ ผลชวนวชฺชานํ ปจฺฉิมานํ ชวนานํฯ “สพฺพาการปาริปูรํ”ติ เอตฺถ กุสลาทิชาติปิ สงฺคหิตาติ วุตฺตํ “ชาติมเตฺตนปี”ติฯ อภินฺนา เอว สิยุํฯ น ปน ภินฺนา โหนฺติฯ กทาจิ เกจิภินฺนา เอว โหนฺติฯ ตสฺมา ภินฺนชาติกา ธมฺมาฯ ลฯ น สโกฺกนฺตีติ โยชนาฯ “กามาวจรภาวโต มหคฺคตานุตฺตรภาวปตฺติ นามา”ติ จิตฺตสนฺตานสฺสาติ อธิปฺปาโยฯ โคตฺร ภุจิตฺตํ กามภูมิฯ ฌานจิตฺตํ มหคฺคตภูมิฯ มคฺคจิตฺตํ โลกุตฺตร ภูมิฯ กมฺมเจตนาย นิรุทฺธายปิ ตสฺสา ปวตฺตากาโร นนิรุชฺฌติฯ จิตฺตสนฺตานํ อนุคจฺฉติฯ โส เอว อายตึ วิปากธมฺมราสิ หุตฺวา ปาตุพฺภวติฯ ตสฺมา โส วิปากสฺส พีชสงฺขฺยํ คจฺฉติฯ โส จ ยาว น วิปจฺจติฯ ตาว สํสารปฺปวตฺติยา สติ, อนฺตราวินโฏฺฐ นาม น โหติฯ ตสฺมา กมฺมเจตนา อุปฺปชฺชมานา จิตฺตสนฺตาเน ตสฺส พีชสฺส นิธานตฺถาย อุปฺปชฺชติ, นิรุชฺฌมานา จ นิทหิตฺวา เอว นิรุชฺฌตีติ วุตฺตํ “อตฺตโน ปวตฺตาการสงฺขาต พีชนิธานญฺจา”ติฯ “เจตนาย โหตี”ติ เจตนาย สาธารณํ โหติฯ ปุเรชาตา สาลรุกฺขโปตกา ปจฺจยา โหนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ ปุริมจิตฺตกฺขเณสุ อุปฺปนฺนา จตุสมุฏฺฐานิกรูปธมฺมาติ สมฺพนฺธิตพฺพํฯ “อาหารชกาโย”ติ เอวํ วุตฺตาติ ปาฐเสโสฯ “ปจฺฉา ชาเตนา”ติ ปจฺฉาชาตปจฺจเยน ปโยชนํ นตฺถิฯ ชิณฺณปตรุกฺขสฺส อุทกาสิญฺจนํ วิย โหตีติ อธิปฺปาโยฯ “ยทเคฺคนา”ติ

เยนการณ โกฏฺฐาเสนฯ ‘‘วตฺถุ รูปํ’’ติ นิโรธาสนฺนํ หทยวตฺถุ รูปํฯ ‘‘เอวมยํ ปี’’ติ เอวํ อยํ ปจฺฉาชาตปจฺจโยปิฯ วิวิเธน อากาเรน ผรณํ กาลนฺตร เทสนฺตร คมนํ วิปฺผาโรฯ มหโนฺต วิปฺผาโร ยสฺสาติ สมาโสฯ ‘‘วตฺถุมฺหี’’ติ หทยวตฺถุมฺหิฯ ปญฺจหิ ขเนฺธหิ โวกิโณฺณ สมฺมิโสฺสติ ปญฺจโวกาโรฯ กาม รูปภโว ฯ วินา อุปฺปชฺชิตุํ น สโกฺกติฯ รูปวิราคภาวนาพเลน รูปสฺส อวิกฺขมฺภิตตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ปุเรชาตํ วา’’ติ เอกจิตฺตกฺขณาตีเต ปุเรชาตํ วาฯ ‘‘วฑฺฒมนปเกฺข ฐิตํ วา’’ติ ตโต ปจฺฉา ยาว อฏฺฐมํ จิตฺตกฺขณา วฑฺฒมนปเกฺข ฐิตํ วาฯ ‘‘อุปฺปนฺนํ วตฺถู’’ติ อุปฺปนฺนํ วตฺถุรูปํฯ ‘‘เอตฺถา’’ติ อิมสฺมิํ ปุเรชาต ปจฺจเยฯ กิญฺจาปิ ทิสฺสตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ปจฺจนีเย’’ติ ปจฺจนีย วาเรฯ ‘‘ตํ’’ติ อารมฺมณปุเรชาตํฯ ตสฺส อารมฺมณสฺส อปริพฺยตฺตตฺตาวาติ สมฺพโนฺธฯ การณํ วทนฺติ ปฏฺฐานฏีกาจริยาฯ อรูปภเว มรณาสนฺนกาเล กสฺสจิ คตินิมิตฺตํ ปฏฺฐานํ อฏฺฐกถาสุ วุตฺตเมวฯ เอวญฺจสติ, ตตฺถ อารมฺมณ ปุเรชาตํ ลทฺธพฺพเมวฯ ปฏฺฐาเนปน ตสฺมิํภเว สพฺพํ ปุเรชาตปจฺจยํ ปฏิกฺขิปติฯ กสฺมา อิติ เจ, วตฺถุ ปุเรชาตปจฺจยสฺส ตตฺถ อลทฺธพฺพตฺตาติ อิมินา อธิปฺปาเยน ‘‘อารุเปฺปวิยา’’ติ วุตฺตํฯ เอตฺถ จ ปฏฺฐาเน อรูปภเว เทฺวปิ ปุเรชาตปจฺจยา ปฏิกฺขิตฺตา, ตสฺมา สเพฺพปิ อรูป ปุคฺคลา สพฺพํปิ รูปธมฺมํ อารมฺมณํ น กโรนฺตีติปิ วทนฺติฯ เอวญฺจ กตฺวา อารมฺมณ สงฺคหทีปนิยํ ‘อสญฺญีภวโต จุตานํ วิย อรูปภวโต จุตานํปิ คตินิมิตฺตภูตํ กามปฏิสนฺธิยา อารมฺมณํ ภวนฺตเร เกนจิทฺวาเรน อคฺคหิตํ, เกวลํ กมฺมพเลเนว อุปฏฺฐาปิต’นฺติ วุตฺตํฯ ‘‘คูถกุณปาทีนี’’ติ คูถญฺจ มตปูติสรีรานิ จฯ ‘‘เอวํ วุเตฺตหี’’ติ ปฏฺฐาเน วุเตฺตหิฯ เต ปน อกุสลา ธมฺมา กถํ จตุภูมิก กุสลานํ อุปนิสฺสย ปจฺจยา โหนฺตีติ อาห ‘‘ตตฺถ อานนฺตริย วชฺชานี’’ติอาทิํฯ ตตฺถ อานนฺตริย กมฺมกตานํ กิเลสาวรณ กมฺมาวรเณหิ สมนฺนาคตตฺตา ฌานมคฺคปฺปฏิลาโภ นาม นตฺถีติ วุตฺตํ ‘‘อานนฺตริย วชฺชานี’’ติฯ ‘‘ตานี’’ติ ราคาทีนิ อกุสลานิ จตุภูมิก กุสลานํ อุปฺปตฺติยา พลวนิสฺสยา โหนฺตีติ โยชนาฯ ‘‘สมติกฺกมมุเขนา’’ติ ปฏฺฐาเน อกุสโล ธโมฺม กุสลสฺส ธมฺมสฺส อุปนิสฺสย ปจฺจเยน ปจฺจโยติ เอตสฺส ปญฺหสฺส วิภเงฺค ปาณํ หนฺตฺวา ตสฺส ปฏิฆา ตตฺถาย ทานํ เทติ, สีลํ สมาทิยติ, อุโปสถกมฺมํ กโรติ, ฌานํ อุปฺปาเทติ, มคฺคํ อุปฺปาเทติ, อภิญฺญํ อุปฺปาเทตีติ วุตฺตํฯ ตตฺถ ‘‘ตสฺส ปฏิฆาตตฺถายา’’ติ ตสฺส ปาณาติปาตกมฺมสฺส ปฏิหนนตฺถาย ปหานตฺถาย สมติกฺกมนตฺถายาติ วุตฺตํ โหติฯ โส เจ ปาณาติปาตี ปุคฺคโล ปุน สํเวคํ อาปชฺชิตฺวา ตสฺส กมฺมสฺส สมติกฺกมนตฺถาย ทานํ เทติ, สีลํ สมาทิยติ, อุโปสถ กมฺมํ กโรติฯ ตทา ตํ ปาณาติ ปาตกมฺมํ ตํ ปุคฺคลํ ทานกเมฺมนิโยเชติ นามฯ ตถา สีลกเมฺม อุโปสถ กเมฺมติฯ ยถาหิ ราชา เอวํ วเทยฺย อิมสฺมิํ ทิวเส โย อุโปสถํ นุปวสติ, ตํ ฆาเตสฺสามีติฯ ตทา สเพฺพปิ นาครา อุโปสถํ อุปวเสยฺยุํฯ เอวมิทํ ทฏฺฐพฺพํฯ ราชาวิย หิ ตสฺส ปาณาติปาตกมฺมํฯ นาครา วิย โส ปาณฆาตโกฯ อุโปสถ กมฺม กุสลานิ วิย ตสฺส ทานสีล อุโปสถ กมฺม กุสลานีติฯ ‘‘ฌานํ อุปฺปาเทติ, มคฺคํ อุปฺปาเทติ, อภิญฺญํ อุปฺปาเทตี’’ติ ปเทสุปิ เอเสวนโยฯ เอวํ สมติกฺกมมุเขน เอกํปิ อกุสลํ สพฺพานิ จตุภูมิก กุสลานิ อุปนิสฺสย สตฺติยา ชเนติ ปวเตฺตตีติ เวทิตพฺพํฯ ‘‘ตานิเยว สพฺพานี’’ติ อานนฺตริย กมฺมสหิตานิสพฺพานิ อกุสลานิเยว สเพฺพสํ อกุสลานํ อพฺยากต ธมฺมานํ อุปฺปตฺติยา พลวนิสฺสยา โหนฺตีติ โยชนาฯ ทานสีลาทโย กุสลา ธมฺมาฯ สุฏฺฐุ พลวํ กมฺมํ อธิเปฺปตํ, น ทุพฺพลํฯ อุปนิสฺสยฏฺฐานตฺตาฯ เตสํปิ รูปธมฺมานํ พลวนิสฺสยา นนุโหนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ กถํ โหนฺตีติ อาห ‘‘พหิทฺธารุกฺขติณาทีนํ’’ติอาทิํฯ ตตฺถ ปถวีรส อาโปรสวโสฺสทก พีชานิ รุกฺขติณาทีนํ พลวนิสฺสยา โหนฺติฯ มูลเภสชฺชาทีนิ อชฺฌตฺตํ สนฺตานํ พลวนิสฺสยา โหนฺตีติ โยชนาฯ ‘‘ปกตเสฺสวา’’ติ ปถมตรํ กตสฺส อุปฺปาทนาทิกมฺมเสฺสวฯ ‘‘น เอวํ รูปสนฺตาเนนา’’ติ เอวํ รูปสนฺตาเนน อุปฺปาทิตา อุปเสวิตา ธมฺมา นตฺถิฯ ‘‘ตํ’’ติ อุตุพีชาทิกํฯ กมฺมาทิกญฺจฯ ‘‘ปกตํ’’ติ ปุเรตรํ อุปฺปาทิตญฺจ อุปเสวิตญฺจฯ สเจตนเสฺสว เจตนํ ปกปฺปนํ ปกรณนฺติ สมฺพโนฺธฯ เจตนํ ปกปฺปนํ ปกรณํ นามาติ อโตฺถฯ ‘‘ปกปฺปนํ’’ติ จ สํวิธานํฯ ‘‘กิญฺจี’’ติ กิญฺจิกมฺมาทิกํ อุตุ

โภชนาทิกญฺจฯ อตฺตโน จ อุปฺปนฺนา ราคาทโย ปรสฺส จ สนฺตาเน ปรสฺส จ อุปฺปนฺนา ราคาทโย อตฺตโน จ สนฺตาเนติ โยชนา ฯ ‘‘นิทสฺสนํ’’ติ อุทาหรณํ โหติฯ มโนปโทสิกเทวา อญฺญมญฺญํ ทิสฺวา อตฺตโน มนํ ปทูเสนฺติฯ พาฬฺหํ อิสฺสาธมฺมํ อุปฺปาเทนฺติฯ ตสฺมึเยว ขเณ จวนฺติฯ เตสํ เทว อิสฺสาธมฺมา อญฺญมญฺญสฺส พลวนิสฺสยา โหนฺตีติฯ กามาวจร กุสลสฺส พลวนิสฺสยา โหนฺตีติอาทินา โยเชตพฺพํฯ วิภาวนิปาเฐฯ ฌาน มคฺค ผล วิปสฺสนาทิเภทํ อาลมฺพณํ ปจฺจเวกฺขน อสฺสาทนาทิ ธเมฺม อตฺตาธีเน กโรตีติ โยชนาฯ ‘‘อตฺตาธีเน’’ติ อตฺตายเตฺต อตฺตาพเทฺธฯ ปฏฺฐาเน ปณฺหวาเร ทานํ ทตฺวา สีลํสมาทิยิตฺวา อุโปสถกมฺมํ กตฺวา ตํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขติฯ ปุเพฺพ สุจิณฺณานิ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตีติอาทินา อาคตตฺตาทาน สีลฯ ลฯ นิพฺพานานิ เจวาติ วุตฺตํฯ ราคํ ครุํกตฺวา อสฺสาเทนฺติ, อภินนฺทตีติอาทินา, จกฺขุํ ครุํ กตฺวา อสฺสาเทนฺตีติอาทินา จ อาคตตฺตา ‘‘ราค ทิฏฺฐิ จกฺขุ โสตาทีนิจา’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘ปรตฺถ ปี’’ติ ปรโต นิสฺสย ปจฺจยาทีสุปิฯ ‘‘โส เอวา’’ติ ปจฺจุปฺปตฺถมฺภโก เอวฯ ‘‘กิญฺจี’’ติ กิญฺจิมตฺตํปิฯ มหาภูเต กิญฺจิ อุปตฺถเมฺภตุํ น สโกฺกนฺตีติ โยชนาฯ นนุ อาหาร รูปํ มหาภูเต อุปตฺถเมฺภตุํ สโกฺกติฯ ชีวิตรูปญฺจ กมฺมชมหาภูเต อนุปาเลตุนฺติฯ สจฺจํฯ อิธ ปน สหชาตปจฺจย กิจฺจํ อธิเปฺปตํฯ เตสญฺจ ทฺวินฺนํ สหชาตปจฺจย กิจฺจํ นตฺถิฯ ตํ ปรโต อาวี ภวิสฺสตีติฯ ‘‘วตฺถุ วิปากานํ’’ติ วตฺถุรูปํ วิปากานํฯ ปฏฺฐานปาเฐฯ อารมฺมณญฺจ, นิสฺสโย จ, ปุเรชาตญฺจ, วิปฺปยุโตฺต จ, อตฺถิ จ, อวิคโต จา,ติ ฉสุปจฺจเยสุ ฆฏิเตสุ ตีณิ วิสชฺชนานิ ลพฺภนฺตีติ โยชนาฯ ตีณิ วิสชฺชนานิ นาม วตฺถุ กุสลานํ ขนฺธานํ ฉ หิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโยฯ วตฺถุ อกุสลานํ, วตฺถุ อพฺยากตานนฺติฯ เอตฺถ จ อตฺตโน อชฺฌตฺตํ วตฺถุํ อารพฺภ วตฺถุ เม อนิจฺจนฺติอาทินา สมฺมสนฺตสฺส วตฺถุรูปํ กุสลานํ ขนฺธานํ ฉหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจโยฯ เอตํ มม, เอโส หมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา,ติ อุปาทิยนฺตสฺส วตฺถุ รูปํ อกุสลานํฯ อุภยตฺถปิ อาวชฺชนกฺขเณ อพฺยากตานํฯ อรหโต ปน ตํ อนิจฺจนฺติอาทินา สมฺมสนฺตสฺส กฺริยาพฺยากตานํ ขนฺธานนฺติฯ เตนาห ‘‘ปจฺจุปฺปนฺนํ วตฺถุํ’’ติอาทึฯ ตตฺถ ‘‘ปจฺจุปฺปนฺนํ วตฺถุํ’’ติ อตฺตโน ปจฺจุปฺปนฺนํ วตฺถุํฯ อธิฏฺฐานวิธาเน ปน อากาส คมเน รูปกายํ อารพฺภจิตฺตํ วิย กายํ ลหุํ อธิฏฺฐหนฺตสฺส ตปฺปริยาปนฺนํ วตฺถุ อภิญฺญาจิตฺต ทฺวยสฺสาติ โยเชตพฺพํฯ ‘‘อนิเฏฺฐฐาเน’’ติ ชวนจิตฺตสฺส อาวชฺชเนน วินา อุปฺปชฺชนํ นาม กตฺถจิ อิจฺฉิตพฺพํ โหติฯ กตฺถจิ อนิจฺฉิตพฺพํฯ ตตฺถ นิโรธสมาปตฺติโต วุฏฺฐาเน, มคฺควีถีสุ โคตฺรภุโวทานฏฺฐาเน, อาคนฺตุก ภวงฺคฏฺฐาเนติ อิทํ อิจฺฉิตพฺพฏฺฐานํ นามฯ อิโต อญฺญํ อนิจฺฉิตฏฺฐานํ นามฯ เอวํ อนิจฺฉิตเพฺพ ฐาเนติ อโตฺถฯ ‘‘ปกติกาเล’’ติ มรณาสนฺนกาลโต อญฺญสฺมึกาเลฯ ‘‘ตานิวา’’ติ อตฺตโน อตฺตโน นิสฺสยวตฺถูนิวาฯ ‘‘อญฺญํ วา’’ติ วตฺถุโต อญฺญํ รูปาทิกํ วาฯ ‘‘ภินฺนารมฺมณานิ นามา’’ติ อญฺญํ อาวชฺชนสฺส อารมฺมณํ, อญฺญํ ชวนานนฺติ เอวํ ชวนานิ อาวชฺชเนน ภินฺนารมฺมณานิ วาฯ เตน วุตฺตํ ‘‘ปจฺฉาอุปฺปนฺนานี’’ติอาทิฯ ‘‘เตสํ’’ติ วีถิจิตฺตานํฯ ‘‘ตเทวา’’ติ ตํ เอววตฺถุ รูปํฯ ‘‘วตฺถุ จา’’ติ นิสฺสโย จฯ ‘‘เตสํ’’ติ อฏฺฐกถาจริยานํฯ น หิ คเหตุํ สโกฺกนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ เสสเมตฺถ สุโพธํฯ ‘‘กสฺมา วุตฺตํ’’ติอาทีสุฯ ‘‘ตสฺส ยกฺขสฺสา’’ติ อินฺทกนามสฺส ตสฺสยกฺขสฺสฯ ‘‘อิตเรสํปี’’ติ สํเสทโชปปาติกานํปิฯ ‘‘ทฺวิเธนา’’ติ รูปชนน กิจฺจํ รูปูปตฺถมฺภน กิจฺจนฺติ เอวํ ทฺวิเธนฯ อถวา ‘‘ทฺวิเธนา’’ติ อชฺฌตฺตาหารสฺส อุปตฺถมฺภนํ พหิทฺธาหารสฺส อุปตฺถมฺภนนฺติ เอวํ ทฺวิเธนฯ ‘‘ตถารูปานญฺจา’’ติ อปฺปนาปตฺตกมฺมวิเสเสน สิทฺธานญฺจฯ ‘‘อชฺฌตฺตาหาโรปี’’ติ ปิสเทฺทน ยถาวุตฺตชีวิตินฺทฺริยญฺจ อรูปาหาเร จ สมฺปิเณฺฑติฯ ‘‘วตฺถุวิปากานํ’’ติ วตฺถุรูปํ วิปากานํฯ ‘‘สพฺพถา’’ติ อพฺยายปทํฯ ตญฺจ สพฺพวิภตฺติยุตฺตํฯ อิธ ปน ปจฺจตฺตวจนนฺติ อาห ‘‘สพฺพถา’’ติ สพฺพปฺปการนฺติฯ ปกาโร จ เวทิตโพฺพติ สมฺพโนฺธฯ กถํ เวทิตโพฺพติ อาห ‘‘ติวิโธ’’ติอาทึฯ ‘‘สหชาเต สงฺคเหตพฺพํ’’ติ ปจฺจยภาเวน สงฺคเหตพฺพํฯ สหชนนํ นาม อตฺตนา สห ชเนนฺตสฺส สหชนนํฯ ตญฺจ กมฺมจิตฺตาทีนํ วิย วิสุํ ชนนกิจฺจํ น โหติฯ อตฺตนิ อุปฺปชฺชเนฺต เอว อิตรานิ รูปานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ อนุปฺปชฺชเนฺต

น อุปฺปชฺชนฺตีติ เอวรูปํ ชนนกิจฺจํ เวทิตพฺพํ ฯ“วินาว สหุปฺปาทนกิเจฺจนา”ติ อตฺตนา สหุปฺปาทนกิเจฺจ อาหารสฺส พฺยาปาโร นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ เตเนว สหชาตานิ อุปตฺถมฺภโนฺตปิ สหชาตปจฺจยตฺตํ น คจฺฉตีติฯ เอสนโย รูปชีวิตินฺทฺริเยปิฯ เตน วุตฺตํ “ชีวิตํปี”ติอาทิฯ “ตีสู”ติ อารมฺมณญฺจ อุปนิสฺสโย จ อตฺถิจาติ อิเมสุ ตีสุฯ อารมฺมณาธิปติมฺหิ ปุเรชาตา รมฺมณาธิปติปิ อตฺถิฯ โส ปุเรชาตตฺถิ ปจฺจโย เอวาติ อตฺถิปจฺจเย สงฺคหิโตฯ “ตสฺมึ กเต ปวตฺตมานานํ”ติ ตสฺมึ กเมฺม กเต ตสฺส กตตฺตา เอว ปวตฺตมานานํฯ อารมฺมณากาโร โคจรวิสยากาโรฯ “สนฺตานวิเสสํ กตฺวา”ติ พีชนิธานํ กตฺวาติ อธิปฺปาโยฯ “เต”ติ อารมฺมณปจฺจย กมฺม ปจฺจยาฯ “อกาลิโก”ติ มคฺคเจตนาวเสน อกาลิโกฯ โสหิ อตฺตโน อนนฺตเรผลํ ชเนติฯ ตสฺมา อาคเมตพฺพสฺส อายติกาลสฺส อภาวา อกาลิโกติ วุจฺจติฯ อวเสโส นานกฺขณิกปจฺจโย กาลิโกฯ “ปจฺจยเฎฺฐนา”ติ ปจฺจยกิเจฺจนฯ โลกปฺปวตฺติยา กมฺมเหตุกตฺตาติ สมฺพโนฺธฯ “ผลเหตู ปจาเรนา”ติ ผลภูตาย สพฺพโลกปฺปวตฺติยา เหตุภูตสฺส กมฺมสฺส นามํ ผลมฺหิ อาโรเปตฺวา โวหาเรน สเพฺพปิ เตวีสติปจฺจยา กมฺมสภาวํ นาติวตฺตนฺตีติ โยชนาฯ กมฺมปจฺจย สงฺขยํ คจฺฉนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ “วิชฺชมานา เยวา”ติ อตฺถิปจฺจยา เอวาติ วุตฺตํ โหติฯ “สาสนยุตฺติยา วิรุทฺธเมวา”ติ เอตฺถ สาสนยุตฺติ นาม ตีณิปิฎกานิฯ “วิรุทฺธเมวา”ติ อารมฺมณ ปจฺจยภูตา สเพฺพ ปถวีปพฺพต นทีสมุทฺท อชฎากาสาทโย จ สพฺพาปญฺญตฺติโย จ นิพฺพานญฺจ กมฺมสงฺขยํ คจฺฉนฺตีติ วทโนฺต จ, สเพฺพ อตีตานาคต ธมฺมา อตฺถิปจฺจยา เอวาติ วทโนฺต จ, ตีหิ ปิฎเกหิปิ วิรุชฺฌติเยวฯ ปฎฺฐานปาฬิยา ปน วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ อตฺถิ สโทฺทหิ ปฎฺฐาเน ปจฺจุปฺปนฺนภาเวน วิชฺชมานโตฺถฯ น ปรมตฺถ ธมฺม ภาเวนฯ นาปิโลก สมฺมุติวเสนฯ น หิ ปรมตฺถ ธมฺม ภูตาปิ อตีตานาคตธมฺมา อิธ อตฺถิ สงฺขยํ คจฺฉนฺติฯ นาปิปญฺญตฺติ โหติฯ “อญฺญมญฺญปฺปฎิพทฺธโอกาเส”ติ อญฺญมญฺญํ นิสฺสยนิสฺสิตภาเว น ปฎิพเทฺธ กามรูปภโวกาเสฯ “ยโต”ติ ยมฺหาปฎิสนฺธิ วิญฺญาณโตฯ “ยโต”ติ วา ยมฺหาสีสโต, ยมฺหาพีชโต นิพฺพตฺตีติ โยชนาฯ “พีชโต วิย มหารุกฺขสฺสา”ติ พีชปจฺจยา กพีรงฺกุราทิกสฺส มหารุกฺขสนฺตานสฺส นิพฺพตฺติวิยฯ ปาฬิปาเฐฯ “น โอกฺกมิสฺสถา”ติ สเจ น โอกฺกเมยฺยฯ “สมุจฺจิสฺสถา”ติ อปินฺโข สมุเจฺจยฺย, วเฑฺฒยฺยฯ “โวกฺกมิสฺสถา”ติ สเจ วิคเมยฺย, วินาเสยฺยฯ “อภินิพฺพตฺติสฺสถา”ติ อปินฺโข อภินิพฺพเตฺตยฺย, ปาตุภเวยฺยฯ “โวจฺฉิชฺชิสฺสถา”ติ สเจอุจฺฉิเชฺชยฺยฯ “อาปชฺชิสฺสถา”ติ อปินฺโข อาปเชฺชยฺยฯ “ยทิทํ”ติ ยํ อิทํฯ “อิทํ”ติ นิปาตมตฺตํฯ “วิญฺญาณํ”ติ ปฎิสนฺธิวิญฺญาณํฯ ยํ วิญฺญาณํ อตฺถิฯ เอเสว วิญฺญาณ ธโมฺมติ โยชนาฯ “รูปุปฺปตฺติยา”ติ รูปุปฺปาทสฺสฯ วิญฺญาณํ ปจฺจโย เอตสฺสาติ วิญฺญาณ ปจฺจยาฯ รูปุปฺปตฺติฯ “รูปปฺปเวณิยา”ติ กมฺมชรูปสนฺตติยาฯ “อุตุอาหาราปี”ติ อชฺฌตฺต อุตุอชฺฌตฺต อาหาราปิฯ อิทญฺจ สมฺภวยุตฺติ วเสน วุตฺตํฯ อตฺถโต ปน ปุริมุปฺปนฺนาย รูปปฺปเวณิยา อสติ, อชฺฌตฺตํ เต อุตุอาหาราปิ นตฺถิเยวฯ พหิทฺธา อุตุปน อสติปิ ปุริมุปฺปนฺนาย รูปปฺปเวณิยา รูปํ น ชเนตีติ น วตฺตพฺพํฯ ฎีกาปาเฐฯ “อรูปํ ปนา”ติ อรูปภูมิปนฯ “ยสฺมึรูเป”ติ กมฺมชรูเปฯ “ปจฺจยภาโว อตฺถี”ติ ปจฺฉิมรูปุปฺปตฺติยา ปจฺจยสตฺติ อตฺถิฯ กสฺมา วิญฺญายตีติ เจฯ “ปุตฺตสฺสา”ติอาทิมาหฯ “พีชภาวสงฺขาตํ”ติ อมฺพพีชาทีนํ พีชภาวสงฺขาตํฯ “นิยามรูปํ นามา”ติ อุตุวิเสสมาหฯ “ยถา วา ตถา วา”ติ อนิยมโตติ วุตฺตํ โหติฯ “โยนิภาวสงฺขาตํ”ติ ตํ ตํ โคตฺตกุลชาตีนํ ชาติภาวสงฺขาตํฯ “นิยามรูปํ”ติ อุตุวิเสส สงฺขาตํ นิยามรูปํฯ สทิสานิ รูปสณฺฐานานิ เยสนฺติ วิคฺคโหฯ “ปฎิสนฺธิรูปเสฺสว อานุภาโว”ติ กลลกาลาทีสุ อุปฺปนฺนสฺส ปฎิสนฺธิรูปเสฺสว อานุภาโวฯ ปุน ตเมวตฺถํ วิเสเสตฺวา ทเสฺสตุํ “อปิจา”ติอาทิมาหฯ “สมฺทาคตํ”ติ สุฎฺฐุ อุปรูปริอาคตํฯ อิตฺถิภาวาทิรูปํ พีชรูปญฺจ นิยาเมตีติ สมฺพโนฺธฯ “นิยามกํ”ติ นานาวณฺณสณฺฐานาทีนํ นิยามกํฯ “ตตฺถ อิมสฺมึ ภเว”ติอาทีสุฯ ธนญฺจ ธญฺญญฺจ ตโต อวเสสา สเพฺพอุปโภคปริโภคาจาติ วิคฺคโหฯ วิชฺชา จ สิปฺปญฺจ นานาพหุสฺสุตญฺจ ปริยตฺติ จาติ ทฺวโนฺทฯ “อนาคตานํ ตาสํ”ติ ตาสํ อภินวธนธญฺญาทิสมฺปตฺ

ตีนํฯ ‘‘อุปนิสฺสย ปจฺจยตา’’ติ ปุพฺพโยคกมฺมสฺส อุปนิสฺสย ปจฺจยตาฯ ตตฺถ ธนธญฺญโภคานํ ปฏิลาภตฺถาย ปุพฺพโยคกรณํ นาม กสิกมฺม วาณิชฺชกมฺมาทีนํ กรณํฯ ตตฺถ กสิกเมฺม ตาว ธนธญฺญโภคานํ ปฏิลาภตฺถาย กสิกมฺมกรเณ ธนธญฺญโภคา อนาคตูปนิสฺสย ปจฺจโยฯ อิทานิ กสิกมฺมกรณํ ตสฺส ปจฺจยุปฺปนฺนํฯ ธนธญฺญ โภคานํ ปฏิลาภปริโภคกาเลสุ กสิกมฺมกรณํ อตีตูปนิสฺสย ปจฺจโยฯ เตสํ ปฏิลาโภ จ ปริโภโค จ ตสฺส ปจฺจยุปฺปโนฺนฯ กสิกมฺมกรณกฺขเณ ปน เขตฺต, วตฺถุ, พีช, เมฆวุฎฺฐิโย จ นงฺคลาทีนิ กสิภณฺฑานิ จ โคมหึสา จ กมฺมการก ปุริสา จ ปจฺจุปฺปนฺนูปนิสฺสโยฯ กสิกมฺมกรณํ ตสฺส ปจฺจยุปฺปนฺนํฯ กมฺมสาธิกสฺส มาตาปิตาทโย ปุพฺพปุริสา ตสฺส กมฺมสฺส อตีตูปนิสฺสย ปจฺจโยฯ ตํ กมฺมํ ตสฺส ปจฺจยุปฺปนฺนนฺติฯ เอวํ เสเสสุปิฯ เสสํ สุวิเญฺญยฺยํฯ

‘‘ปญฺจวิธ’’นฺติอาทีสุฯ ‘‘สณฺฐานตฺตํ’’ติ อณุ, ตชฺชารี, รถเรณุ, ลิกฺขาทีนิ อุปาทาย สเพฺพสํ รูปสณฺฐานานํ ภาโว สณฺฐานตฺตํฯ ‘‘ภาโว’’ติ จ เตสํ ปวตฺติ วุจฺจติฯ ‘‘ปวตฺติ เหตู’’ติ จ ปรมตฺถ รูป ธมฺมา เอวฯ ‘‘อนุปคมนโต’’ติ เอตฺถ สภาวโต อติสุขุมตฺตา อนุปคมนํ เวทิตพฺพํฯ อธิวจนสงฺขาตํ นามาภิธานนฺติ วิคฺคโหฯ ‘‘อธิวจนํ’’ติ จ อตฺถปฺปกาสกตฺตา อธิกํ วจนํ อธิวจนํฯ ‘‘นามาภิธาน’’นฺติ จ นามปญฺญตฺติ วุจฺจติฯ ‘‘คเหตพฺพ ภาโว’’ติ อิทํ จิตฺตํ นาม, อยํ ผโสฺสนามาติอาทินา กเถนฺตานํ สนฺติกา นามาภิธานํ สุตฺวา ตทนุรูปสฺส สภาวตฺถสฺส ชานนวเสน ญาเณน คเหตพฺพภาโวฯ นาม ปญฺญตฺตานุสาเรน ชานิตพฺพตฺตา นามนฺติ วุจฺจตีติ วุตฺตํ โหติฯ อารมฺมเณ นมตีติ นามํฯ อารมฺมณิก ธมฺมา วา เอตฺถ นมนฺตีติ นามนฺติปิ ยุชฺชติฯ

อิมสฺมึ ปจฺจยสงฺคเห ปจฺจยธเมฺมสุ ปญฺญตฺตีนํปิ สงฺคหิตตฺตา ปญฺญตฺติ สงฺคโหปิ เถเรน อิธ นิกฺขิโตฺตฯ ตตฺถ ‘‘ปญฺญาวียตี’’ติ เอตฺถ ปญฺญาปนํ นาม โวหารฏฺฐปนํฯ ตญฺจฐปนํ ทุวีหิ การเณหิ สิชฺฌติ วทนฺตานํ โวหาเรน จ, สุณนฺตานํ สมฺปฏิจฺฉเนน จาติ ทเสฺสตุํ ‘‘อยํ ปี’’ติอาทิมาหฯ ‘‘สมฺปฏิจฺฉียตี’’ติ ยถา ปุพฺพปุริเสหิ โวหรียติ, ตถา ปจฺฉิม ชนปรมฺปราหิ โวหรียตีติ วุตฺตํ โหติฯ ปกาเรน ญาปียตีติ ปญฺญตฺตีติปิ ยุชฺชติฯ ‘‘พฺยญฺชนโตฺถ’’ติ มนุสฺส, เทว, ปถวี, ปพฺพตาทิโก สทฺทโตฺถฯ ‘‘ปญฺญา ปียนฺตี’’ติ ปกาเรน ฐปียนฺติฯ สทฺทปญฺญตฺตึ อาหาติ อธิกาโรฯ อธิมตฺตภาวปฺปกาโร นาม ปถวีปพฺพตาทีสุ ปถวีธาตุยา อธิมตฺต ภาววิเสโสฯ นที สมุโทฺททกาทีสุ อาโปธาตุยาฯ อคฺคิกฺขเนฺธสุ เตโชธาตุยาฯ วาตกฺขเนฺธสุ วาโยธาตุยาติ เอวํ อธิมตฺต ภาววิเสโสฯ วิวิเธน ปกาเรน ปริณมนํ วิปริณาโมติ อาห ตถา ตถา วิปริณามาการนฺติฯ ปถวีปพฺพตาทิโวหาโร สณฺฐิตาการํ นิสฺสาย ปวโตฺต น โหติฯ ปถวี นาม เอวํ สณฺฐานา, ปพฺพโต นาม เอวํ สณฺฐาโนติ สณฺฐานนิยโม นตฺถิฯ ปํสุสิลานํ ราสิปุญฺชปฺปวตฺติมเตฺตน โวหาโร สิโทฺธติ วุตฺตํ ‘‘น หิ อิธ สณฺฐานํ ปธานํ’’ติฯ ‘‘กฎฺฐาทโย เอว วุจฺจนฺตี’’ติ เต เอวสณฺฐานนานตฺตํ ปฏิจฺจ นานาโวหาเรน วุจฺจนฺติฯ ปถวี ปพฺพต นที สมุทฺทาทีสุ วิย ภูตานํ ปวตฺติวิเสสากาเรนาติ วุตฺตํ ‘‘น หิ อิธ สมูโห ปธานํ’’ติฯ ‘‘อุปาทาปญฺญตฺตี’’ติ ปญฺจกฺขนฺธ ธเมฺม อุปาทาย เตหิ อนญฺญํ เอกีภูตํ กตฺวา ปญฺญตฺติฯ น อากาส ปญฺญตฺติ ทิสาเทสปญฺญตฺติโย วิย เตหิ ขเนฺธหิ มุญฺจิตฺวา ปญฺญตฺติฯ ‘‘ยโต’’ติ ยมฺหาทิสโตฯ ‘‘ลทฺธปฺปกาสตฺตา’’ติ ลทฺธปฺปภาสตฺตาฯ ‘‘อหสฺสา’’ติ ทิวสสฺสฯ อุทฺธุมาตกาทีนิ ‘อุทฺธุมาตกํ ปฏิกูลํ’ติอาทินา ปฏิกูลวเสน มนสิกโรนฺตสฺสปิ นิมิตฺตํ อุปฏฺฐหนฺตํ ภูตวิการปฺปกาเรน อุปฏฺฐหตีติ กตฺวา ภูตนิมิเตฺต สงฺคณฺหาติฯ ‘‘อฎฺฐกถายํ’’ติ ปุคฺคลปญฺญตฺติ อฎฺฐกถายํฯ ‘‘ตาสํ’’ติ ภูมิปพฺพตาทิกานํ อตฺถปญฺญตฺตีนํฯ ‘‘ตถา ตถา’’ติ อยํ ภูมิ, อยํ ปพฺพโต, ติอาทินา เตน เตน โวหาเรนฯ อตฺถานํ ปรมตฺถานํ ฉายาติ อตฺถจฺฉายาฯ ‘‘ฉายา’’ติ จ นิมิตฺตจฺฉายาโย วุจฺจนฺติฯ อตฺถจฺฉายานํ อากาโร อตฺถจฺฉายากาโรฯ ‘‘อากาโร’’ติ จ นานาสมูห นานาสณฺฐานาทิโก อากาโรฯ อโตฺถติ วา สทฺทาภิเธโยฺย วจนโตฺถฯ โสเยว สมูหาการาทิ นิมิตฺต มตฺตตฺตา อตฺถจฺฉายากาโรติ วุจฺจ

ตีติ อิมมตฺถํ ทเสฺสติ ‘‘สทฺทาภิเธยฺย สงฺขาเตนา’’ติอาทินาฯ ‘‘ทพฺพปฺปฏิพิมฺพากาเรนา’’ติ ทพฺพสงฺขาเตน ปฏิพิมฺพากาเรนฯ ‘‘โอลมฺพิยา’’ติ อวลมฺพิตฺวาฯ ‘‘คณนูปคํ กตฺวา’’ติ อย เมโก อโตฺถ, อิทเมกํ วตฺถูติ เอวํ คณนูปคํ กตฺวาฯ ‘‘อิเมฉา’’ติ อิเม ฉสทฺทปญฺญตฺติ โวหารา นาม นามกมฺมาทิ นามฯ ‘‘อตฺตนี’’ติ นามปท สงฺขาเต อตฺตนิฯ อตฺถ วิสยํ เอว หุตฺวา ปวตฺตติ ภาสญฺญูนนฺติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘นาเม สตี’’ติ อกฺขรสมูโห ปทํ, ปทสมูโห วากฺยนฺติ เอวํ วุเตฺต นามปเท วิชฺชมาเน สติฯ ‘‘ตทุคฺคณฺหนฺตานํ’’ติ ตํ ตํ นามปทํ วาจุคฺคตกรณ วเสน อุคฺคณฺหนฺตานํ ชนานํฯ ‘‘ตทตฺถา’’ติ ตสฺส ตสฺส นาม ปทสฺส อตฺถาฯ ‘‘อาคจฺฉนฺติ เยวา’’ติ ภาสญฺญูนํ ญาณาภิมุขํ อาคจฺฉนฺติเยวฯ เอเตน อตฺตนิ อตฺถสฺส นามนํ นาม อตฺถโชตน กิจฺจเมวาติ ที เปติฯ ‘‘สุณนฺตานํ ญาณํ’’ติ เอตฺถ ‘‘ญาณํ’’ติ อุปลกฺขณ วจนํ, อกุสล วิญฺญาณสฺสปิ อธิ เปฺปตตฺตาฯ ‘‘ตํ ตํ อตฺถาภิมุขํ นาเมตี’’ติ อารมฺมณ กรณวเสน นาเมติฯ ‘‘นามคฺคหณ ว เสนา’’ติ อยํ อสุโกนาม โหตูติ เอวํ นามคฺคหณวเสนฯ ‘‘ธารียตี’’ติ ยาวชีวํปิ อปฺปมุสฺสมานํ กตฺวา ธารียติฯ นีหริตฺวา วุจฺจติ อโตฺถ เอตายาติ นิรุตฺติฯ ‘‘เอตายา’’ติ กรณภูตาย เอตาย นามชาติยาฯ ‘‘อวิทิตปเกฺข’’ติ นามปทํ อสฺสุตกาเล อวิญฺญาตปเกฺขฯ ‘‘ตโต นีหริตฺวา’’ติ อ วิทิตปกฺขโต ญาเณน นีหริตฺวาฯ ‘‘กถียตี’’ติ ตํ สุตกาเล วทเนฺตน สุณนฺตสฺส อาจิกฺขียติ ชา นาปียติฯ ‘‘อตฺถสฺสา’’ติ อวิทิตปเกฺข ฐิตสฺส อตฺถสฺสฯ ‘‘เอตเสฺส วา’’ติ นามปทเสฺสวฯ นามป ทนฺติ จ กฺริย ปทํปิ , อุปสคฺคปทมฺปิ, นิปาตปทมฺปิ, ปาฏิปทิกปทํปิ, อิธ นามปทเนฺตฺวว วุจฺจ ติฯ ‘‘วิเสสนภูตานํ’’ติ อญฺญปทตฺถสมาเส สมาสปทานํ อตฺถา วิเสสนา นามฯ เอวํ วิเสสนภู ตานํฯ ‘‘ปุคฺคลสฺสา’’ติ อญฺญปทตฺถภูตสฺส อภิญฺญาลาภี ปุคฺคลสฺสฯ ‘‘วทนฺตี’’ติ อานนฺทา จริยํ สนฺธาย วุตฺตํฯ โส หิ ธมฺมสงฺคณิยํ ปญฺญตฺติทุกนิเทฺทเส มูลฏีกายํ ตถา วทติฯ ‘‘ตพฺ ภาวํ’’ติ อกฺขร ปทพฺยญฺชนภาวํฯ ‘‘อสฺสา’’ติ นามปญฺญตฺติยาฯ อกฺขรปทพฺยญฺชนํ โคจโร อารมฺมณํ อสฺสาติ วิคฺคโหฯ ‘‘อนุสาเรนา’’ติ อนุคมเนนฯ ‘‘โลกสเงฺกต นิมฺมิตา’’ติ โลก สเงฺกตญฺญาเณน ปวตฺติตาฯ ‘‘โลกสเงฺกตญฺญาณํ’’ติ จ อิทํ นามํ อิมสฺสตฺถสฺส นามํ, อยม โตฺถ อิมสฺส นามสฺส อโตฺถติ เอวํ ปุเรตรํ โลกสญฺญาณ ชานนกญฺญาณํฯ ‘‘อตีต สทฺทมตฺตา รมฺมณา’’ติ โสตวิญฺญาณ วีถิยา อารมฺมณํ หุตฺวา นิรุทฺธํ อตีต สทฺทมตฺตํ กุรุมานาฯ ‘‘เตน วุตฺตวจเน’’ติ เตน สิกฺขํ ปจฺจกฺขเนฺตน ภิกฺขุนา สิกฺขํ ปจฺจกฺขามีติ วุตฺตวจเนฯ ปจฺจุปฺปนฺนํ สทฺทํ โสตวิญฺญาณ วีถิยา, อตีตญฺจ สทฺทํ มโนวิญฺญาณ วีถิยาติ โยชนาฯ ‘‘ตานิ อกฺขรา นี’’ติ สิกฺขํ ปจฺจกฺขามีติ วาเกฺย อวยวกฺขรานิฯ ‘‘อยํ อกฺขร สมูโห’’ติ อิทํ นามปทนฺติ วุตฺตํ โห ติฯ เอตสฺส อตฺถสฺสฯ ‘‘วินิจฺฉยวีถึ’’ติ อกฺขร ปทสลฺลกฺขณวีถิญฺจฯ ‘‘เอกกฺขเร สเทฺท’’ติ ‘โค’ อิจฺจาทิเก เอกกฺขเร ปญฺญตฺติ สเทฺทฯ ‘‘ยา’’ติ นาม ปญฺญตฺติฯ ‘‘วทนฺตสฺส มนสา’’ติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ปุพฺพภาเค’’ติ ยํ กิญฺจิ อตฺถํ ปเรสํ วตฺตุกาโม วทโนฺต ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส นามํ ปฐมํ มโนทฺวารวีถิยา นิยเมตฺวา เอว วทติ, ตํ นามํ ปุพฺพภาเค วทเนฺตน มนสา ววตฺถาปิตา นามปญฺญตฺตีติ วุจฺจติฯ ปฏิปาฏิกถนํ ปวตฺติกฺกมกถนํฯ ‘‘วุตฺตํ’’ติ อฏฺฐกถาสุ วุตฺตํฯ ตถา อทฺ ธมตฺติกนฺติ จ วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘วุตฺตํ’’ติ จ สทฺทสเตฺถสุ วุตฺตํฯ

คาถายํฯ ‘‘มตฺตา’’ติ เอกวิชฺชุปฺปาทกฺขณํ วุจฺจติฯ เอกา มตฺตายสฺสาติ เอกมโตฺตฯ ‘‘ทีฆมุจฺจเต’’ติ ทีโฆ นาม วุจฺจเตฯ ‘‘ปฺลุโต’’ติ นานปฺปกาเรน รุโต คายิโตติ ปรุโต ฯ โส เอว รการสฺส ลการํ กตฺวา ปกาเร จ สรโลปํ กตฺวา ปฺลุโตติ วุจฺจติฯ คีตนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ปรมตฺถ สทฺทสงฺฆาฏานํ’’ติ ปรมฺปรา ปวตฺตานํ ปรมตฺถ สทฺทราสีนํฯ ‘‘อเนกโกฏิสตสหสฺสานิ จิตฺ ตานี’’ติ ชวนวีถีนํ อนฺตรนฺตรา ภวงฺคจิเตฺตหิ สทฺธึ อเนกโกฏิสตสหสฺสานิ จิตฺตานิฯ

ปฏฺฐานนยานุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

**ปจฺจยสงฺคหานุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ**

# ๙. กมฺมฏฺฐานสงฺคหอนุทีปนา

**๑๗๐**. กมฺมฏฺฐานสงฺคเห ฯ วิทิโต วิญฺญาโต นามรูป วิภาโค เยนาติ วิคฺคโหฯ โยคี ปุคฺคโลฯ ‘‘กิเลเส สเมตี’’ติ กามจฺฉนฺทาทิเก นีวรณกิเลเส อุปสเมติฯ ‘‘ตถา ปวโตฺต’’ติ ภาวนาวเสน ปวโตฺตฯ วูปสมนวเสน วา ปวโตฺตฯ ‘‘ตายา’’ติ ตายภาวนา ปญฺญาย, ปสฺสนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ปสฺสิตํ’’ติ สมนุปสฺสิตํฯ กถํ กสิณภาวนาทิกํ โยคกมฺมํ อตฺตาว อตฺตโน ฐานํ โหตีติ วุตฺตํ ‘‘อาทิมชฺฌปริโยสานานํหี’’ติอาทิฯ วิภาวนิปาเฐฯ ‘‘ปทฏฺฐานตายา’’ติ เอเตน ติฏฺฐติ อนิวตฺตมานํ ปวตฺตติ เอเตนาติ ฐานนฺติ อเตฺถน ปทฏฺฐานเมว ฐานนฺติ วุจฺจตีติ ทีเปติฯ ‘‘สุขวิเสสานํ’’ติ ฌานสุข มคฺคสุข ผลสุขานํฯ ‘‘ทสกสิณานี’’ติอาทีสุ มุขฺยโต วา อุปจารโต วา ทฺวิธาปิ อตฺถํ ทเสฺสตุํ ‘‘ทสกสิณานี’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘เสสานิปี’’ติ อปฺปมญฺญาทีนิ เสสกมฺมฏฺฐานานิปิฯ ยํ ยํ อนุรูปํ ยถานุรูปํฯ ‘‘สมฺทาจรณํ’’ติ ปุนปฺปุนํ ภุสํ ปวตฺตนํฯ ‘‘สํสคฺคเภโท’’ติ เอกเมกสฺส ปุคฺคลสฺส กสฺสจิ เทฺวจริยา, กสฺสจิ ติโสฺสติอาทินา สมฺมิสฺส วิภาโคฯ อฏฺฐกถายํ’’ติ วิสุทฺธิมคฺค อฏฺฐกถายํฯ ‘‘สพฺพายปิ อปฺปนายา’’ติ ฌานปฺปนาย จ มคฺคปฺปนาย จ ผลปฺปนาย จฯ ‘‘ยา อาสเนฺน ปวตฺตา ทูเร ปวตฺตาติ อธิกาโรฯ ‘‘อิตรา ปนา’’ติ ทูเร ปวตฺตาปนฯ ‘‘ตาสํ ปนา’’ติ ติสฺสนฺนํ ภาวนานํ ปนฯ ‘‘เตสํ ปี’’ติ ทฺวินฺนํ นิมิตฺตานํปิฯ ‘‘วิทตฺถิจตุรงฺคุลํ’’ นาม วิตฺถารโต จตุรงฺคุลาธิกํ วิทตฺถิปฺปมาณํฯ วิทตฺถิปฺปมาณํ วา จตุรงฺคุลปฺปมาณํ วาติปิ ยุชฺชติฯ ตถาหิ วิสุทฺธิมเคฺค วาโยกสิณ วิธาเน จตุรงฺคุลปฺปมาณํ สีสํ วาเตน ปหริยมานํ ทิสฺวาติ วุตฺตํฯ ขลมณฺฑลํ นาม กสฺสกานํ กสฺสมทฺทนภูมิภาคมณฺฑลํฯ ‘‘กตํ วา’’ติ นีลาทิวณฺณวิเสสรหิตํ อรุณวณฺณํ มตฺติกกฺขณฺฑํ อุทเกน มทฺทิตฺวา จกฺกมณฺฑลํ วิย ปริมณฺฑลํ สุมฏฺฐตลํ ปถวิมณฺฑลํ กโรนฺติฯ เอวํ กตํ วาฯ ‘‘อกตํ วา’’ติ กตฺถจิ ภูมิภาเค เกนจิ อกตํ สยํ ชาตํ วาฯ ‘‘กสิเณน ชมฺพุทีปสฺสา’’ติ เอตฺถฯ

> พุโทฺธติ กิตฺตยนฺตสฺส, กาเย ภวติ ยา ปีติ;
> วรเมว หิ สาปีติ, กสิเณนปิ ชมฺพุทีปสฺสาติฯ

คาถาเสโสฯ ตตฺถ ชมฺพุทีปสฺส กสิณโต สาปีติวรา เอวาติ โยชนาฯ ‘‘กสิณโต’’ติ จ สกลมณฺฑลโตฯ สกลสฺส ชมฺพุทีปมณฺฑลสฺส อิสฺสริยาธิปติโต ปีติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘สนฺนิวิฏฺฐา’’ติ สมํ สณฺฐิตาฯ ‘‘สณฺฐาน ปญฺญตฺตี’’ติ มณฺฑลสณฺฐาเนน อุปฏฺฐิตา นิมิตฺตปญฺญตฺติ เอว วุจฺจติฯ ‘‘ผุฏฺฐฏฺฐาเน’’ติ กาเยวา รุกฺขคฺคาทีสุวา วาเตน ปหตฏฺฐาเนฯ ‘‘วายุ วฏฺฏี’’ติ วาตปริมณฺฑลํฯ จนฺทสูริยานํ อคฺคิสฺส จ โอภาเสน วิสิฏฺฐาติ สมาโสฯ ‘‘วิสิฏฺฐา’’ติ วิเสสิตาฯ

‘‘ธูมาตํ’’ติ ธูมายิตํฯ ธูมปูริตปฏํ วิยาติ วุตฺตํ โหติฯ เตนาห ‘‘สูนภาวํ คตํ’’ติฯ อเนฺต กการ นิทฺทตฺถโชตโกติ วุตฺตํ ‘‘กุจฺฉิตตฺตา’’ติฯ เชคุจฺฉิ ตพฺพตฺตาติ อโตฺถฯ ‘‘ฉวสรีรสฺสา’’ติ ลามกสรีรสฺสฯ ‘‘ตเทวา’’ติ ฉวสรีรเมวฯ วิปฺพฺพกํ วิจฺฉินฺนกํ นามาติ สมฺพโนฺธฯ ตตฺถ วิเสเสน นีลนฺติวินีลํฯ ตเมว กุจฺฉิตตฺตา วินีลกํฯ ‘‘ตเทว ปุน ปจฺจิตฺวา’’ติ วินีลกสรีรเมว ปุน กาลาติกฺกเม ปจฺจิตฺวาฯ ปูติโลหิตานํ ปริปกฺกภาวํ ปตฺวาติ อโตฺถฯ ตโต ตโต ทฺวารจฺฉิทฺทโตฯ ยุตฺตํ ตเทว สรีรนฺติ สมฺพโนฺธฯ วิจฺฉินฺนกํ นาม, วิจฺฉิทฺทกนฺติปิ ปฐนฺติฯ ‘‘อปกฑฺฒิตฺวา’’ติ ขณฺฑานิ สรีรโต โมเจตฺวา ตํ ตํ ปเทสํ กฑฺฒิตฺวาฯ ‘‘ปคฺฆริตโลหิต สรีรํ’’ติ ฉินฺนวิทฺธฏฺฐาเนสุ วณมุเขหิ ปคฺฆริตโลหิตสรีรํฯ

‘‘พุทฺธานุสฺสตี’’ติ เอตฺถ พุทฺธสโทฺท คุณฺยูปจาร วจนํ โหติฯ คุณิโน ทพฺพสฺส นาเมน คุณานํ คเหตพฺพตฺตาติ วุตฺตํ ‘‘พุทฺธคุณสฺส อนุสฺสติ พุทฺธานุสฺสตี’’ติฯ เอสนโย ธมฺมานุสฺส

ตาทีสุฯ ‘‘อรหตาที’’ติ อรหตาทิคุโณฯ วิคตานิ ทุสฺสิลฺยาทิ มลานิ จ มเจฺฉรญฺจ ยสฺส ตํ วิคตมลมเจฺฉรํฯ ตสฺส ภาโวติ วิคฺคโหฯ ‘‘อตฺตนา อธิคตนิพฺพานญฺจา’’ติ เอเตน อริยปุคฺคลานํ กิเลสานํ อจฺจนฺตวูปสโม วุโตฺตฯ ‘‘ยํ อารพฺภา’’ติ ยํ ปุคฺคลํ อารพฺภฯ หิตูปสํหาโร นาม อยํ ปุคฺคโล อเวโร โหตุ, อพฺยาปโชฺช โหตูติอาทินา อเวรตาทีนิ หิตสุขานิ ตสฺมิํ ปุคฺคเล จิเตฺตน อุปสํหรณํฯ กรุณา, มุทิตา, เหฏฺฐา เจตสิกสงฺคเห วุตฺตตฺถา เอวฯ หิตูปสํหาโร จ หิตโมทนา จ อหิตาปนยนญฺจาติ ทฺวโนฺทฯ ตตฺถ หิตูปสํหาโร เมตฺตาย กิจฺจํฯ หิตโมทนา มุทิตายฯ อหิตาปนยนํ กรุณาย กิจฺจํฯ ตตฺถ ปรํ หิตสุขสมฺปนฺนํ ทิสฺวา เตน ปรหิเตน อตฺตนิ ปีติปาโมชฺชวฑฺฒนํ หิตโมทนา นามฯ ปรํ ทุกฺขิตํ ทิสฺวา อยํ อิมมฺหาทุกฺขา มุจฺจตุ, มากิลมตูติ เอวํ จิเตฺตน ปรสฺมิํ อหิตสฺส ทุกฺขสฺส อปนยนํ อหิตาปนยนํ นามฯ ‘‘เตสํ’’ติ ปรสตฺตานํฯ สสฺส อตฺตโน อิทนฺติ สกํฯ ‘‘อิทํ’’ สุขทุกฺขการณํฯ อตฺตนา กตกมฺมํ เอว สกํ เยสํ เต กมฺมสฺสกาฯ ปรสตฺตา เอวฯ เตสํ ภาโวฯ ตสฺส อนุพฺรูหนนฺติ วิคฺคโหฯ ‘‘สีมสเมฺภโท’’ติ อตฺตา จ ปิยปุคฺคโล จ มชฺฌตฺตปุคฺคโล จ เวริปุคฺคโล จาติ จตโสฺส สีมาฯ สมฺภินฺทนํ สเมฺภโทฯ สมฺมิสฺสนํ อนานตฺตกรณนฺติ อโตฺถฯ สีมานํ สเมฺภโท สีมสเมฺภโทฯ สพฺพา อิตฺถิโย, สเพฺพปุริสาติอาทินา โอธิโส ปริเจฺฉทโต ผรณํ โอธิโสผรณํ นามฯ สเพฺพสตฺตา, สเพฺพปาณา, สเพฺพภูตาติอาทินา อโนธิโส อปริเจฺฉทโต ผรณํ อโนธิโสผรณํ นามฯ ปุรตฺถิมายทิสาย สเพฺพสตฺตา อเวราโหนฺตูติอาทินา ทิสาวิภาควเสน ผรณํ ทิสาผรณํ นามฯ ‘‘ตํ สมงฺคีโน จา’’ติ ตาหิ อปฺปมญฺญาหิ สมงฺคีโน ปุคฺคลาฯ ‘‘นิจฺจํ โสมฺมหทยภาเวนา’’ติ สพฺพกาลํ สนฺตสีตล หทยภาเวนฯ พฺรหฺมสโทฺท วา เสฏฺฐปริยาโย ‘พฺรหฺมํ ปุญฺญํ ปสวตี’ติอาทีสุ วิยฯ อสิตพฺพํ ภุญฺชิตพฺพนฺติ อสิตํฯ ปญฺจโภชนํฯ ปาตพฺพนฺติ ปีตํฯ อฏฺฐวิธํ ปานํฯ ทเนฺตน ขายิตพฺพํ ขาทิตพฺพนฺติ ขายิตํฯ ปูวกฺขชฺชผลกฺขชฺชาทิกํ นานาขาทนียํ ฯ องฺคุลีหิปิ คเหตฺวา สายิตพฺพํ เลหิตพฺพนฺติ สายิตํฯ มธุปฺผาณิตาทิกํ สายนียํฯ สรสปฺปฏิกูลตา นาม อตฺตโน สภาวโต ปฏิกูลตาฯ จตุพฺพิโธปิ หิ อาหาโร ภาชเนสุ วา หตฺถมุขาทีสุ วา ยตฺถ ยตฺถ สมฺมเกฺขติ, ลคฺคติ, ลิมฺปติฯ ตํ อุทเกน โธวิตพฺพํ โหติฯ อโธตํ ปน ตมฺปิ เชคุจฺฉนียํ โหติฯ อาสยโต ปฏิกูลตา นาม ตสฺส อโชฺฌหรียมานสฺส กณฺฐาทีสุ ฐิเตหิ ปิตฺตเสมฺหาทีหิ อาสเยหิ สมฺมิสฺสนวเสน ปฏิกูลตาฯ นิธานโต ปฏิกูลตา นาม นิธานโต ปฏิกูลตาฯ ‘‘นิธานํ’’ติ จ อามาสโย วุจฺจติฯ ปกฺกโต ปฏิกูลตา นาม ตสฺส นิธานคตสฺส ปริปกฺกกาเล คูถมุตฺตาทิภาวปตฺติโต ปฏิกูลตาฯ อปกฺกโต ปฏิกูลตา นาม ตสฺมิํ อปริปเกฺก อชิเณฺณ สติ สรีเร นานาโรคุปฺปตฺติวเสน ปฏิกูลตาฯ ผลโต ปฏิกูลตา นาม ตสฺส ปริปกฺกกาลโต ปฏฺฐาย สรีเร เกสโลมาทีนํ ปฏิกูลราสีนํ วฑฺฒนวเสน ปฏิกูลตาฯ นิสฺสนฺทโต ปฏิกูลตา นาม ตสฺส น วหิทฺวาเรหิ วา โลมกูเปหิวา อเนฺญหิ นานาวณมุเขหิ วา อุคฺฆรณ ปคฺฆรณาทิวเสน ปฏิกูลตาฯ ‘‘ตตฺถา’’ติ ตสฺมิํ จตุพฺพิเธ อาหาเรฯ ‘‘นิกนฺติปฺปหาน สญฺญา’’ติ กนฺตารมเคฺค มาตาปิตูนํ กนฺตารนิตฺถรณตฺถาย ปุตฺต มํสขาทเน วิย อติ มนฺเญฺญปิ อาหาเร รสตณฺหา ปหานวเสน ปวตฺตา สญฺญาฯ ‘‘สลกฺขณาทิวเสนา’’ติ สลกฺขณสสมฺภาราทิวเสนฯ ‘‘ราเคน จรตี’’ติ เอตฺถ ‘‘ราเคนา’’ติ กรณเตฺถ, อิตฺถมฺภูตลกฺขเณวา กรณ วจนํฯ ตตฺถ กรณเตฺถตาว ‘‘ราเคน จรตี’’ติ จตูสุ อิริยาปเถสุ เยภุเยฺยน ราคจิเตฺตน จรติฯ ราคจิเตฺตน นิยฺยมาโน วิจรตีติ วุตฺตํ โหติฯ อิตฺถมฺภูต ลกฺขเณ ปน ‘‘ราเคน จรตี’’ติ เตสุ ราคเกตุ ราคธโช หุตฺวา วิจรตีติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อสฺสา’’ติ ตสฺสปุคฺคลสฺสฯ ‘‘อุสฺสโนฺน’’ติ อุคฺคโต ปากฏตโรฯ พหุตโรติปิ วทนฺติฯ ‘‘ปหานายา’’ติ เอตฺถ อิติสโทฺท อาทิ อโตฺถฯ เตน กรุณา ภาเวตพฺพา วิหิํสาย ปหานายฯ มุทิตา ภาเวตพฺพา อรติยา ปหานายาติ อิมํ ปาฬิเสสํ สงฺคณฺหาติฯ ‘‘นิสฺสรณตาวจนโต’’ติ นิสฺสรณเญฺหตํ พฺยาปาทสฺส ยทิทํ เมตฺตาเจโต วิมุตฺติฯ นิสฺสรณเญฺหตํ วิเหสายยทิทํ กรุณา เจโตวิมุตฺติฯ นิสฺสรณเญฺหตํ อรติยา ยทิทํ มุทิตา เจโต วิมุตฺตีติ เอวํ นิสฺสรณ ภาววจนโต จฯ จตโสฺส อปฺปมญฺญาโยฯ ลฯ โทส จริตสฺสาติ วุตฺตํฯ ‘‘โทส

วตฺถุตฺตาภาวโต จา''ติ โทสุปฺปตฺติยา วตฺถุ ภาวสฺสกรณ ภาวสฺส อภาวโต จฯ นีลาทีนิ จตฺตาริ กสิณานิ โทส จริตสฺสาติ วุตฺตํฯ กสฺมาปเนตฺถ โทส จริตสฺส อุเปกฺขา สปฺปายการณํ วิสุํ น วุตฺตนฺติฯ อญฺญการณตฺตา น วุตฺตนฺติ ทเสฺสโนฺต ''เอตฺถ จา''ติอาทิมาหฯ ''ติโสฺส''ติ ติโสฺส อปฺปมญฺญาโยฯ ''มนาปิยรูปานี''ติ มนาปิยวณฺณานิฯ วิกฺขิตฺตจิโตฺต จ โหตีติ อธิกาโรฯ ''ตสฺสา''ติ ปมาท พหุลสฺส วิกฺขิตฺตจิตฺตสฺส จ ปุคฺคลสฺสฯ วุตฺตํ สิยาฯ วิสุทฺธิ มเคฺค ปน เอวํ วุตฺตํ นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ วิภาวนิปาเฐฯ ''พุทฺธิวิสย ภาเวนา''ติ วุตฺตํฯ ยทิ พุทฺธิวิสยตฺตา โมหจริตสฺส สปฺปายํฯ พุทฺธิวิสยภูตานิ มรณ อุปสมสญฺญา ววตฺถานานิปิ โมหจริตสฺส สปฺปายานิ สิยุนฺติ วุตฺตํ ''เอวณฺหิสตี''ติอาทิํฯ ''ภูตกสิณานี''ติ ปถวีกสิณาทีนิ มหาภูตกสิณานิฯ ''ตตฺถาปี''ติ วา เตสุ จตฺตาลีส กมฺมฏฺฐาเนสุปิฯ เอวํสติ วณฺณกสิณานํ ปุถุลขุทฺทกตาปิ เอตฺถ สงฺคหิตา โหตีติฯ ''มหนฺตํ''ติ วิทตฺถิ จตุรงฺคุลโต มหนฺตํฯ ยทิ เอวสโทฺท ยถารุตเมว ยุเชฺชยฺยฯ เอวํสติ ขุทฺทกํ วิตกฺกจริตเสฺสว สปฺปายํ, น พุทฺธิจริตาทีนนฺติ เอวมโตฺถปิ คเณฺหยฺยฯ อถ พุทฺธิจริตสฺส ปน อสปฺปายํ นาม นตฺถีติ อฏฺฐกถาวจเนน วิรุเชฺฌยฺยาติ อิมินา อธิปฺปาเยน ''ขุทฺทกนฺติ ปเทยุชฺชตี''ติ วุตฺตํฯ อถวา, ปุถุลํ โมหจริตสฺส, ขุทฺทกํ วิตกฺกจริตเสฺสว, นโมหจริตสฺสาติ อเตฺถ สติ, พุทฺธิจริตาทีนํ ปน ปุถุลํปิ ขุทฺทกํปิ อนุญฺญาตํ โหตีติ ทฎฺฐพฺพํฯ ''สพฺพเญฺจตํ''ติ สพฺพญฺจ เอตํจริตวิภาควจนํฯ อุชุวิปจฺจนีกวเสน ตีสุ อกุสล จริเตสุ ปุคฺคเลสุฯ วิตกฺก จริเต จ อติสปฺปายตาย สทฺธาพุทฺธิ จริเตสูติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห ''ราคาทีนํ ปน อวิกฺขมฺภิกา''ติอาทิํฯ

''พุทฺธธมฺมฯ ลฯ คุณานํ''ติ เอตฺถ คุณสโทฺท ปุพฺพปเทสุ โยเชตโพฺพ พุทฺธคุณานญฺจ ธมฺมคุณานญฺจาติอาทินาฯ ''ตตฺถา''ติ ตสฺมิํ คุณปเทฯ น ตเปฺปตีติ อตปฺปนีโยฯ ตปฺปนํ สนฺตุฎฺฐิํ น ชเนตีติ อโตฺถฯ สํเวชนํ สํเวคํ ชเนตีติ สํเวชนิโยฯ ''ธโมฺม''ติ สภาโวฯ สํเวชนิโย ธโมฺม ยสฺสาติ สํเวชนิย ธมฺมํฯ มรณํฯ ''ปญฺจมชฺฌานสมาธิสฺสา''ติ รูปาวจร ปญฺจมชฺฌาน สมาธิสฺสฯ ''อุทยมตฺตานี''ติ วฑฺฒิตมตฺตานิฯ ''ตตฺถา''ติ ปฎิกูลารมฺมเณสุฯ ''ปุพฺพจฺฉฎฺฎกสฺสา''ติ ปุราณจฺฉฎฺฎกสฺสฯ คูถมุตฺตวิสฺสชฺชน กสฺสาติ วุตฺตํ โหติฯ เตนาห ''คูถราสิ ทสฺสเน วิยา''ติฯ น เต กทาจิ โสมนเสฺสน วินา อปฺปนํ ปาปุณนฺติฯ พฺยาปาทวิหิํสา อรตีนํ ทูริภาเวน โสมนสฺสุปฺปตฺติยา อติสุกรตฺตา ปญฺจมชฺฌาเน วิย สุขโสมนสฺสานญฺจ อวิกฺขมฺภนโตฯ ''อุทาสินปเกฺข''ติ อชฺฌุเปกฺขนปเกฺขฯ ''ทพฺหํ''ติ ภุสํฯ ''วิภูตํ''ติ ปากฎํฯ นิมิตฺตํ ทพฺหวิภูตํ กตฺวา คหณํ ทพฺห วิภูตคฺคหณํฯ ''กสฺสจิ อารมฺมณสฺสา''ติ พุทฺธคุณาทิ อารมฺมณสฺสฯ ''ปฎิภาคนิมิตฺตํ''ติ เอตฺถ ปฎิภาคสโทฺท ตสฺส ทิเส ปวโตฺตตีติ อาห ''ตาทิเส''ติ อาทิํฯ ''ตํสณฺฐาเน''ติ เอเตน ปถวิมณฺฑลาทีสุ วิย สณฺฐานากาเรน ฐิเตสุ สภาว ธมฺม ปุเญฺชสุ เอว ตสฺสทิสํ ปฎิภาคนิมิตฺตํ นาม สิชฺฌตีติ ทเสฺสติฯ ''เอว''นฺติ สมถสงฺคเห ตาว ทสกสิณานิ, ทสอสุภาติอาทินา วุเตฺตน วจนกฺกเมนฯ ''อุคฺคหโกสลฺลํ''ติ ภาวนากมฺมํ อารภิตุกาเมน ภิกฺขุนา อาจริยสฺส สนฺติเก สพฺพสฺส กมฺมฏฺฐาน วิธานสฺส อุคฺคหณํ อุคฺคโหฯ ตสฺมิํ โกสลฺลํ อุคฺคหโกสลฺลํฯ อปิเจตฺถฯ สพฺพํ อุคฺคหิตุํ อสโกฺกเนฺตน ยํ อตฺตนา อารภิสฺสติฯ ตสฺส เอกสฺส วิธานํ ปริปุณฺณํ อุคฺคเหตพฺพํฯ ''อุคฺคณฺหนฺตสฺสา''ติ เอตฺถ อุกาโร อุปริ อโตฺถฯ ''คหณํ''ติ จ ยถา จิเตฺต อวินสฺสมานํ หุตฺวา ลพฺภติ, ตถา กตฺวา จิเตฺตน คหณนฺติ ทเสฺสตุํ ''อุปรูปรี''ติอาทิ วุตฺตํฯ ''สมนุปสฺสนฺตสฺสา''ติ สมฺมา ปุนปฺปุนํ จกฺขุนา ทสฺสนสทิสํ กโรนฺตสฺสฯ ปริโต สมนฺตโต กรณํ ปริกมฺมํฯ ตสฺมิํ นิมิตฺตคฺคหณกเมฺม ยํ ยํ กตฺตพฺพวิธานํ อตฺถิ, ตํ ตํ ปริปุณฺณํ กตฺวา คหณนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ภาวนาติ วฑฺฒนาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต ''ปุนปฺปุน''นฺติอาทิมาหฯ ''นิรนฺตรํ ปทหนฺตสฺสา''ติ รตฺติทิวํ นิรนฺตรํ อารภนฺตสฺสฯ อุคฺคห นิมิเตฺต สณฺฐานํ คณฺหโนฺตปิ วณฺณรูปาทินา สภาว ธเมฺมน สเหว คณฺหาติฯ ปฎิภาคนิมิเตฺต ปน สภาวธมฺมํ มุญฺจิตฺวา ตสฺส ทิสํ นิมิตฺต ปญฺญตฺติ สงฺขาตํ สุทฺธสณฺฐานเมว คณฺหาติฯ

เอตฺถ สิยา, ปฏิภาคนิมิตฺตมฺปิ วโณฺณ นาม สนฺทิสฺสติ เยวาติฯ สจฺจํฯ โส ปน ปฏิภาคมตฺตํ โหติฯ น เอกนฺตวโณฺณฯ เตนาห ''ตปฺปฏิภาคํ วตฺถุ ธมฺมวิมุจฺจิตํ''ติฯ ''สนฺนิสินฺนํ''ติ อจลํฯ ''ปเวสิตํ''ติ ภาวนาจิตฺตสฺส อพฺภนฺตเร ปกฺขิตฺตํ วิย โหตีติ อธิปฺปาโยฯ โอภาสตีติ โอภาโสฯ โอภาโส หุตฺวา ชาตนฺติ โอภาสชาตํฯ โอภาสนํ วา โอภาโสฯ ชาโต โอภาโส อสฺสาติ โอภาสชาตํฯ ''ปาเตนฺตี''ติ ปฏิปาเตนฺติฯ ปุน อุปฺปชฺชนวเสน อุฏฺฐาตุํ น เทนฺติฯ ''เอตายา''ติ กตฺตุ อเตฺถ กรณวจนํฯ ''นิมิตฺตรกฺขณวิธานํ''ติ สมุปฺปนฺนสฺส นิมิตฺตสฺส อนสฺสนตฺถาย สตฺตวิเธหิ ปลิโพธ ธเมฺมหิ รกฺขณตฺถํฯ กตเม ปน เตสตฺตวิธา ปลิโพธธมฺมา นามาติฯ อิธ อเมฺหหิ วตฺตพฺพํ นตฺถิฯ วิสุทฺธิ มเคฺค เอว เต วุตฺตาติ ทเสฺสตุํ คาถมาหฯ ''อาวาโส''ติ อสปฺปายาวาโสฯ ''โคจโร''ติ อสปฺปายโคจรคาโมฯ ''ภสฺสํ''ติ อสปฺปายวจนํฯ เอวํ ปุคฺคลาทีสุฯ ''เสเวถา''ติ เสเวยฺยฯ ''เอวญฺหิปฏิปชฺชโต''ติ เอวํหิวชฺชิตเพฺพ วชฺชนวเสน เสวิตเพฺพ เสวนวเสน ปฏิปชฺชนฺตสฺสฯ ''กามตณฺหาย วิสยภาวํ อติกฺกมิตฺวา''ติ เอเตน กามภูมิ กามภวสมติกฺกโม, รูปภูมิรูปภว โอกฺกโม จ วุโตฺตฯ วสนํ วสีฯ สตฺติฯ สามตฺถิยนฺติ อโตฺถฯ วสิํ ภูตํ ปตฺตนฺติ วสิภูตํฯ วสี เอว วสิตาฯ ยถา ปารมิตาติฯ ''ตโต วิจารนฺติ'' เอตฺถ อิติสโทฺท อาทิอโตฺถฯ เตน ตโต ปีติํติอาทิํ สงฺคณฺหาติฯ อิจฺฉนฺตานํ เตสํ สพฺพญฺญุพุทฺธานํฯ ''ยตฺถา''ติ เยสุทฺวีสุภวงฺคสุฯ ''ภวงฺคจาเร''ติ ภวงฺคปฺปวตฺติยํฯ ''ทนฺธายิตตฺตํ''ติ ทนฺธํ หุตฺวา อยติ ปวตฺตตีติ ทนฺธายิตํฯ ตสฺส ภาโว ทนฺธายิตตฺตํฯ ''ฐเปตุํ''ติ อธิฏฺฐานํ กตฺวา ฐเปตุํฯ ตโต อนติกฺกมิตุํฯ ''ยตฺถิจฺฉกํ''ติอาทีนิ กฺริยาวิเสสนปทานิฯ ''ยตฺถิจฺฉกํ''ติ ยตฺถ ยตฺถ ฐาเน อิจฺฉานุ รูปํฯ ยทิจฺฉกนฺติยสฺมิํ ยสฺมิํ ขเณ อิจฺฉานุ รูปํฯ ''ยาวติจฺฉกํ''ติ ยตฺตเกน ปมาเณน อิจฺฉานุ รูปํฯ ''วิตกฺกาทิกํ โอฬาริกงฺคํ ปหานายา''ติ เอตฺถ กสฺส พเลน ปหานํ โหติฯ ตํ ตํ วิราค ภาวนา พเลน ปหานํ โหติฯ กาจ ตํ ตํ วิราคภาวนา นาม โหติฯ อชฺฌาสย วิเสส ปริคฺคหิตา อุปจารภาวนา เอวาติ อิมมตฺถํ ทเสฺสตุํ ''ปถมชฺฌานํ ตาวา''ติอาทิ วุตฺตํฯ ''อาตาปวีริยํ''ติ เยนวีริเยน โยคิโน อตฺตานํ วา กิเลส ธเมฺม วา อาตาเปนฺติ ปริตาเปนฺติฯ ตํ อาตาปวีริยํ นามฯ อุคฺฆาฏิยมานมฺปิ อากาสเมว โหติฯ ตํ อารพฺภ อุปริฌานนฺตรุปฺปตฺติยา ภาวนํ กโรนฺตสฺสปิ ปุนปฺปุนํ ตเมว ปญฺจมชฺฌานํ อุปฺปชฺชติฯ อารมฺมเณ จ อนติกฺกเนฺต ฌานมฺปิ อนติกฺกนฺตเมว โหตีติฯ ''ตตฺถา''ติ ตสฺมิํ อากาสกสิเณฯ ''ตทติกฺกมนสมฺภโว''ติ กสิณ นิมิตฺตาติกฺกมนสมฺภโวฯ ''ยถาทิเฏฺฐ''ติ ฌานจกฺขุนา ทิฏฺฐปฺปกาเรฯ ''สมฺภาเวตฺวา''ติ โถเมตฺวาฯ สมฺมา อนุสฺสรณํ สมนุสฺสรณํฯ ''อิตเรสํปิ วา''ติ ปุถุชฺชน ปณฺฑิตานํปิ วาฯ มรณ สญฺญา ววตฺถาเนสุ ปริกมฺมญฺจ สมาธิยติ, อุปจาโร จ สมฺปชฺชตีติ โยชนา ติกฺขปญฺญานํ ปน ปุถุชฺชนานํปิ สตํ พุทฺธคุณาทีสุปิ อุปจาร สมฺภโว อฏฺฐกถายํ วุโตฺตเยวฯ ''สมถชฺฌาเนสู''ติ อิทํ อธิการวเสน วุตฺตํฯ วิปสฺสนา กมฺมํปิ คเหตพฺพเมวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ ปุเพฺพทานํ ทตฺวา อิมินา ปุเญฺญน อายติํ ฌานาภิญฺญาโย วา มคฺคผลานิ วา ปฏิลภิสฺสามีติ ปตฺถนํ กตฺวา อาคโตปิ กตาธิกาโร เอวาติปิ วทนฺติฯ กตโม ปน กตาธิกาโร นามาติ อาห ''อาสนฺนภเว''ติอาทิํฯ อฏฺฐวิเธสุ จตุกฺกนยวเสน, นววิเธสุ ปญฺจกนยวเสน วุโตฺตติ เตสํ วาทีนํ สาธกวจนํฯ วิจาเรตฺวา ปน คเหตพฺพํฯ อากาสกสิเณน วินา อรูปชฺฌานานิ ลภิตฺวา ปุน อภิญฺญตฺถาย ปริกเมฺมกเต อากาสกสิเณปิ กตฺตพฺพตฺตา ตสฺส อภิญฺญาปาทกตา สมฺภโว วุโตฺตติ อตฺถสฺส สมฺภวโตฯ ปุเพฺพ อภาวิตภาวโนติ จ อกตาธิกาโรติ จ อตฺถโต เอกํฯ ''อาทิกมฺมิโก''ติ อภิญฺญากเมฺม อาทิกมฺมิโกฯ ''ตาทิสานํ''ติ ปุเพฺพ อกตาธิการานํ อภาวิตภาวนานํ อิทานิ อิทฺธิวิกุพฺพนํ กริสฺสามีติ อารภนฺตานํ อภิญฺญากเมฺม อาทิกมฺมิกกุลปุตฺตานนฺติ สมฺพโนฺธฯ ''อิทฺธิวิกุพฺพนํ''ติ จ อุปลกฺขณวจนํฯ ทิพฺพาย โสตธาตุยา สทฺทํ สวนํ กริสฺสามีติอาทิกํปิ คเหตพฺพํฯ อิทญฺจ อาทิกมฺมิกวิธานาธิการตฺตา วุตฺตํฯ อภิญฺญาสุ วสิปตฺตานมฺปิ ตํ ปญฺจมชฺฌานํ ฉสุอารมฺมเณสุ ยถารหํ อเปฺปติเยวฯ ''อธิฏฺฐาตพฺพํ''ติ ยถิจฺฉิต นิปฺผตฺตตฺถาย สตํ โหตุ สหสฺสํ โหตูติอาทินา จิเตฺตน

อภิวิธาตพฺพํฯ อภินีหริตพฺพนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘สตํ โหมิ, สหสฺสํ โหมีติ วา’’ติ อตฺตานํ สตํ วา สหสฺสํ วา นิมฺมินนวเสน วุตฺตํฯ เสสํ ปน อญฺญถานิมฺมินนวเสนฯ โสตุํ วา สทฺทํ, ปสฺสิตุํ วา รูปํ, ชานิตุํ วา ปรจิตฺตํฯ อนุสฺสริตุํ วา ปุเพฺพนิวุตฺถํฯ อฎฺฐกถาปาเฐฯ ‘‘อธิฎฺฐาตี’’ติ อภิญฺญาย อธิฎฺฐาติฯ อภิวิธาติ นิพฺพเตฺตตีติ วุตฺตํ โหติฯ ทุวิธํหิ อธิฎฺฐานํ ปริกเมฺมน อธิฎฺฐานํ อภิญฺญาย อธิฎฺฐานนฺติฯ อิธ ปน อภิญฺญาย อธิฎฺฐานํ วุตฺตํฯ ‘‘อธิฎฺฐาน จิเตฺตนา’’ติ อภิญฺญาจิเตฺตนาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ปริกมฺมจิตฺตสฺสา’’ติ ปุพฺพภาเค อาวชฺชน ปริกมฺม อธิฎฺฐานปริกมฺมจิตฺตสฺสฯ ปจฺฉิมํ ปน ปาทกชฺฌาน สมาปชฺชนํฯ ปริกมฺมจิตฺตสฺส สมาธานตฺถายาติ วุตฺตํฯ ปริกมฺมจิเตฺต สมาหิเต กึ ปโยชนนฺติ อาห ‘‘ตถาหี’’ติอาทึฯ ‘‘เสสาภิญฺญาสุปิ ยถารหํ วตฺตโพฺพ’’ติ ทิพฺพโสตปริกเมฺม เตเนวปริกมฺม สมาธิญฺญาณโสเตน อาสเนฺน ทิพฺพวิสยํปิ สทฺทํ สุณาตีติอาทินา วตฺตโพฺพฯ ‘‘อิติ กตฺวา’’ติ อิติ มนสิกตฺวาฯ ‘‘ตํ’’ติ ปจฺฉิมํ ปาทกชฺฌาน สมาปชฺชนํฯ ‘‘อิธ นคหิตนฺติ ทฎฺฐพฺพํ’’ติ เถรสฺส มเตน ทฎฺฐพฺพนฺติ อธิปฺปาโยฯ อิธ ปน อาทิกมฺมิกวิธานปฺปธานตฺตา ปจฺฉิมํปิ ปาทกชฺฌาน สมาปชฺชนํ วตฺตพฺพเมวาติฯ ‘‘กายคติกํ อธิฎฺฐหิตฺวา’’ติ อยํ กาโย วิย อิทํ จิตฺตํปิ ทนฺธคมนํ โหตูติ เอวํ จิตฺตํ กายคติกํ กรเณน อธิฎฺฐหิตฺวาฯ ‘‘ทิสฺสมาเนน กาเยนา’’ติ ทนฺธคมเนน คจฺฉนฺตตฺตา พหุชนานมฺปิ ทิสฺสมาเนน รูปกาเยนฯ ตพฺพิ ปรีเตน สีฆคมนํ เวทิตพฺพํฯ ‘‘อารมฺมณมตฺตํ โหตี’’ติ อนิปฺผนฺนรูปํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ‘‘อารมฺมณ ปุเรชาตํ’’ติ นิปฺผนฺนรูปํฯ อิตรํ ปน หทย วตฺถุรูปํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ ปรจิตฺต วิชานนฎฺฐาเน อฎฺฐกถาฎีกาจริยานํ วิจารณา อตฺถีติ ตํ ทเสฺสตุํ ‘‘เอตฺถ จ อฎฺฐกถายํ ตาววา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘อฎฺฐกถายํ’’ติ ธมฺมสงฺคณิ อฎฺฐกถายํปิ วิสุทฺธิมคฺค อฎฺฐกถายํปิฯ ‘‘ขณิกวเสนา’’ติ ขณิกปจฺจุปฺปนฺนวเสนฯ อาวชฺชเนน นิรุเทฺธติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘เอกํ จิตฺตํ’’ติ ปรสฺส จิตฺตํฯ ตเทว อตีตํ จิตฺตํ คณฺหนฺติฯ ‘‘ตานี’’ติ ชวนานิฯ ‘‘เตสํ’’ติ ชวนานํฯ ‘‘เตนา’’ติ อาวชฺชเนนฯ ‘‘อิตรถา’’ติ อญฺญถา สนฺตติ อทฺธาวเสน วุตฺตนฺติ คหิเต สติฯ วุโตฺต สิยาฯ กสฺมา, สนฺตติ อทฺธาวเสน ปจฺจุปฺปเนฺน คหิเต สติ, สพฺพาย เอกชวนวีถิยา เอกปจฺจุปฺปนฺนตฺตาฯ ‘‘สพฺพานิ จิตฺตานี’’ติ ชวนจิตฺตานิฯ ‘‘สหุปฺปนฺนานี’’ติ อิทํ สหุปฺปนฺนานํปิ อตฺถิตาย วุตฺตํฯ อาวชฺชนาทีนิ ปน ขณเภทํ นคณฺหนฺติฯ สพฺพํ ปรสฺส จิตฺตํ เอกจิตฺตมิว คณฺหนฺติฯ ตสฺมา กาลเภโทปิ นตฺถีติ ทฎฺฐพฺพํฯ ‘‘นิพฺพานญฺจา’’ติ วุตฺตํ, กถํ นิพฺพานํ ปุเพฺพนิวุตฺถํ นาม สิยาติฯ อตีเต ปรินิพฺพุตานํ มคฺคผลานิ อนุสฺสรณกาเล เตสํ อารมฺมณภูตํ นิพฺพานํปิ อนุสฺสรติเยวฯ ตตฺถ เตสํ มคฺคผลานํ อตีตตฺตา นิพฺพานํปิ ปุเพฺพนิวุตฺถํ นาม โหตีติฯ

‘‘ยํ ยํ อธิฎฺฐาตี’’ติ ยํ ยํ สตาทิกํ สํวิธาติฯ ‘‘ยถา ยถา อธิฎฺฐาตี’’ติ เยน เยน อาวิภาวาทิเกน ปกาเรน สํวิธาติฯ ‘‘ปกติวณฺณํ’’ติ ปกติสณฺฐานํฯ ‘‘ตเสฺสวา’’ติ ปกติวณฺณเสฺสวฯ เทวานํ ปสาทโสตนฺติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘อารมฺมณ สมฺปฎิจฺฉน สมตฺถํ’’ติ อารมฺมณสฺส อุปฎฺฐานํ สมฺปฎิจฺฉน สมตฺถํฯ ตเทว เจโตปริยญาณนฺติปิ วุจฺจตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘เจโต’’ติ จิตฺตํฯ ‘‘ปริจฺฉิชฺชา’’ติ อิทํ สราคจิตฺตํ, อิทํ วิราคจิตฺตนฺติอาทินา ปริจฺฉินฺทิตฺวาฯ ‘‘โคจร นิวาสวเสนา’’ติ โคจรํ กตฺวา นิวสนวเสนฯ สพฺพญฺญุตญฺญาณคติกํ สพฺพญฺญุพุทฺธานํ อนาคตํ สญฺญาณนฺติ อธิปฺปาโยฯ อนาคเต สตฺตทิวสโต โอริมา จิตฺตเจตสิก ธมฺมา เจโตปริยญฺญาณสฺส วิสโยติ กตฺวา อนาคเต สตฺตทิวสโตติ วุตฺตํฯ ปฎฺฐาย ปวตฺตมานาติ ปาฐเสโสฯ อิมสฺมึ ทิวเส จ อนาคตปเกฺข สพฺพํปิ อารมฺมณํ ปกติญาณสฺส วิสโยติ กตฺวา ‘‘ทุติยทิวสโต ปฎฺฐายา’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘เอตํ’’ติ เอตํ อนาคตํ สญฺญาณํฯ ‘‘ยถา เจตํ’’ติ ยถา จ เอตํ อิมสฺมึ ภเว อนาคต ธเมฺม ชานาติฯ ‘‘อสาธารณกาลวเสนา’’ติ อเญฺญนญาเณน อสาธารณ กาลวเสนฯ ปจฺจุปฺปนฺนภโวหิ อญฺญญฺญาณสาธารโณติฯ

สมถกมฺมฎฺฐานานุทีปนา นิฎฺฐิตาฯ

**๑๗๑**. วิปสฺสนากมฺมฏฺฐาเนฯ ‘‘ยถาทิฏฺฐํ’’ติ สกฺกายทิฏฺฐิยา ยถาทิฏฺฐํฯ นิจฺจนิมิตฺตํ นาม สตฺตปุคฺคลาทินิมิตฺตเมวฯ สตฺตนิมิตฺตญฺหิ ปญฺญตฺติ ธมฺมตฺตา ขเณขเณ ขยวยเภทาภาวโต โส เอวคจฺฉติ โส เอว ติฏฺฐตีติอาทินา นิจฺจาการสณฺฐิตํ โหตีติฯ ‘‘ธุวนิมิตฺตํ’’ติ ถิรนิมิตฺตํฯ อิทมฺปิ โส คจฺฉนฺโตปิ นนสฺสติ, ติฏฺฐนฺโตปิ นนสฺสตีติอาทินา ถิราการสณฺฐิตํ สตฺตนิมิตฺตเมวฯ ‘‘สุขนิมิตฺตํ’’ติ ขเณขเณ ขยวยเภท ทุกฺขานํ อภาวโต สุขิโต นิทฺทุกฺข นิพฺภโยติอาทินา สุขาการสณฺฐิตํ สตฺตนิมิตฺตเมวฯ ‘‘อตฺตนิมิตฺตํ’’ติ คนฺตุํ อิจฺฉนฺโต คจฺฉติ, ฐาตุํ อิจฺฉนฺโต ติฏฺฐตีติอาทินา วสวตฺตนาการ สณฺฐิตํ สตฺตนิมิตฺตเมวฯ ‘‘กิริยา’’ติ ภาวนากิริยาฯ

วิสุชฺฌตีติ วิสุทฺธิฯ วิโสเธตีติ วา วิสุทฺธิฯ สีลเมว วิสุทฺธิ สีลวิสุทฺธีติ อิมมตฺถํ ทเสฺสนฺโต ‘‘นิจฺจสีลเมวา’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ นิจฺจสีลเมว อุปริฌานาทิวิเสสานํ อธิฏฺฐาน กิจฺจสาธกตฺตา อิธ อธิเปฺปตนฺติ วุตฺตํ ‘‘นิจฺจสีลเมวา’’ติฯ สมาธิ อธิเปฺปโต ฯ วกฺขติหิ ‘‘ทุวิโธปิ สมาธิ จิตฺตวิสุทฺธิ นามา’’ติฯ เอเตน วิสุชฺฌติ เอตายาติ วิสุทฺธิฯ จิตฺตสฺส วิสุทฺธิ จิตฺตวิสุทฺธิฯ สมาธิ เอวาติปิ ทีเปติฯ วิสุชฺฌนํ วา วิสุทฺธิฯ จิตฺตสฺส วิสุทฺธิ จิตฺตวิสุทฺธิฯ อตฺถโตปน วิสุทฺธจิตฺตเมว วุจฺจตีติปิ ยุชฺชติฯ วิสุทฺธิสทฺท สมฺปเนฺน หิ สติ, จิตฺตวิสุทฺธิ อิเจฺจว วุจฺจติฯ น สมาธิวิสุทฺธีติฯ ‘‘โสฬสวิธํ กงฺขํ’’ติ อโหสึ นุ โข อห มตีตมทฺธานนฺติอาทินา สุตฺตเนฺตอาคตํ โสฬสวิธํ วิจิกิจฺฉํฯ ‘‘อฏฺฐวิธํ วา กงฺขํ’’ติ สตฺถริกงฺขตีติอาทินา อภิธเมฺม อาคตํ อฏฺฐวิธํ วิจิกิจฺฉํฯ วิสมเหตุทิฏฺฐิ นาม สตฺตานํ อุปฺปตฺติยา อการณเมว การณํ กตฺวา คหณทิฏฺฐิฯ ‘‘มนสิการวิธี’’ติ อนิจฺจลกฺขณาทีสุ มนสิการวิธิฯ อนุปายภูโต มนสิกาโร นาม นิจฺจาทิวเสน มนสิกาโรฯ อธิมานวตฺถุ นาม โอภาสาทีนิฯ ‘‘มคฺคโต’’ติ มคฺคภาเวนฯ ‘‘อมคฺคโต’’ติ อมคฺคภาเวนฯ ‘‘ทสฺสนญฺจา’’ติ เตสํอธิมานวตฺถูนํ อนิจฺจตาทิทสฺสนญฺจฯ ตเมว วิสุทฺธินามาติ สมฺพนฺโธฯ ‘‘สโมฺมหมลโต’’ติ จตุสจฺจปฺปฏิจฺฉาทก สโมฺมหมลโตฯ นนุ ทสฺสนนฺติ ญาณเมวฯ เอวํสติ, ญาณนฺติ วุเตฺต สิเทฺธ กตฺวา ทสฺสนสเทฺทน สห ญาณทสฺสนนฺติ วุตฺตนฺติ อาห ‘‘เอตฺถจา’’ติ อาทิํฯ ‘‘สุตมยาทิวเสนา’’ติ สุตมย จินฺตามยวเสนฯ ตตฺถ ยถาสุตสฺส ปาฬิธมฺมสฺส อตฺถมตฺตชานนํ สุตมยญฺญาณํ นามฯ อตฺถํ ญตฺวา อตฺถานุรูปสฺส สภาวลกฺขณสฺส จินฺตนาวเสน อุปฺปนฺนํ ญาณํ จินฺตามยญฺญาณํ นามฯ ‘‘อนุมานาทิญาณํปี’’ติ นามรูป ธเมฺมสุ สภาวานุมานญฺญาณ สภาวชานนญฺญาณํปิฯ ‘‘อตฺตปจฺจกฺขญฺญาณเมวา’’ติ อตฺตนา ปจฺจกฺขกรณญฺญาณเมวฯ ‘‘สพฺพตฺถา’’ติ มคฺคามคฺคญฺญาณทสฺสนาทีสุ สเพฺพสุ ฐาเนสุฯ เอตฺถ จ ทสสุ วิปสฺสนาญาเณสุปิ วิปสฺสนา วจเนน ปจฺจกฺขทสฺสนเมว อธิเปฺปตนฺติ กตฺวา สพฺพตฺถคฺคหณํ กตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ สมฺมสนญฺญาณโต ปฏฺฐาย หิ ทสฺสนเมว อธิเปฺปตํฯ น สภาวชานนมตฺตํฯ ยโต จกฺขุนา ปสฺสนฺตเสฺสว สุฏฺฐุ ปจฺจกฺขโต ทสฺสนตฺถาย ปุนปฺปุนํ ภาวนา กมฺมํ นาม ตตฺถ อิจฺฉิตพฺพํ โหติฯ

‘‘ธมฺมา’’ติ สงฺขต ธมฺมาฯ อนิจฺจตา เอว ลกฺขณนฺติ อนิจฺจลกฺขณํฯ อนิจฺจานํ วา สงฺขต ธมฺมานํ ลกฺขณนฺติ อนิจฺจลกฺขณนฺติปิ ยุชฺชติฯ ‘‘อภิณฺหสมฺปฏิปฺปีฬนาการโ’’ติ ยถา สีฆโสตายํ นทิยํ นาวาย อุทฺธํ คจฺฉนฺตํ สานาวา อภิสงฺขรณทุเกฺขน อภิณฺหํ สุฏฺฐุ ปฏิปฺปีเฬติฯ กสฺมา, อสติ อภิสงฺขาเร ตงฺขเณ เอว อโธวุยฺหนโตฯ อโธวุยฺหนญฺหิ นาวาย ปกติ กิจฺจํฯ อุทฺธํ อารูหนํ อภิสงฺขาร สิทฺธํฯ เอวเมวํ สีฆโสเต สํสาเร อตฺตภาเวน อุทฺธํ ขณโต ขณํ ทิวสโต ทิวสํ คจฺฉนฺตํ ปุคฺคลํ อยํ อตฺตภาโว อภิสงฺขรณ ทุเกฺขน อภิณฺหํ สุฏฺฐุ ปฏิปฺปีเฬติฯ กสฺมา, อสติ อภิสงฺขาเร, ปจฺจยเวกเลฺล จ สติ, ตงฺขเณ เอว วิปริณมนโตฯ วิปริณมนญฺหิ อตฺตภาวสฺส ปกติ กิจฺจํฯ อุทฺธํคมนํ อภิสงฺขาร สิทฺธํฯ เอวํ อภิณฺห สมฺปฏิปฺปีฬนํ เวทิตพฺพํฯ เอตฺถ จ สํสารสฺส สีฆโสตตา นาม อตฺตภาวปริยาปนฺนานํ นาม รูปธมฺมานํ ปวตฺตินิวตฺติ สีฆตา วุจฺจติฯ เอตฺถ จ มรณํ ทุวิธํ สมฺมุติ มรณญฺจ ปรมตฺถ มรณญฺจฯ ตตฺถ สมฺมุติ มรณํ นาม สมฺมุติ สจฺจ

ภูตสฺส สตฺตสฺส มรณํฯ ตํ เอกภวปริยเนฺต สนฺทิสฺสติฯ ปรมตฺถ มรณํ นาม ปรมตฺถ สจฺจภูตานํ นามรูป ธมฺมานํ มรณํฯ อิทเมว เอกนฺตมรณํ, สจฺจมรณํ, สภาวมรณํ โหติฯ อิมสฺมึ วิปสฺสนา ก เมฺม อิทํ ปรมตฺถ มรณํ เอว อนิจฺจตาติ จ วุจฺจติฯ ธมฺมานํ สุสานเกฺขตฺตนฺติ จ สุสานภูมีติ จ วุจฺจตีติฯ สา จ สุสานภูมินาม สตฺตานํ ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย สนฺตานํ อนุพนฺธติเยวฯ อนุพนฺธตฺ ตา จ สตฺตานํ ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย โส นาม สมโย นตฺถิ, ยตฺถ สตฺตา น มรนฺตีติฯ อิทญฺจ อนุ พนฺธนํ สตฺตานํ อภิณฺหสมฺปฏิปฺปีฬนเมว โหติฯ เตสํ สพฺพิริยาปเถสุ ชีวิตสฺส จ องฺคปจฺจงฺ คานญฺจ กายวจีมโน กมฺมานญฺจ สมฺพาธปตฺติโตฯ อวสวตฺตนากาโร ปน อภิสงฺขาร ทุกฺขํ อภิ ณฺหํ ปจฺจนุภวนฺตานํ ปากโฏเยวฯ วสวตฺตเนหิ สติ, อภิสงฺขรณ กิจฺจสฺส โอกาโส นตฺถิฯ วสวตฺตเนเนว ยถิจฺฉิ ตสฺส กิจฺจสฺส สมฺปชฺชนโตฯ โลกสฺมิญฺหิ สพฺพํปิ อภิสงฺขาร กิจฺจํ นาม อนุตมโส อสฺสาสนปสฺสาสน กิจฺจํ อุปาทาย ธมฺมานํ วสวตฺตนาภาวโต กโรนฺตีติฯ

อนิจฺจสฺส ธมฺมสฺส อนฺอนุปสฺสนาติ สมฺพนฺโธฯ ‘‘อนฺอนุปสฺสนา’’ติ จ ญาณจกฺขุนา ปุนปฺ ปุนํ นิชฺฌายนา โอโลกนาฯ ‘‘ธมฺมานํ’’ติ ปญฺจกฺขนฺธ ธมฺมานํฯ ‘‘ยตฺถ ยตฺถา’’ติ ยสฺมึ ยสฺมึ สรีรเงฺคฯ ‘‘ปุราณ ธมฺมานํ’’ติ ปุราณานํ ปาตุพฺภูตานํ, วฑฺฒิตานญฺจ ธมฺมโกฏฺฐาสานํ อนุตรธานํ วโย วุจฺจติฯ วิปสฺสนา กมฺมํ ปตฺวา ขณิกวเสน เอเกกธมฺมวิภาควเสน จ อนุปสฺ สนา กิจฺจํ นตฺถีติ อาห ‘‘สมูห สนฺตติวเสน ปนา’’ติฯ เอเกกธมฺมวิภาควเสน อนุปสฺสนาปิ ปน ปกติยา สุปากเฏสุ จิตฺตเวทนาทีสุ อิจฺฉิตพฺพาเยวฯ ‘‘อนิจฺจตาย ปรมาโกฏี’’ติ ตโต อุตฺตริ อนิจฺจตา นาม นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ ธมฺมานํ ตถา ตถา ภายิตพฺพปฺปกาโร นาม ปญฺจกฺขเนฺธ ‘อนิจฺจโต, ทุกฺขโต, โรคโต, คณฺฑโต, สลฺลโต, อฆโต, อาพาธโต, ติอาทินา วุโตฺต ภายิ ตพฺพปฺปกาโรฯ ตสฺส สมนุปสฺสนาญาณํ ภยญาณํฯ เอเตน อปายทุกฺข สํสาร ทุกฺขภีรุเกหิ ชเนหิ ภายิตพฺพนฺติ ภยํฯ เต วา ภายนฺติ เอตสฺมาติ ภยํฯ ภยสฺส สมนุ ปสฺสนาญาณํ ภยญาณ นฺติ อิมมตฺถํ ทเสฺสติฯ ‘‘กิญฺจิภยวตฺถุํ’’ติ สีหพฺยคฺฆาทิกํ ภยวตฺถุํฯ ‘‘ปฏิสฺสรเณ’’ติ คุหาเลณ าทิเก ปฏิสฺสรเณฯ ‘‘เตสํ’’ติ ภิชฺชนสภาวานํ ธมฺมานํฯ ‘‘เตหี’’ติ ภิชฺชนสภาเวหิฯ อุกฺกณฺฐตา นาม จิตฺตสฺส วิรุทฺธตา นิกฺขมาภิมุขตาฯ ‘‘จตฺตาลีสาย อากาเรหี’’ติ ปญฺจกฺขเนฺธ ‘อนิจฺจโต, ทุกฺขโต, โรคโต, คณฺฑโต, สลฺลโต, อฆโต, อาพาธโต, ปรโต, ปโลกโต, อีติโต,ฯ อุปทฺทว โต, ภยโต, อุปสคฺคโต, จลโต, ปภงฺคุโต, อทฺธุวโต, อตาณโต, อเลณโต, อสฺสรณโต, ริตฺต โต,ฯ ตุจฺฉโต, สุญฺญโต, อนตฺตโต, อาทีนวโต, วิปริณาม ธมฺมโต, อสารกโต, อฆมูลโต, วธกโต, วิภวโต, สาสวโต,ฯ สงฺขตโต, มารามิสโต, ชาติธมฺมโต, ชราธมฺมโต, พฺยาธิธมฺมโต, มรณธมฺมโต, โสกปริเทวธมฺมโต, ทุกฺขโทมนสฺส ธมฺมโต, อุปายาส ธมฺมโต, สํกิเลสิก ธมฺม โต, ปสฺสโนฺต สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขตีติ เอวํ มหานิเทฺทเส โมฆปญฺหนิเทฺทเส อาคเตหิ จตฺ ตาลีสาย อากาเรหิฯ ตตฺถ ปญฺจกฺขเนฺธ อนิจฺจโต ปสฺสโนฺตติอาทินา โยเชตพฺพํฯ ‘‘อนิจฺจ โต’’ติ จ อนิจฺจภาเวนาติ อโตฺถฯ สเพฺพปิ ปญฺจกฺขนฺธา อนิจฺจา เอวาติ ปสฺสโนฺตติ วุตฺตํ โห ติฯ กถํ ปน อนิจฺจโต ปสฺสโนฺต สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขตีติฯ นิจฺจคุณ สุญฺญตาย สุญฺญโต ปญฺ จกฺขนฺธภูตํ โลกํ อเวกฺขติฯ เสสปเทสุปิ เอเสวนโยฯ ตตฺถ ‘‘อนิจฺจา เอวา’’ติ ปฏิสนฺธิกฺขณ โต ปฏฺฐาย ยทากทาจิ มรณ ธมฺมตฺตา อนิจฺจา เอวฯ ‘‘ทุกฺขา เอวา’’ติ อนิจฺจ ธมฺมตฺตาเยว ทุกฺขา เอวฯ ยทนิจฺจํ, ตํ ทุกฺขํติหิ วุตฺตํฯ ทุกฺข สจฺจธมฺมตฺตา วาฯ ‘‘โรคา เอวา’’ติ โรคชาติก ตฺตา โรคา เอวฯ เยหิ เกจิ โลเก จกฺขุ โรคาทิกา อเนกสหสฺสา โรคา นาม สนฺทิสฺสนฺติฯ ส เพฺพเต อิเมปญฺจกฺขนฺธา เอวฯ อิโต อโญฺญโกจิ โรโค นาม นตฺถิฯ ตสฺมา เต เอกเนฺตน โรค ชาติกา เอวาติฯ อปิ จ, ทุกฺขสจฺจ ธมฺมตฺตาตีหิ ทุกฺขตาหิ จตูหิ ทุกฺขเฏฺฐหิ จ อภิณฺหสมฺปฏิปฺ ปีฬนโต รุชฺชนเฏฺฐน โรคา เอวฯ ตตฺถ ‘‘ตีหิ ทุกฺขตาหี’’ติ ทุกฺขทุกฺขตา สงฺขาร ทุกฺขตา วิ ปริณาม ทุกฺขตาติ อิมาหิ ตีหิทุกฺขตาหิฯ ‘‘จตูหิ ทุกฺขเฏฺฐหี’’ติ ทุกฺขสฺส ปีฬนโฏฺฐ, สงฺขตโฏฺฐ, สนฺตาปโฏฺฐ, วิปริณามโฏฺฐ,ติ อิเมหิ จตูหิ ทุกฺขเฏฺฐหิฯ ทุกฺข กิเจฺจหีติ อโตฺถฯ เอ

สนโย คณฺฑาทีสุฯ ตตฺถ คโณฺฑนาม ปีฬกาพาโธฯ สลฺลํ นาม วิชฺฌนเฏฺฐน กิเลส สลฺลญฺจ ทุกฺขสลฺลญฺจฯ อฆนฺติ นิรตฺถกํฯ อิเม จ ขนฺธา วิปตฺติปริโยสานตฺตา นิรตฺถกา เอว โหนฺติฯ สพฺพาสมฺปตฺติโย วิปตฺติปริโยสานาติ หิ วุตฺตํฯ อวิสฺสาสิกเฏฺฐน ปเร เอวฯ น หิ เต เอตํ มม, เอโส หมสฺมิ, เอโส เม อตฺตาติ เอวํ วิสฺสาสํ อรหนฺติฯ ตถา วิสฺสาสํ กโรนฺตสฺส นานาทุเกฺขหิ นิจฺจํ วิหึสนโตฯ ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย ยทากทาจิ ปลุชฺชนธมฺมตฺตา ปโลกธมฺมา เอวฯ ‘‘อีตี’’ติ อนฺตราโย วุจฺจติฯ ขนฺธา อนฺตราย ชาติกา เอวาติ วุตฺตํ โหติฯ อชฺฌตฺตภาวํ อุปคนฺตฺวา ทุตตฺตา วิพาธกตฺตา อุปทฺทวา เอวฯ ภายิตพฺพตฺตา ภยา เอวฯ อนตฺตา เอว สมานา อชฺฌตฺตภาวํ อุปคนฺตฺวา สชฺชนโต ลคฺคนโต ทุโมฺม จยโต อุปสคฺคา เอวฯ นิจฺจกาลํ โลกธเมฺมหิ จลนตฺตา วิปฺผนฺทนตฺตา จลาเอวฯ นานปฺปกาเรน ภญฺชนธมฺมตฺตา ปภงฺคุโน เอวฯ ขณมตฺตมฺปิ อถิรตฺตา อทฺธุวา เอวฯ ชรามรณาทิโต อปายวินิปตนาทิโต ภยโต ตายติ รกฺขตีติ ตาณํฯ เต จ ขนฺธา กสฺสจิตาณา น โหนฺติฯ เตสญฺจ กิญฺจิตาณํ นาม นตฺถิฯ ตสฺมา อตาณา เอวฯ ภยโต ภีรุกา ชนา ลียนฺติ นิลียนฺติ เอตฺถาติ เลณํฯ เต จ กสฺสจิเลณา น โหนฺติฯ เตสญฺจ กิญฺจิเลณํ นาม นตฺถิฯ ตสฺมา อเลณา เอวฯ ภยํ สรติหึสตีติ สรณํฯ เต จ กสฺสจิสรณํ น โหนฺติฯ เตสญฺจ กิญฺจิสรณํ นาม นตฺถิฯ ตสฺมา อสฺสรณา เอวฯ นิจฺจตาทีหิ สเพฺพหิ โสภณคุเณหิ สพฺพโส รหิตตฺตา ตุจฺฉตฺตา สุญฺญตฺตาริตฺตา เอวฯ ตุจฺฉา เอวฯ สุญฺญา เอวฯ อตฺตา วุจฺจติ ยสฺสกสฺสจิ โกจิ สารภูโต ปฏิสฺสรโณฯ เต สยญฺจ กสฺสจิ อตฺตาน โหนฺติฯ อตฺตโน จ โกจิ อตฺตานาม นตฺถิฯ ตสฺมา อนตฺตา เอวฯ อนิจฺจตาทีหิ อาทีนเวหิ โทเสหิ สมฺปุณฺณตฺตา อาทีนวา เอวฯ วิปริณาม สภาวตฺตา วิปริณามา เอวฯ สารภูตสฺส กสฺสจิ อธิฏฺฐานสฺส อภาวา อสาราเอวฯ อฆสฺส สพฺพนิรตฺถกสฺส ปติฏฺฐานตฺตา อฆมูลา เอวฯ เต สยํ มรณ ธมฺมสมงฺคีโน หุตฺวา เตน มรณสเตฺถน มรณาวุเธน สํสาเร สตฺตานํ นิจฺจํ มารกตฺตา ชีวิตินฺทฺริยุปเจฺฉทกตฺตา วธกา เอวฯ นิจฺจสุขหิต วุฑฺฒิวิคตตฺตา วิภวา เอวฯ อาสเวหิ ปริคฺคหิตตฺตา สาสวา เอวฯ นิจฺจกาลํ ปจฺจยายตฺตวุตฺติกตฺตา สงฺขตา เอวฯ กิเลสมารมจฺจุมารานํ อามิสาหารตฺตา มารามิสา เอวฯ อนิจฺฉนฺตเสฺสว สโต จกฺขุโรคาทิภาเวน อปายภวาทิภาเวน ชาตสภาวตฺตา ชาติธมฺมา เอวฯ อนิจฺฉนฺตเสฺสว สโต หายนมรณสภาวตฺตา ชรามรณ ธมฺมา เอวฯ โสกาทีนํ วตฺถุภาเวน ธารณตฺตา โสกาทิ ธมฺมา เอวฯ ตณฺหา สํกิเลส ทิฏฺฐิสํกิเลส ทุจฺจริต สํกิเลเสหิ นิยุตฺตตฺตา สํกิเลสิก ธมฺมา เอวาติฯ เตน วุตฺตํ ‘‘จตฺตาลีสาย อาการเรหี’’ติฯ ‘‘ปฏิสงฺขานวเสนา’’ติ ปริวีมํสนวเสน ฯ‘‘นิกนฺติยา’’ติ นิกนฺติตณฺหายฯ ‘‘ปริยาทินฺนายา’’ติ สุกฺขภาวปตฺตายฯ ‘‘ภยญฺจา’’ติ ภยญาณวเสน อุปฺปนฺนํ โอตฺตปฺปภยญฺจฯ

โลเก อตฺตชีวา นาม สตฺตานํ อชฺฌตฺต ธเมฺมสุ สารธมฺมา โหนฺติฯ เตสุ วิคเตสุ เสสธมฺมา นิสฺสตฺต นิชฺชีวภาวํ ปตฺวา เผคฺคุภูตา กจวรภูตาติ โลกสฺส อภิมาโนฯ เต จ อตฺตชีวา นาม สพฺพโส นตฺถีติ ทิเฏฺฐ ขเนฺธสุ กจวรภาวทสฺสนํ อตฺตชีว สุญฺญตา ทสฺสนํ นามฯ ‘‘วิมุจฺจมาโน’’ติ เอเตน วิมุจฺจตีติ วิโมโกฺขติ อตฺถํ ทเสฺสติฯ วิมุจฺจนฺติ เอเตนาติ วิโมโกฺขติปิ ยุชฺชติฯ ‘‘นิมิตฺตานี’’ติ วิปลฺลาสธเมฺมหิ นิมฺมิตานิ นิจฺจนิมิตฺต สุขนิมิตฺต อตฺตนิมิตฺต ชีวนิมิตฺตานิฯ สตฺต ปุคฺคล อิตฺถิ ปุริส หตฺถ ปาท สีส คีวาทีนิ นิมิตฺตานิ จฯ ตตฺถ สงฺขารานํ ขณิก ธมฺมตฺตา อนิจฺจานํเยว สตํ สนฺตติ ฆเนน ปฏิจฺฉนฺนตฺตา หิโยยฺปิ โส เอว, อชฺชปิ โส เอวาติอาทินา นิจฺจากาเรน อุปฏฺฐานํ นิจฺจนิมิตฺตํ นามฯ กิเลสมเลหิ ปริคฺคหิตตฺตา อสุภานํเยว สตํ อวิชฺชาย ปฏิจฺฉนฺนตฺตา อิทํ อิฏฺฐํ, กนฺตํ, มนาปํ, ปิยรูป, นฺติอาทินา สุภากาเรน อุปฏฺฐานํ สุภนิมิตฺตํ นามฯ ภยเฏฺฐน อเขมเฏฺฐน ทุกฺขานํปิ สตํ ตาเยว ปฏิจฺฉนฺนตฺตา อิทํ สุขํ, นิพฺภยํ, เขมํ, สาตรูป, นฺติอาทินา สุขากาเรน อุปฏฺฐานํ สุขนิมิตฺตํ นามฯ ปจฺจยา ยตฺตวุตฺติกตฺตา ปจฺจเยน วินา เกวลํ อตฺตโน วสายตฺตวุตฺติตา ภาวโต อนตฺตานํเยว สตํ อตฺตโน อิจฺฉาวเสน กโรติ, กเถติ, จินฺเตติ, คนฺตุํ อิจฺฉโนฺต คจฺฉติ, ฐาตุํ อิจฺฉโนฺต ติฏฺฐตี, ติอาทินา วสวตฺตนากาเรน อุปฏฺฐานํ

อตฺตนิมิตฺตํ นามฯ ตถา สโตฺตนาม สตฺตาหํปิ ชีวติ, มาสํปิ ชีวติ, สํวจฺฉรํปิ ชีวตีติอาทินา ชีวากาเรน อุปฏฺฐานํ ชีวนิมิตฺตํ นามฯ นนุ เจตฺถ อตฺตโน อิจฺฉาวเสน กโรตีติอาทีสุ อิจฺฉานาม ตณฺหาวาฉโนฺท วาฯ ตทุภยมฺปิ จิตฺตสมฺปยุตฺตํฯ กรณญฺจ นาม กายิกกฺริยาภูตานํ จิตฺตชรูปกลาปานํ ปวตฺติวิเสโสฯ เอวญฺจสติ เตสํ จิตฺตวเสน ปวตฺตตฺตา อตฺตโน อิจฺฉาวเสน กโรตีติ อิทํ อภิธมฺมวิรุทฺธํ น โหตีติฯ น น โหติฯ อตฺตโนติ จ กโรตีติ จ วุตฺตตฺตาฯ น หิ อตฺตานาม อตฺถิ, โย อตฺตโนติ วุเจฺจยฺยฯ น จ กตฺตานาม อตฺถิ, โย กโรตีติ วุเจฺจยฺยฯ อิธ ปน ตสฺมึ สมเย ปวตฺตํ ขนฺธปญฺจกเมว อตฺตาติ จ กตฺตาติ จ คเหตฺวา อตฺตโนติ จ กโรตีติ จ วุตฺตํฯ ''อวสฺสโย โหตี''ติ ปติฏฺฐา โหติฯ ''วิธมิตฺวา''ติ ญาเณน อนฺตรธาเปตฺวาฯ สภาวโต วิชฺชมานานิ น โหนฺตีติ ทสฺสนญาเณน วินิจฺฉยํ ปาเปตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ ภาวทสฺสนํ นาม โสกทุกฺขาทีนํ อภาวทสฺสนํฯ

''ตํ ตํ ฆนวินิพฺภุชฺชนวเสนา''ติ สมูหสนฺตติ ฆนาทีนํ ภินฺทน ฉินฺทนวเสนฯ ตตฺถ สมูหฆนภินฺทนํ อาทิโต ธมฺมววตฺถานญาณกิจฺจํฯ ตทา อตฺตทิฏฺฐิ วิกฺขมฺภิตา โหติฯ ชีวทิฏฺฐิ จ นาม สุขุมตรา อตฺตทิฏฺฐิ เอว วุจฺจติฯ มคฺคกฺขณํ ปตฺวา เอว ตทุภยํปิ สพฺพโส สมุจฺฉินฺทตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ ''ปณิหิตคุณสฺสา''ติ ปตฺถิตคุณสฺสฯ

''ปาติโมกฺข''นฺติ เอตฺถ ''ปตี''ติ เชฏฺฐโก วุจฺจติฯ ''มุขํ''ติ มูลการณํฯ ปติ จ โส มุขญฺจาติ ปติมุขํฯ ปติมุขเมว ปาติโมกฺขนฺติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต ''ตํ หี''ติอาทิมาหฯ สพฺพโลกิยสีลานิ นาม จตุปาริสุทฺธิสีลานิฯ เตสํ มเชฺฌฯ ''เชฏฺฐกตฺตา''ติ เชฏฺฐกสีลตฺตาฯ ''ตเมวา''ติ วินยปญฺญตฺติสีลเมว +ฯ ''เยสํ ธมฺมานํ''ติ อุทฺธจฺจ มุฏฺฐสฺสจฺจาทิ ธมฺมานํฯ ''วิปฺผนฺทิตานินามา''ติ วิปฺปกิณฺณานิ นามาติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห ''โลลานิ นามา''ติฯ ''ตทนฺพนฺธา''ติ ตานิวิปฺผนฺทิตานิ อินฺทฺริยานิ อนุคตาฯ ''พุทฺธปฺปฏิกุเฏฺฐหี''ติ พุเทฺธนภควตา ปฏิโกฺกสิเตหิ นีวาริเตหิฯ ''มิจฺฉาปโยเคหี''ติ อฏฺฐกุลทูสนกเมฺมหิ เจว เอกวีสติอเนสนกเมฺมหิ จฯ ''ติวิธกุหนวตฺถูหี''ติ ปจฺจยปฺปฏิเสวนญฺจ, สามนฺตชปฺปนญฺจ, อิริยา ปถ สนฺนิสฺสิตญฺจาติ อิเมหิ ติวิเธหิ กุหนวตฺถูหิฯ ติวิเธหิ อจฺฉริย กมฺมวิธาเนหีติ วุตฺตํ โหติฯ ปริสุชฺฌตีติ ปริสุทฺธิฯ ปริสุทฺธิ เอว ปาริสุทฺธิฯ ''สโมฺมหสฺสา''ติ ธาตุมนสิการาทีสุ สมฺมุยฺหนสฺสฯ ''เคธสฺสา''ติ สโมฺมหตฺตาเยว ปจฺจเยสุ ภตฺตนิกฺขิตฺตกา กสฺสวิย เคธสฺส, อภิกงฺขสฺสฯ ''มทสฺสา''ติ ลาภสกฺการาทิมูลกสฺส มานมทสฺสฯ ''ปมาทสฺสา''ติ กุสเลสุ ธเมฺมสุ ปมาทสฺส มุฏฺฐสฺสจฺจสฺสฯ ตํ ตํ ปโยชน มริยาโท นาม จีวรปจฺจเย ตาว สีตปฺปฏิฆาตาทิโก ปโยชนมริยาโทฯ ''มริยาโท''ติ จ ยาวเทวาติ ปเทน ทสฺสิโต สีตปฺปฏิฆาตาทิโก จีวรปฺปโยชน ปริเจฺฉโทฯ โส จ จีวรปจฺจเย สโมฺมหาทิเก สาวชฺชปเกฺข อปตนตฺถาย ฐปิโตฯ เตน วุตฺตํ ''สโมฺมหสฺส เคธสฺส มทสฺส ปมาทสฺส ปหานตฺถํ''ติฯ เอสนโย ปิณฺฑปาตปจฺจยาทีสุปิฯ เอเตน ปจฺจเวกฺขนาปาเฐสุ อยมโตฺถ ทสฺสิโตฯ อิธ ภิกฺขุ จีวรํ ปฏิเสวติ ยาวเทว สีตสฺส ปฏิฆาตาย อุณฺหสฺส ปฏิฆาตายาติอาทีสุ ยาวเทว สีตสฺส ปฏิฆาตาย ปฏิเสวติฯ น ตโต อุตฺตริ สโมฺมหตฺถาย เคธตฺถาย มทตฺถาย ปมาทตฺถาย ปฏิเสวตีติอาทิฯ เอวญฺจสติ, ยํ จีวรํ ปฏิเสวนฺตสฺส สโมฺมหเคธมทปฺปมาทา อุปฺปชฺชนฺติฯ ตํ น เสวิตพฺพํฯ อิตรํ เสวิตพฺพนฺติ ทสฺสิตํ โหตีติฯ

''ปจฺจตฺตสภาโว''ติ ปเจฺจกสภาโวฯ ''การิยสงฺขาตํ''ติ กาตพฺพํ อภินิปฺผาเทตพฺพนฺติ การิยํฯ อาสนฺนปฺผลํฯ เตนาห ''อคฺคิสฺสธูโมวิยา''ติฯ อาสนฺนการณํ ปทฏฺฐานํ นาม อคฺคิการโก วิยฯ ปชฺชติ คจฺฉติ ปวตฺตติ ผลํ เอเตนาติ ปทํฯ ติฏฺฐติ ผลํ เอตฺถาติ ฐานํฯ อุภยํปิ การณปริยาโย เอวฯ เตน อติสฺสยโตฺถปิ สิชฺฌตีติ อาห ''อาสนฺนการณํ''ติฯ ''สทฺธึ สญฺญา จิตฺต วิปลฺลาเสหี''ติ ทิฏฺฐิสมฺปยุเตฺตหีติ อธิปฺปาโยฯ ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตา ปน สญฺญา จิตฺต วิปลฺลาสา

วิกฺขมฺภิตุํ สโกฺกตีติ น วตฺตพฺพาฯ ‘‘สาสน ธเมฺม’’ติ อนตฺตลกฺขณ สุตฺตนฺตาทิเก สุญฺญต ธมฺมปฺปฎิสํยุเตฺต เทสนาธเมฺมฯ ‘‘ทิฎฺฐิวิปลฺลาโส วิกฺขมฺภิโต’’ติ ตาทิสํ ธมฺมเทสนํ สุตฺวา เทสเก สตฺถริ จ เทสิเต ธเมฺม จ สทฺธํ ปฎิลภิตฺวา สจฺจเมว ภควา อาห, อหํ ปน เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา,ติ คณฺหามิ, มิจฺฉาวตายํ มมคาโหติ เอวํ วิกฺขมฺภิโต โหติฯ ตโต ปฎฺฐาย เอโส เม อตฺตาติ วทโนฺตปิ ทิฎฺฐิสมฺปยุตฺตจิเตฺตน น วทติฯ ทิฎฺฐิวิปฺปยุตฺตจิเตฺตน เอว วทตีติ อธิปฺปาโยฯ อิทมฺปน ทฬฺหคฺคาห วิกฺขมฺภนมตฺตํ เอว ฯ น อตฺตทสฺสน วิกฺขมฺภนํฯ ตํ ปน ธมฺมววตฺถานญฺญาเณ สิเทฺธ เอว สิชฺฌตีติปิ วทนฺติฯ จตุนฺนํ อาหารานํ วเสน จตฺธา นามรูปํ ปริคฺคเหตพฺพเมวฯ กสฺมา, จตฺตาโร อาหาเร ปริคฺคเหตฺวา เตเสฺวว ลกฺขณตฺตยํ สมนฺปสฺสนฺตสฺส อเนฺต โลกุตฺตรญฺญาณทสฺสนปฺปฎิลาภกิจฺจสฺส สิทฺธตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ปญฺจธาติ อาทีสุ เอสนโยฯ อาทิกมฺมิกานํ อวิสโย, วิสุํ วิสุํ ลกฺขณ รสาทีหิ ปริคฺคเหตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตาฯ ปริคฺคหเณ สโกฺกนฺตสฺสปิ วิปสฺสนา กเมฺม วิสุํ วิสุํ ปสฺสิตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา จฯ ตถาหิ วกฺขติ ‘‘กลาปวเสน สํขิปิตฺวา’’ติฯ ‘‘อญฺญสฺส กสฺสจี’’ติ อตฺตชีวาทิกสฺสฯ โส กโรติ กุสลากุสลํ กมฺมํฯ โส ปฎิสํเวเทติ ภวนฺตรํ ปตฺวา ตพฺพิปากํฯ สํสรติ ภวโต ภวํฯ สนฺธาวติ กมฺมเวเคน ขิโตฺตฯ สุเทฺธ นาเม เอว วา รูเป เอว วา อีหาพฺยาปารานํ อภาวทสฺสนโตติ โยชนาฯ ปุคฺคลสตฺตานํ กฺริยาโยติ สญฺญิตาติ วิคฺคโหฯ ‘‘อตฺตาติ ปวตฺตา ทิฎฺฐี’’ติ การก ทิฎฺฐิฯ ‘‘ตทตฺถา ภินิเวสวเสนา’’ติ สโตฺต, ปุคฺคโล, ติอาทิ โวหารสฺส สพฺภาวโต ตสฺส อตฺถภูโต สตฺตปุคฺคลาทิโกปิ สภาวโต อตฺถิเยวฯ โน นตฺถีติ เอวํ ทฬฺหํ หทเย สนฺนิธานกรณ วเสนฯ ‘‘อติธาวนญฺจา’’ติ โวหาร ปญฺญตฺติมเตฺต อฎฺฐตฺวา ตํ อติกฺกมิตฺวา ปญฺจกฺขเนฺธ สตฺตาทิภาเวน คหณญฺจาติ อธิปฺปาโยฯ

‘‘กมฺมจิโตฺตตุกาหารวเสนา’’ติ เอตฺถ กกาโร สนฺธิ วเสน อาคโมฯ กมฺมวเสน จิตฺตวเสน อุตุวเสน อาหารวเสนาติ อโตฺถฯ อนุรูปานํ ปจฺจยานํ สามคฺคีติ วิคฺคโหฯ ‘‘อญฺญถา ปวตฺติยา’’ติ อเญฺญน ปกาเรน ปวตฺตนสฺสฯ ‘‘เหตุสมฺภารปจฺจเยหี’’ติ เหตุปจฺจย สมฺภารปจฺจเยหิฯ ชนก ปจฺจยา เหตุปจฺจยา นามฯ ปริวารปจฺจยา สมฺภารปจฺจยา นามฯ ‘‘กมฺมปฺปวตฺติยา’’ติ กมฺมปฺปวตฺติโตฯ ‘‘วิปากปฺปวตฺติยา’’ติ วิปากปฺปวตฺติโตฯ เอกสฺส สตฺตสฺส อนมตเคฺค สํสาเร สํสรนฺตสฺส รูปกาโยปิ อตฺถิ นามกาโยปิ อตฺถิฯ ตโต อโญฺญ โกจิสภาโว นาม นตฺถิฯ เทฺว จ กายา ปญฺจโวกาเร สํสรนฺตสฺส เอกโต ปวตฺตนฺติฯ อสญฺญสเตฺต สํสรนฺตสฺส รูปกาโย เอว ปวตฺตติฯ โส เอว ตตฺถ เอโกสโตฺตติ สงฺขฺยํ คจฺฉติฯ อรูเป สํสรนฺตสฺส นาม กาโย เอว ปวตฺติฯ โส เอว ตตฺถ เอโก สโตฺตติ สงฺขฺยํ คจฺฉติฯ ‘‘สงฺขฺยํ คจฺฉตี’’ติ จ ปญฺญตฺติมตฺตํ คจฺฉตีติ อธิปฺปาโยฯ เตสุ จ กาเยสุ รูปกาเย จุติ ปฎิสนฺธีนํ อญฺญมญฺญํ อนนฺตร ปจฺจยตา นาม นตฺถิฯ เอกเมกสฺมิํ ภเว เอกเมโก หุตฺวา จุติกาเล ภิชฺชติฯ รูปสนฺตติ ฉิชฺชติฯ ปฎิสนฺธิรูเปน สห ปจฺจย ปจฺจยุปฺปนฺนตา ปพโนฺธ นปฺปวตฺตติฯ นาม กาเย ปน จุติ ปฎิสนฺธีนํ อญฺญมญฺญํ อนนฺตรปจฺจยตา อตฺถิฯ จุติกาเลปิ นามสนฺตติ น ฉิชฺชติฯ ปฎิสนฺธิ นาเมน สห ปจฺจย ปจฺจยุปฺปนฺนตา ปพโนฺธ ปวตฺตติเยวฯ ตตฺถ ปฎิจฺจสมุปฺปาท กุสโล ภิกฺขุ ปฎิจฺจสมุปฺปาทญฺญาเณ ฐตฺวา เอกสฺมิํภเว เอกสฺส สตฺตสฺส ปวตฺติํ ปสฺสโนฺต สตฺตํ นาม น ปสฺสติฯ ปุคฺคลํ นาม น ปสฺสติฯ อหนฺติปิ น ปสฺสติฯ ปโรติปิ น ปสฺสติฯ อหํ อตีเตสุ ภเวสุ อโหสินฺติปิ น ปสฺสติฯ อิมสฺมิํภเว อสฺมีติปิ น ปสฺสติฯ อนาคเตสุ ภวิสฺสามีติปิ น ปสฺสติฯ อถ โข อวิชฺชา ปจฺจยา สงฺขารา ปวตฺตนฺติฯ สงฺขาร ปจฺจยา ภวนฺตเร วิญฺญาณํ ปวตฺตตีติอาทินา นเยน นามรูป ธมฺมานํ เหตุผล ปรมฺปราวเสน อวิเจฺฉทปฺปวตฺติเมว ปสฺสติฯ เอกสฺมิํภเว ปวตฺติํ ปสฺสเนฺต สติ, อนมตเคฺคสํสาเร อนเนฺตสุ ภเวสุ ตสฺส สตฺตสฺส ปวตฺติ ทิฎฺฐา เอว โหติ ตตฺถปิ เอวเมว, ตตฺถปิ เอวเมวาติฯ ตทา ตสฺส โสฬสวิธา กงฺขา ปหียตีติ อิมมตฺถํ ‘‘ทเสฺสโนฺต อนมตเคฺค สํสาเร’’ติ อาทิมาหฯ ตตฺถ กตมา โสฬสวิธา กงฺขาติฯ อโหสิํ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานํฯ น นุ โข อโหสิํฯ

กึ นุ โข อโหสึฯ กถํ นุ โข อโหสึฯ กึ หุตฺวา กึ อโหสึ นุ โข อหํ อตีตมทฺธานนฺติ เอวํ ปุพฺพเนฺต ปญฺจวิธา กงฺขาวุตฺตาฯ ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาคตมทฺธานํฯ น นุ โข ภวิสฺสามิฯ กึ นุ โข ภวิสฺสามิฯ กถํ นุ โข ภวิสฺสามิฯ กึ หุตฺวา กึ ภวิสฺสามิ นุ โข อหํ อนาคตมทฺธานนฺติ เอวํ อปรเนฺต ปญฺจวิธา กงฺขา วุตฺตา ฯ อหํ นุ โข สฺมิฯ โน นุ โข สฺมิฯ กินฺนุ โข สฺมิฯ กถํ นุ โข สฺมิฯ อหํ นุ โข สโตฺต กุโต อาคโตฯ โส กุหึ คามี ภวิสฺสามีติ เอวํ ปจฺจุปฺปเนฺน ฉพฺพิธา กงฺขา วุตฺตาฯ อิมา โสฬสวิธา กงฺขาติฯ ตตฺถ อโหสึ นุ โข, น นุ โข อโหสินฺติ อิมินา ปททฺวเยน อตีตกาเล อตฺตโน อตฺถิ นตฺถิภาเว กงฺขติฯ สเจ อตฺถิ, กึ นุ โข อโหสินฺติ กงฺขติฯ เกนจิ เหตุนา ปจฺจเยน วา อโหสึฯ เกนจิ อิทฺธิมเนฺตน วา นิมฺมิโต อโหสึฯ อเหตุ อปจฺจยา วา อนิมฺมิโต วา สยํชาโต อโหสินฺติ อโตฺถฯ ยทิ เตสุปกาเรสุ อญฺญตเรน อโหสึฯ กถํ นุ โข อโหสึฯ อปาทโก วา อโหสึฯ ทฺวิปาทโก วาฯ จตุปฺปาทโกวาฯ พหุปฺปาทโกวาฯ รูปีวาฯ อรูปีวาฯ สญฺญีวาฯ อสญฺญีวา อิจฺจาทิฯ อถ เตสุ อปาทกาทีสุ อญฺญตโร อหํ อโหสึฯ กึ หุตฺวา กึ อโหสึฯ ปฐมภเว กึ หุตฺวา ทุตีย ภวาทีสุ กึ อโหสินฺติ อิทํ ภวปรมฺปราวเสน วุตฺตํฯ เอสนโย อปรเนฺตปิฯ ปจฺจุปฺปเนฺน ‘‘อหํ นุ โข สฺมิ, โน นุ โข สฺมี’’ติ ยถา ขุทฺทกวตฺถุ วิภงฺค อฏฺฐสตตณฺหาวิจริเตสุฯ สตสฺมีติ โหติฯ สีตสฺมีติ โหตีติ วุตฺตํฯ ตตฺถ ‘‘สตสฺมี’’ติ อหํ สสฺสโต วา ภวามิฯ ‘‘สีตสฺมี’’ติ อหํ อุจฺฉิโนฺนวา ภวามีติ อโตฺถฯ ยถา จฯ อตฺถีติ โข เอโก อโนฺตฯ นตฺถีติ โข ทุตีโย อโนฺตติ วุตฺตํฯ ตตฺถ ‘‘อตฺถี’’ติ อตฺตานาม ภวาภเวสุ นิจฺจกาลํ อตฺถิฯ ‘‘นตฺถี’’ติ ตถา นตฺถิ, อุจฺฉิชฺชติฯ น โหติ ปรมฺมรณาติ อโตฺถฯ ตถา อิธาปิ อหํ นุ โข สฺมิฯ โน นุ โข สฺมีติ กงฺขติฯ ตตฺถ ‘‘อหํ นุ โขสฺมี’’ติ อยํ อหํ นาม ภวาภเวสุ นิจฺจกาลํ อสฺมิ นุ โข, มม อตฺตานาม สสฺสโต หุตฺวา สพฺพกาลํ อตฺถิ นุ โขติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘โน นุ โข สฺมี’’ติ ตถา โน อสฺมิ นุ โขฯ มม อตฺตา ตถา นตฺถิ นุ โขติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ ‘‘ภวาภเวสู’’ติ ปวเตฺตปิ ปจฺจุปฺปเนฺน วตฺตมานํ อตฺตานํ คเหตฺวา ปวตฺตา ปจฺจุปฺปเนฺน สงฺคหิตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ‘‘กึ นุ โข สฺมี’’ติ อหํ นาม สเนฺต ชาโต กึ นุ โข อสฺมิฯ เกนจิ เหตุนา ปจฺจเยน วา อสฺมิ นุ โขฯ เกนจิ อิทฺธิมเนฺตน วา นิมฺมิโต ภวามิ นุ โขฯ อุทาหุ อเหตุ อปจฺจยา วา เกนจิ อนิมฺมิโต วา สยํ นุ โข ภวามิ นุ โขติ อโตฺถฯ ‘‘กถํ นุ โข สฺมี’’ติ เอตฺถ ปน อปทาทีหิ อโยเชตฺวา อหํ นุ โข กึ โคโตฺต ภวามิฯ โคตมโคโตฺต วา วาเสฏฺฐ โคโตฺต วา ติอาทินา โยเชตพฺพํฯ อาทิ กปฺปกาเล ตานิ โคตฺตานิ เอตรหิ สเมฺภทํ คจฺฉนฺติฯ ตสฺมา เตสุ กงฺขเนฺต กงฺขติเยวฯ ‘‘อหํ กุโต อาคโต’’ติ อหํ อตีเต กุโตภวโต อาคโต อสฺมิฯ ‘‘โสกุหึคามี ภวิสฺสามี’’ติ โส อหํ อายตึ ภเว กุหึ คามิโก ภวิสฺสามีติ กงฺขติฯ ‘‘กงฺขาย อติกฺกโม’’ติ โส ภิกฺขุ ปฏิจฺจสมุปฺปาเท อวิชฺชาทิกํ อตีตเหตุ ปญฺจกํ ปสฺสโนฺต ตสฺมึภเว สพฺพํปิ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ ปสฺสติเยวฯ เอวํ ปสฺสโนฺต น ตตฺถ อหํ นาม โกจิ อตฺถิ, ยํ ปฏิจฺจ อตีต วิสยา ปญฺจวิธา กงฺขา อุปฺปชฺชติฯ ธมฺม มเตฺตเมว ตตฺถ อตฺถีติ เอวํ อตีเต กงฺขา วตฺถุสฺส อภาวทสฺสเนน ปญฺจวิธาย กงฺขาย อติกฺกโม โหติฯ นนุ ตถา ปสฺสนฺตสฺสปิ กถํ นุ โข สฺมิ, กึ หุตฺวา กึ อโหสึ นุ โขติ อยํ กงฺขา อตฺถิเยวฯ ตถา ปสฺสโนฺตปิ หิ วินา ปุเพฺพนิวาสญฺญาเณน อตีเต ภเว อหํ ทฺวิปาทโก อโหสินฺติวา จตุปฺปาทโก อโหสินฺติ วา ตโต จุโต อสุกภเว อุปฺปโนฺนติ วา น ชานาติ น ปสฺสตีติฯ วุจฺจเตฯ สา ปน กงฺขา ธมฺม มตฺตปฺปวตฺติ ทสฺสนโต ปฏฺฐาย อนฺตรายิก กงฺขา น โหติฯ วิจิกิจฺฉา ปฏิรูปิกา เอวฯ สา หิ อริยานํปิ ลพฺภติ เยวาติฯ ตถา อนาคเต ผลปญฺจกํ ปสฺสโนฺต อปรเนฺต ปญฺจวิธํ กงฺขํ อติกฺกมติฯ ปจฺจุปฺปเนฺน ผลปญฺจกญฺจ เหตุปญฺจกญฺจ ปสฺสโนฺต ปจฺจุปฺปเนฺน กงฺขา ฉกฺกํ อติกฺกมติฯ เสสํ สพฺพํ ปุพฺพเนฺต วุตฺตนยเมวาติฯ อฏฺฐวิธาย กงฺขาย อติกฺกมเน ปน ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ อนุโลมปฺปฏิโลมํ ปสฺสโนฺต เทสนา ธเมฺม จ โลกุตฺตร ธเมฺมสุ จ กงฺขํ อติกฺกมติฯ ธเมฺม กงฺขาติกฺกมเนน สเหว เทเสเนฺต สตฺถริ จ, ยถานุสิฏฺฐํ ปฏิปเนฺน สเงฺฆ จ, ตีสุ สิกฺขาสุ จ, ยถาวุเตฺต ปุพฺพเนฺต จ, อปรเนฺต จ, ปุพฺพนฺตา ปรเนฺตสุ จ, ปฏิจฺจสมุปฺปาเทน สห ปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ จ สพฺพํ กงฺขํ อติกฺ

กมติเยวฯ เตนาห ‘‘สภาว ธมฺมปฺปวตฺติยา’’ติอาทึฯ ตตฺถ ‘‘สภาวธมฺมปฺปวตฺติยา จา’’ติ ปจฺจยปรมฺปราวเสน สภาวธมฺมานํ ปรมฺปรปฺปวตฺติยา จฯ ธมฺมสฺ ธมฺมตา นาม เทสนา ธมฺมสฺส สฺวากฺขาตตาทิภาเวน สุนฺทร ธมฺมตาฯ อนวชฺชธมฺมตาฯ พุทฺธสฺพุทฺธตา นาม ตํ ธมฺมํ เทเสนฺตสฺส พุทฺธสฺส สพฺพญฺญุพุทฺธตาฯ

ปริยุฏฺฐิตานํ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานํ วิกฺขมฺภนํ นาม เหฏฺฐา ธมฺมววตฺถาน วเสน ปจฺจยปริคฺคหวเสน จ สิชฺฌติฯ วิปสฺสนา กมฺมํ ปน อนุสยภูตานํ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานํ สลฺลิขนตฺถาย กรียตีติ วุตฺตํ ‘‘อนุสย สมูหนนตฺถญฺจา’’ติอาทิฯ ‘‘ตตฺถ ปนา’’ติ ตสฺมึ ปฏิสมฺภิทา มเคฺค ปนฯ วิภเตฺตสูติ ปาฐเสโสฯ ‘‘ยสฺสา’’ติ โยคี ปุคฺคลสฺสฯ ‘‘ยํ ทูเร สนฺติเกวา’’ติ ยํ ทูเร ปวตฺตํ รูปํ วา, สนฺติเก ปวตฺตํ รูปํวาติ ปาฐเสโสฯ ‘‘ตทตฺถสฺส ปนา’’ติ สมฺมสิตธมฺมุทฺธารตฺถสฺสฯ ‘‘ญาเณน ทฬฺหํ คเหตฺวา’’ติ ธมฺมววตฺถานญฺญาเณน สุฏฺฐุวิภูตํ กตฺวาติ อธิปฺปาโยฯ อิทานิ ยํ ยํ ทฬฺหํ คเหตพฺพํฯ ตํ ตํ สรูปโต ทเสฺสตุํ ‘‘ตตฺถา’’ติอาทิมาหฯ ปุน ทฬฺหํ คหิตสฺส รูปสฺส อนิจฺจลกฺขณํ ทเสฺสตุํ ‘‘สา จ กฺริยา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘นสฺสนฺตี’’ติ ภิชฺชนฺติฯ อนิจฺจตํ คจฺฉนฺติฯ ‘‘วิตฺถมฺภน กฺริยา’’ติ เอตฺถ วิวิเธน ถมฺภนํ วิตฺถมฺภนํฯ นานาทิสาภิมุขวเสน ถมฺภนํ วหนนฺติ อโตฺถฯ ‘‘อิมาส ญฺจา’’ติ จตุนฺนํ มหาภูตานญฺจฯ วิสุํ วิสุนฺติ วุตฺตตฺตา ตาสํ อญฺญมญฺญญฺจ สหชาเตสุ คหณํ สมฺภวตีติ วุตฺตํ ‘‘อาปาทีนํ’’ติฯ อาปาทีนํ เสสมหาภูตานญฺจาติ อโตฺถฯ สนฺตติยา สรีรานิ สนฺตติ สรีรานิฯ ‘‘ตถา ตถา กเปฺปตฺวา’’ติ รูปธมฺมานํ สนฺตติ ปริวตฺติ นาม อภิกฺกมนฺตสฺส เอวํ ภเวยฺย, ปฏิกฺกมนฺตสฺส เอวํ ภเวยฺย, ตถา สมิญฺชนฺตสฺส ปสาเรนฺตสฺสาติอาทินา ปริกเปฺปตฺวาฯ ‘‘เสสขเนฺธสฺปิ ตํ ตํ สนฺตติ นานตฺตํ’’ติ เวทนากฺขเนฺธ ตาว กาเย กายิกสฺขสนฺตติ ทุกฺขสนฺตตีนํ นานตฺตํฯ จิเตฺต โสมนสฺส โทมนสฺส สนฺตตีนํฯ อุเปกฺขา สนฺตติ ปน อวิภูตา โหติฯ กเปฺปตฺวา คเหตพฺพาฯ ยทา จิเตฺต โสมนสฺส โทมนสฺสานิ น สนฺทิสฺสนฺติ, ตทา อิทานิ อุเปกฺขา เม เวทนา ปวตฺตตีติ วา, ยทา ตานิ สนฺทิสฺสนฺติ , ตทา สา นิรุชฺฌตีติ วา เอวํ ตเกฺกตฺวา สมฺมสิตพฺพาติ วุตฺตํ โหติฯ สญฺญากฺขเนฺธ รูปสญฺญาสทฺทสญฺญาทีนํ วเสนฯ สงฺขารกฺขเนฺธ รูปสเญฺจตนา สทฺทสเญฺจตนาทีนํ วเสน, นานาวิตกฺก วิจาราทีนํ วเสน, โลภาโลภ โทสาโทส โมหาโมหาทีนํ วเสน จฯ วิญฺญาณกฺขเนฺธ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ, กุสลา กุสลวิญฺญาณาทีนญฺจ วเสน สนฺตติ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ วิสฺสาสํ กโรตีติ วตฺวา ตทตฺถํ วิวรติ ‘‘เอตํ เม’’ติอาทินาฯ ตตฺถ ตโยวิสฺสาสา ตณฺหาวิสฺสาโส, มานวิสฺสาโส, ทิฏฺฐิวิสฺสาโสฯ ตตฺถ เอตํ มมาติ ตณฺหาวิสฺสาโสฯ เอโสหมสฺมีติ มานวิสฺสาโสฯ เอโส เม อตฺตาติ ทิฏฺฐิวิสฺสาโสฯ ‘‘ปริหรตี’’ติ ภวาภเวสุ ปริคฺคเหตฺวา หรติ วหติฯ ‘‘ปรมชฺฌตฺตภาเวนา’’ติ ปธานอชฺฌตฺตภาเวนฯ อชฺฌตฺตสารภาเวนาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ปริคฺคหิโต’’ติ เอโส เม อตฺตาติ ทิฏฺฐิปริคฺคเหน ปริคฺคหิโตฯ ตโย หิ ปริคฺคหา ตณฺหา ปริคฺคโห, มานปริคฺคโห, ทิฏฺฐิปริคฺคโหติฯ วเส สพฺพโส วตฺตโนฺต นาม เกวลํ วสายตฺตวุตฺติโก เอว สิยา, น ปจฺจยายตฺตวุตฺติโกติ ทเสฺสโนฺต ‘‘ยถาวุเตฺตหี’’ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ‘‘ยถาวุเตฺตหี’’ติ สพฺพสงฺคเห วุตฺตปฺปกาเรหิ กมฺมาภิสงฺขรณาทีหิฯ ‘‘ตถาปริคฺคเหตโพฺพ’’ติ เอโส เม อตฺตาติ เอวํ ปรมชฺฌตฺตภาเวน ปริคฺคเหตโพฺพฯ ตถา หิ โย อตฺตโน วเสน วตฺตติ, ตสฺมึ อตฺตโน สามิภาโว นตฺถิฯ ยสฺมิญฺจ สามิภาโว นตฺถิ, ตสฺมึ รูปาทิเก ธเมฺม อตฺตานํ สามิกํ กตฺวา เอโส มม อตฺตาติ ปริคฺคโห นาม มิจฺฉา เอวฯ ตถา โย จ ขณิก ธโมฺม โหติ, ขเณ ขเณ ภิชฺชติ, ตํ รูปาทิกํ ขนฺธปญฺจกํ อตฺตโน สารํ กตฺวา ตถา ปริคฺคโหปิ มิจฺฉา เอวฯ เอตฺถ จ ‘‘มิจฺฉา เอวา’’ติ ปรมตฺถ สจฺจํ ปตฺวา มิจฺฉา เอวฯ วิปลฺลาโส เอวาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘สุขํ วิทฺธํเสตี’’ติ กายิกสุขญฺจ เจตสิก สุขญฺจ วิทฺธํเสติฯ วินาเสติฯ ‘‘นานาทุกฺขํ ชเนตี’’ติ กายิกทุกฺขญฺจ เจตสิก ทุกฺขญฺจ ชเนติ อุปฺปาเทติฯ ‘‘อิทญฺจ รูปํ เอทิสเมว โหตี’’ติ กถํ โหติฯ มนุสฺสตฺตภาเว ฐิตานํ สตฺตานํ ยถาปวตฺตํ มนุสฺส สุขํ วิทฺธํเสติ, ชิณฺณภินฺนภาวํ ปาเปติ, นานาทุกฺขํ ชเนติฯ สยํ อปายตฺตภาวํ คเหตฺวา เตสํ นานาอปาย ทุกฺขํ ชเนติฯ

ตถา เทวตฺตภาเว สกฺกตฺตภาเว พฺรหฺมตฺตภาเว ฐิตานนฺติอาทินา วตฺตพฺพํฯ ตถา มนุสฺสตฺตภาเว ฐิตานํ นานาวิปริณาม กิเจฺจหิ ยถาปวตฺตํ สุขํ วิทฺธํเสติ, นานาปจฺจยาภิสงฺขรณกิเจฺจหิ นานาทุกฺขํ ชเนติฯ เตน วุตฺตํ ‘‘อิทญฺจ รูปํ เอทิสเมวา’’ติฯ ‘‘สาโรนาม ถามพลวิเสโส วุจฺจตี’’ติ เอเตน ถามพลวิเสเสน สมฺปนฺนํ วตฺถุํปิ สงฺคณฺหาติฯ ‘‘อสารกเฏฺฐนา’’ติ เอตฺถ สาโรเอว สารกํ, น สารกํ อสารกนฺติ อิมมตฺถํ สนฺธาย ‘‘รูปํ ปน สยํปิ เอวรูโป สาโร น โหตี’’ติ วุตฺตํฯ สตฺตานํ อตฺตสาโร ชีวสาโร น โหตีติ อโตฺถฯ นตฺถิ สาโร เอตสฺสาติ อสารกนฺติ อิมมตฺถํ สนฺธาย ‘‘น จ เอวรูเปน สาเรน ยุตฺตํ’’ติ วุตฺตํฯ อตฺตสาเรน ชีวสาเรน สํยุตฺตํ โหตีติ อโตฺถฯ ตตฺถ ปุริโม อโตฺถ รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตีติ อิทํ สนฺธาย วุโตฺตฯ ปจฺฉิโม รูปวนฺตํ วา อตฺตานํ, อตฺตนิ วา รูปํ, รูปสฺมิํ วา อตฺตานํติ อิมานิ สนฺธาย วุโตฺตฯ เอเตน อสารกเฏฺฐนาติ อสารภาเวน, อสารยุตฺตภาเวน วาติ จฯ อนตฺตาติ เอตฺถปิ น อตฺตา อนตฺตา, นตฺถิ อตฺตา เอตสฺสาติ วา อนตฺตาติ จ ทฺวิธา อโตฺถ สิชฺฌติฯ ‘‘ยญฺจา’’ติ ยญฺจ รูปํฯ ‘‘ปีเฬตี’’ติ ตํ สมงฺคีปุคฺคลํ ปีเฬติฯ เอเตน อนตฺตภาเว สิเทฺธ ทุกฺขภาโวปิ สิโทฺธติ ทเสฺสติฯ ‘‘ติณฺณํ วยานํ วเสน อทฺธาเภโท โยเชตโพฺพ’’ติ ปฐมวเย ปวตฺตํ รูปํ ทุติยวยํ น ปาปุณาติ, ปฐมวเย เอว นิรุชฺฌตีติอาทินา อทฺธาปจฺจุปฺปเนฺนน อโนฺตคธเภโท โยเชตโพฺพฯ ‘‘สภาเคกสนฺตานวเสนา’’ติ สภาคานํ ธมฺมานํ สภาคเฏฺฐน เอกีภูตา สนฺตติ สภาเคกสนฺตติฯ ‘‘สภาคานํ ธมฺมานํ’’ติ จ จิตฺตเชสุตาว นิรนฺตรปฺปวเตฺตน โลภสมฺปยุตฺตจิเตฺตน สหชาตา รูปธมฺมา สภาครูปธมฺมา นามฯ ตถา นาม ธมฺมา จฯ เอวํ โทสสมฺปยุตฺตาทีสุปิฯ อุตุเชสุ นิรนฺตรปฺปวเตฺตน สีตอุตุนา สมุฎฺฐิตา รูปธมฺมา สภาครูป ธมฺมา นามฯ ตถา อุณฺหอุตุนา สมุฎฺฐิตาฯ เอสนโย อาหารเชสุปีติ เอวํ สภาเคกสนฺตติวเสนฯ ‘‘สมฺปาปุณิตุํ’’ติ ญาเณน สมฺปาปุณิตุํฯ ‘‘อทฺธาสนฺตติวเสนา’’ติ เอตฺถ สนฺตติวเสน สมฺมสนํ วิเสสโต อธิเปฺปตํฯ เอวญฺจ กตฺวา เหฎฺฐา อนิจฺจํ ขยเฎฺฐนาติ ปเท จตุนฺนํ มหาภูตานํ สนฺตติ วิภาคนโย สุฎฺฐุ ทสฺสิโตติฯ ‘‘อนิจฺจลกฺขณ ทสฺสนเมว ปธานํ’’ติ อิมสฺมิํ ญาเณปิ อุทยพฺพยญฺญาเณปิ ภงฺคญฺญาเณปิ อนิจฺจลกฺขณ ทสฺสนเมว ปธานํฯ ภยญฺญาเณ จ อาทีนวญฺญาเณ จ นิพฺพิทาญาเณ จ ทุกฺขลกฺขณ ทสฺสนํ ปธานํฯ อุปริ จตูสุญาเณสุ อนตฺตลกฺขณ ทสฺสนํ ปธานนฺติฯ ‘‘สมฺทิเตสู’’ติ อญฺญมญฺญํ อวินาภาวสหายภาเวน สมุปฺปเนฺนสุฯ อิทญฺจ อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโยฯ ตณฺหาสมุทยา อุปาทาน สมุทโยฯ อาหาร สมุทยา รูปสมุทโยติ ปาฬิวเสน วุตฺตํฯ อปฺปหีน วเสนาติ ปาฬิปเท ปน อวิชฺชา ตณฺหา ทิฎฺฐานุสยานํ อปฺปหีนเฎฺฐน สนฺตาเน วิชฺชมานตา เอว ปมาณนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ ‘‘สมฺเทนฺตี’’ติ ปฎิสนฺธิโต ปฎฺฐาย เอกโต อุเทนฺติฯ อุปรูปริ เอนฺติฯ อาคจฺฉนฺตีติ อโตฺถฯ เอกภวภาเวน ปาตุพฺภวนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห ‘‘ยาวมรณกาลา’’ติอาทิํฯ ‘‘ปสวนฺตี’’ติ ปวฑฺฒมานาสวนฺติ, ปวตฺตนฺติ, สนฺทนฺติฯ ‘‘เตสุ ปนา’’ติ อวิชฺชา ตณฺหุปาทาน กเมฺมสุฯ ‘‘นิรุชฺฌนฺตี’’ติ ตสฺมิํภเว เอว นิรุชฺฌนฺติฯ ตสฺมิํ ภเว นิโรโธ นาม ภวนฺตเร ปุน อนุปฺปาโท เยวาติ วุตฺตํ ‘‘ภวนฺตเร’’ติอาทิฯ ‘‘ตํ สนฺตติยํ’’ติ ตสฺมิํ ปจฺจุปฺปนฺน ภเวติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ปุน อนุปฺปาทสงฺขาตํ นิโรธํ’’ติ สนฺตติ นิโรโธ นาม วุโตฺตฯ น นิพฺพาน นิโรโธฯ เอตาหิ ปจฺจเย สติ, ภวนฺตเร อุปฺปชฺชิสฺสนฺติ เยวาติฯ อิทานิ ยถาปวตฺต สนฺตตีสุ ปริยาปนฺนานํ สพฺพปจฺฉิมานํ นามรูปานํ ขณิกนิโรธวเสน อตฺถํ วทโนฺต ‘‘ยถาปวตฺต สนฺตติโย วา ฉิชฺชนฺติ ภิชฺชนฺตี’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘อุทยพฺพยํ สมนุปสฺสนฺตสฺส จา’’ติ เอตฺถ กตโม อุทโย นาม, กตโม วโย นาม, กถญฺจ ตทุภยํ สมนุปสฺสตีติ อาห ‘‘อุทยพฺพยํ ปสฺสนฺตสฺสาติ เอตฺถ ยถา นามา’’ติอาทิํฯ ตตฺถ ‘‘ตโม ขโนฺธ’’ติ ตโมราสิฯ ‘‘เวตี’’ติ วิคจฺฉติฯ อนฺตร ธายติ ฯ‘‘อุทโย’’ติ อุปฺปาโท เจว วฑฺฒิ จฯ ‘‘วโย’’ติ วิคมนํ, อนฺตรธานํฯ ‘‘นานาปโยควเสนวา’’ติ สมิญฺชนปฺปสารณาทิ นานาปโยควเสน วาฯ อุทยปกฺขานํ นานาสนฺตตีนํ อุทยญฺจ อุทยโตฯ วยปกฺขานํ นานาสนฺตตีนํ วยญฺจ วยโตติ โยชนาฯ

โพชฺฌงฺค ธมฺมหิ สมฺปนฺนตฺตา อาราเธติ อตฺตโน จิตฺตํติ อารโทฺธฯ ตุฏฺฐจิโตฺตติ อ โตฺถฯ วิปสฺสตีติ วิปสฺสโกฯ อารโทฺธ หุตฺวา วิปสฺสโก อารทฺธวิปสฺสโกฯ ทฺวิโธหิ วิปสฺสโก ตรุณ วิปสฺสโก จ อารทฺธ วิปสฺสโก จฯ ตตฺถ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ สุฎฺฐุ อปสฺสโนฺต ทุพฺพลวิ ปสฺสโก ตรุณ วิปสฺสโก นามฯ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ สุฏฺฐุ ปสฺสโนฺต วิปสฺสนา กมฺม อาราธิต จิ โตฺต พลววิปสฺสโก อารทฺธวิปสฺสโก นามฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํฯ

[ก]

‘สุญฺญาคาเร ปวิฏฺฐสฺส, สนฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขุโน;
อมานุสี รตี โหติ, สมฺม ธมฺมํ วิปสฺสโต,ติ จฯ

[ข]

‘โย จ วสฺสสตํ ชีเว, อปสฺสํ อุทยพฺพยํ;
เอกาหํ ชีวิตํ เสโยฺย, ปสฺสโต อุทยพฺพยํ,ติ จฯ

อยมิธ อธิเปฺปโตฯ วิปสฺสนํ อุเปจฺจ กิเลเสนฺติ, มลีนภาวํ คเมนฺตีติ วิปสฺสนุปกฺกิเลสาฯ ปริพนฺธนฺติ นีวาเรนฺตีติ ปริพนฺธกาติ เหฎฺฐา วุตฺตเมว อนฺตรายิก ธมฺมานํ นามํฯ ‘‘สรีโร ภาโส’’ติ สกลสรีรโต นิกฺขโนฺต โอภาโสฯ ‘‘ปญฺจวิธา ปีตี’’ติ ขุทฺทิกา ปีติ, ขณิกา ปีติ, โอกฺ กนฺติกา ปีติ, อุเพฺพคา ปีติ, ผรณา ปีตีติฯ ‘‘ทุวิธา ปสฺสทฺธี’’ติ อติพลวนฺตี กายปสฺสทฺธิเจว จิตฺตปสฺสทฺธิ จฯ วิปสฺสนา กมฺม โอกปฺปนาการปฺปวตฺตา สทฺธาเอว อธิมุจฺจนเฎฺฐน อธิโม โกฺข สทฺธาธิโมโกฺขฯ ‘‘วีริยํ’’ติ ตสฺมึ กมฺม อนิกฺขิตฺตธุรํ ปคฺคหิตสีสํ วีริยํฯ ‘‘สุขํ’’ติ จิตฺตสุขํฯ เตนาห ‘‘โสมนสฺสํ’’ติฯ ‘‘วิปสฺสนาญาณํ’’ติ อินฺทวิสฺสฎฺฐวชิรสทิสํ พลววิปสฺสนาญาณํฯ ‘‘สตี’’ติ ตสฺมึ กมฺม อปฺปมฺมุฎฺฐา สติฯ ‘‘ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา’’ติ จิตฺตสฺส ลีนุทฺธจฺจาทีหิ วิสม เนฺตหิ วิมุตฺตา ตตฺรมชฺฌตฺตตาสงฺขาตา อุเปกฺขาฯ ‘‘อาวชฺชนุเปกฺขา’’ติ วสิภาวปตฺตา อาวชฺ ชนสงฺขาตา อุเปกฺขาฯ ‘‘อาลยํ’’ติ ตณฺหาลยํฯ ‘‘กุรุมานา’’ติ กโรนฺตีฯ ‘‘สุขุมา ตณฺหา’’ติ กุ สเลหิ มิสฺสกตฺตา อิทํ อกุสลนฺติปิ ชานิตุํ อสกฺกุเณยฺยา สุขุมตณฺหาฯ ‘‘น วตเม’’ติ มม น อุปฺ ปนฺนปุโพฺพวตาติ โยชนาฯ ‘‘อสฺสาทสหิตา’’ติ โอภาสาทีสุ อสฺสาทตณฺหา สหิตาฯ ‘‘อธิ มาน วเสนา’’ติ อธิกตรํ มญฺญนาวเสนฯ ‘‘ตาวเทวา’’ติ นิกนฺติยา อุปฺปตฺติกฺขเณเยวฯ ‘‘นิ กามนากาโร’’ติ อิจฺฉนากาโรฯ อสฺสาทนากาโรฯ ‘‘นิกามนสฺสวตฺถู’’ติ นิกนฺติยา วตฺถุฯ ‘‘อทฺธา’’ติ เอกเนฺตนฯ ‘‘หนฺทา’’ติ จิตฺตวิสฺสฎฺฐกรเณ นิปาตปทํฯ อิทาเนว นํ วิโสเธมิ, น จิรํ ปวตฺติตุํ ทสฺสามีติ อิมมตฺถํ ทีเปติฯ ‘‘เตเสฺววา’’ติ เตสุโอภาสาทีสุ เอวฯ อฎฺฐกถาย น สเม ติฯ อฎฺฐกถายํ นิกนฺติ วิกฺขมฺภนสฺส วิสุํ วุตฺตตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ วิปสฺสนาปริปาโก นาม วิเส สนฺตรปฺปวเตฺตน ปากโฎติ ทเสฺสตุํ ‘‘สงฺขารุเปกฺขาภาวํ ปตฺตา’’ติอาทิมาหฯ วุฎฺฐานคามินิ วิ ปสฺสนาภาวปเตฺตนาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘เทฺว วิปสฺสนา จิตฺตานี’’ติ อุปจารานุโลมจิตฺตานิฯ โส หิ วุฎฺฐานนฺติ วุจฺจตีติ สมฺพโนฺธฯ สงฺขาร นิมิตฺตโต วา วุฎฺฐาติฯ นิพฺพานํ อารพฺภ ปวตฺติโตฯ ยทิ เอวํ โคตฺรภุปิ วุฎฺฐานํ นาม สิยาติฯ น สิยาฯ มคฺคสฺส อาวชฺชนมเตฺต ฐิตตฺตาฯ ปฎิเวธกิจฺ จสฺสจ สโมฺมห สมุเจฺฉทกิจฺจสฺส อภาวโตฯ ‘‘สยํ’’ติ มคฺคสงฺขาโต สยํฯ ‘‘ตํ สมงฺคีปุคฺคลํ วา’’ติ เตน มเคฺคน สมงฺคีปุคฺคลํ วาฯ ‘‘วฎฺฎปฺปวตฺตโต จา’’ติ อายตึ ภเวสุ อปายวฎฺฎปฺปวตฺต โต วา, อฎฺฐม ภวโต ปฏฺฐาย กามสุคติ วฎฺฎปฺปวตฺตโต วาฯ อวสฺสํ วุฎฺฐานํ คเมติ สมฺปาเปตี ติ วุฎฺฐานคามินีติ วจนโตฺถฯ ‘‘อวสฺสํ วุฎฺฐานํ คจฺฉนฺตี’’ติ อิธ ฐิตานํ วุฎฺฐานโต นิวตฺติ นาม นตฺถีติ อธิปฺปาโยฯ อิทญฺจ ปเจฺจกพุทฺธานํ พุทฺธสาวกานญฺจ วเสน ทฎฺฐพฺพํฯ สพฺพญฺญุ โพธิสตฺตา ปน ปุพฺพพุทฺธานํ สาสเน ปพฺพชิตฺวา วิปสฺสนา กมฺมํ อารภนฺตา อนุโลมญฺญาณํ

อาหจฺจ ฐเปนฺตีติ อฏฺฐก ถาสุ วุตฺตํฯ ตตฺถ ‘‘อาหจฺจา’’ติ อิทํ สงฺขารุเปกฺขาญาณสฺส มตฺถก ปตฺติทสฺสนตฺถํ วุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ ‘‘อาวชฺชนฎฺฐานิยํ’’ติ ตโต ปุพฺพภาเค เกนจิ จิตฺเตน อคฺคหิเต นิพฺพานา รมฺมเณ อาวชฺชนฎฺฐานิยํฯ ‘‘ตํ’’ติ โคตฺรภุญฺญาณํฯ โคตฺตํ ภวติ อภิภวติ ฉินฺทตีติ โคตฺรภุฯ โคตฺตํ วา อภิสมฺภุณาติ ปาปุณาตีติ โคตฺรภูติ วจนโตฺถฯ กถํ ปน โคตฺรภุ จิตฺตํ โคตฺรภุญฺญาณํ ปุถุชฺชนโคตฺตํ ฉินฺทติ, อริยโคตฺตํ ปาปุณาตีติ ยุเชฺชยฺย, โสหิ ปุคฺคโล ตสฺมึขเณ ปุถุชฺชนโคตฺตปริยาปโนฺนเอวาติฯ สจฺจํฯ อตฺตนิ ปน ฉินฺนตฺตา สยํ ฉินฺทติ นามฯ นิพฺพานสฺส จ อริยโคจรตฺตา ตํ อารมฺมณ กรณวเสน อริยโคตฺตํ ปาปุณาติ นามาติ ทฎฺฐพฺพํฯ ปจฺจยสตฺติวิเสเสน อตฺตโน อนนฺตเร อริยโคตฺตํ ภาเวติ, ปาตุภาเวตีติ โคตฺรภูติปิ ยุชฺชติฯ ‘‘ปริจฺฉิชฺชา’’ติ ปริจฺฉินฺทิตฺวาฯ ทิฎฺฐิวิจิกิจฺฉาทีหิ สพฺพวิปฺผนฺทเนหิ มุญฺจิตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ สโมฺมหสฺส ปหานเมว ทฎฺฐพฺพํฯ น เต ธเมฺม อารมฺมณ กรณ วเสน ชานนํฯ กถํ เต ธเมฺม อารมฺมณํ อกโรโนฺต มโคฺค เต ธเมฺม ปริชานาติ นามาติฯ กิจฺจสิทฺธิ วเสนฯ โส หิ สโมฺมหํ ปชหโนฺต อารมฺมณํ กโรนฺตานิปิ หิ ปุพฺพภาคญฺญาณานิ ตปฺปหานกิจฺจสฺส อสาธกตฺตา ทุกฺข สจฺจํ ปริชานนฺตานีติ น วุจฺจนฺติฯ มโคฺค ปน อารมฺมณํ อกโรโนฺตปิ ตปฺปหานกิจฺจสฺส สาธกตฺตาตํ สจฺจํ ปริชานาตีติ วุจฺจติฯ กสฺมาฯ ตโต ปฎฺฐาย ตสฺสปุคฺคลสฺส สพฺพกาลํ ตสฺมึสเจฺจ ปริชานน กิจฺจสฺส สิทฺธตฺตาฯ ยถาหิ เอโก ปุริโส จกฺขุมฺหิ ปิตฺตเสมฺหาทิโทเสหิ ปลิพุทฺธตฺตา อโนฺธ โหติฯ น กิญฺจิ ปสฺสติฯ ยทา ปน โส เอกํ เตชวนฺตํ อญฺชนํ ลภิตฺวา จกฺขุํ อญฺชยโนฺต สพฺพรตฺตึ นิทฺทายติฯ ตสฺส นิทฺทายนฺตเสฺสว จกฺขุมฺหิ สพฺพโทสา นสฺสนฺติฯ จกฺขุ วิปฺปสนฺนํ โหติฯ ตงฺขณโต ปฎฺฐาย โส นิทฺทายโนฺตปิ รูปานิ ปสฺสตีติ วุจฺจติฯ กสฺมา, อนฺธภาววิคเมน ทสฺสน กิจฺจสฺส สิทฺธตฺตาฯ เอวเมวมิทํ ทฎฺฐพฺพนฺติฯ เอกเทเสน วา เหฎฺฐิมมเคฺคสุ, อนวเสเสน วา อรหตฺตมเคฺคฯ ‘‘อปจฺฉาวตฺติกํ’’ติ เอตฺถ ปจฺฉโต อาวตฺตนํ ปจฺฉาวตฺตํฯ นตฺถิ ปจฺฉาวตฺตํ อสฺสาติ อปจฺฉาวตฺติกนฺติ วิคฺคโหฯ ‘‘ปุน อนุปฺปาทธมฺมตาปตฺติวเสน นิโรธสงฺขาตํ’’ติ มคฺคกฺขเณ เอว ตานิวฎฺฎานิ ปุน อนุปฺปาทสภาวํ อาปชฺชนฺติ, นิรุชฺฌนฺติฯ ตถา นิโรธสงฺขาตํฯ ‘‘อุปฺปาทนสงฺขาตาย ภาวนายา’’ติ เอเตน มคฺคสฺส เอกจิตฺตกฺขณิกตฺตา วฑฺฒนสงฺขาตาย ภาวนาย โอกาโส นตฺถีติ กตฺวา วุตฺตํฯ อริยมคฺคํ ปฎิลาภตฺถาย ปน ปวตฺติตา ปุพฺพภาคภาวนาปิ มคฺคภาวนา เอวฯ สา จ อริยมคฺคํ ปตฺวา มตฺถกปตฺตา โหติฯ ตสฺมา อริยโมฺค เอว มตฺถกปโตฺต ภาวนาุตฺตโร โหตีติ อิมินาปริยาเยน วฑฺฒน สงฺขาตาย ภาวนายาติปิ ยุชฺชติเยวฯ อตฺตโน อนนฺตเร ปวตฺตํ อานนฺตริกํฯ อานนฺตริกํ ผลํ เอตสฺสาติ วิคฺคโหฯ ตสฺส จ ตโต ปรํ เทฺว วา ตีณิ วา ผลจิตฺตานิ ปวตฺตนฺตีติ อิมินา สมฺพโนฺธฯ อปนีโต อคฺคิ เอตสฺมาติ อปนีตคฺคิโกฯ ‘‘นิพฺพาเปโนฺต วิยา’’ติ เอเตน ปฎิปฺปสฺสมฺภนปฺปหานกิเจฺจน มคฺคานุกุลปฺปวตฺตึ ทเสฺสติฯ ‘‘เตสํ’’ติ เตสํ จกฺขูนํฯ ตํ รูปํ ตสฺส ปากฎํ น ตาว โหตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘ตสฺสา’’ติ ตสฺส ปุคฺคลสฺสฯ ‘‘ปจฺจเวกฺขนวาเรสู’’ติ เอตฺถ ปสาทจกฺขุนา ทิเฎฺฐ ปวตฺตา อนุพนฺธก วีถิโยปิ สงฺคยฺหนฺติฯ

อุปริมเคฺคหิ วธิตพฺพา มาเรตพฺพาติ อุปริมคฺควชฺฌาฯ ‘‘กิเลสวิภาเคสู’’ติ อสุกมเคฺคน อสุกากิเลสา ปหียนฺตีติ เอวํ กิเลสวิภาเคสุฯ ‘‘ปาฬิยํ’’ติ ปฎิสมฺภิทา มคฺคปาฬิยํฯ วุจฺจมาเนปน วตฺตพฺพนฺติ สมฺพโนฺธฯ มคฺคงฺคโพชฺฌงฺคาทีนํ ปจฺจเวกฺขนํ นาม มคฺคปจฺจเวกฺขนเมวฯ ตถา ปจฺฉา วา ปวตฺตตีติ สิทฺธํฯ ‘‘อวิรุทฺธา โหตี’’ติ วิสุทฺธิมเคฺคน อสเมนฺตาปิ ปจฺจเวกฺขนฺตานํ อิจฺฉานุรูปสมฺภวโตติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘อธิมานนิเทฺทส อฎฺฐกถาสู’’ติ วินเย จตุตฺถปาราชิเก อธิมานปทนิเทฺทส อฎฺฐกถาสุฯ ‘‘โส’’ติ อริยภูโต ภิกฺขุฯ ‘‘โน ลทฺธํ น วฎฺฎตี’’ติ อลทฺธํ น วฎฺฎตีติ อโตฺถฯ ลทฺธํ โน น วฎฺฎตีติ วา โยชนาฯ จตุพฺพิธํ มคฺคญฺญาณํ คหิตํฯ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ นามาติ วุตฺตตฺตาฯ

‘‘อภินิวิสนํ’’ติ อชฺฌตฺตํ ทฬฺหตรํ ปติฏฺฐานํฯ ‘‘นิขาตสิเนรุปา ทสฺสวิยา’’ติ ตสฺส ปวตฺตนํ วิยฯ ‘‘เกวลํ ปจฺจยายตฺต วุตฺติตาย อทิฏฺฐตฺตา’’ติ เอเตน เอโส เม อตฺตา, น ปรสฺส อตฺตาติ เอวํ อตฺตานํ อตฺตสฺส สามิกํ กตฺวา คหณการณํ วทติฯ ตตฺถ เกวลสเทฺทน ปรมตฺถ สจฺจํ ปตฺวา อตฺตเสฺสว อภาวโต ขนฺธปญฺจกสฺส อตฺตโนวสายตฺต วุตฺติตํ นิวเตฺตติฯ สมฺมุติ สจฺจํ ปน ปตฺวา อตฺตสฺส วิชฺชมานตฺตา มหาชโน อตฺตโน ขนฺธปญฺจกํ อตฺตโน วสายตฺต วุตฺตึ มญฺญมาโน เอโส เม อตฺตาติ คณฺหาติฯ ‘‘ขณภงฺคสฺส จ อทิฏฺฐตฺตา’’ติ เอเตน เอโส เม สารเฏฺฐน อตฺตาฯ เอโส มม สาโรฯ เอตํ มม สรีรํฯ ยาว วสฺสสตํปิ วสฺสสหสฺสมฺปิ เอตํ ขนฺธปญฺจกํ น ภิชฺชติ, น วินสฺสติฯ ตาว อหํ น มรามิฯ ยทา เอตํ ภิชฺชติ, วินสฺสติฯ ตทา อหํ มรามิฯ อหญฺจ มม ขนฺธปญฺจกญฺจ อทฺวยํ อนานตฺตนฺติ เอวํ คหณการณํ วทติฯ ตตฺถ ‘‘ขณภงฺคสฺสา’’ติ นามรูปธมฺมานํ ขเณ ขเณ ภญฺชนสฺส ภิชฺชนสฺส มรณสฺสฯ อิทมฺปนมรณํ สมฺมุติ สเจฺจ นตฺถิฯ ปรมตฺถสเจฺจ เอว อตฺถิฯ ตสฺมา ตํ อปสฺสโนฺต มหาชโน อตฺตโน ขนฺธปญฺจกํ อตฺตโนสารํ มญฺญมาโน เอโส เม อตฺตาติ คณฺหาตีติฯ ‘‘ตํ ทฺวยํ สุทิฏฺฐํ กตฺวา’’ติ ขนฺธปญฺจกสฺส เกวลํ ปจฺจยายตฺต วุตฺติตญฺจ ขณภงฺคญฺจ ญาณ จกฺขุนา สุฏฺฐุทิฏฺฐํ กตฺวาฯ ตตฺถ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ สุฏฺฐุปสฺสโนฺต เกวลํ ปจฺจยายตฺต วุตฺติตญฺจ อวสายตฺต วุตฺติตญฺจ สุฏฺฐุ ปสฺสติฯ โย จ อตฺตโน วสายตฺตวุตฺติ น โหติฯ โส ปรมตฺถสจฺจํ ปตฺวา เอโส มม สนฺตกนฺติปิ วตฺตุํ นารหติฯ กุโต มม อตฺตาติฯ อปิ จ, สโตฺต นาม สภาวโต นตฺถิฯ ปญฺญตฺติมตฺตํ โหติฯ โย ‘อหนฺติ วา, เมติ วา, มมาติ วา, คเยฺหยฺยฯ อสเนฺต จ อตฺตสฺมึ โก มม อตฺตา นาม ภเวยฺยาติฯ ขณภโงฺค โหติฯ ขเณ ขเณ ภิชฺชติฯ สโตฺต จ นาม เอกสฺมึภเว อาทิมฺหิ สกึ เอว ชายติฯ อเนฺต สกึ เอว มรติฯ อนฺตรา วสฺสสตํปิ วสฺสสหสฺสํปิ มรณํ นาม นตฺถิฯ อญฺญาหิ ขณิกธมฺมานํ คติฯ อญฺญา สตฺตสฺสฯ เอวํสเนฺต กถํ ขณิกธมฺมา สตฺตสฺส สารเฏฺฐน อตฺตานาม ภเวยฺยุนฺติฯ ตสฺมา เต อวสวตฺตนเฏฺฐน อสารกเฏฺฐน จ อนตฺตา เอวฯ อปิจ ‘‘อวสวตฺตนเฏฺฐนา’’ติ เอตฺถ วโส นาม สตฺตสนฺตาเน เอโก ปธานธโมฺมฯ สเจ อตฺตานาม อตฺถิฯ โส เอว ปธานภูตสฺส วสสฺสปิ อตฺตา ภเวยฺยฯ เอวํสติ, โย วโส, โส อตฺตาฯ โย อตฺตา, โส วโสติ ภเวยฺยฯ ตถา จ สติ, รูปํ อตฺตาติ คณฺหโนฺต รูปญฺจ วสญฺจ อตฺตานญฺจ เอกตฺตํ กตฺวา คณฺหาติ นามฯ ตถา เวทนํ อตฺตาติฯ สญฺญํ, สงฺขาเร, วิญฺญาณํ อตฺตาติ คณฺหเนฺตปิฯ เอวญฺจสติ, สโตฺต จ ขนฺธปญฺจกญฺจ วโส จ อตฺตา จ สพฺพเมตํ เอกตฺตํ คจฺฉติ, เอโก สโตฺตติ สงฺขฺยํ คจฺฉติฯ น หิ อิมสฺมึ วสวตฺตนเฏฺฐ เอกสฺสสตฺตสฺส เทฺว อตฺตา ตโย อตฺตา พหูอตฺตาติ สกฺกา ภวิตุํฯ อถ ยถา ยถา สตฺตสฺส วโส วตฺตติ, อิจฺฉา ปวตฺตติฯ ตถา ตถา ขนฺธปญฺจกมฺปิ นิจฺจกาลํ สตฺตสฺสวสํ อนุคเจฺฉยฺยฯ กสฺมา, สตฺตสฺส จ ขนฺธปญฺจกสฺส จ วสสฺส จ นานตฺตาภาวโตฯ เอวํ อนุคจฺฉเนฺต สติฯ รูปํ เม อตฺตา, เวทนา เม อตฺตาติอาทิคฺคหณํ วเฏฺฏยฺยฯ สภาวโต อวิรุทฺธํ ภเวยฺยฯ น ปน ตถา อนุคจฺฉติฯ น หิ ทุพฺพโณฺณ ทุรูโป ปุริโส อตฺตโน รูปกายํ อตฺตโน วเสเนว สุวณฺณํ สุรูปํ กาตุํ สโกฺกติฯ ตถา ทุสฺสโทฺทวา สุสทฺทํ, ทุคฺคโนฺธวา สุคนฺธํฯ น จ อโนฺธวา อนนฺธํฯ พธิโรวา อพธิรํฯ โรคีวา อโรคํฯ กุฏฺฐีวา อกุฏฺฐํฯ คณฺฑีวา อคณฺฑํฯ ชิโณฺณวา ตรุณํฯ อชรํ วา อมรณํ วา กาตุํ สโกฺกติฯ นาปิ อปาเยสุ จ อปตนฺตํฯ ปติตฺวา วา ตโต วิมุตฺตํ กาตุํ สโกฺกติฯ ตถา เทโว วา เทวตฺตา อจาเวตุํฯ สโกฺกวา สกฺกตฺตา, มาโร วา มารตฺตา, พฺรหฺมา วา พฺรหฺมตฺตาติฯ เอสนโย เสสขเนฺธสุปิฯ ตถา ปน อวสานุคมนโต ปรมตฺถ สจฺจํ ปตฺวา ขนฺธปญฺจเก อตฺตโน สามิกิจฺจํ อิสฺสรกิจฺจํ นาม นตฺถิฯ อสามิกเมว ตํ โหติ, อนิสฺสรํฯ ตถา จ สติ, อตฺตานํ ตสฺส สามึ อิสฺสรํ กตฺวา รูปํ เม อตฺตาติ คหณํ มิจฺฉาคหณํ นาม โหตีติฯ โลเก ปน มหาชโน ธมฺมานํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ น ชานนฺติ, น ปสฺสนฺติ, น ปฏิวิชฺฌนฺติฯ เตสํ ปรมฺปร ปจฺจยวเสน ปวตฺตมาเนน ขนฺธสนฺตาเน สมฺมุติ สจฺจวเสน นานาวสวตฺตนาการา นาม สนฺติฯ นานาสามิ อิสฺสราธิปติโวหารา จ โลเก สนฺทิสฺสนฺติฯ เต สมฺมุติ สจฺจวเสน อุปฺปเนฺนสุ เตสุ สามิอิสฺสราธิปติ

โวหาเรสุ โวหารมเตฺต อฐตฺวา สภาวสจฺจํ มญฺญนฺตา มิจฺฉาคหณํ คณฺหนฺติฯ เอตฺถ สิยาฯ น นุ วโสนาม อิจฺฉาฯ สโตฺต จ คนฺตุํ อิจฺฉโนฺต คจฺฉติฯ ฐาตุํ อิจฺฉโนฺต ติฏฺฐติฯ เอวํสติฯ ตสฺส ขนฺธปญฺจกํ ตสฺส วสายตฺต วุตฺติ เอว โหตีติฯ น โหติฯ กสฺมา, ปจฺจยายตฺต วุตฺติตฺตา เอวฯ ต ถาหิ คนฺตุํ อิจฺฉานาม พหิทฺธา ธนเหตุวา อุปฺปเชฺชยฺยฯ นานาโภคเหตุ วาฯ อเญฺญน วา นา นาการเณนฯ ตตฺถ เยสํ ธเน อสติ, ยํ ยํ ทุกฺขํ อาคเจฺฉยฺย กายิกํ วา เจตสิกํ วาฯ เตสํ ตํ ตํ ทุกฺ ขปจฺจยา ธนิจฺฉา นาม อุปฺปชฺชติฯ ธนิจฺฉา ปจฺจยา คนฺติจฺฉาทโย อุปฺปชฺชนฺติฯ ตถา นานา โภคิจฺฉา นานากมฺมิจฺฉาสุ จาติฯ นานาทุกฺขภยุปทฺทวมูลิกาสุ อิจฺฉาสุ วตฺตพฺพ เมว นตฺถิฯ ตถา นานารมฺมณานํ ปโลภน ทุกฺขมูลิกาสุ จ นานาวิตกฺกานํ วิปฺผนฺทนมูลิกาสุ จ อิจฺฉาสุฯ เอวํ วโสปิ ปจฺจยายตฺต วุตฺติโก เอว โหติฯ ‘‘คมนํ’’ติ คมนาการเรน ปวตฺตํ ขนฺธปญฺจกํฯ เยน เยนธนาทิเหตุนา โส โส วโส อุปฺปชฺชติฯ คมนมฺปิ เตน เตเนว อุปฺปชฺชติ อาหารุปตฺถมฺภนา ทิปจฺจเยน จฯ วโส ปน คมนสฺส ปจฺจเยก เทสมตฺตํ โหติฯ โส หิ ตทญฺญปจฺจเยหิ วินา สยํ อุปฺปชฺชิตุํ น สโกฺกติฯ กุโต คมนํ อุปฺปาเทตุํฯ เอวํ ฐานาทีสุฯ เอวญฺจ สติ, อิทํ ขนฺธปญฺจกํ ปจฺจยายตฺต วุตฺติกนฺติเจฺจว วตฺตุํ อรหติฯ โน วสายตฺต วุตฺติกนฺติฯ อปิ จ คนฺตุํ อิจฺฉโนฺต คจฺฉ ตีติ ปญฺญตฺติ มตฺตภูโต สโตฺต คจฺฉติฯ ขนฺธปญฺจกํ ปน ขณิก ธมฺมตฺตา น คจฺฉติฯ อุปฺปนฺนุปฺ ปนฺนํ ตตฺถ ตเตฺถว ภิชฺชติฯ สนฺตติ วเสน คมนาการ นิมิตฺตํ ปญฺญายติฯ เอวํ อวสวตฺตนํ โหตีติฯ โหตุ ตตฺถ ตเตฺถว ภิชฺชนํฯ อวิเจฺฉทปฺปวตฺติยา สติ, คมนํ สมฺปชฺชติเยวฯ คมเน จ สมฺปชฺ ชมาเน ขณิกภิชฺชเนน โทโส นตฺถีติ เจฯ อตฺถิฯ ขณิกมรณญฺหิ สตฺตสฺส สุสานภูมิ นาม โห ติฯ อนฺตราเยวา อาคเต ปกฺขลเนฺต วา สติ, คจฺฉโนฺต สโตฺต ยทา กทาจิ มรณํ วา นิคจฺฉติ มรณ มตฺตํ วา ทุกฺขนฺติฯ กิเลเส นิมินาติ ปวเตฺตตีติ นิมิตฺตนฺติ วจนโตฺถฯ ‘‘วิปลฺลาสนิมิ ตฺตํ’’ติ จ วิปลฺลาส ธมฺมานํ วเสน อุปฏฺฐิตํ กิจฺจ นิมิตฺตํฯ ตณฺหา เอว ปณิธีติ สมฺพโนฺธฯ มหนฺ ตานํ อาทีนวานํ ราสิ มหาอาทีนวราสิฯ ขเนฺธสุ สุญฺญตลกฺขณํ นาม อติ คมฺภีรํ โหติฯ ญาณ เสฺสว วิสยภูตํฯ สุญฺญต ทสฺสนญฺจ ทิฏฺฐิยา อุชุปฺปฏิปกฺขนฺติ อาห ‘‘สงฺขาเรสุ สุญฺญตทสฺสน วเสนา’’ติอาทิํฯ ตตฺถ ‘‘อตฺถ สิทฺธิ นามา’’ติ มคฺคผลปฺปฏิลาภสงฺขาตสฺส อตฺถสฺส สิทฺธิ นามฯ อตฺตาติ อภินิเวโส อตฺตาภินิเวโสฯ คณฺหาตีติ คาโหฯ อุปาทียตีติ อโตฺถฯ ทิฏฺฐิสงฺขา โต คาโห ทิฏฺฐิคฺคาโหฯ อตฺถาภินิเวโส จ โส ทิฏฺฐิคฺคาโห จาติ วิคฺคโหฯ ตสฺส ปฏิปกฺขํ อนตฺตานุปสฺสนาญาณํฯ อนุ อนุ ภวนํ อานุภาโวฯ ปรมฺปรโต วฑฺฒนนฺติ อโตฺถฯ ‘‘ตถา สมนุ ปสฺสิตฺวา’’ติ สุญฺญตา กาเรน สมนุปสฺสิตฺวาฯ วิมุญฺจนฺตสฺส อริยปุคฺคลสฺสฯ ‘‘อนิจฺจลกฺขณํ นาม นาติ คมฺภีรํ โหติฯ สทฺธายปิ วิสยภูตํฯ อุนฺนติลกฺขโณ จ อหํ มาโน ขเนฺธสุ นิจฺจธุววิปลฺ ลาสมูลโก สทฺธาย จ ปฏิปโกฺขติ อาห ‘‘อนิจฺจทสฺสนวเสนา’’ติอาทิํฯ ‘‘นิมิตฺตาภินิเวสภูตสฺ สา’’ติ นิจฺจธุวนิมิตฺตาภินิเวสภูตสฺสฯ ‘‘มานคฺคาหสฺสา’’ติ มานสงฺขาตสฺส คาหสฺสฯ ‘‘สทฺธาย ปี’’ติปิสเทฺทน ญาณํ สมฺปิเณฺฑติฯ ทุกฺขลกฺขณํ นาม ภยสํเวค ชนกํ โหติฯ อา รมฺมเณสุ ตณฺหาโลลสฺส ตณฺหาวิปฺผนฺทนสฺส ปฏิปกฺขํฯ วิเสสโต สมาธิสฺส อนุรูปนฺติ อาห ‘‘ทุกฺขทสฺสน วเสนา’’ติอาทิํฯ ‘‘ติณฺณํ ธมฺมานํ’’ติ ปญฺญินฺทฺริย สทฺธินฺทฺริย สมาธินฺทฺริย สงฺ ขาตานํ ติณฺณํ อินฺทฺริย ธมฺมานํฯ ‘‘วิปสฺสนา คมนวเสเน วา’’ติ วุฏฺฐานคามินิ วิปสฺสนา สงฺ ขาตสฺส อาคมน การณสฺส วเสเนวฯ

อิทานิ ปุเพฺพ ยํ วุตฺตํ ‘สตฺตอริย ปุคฺคลวิภาคสฺส ปจฺจยภาวปตฺติยา จา’ติฯ ตตฺถ สตฺต อริยปุคฺคลวิภาคํ ทเสฺสตุํ ‘‘ตตฺถา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ธมฺมานุสารี นามาติ เอตฺถ ‘‘ธโมฺม’’ติ ปญฺญา วุจฺจติ ‘สจฺจํ, ธโมฺม, ธีติ, จาโค,ติ เอตฺถ วิยฯ ติกฺขตรํ ธมฺมํ อนุสฺสรตีติ ธมฺมานุสารีฯ ปญฺญาพลานุสาเรน อาทิมฺหิ มคฺคํ ลภตีติ วุตฺตํ โหติฯ อถวาฯ ‘‘ธโมฺม’’ติ นิสฺสตฺตนิชฺชีว เฏฺฐน สงฺขาร ธโมฺม วุจฺจติฯ สุญฺญตทสฺสนญฺจ นาม วิเสสโต สุทฺธธมฺม ทสฺสนํ นามฯ อิติ สุทฺธธมฺมํ อนุสฺสรติ, ญาณคติยา อนุคจฺฉตีติ ธมฺมานุสารีฯ ทิฏฺฐิปโตฺตติ เอตฺถ ทิฏฺฐินาม ทสฺ

สนญฺญาณํ วุจฺจติฯ อาทิโต ปฏฺฐาย ปริสุทฺธ ทสฺสนสมฺปนฺนตฺตา ทิฏฺฐิพเลเนว สุเขน ตํ ตํ มคฺคผลํ ปโตฺตติ ทิฏฺฐิปโตฺตฯ เตเนว ทสฺสน ปญฺญาพเลน กิเลสพนฺธนโต วิมุโตฺตติ ปญฺญาวิมุโตฺตฯ สงฺขาร ธมฺมานํ ขณิก ธมฺมภาเว สุฎฺฐุ สทฺทหนํ อเวจฺจปฺปสาโท สทฺธา นามฯ ตตฺถ ‘‘อเวจฺจปฺปสาโท’’ติ ญาณสมฺปยุตฺตปฺปสาโทฯ ‘‘ญาณํ’’ติ จ สงฺขาร ธมฺมานํ ขณิกภาวนิมิตฺตานํ ทสฺสนญฺญาณํฯ ตาทิเส หิ ญาเณ สติ, ตตฺถ อเวจฺจปฺปสาโท นาม ชายติ, โน อญฺญถาติฯ สทฺธํ อนุสฺสรตีติ สทฺธานุสารีฯ สทฺธาพเลเนว อาทิมฺหิ อริยมคฺคํ ปาปุณาตีติ วุตฺตํ โหติฯ สทฺธาพเลน วิมุโตฺตติ สทฺธาวิมุโตฺตฯ ‘‘กายสกฺขิ นามา’’ติ เอตฺถ สกฺขํติ สนฺทิฏฺฐํฯ ยํ สาธกนฺติปิ วุจฺจติฯ อตฺตโน กาเย เอว ลทฺธํ สกฺขํ ยสฺสาติ กายสกฺขีฯ ทุกฺขานุ ปสฺสี ปุคฺคโล หิ สํเวคพหุโล โหติฯ สํเวโค จ ปธาน วีริยสฺส ปทฏฺฐานํฯ สํวิโคฺค โยนิโส ปทหตีติ หิ วุตฺตํฯ ตสฺมา โส สํเวควเสน ภาวนํ อนุยุญฺชโนฺต ยํ ยํ ปุริสถาเมน ปตฺตพฺพํ โหติฯ ตํ ตํ ปาปุณาติฯ ปาปุณโนฺต จ อตฺตโน กาเย เอว สกฺขํ ลภติฯ สนฺทิฏฺฐํ ฌานสุขํ วา มคฺคผลสุขํ วา ลภตีติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อุภโตภาค วิมุโตฺต’’ติ อรูปชฺฌาเนหิ รูปกายโต อรหตฺตมคฺคผเลหิ นามกายโตติ เอวํ อุโภหิ กายภาเคหิ วิมุโตฺตฯ เอตฺถ จ ตโย อริยปุคฺคลา ปญฺญาธิโก จ สทฺธาธิโก จ วีริยาธิโกจฯ ตตฺถ ธมฺมานุสารี จ ทิฏฺฐิปโตฺต จ ปญฺญาวิมุโตฺต จ ปญฺญาธิโก นามฯ สทฺธานุสารี จ สทฺธาวิมุโตฺต จ สทฺธาธิโก นามฯ กายสกฺขี จ อุภโตภาควิมุโตฺต จ วีริยาธิโก นามาติ ทฏฺฐพฺพํฯ อยญฺจ ปุคฺคลวิภาคนโย ปฏิสมฺภิทามคฺคนเยน วุโตฺตฯ อภิธเมฺม ปน ปุคฺคลปญฺญตฺติยํ สทฺธาวิมุโตฺต จ กายสกฺขี จ เทฺวปุคฺคลา เสเกฺขสุ เอว วุตฺตาฯ อรหตฺตํ ปตฺตา ปน เอเต เทฺวปิ ปญฺญาวิมุตฺตา เอวาติ ทฏฺฐพฺพาฯ เอตฺถ สิยา, สงฺขาร ธมฺมานํ ขณิก ธมฺมภาเว สุฎฺฐุ สทฺทหนํ อเวจฺจปฺปสาโท สทฺธา นามาติ วุตฺตํฯ กึ ปน ตาทิเสน สทฺธามเตฺตน โสตาปตฺติ มคฺคํ ปาปุณาตีติฯ เอตฺถ อเมฺหหิ วตฺตพฺพํ นตฺถิฯ ภควตา เอว วุตฺตํฯ ยถาห มหาวเคฺค โอกฺกนฺต สํยุเตฺต จกฺขุ ภิกฺขเว อนิจฺจํ วิปริณามี อญฺญถาภาวี, โย เอวํ สทฺทหติ, เอวํ อธิมุจฺจติฯ อยํ วุจฺจติ สทฺธานุสารีฯ โอกฺกโนฺต อริยภูมึฯ อติกฺกโนฺต ปุถุชฺชนภูมึฯ โส เยนกเมฺมน อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ อุปฺปเชฺชยฺยฯ น ตํ กมฺมํ กโรตีติฯ โสตํ ภิกฺขเว อนิจฺจํฯ วิปริณามี อญฺญถาภาวีติอาทินา ทฺวาทสายตนานิ วิตฺถาเร ตพฺพานิฯ ตตฺถ ‘‘วิปริณามี’’ติ วิปริณาโม ยสฺส อตฺถีติ วิปริณามีฯ วิปริณาโมติ จ ขเณ ขเณ ชีรณตา ภิชฺชนตา วุจฺจติฯ ‘‘อญฺญถาภาวี’’ติ ตเสฺสว เววจนํฯ ‘‘เอวํ อธิมุจฺจตี’’ติ เอเตน ญาณสมฺปยุตฺตสทฺธํ ทีเปติฯ สา เอว โสตาปตฺติยเงฺคสุ พุเทฺธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต, ธเมฺม, สเงฺฆ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโตติ วุตฺตาฯ ตตฺถ ญาณสมฺปยุตฺตสทฺธา นาม จกฺขาทีนํ อนิจฺจนิมิตฺต ทสฺสนญฺญาเณน สมฺปยุตฺตา โอกปฺปนสทฺธาฯ อนิจฺจนิมิตฺตญฺจ นาม รูปํ อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนาติปเท วุตฺตนเยน จกฺขาทินิสฺสยานํ มหาภูตานํ สนฺตติ ปริวตฺตนาทิกํ วุจฺจติฯ ตญฺหิ ปสฺสโนฺต จกฺขาทีนํ อนิจฺจภาเว สทฺทหติ, อธิมุจฺจติฯ ตานิปิ ขเณ ขเณ เอกเนฺตน ภิชฺชติ เยวาติ สทฺธาธิโมกฺขํ สทฺธาวินิจฺฉยํ ปฏิลภตีติ อโตฺถฯ ‘‘พุเทฺธ อเวจฺจปฺปสาเทนา’’ติ เอตฺถ ปน อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺธตาทีนํ พุทฺธคุณาทีนํ ทสฺสนญฺญาเณน สมฺปยุโตฺต ปสาโท อเวจฺจปฺปสาโท นามฯ อริยภูมิ นาม ทิฏฺฐานุสย วิจิกิจฺฉานุสเยหิ ปริสุทฺธา อวตฺถาภูมิ วุจฺจติฯ เตหิ สหิตา อวตฺถาภูมิ ปุถุชฺชนภูมิ นามฯ กถํ ปน ตสฺส ปุคฺคลสฺส ปุถุชฺชนภูมึ อติกฺกนฺตตา อริยภูมึ โอกฺกนฺตตา จ วิญฺญายตีติ อาห ‘‘โส เยนา’’ติอาทึฯ โย อตฺตโน ชีวิตเหตุปิ กิญฺจิ กมฺมปถปตฺตํ อปายคามิ กมฺมํ น กโรติฯ โส เอกเนฺตน ปุถุชฺชนภูมึ อติกฺกโนฺต, อริยภูมึ โอกฺกโนฺตติ วิญฺญายตีติ วุตฺตํ โหติฯ อิทํ สทฺธานุสาริสุตฺตํฯ อปรํปิ วุตฺตํ จกฺขุ ภิกฺขเว วิปริณามี อญฺญถาภาวีฯ ยสฺส เอวํ มตฺตโส นิชฺฌานํ ขมติฯ อยํ วุจฺจติ ธมฺมานุสารี ติอาทิฯ ตตฺถ ‘‘มตฺตโส นิชฺฌานํ ขมตี’’ติ สทฺธานุสารีวิย สทฺทหนมเตฺต อฏฺฐตฺวา จกฺขาทีนํ ตาทิสํ อนิจฺจตํ สมนุปสฺสโนฺต โถกํ โถกํ ทสฺสนํ ลภติเยวฯ เอวํสติ, จกฺขาทีนิ ตสฺส ปุคฺคลสฺส นิชฺฌานํ โอโลกนํ มตฺตโส ขมนฺติ นามฯ อิทํ ธมฺมานุสาริสุตฺตํฯ

อปรํปิ วุตฺตํ จกฺขุ ภิกฺขเว อนิจฺจํ วิปริณามี อญฺญถาภาวีฯ โย เอวํ ปชานาติ ปสฺสติฯ อยํ วุจฺจติ โสตาปนฺโน ติอาทิฯ ตตฺถ ''ปชานาติ ปสฺสตี''ติ ธมฺมานุสารีวิย มตฺตโส นิชฺฌานกฺขมมเตฺต อฏฺฐตฺวา ปญฺญาย ปชานาติ, ญาณจกฺขุโน ปจฺจกฺขโต ปสฺสตีติ อโตฺถฯ อิทํ ทิฏฺฐิปตฺตาทีนํ สุตฺตํฯ

''ยถา สกํ ผลํ''ติ เอตฺถ สสฺส อตฺตโน อิทํ สกํฯ ยํ ยํ สกํ ยถาสกนฺติ อตฺถํ ทเสฺสติ โสตาปนฺนสฺสาติอาทินาฯ ผลสมาปตฺติ วีถิยํ ปน อนุโลมชวนานิ เอว ผลานํ อาสนฺนการณานิ, น มคฺคชวนานีติ อาห ''น มคฺคาคมนวเสนา''ติฯ ''โส''ติ มโคฺคฯ สโนฺต สํวิชฺชมาโน สพฺภา โวฯ ''อสฺสา''ติ มคฺคสฺสฯ

อนิจฺจานุปสฺสนา กิจฺจโต อนิมิตฺตา โหติฯ สภาวโต สนิมิตฺตาเอวฯ นิจฺจนิมิตฺตสหิตา เอวฯ ยโต สา เอโสหมสฺมีติคฺคหณํ ลภติฯ อิทํปิ วิปสฺสนาญาณํ อนิจฺจํ ขยเฏฺฐนาติ สมนุปสฺสิตพฺพา จ โหตีติฯ ตตฺถ จ อภิธมฺมํ ปตฺวา สภาวปฺปธานํ โหติ, น กิจฺจปฺปธานํฯ ตสฺมา อภิธมฺม นเยน วิปสฺสนา อตฺตโน นิมิตฺต นามํ มคฺคสฺส ทาตุํ น สโกฺกติฯ อยํ อฏฺฐกถาย อธิปฺปาโยฯ กิเลส ธมฺมา นาม ยสฺส อุปฺปชฺชนฺติ, ตํ ปุคฺคลํ ปลิพุนฺธนฺติฯ สมฺพาธํ กโรนฺติฯ ตสฺมา ปลิโพธกรานามฯ ตํ ปุคฺคลํ นิจฺจนิมิตฺต สุภนิมิตฺต สุขนิมิตฺต อตฺตนิมิตฺตานิ คาเหนฺติฯ ตสฺมา นิมิตฺตกรานามฯ ตํ ปุคฺคลํ อารมฺมเณสุ ภุสํ นิหิตํ นิวิฏฺฐํ กโรนฺติฯ ตสฺมา ปณิธิกรานามฯ เต จ มคฺคผลานิ อารมฺมณํ น กโรนฺติฯ มคฺคผเลหิ จ สมฺปโยคํ น คจฺฉนฺติฯ เอวํ อารมฺมณกรณาทิวเสน มคฺคผเลสุ เตสํ อภาโวฯ อภาวตฺตาเอว จ ตานิ มคฺคผลานิ อตฺตโน ธมฺมตาย ตีณินามานิ ลภนฺตีติ ทเสฺสตุํ ''อารมฺมณ กรณวเสนวา''ติอาทิ วุตฺตํฯ ''อตฺตโน สภาเวนา''ติ อตฺตโน ธมฺมตายฯ

''อตฺตทิฏฺฐิยา อุปฺปนฺนาย อุปฺปชฺชนฺตี''ติ อิทํ ตาสํ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานํ อตฺตทิฏฺฐิยา อวินาภาวํ ทีเปติฯ น ปน อตฺตทิฏฺฐิยา ตาหิ อวินาภาวนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ วิปจฺจนฺตีติ อปาเยสุ วิปจฺจนฺติฯ อปายปฏิสนฺธึ ชเนนฺติฯ ทิฏฺฐสจฺจานญฺจ อริยปุคฺคลานํฯ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตา อกุสลธมฺมา ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาคฺคหเณน คหิตาติ อาห ''ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉา วิปฺปยุตฺตา''ติฯ ''อกุสลธมฺมาเจวา''ติ ปจฺจุปฺปนฺนภูตา ทสากุสลกมฺมปถ ธมฺมา เจวฯ ''สตฺตหิ ภเวหี''ติ กฺริยาปวเคฺค กรณวจนํฯ ยถา สตฺตหิ มาเสหิ วิหารํ นิฏฺฐาเปตีติฯ กฺริยาปวโคฺคติจ กฺริยายสีฆตรํ นิฏฺฐาปนํ วุจฺจติฯ ''สตฺตกฺขตฺตุํ''ติ สตฺตวาราฯ ตีณิ สํโยชนานินาม 'สกฺกายทิฏฺฐิ, วิจิกิจฺฉา, สีลพฺพต ปรามาสสํโยชนานิ,ฯ ''อวินิปาต ธโมฺม''ติ วิรูปํ หุตฺวา ปตนํ วินิปาโตฯ อปายนิปาโตติ วุตฺตํ โหติฯ ''ธโมฺม''ติ สภาโวฯ นตฺถิ วินิปาโต ธโมฺม ยสฺสาติ วิคฺคโหฯ ''นิยโต''ติ สุคติภเวสุ นิยต คติโกฯ สมฺมา พุชฺฌตีติ สโมฺพธิฯ มคฺคญฺญาณํฯ ''ปรายนํ''ติ ปรภาเค คนฺตพฺพฏฺฐานํ วุจฺจติฯ สโมฺพธิสงฺขาตํ ปรายนํ อสฺสาติ สโมฺพธิปรายโนฯ ''อนิยมโตฺถ''ติ วาสทฺทโตฺถติ วุตฺตํ โหติฯ วา สทฺทเตฺถสุ จ อนิยมโตฺถฯ น วิกปฺปโตฺถฯ วิกปฺปเตฺถหิ สติ เทฺว เอว สตฺตกฺขตฺตุปรมา ลพฺภนฺติฯ มิสฺสกภโวน ลพฺภติฯ อนิยมเตฺถ ตโยปิ ลพฺภนฺติฯ อฏฺฐกถายํ ปน สมุจฺจยตฺถสฺส คหิตตฺตา เอโก มิสฺสกภโว เอว ลพฺภติฯ นนุ จ สโทฺท นาม สมุจฺจยเตฺถ ปากโฏ, น อนิยมเตฺถฯ ตสฺมา สมุจฺจยโตฺถว อิธ ยุโตฺตติ เจฯ น ยุโตฺตฯ กสฺมาฯ ทฺวินฺนํ อสงฺคหิตตฺตาฯ อฏฺฐกถายํ ปน สมุจฺจยตฺถํ คเหตฺวา เต เทฺว ปุคฺคลา อิมสฺมึ ปาเฐ อสงฺคหิตาติ วุตฺตํฯ ยทิ เต อิมสฺมึ ปาเฐ อสงฺคหิตาฯ กตฺถเต สงฺคหิตา ภเวยฺยุํฯ น หิ โกจิ สตฺตกฺขตฺตุปรโม นาม อิธ อสงฺคหิโตติ ยุโตฺตติฯ ''อสฺสา''ติ ตสฺสปาฬิปาฐสฺสฯ ''เอตฺถ จ ยสฺมาฯ ลฯ ปรโม นาม วุโตฺต''ติ อิทํ อุปริ 'เย กามภเว เยวา'ติอาทินา 'เยทิฏฺฐ ธเมฺม วา'ติอาทินา จ โยเชตพฺพํฯ โส จ สุกฺขวิปสฺสโก วา ปริหีนชฺฌาโน วา ทฏฺฐโพฺพติ สมฺพนฺธฯ ''ปาฬิยํ''ติ

ปุคฺคลปญฺญตฺติ ปาฬิยํฯ ‘‘อิธ นิฏฺฐา’’ติ อิมสฺมึ กามโลเก อาสวกฺขยํ ปตฺวา ขนฺธปรินิพฺพาน ปตฺติ วเสน นิฏฺฐาฯ นิฏฺฐานํ ปริโยสานนฺติ อโตฺถฯ กุลโต กุลํ คจฺฉตีติ โกลํโกโลฯ ภวโต ภวํ คจฺฉตีติ อโตฺถฯ เอกเมว ปฏิสนฺธิสงฺขาตํ ภวพีชํ อสฺส อตฺถีติ เอกพีชีฯ โย จ ทิเฏฺฐว ธเมฺม อรหาฯ ตสฺส จ อิธ นิฏฺฐาติ โยชนาฯ เกน ปน ติณฺณํ โสตาปนฺนานํ วิเสโส กโตติฯ สตฺตกฺขตฺตุ ปรโม ตาว เกวลํ ปฐมมคฺค สมฺปยุเตฺตหิ อินฺทฺริเยหิ กโตฯ อิตเร เทฺว อุปริมคฺคตฺถาย ปวตฺติเตหิ วิปสฺสนินฺทฺริเยหิ กโตติฯ ตตฺถ สตฺตกฺขตฺตุ ปรโม สพฺพมุทุโก โหติฯ ตโต โกลํโกลติโกฺขฯ โส ปน ฉ ภวิโก, ปญฺจภวิโก, จตุภวิโก, ติภวิโก, ทฺวิภวิโกติ ปญฺจวิโธฯ ตตฺถ ปญฺจภวิโก ติโกฺขฯ เสสา อนุกฺกเมน ติกฺขตราติ ทฏฺฐพฺพาฯ เอกพีชี ปน เอกภวิโก สพฺพติโกฺขฯ ตตฺถ สตฺตกฺขตฺตุ ปรโม เกวเลน ปฐมมคฺคานุภาเวน สิทฺธตฺตา สพฺพมุทุโก โหติฯ อิตเร เทฺว ปกติยา สตฺตกฺขตฺตุ ปรมภาเว ฐตฺวา อุปริมคฺคตฺถาย วิปสฺสนา กมฺมํ ปฏฺฐเปนฺติฯ ตทา เตสํ อินฺทฺริยานิ ปุน วิเสส ปตฺตานิ โหนฺติ, ติกฺขานิฯ ตสฺมา เต สตฺตกฺขตฺตุ ปรมโต ติกฺขานาม โหนฺตีติฯ ‘‘สตฺตวารโต โอรํ วา’’ติ อิทํ โกลํโกล เอกพีชิโน สนฺธาย วุตฺตํฯ ‘‘อุปริ ติณฺณํ มคฺคานํ วิปสฺสนา นิยาเมตี’’ติ อิทํ อุปริเม เทฺวโสตาปเนฺน สนฺธาย วุตฺตํฯ สตฺตกฺขตฺตุ ปรโมปน ปฐมมเคฺคเนว นิยมิโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ ตถาหิ โสเยว สงฺคหปาเฐ สรูปโต อาคโต โสตาปตฺติมคฺคํ ภาเวตฺวา ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาปหาเนน ปหีนาปายคมโน สตฺตกฺขตฺตุ ปรโม โสตาปโนฺน นาม โหตีติฯ อิตเร ปน เทฺว ปาฬิยํ โสตาปนฺน ปุคฺคลวิภาคฏฺฐาเนเสฺวว อาคตาติฯ ‘‘เย ปนา’’ติ เย โสตาปนฺน ปุคฺคลาปนฯ คาถายํ ‘‘อิโตสตฺตา’’ติ อิมสฺมึ มนุสฺสโลเก สตฺต สํสรานิฯ ‘‘ตโต สตฺตา’’ติ ตสฺมึ เทวโลเก สตฺตาติ อโตฺถฯ องฺคุตฺตรปาเฐ ‘‘เตนจิตฺตปฺปสาเทนา’’ติ มหาสหสฺสิโลกธาตุํ สเรน วิญฺญาเปตุํ สมตฺถสฺส สตฺถุคุเณ จิตฺตปฺปสาโท ชายติฯ เตน จิตฺตปฺปสาเทนฯ ‘‘เตน ปริยาเยนา’’ติ สเจ โส เทเวสุ เอว สํสรติฯ สตฺตกฺขตฺตุํ โอปปาติก ปฏิสนฺธิโย คณฺหิตฺวา ตเตฺถว ปรินิพฺพายิสฺสติฯ ยทิ มนุเสฺสสุ เอว สํสรติฯ สตฺตคพฺภเสยฺยก ปฏิสนฺธิโย คณฺหิตฺวา เอเตฺถว ปรินิพฺพายิสฺสติฯ เอวํ เทสนา วาเรน จุทฺทส กตฺวา เทสิเตน ปริยาเยนาติ อโตฺถฯ ‘‘ตํ วีมํสิตพฺพํ’’ติ วทเนฺตน ฎีกาจริเยน สยํ จุทฺทสปฏิสนฺธิโยว อิจฺฉตีติ ทีเปติฯ อิทานิ ตํ จุทฺทสปฏิสนฺธิวาทํ ปฏิกฺขิปโนฺต ‘‘วิภเงฺค ปนา’’ติอาทิมาหฯ ‘‘วิภเงฺค’’ติ อภิธเมฺม ญาณวิภเงฺคฯ นตฺถิ ฐานมสฺสาติ อฏฺฐานํฯ ‘‘ฐานํ’’ติ มูลการณํฯ นตฺถิ อวกาโส อสฺสาติ อนวกาโสฯ ‘‘อวกาโส’’ติ ปจฺจยการณํฯ ‘‘ยํ’’ติ กฺริยาปรามสนํฯ ยํ นิพฺพเตฺตยฺย, ตํ นิพฺพตฺตนํ อฏฺฐานํฯ โส นิพฺพตฺตน ธโมฺม อนวกาโสติ โยชนาฯ ‘‘อภิสงฺขาร วิญฺญาณสฺสา’’ติ สตฺตภวโต อุทฺธํ กามภเว ปฏิสนฺธิชนกสฺส กุสลา กุสลกมฺม วิญฺญาณสฺสฯ ‘‘นิโรเธนา’’ติ โสตาปตฺติมคฺคกฺขเณ เอว นิโรธเนนฯ นิรุชฺฌนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ ‘‘นามญฺจ รูปญฺจา’’ติ เย นาม รูปธมฺมา อุปฺปเชฺชยฺยุํฯ เอเต นาม รูปธมฺมา เอตฺถ เอตสฺมึ อภิสงฺขาร วิญฺญาณ นิโรธกฺขเณ นิรุชฺฌนฺตีติ โยชนาฯ ‘‘ยถาวุตฺตนเยเนวา’’ติ เตน ปริยาเยนาติ วุตฺตปฺปการนเยเนวฯ ‘‘ตเทกฏฺฐโมหสฺสา’’ติ เตน ราเคน เตน โทเสน เอกสฺมึ จิเตฺต เอกโต ฐิตสฺส โมหสฺสฯ น ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉา สมฺปยุตฺตสฺส โมหสฺสฯ ตสฺส ปฐมมเคฺค เอว ปหีนตฺตาฯ นาปิ อุทฺธจฺจจิตฺตสมฺปยุตฺตสฺส โมหสฺสฯ ตสฺส จตุตฺถมเคฺค เอว ปหาตพฺพตฺตาฯ อุปฺปชฺชนฺตา ราคโทสโมหาฯ ‘‘ธมฺมิเกสู’’ติ ธเมฺมน สเมน อุปฺปเนฺนสุฯ ‘‘ยโต’’ติ ยํการณาฯ พลวนฺตการณาติ อโตฺถฯ ‘‘เตสํ’’ติ โสตาปนฺนานํฯ ‘‘สลฺลิขน วเสนา’’ติ พหลปกฺขํ ถูลภาคํ สุฏฺฐุลิขนวเสนฯ อธิจฺจุปฺปตฺติ นาม ปุเพฺพ ยถาปวตฺตํ กาลํ อธิจฺจ อติกฺกมฺม อุปฺปตฺติ ฯ อุปฺปชฺชนฺตานมฺปิ ราคโทสโมหานํฯ ‘‘เตสํ ปี’’ติ สกทาคามีนมฺปิฯ ‘‘เมถุนวตฺถุ สมาโยโค อิจฺฉิโต’’ติ ชายมฺปตีนํ เมถุนกมฺมสมาโยโค นาม สกทาคามีนํ อตฺถีติ อิจฺฉิโตฯ เถโรหิ อธิจฺจุปฺปตฺติมตฺตํ อิจฺฉติฯ ปริยุฏฺฐานมนฺทตํ น อิจฺฉติฯ สกทาคามีนํ ปุตฺตธีตโรปิ สนฺทิสฺสนฺตีติ วทติฯ ‘‘มหาอฏฺฐกถายํ ปฏิกฺขิโตฺต’’ติ เถรสฺส มโนรถมตฺตํติ วตฺวา ปฏิกฺขิโตฺตฯ อิทํ สพฺพํ อฏฺฐสาลินิยํ วุตฺตํฯ ‘‘ฉกฺกนิปาเต’’ติ องฺคุตฺตเร ฉกฺกนิ

ปาเตฯ ‘‘มิคาสาฬ์วตฺถุมฺหี’’ติ มิคาสาฬ์นามิกาย อุปาสิกาย วตฺถุมฺหิฯ เกจิ อิมํ วตฺถุํ ทิสฺวา มหาอฏฺฐกถาวาทํ น โรเจนฺติฯ มหาสิวเตฺถรวาทํ โรเจนฺติฯ ‘‘อพฺรหฺมจาริโน’’ติ เมถุน ธมฺมา อปฺปฏิวิรตสฺสฯ ‘‘สกทาคามิตฺตํ พฺยากตํ’’ติ ตสฺมิํ กาลงฺกเต โส พฺราหฺมโณ อิธ สกทาคามิ ภาวํ ปตฺวา ตุสิตากายํ อุปฺปโนฺนติ เอวํ ตสฺส ยํ สกทาคามิตฺตํ ภควตา พฺยากตํฯ ‘‘อธิคมว เสนา’’ติ สกทาคามิภาวํ ปฏิลาภวเสนฯ น ปน อพฺรหฺมจาริโน สโต อธิคมวเสนาติ อธิปฺปา โยฯ มรณาสนฺนกาเลปิ หิ สิกฺขาปทาธิฏฺฐาเนน สห อุปริมคฺคผลาธิคมนํ นาม ติกฺขปญฺญสฺส อริยสาวกสฺส น ทุกฺกรนฺติฯ เอเตน เกสญฺจิ เถรวาทโรจนํ ปฏิกฺขิตฺตํ โหติฯ ‘‘สกิํเทว อิมํโลกํ อาคนฺตฺวา’’ติ เอเตน อิโต ปรโลกํ คมนสฺส จ ตโต ปุน อิธาคมนสฺส จ สิทฺธตฺตา อยํ ปุคฺคโล สุเทฺธน มคฺคนิยาเมน กามภเว ทฺวิกฺขตฺตุ ปรโม นาม โหตีติ สิโทฺธฯ กถํฯ อิธ ปตฺวา ตตฺถ นิพฺพตฺติตฺวา อิธ ปรินิพฺพายี, ตตฺถ ปตฺวา อิธ นิพฺพตฺติตฺวา ตตฺถ ปรินิพฺพายีติฯ เสสาปน จตฺตาโร วิปสฺสนานิยาเมน สิทฺธา โหนฺตีติ วิญฺญายติฯ กตเม จตฺตาโรฯ อิธ ปตฺวา อิธ ปรินิพฺพา ยีฯ ตตฺถ ปตฺวา ตตฺถ ปรินิพฺพายีฯ อิธ ปตฺวา ตตฺถ ปรินิพฺพายีฯ ตตฺถ ปตฺวา อิธ ปรินิพฺพายีติฯ เอตฺถ จ ตีสุ โสตาปเนฺนสุ เอโกสตฺตกฺขตฺตุ ปรโม เอว มคฺคนิยาเมน สิโทฺธฯ เสสา ปน เทฺว โสตาปนฺนา วิปสฺสนานิยาเมน สิทฺธาฯ ฉ สกทาคามีสุ เทฺว เอว มคฺคนิยาเมน สิทฺธาฯ เสสา ปน จตฺตาโร วิปสฺสนานิยาเมน สิทฺธาฯ ตตฺถ มคฺคสิเทฺธสุ โสตาปนฺน สกทาคามีสุ สงฺกโร นตฺถิฯ วิปสฺสนาสิเทฺธสุ ปน สงฺกโร อตฺถิฯ อตฺถโต อวิรุเทฺธ สติ, โวหารมเตฺตน สงฺกเร โทโส นตฺถีติ ทฏฺฐพฺพํฯ อาคนฺตฺวาติ ปาฐวเสน อาคมนโตติ วุตฺตํฯ อาคนฺตาติ ปน ปาโฐ ยุโตฺตฯ อาคมนสีโล อาคมน ธโมฺม หุตฺวา สกทาคามี นามาติ อโตฺถฯ อนาคนฺตฺวา อิตฺถตฺตนฺติ เอตฺถปิ เอเสวนโยฯ อรหโต ภาโว อรหตฺตํฯ อรหตฺต มคฺคํฯ ทกฺขิณาย วิปตฺติกรานาม อปฺปปฺผล อปฺปานิสํสกราฯ สมฺปตฺติกรา นาม มหปฺผล มหานิสํสกราฯ สีลกฺขนฺธาทิคุณา นาม สีลกฺขนฺธ สมาธิกฺขนฺธ ปญฺญากฺขนฺธ วิมุตฺติกฺขนฺธ วิมุตฺติญาณ ทสฺสนกฺขนฺธคุณาฯ ‘‘ทกฺขิเณเยฺยสู’’ติ ทกฺขิณารห ปุคฺคเลสุฯ ‘‘ธุรํ’’ติ ปธานสีสฏฺฐานิยํ วุจฺจติฯ สทฺธา เอว ธุรํ อสฺสาติ สทฺธาธุโรฯ เอวํ ปญฺญาธุโรฯ กสฺมา ปเนตฺถ วีริยธุโร น คหิโตติฯ ปาฬิยํ สทฺธาวาหี มคฺคํ ภาเวติ, ปญฺญาวาหี มคฺคํ ภาเวตีติ วุตฺตํฯ น ปน วุตฺตํ วีริยวาหี มคฺคํ ภาเวตีติฯ ตสฺมา น คหิโตติฯ กสฺมา ปน วีริยวาหี มคฺคํ ภาเวตีติ น วุตฺตนฺติฯ วุจฺจเตฯ มคฺคํ ภาเวนฺตสฺส นาม อา ทิมฺหิ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานํ ปหานาย กมฺมํ มหนฺตํ โหติฯ กสฺมา, อปายมูลกตฺตาฯ ตตฺถ สทฺธา จ วิ จิกิจฺฉา จ เทฺว อุชุปฺปฏิปกฺขา โหนฺติฯ ยสฺมิํ อารมฺมเณ สทฺธา นิวิสติ, ตสฺมิํ วิจิกิจฺฉา นตฺถิฯ ยสฺมิํ วิจิกิจฺฉา นิวิสติ, ตสฺมิํ สทฺธา นตฺถิฯ ตถา ปญฺญาทิฏฺฐิโย จ อุชุปฺปฏิปกฺขาฯ ยตฺถ ปญฺญา, น ตตฺถ ทิฏฺฐิฯ ยตฺถ ทิฏฺฐิ, น ตตฺถ ปญฺญาติฯ อปิ จ สทฺธา อตฺตโน วิสเย ทิฏฺฐิํ วิธม ติเยวฯ ปญฺญาย วิจิกิจฺฉาวิธมเน วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ ตสฺมา อารทฺธ วิปสฺสโก อนิจฺจาทีสุ อ เวจฺจปฺปสาทมเตฺตนปิ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาโย ปชหิตฺวา สทฺธานุสาริภาวญฺจ สุฏฺฐุตรํ ปสีทิตฺวา สทฺธาวิมุตฺตภาวญฺจ ปาปุณาติฯ ปญฺญาย อนิจฺจาทีนิ นิชฺฌานกฺขมํ กตฺวา ธมฺมานุสาริภาว ญฺจ สุฏฺฐุตรํ ปสฺสิตฺวา ทิฏฺฐิปตฺตปญฺญา วิมุตฺตภาวญฺจ ปาปุณาติฯ วีริยํ ปน ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานํ ปฏิปกฺขมตฺตมฺปิ น โหติฯ อถ โข ตาสํ สหาโยปิ โหติ, ธุรภูตญฺจฯ ปคฺคหลกฺขณญฺหิ วีริยํฯ ตํ สทฺธํปิ ปคฺคณฺหาติ, ปญฺญํปิ ปคฺคณฺหาติ, ทิฏฺฐิํปิ ปคฺคณฺหาติ, วิจิกิจฺฉมฺปิ ปคฺคณฺหาติเยวฯ กุโตปน อตฺตโน สภาเวน ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาโย ปชหิตุํ สกฺขิสฺสติฯ ตสฺมา อิมสฺมิํ ฐาเน วีริยวาหีติ จ วีริยธุโรติ จ น วุโตฺตติฯ กายสกฺขิมฺหิ ปน สทฺธา จ ปญฺญา จ สมพลา โหนฺติฯ วีริยญฺจ สยํ สมฺมปฺปธานฏฺฐาเนน ฐตฺวา ตทุภยํ อุปพฺรูเหติฯ โส จ ปุคฺคโล ตทุภยพเลน ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาทโย ปชหิตฺวา กายสกฺขิภาวํ ปาปุณาติฯ อฏฺฐวิโมเกฺข วา อุปฺปาเทตฺวา อุภโตภาค วิมุตฺตภาวํ ปา ปุณาติฯ อิเมสุ ปน ทฺวีสุ ปุคฺคเลสุ วีริยสฺส ถาโม สุฏฺฐุ ปากโฏฯ ตสฺมา อิเม เทฺว วีริยาธิกา เตฺวว วตฺตพฺพาฯ น วีริยธุโรติฯ จตุปฺปฏิปทา นาม ทุกฺขาปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญาฯ ทุกฺขาปฏิป

ทา ขิปฺปาภิญฺญาฯ สุขาปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญาฯ สุขาปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญาฯ ติวิธวิโมกฺข นาม สุญฺญโต วิโมกฺขฯ อนิมิตฺต วิโมกฺขฯ อปฺปณิหิโต วิโมกฺขฯ ‘‘ตโย อนฺตรา ปรินิพฺพายิโน’’ติ เอตฺถ อายุกปฺปสฺส ปริยนฺตํ อปตฺวา อนฺตรา เอว กิเลสปรินิพฺพานปตฺตา อนฺตรา ปรินิพฺพายี นามฯ โส ติวิโธฯ อายุกปฺปสฺส ปฐมภาเค ปรินิพฺพายี, ทุติยภาเค, ตติยภาเคติฯ อิเม ตโย อนฺตรา ปรินิพฺพายิโน นามฯ อุปหจฺจปรินิพฺพายี นาม อายุกปฺป ปริยเนฺต ปรินิพฺพายีฯ อุทฺธํ มฺโข วฏฺฏโสโต เอตสฺสาติ อุทฺธํโสโตฯ อกนิฏฺฐํ อวสฺสํ คมิสฺสตีติ อกนิฏฺฐคามีฯ วิปสฺสนา กมฺมํ สสงฺขารํ สปฺปโยคํ กตฺวา ปรินิพฺพายี สสงฺขาร ปรินิพฺพายีฯ สงฺขารรหิเตน สุเขน วิปสฺสนา กเมฺมน ปรินิพฺพายี อสงฺขาร ปรินิพฺพายีฯ ‘‘ทฺวาทส โสตาปนฺนา’’ติ เอกพีชิกา ตโยฯ เต เอว จตูหิ ปฏิปทาหิ คุณิตา ทฺวาทสฯ ทฺวาทส สกทาคามิโน ปุเพฺพ วุตฺตนยา เอวฯ

เอกจฺจานํ เอว อนาคามิ อรหนฺตานํ เอวฯ ‘‘อโชฺฌสิตสฺสา’’ติ อธิโอสิตสฺสฯ มเมวิทนฺติ นิฏฺฐานํ กตฺวา ฐปิตสฺสฯ คิลิตฺวา ฐปิตสฺสาติ วุตฺตํ โหติฯ พหเลน ถูเลน กามราเคน วิมุตฺตา พหลราควิมุตฺตาฯ อารุเปฺปสุ จ ตโสฺส อรูปสมาปตฺติโย เอว อตฺถิฯ น จตโสฺส รูปสมาปตฺติโยฯ ตสฺมา ตตฺถ อนุปุพฺพนิโรโธ น ลพฺภติฯ ‘‘อาทิโต ปฏฺฐายา’’ติ อฏฺฐสุ สมาปตฺตีสุ ปฐมชฺฌาน สมาปตฺติอาทิฯ ตโต ปฏฺฐายฯ อนุปุพฺพนิโรโธ นาม ปฐมชฺฌาเน ปฏิฆสญฺญานานตฺตสญฺญานํ นิโรโธฯ ปฏิฆสญฺญา นาม ปญฺจวิญฺญาณสญฺญาฯ นานตฺตสญฺญา นาม กสิณ นิมิตฺตโต อเญฺญสุ นานารมฺมเณสุ ปวตฺตมโนวิญฺญาณ สญฺญาฯ ทุติยชฺฌาเน วิตกฺก วิจารานํ นิโรโธติอาทินา อนุปุพฺพ นิโรโธฯ ‘‘ตโต ปญฺจมชฺฌานํ’’ติ ปญฺจกนเยน วุตฺตํฯ อฏฺฐสมาปตฺติ วจนํ ปน จตุกฺกนเยน วุตฺตํฯ ตทุภยํปิ ปุคฺคลานุรูปํ ลพฺภติเยวฯ ยุคนนฺธํ นาม ทฺวนฺทพนฺธนํ, สมถวิปสฺสนานํ ยุคนนฺธนฺติ วิคฺคโหฯ ‘‘สมาปชฺชน วุฏฺฐาน วิปสฺสนาวเสนา’’ติ เอตฺถ วสิภาว ปตฺตํ สมาปชฺชนญฺจ วุฏฺฐานญฺจ คเหตพฺพํฯ อตฺตโน สรีรา พเทฺธสุ ปริกฺขาเรสุ สมาปตฺติ พเลเนว อนฺตรายาภาวโต วิสุํ อธิฏฺฐาตพฺพ กิจฺจํ นตฺถีติ วุตฺตํ ‘‘อตฺตโน สรีราพเทฺธ ปริกฺขาเร ฐเปตฺวา’’ติฯ ‘‘นานาพทฺธานี’’ติ นานาฐาเนหิ อาพทฺธานิฯ นานาฐาเนสุ ฐปิตานีติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘ปริสฺสเยนา’’ติ อนฺตราเยนฯ มาวินสฺสนฺตูติ วา นานาพทฺธ อวิโกปนํ อธิฏฺฐาตพฺพํฯ ตทา วุฏฺฐหามีติวา สงฺฆปฺปติมานนํ อธิฏฺฐาตพฺพํฯ เอวํ สตฺถุปโกฺกสนํปิฯ ‘‘อทฺธานปริเจฺฉโท’’ติ อตฺตโน ชีวิตกาลสฺส อุปปริกฺขณํฯ มรณญฺหิ นาม สมาปตฺติพเลนปิ ปฏิพาหิตุํ น สกฺกาโหติฯ อโนฺต สมาปตฺติยญฺจ มรเณ สติ สพฺรหฺมจารีสุ กตฺตพฺพวตฺตํ น กเรยฺยฯ เอตญฺหิ วตฺตํ ยํ อริยสาวกานํ มรณาสเนฺน สพฺรหฺมจารีนํ วา อุปฏฺฐากานํ วา อปฺปมาทกถานุ สาสนิกมฺมํฯ สมาปตฺติยํ วา อญฺญติตฺถิยานํ ครหา วิวชฺชนตฺถํฯ เอวญฺหิ เต ครเหยฺยุํฯ โคตมสาวกานํ นิโรธสมาปตฺติ นาม เอกํ มรณมฺขํฯ ยํ สมาปชฺชโนฺต อสฺโก ภิกฺขุ มรณํ คจฺฉติฯ อนริย กมฺมํ เหตนฺติฯ

‘‘ยทตฺถํ’’ติ ปฏิปตฺติ รสสฺสาทตฺถํฯ ‘‘ตทเตฺถ’’ติ ตสฺมึ อเตฺถฯ นิรามิส สุขํ นาม อามิส รหิต สุขํฯ ทุวิธญฺหิ สุขํ สามิสสุขญฺจ นิรามิสสุขญฺจฯ ตตฺถ เย โลเก อิฏฺฐ กนฺต มนาปิยา ปญฺจกามคุณา นาม อตฺถิฯ เต กิเลเสหิ อามสิตพฺพตฺตา อามิสา นามฯ ยญฺจสุขํ เต อามิเส ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ, ตํ สามิสสุขํ นามฯ ยํ โลเก ทิพฺพํ สุขํ มานุสกํ สุขนฺติ มมายนฺติฯ ยญฺจ อนุภวนฺตํ มหาชนํ สพฺพานิ อปายภย วฏฺฏภยานิ สมฺปริวาเรนฺติฯ ฌานสุข มคฺคสุข ผลสุข นิพฺพานสุขํ ปน นิรามิสสุขํ นามฯ ยํ เนกฺขมฺมสุขนฺติ จ ปวิเวกสุขนฺติ จ อุปสมสุขนฺติ จ สโมฺพธิสุขนฺติ จ วิมุตฺติสุขนฺติ จ อริยสุขนฺติ จ อนวชฺชสุขนฺติ จ วุจฺจติฯ ยญฺจ อนุภวนฺตํ อริยชนํ สพฺพานิ อปายภย วฏฺฏภยานิ สมฺปริวชฺชนฺติฯ ‘‘อสฺสาทิตพฺพเฏฺฐนา’’ติ กิเลสปลิโพเธหิ วิมุตฺตตฺตา วิปุล คมฺภีร สนฺต ปณีตรสตฺตา จ อโหสุขํ อโหสุขนฺติ อุทาหรเณฺตนปิ อสฺสาทิตพฺพเฏฺฐนาติฯ

## นิคมคาถาสุฯ

**๒๖๒**. จริตพฺพนฺติ จาริตฺตํฯ ทสกุสลกมฺมปถธมฺมชาตํฯ ‘‘กุลาจาเรนา’’ติ กุลปรมฺปรโต อาคเตน อาจาเรนฯ ‘‘ญาติ มิตฺต ธน โภคสมฺปตฺติยา’’ติ เหตุอตฺเถ กรณวจนํฯ ‘‘วิสาเล’’ติ วิปุเลฯ ‘‘เตนา’’ติ ตสฺสปทสฺส วิภตฺยนฺต ทสฺสนํฯ ‘‘สทฺธายา’’ติ รตนตฺตเย อเวจฺจปฺปสาท สทฺธาวเสนฯ ‘‘อภิวุฑฺฒานํ’’ติ หานภาคิย ฐิติภาคิยภาวํ อติกฺกมฺมวิเสสภาคิย นิเพฺพธภาคิย ภาวปตฺติวเสน อติสฺสย วุฑฺฒานํฯ ‘‘ปริสุทฺธานญฺจา’’ติ อตฺตุกฺกํสน ปรวมฺภนาทิ โทเสหิ ปริสุทฺธานญฺจฯ นํ นํ ชนํ ปาติรกฺขตีติ นโมฺปฯ ทิฏฺฐทิเฏฺฐสุ เมตฺตาวิหารีติ วุตฺตํ โหติฯ อาวฺหาต โพฺพติ อวฺหโยฯ นามํฯ นโมฺป อิติ อวฺหโย อสฺสาติ นมฺปวฺหโยติ วจนโตฺถฯ ‘‘ปณิธายา’’ติ ปเตฺถตฺวาติ อตฺถํ นิวเตฺตติ ‘‘ภุสํ นิธายา’’ติอาทินาฯ ‘‘อุปาทาย ปฏิจฺจา’’ติ ตสฺส ปทสฺส ปริยายทสฺสนเมตํฯ ‘‘อตฺตโน มนฺทพุทฺธีนํ’’ติ ปจฺจเกฺข ธรมานานนฺติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห ‘‘ปจฺฉิม ชนานํ วา’’ติฯ อนุกมฺปนํ อนุกโมฺปฯ กถํ นุ โข อิเม ชนา อภิธมฺมเตฺถสุ สุเขน อาชาเนยฺยุนฺติ เอวํ ปวโตฺต จิตฺตพฺยาปาโรฯ อตฺถโต อนุทยสงฺขาตา กรุณาเยวฯ เตนาห ‘‘อนุทยํ การุญฺญํ’’ติฯ ‘‘ปตฺถิตํ’’ติ วา สาธุวตสฺส ยํ เถโร เอวรูปํ ปกรณํ กเรยฺยาติ เอวํ จิรกาลํ ปตฺถิตํ อาสีสิตนฺติ อโตฺถฯ ‘‘ขุทฺทสิกฺขาฏีกายํ’’ติ โปราณฏีกํ สนฺธาย วุตฺตํฯ โสมวิหาโรเตฺวว ปญฺญายิตฺถ ตสฺมิํ ทีเปติ อธิปฺปาโยฯ คาถายํ ‘‘อถา’’ติ ตสฺมิํกาเลฯ ‘‘เอตฺถา’’ติ เอตสฺมิํ นคเรฯ ‘‘สโทฺท’’ติ กสฺมา ราชา เอวรูปํ มงฺคลหตฺถิํ พฺราหฺมณานํ อทาสิฯ เนตํ ปติรูปํ ยํ รญฺญา กตนฺติ เอวํ ปวโตฺต อมนาปสโทฺทฯ ‘‘เภรโว’’ติ ภีรุตาชนโก ภยานโกฯ ‘‘สิวีนํ’’ติ สิวิรฏฺฐวาสีนํฯ ‘‘รฏฺฐวฑฺฒเน’’ติ รฏฺฐํ วเฑฺฒตีติ รฏฺฐวฑฺฒโนฯ หตฺถินาโคฯ โส หิ ลกฺขณสมฺปโนฺน อาชานิโย โหติฯ ยสฺมิํ รเฏฺฐ ตํ อภิมงฺคลํ กโรนฺติ, ตสฺมิํ รเฏฺฐ เทโว สมฺมา วสฺสติ, นานาภยุปทฺทวา ตสฺมิํ นุปฺปชฺชนฺตีติ โลกสมฺมโต มงฺคลหตฺถี โหติฯ เตน วุตฺตํ ‘‘สิวีนํ รฏฺฐวฑฺฒเน’’ติฯ ‘‘วิตฺถิโณฺณ’’ติ วิตฺถาริโตฯ อติวิตฺถาโรติ วุตฺตํ โหติฯ ธนียนฺติ มหาชเนหิ ทฏฺฐุํ ปตฺถียนฺตีติ ธญฺญาฯ มหิทฺธิกาฯ อธิวสนฺติ เอตฺถาติ อธิวาโสฯ ธญฺญานํ อธิวาโสติ สมาโสฯ อชฺฌาวสิํสุ เอตฺถาติ อชฺฌาวุตฺถํฯ กิตฺติคุณวเสน อุเทนฺติ อุคฺคจฺฉนฺตีติ อุทิตาฯ อุทิตานํปิ อุทิโตติ วิคฺคโหฯ เตนาห ‘‘นภมเชฺฌ’’ติอาทิํฯ สารชฺชนํ สารโทฯ วิคโต สารโท ยสฺสาติ วิสารโทฯ วิสารทสฺส ภาโว เวสารชฺชํฯ ปริยตฺติยํ เวสารชฺชํ ปริยตฺติเวสารชฺชํฯ เตปิฏกปริยตฺติยํ เวยฺยตฺติยญฺญาณํฯ ตํ อาทิ เอติสฺสา ปญฺญายาติ ปริยตฺติเวสารชฺชาทิ ปญฺญาฯ ปาปโต ลชฺชนสีลาติ ลชฺชิโนติ อาห ‘‘ปาปครหิโน’’ติฯ ปาปํ ธมฺมํ ครหนฺติอาทีนวํ กถยนฺติ สีเลนาติ ปาปครหิโนฯ ‘‘อนุสฺสรนฺตู’’ติ ปุนปฺปุนํ สรนฺตุฯ วิเสเสน ภวนฺติ เวปุลฺลํ คจฺฉนฺตีติ วิภวาฯ ปุญฺญานิ จ ตานิ วิภวาจาติ ปุญฺญวิภวาฯ วิปุลปุญฺญานีติ ทเสฺสตุํ ‘‘วิปุลานํ’’ติอาทิมาหฯ อนุตฺตริย ธมฺมา นาม ทสฺสนานุตฺตริย สวนานุตฺตริยาทโยฯ โลเก พหูสุ ทสฺสเนสุ อิโต อุตฺตรํ อญฺญํ ทสฺสนํ นาม นตฺถีติ ทสฺสนานุตฺตริยํฯ รตนตฺตยทสฺสนํฯ จตุสจฺจทสฺสนญฺจฯ รตนตฺตยคุณกถาสวนํ , ขนฺธายตน ธาตุ สจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทกถาสวนญฺจ สวนานุตฺตริยํ นามฯ เตสุ รตนตฺตยาทีสุ สทฺธา ปฏิลาโภ ลาภานุตฺตริยํ นามฯ เตสเมว ปุนปฺปุนํ สรณํ อนุสฺสตานุตฺตริยํ นามฯ รตนตฺตเย จตูหิ ปจฺจเยหิ วา วตฺตปฺปฏิวตฺตกรเณน วา ปริจรณํ ปาริจริยานุตฺตริยํ นามฯ พุทฺธปญฺญตฺตาสุ ตีสุ สิกฺขาสุ สมาทาย สิกฺขนํ สิกฺขานุตฺตริยํ นามฯ ตาทิเส ปญฺญาวทาตคุณโสภาทิเก คุเณ อวสฺสํ ภชนฺติ ปาปุณนฺตีติ ตาทิสคุณภาคิโนฯ ‘‘ภวิสฺสามา’’ติ ภวิตุํ อุสฺสาหํ กริสฺสามาติ วุตฺตํ โหติฯ

## ทีปนิยา นิคมคาถาสุฯ

‘‘พสฺหฺยุสุญฺญจเมฺมกมฺหี’’ติ เอตฺถ ‘‘พสฺหฺยู’’ติ อฏฺฐสงฺขฺยาย สเงฺกต วจนํฯ ‘‘จมฺมํ’’ติ ทฺวิสงฺขฺยายฯ เอกญฺจ ทุกญฺจ สุญฺญญฺจ อฏฺฐจาติ คณนกฺกโมฯ สหสฺส ทฺวิสต อฏฺฐสงฺขาเต สาเกติ อโตฺถฯ เอสนโย ปรโต ‘‘นวปญฺจ จเมฺมกมฺหี’’ติ ปเทปิฯ คาถาวณฺณนาสุฯ นครติ น จวตีติ นครํฯ ถาวริยนฺติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘รเณฺชตี’’ติ รเมติฯ เขมสุภิกฺขตาทิคุเณหิ อนาคเต ชเน คมาเปติ, อาคเต อญฺญตฺถ คนฺตุํ น เทตีติ วุตฺตํ โหติฯ โรหิตมิคา นาม สุวณฺณวณฺณมิคาฯ ‘‘สาเก’’ติ สากนาเมน รญฺญา ปุน สงฺขตตฺตา อิมํ กลิยุคํ สากนฺติ วุจฺจติฯ ยํ เอตรหิ สากฺรราชนฺติปิ โวหรนฺติฯ สากราชา จ นาม อุตฺตราปเถสุ เอโก คนฺธารราชาฯ ยํ เชฏฺฐกํ กตฺวา ภินฺนลทฺธิกา วชฺชีภิกฺขู อิมํ ธมฺม วินยํ มหาสงฺฆีกํ นาม สงฺคหํ อาโรเปนฺติฯ โส จ ธมฺมวินยสงฺคโห อุตฺตราปเถสุ วตฺตติฯ เวสาลิยํ ยสเตฺถร สงฺคโห ปน ทกฺขิณาปเถสูติฯ จตฺตาริยุคานิ นาม โลเก ปญฺญเปนฺติ สตฺยยุคํ, ทฺวาปรยุคํ, เตตฺรยุคํ, กลิยุค,นฺติฯ ยุคนฺติ จ อายุปริมาณํ วุจฺจติฯ อิทานิปน กลิยุคํ วตฺตติฯ เตน วุตฺตํ ‘‘สาเกติ กลิยุเค’’ติฯ ปาปยุเคติ อโตฺถฯ ‘‘ลตี’’ติ สาลิเกฺขตฺตานํ โสธนฎฺฐานตฺตา เอวํ มฺรมฺมเทสโวหาเรน ลทฺธนามํ อรญฺญํฯ ตํ ปน มฺรฺวานครสฺส เอสเนฺน ปญฺจธนุสติเก ปเทเส ชาตํฯ ‘‘วิสฺสุเต’’ติ วิเสเสน กิตฺติเตฯ สารญฺจ อสารญฺจ วิเวเจนฺติ วิจาเรตฺวา ชานนฺติสีเลนาติ สาราสาร วิเวกิโนติ วจนโตฺถติฯ

อิติ ปรมตฺถทีปนิยา อนุทีปนา นิฏฺฐิตาฯ

**๑**. ปรมตฺถทีปนี นาม, เยน เถเรน สา กตาฯ

เตเนว สา กตา โหติ, อยํ ตสฺสานุ ทีปนีฯ

**๒**. อฏฺฐสตฺตทฺวเยกมฺหิ, สาเก สา เชฏฺฐมาสเกฯ

กาเฬ นวมิยํ ทิวา, มชฺฌนฺหิเก นิฏฺฐํ คตาฯ

อนุทีปนี นิฏฺฐิตาฯ